

ISSN 1829-4707

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԱՐԵԳԻՐՔ

2

ԵՐԵՎԱՆ 2016

**Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ**

ARMENIAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY AFTER
KHACHATUR ABOVYAN
FACULTY OF HISTORY AND JURISPRUDENCE

АРМЯНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ ХАЧАТУРА АБОВЯНА
ФАКУЛЬТЕТ ИСТОРИИ И ПРАВОВЕДЕНИЯ

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՏԱՐԵԳԻՐՔ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ)**

HISTORY AND SOCIAL SCIENCES
YEARBOOK
(Collection of scientific articles)

ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВОВЕДЕНИЕ
ЕЖЕГОДНИК
(Сборник научных статей)

2

ԵՐԵՎԱՆ YEREVAN ЕРЕВАН
2016

**Հրատարակվում է Խ. Աբովյանի անվան հայկական
պետական մանկավարժական համալսարանի գիտական խորհրդի,
պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի խորհրդի
որոշմամբ**

Published by decisions of Academic Council of Armenian State
Pedagogical University after Kh. Abovyan and the Council of Faculty of
history and jurisprudence

Опубликовано решениями Научного совета Армянского
государственного педагогического университета имени Х. Абовяна и
совета факультета истории и юриспруденции

Խմբագրական խորհուրդ՝

Միրզախանյան Ռուբեն – Խորհրդի նախագահ (ՀՊՄՀ ռեկտոր,
պ.գ.դ., պրոֆեսոր), Հովհաննիսյան Էդգար - Գլխավոր խմբագիր
(պ.գ.թ., դոցենտ), Պողոսյան Սամվել - Պատասխանատու քարտուղար
(պ.գ.թ., դոցենտ), Սաֆրաստյան Ռուբեն (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
պ.գ.դ., պրոֆեսոր), Մելքոնյան Աշոտ (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պ.գ.դ.,
պրոֆեսոր), Խառատյան Ալբերտ (ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պ.գ.դ.,
պրոֆեսոր), Փիլիպոսյան Աշոտ (պ.գ.դ., պրոֆեսոր), Շիրինյան Լևոն
(ք.գ.դ., պրոֆեսոր), Հովհաննիսյան Վոլոդյա (ի.գ.դ., պրոֆեսոր), Նա-
հապետյան Ռաֆիկ (պ.գ.դ., պրոֆեսոր), Վիրաբյան Ամատունի (պ.գ.դ.,
պրոֆեսոր), Վիրաբյան Վանիկ (պ.գ.դ., պրոֆեսոր), Պողոսյան
Էդուարդ (պ.գ.դ., դոցենտ), Քոսյան Արամ (պ.գ.դ., պրոֆեսոր),
Մինասյան Էդիկ (պ.գ.դ., պրոֆեսոր), Ավետիսյան Հայկ (պ.գ.դ., պրո-
ֆեսոր), Կովաչ Բալինտ (պ.գ.դ., պրոֆեսոր), Հարությունյան Ավետիս
(պ.գ.թ., դոցենտ), Գրեկյան Երվանդ (պ.գ.թ., դոցենտ), Հովհաննիսյան
Հասմիկ (փ.գ.դ., պրոֆեսոր), Քեոյան Գարիկ (ք.գ.դ., պրոֆեսոր), Թո-
փուլյան Աիդա (մ.գ.դ., պրոֆեսոր), Գևորգյան Սրբուհի (ի.գ.դ., պրոֆե-
սոր), Վարդանյան Կամո (ի.գ.դ., դոցենտ), Երեմյան Արա (ի.գ.թ.,
դոցենտ), Պապոյան Հարություն (մ.գ.թ., դոցենտ):

Editorial Board:

Mirzakhanyan Rouben - President of Council (Rector of ASPU, Doctor of Historical Sciences, Professor), Hovhannisyan Edgar - Editor (Doctor of History, Associate Professor), Poghosyan Samvel - Executive Secretary (Doctor of History, Associate Professor), Safrastyan Ruben (member of NAS RA, Doctor of Historical Sciences, Professor), Melkonyan Ashot (member of NAS RA, Doctor of Historical Sciences, Professor), Kharatyan Albert (corresponding member of NAS RA, Doctor of Historical Sciences, Professor), Piliposyan Ashot (Doctor of Historical Sciences, Professor), Shirinyan Levon (Doctor of Political Sciences, Professor), Hovhannisyan Vladimir (Doctor of Juridical Sciences, Professor), Rafik Nahapetyan (Doctor of Historical Sciences, Professor), Virabyan Amatuni (Doctor of Historical Sciences, Professor), Virabyan Vanik (Doctor of Historical Sciences, Professor), Poghosyan Eduard (Doctor of Historical Sciences, Associate Professor), Kosyan Aram (Doctor of Historical Sciences, Professor), Edik Minasyan (Doctor of Historical Sciences, Professor), Avetisyan Hayk (Doctor of Historical Sciences, Professor), Kovac Balint (Doctor of History, Professor), Avetis Harutyunyan (Doctor of History, Associate Professor), Grekyan Ervand (Doctor of History, Associate Professor), Hasmik Hovhannisyan (Doctor of Philosophical Sciences, Professor), Keryan Garik (Doctor of Political Sciences, Professor), Topuzyan Aida (Doctor of Pedagogical Sciences, Professor), Kevorkian Srбуhi (Doctor of Psychological Sciences, Professor), Vardanyan Kamo (Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor), Yeremyan Ara (Doctor of Law, Associate Professor), Papoyan Harutiun (Doctor of Pedagogy, Associate Professor).

Редакционная коллегия:

Мирзаханян Рубен - Председатель Совета (ректор университета, доктор исторических наук, профессор), Оганнисян Эдгар - главный редактор (кандидат исторических наук, доцент), Погосян Самвел - Исполнительный секретарь (кандидат исторических наук, доцент), Сафрастян Рубен (академик НАН РА, доктор исторических наук, профессор), Мелконян Ашот (академик НАН РА, доктор исторических наук, профессор), Харатян Алберт (член-корреспондент НАН РА, доктор исторических наук, профессор), Пилипосян Ашот (доктор исторических наук, профессор), Левон Ширинян (доктор политических наук, профессор), Оганесян Владимир (доктор юридических наук, профессор), Рафик Нагапетян (доктор исторических наук, профессор), Вирабян Амадуни (доктор исторических наук, профессор), Вирабян Ваник (доктор исторических наук, профессор), Погосян Эдуард (доктор исторических наук, доцент), Косян Арам (доктор исторических наук, профессор), Минасян Эдик (доктор исторических наук, профессор), Аветисян Айк (доктор исторических наук, профессор), Ковач Балинт (доктор исторических наук, профессор), Аветис Арутюнян (кандидат исторических наук, доцент), Грекян Ерванд (кандидат исторических наук, доцент), Оганнисян Асмик (доктор философских наук, профессор), Керян Гарик (доктор политических наук, профессор), Топузян Аида (доктор педагогических наук, профессор), Геворгян Србуи (доктор психологических наук, профессор), Варданян Камо (доктор психологических наук, доцент), Еремян Ара (кандидат юридических наук, доцент), Папоян Арутюн (кандидат педагогических наук, доцент).

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

1. **ՊՈՂՈՍՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ**, ՄԻԱՑՅԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՆԴԻՐԸ 1917-1918 թթ. 8
2. **ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ ԱՇՈՏ**, ԶՈՐԱՑ ՔԱՐԵՐ ՀՆԱՎԱՅՐԸ 24
3. **ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ**, 1921 թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄ-ԲՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ Կ. ՊՈԼՍԻ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ԹԵՐԹԻ ԷՋԵՐՈՒՄ 44
4. **ՊՈՂՈՍՅԱՆ ԷՂՈՒԱՐԴ**, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐԱՆԿԱԽ ՀԱՆՐԱՊԵ-ՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԱՇԽՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ 55
5. **ՀԱԿՈԲՅԱՆ ՆԱՐԵԿ**, ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԻ ԵՎ ՍԻՆՈՂԻ ՖՈՆԴԵՐԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏ-ԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (1894-1914 թթ.) 68
6. **ԱՍԱՏՐՅԱՆ ԳԵՂԱՄ**, ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ԱԶԳԱՅԻՆ-ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹ-ՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ 88
7. **ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԵՊ.**, ՀԱՅՈՑ ՍՈՎՈՐՈՒԹԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ 97
8. **ԲԵԺԱՆՅԱՆ ՄԱՐԻՆԵ**, ԱՅՆԹԱՊԻ 1920-1921 թթ. ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ 111
9. **ԲԱԴԱԼՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ**, ԽԱԼԴԻ ԱՍՏԾՈՒՆ ՄԱՏՈՒՑՎԵԼԻՔ ԿԵՆ-ԴԱՆԱԿԱՆ ԶՈՀԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 129
10. **ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՎԱՀԱԳՆ**, ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԲՈ-ՂՈՔԱԿԱՆ ՄԻՍԻՈՆԵՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՐՈՉՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹ-ՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ – 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ) 142
11. **ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ՆԱՐԻՆԵ**, ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ Բ ԽՄԲԻ՝ XIV ԴԱՐԻՑ ՀԵՏՈ ՄԻՆՉԵԻ XVII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋՆ ԻՐԱԿԱՆԱՅՎԱԾ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ԽՄԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐԸ 152
12. **ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՎԵՏԻՍ**, **ԲԱԼՅԱՆ ԱՐՇԱԿ**, ՎԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹ-ՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ...165

13. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ , ԲԻԱՅՆԻԼԻԻ ՊԱՆԹԵՈՆԸ ՀԱՄԱՁԱՅՆ ԱԿԱ- ԴԵՄԻԿՈՍ Գ. ՂԱՓԱՆՑՅԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԴԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ	182
14. ՍՈՒՐՈՄԻ ՍԱԲՈԼՉ , ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՕՐԵՆՔՆԵՐԻ ՀԱՅԱԼԵԶՈՒ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՆԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԵԿԵ- ՂԵՑԱԿԱՆ ՕՐԵՆՔՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՎՐԱ	197
15. ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ ՌԱՖԻԿ , ԳԱՅՈՍ ԿՈՌՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍԻ «ՏԱ- ՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ» ԵՐԿԸ՝ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹ- ՅԱՆ ԱՆՏԻԿ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԵԶԱԿԻ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ	217
16. ՅՈՒՐԳԵՆ ՏՈՒԲԱՆ , "ԱՅԺՄ ԿԱՄ ԵՐԲԵՔ". ՀՈՒԼԻՍԻ ՀԻՆԳԻՅ՝ ՀՈՒԼԻՍԻ ՎԵՅ. ԵՐԲ ԿՈՂՄՆԱԿԻ ԿԵՐՊՈՎ ՈՐՈՇՈՒՄ ԿԱՅԱՑՎԵՅ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱ- ՆԱՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ	238
17. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ , ՄԱՐԿԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ (450-457թթ.) ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ ԵՎ 451 թ.-ից ՀԵՏՈ ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎԻ ՆՐԱ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	297
18. ԳԱԼՍՏՅԱՆ ԱՇՈՏ , XX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՎԱՈՃԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՅԵՐ	312

ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

19. ՇԻՐԻՆՅԱՆ ԼԵՎՈՆ , ՍԱՄՈՒԵԼ ՖԻԼԻՊ ՀԱՆԹԻՆԳԹՈՆ. ՔԱՂԱ- ՔԱԳԵՏՆ ՈՒ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐԸ	322
20. ՍԱՐՎԱԶՅԱՆ ԼԻԼԻԹ , ՇԱՀԱՄԻՐ ՇԱՀԱՄԻՐՅԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ- ՓԻԼԻՍՈՓԱՑԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՕՐԵՆՍԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՔ	335
21. ՆԱԶԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿ , ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՌԱԶՄԱՎԱՐԱ- ԳԻՏԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ	357
22. ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ ԱՆՈՒՇԱԿԱՆ ԵՊ. , ՍՈՎՈՐՈՒԹԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ	372
23. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՍԱՀԱԿ , ՏԱՐԻՔԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԾԱՌԱ- ՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՈՆ ԶԲԱՂԵՑՆԵԼՈՒ ՊԱՐՏԱԴԻՐ ՊԱՅՄԱՆ.....	381
24. ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՏԱԹԵՎԻԿ , ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԷԹԻԿԱՅԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՄ ԱՆԴԱՄ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ	397
25. ԱԼԱՎԵՐԴՅԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ , ՀՀ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱՔԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹՆ ՈՒ	

	ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 2005 ԹՎԱԿԱՆԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ	407
26.	ՇՈՒՏԿՈ ՂՄԻՏՐԻ, ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԱՐԱ , ԶԻՆԾԱՌԱՅՈՂՆԵՐԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԳՈՐԾՈՆ.....	425
27.	ՖԵՂԱԿ ԵՎԳԵՆԻ, ԴԵՆԻԿԻՆ ԱՆԱՏՈԼԻ, ՅՈՒԴԻՆ ԻՎԱՆ , ԾԱՌԱՅՈՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՆԳՆ ՆԵՐՔԻՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ՍՊԱՅԻ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳԾԵՐԻՑ	442

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԵԹՈԴԻԿԱ

28.	ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ ՀԱԿՈԲ , «ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ» ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՌԻՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐԻ ՍՏՈՒԳՄԱՆ ԵՎ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ՄՈԴԵԼ-ԸՆԹԱՑԱԿԱՐԳԵՐԸ	454
29.	ՏԵՆԻՏԻԼՈՎ ՍԵՐԳԵՅ , ԲՈՒՀՈՒՄ ԴԱՍԱՎԱՆԴՈՂԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻԴԵԱԼԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ	467
30.	ԵՓՐԻԿՅԱՆ ԱՐՄԻՆԵ , ՊԱՏՄԱԲԱՆ-ՌԻՍՈՒՑՉԻ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՊԱՀՈՎՈՂ ՄԵԹՈԴՆԵՐՆ ՈՒ ԴՐԱՆՑ ԿԻՐԱՌՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	482

ՄԵՐ ԵՐԱՆՏԱՎՈՐՆԵՐԸ

31.	ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՀԱՄՈ – 110	491
32.	ՔՈՍՅԱՆ ԱՐԱՄ – 60	497
33.	ՄԻՆԱՍՅԱՆ ԷԴԻԿ – 60	500

	ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՈԴՎԱԾԱԳԻՐՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ	505

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

1. ՄԻԱՑՅԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՆԴԻՐԸ 1917-1918 ԹԹ.

ՊՈՂՈՍՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ

Քանալի բառեր՝ Միացյալ Հայաստանի ինքնավարություն, Արևմտյան Հայաստան, Կիլիկիա, անկախ Հայաստան, Ռուսաստան, Ֆրանսիա:

Հայ պատմագիտության մեջ բազմիցս լուսաբանվել ու քննարկվել է միացյալ անկախ Հայաստանի գաղափարը, որը կազմավորվելու էր Հայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմամբ: Սակայն այդ քննարկումները կապված են հիմնականում Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո ստեղծված իրողությունների հետ: Իրականում այդ գաղափարը ձևավորվել ու բարձրացվել է համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Հետզհետե միացյալ ինքնավար պետություն ունենալու տեսլականից այն վերածվել է լիարժեք անկախության ձգտման: Մեր ուսումնասիրության խնդիրն է բացահայտել միացյալ Հայաստանի և նրա ապագայի հետ կապված գործընթացների զարգացումը 1917-1918 թթ.: Այն կարող է օգնել հասկանալու հայության պահանջները հետպատերազմյան շրջանում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը հայ գործիչների մեջ հույսեր էր արթնացրել, որ Օսմանյան կայսրության պարտությունը թույլ կտար լուծելու Հայկական հարցը: Նրանք ընտրել էին Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմամբ ինքնավարություն ձեռք բերելու տեսլականը, և այդ ուղղությամբ բանակցությունների մեջ էին մտել Անտանտի երկրների հետ: Մինչև 1915 թ. կեսերը ռուսական իշխանությունները չէին բացառում, որոշ դեպքերում նաև իրենց շահերին համահունչ էին համարում հայկական ինքնավարության ստեղծումը՝ Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի միավորմամբ¹:

Սակայն տերությունների միջև գաղտնի համաձայնություններն ու հակասությունները և հատկապես հայոց ցեղասպանության իրականացման հետևանքով արևմտահայկական տարածքների գրեթե ամբողջ

¹ Պողոսյան Ս., Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի ինքնավարության հարցը ռուսական դիվանագիտության 1914-1915 թթ. գաղտնի ծրագրերում, ՎԷՄ, 2015, թիվ 2 (50), էջ 59-77:

ջական հայագրկումը օրակարգից դուրս բերեցին ինքնավար Հայաստանի գաղափարը: Նման պայմաններում Ռուսաստանը որդեգրեց Արևմտյան Հայաստանը գրավելու ուղեգիծ, իսկ հայկական ձգտումներն ու շահերը դրվեցին մի կողմ: Ֆարական իշխանությունները նույնիսկ որոշեցին Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքներում բնակեցնել կազակների: Դա խոր հիասթափություն էր առաջացրել հայ ազգային շրջանակներում:

1916 թ. մայիսին կնքված Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրով Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսային ու արևելյան (Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Տրապիզոն) տարածքներն անցնելու էին Ռուսաստանին, իսկ հարավայինն ու արևմտյանը (Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա, Կիլիկիա)²՝ Ֆրանսիային:

Ֆրանսիական իշխանությունները Մերձավոր Արևելքում գրեթե զորքեր չունեին, որ պատերազմի ավարտական փուլում գրավեին համաձայնագրով իրենց անցնող տարածքները: Միաժամանակ բավական արդարացված մտահոգություն ունեին, որ եթե բրիտանացիներն առանց իրենց գրավեին այդ տարածքները, ապա դրանք չէին հանձնի Ֆրանսիային: Հայերին սիրաշահելու, նրանց ֆրանսիական ազդեցությանը ենթարկելու, հայկական զինուժն իրենց շահերին ծառայեցնելու նպատակով Ֆրանսիան 1916 թ. վերջին Կիպրոսում սկսեց կազավորել Արևելյան (Հայկական) լեգեոնը: Հայերի թափած արյան դիմաց Ֆրանսիան խոստանում էր ինքնավարություն տալ Կիլիկիային և իրեն անցնող մյուս հայկական տարածքներին²:

Նման պայմաններում հայ ազգային գործիչները ստիպված էին հետ կանգնել միացյալ հայկական ինքնավարության գաղափարից, և նրանց մնում էր հուսալ, որ Ֆրանսիան ինքնավարություն կշնորհի Կիլիկիային:

1917 թ. միջազգային նոր իրավիճակ ստեղծվեց, երբ Ռուսաստանում փետրվարի 27-ին տեղի ունեցած հեղափոխության արդյունքում տապալվեց ցարական վարչակարգը, իսկ ապրիլի 6-ին պատերազմի մեջ մտավ ԱՄՆ-ը:

² Պողոսյան Ս., Սայքս-Պիկո-Նուբար համաձայնության պայմանների փոփոխումը Ֆրանսիայի կողմից, Պատմություն և հասարակագիտություն (Գիտական հոդվածների ժողովածու), թիվ 1, Երևան, 2015, էջ 172-187:

Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը հանդես եկավ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի հիմքի վրա հաշտություն կնքելու հայտարարությամբ՝ միաժամանակ իր խնդիրներից մեկը համարելով Ասիական Թուրքիայի ոչ թուրք բնակչության ազատագրումը³։ Ռուսական կառավարության այդ դիրքորոշումը կրկին ոգևորեց հայ գործիչներին և նոր հույսեր արթնացրեց, քանի որ ցարական իշխանությունների վարած ոչ հայանպաստ քաղաքականությունը բավական ծանր հիասթափության պատճառ էր դարձել։

1917 թ. մարտի 23-ին ժամանակավոր կառավարությանն ուղարկած նամակում, հայությանը հետաքրքրող մի շարք հարցերի շարքում, կաթողիկոսը բարձրացնում էր նաև Հայաստանի ինքնավարության հարցը. «Այժմեան, անօրինակ պատերազմի ժամանակ, որ մղում է յանուն մանր ազգութիւնների իրաւանց և արդարութեան սկզբունքի և որի շնորհիւ Տաճկական Հայաստանում գտնուած հայութիւնը անօրինակ զոհեր է տուել, նոցա ապագայի և հայկական վիլայեթների խնդիրը պէտք է, վերջապէս, իւր արդարացի, պատմական լուծումը գտնէ, տալով նոցա կատարեալ ազատագրութիւն և ինքնորոշնութիւն։ Ես մեծայոյս եմ, որ վերանորոգուած Ռուսաստանը, քաջարի Դաշնակիցների համաձայնութեամբ, կստեղծէ Տաճկական նախկին վիլայեթների վրայ ազատ Հայաստան»⁴։

Ապրիլի 6-ին ԱՄՆ-ը պատերազմի մեջ մտավ Անտանտի կողմից։ Դա նույնպես բավական ոգևորեց հայ գործիչներին, քանի որ ԱՄՆ-ը դիտվում էր որպես ճնշված ազգերի պաշտպան։

Կոլումբուսի (Օհայո, ԱՄՆ) համալսարանի պրոֆեսոր Ուիլբուր Սայբերտը, ներկայացնելով հայերի կրած տառապանքները և անվերապահ համակրանքը Անտանտի նկատմամբ, մարտի սկզբին գրում էր. «Այս բոլոր փաստերն աչքի առաջ ունենալով, Հայաստանին ինքնավարություն շնորհելը ոչ միայն որպես սոսկ արդարության գործ է ներկայանում, այլ նաև անվիճարկելի պարտականություն համաձայ-

³ Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 11։

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 144, թ. 15։

նության տերությունների համար, եթե նրանք հաղթեն պատերազմում»⁵: Նա նաև նշում էր, որ հայերն ավելի բարձր զարգացում ունեն, քան շրջապատող ազգերը և արժանի են լիարժեք անկախության:

Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարին ուղարկած նամակում (27.04.1917) Գևորգ Ե կաթողիկոսը հույս էր հայտնում, որ «Ամերիկայի Հանրապետության երեւան գալը Եւրոպական մեծ պատերազմին, ինչպէս նաեւ Ռուսաստանի ներքին, խաղաղ մեծ յեղափոխութիւնը նոր եւ, ինչպէս ենթադրելի է, նպաստաւոր հանգամանքներ է ստեղծում Հայկական Դատի եւ հարցի լուծման համար»⁶:

“Армянский вѣстникъ” պարբերականում ապրիլի 23-ին տպագրվեց ամերիկյան “Sunday Strand” ամսագրի նախկին խմբագիր Վ. Վիլյամսի հոդվածը: Վերջինս, զարգացնելով Հայաստանի ինքնավարության գաղափարը, գրում էր. «Կիլիկիայի միավորումը չափազանց կենսական հարց է: ... Արդյոք խելացի կամ քաղաքագիտորեն կլինի նոր պետությունը թողնել առանց ելքի Միջերկրական ծով: Կարող են հակառակել, թե Կիլիկիայի միացումը հայկական պետությանը կվնասի Ֆրանսիայի շահերին հյուսիսային Սիրիայում կամ Իտալիային՝ Ադալիայում: ... Բացարձակ անհասկանալի է, թե երկու տերությունների շահերը ինչու պետք է գերադասվեն նոր պետության շահերին: Պետք է անել ամեն ինչ, որպեսզի համաձայնեցվեն բոլոր օրինական և խելամիտ պահանջները Փոքր Ասիայի այս հատվածի նկատմամբ: Պատմականորեն այս տարածքում է ձևավորվել Փոքր Հայքի թագավորությունը, որը գոյություն ունեցավ մինչև 1375 թ.: Աշխարհագրականորեն Կիլիկիան նոր պետության համար կդառնա առևտրական բնական ելք, եթե չեն ցանկանում, որ նա հայտնվի նույն վիճակում, ինչ Սերբիան՝ «կապված պարկի մեջ»՝ ի վնաս իր տնտեսության և առևտրի, Կիլիկիան պետք է միացվի նոր ինքնավար պետությանը, այլապես Հայաստանը կախման մեջ է լինելու հարևան որևէ պետությունից, որպեսզի ապահովված լինի արտաքին աշխարհի հետ կապով: Եվ բացի դրանից, չնայած նոր պետությունը սկզբում

⁵ Сайберт Уилбур, Справедливость дарования независимости Армении, “Армянский вѣстникъ”, 1917, N 10-11, с. 6.

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 154, թ. 10:

կիսամակերպվի այդ վիճակի հետ, սակայն հետագայում դա պատճառ կդառնա անխուսափելի և անվերջ դժգոհությունների, հուզումների և պայքարի, որի օրինակն է Սերբիան»⁷:

Այսպիսով՝ կրկին բարձրացվում էր միացյալ Հայաստանի հարցը ռուսական մամուլում: Կասկածի տակ էին դրվում Ֆրանսիայի կամ Իտալիայի հավակնությունները Կիլիկիայում: Դա համընկնում էր այն շրջանին, երբ ֆրանս-իտալական սուր բանավեճ էր սկսվել հայկական այդ երկրամասի համար⁸: Դա ռուսական նոր վերնախավի մտածելակերպի արտահայտումն էր: Փաստորեն՝ ռուսական կողմը կրկին շրջանառության մեջ էր մտցնում Հայաստանի և Կիլիկիայի վրայով Միջերկրական դուրս գալու գաղափարը:

Գարեգին Փաստրմաճյանը (Արմեն Գարո), ով կաթողիկոսի կողմից ԱՄՆ-ում ներկայացուցիչ էր նշանակվել, մինչև ԱՄՆ մեկնելը՝ մայիսի վերջին, Պետերբուրգում հանդիպումներ ունեցավ ռուսական բարձրաստիճան պաշտոնյաների, այդ թվում՝ ԱԳ նախարար Միխայիլ Տերեչչենկոյի ու նրա օգնական Պետրախի հետ: Այդ հանդիպումներից նա հետևյալ եզրահանգմանն էր եկել. «Ներկայ Ռուսական կառավարության կարծիքով Հայկական հարցի նպատակայարմար եւ հնարաւոր լուծումը հետեւեալն է՝ «Բուն Հայաստանը (6 վիլայէթները) եւ Կիլիկիան միասին կազմելու են մի ատոնոմ քաղաքական միութիւն, որը կը դրուի բոլոր պետութեանց համաձայնութեամբ Ռուսական պաշտպանութեան տակ»: Հայկական հարցի այս ձեւի լուծումը հնարաւորութիւն պիտի տայ Ռուսաստանին տնտեսական անմիջական կապ ստեղծել Միջերկրականին հետ որով Պոլսոյ եւ նեղուցներու հարցը կը կորցնէ իւր հրամայողական նշանակութիւնը: Արտաքին գործոց նախարարութեան կարծիքով, միայն Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներն են որ պիտի կարողանան չեզոքացնել ֆրանսական ծրագիրները Կիլիկիայի նկատմամբ»⁹:

Արտաքննապես հայանպաստ հայտարարություններով հանդես եկավ նաև ֆրանսիական կողմը: Մայիսի 22-ին Ֆրանսիայի Ազգային

⁷ Уильямс У., Армянскія чаянія, “Армянскій вѣстникъ”, 1917, N 16, с. 3-4.

⁸ Պողոսյան Ս., Կիլիկիայի համար առաջացած ֆրանս-իտալական հակասությունները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարանի Լրատու: Գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու, Երևան, 2014, էջ 138-143:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 154, թ. 17-18:

ժողովում վարչապետ Ալեքսանդր Ռիբոն հայտարարեց, որ իր երկիրը հրաժարվում է գաղութացման քաղաքականությունից¹⁰:

Իրադարձությունները կարծես թե ընթանում էին հայ ժողովրդի շահերին ու ձգտումներին համընթաց: Փաստորեն՝ Ֆրանսիան հրաժարվում էր Կիլիկիայից, իսկ Ռուսաստանն արդեն իսկ հրաժարվել էր Հայաստանը գրավելուց:

Միջազգային նոր իրադրության պայմաններում Պ. Նուբարը կրկին վերադարձավ միացյալ և ինքնավար Հայաստան ստեղծելու գաղափարին, որից ժամանակին ստիպված էր եղել հրաժարվել ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականության հետևանքով: Նա միացյալ Հայաստան արտահայտության տակ նկատի ուներ Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներն ու Կիլիկիան: Նա անհրաժեշտ էր համարում երկիրը դնել Անտանտի պետությունների ընդհանուր հովանու ներքո, իսկ նրանցից մեկը (գերադասելի էր համարում ԱՄՆ-ին) պետք է 10-15 տարով ստանձներ երկրի մանդատը՝ պաշտպանելու արտաքին հարձակումներից և աջակցելու քայքայված տնտեսության վերականգնմանը: Այդ ոգով էր խմբագրված 1917 թ. մայիսի 24-ին Ազգային պատվիրակության կողմից դաշնակիցներին ուղղված հուշագիրը՝ վերնագրված «Հուշագիր Հայկական հարցի և Հայաստանի ազատագրության վերաբերյալ»¹¹:

Պ. Նուբարը ԱՄՆ Հայ ազգային միության ատենապետ Միհրան Սվազյանին 1917 թ. հունիսի 25-ին ուղարկած նամակում, ներկայացնելով Ֆրանսիայի հետ 1916 թ. վերջին ունեցած պայմանավորվածությունները Կիլիկիայի և երեք նահանգների ինքնավարության, լեզբերի կազմավորման շուրջ, գրում է. «Ատկէ ի վեր երկու մեծ իրադարձութիւններ տեղի ունեցած են, որոնք բացարձակապէս կը փոխեն բոլոր այս պայմանները, ռուսական Յեղափոխութիւնը և Մ. Նահանգներուն մուտքը պատերազմին մէջ: Այս երկու իրադարձութիւնները անհրաժեշտօրէն վերատեսութեան ենթարկել կուտան Դաշնակից Պետութեանց միջեւ եղած համաձայնութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան բաժանման մասին: Ռուսական նոր վարչակարգը յայտարարած

¹⁰ Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918. Documents, Edited and translated by Vatche Ghazarian, Waltham, 1996, p. 437.

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, թ. 14-15:

ըլլալով, որ ինք ունէ կցում չ'ուզէր և նոյնիսկ կը հրաժարի Կոստանդնուպոլսէն, Ֆրանսան և Անգլիան, իրենց կողմէ, կը յայտարարէն, թէ կը հրաժարին ամէն կցումէ, այսպէսով պատերազմի իրենց նպատակները ներդաշնակեցնելով Մ. Նահանգներուն յայտարարութեանց: Ուրեմն, Կիլիկիան Ֆրանսայի վերապահելու հարց չկայ այլեւս, ոչ ալ հայկական երեք վիլայէթները Ռուսիոյ կցելու հարց»¹²:

Պատմաբան Հրանտ Ավետիսյանն այս առիթով գրում է. «Ազգային շահը հրամայաբար պահանջում էր, որ տարաբախտ հայը ունենա մեկ միասնական հայրենիք, մեկ երկիր, երաշխավորված և ապահովված մեծ տերությունների «պատվո վստահությամբ»: Նա պետք է ունենար իր տարածքի, ժողովրդի պատվի և կյանքի ապահովման երաշխիք, օգտվեր ազգային ինքնորոշման և ինքնավարության իրավունքից»¹³:

Այսպիսով՝ հայ գործիչները, օգտվելով միջազգային բարենպաստ թվացող նոր իրավիճակից, փորձում էին վերջնական լուծման հասնել Հայկական հարցում: Ոմանք նույնիսկ սկսեցին բարձրաձայնել անկախ հայկական պետության ստեղծման մասին: Մինչ այդ, եթե չհաշվենք հատուկենտ անհատների առաջարկները, բարձրացվել էր միայն ինքնավարության հարցը, իսկ անկախությունը մինչև 1917 թ. թվում էր անիրականանալի երազանք: Ցավոք, անկախության գաղափարը հայության լայն շրջաններում դեռևս հասունացած չէր, և հետագա արագ զարգացող իրադարձությունների պայմաններում հայ գործիչները չկարողացան ժամանակին ճիշտ քայլեր ձեռնարկել անկախ պետականությունը վերականգնելու ուղղությամբ:

1917 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ռուսաստանի ժամանակավոր խորհրդի նիստում ճանաչված հասարակական-քաղաքական, մշակութային գործիչ Ալեքսանդր Զիվելեգովը ներկայացրեց հայության ձգտումները՝ Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների ու Կիլիկիայի միավորմամբ անկախ պետություն ստեղծել, որը Շվեյցարիայի նման հավիտենական չեզոքություն պետք է ունենար: Նրա կարծիքով, պատերազմից հետո նորանկախ երկիրը տնտեսությունը վերականգնելու և թշնամիներից

¹² Եսփուճեան Ա., Հայ ժողովուրդին անկախութեան պայքարը Կիլիկիոյ մէջ 1919-1921 թթ., Գահիրէ, 1977, էջ 134:

¹³ Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 16:

պաշտպանվելու կարիք կունենար, հետևաբար առաջարկում էր որոշ ժամանակով Հայաստանի մանդատը հանձնել Ռուսաստանին¹⁴:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունը 1917 թ. նոյեմբերի 2-ին հրապարակեց «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների մասին» հռչակագիրը¹⁵: Այն ռուսական տիրապետության տակ ապրող ազգերին ազատ ինքնորոշման, ընդհուպ անջատման և ինքնուրույն պետություն կազմավորելու իրավունք էր տալիս: Իսկ 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին Ռուսաստանի ժողովմխորհի ընդունած «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետով արևմտահայերին իրավունք էր տրվում որոշել սեփական ապագան՝ նույնիսկ անկախանալ¹⁶: Այսպիսով՝ ռուսական նոր իշխանությունները պաշտոնապես հրաժարվում էին Հայաստանից և ճանաչում էին վերջինիս անկախանալու իրավունքը:

Իրադարձությունները զարգանում էին բավական արագ և անսպասելի: Մի կողմից Հայաստանի առջև բացվում էր դարերով սպասված անկախության, մյուս կողմից՝ ռուսական զորքերի հեռացման հետևանքով թուրքերի դեմ միայնակ մնալու հեռանկարը:

Նոյեմբերի 9-ին Պետրոգրադի հայկական զինվորական կոմիսարիատի խորհուրդը կազմավորեց պատվիրակություն (անդամներ՝ գեներալ Լ. Տիգրանյան, փոխգնդապետ Ն. Մելիք-Փարսադանյան, Հ. Զավրիյան), որը հաջորդ երկու օրերին հանդիպումներ ունեցավ ֆրանսիական դեսպան Նուվանսի, Պետրոգրադում ֆրանսիական, բրիտանական, ամերիկյան զինվորական առաքելությունների ղեկավարներ, գեներալներ Նիսսելի, Քնոքսի, Ջյուջսոնի հետ¹⁷:

Պատվիրակության խնդիրն էր, ստեղծված նոր իրադրության մեջ, պարզել Հայաստանի և հայության ապագայի հարցը, դաշնակիցների նյութական ու ռազմական աջակցության հնարավորությունը:

¹⁴ Ръчь А. К. Дживелегова въ совѣтъ республики 20-го октября 1917 г., “Армянскій Вѣстникъ”, 1917, N 43-44, с. 4.

¹⁵ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, խմբագիր Զ. Կիրակոսյան, Երևան, 1972, էջ 410-412:.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 418-419:

¹⁷ Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 39:

Ֆրանսիական դեսպանը նշեց, որ հայերը Ռուսաստանի վրա հույս չեն կարող դնել և պետք է հենվեն սեփական ուժերի վրա: Վստահեցրեց, որ Ֆրանսիան պաշտպանում է անկախ Հայաստան ստեղծելու գաղափարը և պատրաստ է բարոյական ու նյութական օգնություն տրամադրել, եթե կազմավորվի հայերի վստահությունը վայելող և կառավարության պարտականություններ իրականացնող մարմին, որի հետ հնարավոր կլինի բանակցել¹⁸:

Բրիտանական ներկայացուցիչ Քնոքսը նշեց, որ իր կառավարությունը դեռ որոշում չի կայացրել, իրենք չեն կարող հենց այնպես հսկայական գումարներ և ռազմամթերք տրամադրել, նախ անհրաժեշտ էր համարում որևէ լավ կազմակերպված գործ տեսնել¹⁹:

Գեներալ Զյուզսոնը պատասխանեց, որ պետք է սպասեն մինչև ռուսական կառավարության հարցը լուծվի, քանի որ հայերը միայնակ թուրքերին դիմագրավել չէին կարող, իսկ դաշնակիցները ճանապարհների բացակայության պատճառով չէին կարող օգնություն տրամադրել²⁰:

Փաստորեն՝ Ֆրանսիան պաշտպանում էր անկախ Հայաստանի գաղափարը և պատրաստակամ էր օժանդակելու՝ հայկական կառավարության ձևավորվելու դեպքում: Բրիտանական կողմը նույնպես ցանկանում էր կազմավորված կառավարություն տեսնել, որի հետ կկարողանային բանակցել և համագործակցել:

1917 թ. նոյեմբերի 22-ին Պ. Նուբարին և եգիպտահայերի ներկայացուցիչ, ռամկավար գործիչ, ճանաչված գրող Վ. Թեքեյանին ընդունեց Ֆրանսիայի ԱԳՆ Ասիա-Օվկիանիայի վարչության պետ Ժ. Գուն: Պ. Նուբարը կրկին պահանջեց, որ կառավարությունը հայտարարի պատերազմից հետո Հայաստանին ինքնավարություն շնորհելու մասին: Այդ քայլը որոշակի դրական ազդեցություն ունեցավ: Նախարարին ուղղված զեկուցագրում Ժ. Գուն տեղեկացնում էր, որ ինքնավարության մասին հայտարարություն էր պահանջել նաև Սիրիական կոմիտեի նախագահ Շեքրի Գանեմը: Նա անհրաժեշտ էր համարում

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 39-40:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 40:

արագորեն հռչակագիր հրապարակել Հայաստանին և Սիրիային պատերազմից հետո ինքնավարություն տալու մասին, քանի որ մտավախություն ուներ, որ բրիտանական զորքերը Երուսաղեմից հյուսիս առաջանալուն համընթաց կարող են Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրն անվավեր հռչակելուն ուղղված քայլեր ձեռնարկել²¹:

1917 թ. նոյեմբերի 23-ին Պ. Նուբարը և Վ. Թեքեյանը հանդիպեցին նաև Ֆրանսիայի ԱԳՆ քաղաքական տնօրեն Ժյուլ Կամբոնին և բարձրացրին նույն հարցերը: Նախարարին ուղարկված զեկուցագրում քաղաքական տնօրենը ևս նշեց նման հայտարարության անհրաժեշտությունը, որպեսզի խուսափեն Մեծ Բրիտանիայի դավերից, որը, իր կարծիքով, ձգտում էր չեզոքացնել 1916 թ. համաձայնագիրը²²:

1917 թ. նոյեմբերի 29-ին Պաղեստինում և Սիրիայում Ֆրանսիայի գերագույն կոմիսար Ժ. Պիկոն ԱԳ նախարար Ստեֆան Պիշոնին Կահիրեից ուղարկված հեռագրով առաջարկում էր հայտարարել հայերին, արաբներին ու սիրիացիներին ինքնավարություն տալու մասին²³:

Պաղեստինյան ռազմաճակատում բրիտանացիների՝ դեպի հյուսիս առաջխաղացմանը զուգահեռ ֆրանսիական զործիչների մոտ մեծանում էր անհանգստությունը, որ իրենց դաշնակիցը հետագայում կարող էր հետ կանգնել Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրից, և Սիրիայի ու հայկական տարածքների կառավարումը վերցնել իր ձեռքը: Ֆրանսիան այդ տարածաշրջանում իրեն ավելի ամուր զգալու համար պետք է զորքեր ունենար, որպիսիք չուներ: Նա փորձում էր հենվել հայ և սիրիացի կամավորներից կազմավորված զորքերի վրա, սակայն այդ ժողովուրդներին սիրաշահելու համար անհրաժեշտ էր խոստանալ ինքնավարություն: Ֆրանսիական կառավարությունն այդպես էլ պաշտոնապես չհայտարարեց Հայաստանին և Սիրիային ինքնավարություն տալու պատրաստակամության մասին՝ չնայած տարածաշրջանով զբաղվող ֆրանսիացի պաշտոնյաների առաջարկին:

²¹ Պեյլերյան Ա., նշվ. աշխ., հ. II, էջ 64-65:

²² Գարամանուկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 74-76:

²³ Պեյլերյան Ա., նշվ. աշխ., հ. II, էջ 71:

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո ռուսական զորքերը սկսեցին տարերայնորեն լքել Կովկասյան ճակատը, և, փաստորեն, ռուս-թուրքական ռազմաճակատի պաշտպանությունը մնում էր հայկական փոքրաթիվ ուժերի հույսին:

Դեկտեմբերի 5 (18)-ին Փարիզից Պ. Նուբարը հեռագիր է ուղարկում Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին, Արևմտահայ գաղթականության կոմիտեին և կաթողիկոսին, ուր կոչ էր անում համախմբել հայկական բոլոր ուժերը և պաշտպանել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված տարածքները թուրքական ներխուժումից, առաջարկում էր կապ հաստատել և համագործակցել Միջագետքի բրիտանական ուժերի հետ: Տեղեկացնում էր, որ Ազգային պատվիրակությունը բանակցություններ է սկսել բրիտանական և ֆրանսիական կառավարությունների հետ, որպեսզի նրանցից ռազմական և ֆինանսական աջակցություն ձեռք բերի: Նա խորհուրդ էր տալիս դաշնակցել վրացիների հետ: Առաջարկում էր հեռագրել, թե ինչ միջոցներ են հարկավոր, որպեսզի ինքը դրանք ստանա դաշնակիցներից²⁴:

Հեռագիրը Պ. Նուբարի հետ ստորագրել էր նաև Ֆրանսիայի ԱԳ նախարար Ստեֆան Պիշոնը: Այդ հեռագիրը դեկտեմբերի 15-ին քննարկվել է Արևմտահայ ազգային խորհրդում և մեծ խանդավառություն առաջացրել²⁵:

Այն քննարկվել է նաև Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի կողմից: Դեկտեմբերի 25-ին Պ. Նուբարին ուղարկած պատասխան հեռագրով տեղեկացրեցին, որ ռուսական բանակը գրեթե ամբողջությամբ լքում է Կովկասյան ճակատը, և Հայոց ազգային խորհուրդը որոշել է սեփական սուղ միջոցներով պաշտպանել ազատագրված հայկական նահանգները և Կովկասը, այդ նպատակով կազմավորվում էր Հայկական կորպուսը՝ գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանի հրամանատարությամբ, ինչպես նաև առանձին զորամաս՝ արևմտահայերից և հայկական միլիցիա՝ երկրի ներքին կարգը պահպանելու համար, իսկ վրացիների հետ արդեն բանակցություններ են սկսել համագործակցելու

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 157, թ. 3: Նաև՝ Ֆ. 200, ց. 1, գ. 5, թ. 7:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 18, թ. 6-7: Նաև՝ Սիմոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, Գիրք Ա, Երևան, 1996, էջ 673 :

համար: Անտանտի պետությունների աջակցությունը խիստ անհրաժեշտ էր համարվում, քանի որ պատերազմից տուժած հայ ժողովուրդը միայնակ չէր կարողանա պաշտպանել ճակատը: Հաշվի առնելով անցյալի դառը փորձը՝ Թիֆլիսի Ազգային խորհուրդը անհրաժեշտ էր համարում, որ Անտանտի երկրները անմիջապես ճանաչեն Հայաստանի լիակատար անկախությունը, քանի որ Ռուսաստանն արդեն պաշտոնապես ճանաչել էր Հայաստանի ազատ ինքնորոշման իրավունքը: «Մի այլ օժանդակություն բարոյական և ոչ սակաւ թանկարժեք կը լինէր անշուշտ, ջնջումը այն դիւանագիտական գաղտնի որոշման, որով Հայաստանը կցում էր ցարերի միապետական Ռուսիային: Այս անարդար և ըստ ամենայնի ձախորդ որոշումը թուլացրել է և թուլացնում է տակաւին շատ կամքեր այն ցաւագին յուսաբեկութեամբ, որ նա պատճառեց համայն նոյն ազգիդ այս անարդարութեան երեսից: Ազգային խիստ ընկճած ոգին բարձրացնելու համար անհրաժեշտ է ճանաչել Հայաստանի լիակատար ինքնավարութիւնը դիւանագիտութեան զինուորական որոշումով, որ պիտի ստորագրեն և անմիջապէս հռչակեն Համաձայնութեան պետութիւնների կառավարութիւնները, քանի որ Ռուսիան արդէն պաշտօնապէս ճանաչել է ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը»²⁶:

Ազգային խորհուրդը և հայ գործիչների մեծամասնությունը անակնկալի էին եկել՝ տեղեկանալով Անտանտի տերությունների գաղտնի համաձայնության մասին, որով Հայաստանը մասնատվելու էր Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև, իսկ ինքնավարության մասին խոսք չկար: 1916 թ. գաղտնի համաձայնագրերը «Մանչեստր գարդիան» թերթում հրապարակվել էին 1917 թ. դեկտեմբերի 17-ին²⁷:

Նախկինում ճնշված ազգերի ազատագրման վեհ գաղափարի մասին ամպագոռգոռ հայտարարություններ արած Անտանտի տերությունները Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի գաղտնագերծումից հետո ստիպված էին հասարակական կարծիքը մեղմելու համար նոր մեթոդներ փնտրել:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 158, թ. 2: ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 5, թ. 3-4:

²⁷ Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 74:

Բրիտանական վարչապետ Դեյվիդ Լլոյդ Ջորջը 1917 թ. դեկտեմբերի 21-ին Համայնքների պալատում հայտարարեց, որ «Հայաստանը այլևս նորից չի դրվի Թուրքիայի նողկալի տիրապետության տակ»²⁸ և պետք է ճանաչել Արաբիայի, Հայաստանի, Միջագետքի ազգային անկախությունը:

Նույն թվականի դեկտեմբերի 22-ին ԱՄՆ պետդեպարտամենտի կազմած հուշագրում առաջարկվում էր երաշխավորել հայերի ինքնավարությունը «ոչ միայն որպես արդարության և հումանիզմի կենսականորեն կարևոր հարց, այլ որպեսզի Փոքր Ասիայում վերականգնվի մի ժողովուրդ, որը ընդունակ է կանխելու Գերմանիայի կողմից Թուրքիայի տնտեսական մոնոպոլիզացումը»²⁹: ԱՄՆ-ի պաշտոնատարները համոզված էին, որ պետք է «դաշնակիցների ուժեղ վերահսկողություն սահմանել Թուրքիայի էական մասը կազմող Հայաստանի նկատմամբ»³⁰:

1918 թ. հունվարի 8-ին ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնը Կոնգրեսում հանդես եկավ «Համընդհանուր հաշտության մասին» ճառով, ուր շարադրեց նշանավոր «14 կետերը»: Դրանով առաջ քաշեց նախկին բոլոր գաղտնի պայմանագրերը չեղյալ համարելու և թուրքահայատակ ժողովուրդների ինքնուրույն զարգացման բացարձակորեն անխախտելի պայմաններ տալու գաղափարը³¹:

Պետրոգրադի հայկական կոմիտեն 1918 թ. հունվարի 14-ին հեռագրով Պ. Նուբարին իրազեկեց «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի բովանդակությունը³²:

Եթե մինչև 1917 թ. վերջը նույնիսկ հայ գործիչներն էին վարանում խոսել Հայաստանի անկախության մասին, ապա այժմ միջազգային իրադրությունը կտրուկ փոխվել էր, և Հայաստանին անկախություն տալու անհրաժեշտության մասին պաշտոնապես հայտարարում էին Ռուսաստանի, Բրիտանիայի, ԱՄՆ-ի կառավարությունները:

²⁸ Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 19:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ http://www.lib.byu.edu/index.php/President_Wilson's_Fourteen_Points 27.12.2015:

³² ՀԱՍ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 45, թ. 1:

1918 թ. փետրվարի 7-ին ԱՄՆ Կոնգրեսում Հայկական հարցին նվիրված ընդարձակ զեկուցումով հանդես եկավ կոնգրեսական (Կանգասից) գնդապետ Էդուարդ Լիթլը, որը նախկինում դիվանագիտական ներկայացուցիչ էր եղել Եգիպտոսում: Նա հույս հայտնեց, որ հնարավոր կլինի տերությունների հովանու տակ ներկայացուցչական կառավարություն հաստատել Հայաստանում: Այն ձգվելու էր Միջերկրականից՝ Մերսինից ու Ալեքսանդրետից մինչև ռուսական սահմանները: Ռուսաստանի հնարավոր բաժանման դեպքում հնարավորություն կստեղծվի միավորել նաև ռուսական Հայաստանը: Կոնգրեսականը վստահ էր, որ այդ դեպքում հնարավորություն կստեղծվեր երկաթուղի կառուցել Միջերկրականից Էրզրում, որտեղից այն կկապվեր Թիֆլիսի, Սև ու Կասպից ծովերի հետ: Նա վստահ էր, որ դա թույլ կտար մի քանի ամսում Հայաստանը դարձնել ժամանակակից աշխարհի մաս, կյանքը կլիներ ապահով, կրթությունն ու կրոնական ազատությունները՝ երաշխավորված¹:

Ինչպես տեսնում ենք, կոնգրեսականը հարց է բարձրացնում կազմավորելու միացյալ հայկական պետություն, որի մեջ մտնելու էին ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը և Կիլիկիան, այլ նաև՝ Արևելյան Հայաստանը:

Ազգային պատվիրակության նախագահը 1918 թ. փետրվարի 21-ին Լոնդոնից՝ բրիտանական գլխավոր շտաբի միջոցով, երկու գաղտնի հեռագիր ուղարկեց Թիֆլիս²: Առաջինն ուղղված էր Անդրանիկին, Արևմտահայ խորհրդի նախագահ Վահան Փափագյանին և արևմտահայ գաղթականական կոմիտեներին: Այդ հեռագրով նա արևմտահայության ներկայացուցիչներին խորհուրդ էր տալիս առանձին համագումար չհրավիրել, այլ միասնաբար գործել արևելահայերի հետ. «Հայաստանի քաղաքական ապագայի մասին որևէ որոշումներ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 584, թ. 5: Little Edward, Armenia and Turkey, "Congressional Record", Washington, March 8, 1918, vol. 56, p. 8.

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 5, թ. 8-9:

կարող են ընդունուիլ միայն ամբողջ ազգի ազգային համագումարում»¹, - գրում էր Պ. Նուբարը: Ինչպես միշտ, նա ազգային միասնության կողմնակից էր և դեմ էր ժողովրդի պառակտմանը արևելահայ կամ արևմտահայ հատվածների:

Երկրորդ հեռագիրը ուղղված էր Թիֆլիսի Ազգային խորհրդին, կաթողիկոսին, Անդրանիկին և Հակոբ Զավյանին: Պ. Նուբարը ուրախություն էր հայտնում բոլոր կուսակցությունների համաձայնությամբ Ազգային խորհուրդ ստեղծելու կապակցությամբ: Նա տեղեկացնում էր, որ դաշնակիցները պատրաստ են օգնել հայերին և առաջին իսկ հնարավորության դեպքում կուղարկեն դրամ և ռազմական առաքելություններ: Նա կրկին խորհուրդ էր տալիս համագործակցել վրացիների հետ և լավ հարաբերություններ պահել թաթարների հետ: Հատկապես կոչ էր անում հնարավորինս մեծացնել հայ զինվորների թիվը:

Ամփոփելով՝ պետք է նշենք, որ 1917 թ. ռուսական հեղափոխությունների ալիքի վրա բարձրացավ անկախ հայկական պետություն կազմավորելու հեռանկարը: Խորհրդային Ռուսաստանը, ապա նաև ֆրանսիական, բրիտանական, ամերիկյան կառավարությունները սկսեցին ճանաչել Հայաստանի անկախության հնարավորությունը: Սակայն 1918 թ. սկզբին հայ քաղաքական միտքը դեռևս պատրաստ չէր ընդունելու անկախության գաղափարը: Դրանով էր պայմանավորված, որ հայ գործիչներն ինքնուրույն գործելու և անկախություն հռչակելու փոխարեն սկսեցին համագործակցության ուղիներ փնտրել վրացիների ու թաթարների հետ: Ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, այդ երեք ազգերը, ունենալով ապագայի հետ կապված իրար հակասող ծրագրեր, չկարողացան ստեղծել միասնական պետություն:

Անկախություն հռչակելու և սեփական խնդիրներն ինքնուրույն կամ Անտանտի պետությունների աջակցությամբ լուծելու անկարողությունն ի վերջո հանգեցրեց նոր ողբերգության: Նախ Ռուսաստանը դուրս եկավ պատերազմից՝ կնքելով Բրեստ-Լիտովսկի խայտառակ պայմանագիրը, ապա Հայաստանը ստիպված էր չափազանց ուշացումով՝ 1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակել անկախությունը, իսկ հունիսի 4-ին կնքել ավելի խայտառակ Բաթումի պայմանագիրը:

¹ Նույն տեղում, թ. 8:

SUMMARY

THE PROBLEM OF THE UNITED ARMENIA IN 1917-1918.

POGHOSYAN SAMVEL

The study reveals and illustrates the development of the processes connected with the united Armenia and its future in 1917-1918. During WWI was formed and raised the idea of forming united Armenian state by joining Western Armenia and Cilicia. Gradually it grew into vision of a united autonomous state to aspirations of fully independence. During this period the fast developing processes showed that the Armenian political mind was not ready for the idea of independence.

Keywords: *Autonomy of united Armenia, Western Armenia, Cilicia, independent Armenia, Russia, France.*

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМА СОЕДИНЕННОГО АРМЕНИИ В 1917-1918

ПОГОСЯН САМВЕЛ

Исследование показывает и освещает развитие процессов, связанных с объединенной Арменией и ее будущим в 1917-1918 гг. Во время Первой мировой войны была сформирована и выдвинута идея формирования единого армянского государства путем объединения Западной Армении и Киликии. Постепенно видение единого автономного государства превратилось в чаяние абсолютной независимости. В этот период быстро развивающиеся процессы показали, что армянская политическая мысль не была готова к идее независимости.

Ключевые слова: *Автономия объединенной Армении, Западная Армения, Киликия, независимая Армения, Россия, Франция.*

2. ԶՈՐԱՑ ՔԱՐԵՐ ՀՆԱՎԱՅՐԸ

ԱՇՈՏ ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ

Քանալի քարեր՝ Հայկական լեռնաշխարհ, Զորաց քարեր, մեզայիթյան հուշարձան, դամբանադաշտ, դամբարան, Երկաթի պարբերաշրջան:

Հայաստանի Հանրապետության Այունիքի մարզի բազմաթիվ հնագիտական հուշարձանների մեջ առանձնակի տեղ է զբաղեցնում Զորաց քարեր հնագիտական հուշարձանը: Մասնագիտական և մերձգիտական գրականության մեջ այն հայտնի է Դիք-դիք քարեր, Ցից-ցից քարեր, Զորաց քարեր, Քարեզորք, Ղոշուն դաշ, վերջերս նաև Քարահունջ անվանական տարբերակներով¹: Հուշարձանը տեղակայված է Սիսիան քաղաքից 3 կմ հյուսիս, Որոտան գետի Դար (կոչվում է նաև Դառը) վտակի ձախ ափին, ծովի մակարդակից 1770 մ բարձրություն ունեցող և արևելյան կողմից դժվարամատչելի բարձրունքի վերնամասի սարահարթի վրա (աղ. I, նկ. 1): Հուշարձանի աշխարհագրական կոորդինատներն են՝ հս. լ. 39°33' 02.52"-ը և արլ. երկ. 46°01' 42.96"-ը:

Ժողովրդական հին զրույցները հայտնում են, որ ժամանակին հուշարձանի տարածքում գոյություն ունեցող մեծ քարակույտերի ընդերքում՝ զորավարների, իսկ ուղղահայց կանգնեցված հսկա քարաբեկորների տակ զինվորների մարմիններ են ամփոփվել²: Հենց այդ պատճառով էլ տեղացիները հուշարձանը «Զորքի քար, Զորաց քարեր» (թուրքերեն՝ «Ղոշուն դաշ») են անվանում:

XX դ. սկզբին տարածքը հետազոտել է Եր. Լալայանը, 20-30-ականներին՝ Ստ. Լիսիցյանը, 50-60-ականներին՝ Մ. Հասրաթյանը և Ս. Եսայանը, 70-80-ականներին՝ Օ. Խնկիկյանը, Է. Պարսամյանը, Գ. Արեշյանը, Բ. Սադոյանը, XX դ. վերջին և XXI դ. սկզբին Պ. Հերունին, ապա Հ. Մարտիրոսյանը, Վ. և Մ. Վահրադյանները, իսկ 2010-2015 թթ.՝ հնագետներ Ա. Փիլիպոսյանը, Ա. Բոբոխյանը, Հ. Ավետիսյանը, Ա.

¹ **Յ. Լալայան**, *Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում*, Եր. 1931, էջ 63, 66, նկ. 14: **Ն. Ադոնց**, *Հայաստանի պատմություն*, Եր. 1972, էջ 11: **Թ. Հակոբյան**, **Ստ. Մելիք-Բախշյան**, **Հ. Բարսեղյան**, *Հայաստանի և հարակից շրջանների պեղանունների բառարան*, հ. 3, Եր. 1991, էջ 575, հ. 5, Եր. 2001, էջ 323, 669:

² **Ա. Ղանալանյան**, *Ավանդապատում*, Եր. 1969, էջ 263, 270:

Գնունին, Գ. Սարգսյանը և այլք³: Այսուհանդերձ, առ այսօր հնավայրը մասնագիտական առումով համակողմանի ուսումնասիրված չէ, ինչն էլ բազմաթիվ հակասական, անհավանական, երբեմն նաև բացահայտ ոչգիտական եզրահանգումների ու մեկնաբանությունների տեղիք է տալիս: Նկատի ունենալով հուշարձանի պատմամշակութային բացահիշողի դերը՝ ՀՀ կառավարության 2009 թ. հունիսի 26-ի հրամանագրով վերջինիս տրվել է արգելոցի կարգավիճակ՝ «Զորաց քարեր» բնակատեղի» անվամբ, իսկ 2010 թ. դեկտեմբերի 2-ի որոշմամբ՝ արգելոցի պահպանական գոտին սահմանվել է 50 հա և անհատույց, անժամկետ օգտագործման իրավունքով հանձնվել ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ին՝ որպես մասնաճյուղ:

Պատմական Սյունիք աշխարհի և մասնավորապես Սիսիանի տարածաշրջանի մասին քիչ թե շատ տեղեկություններ պարունակող առայժմ ամենավաղ գրավոր սկզբնաղբյուրները Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրություններն են: Վերջիններս թեև ուղղակի տվյալներ չեն տալիս Զորաց քարեր հուշարձանի վերաբերյալ, սակայն կարևոր նյութեր են պարունակում այս տարածաշրջանի մ.թ.ա. VIII-VII դդ. սոցիալ-քաղաքական գործընթացների մասին: Դրանք, պահ-

³ **Յ. Լալայեան**, *Սիսիան, նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար*, «Ազգագրական Հանդէս» # Գ, Թիֆլիս 1898, էջ 162-182: **Յ. Լալայեան**, *Շարուր Դարալագեազի գաւառ*, «Ազգագրական Հանդէս» գիրք XII, Թիֆլիս 1904 էջ 264: **Ս. Բարխուդարյան**, *Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ*, «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշար, # Ա, Եր. 1960, էջ 122: **Ստ. Լիսիցյան**, *Չանգեզուրի հայերը*, Եր. 1969, տախտակ CXIV: **Ս. Եսայան**, *Չանգեզուրի վաղ հնագիտական հուշարձանները*, «Լրաբեր» 1972, N4, էջ 65: **Օ. Խնկիկյան**, *Սիսիանի զորաքարերը*, «Հայաստանի բնությունը», Եր., 1984, № 4: **Մ. Հասրաթյան**, *Պալմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ*, Եր. 1985, էջ 175: **Վ. Հարությունյան**, *Հայկական ճարտարապետության պատմություն*, Երևան, 1992, էջ 13: **Պ. Հերունի**, *Քարահունջ – հնագույն աստղադիտարան Սիսիանում*, «Գարուն» , # 5, Եր. 1998, էջ 87-93: **Геруни П.**, *Доисторическая каменная обсерватория Карахундж-Карениш*, «Доклады Национальной Академии Наук Армении», # 4, Եր. 1998, с. 307-328. **Օ. Տ. Միկիկյան**, *Syunik' During the Bronze and Iron Ages*, Barrington 2002, p. 9, 25-29, 60-61, 65-67, 148, 167, pl. VI-VII, XL, pl. LIII, fig. 1-32, pl. LIV, fig. 5-9. **Հ. Ավետիսյան**, **Ա. Գնունի**, **Ա. Բոբոխյան**, **Գ. Սարգսյան**, *Բրոնզ-երկաթեդարյան Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը*, Եր. 2015:

պանվել են Սարդուրի II-ի (մ.թ.ա. 764-735 թթ.) տարեգրության համապատասխան հատվածում⁴, Սիսիանից ոչ հեռու, Թանահատ վանքի մոտ գտնված Արգիշթի II-ի (մ.թ.ա. 714-685 թթ.) քարակոթողի սեպագիր արձանագրության մեջ⁵ և Ռուսա II-ի (մ.թ.ա. 685-645 թթ.)՝ Այանի-տում բացված *susi* տաճարի մուտքի միջանցիկ հատվածի տեքստում⁶:

Մասնագետների կարծիքով Սարդուրի II-ի տարեգրության խնդրո առարկա հատվածում ներկայացված են մ.թ.ա. 751-750 թթ. վերաբերող դեպքեր, որոնք ներկայացնում են արքայի դեպի Էթիունի (Էթիուխի) երկիր (այսինքն՝ Վանի թագավորության հյուսիսային և հյուսիսարևելյան շրջանները, մասնավորապես նաև Սյունիք) կատարված արշավանքը և տեղի Էդիանի, Իրուիա, Իրդուա և Բուինիալիսի քաղաքների 4 առաջնորդների հնազանդեցումը:

1975 թ. Թանահատ վանքի մերձակայքում հայտնաբերված Արգիշթի II-ի քառանիստ, սեպագիր կոթողը (մ.թ.ա. VIII դ. վերջ – մ.թ.ա. VII դ. սկիզբ)՝ ուրարտական *pulusi*-ների (ուղղահայաց դիրով կանգնեցված, հաճախ արձանագրված և ծիսական դեր ունեցող կոթողների) դասական օրինակ է և դիմային ու հակադարձ երկու լայն նիստերին սեպագիր արձանագրություններ է կրում: Ջարգացած միջնադարում (XI-XII դդ.) քարագործ վարպետը կոթողը վերածել է խաչքարի, որի հետևանքով վնասվել է դիմային նիստի սեպագիր տեքստի հիմնական մասը: Համաձայն ուրարտագետ Ն. Հարությունյանի վերծանման՝ կոթողի վնասված և անխաթար նիստերի արձանագրությունները հաղորդում են դեպի Էթիուխի (Էթիունի) ցեղային միության արևելյան շրջաններն Արգիշթի II-ի կատարած արշավանքի մասին: Տեքստից պարզվում է, որ թեև Էթիուխիի առաջնորդն անձամբ ներկայացել է

⁴ Г. Мелликишвили, *Урартские клинообразные надписи (далее - УКН)*, Москва 1960, с. 273-275. Н. Арутюнян, *Корпус урартских клинообразных надписей (далее - КУКН)*, Ереван 2001, с. 227-229.

⁵ Ն. Հարությունյան, *Արգիշթի II-ի նորահայտ սեպագիրը*, ՊԲՀ, 1979, # 3, էջ 93-104: Н. Арутюнян, Новая урартская надпись из Сисиана, сб. «Древний Восток», # 4, Ереван 1983, с. 195-229. Վ. Գալսերյան, *Արգիշթե II-ի Սիսիանի արձանագրությունը*, «Լրաբեր», 1986, # 6, էջ 67-79:

⁶ M. Salvini, *The Inscriptions Ayanis (Rusaḫinili Eiduru-Kai): Cuneiform and Hieroglyphic* [in "Ayanis I (Ten Years Excavations at Rusaḫinili Eiduru-kai, 1989-1998)" edited by Altan Çilingiroğlu and Mirjo Salvini], Documenta Asiana VI, Roma 2001, p. 258, fig. 10-12.

Արգիշթի II-ին, տվել ցեղամիության հարկն ու հայտնել իր հնազանդությունը, այսուհանդերձ, նրա իշխանության տակ գտնվող հարավային որոշ քաղաքների կառավարիչներ, Ծուլուկու երկրի առաջնորդ Զագինուի գլխավորությամբ, չեն հնազանդվել ուրարտական արքային և դիմադրություն կազմակերպել։ Անհավասար մարտում ընդդիմադիրներն անհաջողություն են կրել, և Ծուլուկուի ավագանին ստիպված, երկրի Իրդուա քաղաքի առջև, ներկայացել է Արգիշթի II-ին, ընդունել նրա պարտադրած պայմանները և ողորմաճություն հայցել։ Զագինու առաջնորդը կտտանքների է ենթարկվել և պարտավորվել հարկ վճարելու։ Տեքստից պարզվում է նաև, որ այս ամենից հետո էլ, Ծուլուկու երկրի մեկ այլ քաղաքի՝ Ամուշայի բնակիչները, շարունակել են դիմադրությունը և միայն կորուստների գնով Արգիշթի II-ին հաջողվել է վերջնականապես հնազանդեցնել նրանց, բնակչության մի մասին ստրկության քշել դեպի Բիայնա երկիրը, ապա ներկայիս Թանահատ վանքի մոտ կանգնեցնել իր հաղթական արձանագիր կոթողը։ Վերջինս, իրավամբ, կարևոր սկզբնաղբյուր է Սյունյաց աշխարհում և մասնավորապես ժամանակակից Սիսիան քաղաքի հարակից տարածքներում մ.թ.ա. VIII դ. վերջին և VII դ. առաջին քառորդին, Վանի թագավորության գերիշխանության շրջանում տեղի ունեցած դեպքերի ներկայացման համար։ Այս համատեքստում բացառիկ նշանակություն ունի Էթիունի/իսի համադաշնության Ծուլուկու երկրանվան հիշատակումը, որը մասնագետների կարծիքով տեղորոշվում է Սիսիանի տարածաշրջանում և ուղղակիորեն կապված է միջնադարյան Սյունիքի Ծղուկ գավառի անվան հետ։ Արձանագրության մեջ հիշատակվող Ծուլուկու երկրի Իրդուա և Ամուշա քաղաքների անվանումների արձագանքները ևս, ուրարտագետ Ն. Հարությունյանի կարծիքով, հնարավոր է նշմարել XIV դ. պատմիչ Ստ. Օրբելյանի կողմից Ծղուկ գավառում հիշատակվող Մուցք, Արիտ և Արթեք բնակավայրերի անուններում⁷։

⁷ **Н. Арутюнян**, *Заметки по урартской эпиграфике*, в сб. «Древний Восток и мировая культура», М. 1981, с. 78-79. **Н. Арутюнян**, *Новая урартская надпись из Сисиана*, сб. «Древний Восток», # 4, Ер. 1983, с. 217-218. **Н. Арутюнян**, *Топонимика Урарту*, Ер. 1985, с. 236-237.

Այս համատեքստում աշխատում է նաև Սարգսյանի II-ի տարեգրության մեջ պահպանված տեղեկատվությունն Էթիունի(խի) երկրի չորս քաղաքների նվաճման և դրանց առաջնորդների հպատակեցման մասին: Այդ քաղաքների թվում (Թանահատի տեքստում նկարագրվող իրադարձություններից շուրջ կես դար առաջ) հիշատակվում է նաև Ուերդա առաջնորդի Իրդուա արքայական քաղաքը: Այսինքն, Սարգսյանի II-ի տարեգրության այդ հատվածում ևս խոսվում է դեպի Ծուլուկու երկիր ձեռնարկած արշավանքի մասին, առանց հիշատակելու վերջինիս անունը: Սարգսյանի II-ի և Արգիշթի II-ի վերը քննարկված տեքստերը մեզ ներկայացնում են նաև Ծուլուկու երկրի երկու առաջնորդների (գուցե՝ արքաների) անունները՝ Ուերդա և Զագինու, ովքեր շուրջ 50-ամյա տարբերությամբ իշխել են այստեղ: Հնարավոր է, որ և՛ Սարգսյանի II-ի մ.թ.ա. 751-750 թթ. արշավանքից հետո, և՛ Արգիշթի II-ի օրոք՝ մ.թ.ա. VIII դ. վերջին կամ մ.թ.ա. VII դ. սկզբին, Ծուլուկու երկրի ներքին կառավարումը մնացել է տեղի վերնախավի ձեռքում: Պատճառն այն է, որ Սարգսյանի II-ի կողմից մ.թ.ա. VIII դ. երկրորդ կեսին քննարկվող տարածքից տարված 8525 գլուխ խոշոր և 18000 գլուխ մանր եղջերավոր անասունների, գերեվարված 3500 պատանիների, 15000 կանանց և 4000 զինվորների ընդհանուր քանակը⁸ (դրան ավելացրած Արգիշթի II-ի մ.թ.ա. VIII դ. վերջի կամ մ.թ.ա. VII դ. սկզբի ավարը) վկայում են տեղում մ.թ.ա. VIII-VII դդ. կայուն տնտեսություն և մարդկային զգալի ներուժ ունեցող ցեղային միության, գուցեև վաղաքաքառական կազմավորման առկայության մասին: Այս հանգամանքը կարծես թե հաստատում է նաև Վանա լճի արևելյան ափին գտնվող Այանիս ամրոցում մ.թ.ա. VII դ. երկրորդ քառորդին Ռուսա II-ի թողած արձանագրությունը, որում Ծուլուկուն (տեքստում՝ Ծիլուկու)՝ որպես հակամարտ երկիր, հիշատակում է Վանի թագավորության զորեղ թշնամիներ Աշշուրի (Ասորեստան), Էթիունիի, Խաթեի և Մուշկերի երկրի կողքին: Ուստի շատ հրապուրիչ է ժամանակին, թերևս Ծուլուկու երկրի տիրույթներում գտված Զորաց քարերի երկաթեդարյան բնակատեղին նույնացնելու Սարգսյանի II-ի և Արգիշթի II-ի մոտ հիշատակվող բնակավայրերից որևէ մեկի, և մասնավորապես Իրդուա կամ Ամուշա

⁸ Г. Мелликишвили, УКН-155, А 13-21. Н. Арутюнян, КУКН-241, А 13-21.

քաղաքների հետ: Սակայն դա հապճեպ և առայժմ շատ բանով չհիմնավորված եզրահանգում կարող է լինել: Նման առաջարկն իրատեսական կլինի միայն երկարատև, համակողմանի և հիմնավոր հետազոտություններից հետո...

Ձորաց քարերի մասին կարևոր տեղեկություններ են տալիս նաև հուշարձանի շրջակայքից հավաքված նյութական մշակույթի տարածամասնակյա մնացորդները: Դեռևս 1930-ական թթ. Ձորաց քարերում (այն ժամանակ հուշարձանն ավելի հայտնի էր «Ղոշուն դաշ» անվամբ) և հարակից տարածքներում հետաքրքիր հնագիտական նյութեր է ժողովել ու Հայաստանի պատմության թանգարանին հանձնել ազգագրագետ Ստ. Լիսիցյանը (աղ. IV, նկ. 1)⁹: 1980-ական թթ. Ձորաց քարերում տասնյակից ավելի դամբարաններ է պեղել հնագետ Օ. Խնկիկյանը: Դրանց հիմնական մասը հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ, քարարկղային դամբանախցերով կառույցներ են՝ թերի պահպանված մարդկային մասունքներով և մ.թ.ա. X-VIII/VII դդ. վերաբերող հնագիտական նյութով (աղ. IV, նկ. 2)¹⁰:

Ձորաց քարեր հուշարձանում հնագիտական աշխատանքները վերսկսվեցին 2013 թ. ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանություն» ՊՈԱԿ-ի և «Հուշարձանների վերականգնման կենտրոն» ՓԲԸ-ի համատեղ արշավախմբի կողմից: Ուսումնասիրությունների արդյունքները մեկ անգամ ևս հաստատեցին հնավայրի տարածքում ընդարձակ բնակավայրի և նրան կից դամբարանադաշտի առկայությունը: Բնակավայրը զբաղեցնում է հուշարձանի հյուսիսային հատվածը, շրջափակված է տեղ-տեղ մինչև 2,0 մ բարձրության հասնող կոպտաշար պարսպապատով (աղ. I, նկ. 2) և հարավային կողմից ունի մուտք: Բնակավայրում նշմարվում են ուղղանկյունաձև շինությունների, թերևս ռազմավարական նշանակության որոշ շրջանաձև կառույցների, թաքստոցների և տնտեսական հորերի մնացորդներ, որոնք, ըստ ամե-

⁹ Ներկայումս դրանք Հայաստանի պատմության թանգարանի թիվ 962 հնագիտական հավաքածուն են կազմում:

¹⁰ O. S. Xnkikyan, *Syunik' During the Bronze and Iron Ages*, Barrington 2002, pp. 65-67, ill. 4, pl. VI-VII, XL, pl. LIII, fig. 1-32, pl. LIV, fig. 5-9.

նայնի, պարբերաբար վերակառուցվել են միջին բրոնզից մինչև զարգացած միջնադարը ներառող ժամանակաշրջաններում (մ.թ.ա. XIX/XVIII – մ.թ. XIII/XIV դդ.): Այդ են մատնանշում նաև հուշարձանի մակերեսից հավաքված վերգետնյա հնագիտական նյութերը:

Դամբարանադաշտը գրեթե կից է բնակավայրին, զբաղեցնում է հնավայրի հարավային հատվածը և շարունակվում նաև դրանից ցած (հարավ և արևմուտք)՝ Որոտան գետի Դար վտակի ձախակողմյան ափամերձ լանջի հողատարածքներում: Տեղի դամբարանային համալիրները՝ միջինբրոնզեդարյան, ուշբրոնզեդարյան, երկաթեդարյան և անտիկ դարաշրջանների կառույցներ են: Զորաց քարերի գրեթե բոլոր մեծ դամբարանները (թիվն անցնում է երեք տասնյակից) քանդված են և թալանված (աղ. II, նկ. 1,2): Դրանք շրջափակված են ամբողջական կամ թերի պահպանված կրոմլեխներով և կենտրոնում հիմնականում արևելք-արևմուտք դիրքով գետնափոր, քարակղային դամբանախցեր ունեն: Որոշ դամբանախցերի երկարությունը հասնում է 13-15, իսկ լայնքը՝ 3,0-4,5 մետրի: Դամբարանների պարբերական ավերման ու փլուզման հետևանքով ծածկասալերի մի մասը տեղաշարժվել է, իսկ մյուսները ժամանակի ընթացքում ընկել են դամբանախցերի մեջ: Դրանց կառուցման համար անհրաժեշտ շինանյութը, ըստ ամենայնի, բերվել է դամբարանադաշտից դեպի արևելք, մոտ 1,0 կմ հեռավորության վրա գտնվող քարհանքից: Տեղափոխման համար ընտրվել և մասնակի մշակվել են ինչպես խորանարդաձև, այնպես և բրգաձև կառուցվածք ունեցող բնական քարաբեկորները: Այսօր էլ այդ տարածքում կան զանգվածեղ կարկանդակներ, որոնք հնում՝ նախապատրաստական աշխատանքների ժամանակ, խոտանվել (շարժելիս կոտրվել) և թողնվել են տեղում: Դրանց վրա այժմ էլ նկատելի են հին մշակման հետքեր:

Քարաբեկորի բրգաձև կառուցվածքը կարևոր դեր ու նշանակություն է ունեցել: Բանն այն է, որ մեծ դամբանախցերի վերին բաց մակերեսներն ինչ-որ կերպ կրճատելու և համաեմատաբար փոքր ծածկասալեր տեղադրելու համար անհրաժեշտ է եղել յուրահատուկ ծածկի

կառուցում «կեղծ թաղի» կիրառմամբ¹¹: Դրա համար քարհանքում հատուկ առանձնացվել են այն հսկայածավալ քարաբեկորները, որոնք ունեցել են զանգվածեղ, ծանր հիմք և համեմատաբար նեղ ու բարակ վերնամաս: Այնուհետև, հնարավորինս հարմար ու առավել դյուրին տեղափոխման համար յուրաքանչյուր ժայռաբեկորի նեղ ու բարակ հատվածում երկկողմանի մշակման եղանակով 5,0-10,0 սմ-անոց անցք է բացվել: Սա հատուկ արվել է երկու նպատակով. ա) նեղ ու բարակ հատվածում անհամեմատ ավելի դյուրին է անցքի բացումը, բ) տեղափոխման ժամանակ նեղ ու բարակ հատվածն ավելի հեշտ է ենթարկվում ուղղության այս կամ այն աստիճանի փոփոխմանը:

Բացված անցքերի ներքին մակերեսները հնարավորինս մշակվել են ու հարթեցվել: Դա կատարվել է, որպեսզի տեղափոխման ժամանակ անցքերով անցնող պարանները փորվածքների ներսի հատվածին առկա անհարթություններին քսվելով արագ չմաշվեն: Այնուհետև պարանները կապել են լծկան անասուններին, ժայռաբեկորի տակ կարճ գերաններ տեղադրել և շարժման ժամանակ դրանց ազատված օրինակները պարբերաբար քարաբեկորի առջևի մաս տեղափոխելով՝ բեռը հասցրել անհրաժեշտ վայր: Այնուհետև երկարավուն (մինչև 3,5-4,0 մ երկարությամբ), զանգվածեղ (3,0-4,0 տոննայից ոչ պակաս քշով) այդ քարաբեկորները մեծ դամբանախցերի երկայնական, իրար զուգահեռ երկու կողմերից տեղադրվել են այնպես, որ համեմատաբար բարակ են ու նեղ հատվածները երկու հանդիպակաց երկայնական կողմերից լինեն կառույցի վերնամասում, իսկ ծավալուն ու ծանր մասերը հենվեն դամբանապատերի վրա: Նման կառուցվածքի շնորհիվ «կեղծ թաղի» բրգածն քարաբեկորները մի կողմից կրճատել են դամբանախցի վերնամասի թռիչքը, իսկ մյուս կողմից իրենց վրա տեղադրված ծածկասալերի ծանրության տակ չեն շրջվել դամբանախցի մեջ: Այս ամենի արդյունքում առավել մեծ մակերեսով ու լայն թռիչքով դամբանախցերի ծածկասալերն արդեն ունեցել են համեմատաբար փոքր չափեր և ոչ շատ մեծ քաշ: Ի տարբերություն շարքային դամբարանների՝ նման մեծածավալ կառույցները «կեղծ թաղով» և տա-

¹¹ Ժ. Խաչատրյան, Հայաստանում «կեղծ թաղի» առաջացման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 1982, # 3, էջ 227-232:

նիքի սալերով ծածկվել են նախապես, մինչև թաղման արարողությունների սկիզբը: Հետո միայն, դրոմոս ունեցող նեղ, դեռևս չշարված կողմից (դա հիմնականում արևմտյան նեղ պատն է) դամբանախուց են տարվել հանգուցյալը, նրան պատկանող գույքը, անդրաշխարհ «ուղեկցող» անձնակազմի մարմինները, զոհաբերված կենդանիների ու թռչունների մատաղացու միսը, այլ անհրաժեշտ իրեր, և փակվել է մուտքը: Սա է պատճառը, որ նման (ոչ շարքային) դամբարանները պեղելիս իսկույն նկատվում է, որ դամբանախցի երեք պատերը համեմատաբար հարթ են և շարված են ներսից, իսկ նեղ կողմերից մեկը (ավելի հաճախ՝ արևմտյանը) անհարթ է ներսից և ավելի կանոնավոր՝ դրսից:

Հենց այդպիսին է դամբարանադաշտի կենտրոնական հատվածում գտնվող և 2013-2015 թթ. Ջորաջ քարերի հնագիտական արշավախմբի կողմից հետազոտված այն հայտնի դամբարանը (աղ. III, նկ. 1), որին մի խումբ ոչմասնագետ հետաքրքրվողներ այսօր էլ ամեն կերպ ձգտում են կապել «աստղադիտարան» (այն էլ նեոլիթ-էնեոլիթյա՞ն) երևույթի հետ: Իրականում խնդրո առարկա դամբարանային կառույցն օղակված է շուրջ 18,0 մ տրամագիծ ունեցող կրոմլեխով, որի կենտրոնում մոտ 7,0 մ երկարությամբ և 3,0 մ լայնքով դամբանախուցն է, կողմնորոշված՝ արևմուտքից արևելք: Կրոմլեխի ներքին տարածքը՝ մինչև դամբանախցի պատերը, ամբողջությամբ պատված է մանր քարալիցքով: Կրոմլեխի շրջանաձև շարի արևմտյան եզրից (աղ. III, նկ. 2) սկսվում է մոտ 1,0 մ լայնք և շուրջ 7,0 մ երկարություն ունեցող քարաշար, ստորգետնյա դրոմոս, որը, ձգվելով դեպի արևելք, միանում է արևմուտք-արևելք կոմնորոշում ունեցող դամբանախցին: Վերջինիս միջից պեղման աշխատանքների ընթացքում հանվեցին կոտրված ու ներս թափված ծածկասալերի 5 հսկայական կտորներ (դրանցից մեկը ևս անցք ուներ վերնամասում), ի հայտ եկան մ.թ.ա. I հազ. առաջին կեսով թվագրվող սև, գորշ, բաց դարչնավուն խեցանոթների բեկորներ, ինչպես նաև նույն ժամանակներին (մ.թ.ա. X-VIII/VII դդ.) վերաբերող երկաթե 2 նիզակների և կեռ դաշույնի մնացորդներ (աղ. IV, նկ. 3): Սրանք վկայում են, որ դամբանախցում արված թաղումը վերաբերում է երկաթի դարաշրջանին և ավերումից հետո էլ մասամբ պահպանել է

մ.թ.ա. X-VIII/VII դդ. ապրած և սոցիալական բարձր կարգավիճակ ունեցած անհատի հուղարկավորության մանրամասներ:

Դամբարանային կառույցն ունի մի կարևոր առանձնահատկություն ևս: Այն շրջափակված է անկանոն-շրջանաձև շարվածքով երկրորդ կրոմլեխով, որի միջին տրամագիծը շուրջ 50 մ է: Կրկնակի նաև եռակի վերգետնյա նման շարերով դամբարաններ հայտնի են Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան-երկաթեդարյան այլ հուշարձաններից ևս (Ներքին Գետաշեն, Քանազեղ, Վերին Նավեր, Գավառ, Թալին և այլն)¹²: Դրա պատճառն այն է, որ համեմատաբար ավելի ուշ ժամանակներում նույն դամբանախցում կրկին թաղում է իրականացվել, և վեջինիս համար շարվել նոր կրոմլեխ: Այդ դեպքում արդեն հին դամբարանն արտաքուստ ստացել է կրկնակի կրոմլեխով շրջափակված կառույցի տեսք: Այս երևույթը, թերևս, պայմանավորված է եղել ինչպես թաղման տարածքի սակավությամբ և նոր դամբարանային կառույց ստեղծելու բարդությամբ ու աշխատատարությամբ, այնպես էլ տվյալ պահին շտապ թաղում կատարելու պահանջով: Պետք է ենթադրել, որ նման գործընթաց իրականացվել է նաև Զորաց քարերի խնդրո առարկա դամբարանում: Ըստ որում՝ դրա երկու կրոմլեխային շարերի կառուցվածքային տարբերությունները վկայում են, որ վերջիններս տարածամանակյա գործողությունների արդյունք են: Առաջին՝ 18 մ-անոց կրոմլեխը, շարվել է ավելի վաղ (թերևս՝ ուշբրոնզեդարյան է), իսկ երկրորդը՝ մեծը, ըստ ամենայնի, վերաբերում է մ.թ.ա. X-VIII/VII դդ. այն թաղմանը, որի մնացորդներն արշավախումբը հայտնաբերեց 2013-2015 թթ. պեղումների ժամանակ:

Դամբանախցի մաքրման ու պեղման ընթացքում ձեռք բերվեց մի կարևոր տեղեկույթ ևս: Բանն այն է, որ խցից հանված ծածկասալերի տակ, խառնված հողաշերտի մեջ հայտնաբերվեցին նաև զարգացած միջնադարին (XI-XIII դդ.) վերաբերող խեցեղենի և մուգկապտավուն

¹² Ա. Փիլիպոսյան, Վ. Հովհաննիսյան, Պեղումներ Ներքին Գետաշեն գյուղում, ՀՀ-ում 1989-1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկ. թեզեր, Եր. 1991, էջ 33-35: Ա. Փիլիպոսյան, Ռ. Մկրտչյան, Լ. Կիրակոսյան, Քանազեղի դամբարանադաշտի 1999 թ. պեղումները, «Հայաստանի հնագույն մշակույթը», # 2, Եր. 2002, էջ 43-49: Հ. Սիմոնյան, Վերին Նավեր, գիրք Ա (1976-1990 թթ. պեղումների արդյունքները), Եր. 2006, նկ. 4, աղ. XVIII, XXIII, LIII, LXIX:

ապակուց պատրաստված ապարանջանի բեկորներ: Այս առումով առայժմ միակ ենթադրությունն այն է, որ միջնադարում՝ հավանաբար սելջուկյան կամ մոնղոլական ավերիչ արշավանքների ժամանակ, գուցե նաև դրանցից հետո էլ, նման մեծ, գետնափոր (դրսից քիչ նշմարվող) դամբանախցերը ժամանակավոր ապաստարան կամ թաքստոց են ծառայել տեղացիների համար:

Դամբարանադաշտում նկատվում է մի հետաքրքիր առանձնահատկություն ևս: Նրա արևելյան կողմի ողջ երկարությամբ՝ քարափի եզրից (հարավից), սկսվում և գրեթե ուղղաձիգ գծով դեպի հյուսիս՝ մինչև բնակավայրի կիկլոպյան պարսպաշարն է ձգվում ուղղահայաց դիրքով միմյանցից որոշ հեռավորությամբ կանգնեցված, տարբեր չափերի (0,5–3,5 մ) ու ծավալի քարաբեկորների շարք, որոնց մի մասի համեմատաբար բարակ վերնամասերին դարձյալ առկա են երկկողմանի մշակման եղանակով բացված 5,0-10,0 սմ-անոց անցքեր: Հարավից հյուսիս ձգվող այդ ուղղաձիգ քարաբեկորներին արևմտյան կողմից կից է նրան զուգահեռ ձգվող, մոտ 1,0 մ լայնությամբ և 0,3-0,5 մ բարձրությամբ պատաշար: Առայժմ դժվար է հաստատապես ասել թե երբ և ինչ նպատակով է շարվել այդ պատը: Տպավորությունն այնպիսին է, որ պատը, թերևս, կառուցվել է պաշտպանական նպատակով և դրանում որոշակի դեր են խաղացել ուղղահայաց դիրքով տեղադրված մեծ քարաբեկորները: Նախնական ենթադրությունն այն է, որ վերջիններիս միջնատարածքների դատարկ հատվածները շարվել են մանր քարերով և հարավից հյուսիս ձգվող ընդհանուր կառույցը, տարածքի ռազմավարական առումով առավել խոցելի հատվածում վերածվել է պարսպի: Թե ինչ է սահմանազատել կամ պահպանել դամբարանադաշտի արևելյան երկայնքով ձգվող այդ պարիսպն առայժմ դժվար է ասել: Ամեն դեպքում, չի բացառվում, որ մ.թ.ա. IX-VII դդ. հետո, Չորաց քարերի դամբարանադաշտի մի մասը վերածվել է բնակատարածքի (մասնավորապես այդ են հուշում դամբարանադաշտի որոշ հատվածներում նկատվող ուղղանկյունաձև ու շրջանաձև կառույցների մնացորդները, որոնք դամբանախցեր չեն) և դրա անվտանգության համար էլ կառուցվել է պարիսպը: Ըստ որում՝ պարսպի մեջ տեղադրված հսկա քարաբեկորները վերցվել են հենց տեղի հին դամբարանային կառույցների վրայից և վերաօգտագործվել որպես շինանյութ: Ենթադրվող այդ

գործընթացի իրականացման ժամանակ, ըստ անենայնի, առավել նախընտրելի են եղել խոշոր քարաբեկորների անցքավոր օրինակները, քանի որ ուշբրոնզեդարյան-երկաթեդարյան դամբարանների ծածկերի ապամոնտաժման ժամանակ ավելի հեշտ է անցքեր ունեցող քարերի տեղաշարժը: Այսինքն՝ հարավից հյուսիս ձգվող Զորաց քարեր հնավայրի անցքավոր քարաբեկորների շարքը լավագույն դեպքում պետք է որ ստեղծված լինի մ.թ.ա. I հազարամյակի երկրորդ քառորդից ոչ շուտ, թերևս կիրառական-գործառնական նշանակություն է ունեցել և որևէ կապ չունի «աստղադիտարանին» առնչվող երևակայական, ոչ հիմնավոր ենթադրությունների հետ: Հակառակ դեպքում անցքավոր քարերի դասավորությունը պետք է լիներ ոչ թե ուղղաձիգ այլ գոնե թե շրջանաձև (հանգամանք, որ մեծ երևակայության դեպքում, թերևս, հնարավորություն կտար «աստղադիտական առումով» ընդգրկելու ողջ երկնականարը, հետևելու աստղերի դասավորությանն ու ընթացքին և ոչ թե միակողմանիորեն սևեղվելու երկնքի մի սահմանափակ կտորի վրա): Պետք է ավելացնել նաև, որ վերնամասում անցքեր ունեցող քարեր և ծածկասալեր հանդիպում են Զորաց քարեր հնավայրի մյուս հատվածներում և նույն քարափի ստորոտի դամբանախցերի վրա ևս:

Նման տարաժամանակյա, անցքավոր մեգալիթներ պահպանվել են նաև տարածաշրջանի այլ բնակավայրերի մերձակայքում գտնվող հնավայրերում (Հարժիս, Բրուն, Սիսիան, Կապան, Սելիմ, Իշխանասար, Որոտնավանք, Ելփին, Լճաշեն, Նորատուս, Մեծամոր և այլն)¹³: Ուստի, ամենամեծ ցանկության ու երևակայության դեպքում անգամ, խիստ դժվար է պատկերացնել, որ դրանք բոլորն էլ առնչվել են աստղադիտարկման գործընթացների հետ: Հակառակ պարագայում, հետևելով ոչմասնագետ-հետաքրքրվողների վառ երևակայությանը, ստիպված ենք ընդունելու, որ Սյունիքի բրոնզեդարյան-երկաթեդարյան

¹³ Է. Խանգադյան, Կ. Մկրտչյան, Է. Պարսամյան, *Մեծամոր (Ուսումնասիրություն 1965-1966 թթ. պեղումների փվյալներով)*, Եր. 1973, էջ 135-138, նկ. 137-142: Վ. Ավետյան, *Սևանի ավազանի մշակույթը մ.թ.ա. III-II հազարամյակներում*, Եր. 2003, աղ. LVI, նկ. 1, 2: Հ. Սիմոնյան, *Հայաստանը ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերում (Ք.ա.1500-800 թթ.)*, «Հայաստանի հնագիտական ժառանգությունը» ժողովածու, Եր. 2005, էջ 43: Խ. Simonyan, *Armenia at the Late Bronze and Early Iron Ages (15th - 9th cc. BCE)*, in: "Archaeological Heritage of Armenia", Yerevan 2012, p. 36. Հ. Ավետիսյան, Ա. Գնունի, Ա. Բոբոխյան, Գ. Սարգսյան, *Բրոնզ-երկաթեդարյան Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը*, Եր. 2015, էջ 57-60, նկ. 13-15, աղ. 24, 36-39, 46:

մեր նախնիներն այնքան ավելորդ ժամանակ ու այնպիսի տարօրինակ, անդիմադրելի ցանկություն են ունեցել, որ ուր և երբ պատահել է (անգամ՝ կողք կողքի) «աստղադիտարաններ» են կառուցել: Ըստ որում՝ հնագույն ժամանակներից այդ գործընթացն «այնպես է հրապուրել» Հայկական լեռնաշխարհի և հարակից տարածքների տեղաբնիկներին, որ վերջիններս էլ, տարբեր ժամանակներում (Զորաց քարերից և՛ առաջ, և՛ հետո) նմանատիպ «աստղադիտարաններ» կերտել են իրենց բնակատարածքներին կից վայրերում (Գյոբակլի թեփեում, Նևալի Զորիում, Մեծ Մասիսի ստորոտին՝ Աքոռի բնակավայրի տարածքում, Մեծամորում և այլուր)¹: «Մեկնաբանությունների» նման հաջորդականությունն ու մակարդակը, ինչ խոսք, անհիմն է, պարզունակ և որևէ կապ չունի իրականության, առավել ևս գիտության հետ...

Զորաց քարեր հնավայրը դեռևս մեծ անհայտներ ունի պարփակած իր ընդերքում: Դրանց վերհանումը, ուսումնասիրումն ու մեկնաբանումն անշուշտ մեկ սերնդի խնդիր չէ: Ուստի անհրաժեշտ է հուշարձանի ուսումնասիրությունը շարունակել և իրականացնել քայլ առ քայլ՝ համակողմանի, հիմնավոր և հույժ մասնագիտական սկզբունքով՝ հետևելով և գիտական առումով մեկ առ մեկ արժևորելով աշխարհի տարբեր հատվածներում (Սկանդինավիա, Բրիտանական կղզիներ, Բրետանի և Պիրենեյան թերակղզիներ, Սարդինիա, Կորսիկա, Մալթա, Փոքր Ասիա, Իրանական սարահարթ, Ալթայ, Հնդկաստան, Լատինական Ամերիկա, Հարավային Աֆրիկա և այլուր) (աղ. V, նկ. 2-8) այդ ուղղությամբ արդեն իսկ իրականացված նմանօրինակ ուսումնասիրությունների արդյունքները²: Այս պարագայում, Զորաց քարերը,

¹ **K. Schmidt**, *Sie bauten die ersten Tempel. Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger*. In: "Die archäologische Entdeckung am Göbekli Tepe". Munich 2006, pp. 83-92. **K. Schmidt**, *Göbekli Tepe - Eine Beschreibung der wichtigsten Befunde erstellt nach den Arbeiten der Grabungsteams der Jahre 1995-2007*, in: "Erste Tempel - Frühe Siedlungen. 12000 Jahre Kunst und Kultur". Oldenburg 2009. **E. B. Banning**, *So Fair a House: Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East*, "Current Anthropology", 52.5 (October 2011). <http://ngm.nationalgeographic.com/2011/06/gobekli-tepe/mann-text> (**Ch. C. Mann**, *Göbekli Tepe: The Birth of Religion*, 2016). **Chanzadjan E.**, *Kultanlagen in Metsamor im Armenischen Hochland*, "Das Altertum" H. 1, Bd. 2, Berlin 1980.

իրավամբ, կարող են դառնալ ելակետային հուշարձան ոչ միայն Հին Հայաստանի, այլև ողջ Մերձավոր Արևելքի ու հարակից տարածաշրջանների բրոնզեդարյան-երկաթեդարյան մեգալիթյան հուշարձանների ուսումնասիրության համար:

SUMMARY

ZORATS KARER ARCHAEOLOGICAL SITE

PILIPOSYAN ASHOT

Zorats Karer archaeological site has a special place among the numerous archaeological monuments of the Syunik Marz of RA. The site is situated 3 km to the north of Sisian, on the left bank of the Dar River, tributary of the Vorotan River. It is placed on a plateau unassailable from the eastern side, 1770 m above sea level. Warriors

According to the popular legends, bodies of commanders were interred underneath the large cairns, whereas bodies of warriors were inhumed beneath the large upright stone slabs. This is why, the local people named the site “Zorqi kar, Zorats Karer” (Arm. Stones of Troops, Stones of Warriors), the Turkish variant being “Ghoshun Dash”. The site has not been comprehensively studied to this day, which brings forth numerous contradictory, incredible, and sometimes obviously unscientific conclusions and interpretations.

Taking into consideration all those facts, an archaeological team started the research at Zorats Karer. Judging by the fieldwork carried out at the site, we can

² **M. O’Kelly**, *Newgrange. Archaeology, Art and Legend*. London 1982. **A. Burl**, *Henges: internal features and regional groups*, “Archaeological Journal” # 126, 1969, pp. 1-28. **Дж., Хокинс, Дж. Уайт**, *Разгадка тайны Стоунхенджа*. Москва 2004. **Дж. Хокинс**, *От Стоунхенджа до инков*. Москва 2004. **G. Barclay**, *The henge and hengiform in Scotland*, in: “Set in stone: new approaches to Neolithic monuments in Scotland”, Oxford, 2005, pp. 81-94. **Браун П.** *Стоунхендж. Загадки мегалитов*, Москва 2010.
<http://www.dartmouth.edu/~izapa/E-35.pdf> (**V.Malmström**, *The Geography of Megalithic Settlement in Scandinavia*).
<http://all-that-is-interesting.com/worlds-oldest-structures> (The World’s Oldest Structures: Megalithic Temples, Malta).
<http://www.thehindu.com/features/friday-review/history-and-culture/megalithic-burial-site-found-in-kadapa/article3565463.ece> (Megalithic burial site found in Kadapa, India, 2012).
<http://www.drevni-megalit.ru/category/megality-yuzhnoj-ameriki/> (Пума Пунку, Боливия) և այլն:

conclude that the site used to consist of a settlement and a necropolis, situated to the south of the settlement. The major part of the graves in the necropolis was destroyed in the past. The data gathered in the field, as well as the partially unearthed burial chambers, testify that the site existed in the period from 20th/19th cc BC up to the 8th/7th cc BC. In addition to this, reconstructions were conducted in both the settlement and necropolis at different periods of time. The future archeological research will provide more trustworthy information on the character of the settlement, the funeral rites, as well as the significance and the role of the settlement at different periods of times.

Keywords: *Armenian Highland, Zorats Karer, megalithic monument, necropolis, tomb, the Iron Age.*

РЕЗЮМЕ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПАМЯТНИК – ЗОРАЦ КАРЕР

ПИЛИПОСЯН АШОТ

Среди древних комплексов Сюникской области Республики Армения особое место занимает археологический памятник Зорац карер. Памятник находится в 3-х километрах к северу от города Сисиан, расположен в верхней восточной труднодоступной части горного плато на высоте 1770 метров над уровнем моря, на левом берегу ущелья притока реки Воротан – речки Дар.

По народному преданию на территории памятника под грудями камней были погребены военачальники, а под отдельно стоящими вертикальными огромными камнями – их воины. Именно поэтому местные жители называли памятник «Войсковые камни», «Камни воинов» (тюркс. «Гошун даш»). До сих пор местность профессионально всесторонне не изучена, что послужило поводом для многочисленных противоречивых, невероятных, иногда явно лженаучных комментариев и выводов.

С учетом вышесказанного, в 2013 г. на территории памятника начала работу археологическая экспедиция Зорац карера. Предварительные результаты полевых исследований позволяют утверждать, что археологический комплекс состоит из поселения и прилегающей к ней с юга некрополя, значительная часть которого была уже разграблена в древности. Анализ собранного с поверхности археологического материала и некоторых частично очищенных могил позволяет уточнить хронологические рамки бытования памятника – XX/XIX – VIII/VII вв. до н. э. Причем, как в поселении, так и в некрополе в разное время проводилась затройка территории. Последующие раскопки позволят составить более верное представление о характере

памятника, о подробностях погребального обряда, а также о роли и назначении памятника в разные периоды существования.

Ключевые слова: Армянское нагорье, Зорац карер, мегалитический памятник, некрополь, погребение, эпоха железа.

Աղյուսակ I

Նկ. 1. Զորաց քարեր հնավայրի ընդհանուր տեսքը հարավից:

Նկ. 2. Բնակավայրի պարսպաշարի տարբեր հատվածների մնացորդները հարավից և արևմուտքից:

Նկ. 1. Ավերված դամբարաններ Զորաց քարերի դամբարանադաշտում:

Նկ. 2. Թալանված դամբանախուց Զորաց քարերի բնակավայրից արևմուտք:

Նկ. 1. Զորաց քարերի «աստղադիտարան» հորջորջվող դամբարանի ընդհանուր տեսքը վերևից:

Նկ. 2. Զորաց քարերի «աստղադիտարան» հորջորջվող դամբարանի դրոմոսի մուտքն արևմտյան կողմից:

Նկ. 1. Միջինբրոնզեդարյան (մ.թ.ա. XX-XVIII դդ.) և ուշբրոնզեդարյան (մ.թ.ա. XV-XIII դդ.) գտածոներ Զորաց քարերից (Ստ. Լիսիցյանի հավաքածու):

Նկ. 2. Գավազանի բրոնզե վերնամաս և զրահաշապկի բրոնզե թիթեղ Զորաց քարերի երկաթեդարյան դամբարաններից (Օ. Խնկկյանի պեղումներ):

Նկ. 3. «Աստղադիտարան» հորջորջվող դամբարանից 2014 թ. հայտնաբերված երկաթեդարյան (X-VIII/VII դդ.) խեցեղենի բեկորներ և երկաթե նիզակների մասեր (Ա. Փիլիպոսյանի պեղումներ):

Նկ. 1. Զորաց քարեր (Հայաստան)

Նկ. 2. Գյուրակի թեփե (Փոքր Ասիա)

Նկ. 3. Կալանիշ սթոունզ (Շոտլանդիա)

Նկ. 4. Սթոունհենջ (Անգլիա)

Նկ. 5. Կատրիա-ստանտարի (Սիցիլիա)

Նկ. 6. Ամենդրեշ կրոմլեխ (Պորտուգալիա)

Նկ. 7. Ուալ-Պալա (Կորսիկա)

Նկ. 8. Վիլոնգ խուլլեն (Հնդկաստան)

**3. 1921 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍԱՍԲՈՒԹՅԱՆ
ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ Կ.ՊՈԼՍԻ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ԹԵՐԹԻ ԷՋԵՐՈՒՄ
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ**

Բանալի բառեր. Հայաստանի խորհրդայնացում, Փետրվարյան
ապստամբություն, «Ճակատամարտ» թերթ:

Բաքվում կազմավորված Հայաստանի ռազմահեղափոխական
կոմիտեն 1920թ. նոյեմբերի 29-ին խորհրդային բանակի ուղեկցությամբ
մտավ Իջևան, որտեղ հայտարարեց դաշնակցական կառավարության
տապալման և Հայաստանի խորհրդայնացման մասին¹:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին մի կողմից ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկա-
յացուցիչ Բորիս Լեգրանի և մյուս կողմից Հայաստանի Հանրապե-
տության կառավարության ներկայացուցիչներ Դրոյի և Համբարձում
Տերտերյանի միջև ստորագրվեց Երևանի համաձայնագիրը: Այն
նախատեսում էր իշխանության խաղաղ անցումը Դաշնակցությունից
բոլշևիկներին: Սահմանվում էին իշխանության փոխանցման սկզբունք-
ները, որոնք հիմնականում հետկյալներն էին. Հայաստանում մինչև
խորհուրդների համագումարի հրավիրումը իշխանությունը ժամանա-
կավորապես տրվում է ռազմահեղափոխական կոմիտեին, որի մեջ
մտնում էին 5 կոմունիստներ և 2 ձախ-դաշնակցականներ, Դաշնակ-
ցություն և մյուս ոչ բոլշևիկյան սոցիալիստական կուսակցությունների
ներկայացուցիչները հալածանքի չէին ենթարկվելու կոմունիստական
կուսակցության դեմ նախկինում տարած պայքարի համար, Խորհրդա-
յին Ռուսաստանը երաշխավորում էր Խորհրդային Հայաստանի անկա-
խությունը²:

Հայաստանի խորհրդայնացումից կարճ ժամանակ անց բոլ-
շևիկյան իշխանությունը, դրժելով իր խոստումը, ակտիվ պայքար սկսեց
այսպես կոչված ժողովրդի թշնամիների դեմ: Ձերբակալվեցին ՀՀ
նախկին կառավարության անդամներ, դաշնակցական կուսակցական
գործիչներ, հայկական բանակի 1.000-ից ավելի սպաներ: Անխնա
հալածվում էր հայ մտավորականությունը, կողոպտվում հայ գյուղացի-
ությունը:

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 1, գ. 1, թ. 1, 1 շրջ. 2:

² Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը,
«Հայրենիք», 1926, հոկտեմբեր, էջ 101-102:

Ժողովրդի համբերության բաժակը լցվեց, և 1921թ. փետրվարին ապստամբություն սկսվեց բոլշևիկյան իշխանությունների դեմ: Փետրվարի 18-ին ապստամբ ուժերը մտան Երևան: Բոլշևիկները և կարմիր զորամասերը հեռացան Ղամարլու (Արտաշատ):

Երևանի գրավումից անմիջապես հետո Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց «Հայրենիքի փրկության կոմիտե», որը պետք է կառավարեր երկիրը մինչև կառավարության ձևավորումը: Կոմիտեն, փետրվարի 18-ին Ժողովրդին ուղղած իր առաջին ուղերձում, կոչ էր անում պաշտպանել կարգ ու կանոնը, խստիվ կատարել Կոմիտեի բոլոր կարգադրությունները³: Հայաստանի տարածքի մի մասի վրա վերականգնվեց անկախությունը, որը տևեց մեկ ու կես ամիս:

Բոլշևիկները Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությամբ ապրիլի 2-ին մտան Երևան: Մայրաքաղաքը ավերածությունից փրկելու և ավելորդ արյունահեղությունից խուսափելու համար որոշվեց Երևանը հանձնել առանց մարտի: «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն», զորքը և մեծ թվով բնակիչներ Բաշ-Գառնի-Դարալագյազ գծով անցան Զանգեզուր, այնտեղից էլ՝ Պարսկաստան:

1921թ. Փետրվարյան ապստամբությունը բազմակողմանի քննության ենթարկվեց Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» թերթի էջերում: Պարբերականի 1921-1922թթ. Տարբեր համարներում ներկայացվում են ապստամբության պատճառները, ընթացքը, հետևանքները: Թերթը դեպքերի թարմ տպավորությունների ազդեցությամբ փորձել է գնահատել հայոց պատմության հերոսական և ողբերգական այդ դրվագը:

Փետրվարյան ապստամբության մասին խոսելիս նախ անհրաժեշտ է քննարկել 1920թ. վերջին իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով դաշնակցությունից բոլշևիկներին փոխանցելու հարցը: Իր էջերում «Ճակատամարտ»-ն անդրադառնում է այս խնդրին և նշում, որ Հայաստանի իշխանությունները բոլշևիկներին չդիմադրեցին այն պարզ պատճառով, որ ի դեմս նրանց ընդունում էին ռուսներին: Թերթը գտնում է, որ եթե բոլշևիկների փոխարեն Հայաստան ներխուժեին Դենիկինի կամ Նիկոլայ 2-րդ ցարի զորքերը, «հետեանքը կը լիներ նոյնը – մերոնք չէին կռուի»⁴: Իսկ Հայաստանի Հանրապետության

³ ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 5, 5 շրջ.:

⁴ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1922, 17 յունուարի:

կառավարությունը իշխանությունը զիջեց բոլշևիկներին, որովհետև Բ. Լեգրանը խոստացավ վերանայել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ի օգուտ Հայաստանի, օգնել Հայաստանին լուծելու Վրաստանի և Ադրբեյջանի հետ սահմանային հարցերը՝ պաշտպանելով մեր երկրի շահերը, վերականգնել երկաթուղային կանոնավոր հաղորդակցությունը, Ռուսաստանից Հայաստանին հասցնել տնտեսական օգնություն, Հայաստանում չհալածել մարդկանց իրենց քաղաքական համոզմունքների և կուսակցական պատկանելության համար⁵:

Փաստորեն՝ իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով բոլշևիկներին հանձնելիս Հայաստանի առաջին հանրապետության ղեկավար գործիչներն ակնկալում էին երկրի համար այն բոլոր խնդիրների կարգավորումը, որը հանգամանքների բերումով իրենց չհաջողվեց: Իսկ բոլշևիկ գործիչները խոստացան և պարտավորվեցին շուտափույթ լուծում տալ այդ խնդիրներին: Սակայն բոլշևիկները ոչ միայն ոչինչ չարեցին իրենց ստանձնած պարտավորություններն իրականացնելու համար, այլ ավելի ծանրացրին երկրի վիճակը:

Բոլշևիկների մուտքը Հայաստան իրենց գործադրած քայլերի պատճառով խոր հիասթափություն առաջ բերեց: Այդ հիասթափությունը բազմակողմանի էր: Այս առիթով «Ճակատամարտ»-ի խմբագրականը գրում է. «Երկիր փրկելու խոստումներով Երևան թափած պոլշեիկները երկու ամսուան ընթացքին ավելի շատ ավերք ու կազմալուծում յառաջ բերին, քան հին թրքական վարչութիւն մը»⁶:

«Ճակատամարտ»-ի թղթակիցը Փետրվարյան ապստամբության առաջին պատճառ համարում է ոչ միայն բոլշևիկների՝ իրենց խոստումը չկատարելը, այլև վերջիններիս թույլ տված սանձարձակություններն ու վայրագությունները: Ապստամբության պատճառների մեջ թերթն առանձնացնում է նաև երկիրը կառավարելու հայ բոլշևիկների ցուցաբերած անընդունակությունը: Նրանց պակասում էր փորձառությունը, քաղաքական հասունությունը: Նրանք կարևորում էին միայն «հեղափոխական գիտակցությունը»⁷:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «Ճակատամարտ», 1922, 19 փետրուարի:

⁷ «Ճակատամարտ», 1922, 18 յունուարի:

Այսինքն՝ հայ բուլճակ գործիչների համար կանոնը ոչ այնքան երկրի խելամիտ կառավարումն էր, որքան հեղափոխության իրականացումը: Մոռանալով ժողովրդին տված իրենց խոստումների մասին՝ կոմունիստ ղեկավարներն ամենուր «հակահեղափոխականություն» էին փնտրում: Ըստ էության՝ հեղափոխություն երևույթը ինքնանպատակ էր դարձել վերջիններիս համար:

«Ճակատամարտ»-ը առանձնակի ուշադրություն է դարձնում բուլճակյան այն հռետորաբանությանը, թե իբր տեղի է ունեցել բուլճակյան հեղափոխություն: Այս կապակցությամբ թերթը գրում է. «Յեղափոխութիւն չէր, որ կատարուեց Հայաստանի ներսում, այլ ռուսական բանակն էր, որ դրսից՝ մտցրեց Հայաստան Սովետական իշխանութիւն և գէնքի ուժով հարկադրեց հպատակիլ այդ իշխանութեան»⁸: Շարունակելով՝ թերթը նշում է, որ հրաշք կլիներ, եթե Հայաստանում հեղափոխություն լիներ, որովհետև երկրի հասարակությունը դեռ այդքան հասունացած չէր սոցիալիստական հեղափոխություն իրականացնելու համար: Բացի այդ՝ երկրում ապրող գյուղացիությունը և բանվորությունը որևէ հիմնավոր պատճառ չունեն իշխանությունների դեմ հեղափոխության դիմելու համար⁹: Հայաստանում չկար բուրժուազիա, որի դեմ կարելի լիներ պայքարել: «Հայ աշխատավորութեան իշխանութիւնը չէր, որ հաստատուեց հայ երկրի վրայ, այլ օտար ուժի դիկտատուրա», - եզրակացնում է թերթը¹⁰:

Փաստորեն՝ «Ճակատամարտ» թերթը հանգում են այն եզրակացությանը, որ Հայաստանում տեղի է ունեցել իշխանափոխություն, թեև առանց կռվի, բայց՝ Խորհրդային Ռուսաստանի ճնշմամբ: Իսկ ինչ վերաբերում է բանվորագյուղացիական իշխանության հաստատմանը, որի մասին անընդհատ թմբկահարում էին հայ բուլճակները, ապա այն հեռու էր իրականությունից: Հայաստանում իշխանության էին եկել ոչ թե բանվորներն ու գյուղացիները, այլ՝ Խորհրդային Ռուսաստանի կամակատար մի քանի արկածախնդիրներ:

Իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցնելուց հետո բուլճակները գործնական ոչինչ չարեցին իրենց տված խոստումներն իրականացնելու

⁸ «Ճակատամարտ», 1922, 14 յունուարի:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ «Ճակատամարտ», 1922, 15 յունուարի:

համար: Դեռևս մինչև փետրվարյան ապստամբության սկսվելը, 1921թ. հունվարի 25-ին «Ճակատամարտ»-ի խմբագրականում անդրադարձ է արվում երկիրը ճգնաժամից դուրս բերելու բոլշևիկյան իշխանությունների անկարողությանը. «Առանց երկրին մեջ իրական գետին և զանգուած ունենալու, ռուսական սովիններու հովանաւորութեամբ Հայաստան մտած հայ պօլշեիկները, հակառակ բոլոր շլացուցիչ յայտարարութիւններուն, չեն կրցած կացութեան տէր դառնալ մինչեւ այսօր, և իրենց աչքեջը յառած կը պահեն դէպի Պաքու եւ Մոսկուա: Ասոր ամէնէն անվիճելի ապացոյցը այն է, որ իրենց թուրք «ընկեր»ները տակաւին կը յամառին տեղաւորուիլ Կարսի եւ Ալէքսանդրաբօլի մէջ, Իգտիրի եւ Նախիջեւանի կողմերը, աւերելով եւ թալանելով, աքսորելով եւ կոտորելով, օղակի մը մէջ սեղմած Հայաստանը, իսկ իրենք զբաղած են քարոզչական գործունեութեամբ, քօմունիստական գրականութեան արտածումով եւ մանաւանդ ներածումով»¹¹: Այնուհետև թերթը շարունակում է, որ իրենց ձախողումները թաքցնելու նպատակով բոլշևիկները խոսում են «դաշնակցական դավադրության» մասին: Ըստ թերթի՝ «այդ բոլոր յեղիւրանքները ուրիշ նպատակ չունին, եթէ ոչ արդարացնել նախ՝ նորեկներուն ապիկարութիւնն ու անգործութիւնը, որ արդեն իսկ խոր յուսախաբութիւն պատճառած է ժողովուրդին, երկրորդ՝ պատրուակներ ստեղծել եղբայրասպան, քինախնդրական կամ հաւատաքննական հալածանքներու»¹²:

Այսպիսով՝ Կ.Պոլսի «Ճակատամարտ» թերթը փետրվարյան ապստամբության հիմնական պատճառ է համարում բոլշևիկների կողմից հայ ժողովրդին տված խոստումները չկատարելը, երկիրը կառավարելու նրանց անձեռնհասությունը: Թերթը առանձնացնում է այն կարևոր հանգամանքը, որ երկիրը ճգնաժամից դուրս բերելու իրենց անկարողությունը կոծկելու նպատակով հայ բոլշևիկները եղբայրասպան կոիվներ էին հրահրում:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ աներկբայորեն առաջնային էին բոլշևիկների իրականացրած անհարկի ձեռքակալությունները իշխանությունը իրենց փոխանցելու առաջին օրվանից

¹¹ «Ճակատամարտ», 1921, 25 յունուարի:

¹² Նույն տեղում:

սկսած: Ժողովուրդը ծանր էր տանում հատկապես մտավորականության հաղեպ հալածանքն ու ձերբակալությունը: Առավել ևս, որ այդ ձերբակալությունները «հիմնավորվում էին այսպես կոչված «հակահեղափոխական» տարրերին ասպարեզից վերացնելու անհրաժեշտությամբ: Իսկ բատնում հայտնված մտավորական և զինվորական գործիչների գնդակահարություններն ու կացնահարությունները այլևս սպասելու տեղ չթողեցին:

«Ճակատամարտ»-ի մարտի 2-ի խմբագրականում անդրադարձ է արվում ձերբակալություններին և ձերբակալվածների հանդեպ ցուցաբերված դաժան վերաբերմունքին¹³:

«Ճակատամարտ»-ի Վարդան¹⁴ անունով հոդվածագիրը «Կարմիր Հայաստանի կարմիր օրերը» հոդվածաշարում նշում է, որ Հայաստանի խորհրդային իշխանության առաջին գործը եղավ նախկին կառավարությանը վարկաբեկելը¹⁵: «Յեղկոմը Օհանջանեանի դափնյա անդամները հռչակեց հայրենիքի դաւաճան, և հրամայեց, որ անմիջապես ձերբակալվին», - գրում է հեղինակը¹⁶:

Վարդանը խոսում է նաև բոլշևիկների կողմից հայ հոգևորականությանը հալածելու մասին: Վերջիններիս արգելեցին դպրոցներում և մշակութային հաստատություններում որևէ պաշտոն զբաղեցնել: Դպրոցներում արգելվեց նաև հայոց պատմության, գրականության, Հայաստանի աշխարհագրության ուսումնասիրությունը՝ մտածելով, որ դրանք կարող են ապագա սերունդներին մղել ազգայնականության և «հակայեղափոխականութեան»¹⁷:

Թերթի 1921թ. մարտի 5-ի համարում խոսվում է փետրվարի 16-18-ին բանտերում տեղի ունեցած կացնահարությունների մասին¹⁸: «Ճակատամարտ»-ը գրում է, որ կացնահարության համար բոլշևիկներն օգտագործում էին թաթարներին¹⁹:

¹³ «Ճակատամարտ», 1921, 2 մարտի:

¹⁴ Հոդվածաշարի հեղինակը մինչև 1920թ. հունվարի 30-ը եղել է Հայաստանում և ականատեսն է եղել բոլշևիկյան սարսափների:

¹⁵ «Ճակատամարտ», 1921, 2 մարտի:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ «Ճակատամարտ», 1921, 4 մարտի:

¹⁸ «Ճակատամարտ», 1921, 5 մարտի:

¹⁹ «Ճակատամարտ», 1921, 19 մայիսի:

Այսպիսով՝ «Ճակատամարտ»-ը փետրվարյան ապստամբության կարևոր պատճառների մեջ առանձնացնում է բոլշևիկների իրականացրած ձերբակալությունները, քաղաքականությունը, բանտերում իրականացվող կացնահարությունները: Փաստորեն՝ Հայաստանի բոլշևիկ ղեկավարները, հակառակ իրենց տված խոստումներին, հալածանքներ կիրառեցին դաշնակցական գործիչների նկատմամբ: Այդ հալածանքները գնալով ավելի սաստկացան, ինչն էլ գրգռեց բոլշևիկյան իշխանությունից դժգոհ երկրի բնակչությանը:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառների մեջ «Ճակատամարտ»-ը առանձնահատուկ անդրադարձ է կատարում բոլշևիկների բռնագրավումների քաղաքականությանը: Երկարատև պատերազմից, գաղթականության հանգամանքի բերումով ծանր սոցիալական վիճակում հայտնված բնակչությունից բռնագրավում և թալան իրականացնելը անհետևանք չէր մնալու: Ընդ որում՝ բռնագրավումների համար բերված բացատրությունները, եթե այդպիսիք լինում էին, որևէ արդարացում չունեին:

Թերթի մարտի 2-ի խմբագրականում ապստամբության պատճառների մասին խոսելիս ևս նշվում է կեղեքումների, բռնագրավումների, հակաբոլշևիկյան գործիչների դեմ դաժան հալածանքի, հայ սպանների աքսորի մասին²⁰: «Ճակատամարտ»-ը գրում է, որ փոխանակ հոգալու Հայաստանի ազգաբնակչության կարիքները, բոլշևիկները երկրից պարենը տեղափոխում էին Ադրբեջան, այդ թվում՝ Ամերիկայից օգնություն ստացած կաթը, ալյուրը դեղորայքը²¹:

Վերևում հիշատակվող Վարդանը գրում է, որ 1921թ. հունվարի 25-ը հեղկոմը հայտարարում է միօրյա խուզարկության օր: «Հրատարակուած էր հրաման մը, որուն համաձայն իւրաքանչիւր անձ իրաւունք պիտի ունենար իր մօտ պահելու 1 ամսուան պաշար, այսինքն 1 փութ ալիւր, 2 ֆունտ իւղ եւ այլն: Բայց զարհուրելի բան էր այդ խուզարկութիւնը, որ ամբողջ 24 ժամ տեւեց: Խուզարկութիւն չէր այդ, այլ թալան. Թալանէն աւելի սոսկալի բան մը: Կամայականօրէն տուներէն առին տարին ինչ որ գտան, մասնաւորաբար իրենց խստութիւնը գործ

²⁰ «Ճակատամարտ», 1921, 2 մարտի:

²¹ «Ճակատամարտ», 1921, 5 մարտի:

դնելով արեւմտահայութեան վրայ», -նշում է հոդվածագիրը²²: Փաստորեն՝ բռնագրավումներն իրականացվում էին կամայականության ամենաբարձր դրսևորումներով: Գյուղացու ձեռքից խլում էին պարենի ամենավերջին պաշարը:

«Ճակատամարտ»-ի վկայակոչմամբ բուլշևիկները հայտարարում էին թե «հայ գիւղացիներու հրաւերով» իրենք եկած են ազատելու հայ գիւղացիութիւնը «Դաշնակներու լուծէն»²³: Իրականում կոմունիստներին ոչ-ոք չէր հրավիրել, առավել ևս գյուղացիությունը, ում ձեռքից խլեցին նրա «միակ հարստութիւնը՝ ցորենն ու անասունները»²⁴:

Բռնագրավվել են նաև մասնավոր գրադարանները՝ պատճառաբանելով, որ «բուրժուաները» գիրք չեն կարող կարդալ²⁵:

Այսպիսով՝ «Ճակատամարտ»-ի տեսակետով փետրվարյան ապստամբության հիմնական պատճառներից էին բուլշևիկների իրականացրած բռնագրավումները: Ժողովրդի ունեցվածքի համընդհանուր և անմիտ թալանը բուլշևիկների դեմ հանեց ամբողջ ազգաբնակչությանը:

Փետրվարյան ապստամբության պատճառներին անդրադառնալիս «Ճակատամարտ»-ը խոսում է նաև Հայաստանում մամուլի ազատության սահմանափակումների մասին: Այս կապակցությամբ թերթը գրում է. «Հայաստանի մէջ լոյս տեսնող թերթերէն ոչ մէկը կ'ապրի այսօր: Պօլշեիկները մտան չմտան փակեցին բոլոր թերթերը ինչ հոսանքի ալ պատկանէին անոնք,- ինչպէս Հ.Յ.Դաշնակցութեան օրկան *Յառաջը*, ժողովրդական կուսակցութեան *Ժողովուրդը*, Ռամկավարներու *Հայաստանի ծայնը*, Սօցեալ Դեմօկրատներու *Սօցեալ Դեմօկրատը*, Էս-Էներու *Սօցիալիստ Յեղափոխականը*, զինուորական օրկան *Ռազմիկը*, Հայկօպի պաշտոնաթերթ *Հայաստանի Կօօպէրացիան*, և գաղառներու մէջ հրատարակուող բոլոր թերթերը: Ոչ միայն փակեցին զանոնք, այլև գրաւեցին անոնց տպարանները, որպէսզի իրենց թերթերը լոյս ընծայեն հոն»²⁶: Փաստորեն՝ հայ բուլշևիկները բռնություն էին գործադրում նաև մամուլի միջոցների վրա, ինչը նույնպես խորացրեց ժողովրդի դժգոհությունը:

²² Նույն տեղում:

²³ «Ճակատամարտ», 1921, 18 մայիսի:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ «Ճակատամարտ», 1921, 9 մարտի:

²⁶ «Ճակատամարտ», 1921, 8 մարտի:

Անդրադառնալով 1921թ. Փետրվարյան ապստամբությանը՝ «Ճակատամարտ»-ը մատնանշում է մի շարք այլ պատճառներ ևս: Օրինակ՝ այն, որ չնայած երկիրը հռչակված էր խորհրդային, սակայն խորհուրդների փոխարեն հեղկոմներն են կառավարում ամենուր՝ 11-րդ կարմիր բանակից եկած հրահանգներով²⁷: Հոգվածագիրը բողոքում է նաև նրանից, որ փակվեցին բոլոր սկսումական կազմակերպությունները, «մտաոգվելով» որ սկսումները նույնպես «ազգայնական» են դառնալու²⁸: Թերթն անդրադառնում է այն խնդրին, որ բոլշևիկները վերացնում են բոլոր ընտրովի մարմինները, օր.՝ խորհրդարանը, և իշխանությունը հանձնում նշանակովի մարմիններին²⁹: Գործածությունից դուրս էր մղվում հայերենը³⁰:

Փետրվարյան ապստամբության վերաբերյալ քննարկումներում առանձնակի տեղ է հատկացվում դրա ինքնաբերական նախապես կազմակերպված լինելու խնդրին: Հիմնական տեսակետն այն է, որ ապստամբությունը եղել է ինքնաբերական, բոլշևիկյան իշխանությունների վարած անհեռատես հակաժողովրդական քաղաքականության անմիջական հետևանք: Հակառակ մոտեցման կողմնակիցները պնդում են, որ անկախ բոլշևիկների վարած սխալ քաղաքականությունից, ապստամբությունը նախապես ծրագրվել է: Այս կապակցությամբ «Ճակատամարտը» գրում է, որ Դաշնակցությունը ցանկություն չունեի ապստամբություն կազմակերպելու: «Ենթադրել, որ այդ սարսափելի պարտությունն է (Քեմալականներից կրած պարտության մասին է խոսքը – Խ.Ս.) ընդամենը երեք ամիս յետոյ որևէ մեկ կամայական մի քանի կուսակցություններ կրնային կազմակերպել ամբողջ ժողովուրդը և մղել զայն դեպի արիւնոտ պայքար թշնամիի մը դէմ, որուն ուժը անհամեմատ անելի մեծ է քան Քեմալի ուժը, և որուն կիրարկած պայքարի ձեւերը պակաս դաժան չեն քան թրքական բարբարոսությունները, ենթադրել այդպիսի բան մը, կը նշանակէր գերագնահատել կուսակցութեան դերը, կը նշանակէր վերագրել մէկ կուսակցութեան կամ նոյնիսկ բոլոր կուսակցութիւններուն այնպիսի ուժ և կազմակերպական հանճար,

²⁷ «Ճակատամարտ», 1921, 9 մարտի:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ «Ճակատամարտ», 1921, 3 մարտի:

³⁰ «Ճակատամարտ», 1922, 17 յունուարի:

որպիսին անոնք իրականին մէջ չունէին»,- գրում է Թերթը³¹: Ապա ավելացնում է նաև, որ դաշնակցականների մեծ մասը բանտարկված էր, և Ժողովուրդն ինքը բնագդական շարժումով ոտքի ելավ³²: Այսպիսով՝ կարելի է ընդունել, որ փետրվարյան ապստամբությունը հետևանք էր հայ բոլշևիկների վարած դաժան քաղաքականության, ապստամբությունը նախապես չի ծրագրվել: Այլ բան է, որ հանգամանքների բերումով դաշնակցական մի շարք աչքի ընկնող գործիչներ իրենց ձեռքն են վերցրել ապստամբության ղեկավարումը:

Անդրադառնալով ապստամբության հետևանքներին՝ «Ճակատամարտ»-ը գրում է, որ ապստամբությունից հետո խորհրդային իշխանությունները փոխեցին իրենց վերաբերմունքը, տեղի ունեցան պաշտոնանկություններ, նոր եկած պաշտոնյաներն ավելի մեղմ քաղաքականություն սկսեցին վարել³³: Թերթն անդրադառնում է նաև Լենինի 1921թ. ապրիլի 14-ին նամակին³⁴, որտեղ Ռուսաստանի բոլշևիկների առաջնորդը մեղմ քաղաքականության կոչ էր անում³⁵:

Այսպիսով՝ Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթի 1921-1922 թվականների բազմաթիվ համարներում քննության են ենթարկվում 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պատճառները, ընթացքը և հետևանքները: Թերթի էջերում վեր են հանվում Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից կիրառվող Ժողովրդահալած քաղաքականությունը, որն ի վերջո հանգեցնում է համընդհանուր ապստամբության: Ապստամբության պատճառների մասին խոսելիս հիմնականում մատնանշվում են նախկին կառավարության (դաշնակցական) անդամների ձերբակալությունն ու բանտարկությունը, հայ բանակի սպայության ձերբակալությունն ու աքսորը, մտավորականության դեմ կիրառվող հալածանքը, գյուղացիության նույնիսկ ամենավերջին ունեցվածքի թալանը: Թերթը կենտրոնանում է նաև արտաքին քաղաքական ոլորտում գրանցված ծախողումներին: Չնայած նախապես իրենց տված խոստումներին, բոլշևիկներն անկարող եղան հեռացնել թուրքերին Կարսից, Ալեքսանդրապոլից, չկարողացան հայանպաստ

³¹ «Ճակատամարտ», 1921, 24 մայիսի:

³² Նույն տեղում:

³³ «Ճակատամարտ», 1921, 25 մայիսի:

³⁴ «Ճակատամարտ», 1921, 1 յունիսի:

³⁵ Լենին Վ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 43, էջ 237-240:

լուծումներ գտնել Նախիջևանի, Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի խնդիրներին: Անդրադառնալով ապստամբության նախապես կազմակերպված լինելու խնդրին՝ թերթը գտնում է, որ այն ինքնաբերական էր:

РЕЗЮМЕ

ОТРОЖЕНИЕ ФЕВРАЛЬСКОЙ ВОССТАНИИ 1921 Г. В СТРАНИЦАХ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОЙ ГАЗЕТЫ “ЧАКАТАМАРТ”

СТЕПАНЯН ХАЧАТУР

Константинопольской ежедневник “Чакатамарт” за 1921-1922гг. упомянул о февральской восстании 1921г. В Армении. Говоря о причинах восстания газета отмечает, что эти в основном связаны с неправильной политикой большевистской власти. Применение политику арестов, конфискации и преследования, неспособность решения обещанных проблем с соседями лидерами большевиков в Армении, принуждали народу в вооруженную восстанию. Касаясь на последствии восстания “Чакатамарт” ценит тот факт, что армянский народ очередной раз доказал свою готовность бороться за свои права, в результате чего смягчена большевистская антинародная политика в Армении.

Ключевые слова: Советизация Армении, Февральское восстание, ежедневник “Чакатамарт”.

SUMMARY

REFLECTION OF 1921 FEBRUARY REBELLION IN COSTANTINOPOLIS'S “CHAKATAMART” DAILY

STEPANYAN KHACHATUR

Daily “Chakatamart” of Costantinopolis in 1921-1922 refers the issue of February rebellion in Armenia occurred in 1921. Mentioning main reasons of rebellion the daily mainly points out wrong policy of Bolshevik authorities. Policy of arrests, confiscations and persecutions by the Armenian Bolshevik authorities, inefficiency to solve problems promised the neighbors prompted the nation to military rebellion. Speaking of implications of rebellion “Chakatamart” emphasizes the willingness of Armenian nation to struggle for their rights. According to Daily “Chakatamart” persecution policy towards people in Armenia has mitigated.

Key words: Sovietization of Armenia, February rebellion, “Chakatamart” newspaper.

**4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐԱՆԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀՈԳԵՎՈՐ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1990-2000թթ.)**

ԷԴՈՒԱՐԴ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Քանալի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, հասարակական-քաղաքական կյանքի, հոգևոր-եկեղեցական կյանք:

Հայաստանի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքի ազատականացմանը միտված կարևոր իրավական փաստաթղթերից էր ՀՀ անկախության հռչակումից տակավին 3 ամիս առաջ 1991թ. հունիսի 17-ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի ընդունած «Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքը³⁶: Այդ օրենքի նշանակությունը ավելին էր, քան միայն հասարակության մեջ յուրաքանչյուրին ազատորեն դավանելու և այդ դավանանքի նկատմամբ հանդուրժողականության մթնոլորտի հաստատումը: Ըստ էության՝ հանրապետությանը յոթ տասնամյակ պարտադրված աթեիզմից հետո Հայաստանը՝ աշխարհում առաջինը պետականորեն քրիստոնեությունը ընդունած երկիրը, դարձ կատարեց դեպի իր հոգևոր ակունքները: Եվ այդ առումով չափազանց խորհրդանշական էր Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի օրհնության ու ողջույնի խոսքը ինքնիշխան Հայաստանի առաջին խորհրդարանի բացման ժամանակ³⁷:

Հենց այդ շրջանում սկզբնավորվեցին և հետագայում էլ ավանդական դարձան Հայաստանի իշխանավորների՝ որպես պետականության կրողների ակտիվ մասնակցությունը կրոնական արարողություններին: Առաջին այդպիսի օրինակներից էր 1991թ. հունվարին Քրիստոսի ծննդյան և հայտնության եկեղեցական տոնին Մայր աթոռ սուրբ Էջմիածնում՝ այդ շրջանում հանրապետության բարձրագույն իշխանական կառույցի, ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի, ինչպես նաև կառավարության ղեկավարի և այլ բարձրաստիճան անձանց մասնակցությունը³⁸:

³⁶ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995թթ.), Եր., 1995թ., էջ 136-140:

³⁷ Խորհրդային Հայաստան, 21 հուլիսի 1990թ.:

³⁸ Նույն տեղում, 8 հունվարի 1991թ.:

Բացառիկ էր նաև 1991թ. սեպտեմբերի 30-ին Էջմիածնի Մայր տաճարում Հայաստանի Հանրապետության պետական ղեկավար այրերի մասնակցությունը հայ առաքելական եկեղեցու ամենանվիրական և ամենահանդիսավոր արարողություններից մեկին՝ սրբալույս մյուռոնի օրհնությանը³⁹, որից հետո արդեն Հայաստանի պետական առաջին դեմքերի մասնակցությունը առավել նշանավոր եկեղեցական իրադարձություններին սկսեց պարբերական բնույթ կրել:

Տակավին 1990 թվականին անկախության ուղով անշեղորեն ընթացող Հայաստանի ինքնիշխան բարձրագույն պետական մարմնի՝ Գերագույն խորհրդի նորընտիր նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի և հայոց Վեհափառ Վազգեն Առաջինի կողմից օրհնությամբ ավանդական դարձան հայոց Կաթողիկոսի կողմից Հայաստանի բարձրագույն պետական օղակները նորընծա պաշտոնավարողների օծման արարողությունները⁴⁰: Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում խղճի ազատության ակնառու դրսևորումներից էր նաև ՀՀ նորընտիր նախագահների երդման արարողությունների անցկացումը Մատենադարանում պահվող հնագույն հայերեն ձեռագրերից մեկի՝ 7-րդ դարով թվագրվող Վեհամոր Ավետարանի վրա և այլն:

Հոգևոր բաղադրիչը կրկին դարձավ պետական արարողակարգի անբաժան մասը: ՀՀ Սահմանադրության մեջ օրենսդրորեն ամրագրվեց. «Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչում է Հայաստանյազ առաքելական սուրբ եկեղեցու՝ որպես ազգային եկեղեցու բացառիկ առաքելությունը հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքում, նրա ազգային մշակույթի զարգացման և ազգային ինքնության պահպանման գործում»⁴¹: Խորհրդային շրջանում իշխանությունների պարտադրանքով անկում ապրող եկեղեցական կյանքը Հայաստանի անկախացումից հետո անմիջապես սկսեց վերելք ապրել: Կտրուկ ավելացավ գործող եկեղեցիների թիվը: Այսպես՝ 1993 թվականին արդեն Հայաստանի Հանրապետության տարածքում հոգևոր ծառայություն էին մատուցում ավելի քան 70 առաքելական և մի քանի ռուսական,

³⁹ Հայաստանի Հանրապետություն, 1 հոկտեմբերի 1991թ.:

⁴⁰ Խորհրդային Հայաստան, 7 օգոստոսի 1990թ., Հայաստանի Հանրապետություն, 16 մայիսի 2000թ.:

⁴¹ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (փոփոխություններով),-Եր., 2005թ. էջ 11:

ասորական և հունական ուղղափառ եկեղեցիներ⁴²:

Անկախության հենց սկզբնական շրջանից հայոց եկեղեցին ձեռնամուխ եղավ տարիների բաց թողած լրացնելու գործին: Վերականգնվեցին բազմաթիվ կիսավեր վանքեր ու եկեղեցիներ, կառուցվեցին նորերը, վերափոխվեց թեմական կառուցվածքը, հիմնվեցին հոգևոր-կրթական ու մշակութային հաստատություններ և այլն: 1991 թվականին բացվեց Սևանի Վազգենյան դպրանոցը, որոշ ժամանակ հետո էլ իր գործունեությունը վերսկսեց Շիրակի թեմի հոգևոր ընծայարանը, զգալիորեն ավելացավ Աբ. Էջմիածնապատկան Գևորգյան ճեմարանի ուսանողների թիվը⁴³: 1997 թվականին սաների առջև իր դռները բացեց ուսումնական հաստատության 150 ուսանողի համար նախատեսված առաքելական եկեղեցու Ամերիկայի Արևելյան թեմի օգնության ֆոնդի անմիջական աջակցությամբ հիմնովին վերանորոգված ու արդիականացված Գևորգյան ճեմարանի շենքը⁴⁴: Հայաստանի եկեղեցական կյանքի համար չափազանց կարևոր էր 1995 թվականին ԵՊՀ-ում աստվածաբանության ֆակուլտետի բացումը⁴⁵ և այլն:

Հայոց առաքելական եկեղեցին՝ որպես ազատական հասարակության պայմաններում հայ ժողովրդին ներկայացնող կարևորագույն օղակ, ամենաակտիվ կերպով ներգրավված էր նաև միջազգային հարաբերությունների ոլորտում: Հատկապես ակտիվ գործընթաց էր ծավալվել միջեկեղեցական կապերի ամրապնդման ուղղությամբ: Այսպես՝ միայն 1997թ. ապրիլ-դեկտեմբեր ամիսներին հայոց եկեղեցին մասնակիցը եղավ միջեկեղեցական հարաբերությունների հետագա զարգացմանը միտված 15-ից ավելի նախաձեռնությունների, ինչպես օրինակ՝ մասնակցությունը Մոսկվայում տեղի ունեցած ԱՊՀ երկրների Քրիստոնեական միջեկեղեցական կոնֆերանսի նախապատրաստական առաջին խորհրդակցությանը, Հռոմում գումարված կաթոլիկ եկեղեցու փոխօգնության կառույցների ժողովին, Եվրոպական բոլոր եկեղեցիների էկումենական երկրորդ համագումարին և այլն⁴⁶: Այդ նույն

⁴² Հայաստանի Հանրապետություն, 15 հոկտեմբերի 1993թ.:

⁴³ Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, Հայաստան 2001. Անկախության և անցումային 10 տարիները Հայաստանում.- Եր.: 2001թ., էջ 31:

⁴⁴ Հայաստանի Հանրապետություն, 19 սեպտեմբերի 1997թ., 8 հունվարի 1998թ.:

⁴⁵ Նույն տեղում, 4 հուլիսի 2000թ.:

⁴⁶ Նույն տեղում, 8 հունվարի 1998թ.:

ժամանակահատվածում Գարեգին Ա Ամենայն հայոց կաթողիկոսը հանդիպում էր ունեցել Վրաստանի հոգևոր առաջնորդ **Իլյա 2-րդի** հետ, Մոսկվայում հյուրընկալվել համայն Ռուսիո Պատրիարք **Ալեքսի 2-րդի** կողմից և նրա հետ միասին մասնակցել Կրեմլում կազմակերպված «Հայ եկեղեցու գանձեր» ցուցահանդեսի բացմանը⁴⁷, Երևանում ընդունել էր Կ.Պոլսի Տիեզերական Պատրիարք Բարդուղիմեոս Առաջինին⁴⁸ և այլն:

Հայոց եկեղեցին ակտիվորեն ներգրավված էր նաև Հայաստանի Հանրապետության միջազգային քաղաքական գործընթացներում: Այսպես՝ նույն 1997 թվականի ապրիլից դեկտեմբեր Մայր Աթոռ էին այցելել և հայոց վեհափառի հետ հանդիպել արտասահմանյան 19 երկրների պետական ու քաղաքական գործիչներ, ինչպես նաև միջազգային ամենատարբեր հաստատությունների բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ, որոնց թվում Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Էրվե դը Շարիթը, նրա հունաստանցի գործընկեր Թեոդորոս Պանագուլոսը, Ուկրաինայի Ազգային ժողովի նախագահ Ալեքսանդր Մորոզը, Լիբանանի վարչապետ Ռաֆիկ Հարիրիի ղեկավարած պատվիրակությունը, Ռումինիայի Սենատի նախագահ Պետրե Ռոման, Ռուսաստանի Դաշնության Պետդումայի պատվիրակությունը, Գերմանիայի խորհրդարանի պատվիրակությունը, ԱՄՆ կոնգրեսական Ջորջ Ռադանովիչը, Եվրոպայի խորհրդարանի և մարդու իրավունքների ենթահանձնաժողովի պատվիրակությունը⁴⁹ և այլն: Այդ հանդիպումների ընթացքում շոշափվում էին ինչպես բուն կրոնական կյանքին վերաբերող հարցեր, այնպես էլ տեսակետներ էին փոխանակվում համաշխարհային, տարածաշրջանային հրատապ խնդիրների ու միջպետական փոխհարաբերությունների շուրջ:

Եկեղեցական կյանքին որոշակի աշխուժություն հաղորդեց 1999թ. հոկտեմբերին Ամենայն Հայոց 132-րդ կաթողիկոսի՝ Գարեգին Բ-ի ընտրությունը, որի գահակալության օրոք՝ 2000 թվականի մարտին, վերջապես կայացավ հայ հասարակության մեջ պետության և եկեղեցու միջև հարաբերությունները կանոնակարգող փաստաթուղթը՝ «Հայաստանյազ Առաքելական եկեղեցու և ՀՀ կառավարության միջև

⁴⁷ Հայաստանի Հանրապետություն, 3 հուլիսի 1997թ.:

⁴⁸ Հայաստանի Հանրապետություն, 22 հուլիսի 1997թ.:

⁴⁹ Նույն տեղում, 8 հունվարի 1998թ.:

մտադրությունների հուշագիրը»⁵⁰: Այդ փաստաթուղթը, որով սկիզբ դրվեց պետության և եկեղեցու արդյունավետ համագործակցությանը, նպատակ էր հետապնդում համատեղ աշխատանքներ ծավալել պետության և եկեղեցու փոխհարաբերությունների օրենսդրական կարգավորման, եկեղեցու և նրա ավանդական կազմակերպությունների համար հարկային արտոնությունների սահմանման, միջազգայնորեն ընդունված արարողակարգի չափորոշիչներին և ազգային ավանդույթներին, պետական արարողակարգին համապատասխանող միջոցառումների իրականացման կարգի մշակման, կրթամշակութային, սոցիալական ապահովության, առողջապահության և հոգևոր ոլորտներում եկեղեցու դերի կարևորման և այլ ուղղություններով: Մտադրությունների հուշագրով նախատեսվում էր նաև պետության և եկեղեցու միջև փոխգործունեություն սկսել, եկեղեցու՝ որպես իրավաբանական անձի սեփականության հիմնահարցերի հստակեցման ուղղությամբ⁵¹:

Այդ ուղղությամբ կատարված առաջին լուրջ քայլերից էր ՀՀ կառավարության 2001 թվականի թիվ 616 որոշմամբ Հայաստանյաց Առաքելական եկեղեցուն հանրապետության տարածքում գտնվող 156 վանք և եկեղեցի վերադարձնելը⁵² և այլն:

Խղճի ազատության կարևորագույն չափորոշիչներից է նաև հանդուրժողական վերաբերմունքը այլ դավանանքների, քրիստոնեական եկեղեցու այլևայլ ուղղությունների նկատմամբ: 1998 թվականի տվյալներով Հայաստանում, օգտվելով օրենքներով երաշխավորված ազատություններից, լիարժեք գործունեություն էին ծավալել ՀՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհրդի կողմից գրանցված 45 կրոնական և բարեգործական-կրոնական կազմակերպություններ⁵³, որոնք հիմնականում քրիստոնեությունից սերող տարբեր ուղղություններ էին: Այդ կազմակերպությունների թվում էին Ավետարանչական եկեղեցիները, Հայ կաթողիկե եկեղեցին, ազ-

⁵⁰ Նույն տեղում, 18 մարտի 2000թ.:

⁵¹ Հայաստանի Հանրապետություն, 18 մարտի 2000թ.:

⁵² Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց. Հայաստան 2001. Անկախության և անցումային 10 տարիները Հայաստանում.- Եր., 2001թ., էջ 31:

⁵³ Մարդկային զարգացման զեկույց© Հայաստան 1998. Պետության դերը, Երևան, 1998թ., էջ 38:

գային փոքրամասնությունների՝ արդեն հիշատակված ռուսների, հույների, ասորիների, ինչպես նաև հրեաների և այլ կրոնական կազմակերպությունները, Հիսունական, Բապտիստական կազմակերպությունները, Մորմոնները, Բահայիները, Կրիշնայականները⁵⁴ և այլն: Հանուն արդարության հարկ է նշել, որ չնայած այն հանգամանքին, որ բոլոր կրոնական կազմակերպությունները երկրում ազատ գործելու իրավունք ունեին, սակայն անընդունելի էր այն երևույթը, երբ որոշ կազմակերպություններ 1700-ամյա քրիստոնյա Հայաստանում փորձում էին զբաղվել հոգեորսությամբ, ինչպես օրինակ՝ «Եհովայի վկաները»: Այդ կազմակերպությունը, Հայաստանում պաշտոնական գրանցում չունենալով հանդերձ, իրականացրած «արդյունավետ» հոգեորսության արդյունքում հանրապետությունում իր անդամների թիվը 1999 թվականին հասցրել էր 10 հազարի⁵⁵, որը ինչ խոսք Հայաստանի նման փոքր պետության համար զգալի թիվ էր, մանավանդ որ այն էապես ավելանալու միտումներ ուներ:

Հայ ժողովրդի ազգային ինքնության թերևս ամենակայուն բնագավառներից մեկում՝ կրոնական ոլորտում, վիճակը կտրուկ փոխվեց Հայաստանի անկախացումից հետո: Ինչպես շուրջ 1700 տարի առաջ հայոց դարձը դեպի քրիստոնեություն տեղի ունեցավ պետականորեն, այնպես էլ քննարկվող ժամանակաշրջանում հայ հասարակության միասնական վերադարձը դեպի իր քրիստոնեական ակունքները իրականացվում էր նորանկախ պետականության անմիջական աջակցությամբ:

Հայ հասարակության մեջ քրիստոնեական հավատքի նորոգման առումով, խնդրո առարկա ժամանակահատվածում, թերևս ամենակարևոր ու խորհրդանշական իրադարձությունը՝ քրիստոնեությունը, Հայաստանում որպես պետական կրոն հռչակելու հոբելյանն էր, որի նախապատրաստական աշխատանքները գործնականում սկսվել էին «Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակման նախապատրաստման աշխատանքները կազմակերպող պետական հանձ-

⁵⁴ Հայաստանի Հանրապետություն, 24 նոյեմբերի 1999թ.:

⁵⁵ Հայաստանի Հանրապետություն, 24 նոյեմբերի 1999թ.:

նաժողով ստեղծելու մասին» ՀՀ նախագահի 1994թ. մայիսին ստորագրած հրամանագրով⁵⁶: Բարձրաստիճան պետական գործիչներից ու գիտնականներից բաղկացած հանձնաժողովը մշակեց Քրիստոնեությունը Հայաստանում որպես պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակը միջազգայնորեն նշելու համապարփակ ծրագիր, փոխհամաձայնեցվեցին եկեղեցական ու պետական միջոցառումների կազմակերպումը և այլն: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում ևս ձևավորվել էր տոնակատարության եկեղեցական կենտրոնական հանձնաժողով⁵⁷, որը ակտիվորեն համագործակցում էր կառավարական հանձնաժողովի հետ⁵⁸: Այդպիսով՝ կառավարության կողմից հաստատված ծրագրով նորանկախ Հայաստանը պատրաստվում էր քրիստոնեական հավատքին՝ հայ ժողովրդի անմնացորդ նվիրվածությունը հավաստող իրադարձությանը հայոց աշխարհում քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակին:

Հասկանալի է, որ դեպի քրիստոնեություն հայոց դարձը և համայն մարդկության պատմության մեջ այն առաջին անգամ պետական կրոն հռչակելը, պատմական նշանակության իրադարձություն էր նաև ողջ քաղաքակիրթ աշխարհի համար, և այդ պատճառով էլ բազմաթիվ միջազգային կառույցներ ակտիվ համագործակցություն էին նախաձեռնել Հայաստանի հետ: Պատմական իրադարձությունը արժանիորեն նշելու գործում Հայաստանին մեծ աջակցություն ցուցաբերեց մասնավորապես ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն՝ ՄԱԿ-ի կրթության, գիտության և մշակույթի կազմակերպությունը, որը 1996թ. հունվարին կայացած իր գլխավոր կոնֆերանսում Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակման 1700-ամյակի միջազգային տոնակատարությունն իր մշակութային ծրագրերի հիմնական ուղղության մեջ ներառելու մասին հատուկ բանաձև ընդունեց: Ընդունված բանաձևում, հաշվի առնելով, որ 301 թվականին քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն առաջինն ընդունվել էր Հայաստանում, և դարերի ընթացքում քրիստոնյա Հայաստանը, Հայ առաքելական եկեղեցին նշանակալի ներդրում են

⁵⁶ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, № 9 (1061) 15 մայիսի 1994թ., էջ 3-5:

⁵⁷ Հայաստանի Հանրապետություն, 28 սեպտեմբերի 1995թ.:

⁵⁸ Նույն տեղում, 8 մարտի 1996թ.:

ունեցել համամարդկային արժեքների, համաշխարհային մշակույթի, քաղաքակրթության զարգացման գործում և ընդունելով, որ այդ պատմական տարեթվի արժանավայել տոնակատարության համար անհրաժեշտ են տևական և բազմակողմանի նախապատրաստական աշխատանքներ գլխավոր կոնֆերանսը ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի անդամ երկրներին, առաջարկեց աջակցություն ցույց տալ Հայաստանին⁵⁹:

Պատմական տարեվիցի տոնակատարությանը նախորդած շրջանում Էջմիածնի կաթողիկոսարանի, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի, Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի և այլ հաստատությունների կողմից Հայաստանում անցկացվեցին Հայաստանի քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակին, կրոնի ու քաղաքակրթության տարբեր հարցերին նվիրված միջազգային գիտաժողովներ և կրոնական ու մշակութային բնույթի բազմաթիվ այլ միջոցառումներ: Սկսած 1998 թվականից՝ աշխարհի ամենատարբեր մասերում ևս գիտաժողովներ էին գումարվում՝ Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակի կապակցությամբ, որոնք ուղեկցվում էին ցուցահանդեսների բացումով ու մշակութային զանազան միջոցառումներով⁶⁰: Նման միջոցառումներն օտարների համար հասանելի էին դարձնում հայկական մշակույթը, հնարավորություն էին ընձեռում եկեղեցու և անկախ պետականության շուրջը սփյուռքի համախմբման համար: Հայաստանում թողարկվեցին հոբելյանին նվիրված հուշադրամներ, նամականիշներ և այլն⁶¹:

Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակման 1700-ամյակի նախապատրաստական աշխատանքների տպավորիչ արդյունքն ու իրականացված ամենաբազմաբնույթ միջոցառումների գագաթնակետը դարձավ 2001թ. սեպտեմբերի 21-ին Կարեն Դեմիրճյանի անվան մարզահամերգային համալիրում տեղի ունեցած անկախության տասներորդ տարեվիցին և Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակման 1700-ամյակին նվիրված հանդիսավոր

⁵⁹ Հայաստանի Հանրապետություն, 31 հունվարի 1996թ.:

⁶⁰ Բոգոյան Ա., «Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը՝ Գիտաժողով Սանկտ Պետերբուրգում (27-30 հունիսի 2001թ.), «Էջմիածին», օգոստոս, Էջմիածին 2001թ., էջ 95-99:

⁶¹ Հայաստանի հանրապետություն, 3 սեպտեմբերի, 3 դեկտեմբերի 1998թ.:

նիստը, որին մասնակցում էին Հայաստանի Հանրապետության նախագահն ու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, հանրապետության իշխանությունների բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ, Հայոց եկեղեցու նվիրապետական արքունների գահակալներ, թեմերի առաջնորդներ և Մայր Աթոռի այլ բարձրաստիճան հոգևորականներ, Հայաստանի հասարակության և սփյուռքի, ՀՀ-ում հավատարմագրված դիվանագիտական կորպուսի ներկայացուցիչներ: Հանդիսավոր նիստին ներկա էին նաև Հայաստանում պետականորեն քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակի տոնակատարություններին մասնակցելու նպատակով հանրապետություն ժամանած աշխարհի 20-ից ավելի եկեղեցիների պատվիրակություններ ու ներկայացուցիչներ:

Հայաստան ժամանած հյուրերի և ուխտավորների ներկայացուցչական կազմը ևս մեկ անգամ շեշտում էր հորեյանի համակեղեցական և միջազգային բնույթը: Համազգային հորեյանին իրենց մասնակցությունն էին բերել Համայն Ռուսիո Պատրիարք **Ալեքսիյ Բ-ն**, Ռումինիայի Ուղղափառ եկեղեցու պետ Թեոկտիստ Ա-ն, Անգլիական եկեղեցու պետ Ջորջ Քերին, և մի քանի այլ ուղղությունների քրիստոնեական եկեղեցիների հոգևոր առաջնորդներ, պատվիրակություններ ղպտի, ասորի, վրաց, Սերբիայի և Կիպրոսի ուղղափառ եկեղեցիներից, Հռոմեական կաթոլիկ եկեղեցու պատվիրակությունը, ներկայացուցիչներ ԱՄՆ եպիսկոպոսական, Դանիայի լյութերական և Գերմանիայի ավետարանական եկեղեցիներից և այլն: Հանդիսություններին մասնակցեցին նաև Հայ կաթոլիկ և Ավետարանական եկեղեցիների ներկայացուցիչներ, Մխիթարյան միաբանության հայրեր: Հանդիսություններին, ինչպես նաև հորեյանական գլխավոր միջոցառմանը՝ հանդիսավոր նիստին, մասնակցում էր նաև եկեղեցիների Համաշխարհային խորհրդի գլխավոր քարտուղար Կոնրադ Ռայզերը և այլն⁶²:

Անկախության տասներորդ տարեդարձին և Հայաստանում քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունելու 1700-ամյակին նվիրված հանդիսավոր նիստում հանդես եկած Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռ. Քոչարյանը և Ամենայն հայոց կաթողիկոս

⁶² «Էջմիածին», Թ սեպտեմբեր, Էջմիածին 2001թ., էջ 49-50:

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ-ն իրենց ելույթներում շեշտեցին, որ 1700 տարի առաջ Հայոց Մեծ դարձը եղավ հոգևոր-մշակութային հզոր ազդակ, որի արդյունքում ստեղծվեցին միջնադարյան փառահեղ գիր ու գրականություն, ճարտարապետության, փիլիսոփայության, պատմության հավերժական կոթողներ⁶³: Նշվեց նաև, որ հայ եկեղեցին միշտ էլ եղել է իր ժողովրդի ու պետության կողքին և նոր ժամանակներում, երբ հայ ժողովուրդը պետականորեն վերադարձել է միջազգային ասպարեզ, իրավամբ գրավելու իր արժանի տեղը 1700-ամյա Հայ առաքելական սուրբ եկեղեցին, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ հարազատ պետության կողքին է և սատարում է նրան այդ բարդ առաքելությունում ևս⁶⁴: Սեպտեմբերի 23-ին օծվեց հայոց աշխարհում քրիստոնեական հավատքի վերազարթոնքը խորհրդանշող Երևանի կենտրոնում վեր խոյացող նորակառույց Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր տաճարը⁶⁵: Ճարտարապետ Ստ. Քյուրքչյանի նախագծով հայոց պատմության մեջ երբևէ գոյություն ունեցած ամենամեծ եկեղեցին, որի հարկի տակ կարող են գտնվել միանգամից 3000 հավատացյալներ: կառուցվեց, նման մասշտաբային շինությանը իր դռները բացեց հավատացյալների, բավականին կարճ ժամանակահատվածում՝ շուրջ 3 տարում⁶⁶:

Հայոց եկեղեցու, հավատավոր հայ ժողովրդի մարդկային քաղաքակրթության զարգացման գործում ներդրած անուրանալի ավանդի վկայությունն էր նաև քրիստոնեության ընդունման 1700-ամյակի տոնակատարությունների ընթացքում՝ 2001թ. սեպտեմբերի 25-ին քրիստոնեական եկեղեցիների պատմության մեջ առաջին անգամ, Հռոմի պապի այցելությունը Հայաստան⁶⁷:

Հիրավի մեծ խորհուրդ կար այն բանում, որ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու առաջնորդ Հովհաննես Պողոս Երկրորդ պապի այցը Հայաստան

⁶³ Հայաստանի Հանրապետություն, 22 սեպտեմբերի 2001թ.:

⁶⁴ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հռչակման 1700-ամյակի և Հայաստանի Հանրապետության անկախության 10-ամյակի հանդիսությանը (21 սեպտեմբերի 2001թ.), «Էջմիածին» Թ սեպտեմբեր, Էջմիածին, 2001թ., էջ 24:

⁶⁵ «Էջմիածին», Թ սեպտեմբեր, Էջմիածին, 2001թ., էջ 44-52:

⁶⁶ Հայաստանի Հանրապետություն, 25 սեպտեմբերի 2001թ.:

⁶⁷ Հովհաննիսյան Ա., Հռոմի սրբազան քահանայապետ Հովհաննես Պողոս 2-րդի այցելությունը Հայաստան և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, «Էջմիածին», Թ սեպտեմբեր, Էջմիածին 2001թ., էջ 53:

տեղի ունեցավ հենց Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու տոնակատարությունների օրերին, երբ ողջ հայ ժողովուրդը խորին երախտագիտությամբ վերակոչում էր իր նախնիների, Փրկիչի նկատմամբ խոր ու անկեղծ հավատով թելադրված, կատարած աննախադեպ պատմական քայլը, որը դառնալով հայ ժողովրդի հոգևոր վերածննդի և դրանով հանդերձ սեփական ինքնության ամրապնդման հիմքը, միաժամանակ էապես հարստացրեց համաքրիստոնեական մշակույթի գանձարանը:

Հռոմի պապի պատմական այցը Հայաստան խոսուն վկայությունն էր նաև նորանկախ պետականության պայմաններում Առաքելական եկեղեցու ակնառու ձեռքբերումների, քրիստոնեական ավանդույթներին հայ ժողովրդի անդավաճան հավատարմության: Այդ առումով Երևանի «Զվարթնոց» օդանավակայանում դիմավորման հանդիսավոր արարողության ժամանակ, աշխարհի ամենամեծ քրիստոնեական եկեղեցու առաջնորդը, կրոնական աշխարհի թերևս ամենաազդեցիկ ու ամենահեղինակավոր դեմքն իր ողջույնի խոսքում, անշուշտ արտահայտելով նաև երախտապարտ ողջ քրիստոնեական աշխարհի քաղաքակիրթ մարդկության վերաբերմունքը, մասնավորապես շեշտեց. «Հետագայում Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի վկայության և գործունեության շնորհիվ, առաջին անգամ լինելով, քրիստոնեությունը դարձավ մի ամբողջ ազգի հավատը: Տիեզերական եկեղեցու տարեգրություններն ընդմիջտ հաստատելու են, թե ինչպես Հայաստանի բնակիչները եղան առաջինները, որպես ժողովուրդ, որոնք ընդունեցին մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի Ավետարանի շնորհը և ճշմարտությունը: Այդ հերոսական ժամանակներից սկսած՝ ձեր եկեղեցին երբեք չի դադարել Հայր Աստծո գովքը ներբողել իր Որդու՝ Հիսուս Քրիստոսի մահվան և հարության խորհուրդը տոնախմբել և մխիթարիչ Սուրբ Հոգու օգնությունը հայցել: Դուք նախանձախնդրորեն պահում եք ձեր բազմաթիվ մարտիրոսների հիշատակը և իրոք՝ մարտիրոսությունը եղել է հայ եկեղեցու և ժողովրդի բնորոշ հատկանիշը»: Այնուհետև, եզրափակելով իր միտքը, Հռոմի պապը նկատեց, որ «Հայաստանի անցյալն անբաժանելի է իր քրիստոնեական հավատից՝ Հիսուս Քրիստոսի Ավետարանի հանդեպ հավատարմությունը հավասարապես նպաստելու է ապագային, որն

ազգը կերտում է անցյալ դարի ավերածություններից հետո»⁶⁸:

Ամփոփելով շարադրանքը՝ կարող ենք վստահաբար արձանագրել, որ նվաճելով իր անկախությունը՝ հայ ժողովուրդը պատմական բացառիկ հնարավորություն ունեցավ պետականորեն վերափմատավորելու իր ինքնությանը վերաբերող բազմաբնույթ հիմնախնդիրներ՝ անկախ պետականության ողջ զորությամբ սատարելով դրանց:

Անկախացումից հետո վիճակը կտրուկ փոխվեց, հատկապես հայ ժողովրդի ազգային ինքնության թերևս ամենակայուն բնագավառներից մեկում՝ կրոնական ոլորտում, որտեղ առավել քան ակնառու էր դեպի հարազատ ակունքները նորանկախ հայաստանյան հասարակության վերադարձի իրողությունը: Միաժամանակ անհրաժեշտ է շեշտել, որ Հայաստանի քաղաքական անկախացմամբ հանրապետությունում բուռն թափ ստացած հոգևոր-եկեղեցական կյանքի աննախադեպ զարթոնքը եկավ ամրապնդելու հայոց նորօրյա պետականությունը՝ կարևոր գործառույթ իրականացնելով ազգային ինքնիշխան պետությամբ համաշխարհային հանրությանը ներկայացած հայ ժողովրդի հետագա առաջընթացի բազմաբնույթ գործընթացում:

SUMMARY

FROM THE HISTORY OF TRANSFORMATION OF SPIRITUAL AND RELIGIOUS LIFE IN INDEPENDENT ARMENIA (1990-2000)

POGHOSYAN EDUARD

Armenia, as the first Christian nation, after achieving municipal independence returned to its spiritual roots. Again, the religious component became an integral part of state ritual. The exclusive mission of Armenian Church in people's life, and in the preservation of national identity, became fixed by the Constitution.

During Soviet times, due to the force of authorities, the church life in Armenia was slumping. However, after the independence of Armenia, it started to blossom. The Armenian Apostolic Church was actively involved in the strengthening of inter-church relations, in Armenian Republic's international political processes. More than 1700 years ago, Armenia's return to Christianity was state and governmental, and in the relevant time, Armenian society's return to its Christian roots was conducted with the assistance of independent statehood.

⁶⁸ Հովհաննիսյան Ա., Հոռմի սրբազան քահանայապետ Հովհաննես Պողոս 2-րդի այցելությունը Հայաստան և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, «Էջմիածին», Թ սեպտեմբեր, Էջմիածին 2001թ., էջ 59:

Key words: *Republic of Armenia, social and political life, spiritual and religious life.*

РЕЗЮМЕ
ИЗ ИСТОРИИ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ДУХОВНО-РЕЛИГИОЗНОЙ ЖИЗНИ В
НЕЗАВИСИМОЙ АРМЕНИИ (1990-2000 ГГ.)

ПОГОСЯН ЭДУАРД

Достигнув политической независимости, Армения, первой приняв христианство как государственную религию, обратилась к своим духовным истокам.

Духовная составляющая снова стала неотъемлемой частью государства. Конституционно была закреплена исключительная миссия армянской церкви в сфере духовной жизни и в деле сохранения национального суверенитета. Духовная жизнь, которая в советский период под давлением властей шла на спад, после провозглашения независимости Армении начала переживать подъем. Армянская Апостольская церковь развернула активную международную политическую деятельность по укреплению межцерковных связей в международных политических процессах Республики Армения. Как около 1700 лет назад, когда принятие христианства произошло на государственном уровне, так и в обсуждаемый период обращение армянского общества к своим христианским истокам осуществляется при непосредственной поддержке вновь обретенной государственности.

Ключевые слова: *Республика Армения, социально-политический жизнь, духовно-религиозный жизнь.*

**5. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԻ ԵՎ ՍՐԲԱԶԱՆ ՍԻՆՈԴԻ
ՖՈՆԴԵՐԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՅԻՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (1894-1914 ԹԹ.)**

ՀԱԿՈՐՅԱՆ ՆԱՐԵԿ

***Քանալի բառեր՝** Կաթողիկոսական դիվան, Սրբազան Սինոդ, Հայկական հարց, վավերագրերի բովանդակային առանձնահատկություններ, աղբյուրագիտական քննություն:*

Հայոց պատմության հիմնահարցերի համակողմանի ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունեն արխիվային վավերագրերը, որոնք հնարավորություն են տալիս էմպիրիկ մակարդակում, ըստ էության բացահայտել և վերլուծել անցյալի դեպքերի զարգացման ընթացքը, հիմնավոր կերպով պատասխանել առաջադրվող հարցադրումներին:

Հայկական հարցի մասին աղբյուրները բազմազան են թե՛ իրենց տեսակով, թե՛ բովանդակությամբ, և միայն սրանց մանրազնին ուսումնասիրությամբ ու համադրությամբ կարելի է համապարփակ և ամբողջական պատկերացում կազմել Հայկական հարցի բոլոր շերտերում տարածվող գործընթացների մասին: Կաթողիկոսական դիվանի և Սրբազան Սինոդի արխիվային հավաքածուի ճնշող մեծամասնությունը մանրազնին աղբյուրագիտական հետազոտության ենթարկված չէ, ինչպես նաև մեծամասամբ դուրս է մնացել ժամանակաշրջանը ուսումնասիրող պատմաբանների տեսադաշտից:

Հայ առաքելական եկեղեցու գործունեության մասին ամենատարբեր բնույթի փաստաթղթերի հրապարակման անհրաժեշտություն միշտ զգացվել է՝ հատկապես Խորհրդային միության փլուզումից հետո, որտեղ պատմագիտական մտքի ուշադրության կենտրոնում էին դասակարգային պայքարի խնդիրները: Այնուամենայնիվ, ուսումնասիրողների որոշ շրջանակի համար նշանակություն են ունեցել Կաթողիկոսական դիվանի, եկեղեցական գործիչների անձնական ֆոնդերի և Սրբազան Սինոդի արխիվային վավերագրերը: Արժե հիշատակել, որ խորհրդային տարիներին հրատարակված փաստաթղթերի ժողովածուները, որոշ դեպքերում կազմվում էին առանց խիստ դասակարգման՝ երբեմն չունենալով գիտական առաջաբաններ և համապատասխան

ծանոթագրություններ:

Մեր հետազոտությունը նպատակ ունի աղբյուրագիտական քննության միջոցով Կաթողիկոսական դիվանի և Սրբազան Սինոդի արխիվային հավաքածուի վավերագրերից մատնացույց անել այն կարևորագույն փաստաթղթերը, որոնք կարող են հավելյալ լույս սփռել Հայկական հարցի պատմության վրա, նորովի իմաստավորել կամ վերահիմաստավորել որևէ շրջափուլ:

Հայկական հարցի մասին վավերագրերը Սրբազան Սինոդի և Կաթողիկոսական դիվանի կազմավորման պատմության անբաժանելի մասն են, ուստի Հայկական հարցի մասին վավերագրերի ընդգրկման ժամանակահատվածը բավականին մեծ է. այն ներառում է Հայկական հարցի բոլոր փուլերը, սկզբնավորումից՝ Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի դաշնագրերից մինչև մեզ հետաքրքրող ժամանակահատված՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմ, իսկ բովանդակային առանձնահատկությունները կապված են Ամենայն հայոց կաթողիկոսի և Հայ առաքելական եկեղեցու թեմերի՝ արտաքին քաղաքական և ներհասարակական գործընթացներին ակտիվ մասնակցությամբ: Այդ է պատճառը, որ ֆոնդերում հանդիպում են հասարակական-քաղաքական տարբեր շրջանակների ներկայացուցիչների կողմից գրված գրություններ, պաշտոնատար անձանց նամակներ՝ ուղղված Կաթողիկոսին և Կ. Պոլսի պատրիարքին, հայաբնակ բազմաթիվ քաղաքների քաղաքային ժողովների արձանագրություններ, նամակներ և համախոսականներ, 1895 թ. և 1912-1914 թթ. բարենորոգումների նախագծեր և տարաբնույթ այլ վավերագրեր, որոնցում խոսվում է հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառված ջարդերի քաղաքականության և դրանց ուղղորդված լինելու մասին, ինքնապաշտպանական մարտերի կազմակերպման, ընթացքի և ավարտի ու դրանց, ինչպես նաև ջարդերի հետևանքով մարդկային կորուստների քանակի մասին:

Աղբյուրների բովանդակային առանձնահատկությունները քննելիս, կարծում ենք, պետք է հաշվի առնել երկու առանձնահատկություն՝ այն ժամանակահատվածը և տարածությունը, որում ստեղծվել են դրանք, քանի որ ակնհայտ են տարբերություններ 1890-ական թվականների վավերագրերի բովանդակության և 20-րդ դարասկզբի՝ հատկապես 1912-1914 թթ. ստեղծվածների միջև: Պետք է նշել, որ ձևի և ոճի

մեջ վավերագրերը նման են, այսինքն՝ 20-րդ դարի սկզբին էլ, ինչպես 1890-ական թթ., ուղարկվում էին նամակներ, որոնք նկարագրում էին ժողովրդի աղետալի վիճակը, սպանությունները, բռնագաղթը, գաղթի ուղղությունները, ռուսական և եվրոպական երկրներին օգնության դիմելու քայլերը և ծրագրերը, որոնք նաև հնարավորություն են ընձեռում պատկերացում կազմել թուրքական կառավարության ներքին քաղաքականության մասին, սակայն 20-րդ դարասկզբին՝ Ապահովության հանձնաժողովի և Թիֆլիս Հայոց ազգային բյուրոյի ստեղծումից հետո, մենք տեսնում ենք վավերագրեր, որոնք վերոնշյալ խնդիրների նկարագրությունից և հուզական բովանդակությամբ նամակներից զատ, աչքի են ընկնում իրավիճակի գնահատմամբ և 1890-ական թթ. փորձի վերլուծություններով: Պատճառը կարծում ենք այն է, որ վերոնշյալ երկու մարմինների անդամները հայկական մտավորական շրջանակների ամենանշանավոր ներկայացուցիչներն էին և բավական ակտիվ գործունեություն են ծավալել, գործնական քայլերի են դիմել Հայկական հարցի վերաբացման շրջանում:

Այսպիսով՝ Սինոդի և Կաթողիկոսական դիվանի վավերագրերը Հայկական հարցի վերաբերյալ կարելի է բաժանել 4 տեսակի՝ նամակներ և գրություններ, որոնք ստացվում են թեմերից և թեմակալ առաջնորդներից, վիճակագրական տվյալներ պարունակող տեղեկագրեր, հայ հասարակական տարբեր շրջանակների տրամադրությունները արտահայտող խնդրագրեր, պաշտոնական վավերագրեր ուղղված տարբեր աստիճանի պաշտոնյաների:

Խմբերից յուրաքանչյուրի վավերագրերի միջոցով հնարավոր է լինում անդրադառնալ Հայկական հարցի և ազատագրական պայքարի վերաբերյալ պատմագրության մեջ առկա գրեթե բոլոր հիմնախնդիրներին: Թեմակալ առաջնորդների գրությունները հիմնականում նկարագրական բնույթ ունեն և շոշափում են հետևյալ խնդիրները.

- համիդյան կոտորածների ձեռագիրը,
- Օսմանյան կառավարության ներքին քաղաքականության առանձնահատկությունները,
- կրթական և ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական և բարոյա-հոգեբանական վիճակի մասին:

Համիդյան ջարդերի սկզբում և ամբողջ ընթացքում Հայ առաքելական եկեղեցու բոլոր թեմերից կաթողիկոսարան և Կ. Պոլսի պատրիարքարան էին ուղղվում բազմաթիվ նամակներ, որտեղ, նկարագրվում էր ժողովրդի աղետալի վիճակը, ինքնապաշտպանական մարտերի ընթացքը, հայ ժողովրդի կրած նյութական վնասի չափը և ջարդերի ու ինքնապաշտպանական մարտերի ընթացքում մարդկային կորուստների քանակը: Աղքյուրագիտական համադրության միջոցով տեսնում ենք, որ նամակներում, տեղեկագրերում ուրվագծվում է Օսմանյան կառավարության ներքին քաղաքականության առանձնահատկությունները:

Թեմակալ առաջնորդների շատ նամակներում օրագրության տեսքով ներկայացված է գրեթե յուրաքանչյուր օրվա իրադարձություն:

Այս շարքի նամակներից ամենահատկանշականը Վասպուրականի պատրիարքական փոխանորդ Սահակ վարդապետի և Աղթամարի կաթողիկոսական փոխանորդ Արսեն վարդապետի համատեղ կազմած զեկուցագիրն է՝ բաղկացած 4 տետրակներից, որոնք ամբողջությամբ ընդգրկում են 1896 թ. հունիսին Վանում տեղի ունեցած իրադարձությունների մանրամասները՝ գրեթե օր առ օր նկարագրելով իրադարձությունների ընթացքը, իսկ վերջին՝ չորրորդ տետրակում, աղյուսակների տեսքով, մանրամասն վիճակագրական տեղեկություններ է հաղորդում զոհվածների քանակի, եկեղեցու և ժողովրդի կրած նյութական կորուստների մասին⁶⁹:

Օսմանյան կայսրության ներքին վիճակի և իրականացվող քաղաքական ուղղության մասին հետաքրքիր փաստական նյութ է հաղորդում Ամասիայի բանտարկյալների նամակը, որտեղ ասվում է. «Երկրին առևտրականութիւնը գրեթէ դադրած, դոյզն շահն իսկ եթէ կայ, վաստակող ոչ ոք չկայ հրապարակի վերայ, զի առ ահի բանտարգելութեան ոչ մին չհամարձակիր շուկայ ելնել համարձակ»⁷⁰: Հայտնի փաստ է, որ Օսմանյան կայսրությունում, հայաբնակ հատվածներում հատկապես առևտրով զբաղվում էին հայերը, ուստի, փակելով խանութները և վախի մթնոլորտ տարածելով երկրում, կառավարությունը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում հայերի գաղթի

⁶⁹ Մատենադարան, ֆ. Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 236 ժա, վավ. 226 IV, թ. 2-9 :

⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց.17, գ. 62, թ. 1:

համար: Այնուհետև նամակում կարդում ենք. «Կաշառակերություն, անիրաւութիւն, անբարոյականութիւն և հարստահարութիւն կառավարութեան ամէն շրջանակներու մէջ հոծութեամբ լիք են, բացէ բաց լրբութիւն կը տիրէ ամենուրեք, և մանաւանդ քրիստոնեայ ազգս նոցա առջև ոչինչ նշանակութիւն չունի, մի նշան սատակումն ցաւ կազդէ նոցա, իսկ մի և բազմաթիւ հայոց սպանումն զվարճութիւն և բերկրանք»⁷¹: Կրօնական խտրականությունը տարածվում էր ոչ միայն քրիստոնյա հայերի, այլև շիաների վրա⁷²:

Օսմանյան կառավարության քաղաքականության մասին խոսում է նաև Մանուկյանը, որի անունը վավերագրում նշված չէ: Նկարագրելով Հաճնի դեպքերը, հեղինակը նշում է, որ քաղաքը պաշարված էր թուրքական 750 հոգանոց բանակի կողմից: Բնակչությանը թույլ չեն տալիս դուրս գալ, եթե դուրս են ելնում, ապա կես ժամ անց նրանց թալանում և սպանում են: Այս պայմաններում բարձրացել է ցորենի գինը և բնակչությունը սովի է մատնված: Շարունակելով նկարագրությունը՝ հեղինակը նշում է, որ թուրքերն ուզում էին զինաթափ անել ժողովրդին, և պահանջում էին զենք ունեցողներից հանձնել զենքը, սակայն դա, ինչպես հեղինակն է նշում, իրենց միակ նեցուկն էր, քանի որ նախընտրում էին որպես ախոյան մեռնել, այլ ոչ թե սովից⁷³:

Նամակների շարքում անգնահատելի դեր ունեն Կարինի հայոց առաջնորդ Ղևոնդ արքեպիսկոպոս Շիշմանյանի գրությունները, որտեղ, բացի կոտորածների նկարագրությունից, արժեքավոր տեղեկություններ կան թուրքական կառավարության ջարդերը կոծկող քայլերի մասին: Ըստ փաստաթղթի՝ թուրքական կառավարությունը, կոծկելու համար իր վայրագ կոտորածները, Կարինում ձերբակալում է մի քանի հայ փաստաբանների «ու խիստ տանջանաց ներքև ստիպեր է անոնց ստորագրութիւն տալու, թէ հայերն էին, որ կառավարութեան վրայ յարձակեցան ու տեղի տուին կոտորածին: Նոյնպէս մեղմելու համար իր վայրագութեանց աստիճանը սպաննելոց դիակները յատուկ կառքերով գաղտնի քաղաքէն դուրս անձանօթ տեղեր կրել ու թաղել կուտայ

⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 62, թ. 2:

⁷² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 26ա, թ. 23:

⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 58բ, թ. 10:

եղեր»⁷⁴:

Ընդհանրացնելով վավերագրերի վերլուծությունը՝ կարող ենք փաստել, որ թեմակալ առաջնորդների, քահանաների նամակներից հստակ երևում է Օսմանյան կառավարության որդեգրած քաղաքականության առանձնահատկությունները, այն է՝ վախի մթնոլորտ ստեղծել երկրում, որը կուղեկցվել էր կրոնական հողի վրա անհանդուրժողականության դրսևորմամբ: Այս քաղաքականության գաղափարական նախապատրաստությունը, ինչպես նշում է պատմաբան Ռուբեն Սաֆրաստյանը, տեղի էր ունեցել սկսած 19-րդ դարի 70-ական թվականներից, երբ «ճգնաժամի» տարիներին հակաքրիստոնեական գաղափարները «բարձրացան» ջիհադային սրության մակարդակի, որոնք էլ նպաստեցին ցեղասպանական բնույթի ծրագրերի առաջացմանը⁷⁵: Համաձայնելով հեղինակի տեսակետի հետ՝ կարծում ենք, որ Կաթողիկոսական դիվանի և Սրբազան Սինոդի վավերագրերը ցույց են տալիս, որ կրոնական անհանդուրժողականությունը ոչ թե խթան էր, այլ արդեն իսկ ցեղասպանական գործընթացի մի մասն էր կազմում, որը ուղեկցվում էր հայաբնակ շրջանների տնտեսական շրջափակմամբ և հաղորդակցության միջոցների խաթարմամբ:

Բազմաթիվ են վավերագրերը, որոնք փաստում են հայերի ջարդերի նախօրոք ծրագրած լինելը: Վանի ինքնապաշտպանական տեղեկագրերից մեկում նշվում է, որ Սաադեդդին փաշան կատորածներից 40 օր առաջ, նախապատրաստական աշխատանքները սեփական աչքով տեսնելու համար այցելում է բոլոր քուրդ ցեղապետերին և տալիս համապատասխան հրահանգներ⁷⁶:

Երկրորդ խմբի տեղեկագրերը հիմնականում անդրադառնում են կոտորածների արդյունքում զոհվածների թվաքանակին, ինքնապաշտպանական մարտերի կազմակերպմանը, ընթացքին և ավարտին վերաբերող հիմնախնդիրներին, գաղթի ուղղությունների, գաղթականների տեղավորման և նրանց վիճակի խնդիրներին:

Կ. Պոլսի պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանը կաթողիկոսին

⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 77, թ. 3:

⁷⁵ Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան Կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրերի ծագումնաբանությունը (1876-1920), Երևան, 2009, էջ 151:

⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 70, թ. 20:

գրում էր, որ 1894-1896 թթ. ջարդերի ընթացքում հայաբնակ գավառների պաշտոնական մարմինների կողմից տեղեկագրված էր, թե 1895 թ. սեպտեմբերի վերջերը, կոտորածների ընթացքում որքան կին և տղամարդ, ծերեր և երիտասարդներ որոնց թվում նաև մանուկներ են այրվել, քանիսն են տանջանքներին զոհ գնացել, ինչպես նաև տեղեկագրվում է թե քանի եկեղեցի, վանք, վարժարան և այլ ազգային հարստություն են քանդվել և պղծվել, թե որքան եկեղեցական անոթներ, սպասք, զգեստ, մատյաններ են կողոպտվել, քանի վանահայր, վանական և միաբան են տանջանքների ենթարկվել, քանիսն են կրոնափոխ եղել, քանիսն են անհետ կորել⁷⁷:

Փաստորեն՝ պատրիարքը մանրամասն վիճակագրական տեղեկություն է ունեցել բոլոր գավառներում հայերի կրած կորուստների մասին: Այստեղից երևում է, որ մանրամասն վիճակագրական տվյալները ուղարկվել են պատրիարքարան: Կարող է կարծիք ստեղծվել, որ Կաթողիկոսական դիվանի և Սինոդի վիճակագրական տվյալները ինքնուրույն սկզբնաղբյուրներ չեն և շատ դեպքերում կրկնում են Պատրիարքարանի վիճակագրական տվյալները, սակայն այս հանգամանքը դեռևս չի նսեմացնում դրանց տվյալների արժանահավատությունը և աղբյուրագիտական քննության անհաժեշտությունը:

Անդրադառնալով վիճակագրական տեղեկությունների նշանակությանը՝ Սահակ վարդապետի հաղորդած տեղեկությունների օրինակով կարող ենք նշել, որ դրանցում հաղորդումներ կան հայկական գավառներում հայաբնակ տների և համիդյան կոտորածների հետևանքով զոհվածների քանակի մասին: Վավերագրերի կարևորությունը և առանձնահատկությունը կայանում է նաև նրանում, որ դրանք ստեղծվել են անմիջապես դեպքերի մասնակիցների և ականատեսների կողմից, ինչպես նաև ընդգրկում են մի ժամանակահատված, երբ վիճակագրական տվյալները բավականին նվազ էին:

Համեմատելով Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող Թորոս Ազատյանի ֆոնդի և Ապահովության հանձնաժողովի կազմած վիճակագրական տվյալների հետ՝ նկատում ենք, որ Թորոս Ազատյանի ֆոնդի տվյալները ընդգրկում են 1878-79

⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 59, թ. 11 և Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 236 ԺԱ, վավ. 115:

թթ., իսկ Ապիովության հանձնաժողովի տվյալները վերաբերում են 1910 թվականին: Ստացվում է, որ Սինոդի վիճակագրական տվյալները ժամանակագրական և փաստական առումով լրացնում են վերոնշյալ վավերագրերը:

Հավաստի վիճակագրական տեղեկություններ հաղորդող փաստաթղթերի շարքում հատկանշական է Տարոնի առաջնորդական փոխանորդ Վարդան վարդապետ Հակոբյանի տեղեկագիրը, որտեղ հաղորդվում է Սասունի և՛ ինքնապաշտպանական մարտերում, և՛ դրան հաջորդող կոտորածների հետևանքով հայ ժողովրդի կրած մարդկային վնասների չափը: Վարդան վարդապետի տեղեկությունները վստահելի են այնքանով, որ նա Միհրան Տամատյանի հետ կանգնած է եղել Սասունի ինքնապաշտպանության կազմակերպման ակունքներում, և Կարո Սասունու բնորոշմամբ բավականին խոհեմ անձնավորություն էր և թույլ չէր տալիս ծայրահեղ գործողություններ իրականացնել⁷⁸:

Վավերագրի առավել արժանահավատ լինելը բացատրվում է «Մեղու Հայաստան» պարբերականում տեղ գտած մի գրառմամբ, որտեղ նշվում է, որ Արևմտյան Հայաստանում միայն հոգևորականությունը հնարավորություն ուներ ժողովրդի քանակի մասին իրական տվյալներ հաղորդելու, քանի որ գրեթե յուրաքանչյուր գյուղում կարգված էր մեկ քահանա, որը ամուսնացնում, կնքում և հուղարկավորում էր տեղի բնակչությանը⁷⁹: Այլ խոսքով, հոգևորականությունը ամենօրյա շփման մեջ էր հասարակության հետ և դա հնարավորություն էր տալիս նրանց լիովին տիրապետել բնակչության իրական թվաքանակին:

Սակայն պետք է նշել, որ հստակ, մանրամասն և ճշգրտված տվյալներ պարունակող վավերագրերը սակավ են: Դրանք հիմնականում միայն նկարագրում են կոտորածների ընթացքը, վիճակագրական տվյալների մասին կա՛մ հաղորդում են մոտավոր տվյալներ, կա՛մ ընդհանրապես չեն անդրադառնում զոհերի քանակին: Նման բովանդակությամբ տվյալ հանդիպում ենք Ղևոնդ արքեպիսկոպոս Շիշմանյանի մի գրության մեջ, որտեղ նույնպես զոհերի հստակ թիվ չի նշվում: Կարնո առաջնորդը գրում է, որ գերեզմանատուն բերված դիակների թիվը անցնում է 300-ից, և վերջինս հույս չունի, որ առաջիկա երկու

⁷⁸ Սասունի Կ., Յուշեր և վկայություններ, Բեյրութ 1972 թ., էջ 36:

⁷⁹ Մեղու Հայաստանի, 1882, №5, էջ 1:

օրերի ընթացքում դիակների փոխադրումը կավարտվի¹:

Պետք է նշել, որ նման պատկերի պատճառը ոչ թե տվյալների հաղորդման կարևորությունը չգիտակցելն էր, այլ դրանք երկրորդական համարելը: Թեմակալ առաջնորդներն իրենց ողջ ուշադրությունը կենտրոնացրել էին անտունների, սովյալների, որբերի համար նյութական օգնություն հայթայթելու վրա, իսկ վիճակագրական տեղեկություններ հաղորդելը մղվել էր երկրորդական պլան:

Սրան հակառակ՝ կարող ենք ամրագրել, որ օգնության միջոցառումների կազմակերպումն առավել դարձնելու համար հսկայական ուշադրություն էր դարձված գաղթականների ցուցակագրման և նրանց տրված օգնության վիճակագրությանը: Պետք է նշել, որ համիդյան կոտորածներից հետո ընկած ժամանակահատվածում Կաթողիկոսական դիվանի և Սինոդի վավերագրերում ավելանում են գաղթականներին վերաբերող վավերագրերը, հատկապես՝ վիճակագրական տվյալներ պարունակող ցուցակները: Գաղթականության տեղավորման, նյութական ապահովության խնդիրները միշտ եղել են կաթողիկոսների ուշադրության կենտրոնում: Վիճակը հատկապես սրվել էր համիդյան ջարդերից հետո, որի հետևանքով Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը ստիպված էր պաշտոնապես Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարար Իվան Դուռնովին խնդրել, որպեսզի վերջինս միջնորդի կայսեր առաջ Արևմտյան Հայաստանի գաղթական բնակչությանն օգնելու համար հանգանակություն կատարելու թույլտվություն ստանալ²:

Կաթողիկոսական դիվանի և Սրբազան Սինոդի արխիվային ֆոնդերում ցրված կերպով գտնվում են գաղթականների ցուցակներ: Ցուցակներն իրենց բնույթով բազմազան են և հիմնականում ընդգրկում են այն գաղթականների անունները, ովքեր ետ էին վերադառնում հայրենիք:

1896 թ. հունիսին 19-ին Մաղաքիա Օրմանյանը գրում է, որ գաղթականների խնդիրը դարձել էր Բարձր դռան և ռուսական դեսպանության միջև բանակցությունների առարկա³: Օրմանյանը, անդ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 77, թ. 2:

² Մատենադարան, ֆ. Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 236 ԺԱ, վավ. 6:

³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 64, թ. 54:

անդրադառնալով գաղթականներին վերաբերող խնդիրներին, նշում է, որ Օսմանյան կառավարության պահանջով Կովկասում բնակվող գաղթականներին, իրենց նախկին բնակավայրեր պետք է տեղափոխել միայն ցուցակագրելուց հետո¹: Իշխան Գրիգորի Գոլիցինի նամակը Խրիմյան Հայրիկին պարզորոշում է գաղթականների վերադարձի մանրամասները: Նամակից պարզ է դառնում, որ 1897 թ. մշակվել է գաղթականների հետդարձի քայլերը, ըստ որոնց Կովկասում ապաստանած գաղթականներին թույլատրվում էր վերադառնալ Արևմտյան Հայաստան առանց մաքսային տուրք վճարելու²:

Չնայած այս հանգամանքին՝ Կաթողիկոսական դիվանի որոշ վավերագրեր թվագրված են 1894 թ., որտեղ նշվում է գաղթականների հայրենիք վերադարձի և Մայր Աթոռից նրանց ստացած օգնության մասին: Ցուցակներում գրված է միայն ընտանիքի գլխավորի անունը, անդամների քանակը, նրանց բնակավայրը և թե որքան օգնություն է ստացել Մայր Աթոռից³: Օգնությունը հիմնականում ռուբլու տեսքով էր՝ յուրաքանչյուր անձին 4 ռուբլի, ինչպես նաև հնարավոր էր նաև նյութական և կենցաղային այլ պարագաներ⁴:

Էջմիածնի միաբան Սիոն վարդապետը նշում է, որ Սուրմալուի և Սարդարապատի գավառների 25 գյուղերից ցուցակագրել է 1134 տարագրյալների⁵: Պետք է նշել, որ վիճակագրական ցուցակները բավականին մանրամասն տեղեկություններ են տրամադրում գաղթականների մասին: Առաջին սյունակում նշված է ընտանիքի տղամարդու անունը, և որտեղից են նրանք եկել, ապա ընտանիքի արական և իգական անդամների և քանի հոգի են աշխատում (գործողը), ապա վերջին ցուցակում ներկայացված է ընդհանուր թիվը⁶: Հատկանշական է նաև Աղբակ գավառից գաղթականների ցուցակը⁷, որտեղից 151 տուն և 1113 անձ տեղափոխվել է Արևելյան Հայաստան:

Գաղթականների աշխարհագրությունը չէր տարածվում միայն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 321, թ. 4:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 64, թ. 58

³ Մատենադարան, ֆ. Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 236 ԺԱ, վավ. 14, թ. 1 և վավ. 21, թ. 1:

⁴ Նույն տեղում վավ. 22 (վավերագրում թերթերը համարակալված չեն)

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 64, թ. 59:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 64, թ. 60-63:

⁷ Մատենադարան, ֆ. Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 236 ԺԱ, վավ. 15:

Արևելյան Հայաստանով, Վանից, Մշից, Կ. Պոլսից, Ադանայից, Արաբկիրից և այլ վայրերից 637 մարդ հատել են օվկիանոսը ու բնակություն հաստատել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում¹:

Այսպիսով՝ Կաթողիկոսական դիվանի և Սրբազան Սինոդի վավերագրերը հնարավորություն են տալիս անդրադառնալ նաև գաղթականության խնդիրներին: Վավերագրերում արժեքավոր փաստական նյութ է պահպանված Արևմտյան Հայաստանից գաղթած բնակչության քանակի, նրանց կացարան տրամադրող համայնքների, ինչպես նաև գաղթականների հետդարձի մասին: Վավերագրերի բովանդակային առանձնահատկությունն այն է, որ վավերագրերը հնարավորություն են ընձեռում Հայկական հարցի ուսումնասիրության շրջանակներում անդրադառնալ գաղթականների վիճակին՝ պատմա-ժողովրդագրական մեթոդաբանությամբ:

Հայ հասարակական տարբեր շրջանակների տրամադրությունները արտահայտող խնդրագրերը և նամակները հիմնականում անդրադառնում են տվյալ քաղաքի բնակչության մտահոգություններին արևմտահայերի կոտորածների, գաղթականների վիճակի և Հայկական հարցի ներկա վիճակի, ինչպես նաև ձեռնարկվող քայլերի մասին:

Ի դեպ, հասարակության անունից նամակները կաթողիկոսարան բավականին մեծ թիվ են կազմում ֆոնդերում: Նրանք կարևոր սկզբնաղբյուր են Օսմանյան կառավարության ներքին քաղաքականության ծալքերի մասին տեղեկություն ստանալու, հասարակական տրամադրությունները և բարոյա-հոգեբանական վիճակը գնահատելու համար: Հայ հասարակական տարբեր շրջանակների նամակները Կաթողիկոսական Դիվանում և Սրբազան Սինոդում հայտնվում են Հայկական հարցի սկզբնավորման հենց սկզբից, իսկ նրանց քանակը մեծանում է թուրքական կառավարության հայահալած քաղաքականության հետևանքով: Հայ հասարակությունը իր կարծիքն էր հայտնում Արևմտյան Հայաստանի ապագայի մասին, մյուսները հետաքրքրված թուրքահայերի ճակատագրով, իրենց զորակցությունն էին հայտնում Եկեղեցուն և նրա որդեգրած քաղաքականությանը: Նամակների մի ստվար զանգվածում էլ արտահայտված են նյութական օգնության

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 184, թ. 84:

չափը, որը հավաքվել է տվյալ հասարակությունում ի նպաստ Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության: Ալեքսանդրապոլի հայ բնակչության խնդրագրում, նշվում է. «քեզ սիրող զաւակների կը հետեն քո փրկարար ծայնին»¹:

Այստեղից ենթադրում ենք, որ հայության տարբեր շերտեր հետևում էին Արևմտյան Հայաստանում ընթացող իրադարձություններին և փրկության հույս էին կապում Մկրտիչ Ա Խրիմյան Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հետ, ինչպես նաև սպասում էին հստակ քայլերի: Հասարակական իրական տրամադրությունների վերհանման համար հիշյալ վավերագրերի արժանահավատությունը փաստում է այն հանգամանքը, որ նամակների վերջում առկա էին բազմաթիվ ստորագրություններ: Օրինակ՝ Ալեքսանդրապոլից ուղարկված նամակում առկա է 110 անձանց ստորագրություն, ինչը կարծում ենք, լուրջ թիվ է հավատալու, որ փաստաթղթում արտահայտվել են տվյալ վայրի բնակչության իրական մտորումները, կարծիքը և սպասումները: Այս նամակից կարելի է եզրակացնել նաև, թե որքան մեծ դեր է ունեցել Ամենայն հայոց կաթողիկոսը հայ հասարակական մտքի ձևավորման վրա:

Վավերագրերը համեմատելով և զուգահեռներ տանելով ժամանակի մամուլի հետ՝ համոզվում ենք, որ հայ ժողովրդի տարբեր հատվածներ հետաքրքրված էին Արևմտյան Հայաստանի դեպքերով և նրանց մեծ մասի հույսը դրսի միջամտությունն էր: «Մեր համեստ կարծիքն է, Վեհափառ Հայրիկ, որ քաղաքակրթուած քրիստոնեայ երոպան աւելի ուշադիր կը լինէր Հայաստանի խղճալի դրութեան, օգնութեան ձեռք կը մեկնէր բազմաչարչար քրիստոնեայ ժողովրդին, իր գրաւոր խոստումները իրագործելու եռանդուն միջոցներ ձեռք կառնէր, եթէ մի ազդու ծայն նրան լսելի անէր այդ թշուառ աշխարհի լացի ու ողբի ծայները»²:

1894-1895 թթ. հայ հասարակական տարբեր խմբերի համախոսականներում արձարծվում էր Հայկական հարցը օտար երկրի միջամտությամբ լուծելու միտքը: Այն եղելությունը, որ Սան-Ստեֆանոյի, Բեռլինի վեհաժողովները, 1895 թ. մայիսյան բարենորոգումները որևէ առարկայական դեր չխաղացին հայ ժողովրդի վիճակի բարելավման

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 82, թ. 1:

² ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 17, գ. 82, թ. 31:

համար, ուստի հայ հասարակական տարբեր շերտեր Հայկական հարցի լուծումը փնտրեցին ոչ թե Օսմանյան ներքին քաղաքականության փոփոխության մեջ, այլ արտաքին միջամտության մեջ: Այս պայմաններում հայ հասարակական շերտերին հետաքրքրում էր արտաքին քաղաքական կողմնորոշման խնդիրը և համախոսականները հագենում էին քաղաքական գրառումներով, որտեղ շոշափվում էր արտաքին կողմնորոշման խնդիրները: Մասնավորապես, Թիֆլիսի հայերի համախոսականում մանրամասն նկարագրվում էր Արևմտյան Հայաստանի հայերի ծանր վիճակը՝ նշելով, որ այս ամենը կվերջանա միայն այն դեպքում, եթե կաթողիկոսը բախեր Եվրոպական երկրների և Ռուսաստանի դռները՝ կարեկցություն և արդարություն հայցեր աշխատասեր հայ ժողովրդի համար¹:

Դեռևս այս համախոսականից առաջ Մկրտիչ Խրիմյանը սկսել էր օտար երկրների միջամտությամբ Հայկական հարցը լուծելու գործընթացը: 1895 թ. նոյեմբերի 23-ին կաթողիկոսը, Կ. Պոլսի պատրիարքի, Կարինի առաջնորդի, Մշո առաջնորդական փոխանորդի տեղեկագրերի հիման վրա, որտեղ մանրամասն ներկայացված էին Տրապիզոնի, Կարինի, Բաղեշի, Երզնկայի և այլ բնակավայրերի կոտորածները, դիմում է Ռուսական կայսրության արտաքին գործերի նախարար Ա. Լոբանով-Ռոստովսկուն՝ վերոնշյալ տեղեկագրերը Ռուսաց կայսրին ներկայացնելու խնդրանքով²: Ինչու՞ դիմել Ռուսաց կայսրին: Կարծում ենք, որ կաթողիկոսի, ինչպես նաև հասարակական գիտակցության մեջ արմատացած էր այն համոզմունքը, որ ռուսաց կայսրերը ավանդաբար հանդես են եկել որպես քրիստոնյա ազգությունների պաշտպան և 1877-1878 թթ. պատերազմում էլ համընթաց էին գնում բալկանյան քրիստոնյաների շահերին: Երկրորդ պատճառն այն էր, որ համախոսականների մեծ մասը ստացվում էր Արևելյան Հայաստանից, որը գտնվում էր Ռուսական կայսրության կազմում:

Պաշտոնական վավերագրերը՝ ուղղված տարբեր աստիճանի պաշտոնյաներին և Ամենայն հայոց կաթողիկոսների զեկեցումները, կոնդակները և նամակագրությունը այս կամ այն գործընթացում ներգրավված գործիչների հետ անդրադառնում են՝ բարենորոգումների

¹ Նույն տեղում, 57, ց. 1, գ. 299. Թ. 3:

² Նույն տեղում, 56, ց. 14, գ. 46, թ. 45:

անցկացման անհրաժեշտությանը, բարենորոգումների ծրագրերի կետերի բովանդակությանը, կատարման պայմաններին, միջազգային տարբեր վեհաժողովներում հայկական պատվիրակության մասնակցության խնդիրներին:

Վավերագրերի ծագման տարածաժամանակային պայմանները կարևորություն են հաղորդում նաև նրանց յուրահատուկ բովանդակային առանձնահատկություններին, որը կփորձենք շարադրել ստորև:

Արևմտյան Հայաստանում չդադարող ավերածությունների պայմաններում հայաբնակ տարբեր գավառներից ուղարկված բազմաթիվ համախոսականները, խնդրագրերը Կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանին և Կ. Պոլսի պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանին ստիպում են կրկին բարձրացնել բարենորոգումներ անցկացնելու անհրաժեշտության հարցը:

Մատթեոս Իզմիրլյան պատրիարքի թագրիրն (բողոքագիր) օսմանյան կառավարությանն էր ուղարկվել 1895 թ. փետրվարի 8-ին: Շարդարանքից երևում է, որ Մատթեոս Իզմիրլյանը շարադրանքը կառուցել էր թեմերից ուղարկված նամակների, խնդրագրերի, վիճակագրական տվյալների, համախոսականների հիման վրա՝ հատկապես ուշադրության կենտրոնում պահելով Սասունի կոտորածները: Պատրիարքը իրավացիորեն նշում է, որ հայ ժողովուրդը տեղի չի տվել քաղաքական տագնապների, իսկ պատերազմական իրավիճակում էլ մատուցել է «առ տէրութին ամեն պահանջուած ծառայութիւն»¹:

Պետք է նշել, որ Կ. Պոլսի բոլոր պատրիարքները, բացառությամբ Մկրտիչ Խրիմյանի, աչքի են ընկել իրենց չափավոր պահանջներով, և ցանկացած բարենորոգումների ժամանակ նրանց պահանջների առանցքը կյանքի և գույքի ապահովությունն էր: Օրինակ՝ Մ. Իզմիրլյանի 1878 թ. նամակում խոսվում էր Հայաստանի անկախության մասին, իսկ պատրիարքության շրջանում նրա ցանկությունները և պահանջները զգալիորեն մեղմանում են: Կ. Պոլսի պատրիարքներից Խորեն Աշըգյանը նույնիսկ շրջաբերականով դատապարտեց ցանկացած ընդվզում Օսմանյան կայսրության դեմ²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 3, թ. 1:

² Մատենադարան, ֆ. Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 262, վավ. 79, թ. 1:

Այնուհետև անցնելով Օսմանյան կայսրության ներքին քաղաքականությանը՝ պատրիարքը նշում է, որ ինքնապաշտպանական մարտերը իշխանությունների որոշակի սխալ քաղաքականության հետևանք են. «Ամենուրեք քիւրտ և չէրքէզ հրոսախումբեր կասպատակեն՝ անարգել և համարձակ, սպանութիւններ կը գործեն, կը յափշտակեն երկրագործ ժողովրդեան գոյքն ու կենդանիներին»¹:

Նույն գնահատականը հանդիպում ենք նաև Ազգային կենտրոնական վարչության Հողային գրավման հանձնաժողովի արձանագրությունում, որտեղ նշվում է. «Կարծես ուխտ մը կայ հայն հողագուրկ և ստրուկ ընել ամենուրեք. և արդէն շատ տեղեր հասած են այս նպատակին: Ոչ միայն ապօրէն և խարդախ միջոցներով ու բռնութեամբ գրաւած են մասնաւորաց և ազգապատկան հողերը, այլ և ինչ ինչ տեղեր գրաւած են հայոց տուներն ու շէնքերը, ու չէրքէզներու եւ քուրդերու տուած են զանոնք, և նոյն իսկ ինչ ինչ գյուղերու բնակիչք ամբողջութեամբ բռնի վռնտուած են իրենց հայրենի բոյներէն ու աստանդական եղած են»²:

Այսպիսով՝ կարելի է փաստել, որ թագրիքը իրապես արտացոլում էր հայ ժողովրդի փաստական վիճակը Օսմանյան կայսրությունում: Ճիշտ է, այն գրված է բավականին հուզական և զգացմունքային ոճով, սակայն պատրիարքին հաջողվել է, ըստ ամենայնի, մանրամասնությամբ վեր հանել կոտորածների շարժառիթները, կատարողներին և դրանց շղթայական կապը արտահայտող մանրամասները: Թագրիքի վերջում պատրիարքը նշում է, հայկական ինքնության հանգանակը, այն է «իւր ազգայնութեան յատուկ դրոշմովն ապրիլ աշխարհիս վրա»³: Այստեղ բյուրեղացված էր հայ ժողովրդի ցանկությունները՝ հայկական ինքնության առանցքով հասարակական կյանքի կազմակերպումը, իսկ որպես ուղի կրկին ուղենշվում էր միայն բարեփոխումների ճանապարհը:

Թագրիքից մեկուկես տարի անց Մ. Խրիմյանը նամակ է ուղարկում Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Ա. Նելիդովին, որտեղ կրկին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 3, թ. 1 շրջ.:

² Տեղեկագիր հողային գրավմանց յանձնաժողովոյ, Տետր Ա, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 2:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 3, թ. 7:

շոշափվում էր Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու հիմնահարցը: Կաթողիկոսը հիմնական շեշտը կրկին դնում է Բեռլինի վեհաժողովի հողվածների վրա՝ առաջարկելով այն միացնել Պոլոժենիեի հետ և ստանալ որակապես նոր ծրագիր, որը կնպաստի Օսմանյան կայսրությունում հայերի վիճակի բարելավմանը:

Կաթողիկոսների նամակագրական շփումները մտավորական շրջանակների հետ ապահովում են ֆոնդերի՝ հատկապես Կաթողիկոսական դիվանի վավերագրերի կազմի բազմազանությունը և փաստաթղթերի բովանդակային առանձնահատկությունները: Հատկապես ցանկանում ենք առանձնացրել Խրիմյան Հայրիկի, Նշան Օտյանի և Տիգրան Տամատյանի հետ նամակագրական կապը: Այս նամակագրություններում խմորվում, քննարկվում և ապա գործնական հողի վրա էին դրվում Հայկական հարցի և ազատագրական պայքարի մասին ծրագրերը: Նամակների բովանդակությունից ենթադրում ենք, որ արևմտյան լիբերալ-դեմոկրատական գաղափարներով տոգորված մտավորականների հետ շփումը իր հետք է թողել Խրիմյան Հայրիկի գործունեության որոշակի շրջափուլում:

Իրենց կարևորությամբ առանձնանում են կաթողիկոս Մ. Խրիմյանի նամակները և խնդրագրերը ռուսական կայսրին և ԱՄՆ նախագահ Ֆրանկլին Ռուզվելտին: Նամակների ընդհանուր բովանդակությունից հասկանալի է դառնում, որ Մկրտիչ Խրիմյան գործելաոճի մեջ տեղի են ունեցել արմատական փոփոխություններ:

Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո, Խրիմյանը սկսեց դատապարտել հայերին ապստամբության կոչ անող բոլոր ծրագրերը, անգամ մասնակի ելույթների մեջ առիթ տեսնելով կոտորածների: Հայկական հարցի լուծման միակ հուսալի լծակը նա համարում էր մեծ տերությունների միջամտությունը¹: 20-րդ դարասկզբի արխիվային վավերագրերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայ առաքելական եկեղեցին՝ հանձին իր առաջնորդի, ելք էր որոնում Հայկական հարցի լուծման համար՝ արդեն դիվանագիտական շրջաններում:

1907 թ. Խրիմյան Հայրիկին ներկայացված Ավետիս Ահարոնյանի և Եվրոպայի հայոց հոգևոր առաջնորդ Գևորգ Եպիսկոպոս

¹ Պատմա-քաղաքական հանդես, Սարուխանյան Ն, Հայկական հարցը Արևմտահայ ազատագրական միտքը և Մաղաքիա Օրմանյանը, Երևան, 2006, №1, էջ 51:

Ութուճյանի զեկուցումը որոնումների օրինակ է, որտեղ նոր ձևակերպում է ստանում Հայկական հարցը. «Հայ ժողովրդի դատը Թիւրքիայի ներքին խնդիրը չէ, Բեռլինի դաշնագրով և 1895-ի մեմորանտումով նա իրապես այսօր միջազգային խոշոր խնդիրներից մեկն է, և իբրև այդպիսին պետք է խաղաղութան միջազգային կոնգրեսի քննութեան առարկայ դառնայ ևս առաւել որ բացի արդարութեան ու մարդասիրութեան խնդիր լինելուց նա նաև գերազանցապէս խաղաղութեան խնդիր է»¹:

Իրենց բովանդակությամբ տարբերվում են նաև արևելահայ և արևմտահայ հատվածներում ստեղծված վավերագրերը: Արևելյան Հայաստանում ստեղծված վավերագրերը՝ հատկապես հայ հասարակության անունից ուղղված նամակներն ու խնդրագրերը, հիմնականում հուզական երանգով գրված նամակներ են, որոնցում զորակցություն են հայտնում Արևմտյան Հայաստանում ապրող հայերին: Նամակների մի խումբ էլ առանձնանում է 1890-ական թվականների ջարդերի հետևանքները հաղթահարելու համար հանգանակված դրամական օգնության տվյալներով: Բացի վերոնշյալ վավերագրերից, իրենց բովանդակությամբ առանձնանում են այն վավերագրերը, որոնք հայտնում են տեղի հասարակության հստակ դիրքորոշումը որևէ խնդրի մասին:

Կաթողիկոսական դիվանը հարուստ է 1912-1914 թթ. Հայկական բարենորոգումների մասին վավերագրերով, որոնք ընդգրկում են այդ գործընթացում ամենակարևոր անձանց հետ նամակագրությունները:

Անգնահատելի արժեք ունեն եկեղեցական բարձրաստիճան հոգևորականների նամակները, որոնք ուղենշում էին Հայ առաքելական եկեղեցու դիրքորոշումը քաղաքական իրավիճակներում: Հարկ ենք համարում առանձնացնել Ապահովության հանձնաժողովի անդամ Գրիգորիոս վարդապետ Պալաքյանի նամակը, ինչպես նաև Կ. Պոլսի պատրիարք Հովհաննես Արշարունու նամակները Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսին:

Գրիգորիոս վ. Պալաքյանի և Հովհաննես Արշարունու նամակ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 93, էջ 5:

ներում մանրամասն նկարագրվում է Օսմանյան կայսրության հայաբնակ գավառների վիճակը, ինչպես նաև արևմտահայ շրջաններում տիրող տրամադրությունները: Նամակները կարևորվում էին այնքանով, որ Կ. Պոլսում էին գտնվում Հայկական բարենորոգումներում վճռորոշ դեր ունեցող եվրոպական վեց պետությունների դեսպանատները և կաթողիկոս Գևորգ 5-րդն էլ հակված էր կարևորելու այնտեղից ստացված նորությունները: Այսինքն, ստացվում է, որ Գ. Պալաքյանի և Հ. Արշարունու նամակները ուղենիշ էին դառնում Հայկական հարցի վերաբացման մարտավարության մշակման համար:

Կաթողիկոսն ինքն էր հրահանգել պատրիարք Հովհաննես Արշարունուն տեղյակ պահել իրեն Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի քաղաքական վիճակի մասին: Իր հերթին Հովհաննես Արշարունին շրջաբերականով տեղեկացնում է թեմերին, որ Հայ առաքելական եկեղեցու իրավունքները խախտվելու դեպքում «հեռագրով տեղեկութիւն հաղորդուի պատրիարքարանիս և միանգամայն փութով տեղեկագրուի ոճիրին հեղինակաց և զոհերու անուններն, ոճրագործութեան շարժառիթը, տեղն ու ժամանակը, և մանաւանդ՝ եթե հնար է, նոյնիսկ վկայից անունն և մականունն, յստակ ու ստոյգ մանրամասնութեամբ»¹: Այստեղից կարող ենք եզրակացնել, թե ինչպես է ձևավորվել պատրիարքական, իսկ որոշ դեպքերում նաև Կաթողիկոսական դիվան ուղղվող նամակների բովանդակային առանձնահատկությունները:

Կաթողիկոսական դիվանում Հայկական բարենորոգումների մասին արխիվային փաստաթղթերի հայտնվելը կապված էր հիմնականում Կաթողիկոսի նամակագրությամբ՝ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի, Պողոս Նուբար փաշայի և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքների հետ:

Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի նամակներում քննարկվում էր Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների անցկացման անհրաժեշտության, բարենորոգումներում Ռուսաստանի դերի և ռուսական կայսրի միջամտության անհրաժեշտության հարցերը: Պողոս Նուբարի հետ քննարկվում էին Արևմտյան Եվրոպայում և

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 9, թ. 7:

Սփյուռքում հայկական ներուժի առավելագույնս շահավետ օգտագործելու ճանապարհները, ժողովրդի վիճակը բարելավելու համար միջոցառումներ մշակելու, Բարենորոգումներում Ռուսաստանի և Արևմտյան երկրների դերի, դիրքորոշման և ընդհանուր քննիչների նշանակման, Բարենորոգումների ծրագրի վերաբերյալ համաձայնագրի ստորագրման և հայկական կողմի անելիքներ մասին խնդիրները:

Պողոս Նուբարի կազմած հուշագրերն ու գրությունները հիմնականում վերլուծություններ են կապված Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածի, Հայկական հարցի և բարենորոգումների մասին: Նրանք սկսվում են պատմական ակնարկով, որտեղ նշվում էր Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի դաշնագրերի տարբերությունների մասին: Շարադրանքից զգացվում է, որ Պողոս Նուբարն իր ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացրել է Բեռլինի 61-րդ հոդվածի վրա, և կարող ենք փաստել, որ գերազնահատում էր այդ և 1895 թ. բարենորոգումների Մայիսյան ծրագրի, ինչպես նաև 1908 թ. սահմանադրական միապետության հաստատման կարևորությունը, որից հետո էլ ոչնչով չփոխվեց վիճակը: Պողոս Նուբարը ելքը տեսնում էր դիվանագիտական ճնշման միջոցով հասնել իր առաջարկած բարենորոգումների գործադրմանը¹:

Կարծում ենք, որ այս հուշագրերի ու գրությունների այն բանալին են, որը կօգնի հասկանալ և մեկնաբանել Պողոս Նուբարի գործունեության առանձնահատկությունները:

Այսպիսով՝ ամփոփելով վերոշարադրյալը, կարող ենք փաստել, որ կաթողիկոսական դիվանի և Սրբազան Սինոդի արխիվային վավերագրերը հանդիսանում են Հայկական հարցի ուսումնասիրության համար կարևոր և արժանահավատ սկզբնաղբյուրներ: Մեր այս եզրահանգման համար հիմք են հանդիսանում մի քանի պատճառներ. նախ այն, որ վավերագրերը ստեղծվել են դեպքերի անմիջական մասնակիցների և ականատեսների կողմից: Փաստական նյութը և կամ վավերագրերի օբյեկտիվությունը ստուգվում են նաև այլ աղբյուրներով: Կաթողիկոսական դիվանի և Սրբազան սինոդի վավերագրերը շատ անգամ տեղեկատվության աղբյուր են հանդիսացել Արևմտյան Հայաստանի դեպքերը լուսաբանող հայկական մամուլի համար:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 33, թ. 3-5:

SUMMARY
CONTENT FEATURES OF CATHOLIC DIVAN'S AND HOLY SYNOD'S
FUND DOCUMENTS ON ARMENIAN QUESTION

НАКОБЯН НАРЕК

Documents of Catholic Divan and Holy Synod are sources of relevant importance for studying Armenian Question. This is due to some reasons. First of all, these documents have been written by immediate witnesses. Then, objectiveness of historical materials and documents have been checked with the help of other sources. Armenian Press has often used Documents of Catholic Divan and Holy Synod as sources of information to illustrate events in Western Armenia.

Key words: *catholic divan, holly synod, Armenian question, charactetistic features of documents, source criticism.*

РЕЗЮМЕ
СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДОКУМЕНТОВ ФОНДОВ
КАТОЛИКОССКОГО ДИВАНА И СВЯЩЕННОГО СИНОДА ОТНОСИТЕЛЬНО
АРМЯНСКОГО ВОПРОСА

АКОПЯН НАРЕК

Архивные материалы Католикосский дивана и Священного Синода являются важнейшими и достоверными источники для исследования Армянского вопроса. Основанием для подобного суждения служит ряд причин. Прежде всего, эти материалы были написаны непосредственными участниками и очевидцами событий, потом объективность фактов и архивных материалов была проверено при помощи других источников. Архивные материалы Католикосского дивана и Священного Синода часто выступали в качестве источников информации для армянской прессы, освещающей события в Западном Армении.

Ключевые слова: *Католикосский Диван, Священный Синод, Армянский вопрос, содержательные особенности документов, источниковедческий анализ.*

**6.ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ԱԶԳԱՅԻՆ-
ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐԻ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ**

ԱՍԱՏՐՅԱՆ ԳԵՂԱՄ

***Քանալի բառեր՝** ազգային-հայրենասիրական երգեր, Արցախյան պատերազմ, պատմահամեմատականություն, ազգային ինքնություն, հայդուկային պայքար:*

Ազգային-հայրենասիրական կարելի է համարել ազատագրական պայքարների ժամանակ կամ դրանցից հետո ստեղծված այն երգերը, որոնք միտված են փառաբանելու տվյալ ժամանակաշրջանի հերոսներին ու հերոսական գործողությունները և համապատասխանում են երաժշտագիտական որոշ չափանիշների: Այդ երգերն իրենց ստեղծմանը հաջորդած ժամանակաշրջանում դառնում են ազգային ոգու բարձրացման միջոց: Արդեն առիթ ունեցել ենք անդրադառնալու թեմայի վերաբերյալ եզրութաբանական և արժեհամակարգային որոշ հարցերի¹, հետևաբար կնշենք միայն, որ ազգային-հայրենասիրական երգերը ըստ արժանվույն գնահատելը և պահպանելը, կարծում ենք, հույժ կարևոր են հատկապես ազգային ինքնության պահպանման համար: Քանզի ոչնչացման են դատապարտված այն ազգերը, որոնք կորցնում են սեփական դիմագիծը:

Արցախյան պատերազմում զոհվեց շուրջ 6500 ազատամարտիկ: 197 մարտիկներ ու սպաներ հայրենիքի պաշտպանության գործում ցուցաբերած արիության համար ԼՂՀ կառավարության որոշմամբ պարգևատրվեցին «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանով, 705-ը՝ «Մարտական խաչ» 2-րդ: 1996թ. ՀՀ նախագահի հրամանով ՀՀ բարձրագույն պետական մրցանակին՝ Ազգային հերոսի կոչմանը, արժանացան 7 ազատամարտիկներ²: Անշուշտ, նրանց ձոնվեցին ինչպես երգեր՝ ստեղծված և՛ կենդանության օրոք, և՛ հետմահու, այնպես էլ՝ գրական տարբեր ստեղծագործություններ: Սակայն աշխատանքի

¹ Տե՛ս Ասատրյան Գ., Զորավար Անդրանիկին նվիրված ազգային-հայրենասիրական երգերը և դրանց պատմական հենքը, «Պատմություն և հասարակագիտություն», թիվ 1, Երևան, 2015, էջ 17-30:

² Տե՛ս Մինասյան Է., Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն, Երևան, 2013, էջ 161, 162:

հիմնական նպատակը ոչ թե դրանց ամբողջությամբ անդրադառնալն է, բոլոր երգերի տեքստերը պարզապես ներկայացնելը, այլ դրանց հիմնական մասի բովանդակությունը դիտարկելը՝ պատմական համեմատականներ անցկացնելով ավելի վաղ շրջանի երգերի հետ:

Մեկնվող թեմային անդրադարձներ, այսինքն՝ ազգային-հայրենասիրական երգերի դիտարկումներ պատմության հոլովույթում, ցավոք քիչ են կամ գրեթե բացակայում են: Դա այն պարագայում, երբ այդ երգերը հաճախ բավականին հարուստ տեղեկություններ են տալիս տվյալ ժամանակաշրջանի, այս կամ այն հերոսի վերաբերյալ և հիմնականում ստեղծված են լինում ազգային-ազատագրական պայքարին մոտ կանգնած անձանց կողմից:

Ընդհանուր առմամբ, Արցախյան պատերազմին երգեր ձոնվել են՝ սկսած 1988թ.-ից, այսինքն՝ շարժման սկզբից: Պարբերացման առումով դրանք տեղավորվում են ընդունված պարբերացման երկրորդ շրջանի երգերի մեջ³: Չկրկնելու համար հարցի վերաբերյալ արժեքավոր աշխատանքներից մեկի բովանդակությունը⁴, որում, սակայն, հեղինակը դիտարկել է Արցախյան պատերազմին նվիրված ընդհանուր թեմատիկ երգերը բովանդակային և արժեքաբանական տեսանկյունից, մենք երգերը կդիտարկենք առավելապես պատմության հոլովույթում՝ անցկացնելով պատմական և բովանդակային համեմատականներ առաջին շրջանի, այն է՝ ֆիդայական պայքարին նվիրված երգերի հետ:

Արցախյան պատերազմին նվիրված առաջին ազգային-հայրենասիրական երգերից է «Հայեր, միացե՛ք»-ը⁵, որը ծնունդ է առել 1988թ.-ին համանուն վանկարկումների ներքո: Երգը սկսվում է որոշակի պատմական ակնարկով.

³ Առաջին շրջանի երգերը 1850-ականներից մինչև 1918թ. ստեղծվածներն են, երկրորդ շրջանինը՝ 1918թ.-ից ցայսօր ստեղծվողը: Առավել մանրամասն տե՛ս Փիտեճեան Գ., Հայ յեղափոխական երգերուն տեղը հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ, Նիւ Եորք, 1998, էջ 17:

⁴ Հարցի վերաբերյալ առավել արժեքավոր և քիչ աշխատանքներից է Է. Էլբակյանի՝ Արցախյան պատերազմի թեմատիկ երգերի բովանդակային ուղղվածությունը և արժեքաբանական նշանակությունը հոդվածը: Տե՛ս ԵՊՀ ՈՒԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու 2 (2), Երևան, 2014, էջ 153-162:

⁵ Հեղինակն է ազատամարտիկ Գուսան Հայկազունը (Գագիկ Նազարյան): Երգի տեքստը տե՛ս Գուսան Հայկազուն, Հայեր, միացե՛ք, Երգարան, Երևան, 2003, էջ 6, ձայնագրությունը՝ <https://www.youtube.com/watch?v=BQWjv2HKmnl>, (հասանելի է 01.03.2016):

*Հսկա երկիր էր Հայաստանը մեր,
Բայց ինչքան ասես թշնամի ուներ.
Բոլոր կողմերից հեռուն, դրացին
Ձեռք ձեռքի փակած մեզ բզկտեցին:*

Երգի կրկներգը հյուսված է այն նույն առանձնահատկությամբ, որը բնորոշ է նաև առաջին շրջանի երգերի մի մասին.

*Հայեր, միացե՛ք, միացե՛ք, հայեր,
Արցախն է մեզ կանչում. օգնության հասնենք...*

Երբ հայ ժողովրդի մի հատվածը օգնության է կանչում մյուսին, թե՛ պատմության մեջ, հետևաբար՝ թե՛ ազգային-հայրենասիրական երգերում նորույթ չէ: Մասնավորապես, Սասունի 1904թ. ապստամբությանը նվիրված «Կովկասի քաջեր» երգում⁶ արևմտահայերը օգնության են կանչում Կովկասի հայերին.

*Կովկասի քաջեր, խմբեր կազմեցեք,
Քաջ Անդրանիկին օգնության հասնե՛ք...*

Հաշվի առնելով վերոնշյալը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ երևույթը սերում է դեռևս 1900-ականների սկզբից:

«Հայեր, միացե՛ք» երգը ավարտվում է բավականին լավատեսական (*«պայծառ գալիք է սպասվում հային...»*) շեշտադրմամբ, ինչը համարում ենք բարոյափոխության և ճշգրիտ մոտեցում, քանզի դժվար թե դրական արդյունքի հանգեցնեք 1988-ին ստեղծված այն երգը, որը, անկախ իրականությունից, կանխատեսեր մշուշոտ ապագա: Երգերի լավատեսական ավարտը նույնպես սերում է առաջին շրջանի երգերից. վերոհիշյալ «Կովկասի քաջեր» երգը ևս ավարտվում է նույն գաղափարով. *«մոտ է գարունը շուրտով կբացվի, հայոց քաջի ձայնը նորեն կլսվի...»*: Երգերի լավատեսական ավարտը հետագայում չի շրջանցել Արցախյան պատերազմին նվիրված այլ երգերը ևս. 1993թ. Մարտակերտի հենակետերից մեկում ստեղծված «Ախպերս ու ես» երգը⁷ ավարտվում է նույն կերպ.

Մամ ջան, կբացվեն դռները մեր գոց,

⁶ Տեքստը տե՛ս Սահակյան Ս., Հայոց ազատամարտը երգերում, Երևան, 2014, էջ 103, ձայնագրությունը՝ <https://www.youtube.com/watch?v=6HLCZC9bQS4>, (հասանելի է 02.03.2016):

⁷ Հեղինակն է ազատամարտիկ Աշոտ Բեգոյանը (Տոտիկ): Տեքստը տե՛ս նույն տեղում, էջ 205, ձայնագրությունը՝ <https://www.youtube.com/watch?v=pM-cB9Z0ceQ>, <https://www.youtube.com/watch?v=VQ76NDxhds>, (հասանելի են 02.03.2016):

*Ոսկի կիսագնի սև օրը հայոց,
Ու փուն կդառնանք հաղթությամբ էսպես,
Ծափով, ծիծաղով, ախպերս ու ես:*

Որքան էլ Արցախյան պատերազմին նվիրված ազգային-հայրենասիրական երգերը բովանդակային և պատմական իրողության առումով հիմնականում ունեն այն նույն առանձնահատկությունները, ինչ 19-րդ դ. վերջի և 20-րդ դ. սկզբի հայ ազգային-ազատագրական պայքարին նվիրված երգերը, այդուամենայնիվ, դրանք ունեն նաև որոշակի նոր դրսևորումներ, որոնք այդքան էլ հոգեհարազատ չեն առաջին շրջանի երգերին: Առաջին շրջանի երգերի զգալի մասում հերոսների կուսակցական պատկանելությունը հիմնականում չի շեղ-տադրվում⁸ չնայած այն հանգամանքին, որ նրանց մեծ մասը եղել է կուսակցական⁹: Ի հակադրություն սրան՝ Արցախյան պատերազմի հերոսները որոշակիորեն կուսակցականացվում են: Չերծ մնալով երևույթը դրական կամ բացասական որակելուց՝ բերենք մի քանի օրինակ: 1992թ. հունիսի 13-ին Շահումյանում անհայտ կորած Կարոտ Մկրտչյանին (1964-1992) նվիրված երգում նշվում է՝ «...նրանց թվում գնաց կովի դաշտն արնոտ, դաշնակցական քաջն էր՝ անունը Կարոտ...»¹⁰: 1991թ. ապրիլի 30-ին «Օղակ» գործողության ժամանակ Գետաշենում հերոսաբար ընկած, հետագայում ՀՀ ազգային հերոսի կոչմանն արժանացած Թաթուլ Կրպեյանին (1965-1991) նվիրված երգում հեղինակը նրան կոչում է «դաշնակցության մարտիկ, ազգի քաջ զինվոր...»¹¹, իսկ Արցախի հերոս Պետրոս Ղևոնդյանին (1964-1994) ձոնված

⁸ Տարածված երգերից թերևս բացառություն է միայն Դրոյին նվիրված երգը, այն դեպքում, որ «Դաշնակ Դրո» երգը առաջին շրջանի համարելը սխալ է, քանի որ երգի հեղինակը աշուղ Գևորգն է (Ժորա Գրիգորյան, ծնվ.՝ 1965): Ուստի պարբերացման առումով երգը երկրորդ շրջանի է:

⁹ Քաջ հայտնի է, որ հայդուկների զգալի հատվածը եղել է դաշնակցական, սակայն այդ հայդուկներին նվիրված առավել հայտնի երգերում դրա մասին հիմնականում չի հիշատակվում:

¹⁰ Հեղինակ՝ Ներսիկ Իսպիրյան, տեքստը տե՛ս Սահակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 201, ձայնագրությունը՝ <https://www.youtube.com/watch?v=7CDGncyU6h8>, (հասանելի է 28.01.2016):

¹¹ Հեղինակ՝ աշուղ Գևորգ, տեքստը տե՛ս նույն տեղում, էջ 191, ձայնագրությունը՝ <https://www.youtube.com/watch?v=q5pVBdRa0kY>, <https://www.youtube.com/watch?v=K5PWvNUXDbM>, (հասանելի են 07.03.2016):

երգի կրկներգը հյուսված է «*հրամանատար, անպարտ ընկեր, դաշ-նակցական քաջ զինվոր...*»¹² տողերով:

Հարկ է նշել, որ որքան էլ նշյալ երևույթը դարձավ նոր շրջանի երգերին բնորոշ, այդուամենայնիվ, հայ ժողովուրդն այս կամ այն հերոսին մշտապես համարել և համարում է ազգային գործիչ՝ անկախ կուսակցական պատկանելությունից: Պատմությունը ցույց է տալիս, որ չնայած փոխվում են ժամանակները, և հերոսների շարքերն անընդհատ համալրվում են, մեկ է, համեմատաբար հին շրջանի հերոսները մնում են և հիշվում դարեդար: Ներշնչված պատմության այս իրողությամբ՝ ազգային-հայրենասիրական երգերը ևս՝ որպես պատմությունն անմիջականորեն իրենց վրա կրող տարրեր, երգվում են դարեդար, և նոր ստեղծված երգերը միմիայն համալրում են երգերի շարքերը և ոչ թե փոխարինում որևէ երգի՝ վերջինս դուրս թողնելով երգացանկից: Նման պայմաններում երկու շրջանի երգերում էլ հերոսները քաջալերվում են իրենց նախորդների վառ օրինակով: Եվ եթե առաջին շրջանի երգերում փորձ է արվում հայդուկներին համեմատել օրինակ Սասունցի Դավթի հետ («...ինչպես Սասնա Դավիթն ահեղ, զարկի՛ր, անցա՛ր, քա՛ջ Անդրանիկ...»)¹³, ապա երկրորդ շրջանի երգերում բարձրագույն արժեք են սահմանվում հենց իրենք՝ հայդուկները.

*Չվախենաք, չվախենաք դուք հայեր,
Անդրանիկի, քաջ Սերոբի հեղինորդներ,
Էսօր՝ Արցախ, վաղն էլ Վանը պիտ առնենք.
Որ որպես ազգ մեզ հետ էլ հաշվի նստեն*¹⁴:

«Արցախի ֆիդայիներին» երգում ասվում է՝ «ամեն մեկդ մի նոր Գևորգ Չաուշ, մի Աղբյուր Սերոբ ու Անդրանիկ...», իսկ կրկներգը հյուսված է «արդ Անդրանիկն է ձեզ հրամանում...» տողերով¹⁵:

¹² Տեքստը տե՛ս Երգարան, Հայրենասիրական և հեղափոխական երգեր, Երևան, 2011, էջ 138, ծանագրությունը՝ <https://www.youtube.com/watch?v=5U2u3StAx-Y>, (հասանելի է 06.03.2016):

¹³ Ասատրյան Գ., նշվ. հոդված, էջ 24:

¹⁴ «Ելե՛ք, հայե՛ր», հեղինակը մեզ հայտնի չէ, տեքստը տե՛ս Երգարան, Հայրենասիրական և հեղափոխական երգեր, էջ 129, ծանագրությունը՝ <https://www.youtube.com/watch?v=J38TYtzwERM>, (հասանելի է 03.02.2016):

¹⁵ Հեղինակ՝ Գուրգեն Գաբրիելյան: Տեքստը տե՛ս Գաբրիելյան Գ., Ղարաբաղի հորովել, Երևան, 2003, էջ 57, ծանագրությունը՝ <https://www.youtube.com/watch?v=x3sbN5pcnwU>, (հասանելի է 03.02.2016):

Համեմատաբար հին շրջանի հերոսներին օրինակ բերելը և որպես բարձրագույն արժեք սահմանելը չի շրջանցել նաև առանձին նորօրյա հերոսներին ծոնված երգերը: Մասնավորապես Կարոտի երգում ասվում է՝ «*Մեծ Չավուշի դու հեղինորդն ես՝ անվախ Տարոնցի...*», իսկ Ջաքարը (Ջաքար Ավանեսյան, 1970-1992) համեմատվում է Նժդեհի հետ. «*Ջաքա՛ր, մեր օրերի Նժդեհը դարձար...*»¹⁶:

Ազգային-հայրենասիրական երգերում շատ են պատահում դեպքեր, երբ երգը վերածվում է յուրատեսակ ուխտ-երդումի: Երկրորդ շրջանի երգերից երևույթը առավել վառ արտահայտված է Թաթուլ Կրպեյանին և 1991թ. ապրիլի 30-ին Մարտունաշենում զոհված Սիմոն Աչիկյոյանին (Դեդ, 1939-1991) նվիրված «Լեռան լանջին» երգի վերջնամասում.

*Հյուսենք պսակ նրանց գլխին, վարդ, մանուշակ, մեխակից,
Երդվենք նրանց հիշատակին՝ չվախենալ փաճիկից...*¹⁷

Արցախյան ազատագրական պատերազմում իրենց գործուն մասնակցությունն ունեցան նաև սփյուռքահայերը, որոնք վերադարձան հայրենիք՝ օգնելու դրա կարիքն ունեցող եղբայրներին: Եվ այդ փաստը ևս չէր կարող վրիպել և հատուկ չշեշտվել դեպքերի ականատես հեղինակների կողմից: ՀՀ ազգային հերոս Մոնթե Մելքոնյանին (1957-1993) նվիրված երգի կրկներգը դրա վկայությունն է.

*Հասար
օգնության քո ժողովրդին, Մոնթե
Մելքոնյան, մեր սիրտն ու հոգի...*¹⁸ Երգի վերջում

կրկին հանդիպում ենք յուրատեսակ ուխտ-երդումի. «*Հայկազունն եմ քեզ կգովեմ դարեդար...*»: Արցախյան պատերազմին նվիրված երգերում նկատելի են այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են, օրինակ, հերոսներին կենդանի տեսնելու աղերսանքը և «*վե՛ր կաց*»-ով դիմելը.

¹⁶ Հատկանշական է, որ Ջաքարին նվիրված երգի հեղինակը իր գինակից-ընկեր Վահրամ Խաչենին է: Տե՛ս Ավանեսյան Կ., Ջաքար. Մեր օրերի Նժդեհ, գիրք 1, Երևան, 2015, էջ 126: Ջաքարին նվիրված երգի («Նժդեհականը») տեքստը տե՛ս նույն տեղում, էջ 127:

¹⁷ Հեղինակ՝ Ներսիկ Իսպիրյան: Տեքստը տե՛ս Երգարան, Հայրենասիրական և հեղափոխական երգեր, էջ 120, ծայնագրությունը՝ <https://www.youtube.com/watch?v=hRYa7xCbl0o>, (հասանելի է 04.03.2016):

¹⁸ Հեղինակ՝ Գուսան Հայկազուն: Տեքստը տե՛ս Գուսան Հայկազուն, նշվ. աշխ., էջ 13, ծայնագրությունը՝ https://www.youtube.com/watch?v=rrcRdY_w4sg, (հասանելի է 28.01.2016):

*Վե՛ր կաց Շահեն, Գյուլիստանն է քեզ կանչում,
Գորշ գայլերն են Շահումյանի լեռներում,
Գեպի ափին ընկերներդ են դեռ սպասում:
Վեր կաց Շահեն, քաջին քնել չի սազում¹⁹:*

Հերոսներին կենդանի տեսնելու աղերսանքը ևս նորույթ չէ ազգային երգարվեստում, ինչի վկայությունը Հայրիկ Ղազարյանի «Անդրանիկ փաշա» երգն է, որի յուրաքանչյուր քառատող ավարտվում է «վե՛ր կաց գերեզմանից, Անդրանիկ՛կ փաշա» փոփոխությամբ²⁰:

Հայոց պատմության տարբեր շրջաններում հայ ժողովուրդը բաժանված է եղել հատվածների: Դա վերաբերում է ինչպես խնդրո առարկա երգերի ստեղծման առաջին շրջանին, երբ Արևմտյան Հայաստանը, հատկապես 19-րդ դարի 90-ականներից դարձել էր համիդյան ջարդերի թատերաբեմ, այնպես էլ՝ երկրորդ շրջանին, երբ Արցախը կտրված էր մայր հայրենիքից: Ազգային-հայրենասիրական երգերը, իրենց վրա կրելով պատմական իրողությունը, ազդվեցին պատմությամբ նաև այս անգամ: Հետևաբար ամենևին պատահական չէ, որ նույնիսկ Արցախյան պատերազմին նվիրված երգերում Արցախ անցնելու կանչին զուգահեռ չի վերանում նաև էրզրի անցնելու ձգտումը: Այդ առանձնահատկությունը դառնում է բնորոշ երկրորդ շրջանի երգերի մեծ մասին.

*Դեռ ճամփա ունենք, պիտի հասնենք Սասուն,
Քաջերի հողը մեզ է սպասում²¹:*

Նույն շեշտադրումը տեսնում ենք Դուռման Վարդանին (Վարդան Ստեփանյան, 1966-1992) նվիրված երգում.

*Մուշն ու Սասուն, Արարատը ետ քերեք,
Դեպ Արցախ, Մուսալեռ բարով գնացեք²²:*

Շարունակելով նույն տրամաբանությունը՝ ՀՀ ազգային հերոս

¹⁹ «Շահեն Մեղրյանի հիշատակին», հեղ.՝ Գուսան Հայկազուն: Տեքստը տե՛ս նույն տեղում, էջ 11, ծանագրությունը՝ <https://www.youtube.com/watch?v=7Pv4igHyBo8>, (հասանելի է 07.03.2016):

²⁰ Տե՛ս Ասատրյան Գ., նշվ. հոդված, էջ 25, 26:

²¹ «Հայեր, միացե՛ք»:

²² «Հպարտ գնացեք» (հեղինակ՝ Գուսան Հայկազուն), տեքստը տե՛ս Գուսան Հայկազուն, նշվ. աշխ., էջ 10, ծանագրությունը՝ <https://www.youtube.com/watch?v=w5hwxr4UQE>, (հասանելի է 04.02.2016):

Մովսես Գորգիսյանին (1961-1990) ձոնված երգում նկատվում է պատմական վայրերի համեմատական՝ «Երասխավանը դարձավ նոր Սուլուխ...»²³, իսկ ԼՂՀ ազգային հերոս Արկադի Տեր-Թադևոսյանին (Կոմանդոս, ծնվ.՝ 1939) նվիրված երգում հեղինակը մեկ հայտնում է ավետիսը՝ «ցնծա՛, Հայաստան, Շուշին ազափվեց...», ապա ի գիտություն թշնամու՝ կանխատեսում ապագան՝ «...հասկացի՛ր, ոսոխ, մայիսներ շար կան, Կարսի ու Մուշի հերթն էլ կգա»²⁴:

Ամփոփելով Արցախյան պատերազմին նվիրված ազգային-հայրենասիրական երգերը՝ իրենց բնորոշ գծերով և նախորդ շրջանի երգերի հետ զուգահեռներ տանելով՝ հստակորեն կարող ենք ներկայացնել այն հիմնական առանձնահատկությունները, որոնք բնորոշ են այդ երգերին.

1. երգերի լավատեսական ավարտ
2. երգը յուրատեսակ ուխտ-երդում դարձնելու միտում
3. Արևմտյան Հայաստանի հետ կապ՝
ա) դեպի Էրզրո անցնելու ձգտում,
բ) հայդուկների սիրագործություններով նորօրյա հայդուկների քաջալերում,
4. հերոսներին կենդանի տեսնելու ցանկություն
5. հերոսների որոշակի և պայմանական կուսակցականացում:

Չհաշված մեկ-երկու նոր փոքրիկ երևույթ՝ մյուս բոլոր բնորոշ գծերը հոգեհարազատ են նաև առաջին շրջանի երգերին, ինչն էլ թույլ է տալիս հստակորեն եզրակացնելու, որ Արցախյան պատերազմին նվիրված ազգային-հայրենասիրական երգերը լիովին սերում են 19-րդ դ. վերջի և 20-րդ դ. սկզբի ֆիդայական շարժման ժամանակ ստեղծված երգերից և դրանց հետ կազմում մեկ ամբողջական համակարգ:

Արցախյան ազատագրական շարժումով վերակենդանացան ազգային-հայրենասիրական երգերը: Արցախի մարտիկները և ժամանակակիցները ոչ միայն երգեցին Անդրանիկին, Չավուշին, Սերոբին

²³ Հեղինակ՝ աշուղ Գևորգ, տեքստը տե՛ս Սահակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 187, ձայնագրությունը՝ <https://www.youtube.com/watch?v=hsoWQ-rgdOg>, (հասանելի է 08.03.2016):

²⁴ «Շուշի», հեղինակ՝ Գուսան Հայկազուն: Տեքստը տե՛ս Գուսան Հայկազուն, նշվ., աշխ., էջ 14, ձայնագրությունը՝ <https://www.youtube.com/watch?v=sS55UXZ6eaM>, (հասանելի է 02.02.2016):

նվիրված երգեր, այլև դրանք դարձնելով ներշնչման աղբյուր և օրինակ՝ ստեղծեցին նորերը՝ ծոնված իրենց աչքի առաջ հերոսացող հայորդիներին: Այդ երգերը պատմական հզորագույն արժեք ունեն, քանի որ, ինչպես նշեցինք աշխատանքում, դրանց հիմնական մասը ստեղծվել են դեպքերի ականատես հեղինակների կողմից, հետևաբար՝ նաև ունեն սկզբնաղբյուրային նշանակություն և արժանի են խորագույն ուսումնասիրման:

SUMMARY

THE PECULIARITIES OF ARTSAKH WAR NATIONAL-PATRIOTIC SONGS IN HISTORICAL CONTEXT

ASATRYAN GEGHAM

A huge number of national-patriotic songs have been dedicated to Artsakh war. These songs, mostly written either by the witnesses of the war or contemporaries, are rich in historicity and have primary source value. In terms of content and historical reality these songs maintain the same peculiarities as national-patriotic songs dedicated to Hajduk struggle. The national-patriotic songs of these two periods comprise a self-consistent system and are important components of national mentality.

Keywords: *patriotic songs, Artsakh war, comparative history, national identity, Hajduk struggle.*

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ НАРОДНО-ПАТРИОТИЧЕСКИХ ПЕСЕН, ПОСВЯЩЕННЫХ АРЦАХСКОЙ ВОЙНЕ, В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ

АСАТРЯН ГЕГАМ

Арцахской войне было посвящено много народно-патриотических песен. Песни эти, созданные очевидцами или современниками данных событий, играют роль первоисточников и обладают исторической достоверностью. Своим содержанием и в соответствии с исторической достоверностью они сохранили те же особенности, что и народно-патриотические песни, посвященные Гайдукскому движению.

Ключевые слова: *народно-патриотические песни, Арцахская война, историческое сравнение, национальная идентичность, Гайдукское движение.*

**7. ՀԱՅՈՑ ՍՈՎՈՐՈՒԹԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ
ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԺԱՄԿՈՅԱՆ**

Քանալի բառեր՝ սովորության իրավունք, բանավոր օրենք, ամոթ, նահապետական նորմեր, մայրական իրավունք, քիրվայություն:

Հայ ժողովուրդը, պահպանելով ավանդական բարքերը, իր պատմության մեջ անցել է նաև հեթանոսական փուլը, եղել է կախյալ՝ զրադաշտականություն դավանող պետությունից, հետո՝ ընդունել քրիստոնեություն: Ելնելով պետական կրոնից, գործել են բազմաթիվ տարաբնույթ օրենքներ, որոնց մի մասը «արմատավորվել» է ժողովրդի հիշողության մեջ և սովորության իրավունքում:

Կրոնի և օրենքի հարաբերակցությունը երկկողմանի է. մի կողմից՝ դավանաբանական սկզբունքները ներազդում են պետության մեջ գործող համակեցության կանոնների և իշխանության սկզբունքների, սոցիալական շերտավորման վրա, մյուս կողմից՝ բուն պետական կառույցը ձևափոխում է կրոնի դրսևորումները՝ ենթարկելով կրոնը որոշակի «պետականանման» ինստիտուտի, նվիրապետության կանոններին: Հետևաբար, քրիստոնեության ընդունումից հետո էլ սովորության իրավունքը հայոց մեջ շարունակել է գործել, բայց և արմատական փոփոխություններ է կրել կրոնական և պետական կառույցների ներքո՝ ընկալելով նոր ժամանակի կրոնական նորմերի մի մասը և դրանց համեմատ տեղափոխելով նորմատիվ վարքի շեշտադրումները:

Հայերի **չգրված** (կարծես ինքնին հասկանալի՝ աքսիոմատիկ բնույթ ունեցող) **իրավունքի** մասին հրատարկվել են ոչ մեծ թվով ուսումնասիրություններ²⁵, որոնցում քննարկվում են այդ իրավունքի ծագումը, նույնությունը և տարբերությունն այլ ազգերի հետ, տեղական դրսևորումները, ինչպես նաև ներքին տրամաբանությունը:

Իրավունքի ու օրենքի ակունքը հայոց մեջ ևս եղել է սովորության իրավունքը: Հայերը ևս մինչ քրիստոնեության ընդունումն ընտանիքի,

²⁵ **С. Зелинский**, Народно-юридические обычаи Закавказских армян, Известия Кавказского отдела Императорского русского географического общества, т. XII, 1898, **Ա. Ղլղյան**, Հայ հին իրավունքը, Ազգագրական հանդես (այսուհետ՝ ԱՀ), գ. XXIII, Թիֆլիս, 1912, **Խ. Սամուելյան**, Հին հայ իրավունքի պատմություն, ԽՍՀՄ ԳԱ-Հայկական ֆիլիալ, Եր., 1939, հ. 1 և այլն:

համայնքի ու պետության շատ հարցերում կառավարվել են նշյալ՝ սովորության իրավունքի նորմերով:

Այդ նորմերի զգալի մասը պահպանվել է մինչև հայոց ազգագրական նյութերի գրառման շրջանը (19-րդ դ. վերջ-20-րդ դ. սկիզբ): Այսպես՝ հարսն իր պատրոնին՝ սկեսրայրին, նույնիսկ իր հորը տեսնելուն պես երեխային գրկից վայր էր դնում, կարծես երեխան իրենը չէր: Պատահել էր, որ կամրջի վրա հորը կամ պատրոնին հանդիպելով՝ մայրը երեխային ձեռքից իջեցրել է, գետնին դրել և մի կողմ կանգնել, երեխայի հայրն էլ իր հոր՝ տուն մտնելը տեսնելուն պես դադարում էր երեխային ծնկներին խաղացնել և անմիջապես իջեցնում էր նրան, կարծես թե իրենը չէր²⁶: Այսինքն՝ թե՛ կինը և թե՛ տղամարդն **ամոթ** էին համարում և խուսափում իրենց կապի ցուցադրումից, որի հետևանքն ու կոնկրետ ապացույցն է ծնված երեխան: Այդ **ամոթը** բխում էր այն պատկերացումից, որով մեղք էր համարվում սեռական մերձեցումն առհասարակ, և նորապսակներն առագաստից հետո՝ որպես մեղք գործածներ, քառասուն օր պղծված էին նկատվում: Ավելի խորքային հիմքում այդպիսի արգելքներն ուղղված են մի կողմից երեխայի կյանքին սպառնացող վտանգներից պաշտպանելուն, մյուս կողմից՝ ընտանիքի հորը, փաստորեն՝ տոհմի հարատևության խորհրդանիշ նահապետին իբրև սրբազան կերպար հարգելուն: Այդ նույն մտայնությամբ պիտի բացատրել, որ որսորդը՝ որսի գնալու և քահանան՝ պատարագ կատարելու նախորդ գիշերը հրաժարվում էին սեռական մերձեցումից: Նույն պատկերացումների հետքերն են պահպանվել այն դրվագում, երբ տղամարդն իր կնոջը, կինն իր ամուսնուն ուրիշի ներկայությամբ խոսելիս չէր կոչում «իմ կինը» կամ «իմ ամուսինը»: Տղամարդն իր կնոջ մասին ասում էր՝ «մեր հարսը», «Թումիի աղջիկը», «Գիքիի քույրը» և այլն: Կնոջը, մանավանդ ուրիշների ներկայությամբ, դիմում էին «Ա՛յ Թումիի ախջիկ», «ա՛յ կնիկ»²⁷: Կինն էլ ամուսնու մասին խոսելիս, սկեսրոջը դիմելիս, ասում էր՝ «տղետ», տալոջը՝ «ախպերդտ», տեգեր կնոջը՝ «տեգրդտ», իր ծնողներին՝ «փեսետ», ուրիշներին՝ «մեր հայրը» կամ «Առաքելի ապերը», իրեն՝ ամուսնուն պարզորեն «է՛յ» կամ «ա՛յ, հայ»: Ամոթը, որով ավանդաբար հիմնավորվում էր ուրիշների ներկայությամբ

²⁶ Ս. Լիսիցյան, Ջանգեգուրի հայերը, Եր., 1969, էջ 218:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 219:

խոսելիս միմյանց հատուկ անուններով դիմելուց խուսափելը, բացատրվում է տղամարդու և կնոջ միջև ամուսնական կապի օրինական-հաստատված լինելով հանդերձ՝ մեղսակցության հարաբերություն համարելով, երեխան էլ՝ իբրև թե այդ մեղքի պտուղն է²⁸։ Միմյանց անուններ տալու արգելքը շարունակվում էր մինչև խոր ծերություն, երբ նման «մեղսակցությունը» կորցնում էր իր արդիականությունը, և վարքի կանոնը՝ ամոթի միևնույն հիմնավորումով, պահպանվում էր որպես համընդհանուր սովորույթ՝ օրինակելի դառնալով կրտսեր սերունդների համար։

Ընտանեկան մի շարք սովորույթներ այսպես անեղծ էին մնում անգամ, երբ դրանց նախնական բովանդակությունն իսպառ մոռացվում էր, երբ ամոթը՝ որպես համընդհանուր հիմնավորում կամ պատիժ (ուղղակի պատիժը հասարակության բաց պախարակությունն է), տեղ չէր թողնում կասկածի կամ բացատրության որոնման համար, մինչդեռ իրականում այդ սովորույթները, իրենց «անխախտ օրենքի» կարգավիճակով հանդերձ, բխում են արխաիկ հասարակության **կրոնական** պատկերացումներից։ Ինչպես տարիների ընթացքում իր արդիականությունը կորցրած ամուսինների «մեղսակցությունը», այնպես էլ դարերի ընթացքում իմաստը կորցրած զանազան ոգիների, չարքերի հանդեպ զգուշավոր վերաբերմունքը, մոր՝ որպես գերագույն մայրաստվածության մարմնավորման պաշտամունքը, շարունակում են գործել քարացած սովորությային իրավունքում՝ մեծապես պայմանավորելով հայ ժողովրդի ծիսական և առօրյա վարքը։

Գրեթե ամենուր «տոհմ», «գերդաստան», «ընտանիք» բառերն արտահայտվում էին «օջախ», «տուն», «ծուխ» բառերով։ Ընտանիքի միասնության գաղափարը շաղկապված էր ընդհանուր տան և ընդհանուր կրակի հետ։ Իր հերթին այդ օջախի հետ գործ ունի կերակուր պատրաստողը՝ կինը։ Հետևաբար՝ օջախ-տոհմի բազմաթիվ սովորույթները պատկանում են կանանց իրավասությանը։ Այսպես՝ թոնիրը վառած ժամանակ, հաց կամ խմորեղեն թխելիս, տղամարդկանց արգելված էր թոնրատուն մտնելը։ Մինչև մեր օրերը մոռացված չէ

²⁸ *Նույն տեղում*, էջ 220։

«շերեփը ձեռքից առնել» արտահայտությունը, որ նշանակում է «իշխանությունը խլել», քանի որ միայն ընտանիքի երբեմնի ավագ կինն իրավունք ուներ եփել և բաժանել կերակուրը իր այդ իշխանությունը խորհրդանշող շերեփով: Ընտանիքում այդ իրավասության բնորոշ սովորություններից է մոր նախաձեռնությունը՝ տղայի համար հարս ընտրելու գործում²⁹: Դիմումն ուղղված էր աղջկա մորը, որը խորհրդակցում էր նախ և առաջ իր եղբոր հետ, համաձայնություն տալուց հետո ապագա զոքանչն էր հովանավոր հանդիսանում փեսացուին: Եկեղեցական կարգը կատարելուց հետո հարսանեկան խնջույքը տեղի էր ունենում աղջկա տանը:

Ըստ աշխատանքի սեռային բաժանման՝ խստորեն սահմանափակված էր, որ ամբողջ ներընտանեկան տնտեսությունը կանանց գործն է, իսկ արտաքինը կամ դրսինը՝ տղամարդկանց³⁰: Այս օրենքը ևս, ըստ երևույթին, բխում է մայրական օջախի սրբազանությունից, որտեղ տղամարդը «դրսից եկողն» է, ուրեմն և՛ որոշակիորեն օտար, դրսի վտանգները ներս բերող, այսու և պետք է, օրինակ, լվանալ նրա ոտքերը սրբազան տաճար-տուն մտնելուց առաջ: Այստեղ էլ՝ ընտանիքի ներսում և հատկապես թոնրատանը, որտեղ հաց էր պատրաստվում, առանձնապես շեշտվում էր կնոջ առաջնակարգ դերը:

Սովորության իրավունքի նորմերի համաձայն տղամարդիկ և կանայք առանձին էին ճաշում, կանայք՝ տղամարդկանցից հետո: Թե՛ խնջույքների ժամանակ, թե՛ ամենօրյա հացկերույթին միայն տան տարեց կնոջը երբեմն թույլ էր տրվում տղամարդկանց հետ հացի նստելու: Երեխաների կրթությունը սկզբից ևեթ նպատակ էր հետապնդում աշխատանքի հենց այդպիսի սեռային բաշխումը: Ըստ ավանդության՝ աղբյուրից կժով ջուր բերելը կնոջ, հատկապես տան իգական սեռի փոքրի, այն է՝ փոքր հարսի կամ տան հասունացած աղջկա պարտականությունն էր: Մյուս կողմից, տավար, ոչխար,

²⁹ **Ե. Լալայեան**, Ջանգեզուր, «Ազգագրական Հանդես», գ. Դ, Թիֆլիս, 1898, N 2, էջ 67: Ներկայում «մայրիշխանություն» եզրույթը հանված է գիտական շրջանառությունից և փոխարինված է «մայրական իրավունք»-ով:

³⁰ Ուշագրավ է, որ հաստատվող նոր սոցիալիստական կենցաղն սկզբնական ժամանակներում հանդիպել է տարեց կանանց խիստ դիմադրությանը, քանի որ նրանք փորձում էին պահպանել տնից կնոջ դուրս չգալու և դաշտամշակության ու անասնապահության հետ կապված աշխատանքներին չմասնակցելու հին կանոնը:

նույնիսկ հավ մորթելը կնոջ համար անթույլատրելի էր, նա նույնպես չէր մասնակցում որսի, ձկնորսության, առհասարակ ազատված էր այն ամենից, ինչը կապված էր կենդանուն մահ պատճառելու հետ, որովհետև կինը կոչված է **կյանք տվող լինելու**։ Տղամարդու միջամտելը տան ներքին կարգադրություններին համարվում էր տղամարդուն անվայել, ստորացուցիչ, ամոթալի։ Կնոջ վրա ծեռք բարձրացնելը նույնպես տղամարդուն չսազող, անվայել բան էր ճանաչվում։ Երբեմն բարկացած տղամարդը հայհոյում էր, սակայն ընդհանուր առմամբ կնոջ ներկայությամբ հայհոյելն ամոթ էր համարվում։

Փոխարենը հասարակական կյանքում առաջնակարգ դերը պատկանում էր տղամարդուն։ Նույնիսկ այրի կինն ամուսնու մահից հետո չէր մասնակցում հասարակական ժողովներին։ Նրա փոխարեն՝ որպես նրա շահերի պաշտպան, հանդես էին գալիս խնամակալն ու հոգաբարձուն։ Ոչ միայն հարսանեկան երթի ժամանակ նորահարսը գնում էր նորափեսայի ետևից, այլև արդեն մի քանի երեխաների մայր դարձած կինը թե՛ փողոցում և թե՛ որևէ տուն հյուր մտնելիս պետք է գնար իր ամուսնու ետևից, որով շեշտվում էր տղամարդու և կնոջ դիրքի տարբերությունը հասարակության մեջ։

Բացի սեռային բաժանումից, ընտանիքում խստությամբ պահպանվում էր աշխատանքի տարիքային բաժանումը։ Յուրաքանչյուր տարիքային խումբ ուներ իր պարտականությունները։ Տղամարդկանց գլուխը, ղեկավարը տան մեջ համարվում էր տան ավագը, որը կամ պապն էր, իսկ նրա մահից հետո՝ ավագ եղբայրը, կամ՝ հոր և հորեղբայրների բացակայության միջոցին՝ եղբայրներից ավագը։ Նրա ներկայությամբ ոչ միայն հարսները չէին կարող նստել, այլև կրտսեր տղամարդիկ, որոնք պետք է ոտքի կանգնեին նրա տուն մտնելուն պես և կարող էին նստել միայն նրա կարգադրությամբ։ Միայն պապի ավագ եղբայրը, եթե ինքն էլ արդեն հասակավոր էր, նստած էր մնում նահապետի մտնելու պահին։ Տան գլխավորն էր, որ երեկոյան հացից հետո մանրամասնորեն մշակում էր հաջորդ օրվա աշխատանքների ծրագիրը և կատարում էր դրանց հերթական բաշխումը։ Նա էր, որ օրվա վերջում լսում էր, թե ով ինչպես է կատարել իրեն հանձնարարված պարտականությունը, եթե աշխատանքը նրա աչքի առաջ չէր կատարվել։ Նա էր լսում և տանտիկնոջ պահանջները, թե դրսից ի՞նչ

պետք է բերվի տուն, ցորենը ջրաղաց տարվի, փայտը բերվի, գնումներ կատարվեն և այլն: Եթե կանանց մեջ վեճերի լուծումը տանտիկնոջ գործն էր, ապա տղամարդկանց միջև առաջ եկած դժգոհությունները քննում էր տան մեծ տղամարդը:

Այս հիերարխիան նկատվում է հատկապես երկրագործական աշխատանքների ժամանակ: Կրտսերները լինում էին հոտաղներ, տավարածներ: Հայտնի էր, թե ով է գութանի մաճը ղեկավարողը (պարտադիր՝ ամուսնացած տղամարդ), ով՝ այս կամ այն գույգ եզներին քշողը: Սերմնացանը միշտ լինում էր տան գլխավորը:

Գերդաստանում կանանց խմբի գլխավորը տատն էր, նրա մահվան դեպքում՝ պապից հետո հաջորդությամբ՝ ավագ եղբոր կինը, այնուհետև՝ ավագ որդու կինը, կամ մեծ հարսը: Եթե պապը մեռնում էր տատից առաջ, տատը մնում էր իր դերում, իսկ պապի իրավասությունն անցնում էր ավագ որդուն: Երկրորդ տեղը կանանց մեջ պատկանում էր ավագ հարսին, որին տատը դեռևս կենդանության օրոք պատրաստում էր իր հաջորդը լինելու, մանավանդ որ նա մշտապես իր օգնականն էր լինում հաց թխելու և կերակուր եփելու ժամանակ:

Ըստ ավագության կարգի, աշխատանքի բաժանումը կանանց միջև վերաբերում էր առաջին հերթին սննդին, ինչպես տղամարդկանց մեջ՝ երկրագործությանը: Կանանց մեջ աշխատանքի բաշխումը դարերի ընթացքում այն աստիճանի որոշակի էր սահմանված, որ սկեսուրը մեծ դժվարություններով էր այդ կարգը խախտում: Կերակուր բաժանելը տան ավագ կնոջ մենաշնորհն էր: Մեծ շերեփը նրա ձեռքին էր լինում: Տատի և ավագ հարսի արտոնություններն էին պանիր մերելը և ճախարակ մանելը: Երկրորդ հարսի պարտականությունն էր՝ այլուր մաղելը, խմոր հունցելը, խմորը բաց անելը, երրորդինը՝ տունն ավելը, հաց դնելը, կերակուր մատուցելը, ամանները հավաքելը և լվանալը, երեկոյան տղամարդկանց ոտքերը լվանալը, նրանց լվացվելու ժամանակ ձեռներին ջուր ածելը և երեսսրբիչ պահելը, հանդի աշխատավորներին կերակուր տանելը: Եթե տանը ևս մի հարս կա, ապա այս պարտականությունների մի մասն անցնում էր նրան³¹:

Համակարգված էր նույնիսկ քնելու նախապատրաստությունը:

³¹ Ս. Լիսիցյան, նշվ. աշխ., էջ 221-222:

Շորերը հանում էր նախ տան մեծը: Փոքր հարսն օգնում էր շորերը հանել և տրեխներն արձակել, որից հետո հանվում էր ավագ եղբայրը, ավագ որդին և այսպես հերթով բոլոր տղամարդիկ: Ապա կարգը գալիս էր կանանց: Նախ պառկում էր սկեսուրը, որին հանվելիս օգնում էր կրկին ամենակրտսեր հարսը: Փոքր հարսը հանգցնում էր ճրագը և անաղմուկ պառկում ամուսնու կողքին:

Ընտանեկան ավանդական նորմերից էր նաև հարսների չխոսկանությունը, այսինքն, խոսքային ուղղակի հաղորդակցության արգելքը որոշակի սեռատարիքային խմբերի միջև: Հարսները «հարսնություն էին անում», այսինքն՝ չէին խոսում սկեսրայրի և մեծ տեգրերի հետ երբեմն մինչև մահ, սկեսուրի հետ՝ առնվազն մեկ տարի կամ մինչև առաջին երեխայի ծնվելը, բացի առաջին հարսից, որը նրա անձնափոխանորդն էր համարվում և հարսնություն էր անում մինչև երկրորդ հարսին տուն բերելը: Երբ հարկ էր լինում խոսելու, դիմում էին դիմախաղին, ժեստերի լեզվին³² կամ երեխաների միջնորդությանը և կամ անուղղակի խոսքին՝ ցածր, բայց պարզ լսելի ձայնով իրենց ասելիքն ուղղում էին փոքր երեխաներին, որոնք երբեմն դեռ թոթովել անգամ չէին կարողանում: Մյուս կողմից հարսները ազատ խոսում էին միմյանց և տան աղջիկների հետ սկեսուրի կամ մեծ հարսի բացակայության ժամանակ, որովհետև, բացի սկեսուրից, մեծ հարսի առաջ էլ հարսնություն էին անում³³: **Չխոսկանության** սովորությունը տարածված էր հայաբնակ գրեթե բոլոր գավառներում:

Միաժամանակ կային սովորության նորմեր, որոնք տարբեր էին նույնիսկ հարևան գավառներում: Հաճախ տարբեր էր դրանք պահելու խստության աստիճանը: Այսպես, հարսների հանդեպ մեղմ վերաբերմունքով հայտնի էին վանեցիները, գյումրեցիները, Սասունում և

³² Հարսնության միջոցին խոսողը բառերի մեծ մասը փոխարինում էր շարժումներով. այսպիսով ժեստերի լեզուն զանգեզուրցի կանանց մեջ շատ երկար ժամանակ պահպանվում էր իր ծավալուն վիճակով: Ազգագրական մյուս շրջաններում ևս գոյություն ունեն այդպիսի լեզու: «Կինետիկ» կամ «գծային», այսինքն, հիմնականում ձեռքերի ժեստերով լեզվին իր աշխատություններում անդրադարձել է դեռևս Ն. Մառը: Նա շեշտել է Կովկասի ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի մեջ չխոսկան հարսների գործածած ձեռնալեզվի արխաիկությունը (տե՛ս **Ն. Մառ**, Ընտիր երկերի ժողովածու, Եր., 1949, էջ 234-236):

³³ **Ե. Լալայեան**, նշվ. աշխ., էջ 95:

Ձեյթունում չափազանց սուր էին տղամարդու պատվի և պատվախնդրության հարցերը և այլն:

Ավագության իրավունքը որոշ չափով պահպանում էր իր ուժը նաև ընտանիքի բաժանման միջոցին, գույքի բաշխման ժամանակ: Բաժանումը, այսինքն, մեկ խոշոր տան անդամներից փոքր օղակների (ընտանիքների) առանձնացումը, ընկալվում էր որպես դժբախտություն և ամոթալի էր նահապետի համար: Այդուհանդերձ, հենց բաժանումն էր ակնառու կերպով ի ցույց դնում իրական իրավահարաբերությունները նահապետական գերդաստանի ներսում: Բաժանվում էին սովորաբար տան մեծի մահից հետո. անցյալում եղբայրներից ոչ ոք իրավունք չուներ առանձնանալ ընտանիքի կազմից հոր և մոր կենդանության օրոք³⁴:

Բաժանվելու պահանջը մեծ մասամբ առաջ էր գալիս գերդաստանի անչափ աճելու դեպքերում: Բաժանվում էին նաև գերդաստանի առանձին ճյուղերի միջև ծագած անհամաձայնությունների հետևանքով, երբ տան ավագը չէր կարողանում իրականացնել կառավարումը: Պատահում էր, որ անջատվում էին նաև ընտանիքի այն անդամները, որոնք սեփական արդյունք ունեին դրսում կատարած իրենց աշխատանքներից և այդ եկամուտը չէին կամենում դնել տան մեծի տրամադրության տակ ու բաժանել ընտանիքի այլ անդամների հետ: Բաժանումը տեղի էր ունենում գյուղի, համայնքի ավագի (տանուտերի) կամ նրա ներկայացուցչի և մերձավոր բարեկամների մասնակցությամբ: Առանձնացվում էին նախ և առաջ հարսների օժիտները, որոնք նրանց առանձնակի սեփականությունն էին համարվում, ապա տան աղջկա բաժինը, որն ապագայում պիտի տրվեր նրան որպես օժիտ, նույնպես և մոր բաժինը: Եթե եղբայրներից մեկն ու մեկն ամուսնացած չէր, առանձնացնում էին «ազապության» ավելորդ բաժինը (ազապիրըջօն), որն ամուսնացած եղբայրների հարսանիքներին արված ծախսերի միջինն էր կազմում: Մայրը մեծ մասամբ մնում էր կրտսեր որդու հետ՝ նրա անփորձ կնոջն օգնելու համար, սակայն նրա ընտրությանն էր թողնվում ապրել ավագ տղայի ընտանիքում՝ ավագ հարսի հետ տնտեսությունը վարելով: Սովորաբար առանձնացվում էր նաև ավագ եղբորը տրվող ավելորդ մասը, որը կոչվում էր **մեծահարկ**: Դա լինում էր **ապրանքից՝**

³⁴ *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, вып. XIII, N 2-3, 1936, с. 7-38:

անասունից կամ հողից մի հավելյալ մաս իր ավագության համար: Մնացած ամբողջ գույքը՝ տնային սարքավորումը, գործիքները, անասունը և հողն ըստ եղբայրների թվի հավասար բաժանվում էր: Հայրը, եթե ողջ էր, իրավապես հավասարվում էր եղբայրներից մեկին: Երբ այդ հավասար բաժինները որոշվում էին, վերջնական բաշխումը կատարվում էր վիճակահանությամբ («չօփ հանել»): **Չոփ** հանելու համար կանչում էին մի երեխայի, երբեմն քահանային:

Բաժանվում էր ամբողջ գույքը, բացի առանձին անդամների սեփականությունից: Ըստ սովորության ժառանգական իրավունքի, անձնական սեփականություն էին համարվում կանանց զարդերը և ընտանիքի արական սեռի անդամների զենքը (հմմ. նախաքրիստոնեական շրջանի թաղումների առանձնահատկությունը, երբ տղամարդու հետ գերեզման էր դրվում նրա զենքը, կնոջ հետ՝ նրա զարդերը): Բաժանվող բոլոր իրերից ժառանգների ընդհանուր օգտագործմանը մնում էր միայն ջրաղացը: Հայոց մեջ ուղղակի ժառանգ են համարվել արու զավակները, որոնք ժառանգում էին շարժական և անշարժ գույքը, ինչպես և հողաբաժինները: Աղջիկները, եթե եղբայրներ ունեին, հայրական գույքից ոչինչ չէին ստանում: Իսկ եթե գերդաստանում արու զավակներ չկային, ապա մահացած հոր գույքն անցնում էր կնոջն ու աղջիկներին, ընդ որում՝ մեռած սեփականատիրոջ իրավունքներից օգտվում էր նրա կինը:

Որդուն առանձնացնելիս հայրը պարտավոր էր տալ նրան անկողին, խոհանոցային պարագաներ, անասունների մի մասը, ընդ որում՝ բաժինը, չափը որոշվում էր իր հայեցողությամբ՝ առանց որդու պահանջի կամ միջամտության: Հողաբաժիններից, գլխավորապես վարելահողից, հայրը պետք է բաժին հաներ բաժանվող որդուն այնքան, որքան նրան հասնում է հողի կամ հարկերի բաշխման համար ընդունված սովորույթի հիման վրա. հակառակ դեպքում հասարակությունը (համայնքի մարմինը, խորհուրդը) իրավունք ուներ իր հայեցողությամբ հոր հողերից կտրել և այդ կտորը տալ բաժանված որդու օգտագործմանը: Եթե բաժանված որդին հոր կենդանության օրոք չէր ստացել անշարժ գույքի իր լիակատար բաժինը, նա իրավունք ուներ այն ստանալու հոր մահից հետո, սակայն շարժական գույքից նա ոչինչ չէր ստանում: Վերջինը մնում էր եղբայրներին, որոնք ապրել են հոր հետ

նրա կենդանության օրով:

Եթե բաժանված եղբայրները կրկին միանում և մեկ տնտեսություն էին կազմում (մի բան, որ հաճախ էր պատահում), կամ եթե հորեղբոր որդիները որբանում էին, ապա երկրորդ անգամ բաժանվում էր միայն այն, ինչ-որ ձեռք էին բերել միասին ապրելու միջոցին³⁵:

Ինչպես նշվեց, ընտանիքի, ազգակցության, արյունակցության գաղափարներն արտահայտվում էին տան կրակատեղի-օջախի կատեգորիաներով: Երբ մեկը բաժանվում էր և իր համար կառուցում էր առանձին տուն, վերջինիս մեծն էր վառում նոր օջախի կրակը՝ **հայրական տնից բերած կրակով**: Սրանով շեշտվում էր, որ թեև բաժանվել են, բայց օջախի ծիսական-խորհրդանշական ամբողջությունը պահպանվում է, ազգակցական շաղկապը մնում է՝ համապատասխան պարտավորություններով հանդերձ: Այդ ամբողջությունը և միասնականությունը դրսևորվում էր տակավին երկար ժամանակ նրանց տնտեսական և կենցաղային փոխհարաբերություններում, ծիսական վարքի, հատուկ իրադրությունների դեպքում կատարվող գործողություններում: Ի դեպ, եղբայրների մեջ ավագության կարգի վրա հիմնված հարգանքը չէր դադարում նաև բաժանվելուց հետո:

Տանտիրոջ մահից հետո ո՛չ կինը, ո՛չ էլ աղջիկները չէին զրկվում հողաբաժիններից, որոնցից աղջիկներն օգտվում էին մինչև ամուսնանալը, քանի որ դրանք մշակում էին ընտանիքի արական սեռի անդամների կողմից, իսկ կինը՝ մինչև մահը կամ երկրորդ անգամ ամուսնանալը: Աղջիկների ամուսնության դեպքում նրանց հողաբաժիններն անցնում էին իրենց ամուսիններին, եթե միայն նրանք նույն հասարակության անդամներ էին: Հակառակ դեպքում համայնքը նրանցից այդ հողն օտարացնում էր: Խոսքը վերաբերում էր միայն վարելահողերին, մինչդեռ այգիները, շենքերն անցնում էին նախկին տիրոջ դուստրերի ամուսիններին առանց որևէ սահմանափակման:

Եթե մահացած սեփականատերն ուղղակի ժառանգ չուներ, ապա հողաբաժինները (վարելահող, խոտհարք և այլն) համայնքն օտարացնում էր, իսկ մնացածը (այգիներ, ջրաղացներ, տնտեսական այլ կառույցներ) անցնում էին մերձավոր ազգականներին:

³⁵ *Ս. Լիսիցյան*, նշվ. աշխ., էջ 224-225:

Չբաժանված եղբոր մահից հետո գույքի նրա բաժինը մնում էր նրա կենդանի մնացած եղբոր տրամադրության տակ, որը պետք է հոգ տաներ մեռածի կնոջ և զավակների մասին: Եթե մահացած եղբորից հետո մնում էին արու զավակներ, բաժանման միջոցին նրանց շարժական և անշարժ գույքը, նույնպես և հողաբաժինները կիսվում էին: Սակայն եթե մնացած էին լինում իգական սեռի զավակներ, ապա բաժանման միջոցին նրանք ստանում էին շարժական գույքի և այգիների կեսը, իսկ հողաբաժիններն ամբողջությամբ անցնում էին ողջ մնացած եղբորը: Մեռած եղբոր կինը, զավակներ չունենալու դեպքում, վերադառնում էր հոր տուն՝ հետը տանելով միայն իր օժիտը:

Այն դեպքերում, երբ ընտանիքում ժառանգ չէր լինում՝ լրացվում էր որդեգրությամբ, որին օրինական ձև էր տրվում գյուղի համայնքի գիտությամբ: Մահացած մերձավոր ազգականների երեխաների մասին հոգ տանելը սովորությամբ իրավունքի նորմերի տեսակետից բուն որդեգրություն չի համարվել, դա վերաբերել է միայն որդեգրվողի հետ ազգակցական կապ չունեցողներին: Որդեգրածն ստանում էր հարազատ զավակի բոլոր իրավունքները և կապվում էր ընտանիքի հետ նույն պարտականություններով: Նրան էին անցնում և մեռած սեփականատիրոջ հողաբաժինները, նույնիսկ եթե նա ծնունդով այդ հասարակության անդամ չէր: Որդեգրում էին ինչպես տղաներին, այնպես էլ աղջիկներին: Երկու դեպքում էլ որդեգրածը չէր կարող ամուսնանալ ընտանիքի անդամի հետ, քանի որ նա հավասարվում էր ընտանիքի արյունակից ազգականներին:

Գոյություն ուներ ոչ արյունակից բարեկամների հետ ազգակցական կապեր ստեղծելու ևս մեկ ձև: Զանգեզուրում, օրինակ, դա երիտասարդների միջև **«դադօ»** կոչվող ինստիտուտն էր, երբ հասակակից երիտասարդները ծիսական միջոցներով դառնում էին եղբայրներ կամ քույրեր: Այդ միջոցով ավելի հաճախ իրար հարազատանում էին աղջիկները: Փաստերը միանշանակ վկայում են, որ սովորությամբ այս նորմը իր հովանավորության տակ էր վերցրել եկեղեցին, ճիշտ այնպես, ինչպես ամուսնություն-պսակադրությունը: Այն աղջիկները, որոնք կամենում էին «քուրանալ», նախ իրար «խօնչանէր» (նվերներ) էին ուղարկում և ապա Զատկին գնում էին եկեղեցի և զույգ-զույգ կանգնում սեղանի առջև՝ վառած մոմերը ձեռքներին, այնուհետև զույգ-զույգ

մոտենում էին սուրբ սեղանին, Ավետարանը համբուրում, խաչհամբույր-զոհաբերություն մատուցում, քահանան էլ իր օրհնություններն էր տալիս: Այնուհետև, այդ զույգերը քույրերից ավելի մտերիմ էին դառնում, միմյանց «**դադօ**» էին անվանում, փոխադարձաբար օգնում էին, միասին գնում էին՝ ջրի, լողանալու, զբոսնելու, ուխտի և այլն: Մի քահանա կամենալով ցույց տալ, թե իր ժողովրդի համար ինչ մեծ աշխատանք է տարել պարծենում էր. «Էհ, քանի – քանի՜ աղջիկ եմ ես էս վարագույրի առջև քուրացրել»³⁶:

Տղաները նույնպես «ախպերանը» էին, և դա բնորոշ էր ոչ միայն Ջանգեզուրին: Ե. Լալայանը անդրադառնում է կարսեցիների «ողջույն-աղբեր» դառնալու արարողությանը, երբ պատարագի պահին երիտասարդները երկու խորանների կողմից մոտենում էին սեղանին, ողջունում իրար, իսկ հետո դուրս էին գալիս եկեղեցու գավիթը, կտրում իրենց աջ ձեռքերի ճկույթները և ծծում միմյանց արյունը³⁷:

Որպես համեմատություն, սովորության իրավունքի հայտնի դրսևորում էր քրդերի մեջ տարածված, բայց և հայերին վերաբերող «քիրվայությունը»³⁸, որն ավելի զորեղ կապ էր, քան արյունակից եղբայրությունը: Հայտնի են դեպքեր, երբ քիրվայի համար երիտասարդը հակառակվել է անգամ տոհմի նահապետին: «Քիրվայությունը» ոչ միայն ազգակցական, այլ առավել՝ ռազմական միություն էր, որի մեջ սովորական էր մեկը մյուսի համար սեփական կյանքը զոհաբերելը: Ի տարբերություն եղբայրանալու ծեսին, քիրվայությունը կրոնի տարբերության պատճառով չէր հաստատվում հայոց եկեղեցական արարողությամբ:

Ուշագրավ երևույթ էր հայոց մեջ, երբ «քուր ու ախպեր» էին դառնում աղջիկն ու տղան (ընդունված էր, օրինակ, Հին Բայազետից Նոր Բայազետ (Գավառ) գաղթած հայերի մեջ): Աղջիկն ու տղան գալիս էին եկեղեցի և քահանայի առջև Ավետարանը համբուրում: Արդյունքում ոչ ոք իրավունք չունեի որևէ սիրային կապ կասկածել նրանց փոխհարաբերությունների մասին: Տղան եղբոր պես պաշտպանում էր աղջկան բոլոր դեպքերում, բայց և զրկվում էր նրա հետ ամուսնանալու

³⁶ **Ս. Լիսիցյան**, նշվ. աշխ., էջ 225:

³⁷ **Ե. Լալայան**, Ծիսական կարգերը հայոց մեջ, ԱՀ, գ. XXI, Թ., 1911, էջ 175:

³⁸ **Գ. Հալաջյան**, Դերսիմի ազգագրական նյութեր, ՀԱԻ արխիվ, թղթ. N 59, 5թ, թ. 38-39:

իրավունքից: Նրանք ունեին փոխադարձ պարտավորություններ. ամեն բան իրար պիտի ասեին, ամեն աշխատանքի մեջ իրար օգնեին, ամեն ուրախություն և փորձանք իրար հետ բաժանեին³⁹:

Եղբայրանալու սովորույթի օրինակով պետք է շեշտել, որ հանրությունը, համայնքը մեծ մասամբ ներկայացնում էր տվյալ համայնքի հոգևոր առաջնորդը: Լինելով հեղինակություն, նա մասնակից էր լինում և ինչպես իր ներկայությամբ, այնպես էլ ծիսական որոշակի արարողություններով հաստատում էր տեղի ունեցած ներընտանեկան իրադարձության հասարակական հնչեղությունը և իրավականությունը: Այսինքն, ժամանակի ընթացքում հենց քրիստոնեական օրենքի ներկայացուցիչն էր դարձել սովորության իրավունքի կարգավորողը: Դա վերաբերում է ոչ միայն բուն եկեղեցական խորհուրդներին, ինչպիսիք են կնունքը, պսակը, թաղումը, այլև համայնքային և ներընտանեկան վեճերի լուծմանը, բաժանման, որդեգրման խնդիրներին: Ընդ որում, քահանան ապահովում էր հարցերի բուն իրավական և բարոյական կողմերի արդարությունը:

Ընդհուպ 20-րդ դ. սկիզբը լավ պահպանված սովորության օրենքները շատ մասնակի կիրառվում են նաև մեր օրերում, որոնք հայոց էթնիկական դիմագծի կարևորագույն բնութագրիչներ են: Դրանք այնքան օրգանապես են մուտք գործել հայ ընտանիքի, դաստիարակության, միջանձնային փոխհարաբերությունների մեջ, որ այսօր էլ մեծի հետ անհարգալից խոսելն ընկալվում է որպես անշնորհքություն, տղամարդու՝ կանանց գործերին խառնվելը՝ անվայել, մորը սրբություն համարելը՝ գերագույն արժեք և այլն, այսինքն, դրանք կազմում են բարեկրթության նորմերի հիմքը:

Սովորության իրավական նորմերի ծագումը մեր օրերում դժվար է ուսումնասիրել բնակչության բազմաթիվ տեղաշարժերի պատճառով, սակայն, որպես օրենք, առանձին անձանց՝ այս կամ այն պատմաազգագրական շրջանի ներկայացուցիչ լինելը հնարավոր է լինում որոշել հենց նրանց բնորոշ սովորության իրավունքի սկզբունքներով և արժեքային դիրքորոշումներով: Քրիստոնեական իրավունքի որոշ նորմեր, ինչպես «յոթ պորտի» ազգակցությունը, վաղուց ի վեր

³⁹ *Ս. Լիսիցյան*, նշվ. աշխ., էջ 225-226:

նորնախն դարձել են սովորութային:

РЕЗЮМЕ.

ПОЯВЛЕНИЕ АРМЯНСКОГО ОБЫЧНОГО ПРАВА В ЗАНГЕЗУРЕ

ЖАМКОЧЯН АНУШАВАН

Пример Зангезура взят в статье для обсуждения вопроса о функционировании обычного, или устного права в правовой культуре армян. Проиллюстрировано, какой круг вопросов в жизни общества решался с использованием морально-психологических норм древнего обычного права. С этой точки зрения законы, регулирующие сравнительно узкий социальный круг, как, например, семья, оставались действующими и в те времена, когда их первоначальный смысл был совершенно забыт, когда стыд как общее обоснование и сам по себе – наказание (собственно наказанием было общественное порицание) не оставлял места для сомнений и объяснений, тогда как в реальности эти обычаи наряду со своим статусом “непоколебимого закона” восходят к религиозным представлениям данного общества.

Ключевые слова: Обычное право, устное право, стыд, патриархальные нормы, материнское право, “кирва”-побратимство.

SUMMARY

EXPRESSION OF THE ARMENIAN COMMON LAW IN ZANGEZUR

ZHAMKOCHYAN ANUSHAVAN

The example of Zangezur is taken in the article to discuss the item of executing the common, or oral law in the legal culture of Armenians. It is illustrated which range of problems were solved in the life of the folk using the ethical-psychological norms of the ancient common law. From this viewpoint laws concerning the comparatively narrow social cycle, such as family, remain intact even in times when their initial content is totally forgotten when shame as general cause or punishment (the direct chastisement is open condemnation of the society) left no room for seeking for any hesitation or explanation, while in reality those customs along with their status of “immovable law” originated from the religious representations of the society.

Key words: Common law, oral law, shame, patriarchal norms, maternal right, institute of 'kirva'.

8. ԱՅՆԹԱՊԻ 1920-1921 ԹԹ. ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

ԲԵԺԱՆՅԱՆ ՄԱՐԻՆԵ

Բանալի բառեր՝ Այնթապ, Կիլիկիա, հերոսամարտ, ինքնապաշտպանություն, Հայկական լեգեոն, Քիլիս:

1915թ. Հայոց ցեղասպանության հետևանքով տասնյակ հազարավոր կիլիկիահայեր քշվեցին իրենց բնակավայրերից, նրանցից շատերը զոհվեցին Սիրիայի անապատներում: Լեոնային Կիլիկիայում գտնվող Այնթապ քաղաքը, որն ընդգրկված էր Հալեպի վիլայեթի համանուն գավառի մեջ, նույնպես ենթարկվեց տարագրության: Նախապատերազմյան շրջանում Այնթապ քաղաքի հայ բնակչության թիվը հասնում էր 40-42.000-ի: Աշխարհամարտի ավարտից հետո, երբ արհավիրքը վերապրածները վերադարձան հայրենի օջախներ, քաղաքն ուներ 20-22.000 հայ ազգաբնակչություն, որից 12.000-ը տեղացիներ էին, իսկ մնացածը գաղթականներ՝ գերազանցապես Սեբաստիայից⁴⁰: Փաստորեն՝ բնիկ այնթապցիների երեք քառորդը զոհ էր գնացել Մեծ եղեռնին:

Առաջին աշխարհամարտից հետո Կիլիկիան ազատագրվեց թուրքերից հայկական, ֆրանսիական, անգլիական զինուժի կողմից: 1918թ. դեկտեմբերի 11-ին Այնթապ մտան անգլիական զորքերը: Միայն 1919թ. նոյեմբերին անգլիացիներին փոխարինելու եկավ ֆրանսիական փոքրաթիվ ջոկատը՝ բաղկացած 200 հոգուց, ընդ որում՝ նրանց մեծամասնությունը կազմում էր Հայկական լեգեոնի 3-րդ վաշտը: Նոյեմբերի 11-ին անգլիական ուժերի հրամանատար հազարապետ Միլզը քաղաքը հանձնեց Հայկական լեգեոնի հրամանատար գնդապետ Ֆլի Սենտ Մարիին⁴¹:

Թուրքերին բոլորովին դուր չեկավ ֆրանսիացիների ներկայությունը Այնթապում, մանավանդ, որ այդտեղ հաստատվում էր հայկական զինուժը: Բացի այդ, նրանք գաղտնի հույսեր էին փայփայում, որ անգլիական իշխանությունները ապահովելու էին Թուրքիայի ամբողջականությունը⁴²: Թուրքերը փորձում էին Այնթապից հեռացնել

⁴⁰ Կեսար Ա., Այնթապի գոյամարտը, Պոսթըն, 1945, էջ 34-35:

⁴¹ ՀԱԱ, Ֆ. 430, ց. 1, գ. 821, թ. 3:

⁴² Սարաֆեան Գ., Պատմություն Այնթապի հայոց, Կ. Բ., Լոս-Անջելոս, 1953, էջ 9:

նաև ֆրանսիական զինուժի մնացորդները, այստեղ ավելի ազատ գործելու համար:

Նոյեմբերի 23-ից թուրքերը ցույցեր կազմակերպեցին ֆրանսիական իշխանությունների դեմ: Զայրացած մահմեդական ամբոխը փողոց էր դուրս եկել զենքով: Ցույցերի հետևանքով հատկապես տուժում էր քաղաքի անմեղ քրիստոնյա բնակչությունը, թուրքերը թալանում և սպանում էին նրանց⁴³: Թուրքերի կողմից ցույցերի կազմակերպման նպատակը՝ հայերին ահաբեկելն էր, որպեսզի վերջիններս հրաժարվեին ֆրանսիացիների պաշտպանությունից և միանային իրենց հետագա թուրք-ֆրանսիական հակամարտությունների ժամանակ: Այնթափի շրջանի ազգային ուժերի հրամանատար նշանակված Քըլըջ Ալի բեյը բողոքի հեռագիր ուղարկեց Ադանայի ֆրանսիական հրամանատարությանը: Միաժամանակ Քըլըջ Ալին, ով աչքի էր ընկել Մարաշի կռիվները ղեկավարելիս, շրջում էր մերձակա գյուղերը և համախոհներ փնտրում: Տարբեր անհայտ ճանապարհներով զենք էր հավաքում ու զինում Այնթափի թուրքերին: Այնթափի հայերը տեսնելով, որ այդ ամենը ակնհայտորեն ուղղված է իրենց դեմ, սկսում են լրջորեն մտախոգվել ու մտածել ինքնապաշտպանական միջոցներ հայթհայթելու մասին: Կանխատեսվող աղետին դիմակայելու նրանց վճռականությունը առավել հաստատուն դարձավ Մարաշի դեպքերից հետո⁴⁴: Ըստ թուրք կառավարիչների տրամաբանության հայերը օտար նվաճողների դաշնակիցներ էին, որոնք սպառնում էին Թուրքիայի տարածքային միասնականությանը:

1919 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին ստեղծվեց այսպես կոչված «Կենտրոնական հանձնաժողով»⁴⁵, որի խնդիրը թուրքական ուժերի կենտրոնացումն ու պայքարն էր ֆրանսիացիների ու հայերի դեմ: Այս կազմակերպության և «Իսլամի ընկերության» միացումից գոյանում է «Այնթափի պաշտպանության ընկերությունը» որը օգնության խնդրանքով դիմում է Մ. Քեմալին:⁴⁶

⁴³ Տոլլագեան Յ., Այնթափն ու այնթապահայը, հուշագրություններ, Երևան, 1992, էջ 41:

⁴⁴ Կեսար Ա., նշվ. աշխ., էջ 37-38:

⁴⁵ Գասպարյան Ռ., Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում 19-րդ դարի 90-ական - 1921թթ., Երևան, 2005, էջ 198:

⁴⁶ Նույն տեղում:

1920թ. Այնթապ ժամանեց Այնթապի, Մարաշի, Ուրֆայի ֆրանսիական ուժերի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Քերեթը⁴⁷: Ցույցը ցրելու նպատակով նա հանդես եկավ հայտարարությամբ, ըստ որի ֆրանս-թուրքական համաձայնագրի հիման վրա Այնթապի նկատմամբ վերահսկողությունը հանձնվել է իրեն: Կացությունը գնալով բարդանում էր: Թուրքերը բացահայտ թշնամական գործողություններ սկսեցին 1920թ. հունվարի 13-ին թուրք-չեթեական զորքերը Արաբտար գյուղի մոտ հարձակվեցին Մարաշ գնացող ֆրանսիական 400 հետևակ և 50 հեծյալ զինվոր ունեցող ֆրանսիական ջոկատի վրա և գրեթե ամբողջովին ոչնչացրին այն, զավթելով 4 թնդանոթ և 6 գնդացիր⁴⁸: Սրան հետևեցին Մարաշի դեպքերը: Արդեն պարզ երևում էր, որ հակամարտությունների ալիքը շուտով կտեղափոխվի Այնթապ, ուստի հայերը, ովքեր բնակվում էին թուրքական թաղամասերում, տեղափոխվեցին հայկական թաղամասեր, միաժամանակ ֆրանսիացիները սկսեցին խրամատներ փորել և դիրքեր պատրաստել⁴⁹:

Չնայած ստեղծված լարված իրավիճակին, ֆրանսիացիները այդպես էլ օգնական ուժ չբերեցին: Վերջիններիս թուլությունից ու անվճռականությունից օգտվեցին թուրքերը, ովքեր սկսեցին ավելի համարձակ գործել:

1920թ. հունվարի 31-ին թուրքերը սպանեցին 7 սասունցիների, որից հետո վերջնագիր ներկայացրին ֆրանսիական իշխանություններին: Թուրքերը խոստացան քաղաքի անդորրությունը պահպանել միայն այն դեպքում, եթե ֆրանսիացիները կատարեն իրենց հետևյալ պահանջները՝ հայ լեգեոնականներին հեռացնեն Այնթապից, իրենց գործերին չմիջամտեն, Այնթապ նոր ուժեր չբերեն, թույլ տան երկու թուրքական վաշտ թողնել Այնթապում⁵⁰:

Վտանգին ընդառաջ՝ ակտիվ գործունեություն ծավալեց Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը, ում նախաձեռնությամբ հունվարի 21-ին հրավիրվեց ժողով: Որոշվեց քաղաքը բաժանել մի քանի շրջանների և այստեղ նշանակել խմբապետների: Ավետիս

⁴⁷ Կեսար Ա., նշվ. աշխ., էջ 39:

⁴⁸ Գասպարյան Ռ. «Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում»(19-րդ դարի 90-ական - 1921թթ) էջ 198

⁴⁹ Կեսար Ա., նշվ. աշխ. էջ 40:

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 821, թ. 4:

Գալեմքարյանի, Արթուր Լևոնյանի, Խորեն Վարժապետյանի (հետագայում Խորենին փոխարինեց Մկրտիչ Արարատյանը) գլխավորությամբ ստեղծվեց Զինվորական կենտրոնական մարմին (ԶԿՄ): Այս մամինը առաջնահերթ զբաղվեց բոլոր տեսակի զենքերի ցուցակագրմամբ, դիրքերում պահակների նշանակմամբ⁵¹: Այսպիսով՝ հայերն ակտիվ նախապատրաստական աշխատանքներ էին իրականացնում և պատրաստվում էին զինված ինքնապաշտպանության:

Թուրքական ուժերը ջանում էին Այնթապը կտրել արտաքին աշխարհից: 1920թ. փետրվարի 3-ին քեմալական սպա Շահին բեյը Քիլիսից Այնթապ պարենամթերք փոխադրող երկու հայ կառապաններին արգելեց շարունակել ճանապարհը: Այս դեպքին հետևեց չեթեների կողմից ամերիկյան նպաստամատույցի թալանը փետրվարի 11-ին, որի ժամանակ զոհվեցին մի քանի ամերիկացիներ և անհետացան 3 հայեր⁵²: Նույն օրը կազմվեց հայ-թուրքական հանձնախումբ, որի կազմում ընդգրկված էին այն հայերը, ովքեր ցանկանում էին բանակցել թուրքերի հետ: Ազգային միության կողմից նշանակված հանձնախմբի անդամներ նշանակվեցին Հովսեփ Պեգճյանը, Հովսեփ Քենտիրճյանը, Հակոբ Գարամանուկյանը, Խորեն Նազարեթյանը, Հովհ. Ճեպեճյանը, Հովհ. Լևոնյանը, Գ. Լեյլեկյանը, Գ. Միլլեթպաշյանը⁵³:

Չնայած բանակցություններին՝ թուրքերը շարունակեցին խժոժությունները: Մարտի սկզբին թուրքերը սպանեցին 17 սասունցի ջաղացպանների⁵⁴:

Մարտի 28-ին Այնթապ ժամանեց կապիտան Անդրեն իր 3000-ոց զորախմբով: Նա ուներ նաև չորս տանկ⁵⁵: Մինչև Այնթապ ժամանելը Անդրեի զորաբաժինը 4 օր շարունակ Քիլիսի ճանապարհին կռիվներ էր մղում թուրքական զորքերի դեմ: Արդյունքում, թուրքերն ունեցան զգալի կորուստներ՝ սպանվեցին 100 և վիրավորվեցին 300 մարդ: Անդրեի ներկայությունը հայ բնակչությանը մի փոքր հուսադրեց, սակայն ապարդյուն: Ապրիլի 1-ին Անդրեն շտապեց հեռանալ՝ իր հետ տանելով նաև հայ լեգեոնականներին, ովքեր իրենց այստեղ գալու

⁵¹ Կեսար Ա., նշվ. աշխ., էջ 42-45:

⁵² Նույն տեղում, էջ 46-48:

⁵³ Սարաֆյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 30:

⁵⁴ Տոլպագեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 41:

⁵⁵ Սարաֆյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 46:

օրվանից ի վեր փակված էին զորանոցում: Այնթապում մնաց փոքրաքանակ ֆրանսիական զորք Ֆլի Սենթ Մարիի գլխավորությամբ: Նախահարձակ լինելու համար, թուրքերը կարծես հենց սրան էլ սպասում էին:

Անդրեի գնալուց հետո հայերն արդեն սպասում էին թուրքերի հավանական հարձակմանը: Բայց քանի որ փետրվար ամսից Այնթապը կտրված էր արտաքին աշխարհից ֆրանսիացիները և հայ կամավորները չէին կարողացել ժամանակին այստեղ տեղափոխել անհրաժեշտ քանակությամբ զինամթերք: Հայերը գտնվում էին խղճուկ վիճակում. նրանք ունեին հազիվ 50 մարտական հրացան՝ 4.000 փափուշտով, մոտ 100 որսորդական հրացան և մի քանի ռումբ: Այդ իսկ պատճառով Ջինվորական կենտրոնական մարմինը հրահանգեց հանկարծակի հարձակման դեպքում գործածել միայն ռումբ⁵⁶:

Փաստորեն՝ հայերն ունեին սահմանափակ թվով զենք և ռազմամթերք և համալրում չստանալու դեպքում կարող էին անհաջողության մատնվել: Շուտով Մ. Քեմալի հրամանով Այնթափի շրջանի թուրքական ուժերի հրամանատար է նշանակվել արդեն իսկ հայերի կողմից քաջ հայտնի Քլըջ Ալին: Վերջինս Մարաշի ողբերգությունից հետո մեկնում է Այնթափ և իր պարտականությունների անցնում է մարտի 31-ից: Նույն օրը տեղի ունենեցավ խորհրդակցություն քեմալականների միջև, որի ընթացքում որոշվեց անցնել բացահայտ գործողությունների⁵⁷: Ապրիլի 1-ին, երբ գեներալ Անդրեն ֆրանսիական ուժերի մեծ մասով դուրս եկավ քաղաքից և շարժվեց Քիլիսի ուղղությամբ, թուրքերը զինված ֆրանսիական, ռուսական և իտալական հրացաններով, Քլըջ Ալիի գլխավորությամբ անցնան հարձակման⁵⁸: Քաղաքում լսվեցին կրակոցներ: Հենց այստեղից էլ սկսվեց Այնթափի՝ մոտ 1 տարի ձգվող գոյամարտը:

Քաղաքն արդեն բաժանված էր 10 շրջանների: Գոյամարտը սկսվելու պահին Այնթափի հայությունն արդեն ուներ ինքնավար իշխանություն: Ազգային միության կողքին գործում էին Ջինվորական կենտրոնական մարմինը, դատական մարմինը, ոստիկանությունը,

⁵⁶ Կեսար Ա., նշվ. աշխ., էջ 61:

⁵⁷ Յուզամատյան մեծ եղեռնի», էջ 657:

⁵⁸ Նույն տեղում:

պարենավորման հանձնախումբը: Բոլոր այս մարմինները կռվի սկզբից մինչև ավարտը գործեցին ներդաշնակությամբ ու կարգապահությամբ: Ընդհանուր հրամանատարությունը ստանձնեց Ատուր Լևոնյանը⁵⁹: Այս ամենին ականատես Աբադին գրում է. «Հայ կանայք ու երեխաները աշխատում էին տղամարդկանց հետ միասին, փոխադրում անհրաժեշտ շինանյութեր՝ քար, գերաններ և այլն»⁶⁰:

Ապրիլի 1-ից մինչև ապրիլի 17-ը հայերը միայնակ հերոսական դիմադրություն ցույց տվեցին թուրքերին: Ֆրանսիացիները կռվի առաջին օրերին հանդիսատեսի դերում էին: Կռիվները դեռ նոր էին սկսվել, երբ թուրքերի հրամանատար Մուստաֆան նամակ ուղարկեց Ազգային միություն, իբր եղելությունը պարզելու և թյուրիմացությունները հարթելու համար: Նա ասում էր, թե իբրև թուրքերը հայերի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված չեն և խոստանում էր դադարեցնել հրաձգությունը, հաստատել խաղաղություն: Սակայն կռվի առաջին օրը հայերն ունեցան 10 զոհ և 19 վիրավոր, 23 հոգի էլ որպես պատանդ մնացին թուրքերի մոտ: Հաջորդ օրը տեղի ունեցավ գերիների փոխանակում⁶¹:

Սակայն, հակամարտությունը սրանով չավարտվեց: Թուրքերը համաձայն իրենց նենգ քաղաքականության՝ փորձում էին ժամանակ շահել հանգստանալու և համալրում ստանալու համար:

Ապրիլի 2-ի գիշերը լուռ անցավ, սակայն առավոտյան կռիվը վերսկսվեց՝ երեք կողմերից հարձակման ենթարկվեց Գօզանլը մզկիթը: Շենքը շատ անառիկ էր, թուրքերը սկզբից կարողանում էին դիմադրել, սակայն հայերը կարողացան կոտրել թուրքերի դիմադրությունը: Մզկիթը լքելուց հետո՝ կեսօրին, հայ և թուրք գերիների փոխանակում տեղի ունեցավ⁶²: Այս դիրքերը շատ վտանգավոր լինելով՝ ամբողջ ընթացքում շարունակեցին մնալ հաղորդակցման գլխավոր կետերից:

Ապրիլի 2-ի կեսօրին թուրքերը դիրքավորվեցին Չինարլը Ճամիի մոտ և կրկին կրակ արձակեցին հայկական թաղամասերի ու

⁵⁹ Եապուճեան Ա., Հայ ժողովրդի անկախության պայքարը Կիլիկիոյ մէջ 1919-1921թթ., Գահիրե, 1977, էջ 726:

⁶⁰ Կեսար Ա., նշվ. աշխ., 45:

⁶¹ Կեսար Ա., նշվ. աշխ., էջ 69:

⁶² Սրաֆեան Գ. Ա. «Պատմութիւն Անթէպի Հայոց», հատոր Բ, Լոս Անջելոս, Գալիֆորնիա, 1953, էջ 55:

Լատինաց վանքի ուղղությամբ: Այդ պահին ալգասցի զինվոր Ժորժ Սոլզը գտնվում էր Լատինաց վանքում: Նա մինչև օգնական ուժի հասնելը քաջաբար դիմադրություն ցույց տվեց հակառակորդ ուժին: Հայերը թուրքերից մաքրեցին նաև Չինարը Ճամիի փողոցը: Սակայն հրաձգությունը շարունակվեց և ավարտվեց միայն հաջորդ օրը, երբ թուրքերը կրկին հաշտվելու առաջարկ կատարեցին: Ապրիլի 4-ին Այնթապ ժամանեց քեմալական ուժերի հրամանատար Գըլըճ Ալին: Նա կարգադրեց հաստատել զինադադար, սակայն չեթենները նրան հրամանին չենթարկվեցին և չդադարեցրին հարձակումները, նրանք կրակ բացեցին Պալլզըլիի և Գոզանլիի ուղղությամբ⁶³:

Թուրքական հաջորդ կարևոր դիրքը՝ Ագ-եօլ ճանապարհին էր, որտեղ ևս քեմալականները և չեթենները լավ դիրքավորված էին: Այստեղ արդեն ֆրանսիացիները որոշակի աջակցություն ցույց տվեցին հայերին՝ բավարար թվով փամփուշտներ և հրացաններ տալով: Ըստ աղբյուրների ունեցանք 3 կորուստ: Սակայն, այս անգամ ևս թուրքերը նենգության դիմեցին «Թուրքեր սկսան նենգամտության դիմել, իրենց ռազմական գործունեության յաջողությունը պահովելու համար, իբրեւ դիանագիտական ճարպիկություն սկսան ստախոսութեամբ եւ խաբե-բայութեամբ կանչեցին բանակցութեան⁶⁴»:

Ապրիլի 5-ին Այնթապի Ազգային միությունը ժողով գումարեց և որոշեց բողոքել ֆրանսիական և թուրքական իշխանություններին՝ պահանջելով խաղաղություն վերահաստատել: Երկար բանակցություններից հետո թուրքերը համաձայնեցին հաստատել խաղաղություն և Մարդինի որբանոցից քաղաք փոխադրվող հայ որբերի վրա կրակ չբացել:

Չնայած երկկողմանի բանակցություններին, հայերը շարունակեցին ինքնապաշտպանական աշխատանքները, թուրքերի հետագա հարձակումներից խուսափելու համար: Ապրիլի 7-ին հայերը Դեղին հիվանդանոցից մինչև ֆրանսիական կենտրոնատեղի՝ Ամերիկյան քոլեջ, խրամատներ փորեցին: Հաջորդ երկու օրերի ընթացքում հայերը բացեցին Զինարան:

⁶³ Կեսար Ա., նշվ., աշխ., էջ 69-72:

⁶⁴ Սրաֆեան Գ. Ա. նշվ., աշխ., էջ 59:

Երկու օրերի ընթացքում թուրքերը լռեցին, վիճակը: Սակայն իրավիճակը երկար չտևեց. Երեկոյան ժամը 7-ին Մուստաֆան նամակ գրեց ֆրանսիական հրամանատարությանը, բայց դեռ չէր հասել ճանապարհի կեսին, երբ հարձակվեցին նրա վրա և սպանեցին: Կռիվը նոր թափով սկսվեց՝ հարձակման ենթարկելով հայկական ճակատի ամբողջ տարածքը: Կռիվի ընթացքում իրենց կատարած քաջագործություններով աչքի ընկան Շահին Չավուշը և 14 տարեկան մարաշցի մի պատանի⁶⁵:

Ապրիլի 8-9-ն ընկած ժամանակահատվածում մերթնդմերթ հրաձգություններ տեղի ունեցան, որոնք ոչ մի էական նշանակություն չունեցան հայերի համար: Թուրքերը տեսնելով, որ իրենց մոտ ոչինչ չի ստացվում փորձեցին զանազան դավադրություններով խաբել հայերին ու ֆրանսիացիներին: Նրանք գեներալ դը Լամոթին խորհուրդ տվեցին, որ լքի Այնթապը, քանի որ հայերը նրանց հպատակներն են և եթե այդպես չարվեր, թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները այլևս առաջվանը չեն լինի: Սակայն ֆրանսիացիները թուրքերի գրություններին կարևորություն չտվեցին⁶⁶:

Ապրիլի 10-ի առավոտյան համեմատաբար խաղաղ էր, սակայն 10:30-ին թուրքերը ուժգին հարձակում կատարեցին Վայ-Էմ-Սի-Էյ վրա: Այստեղ առաջին անգամ թուրքերը ռումբեր գործածեցին: Նույն գիշերը Լատինանց եկեղեցու դիրքերում բախումներ տեղի ունեցավ: Այս թեժ պահերին իրեն չէր կորցնում նաև «Ազգային միությունը», որը ժողովրդին քաջալերելու համար պրոպագանդիստներ նշանակեց պրոֆեսոր Գրիգոր Սաֆարյանին, Պալեկեանին ու Հայկազուն Քեշիշեանին⁶⁷:

Ապրիլի 11-ը հիմնականում ուշագրավ էր Ազգային միության կողմից Ֆլի Սենթ Մարիին գրված նամակը, որտեղ ամբողջ հայ ժողովրդի անունից շնորհակալություն է հայտնում, ֆրանսիացիների ցուցաբերած աջակցության համար, նաև նրանց ուշադրությունը հրավիրում հրատապ խնդիրների վրա՝ ինչպիսիք են փամփուշտների պակասությունը, ամրաշինությունների կարգավորումը, ուտեսների պակասությունից դրանց ծայրաստիճան խնայողությունը:

⁶⁵ Կեսար Ա., նշվ. աշխ., էջ 74-75:

⁶⁶ Սրաֆեան Գ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 77:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 78:

Նույն օրը Քլիսիսց վերադարձող ֆրանսիական ուժերը հանկարծակի իմացան Եդեսիայի ֆրանսիական զորքերի աղետալի վախճանի մասին⁶⁸: Եդեսիայի ֆրանսիական ուժերը համաձայնության էին եկել թուրքերի հետ հետևյալ պայմաններով.

1. Թուրքերը պետք է թույլ տային, որ ֆրանսիացիները առանց կռվի հետ քաշվեին Եդեսիայից:
2. Անհրաժեշտ ուղտերն ու այլ փոխադրամիջոցները թուրքերը անձամբ պետք է հայթայթեին, որպեսզի ֆրանսիացիները կարողանային, իրենց բռնները հանգիստ տեղափոխել:

Հակառակ Եդեսիայի հայերի թախանձանքին՝ կնքվեց համաձայնագիր, որը սակայն մնաց թղթի վրա. թուրքերը դիմեցին նենգության. «Ֆրանսիական 500-ոց գունդը ձորին մէջ լեցուելէ վերջ, թուրքերը կսկսին համազարկի և այդ գունդէն մի քանի զինուորներ կազատին միայն⁶⁹»: Այս տեղեկությունը ֆրանսիական բարձրաստիճան հրամանատարության կողմից շատ վատ ընդունվեց:

Ապրիլի 12-ին թուրքերը Մարաշից երեք հազար հոգևորականների բերեցին Այնթապ՝ տեղի հայերին խրատելու, որպեսզի վերջիններս հրաժարվեն ֆրանսիացիների հովանավորությունից և միանան թուրքերին: Հոգևորականները որպես օրինակ առաջ քաշեցին Մարաշի դեպքերը, որի ժամանակ ամենապատասխանատու պահին ֆրանսիացիները մենակ թողեցին հայերին: Այս առաջարկը ի սկզբանե մերժվեց հայերի կողմից, պատճառաբանելով, որ արդեն բավականին ժամանակ է անցել և Այնթապի դեպքերը տարբերվում են Մարաշից⁷⁰:

Փաստորեն՝ թուրքերն ամեն կերպ հորդորում էին հայերին հրաժարվել ֆրանսիացիների միջամտությունից և դրա փոխարեն բանակցել իրենց հետ: Սակայն հայերը անկոտրում էին և այլևս չէին հավատում նրանց խոսքերին:

Ապրիլի 12-ին կռիվները վերսկսվեցին նոր ուժգնությամբ: Հայերը հաջողության հասան Շեյխ Ճամիսի փողոցում, որտեղ ամրացել էին թուրքերը և անընդմեջ կրակ էին բաց թողնում հայկական դիրքերի

⁶⁸Կեսար Ա., նշվ. աշխ., էջ 85

⁶⁹ՍրաֆեանԳ. Ա.նշվ. աշխ.,էջ 81

⁷⁰Նույնտեղում

վրա: Պարենավորման գործով հրամանատար Ավետիս Գալեմբարյանի նախաձեռնությամբ մշակեցին այդ փողոցը գրավելու պլանը: Դրա համար նախնառաջ անհրաժեշտ էր գրավել մոտակայքում գտնվող մզկիթը: Այսպես, հրամանատարը թուրքերի ուշադրությունը շեղելու համար երկու հոգու պահանջեց հրդեհել թուրք երևելիներից մեկի տունը: Միևնույն ժամանակ հրամայեց ռումբեր նետել մոտակա սրճարանի ուղղությամբ: Օգտվելով թուրքերի խառնաշփոթից՝ հայերը հարձակվեցին մզկիթի վրա: 5 ժամ տևած կռիվները ավարտեցին մզկիթի գրավմամբ: Կռիվներում այնթապցի մարտիկներից աչքի ընկան Հակոբ Տիկոյանը, Ատուր Լևոնյանը, Գարեգին Եսայանը, Հարություն Թապագեանը, Կարոն Լալեյանը, Յուսուֆ Գահվեճյանը, Սարգիս Պալապանյանը, Լևոն Լևոնյանը⁷¹:

Ապրիլի 12-ի այս հաղթանակը ռազմական և բարոյական տեսանկյունից եզակի էր: Այն կրկին ցույց էր տալիս հայերի բարձր ոգին, միահամուռ ձգտումը պայքարելու հանուն գոյության և անկախության: Սակայն մզկիթի գրավումը դժգոհություն առաջացրեց ֆրանսիական բանակի ղեկավարության մոտ: Վերջիններս գտնում էին, որ հայերը այս արարքով սաստիկ վիրավորում են իսլամական կրոնը:

Ապրիլի 16-ին հայերն ի վերջո ստացան համալրում. Ֆրանսիական օգնական զորք ժամանեց Այնթապ: Նրանք հաստատվեցին քաղաքի արևելյան և հարավային շրջաններում: Ֆրանսիացիները հանձնարարեցին, որ հայերն իրենց տանիքների վրա պարզեն ֆրանսիական դրոշներ: Ապրիլի 17-ին Քիլիսից Այնթապ շարժվեց գնդապետ Դը Պիկրու ֆրանսիական զորասյունը, ով հաստատվեց քաղաքի արևմտյան և հյուսիսային շրջաններում: Հաջորդ օրերի ընթացքում բացարձակ գերակշռությունը հայերի կողմն էր: Նրանք գրավեցին թուրքական մի քանի դիրքեր: Կռիվներն ընթանում էին հիմնականում հայկական Ա. և Բ. շրջաններում: Թուրքերի մոտ ահ ու սարսափ տարածելու նպատակով ապրիլի 19-ին ինքնաթիռով Այնթապ ժամանեց զորավար Դը Լամոթը և լուրեր տարածեց ֆրանսիական մեծաքանակ զորքի մասին: Նա սպառնաց հարձակվել թուրքերի վրա, եթե վերջիններս չպարենավորեն ֆրանսիական բանակը⁷²:

⁷¹ Կեսար Ա., նշվ. աշխ., էջ 82-85:

⁷² Կեսար Ա., նշվ. աշխ., էջ 89-95:

Ապրիլի 20-ին ֆրանսիական զորքի մեծ մասը մեկնեց Քիլիս՝ իրենց հետ տանելով կառքեր՝ պարեն բերելու: Չնայած ֆրանսիական զորքերի բացակայությանը, ՉԿՄ-ն հրահանգեց հարձակվել թուրքական Գոզանլի դիրքերի վրա: Շեյխ Ճամիսի գրավումից հետո թուրքերն իրենց ուժերը կենտրոնացրել էին Գոզանլիում: Կարճ ժամանակ անց հայերը այս դիրքը ևս գրավեցին⁷³:

Ապրիլի 21-ին թուրքերը Վայ-Էմ-Սի-Էյ-ի փողոցից կրակ բացեցին ամբողջ ճանապարհի երկայնքով հայերի դիրքերի ուղղությամբ, սակայն, վերջիններիս արարքը անհետևանք մնաց: Դեպքերի այս զարգացումներից ելնելով Ազգային միությունը որոշեց զբաղվել պարենավորման հարցերով⁷⁴: Ստեղծեց մի շարք հանձնախմբեր, որոնցից յուրքանջուրը կատարելով որևէ մի գործառույթ պետք է ժողովրդի սոցիալական վիճակը մի փոքր բարելավեր: Այդ հանձնախմբերն էին.

1. Գնող հանձնախումբ
2. Վաճառող հանձնախումբ
3. Անվճար սնունդ բաժանողների հանձնախումբը

Ապրիլի 22-ին, գիշերային մթնոլորտից օգտվելով, թուրքերը հարձակում գործեցին, բայց կրկին լուրջ հաջողության չհասան: Մինչև ապրիլի 23-ը հայ ռազմիկները գրավեցին Գոզանլին, փաշա Սօգաղը, քուրդ Մահալեսը: Սակայն շուտով պարենը սպառվեց: Այդ նպատակով Ազգային միությունը կրկին հրավիրեց ժողով, որին նաև մասնակցեցին Այնթապի հայ ունևորները, վերջիններս էլ խոստացան գումար տրամադրել պարեն ձեռքբերելու համար⁷⁵: Այս թաղամասերի գրավելուց հետո, հայկական հատվածն ավելի մեծացավ հարավային կողմից, որտեղ հայերին և թուրքերին իրարից բաժանող գիծ կառուցվեց: Գրավված թաղամասերի գույքը անցավ Լքված գույքի հանձնաժողովին, իսկ ողջ պարենը Պարենավորման վարչության մթերանոց: Ֆրանսիական զորքերի հրամանատար Ֆլի Սենթ Մարին, տեսնելով հայերի հաջողությունները, խոստացավ պարենավորման համար տրամադրել ևս 500 եգիպտական ոսկի:⁷⁶ Ազգային միությունը Քիլիսից պարենի

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ Նույն տեղում

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 100:

⁷⁶ Նույն տեղում էջ 95

փոխադրման համար հանձնախմբի ղեկավար նշանակեց Հակոբ և Հարություն Խաչատրյաններին, Եսայի Իփեքյանին, իսկ նրանց ղեկավար Սարգիս Նազարենին: Սակայն շուտով պարենը սպառվեց:⁷⁷

Հաջորդ օրերի ընթացքում՝ ապրիլի 24-ին և 25-ին հայերի վիճակը ավելի վատթարացավ: Ֆրանսիական ուժերը, կամաց-կամաց հեռանում էին Այնթապից, ինչը հայերի մոտ հուսահատություն առաջացրեց: Օգտվելով այդ հանգամանքից՝ ապրիլի 27-ի առավոտից մինչ երեկո թուրքերը գնդակոծեցեցին հայկական Գարագուլեն և Մուսուլու փողոցների ուղղությամբ: Նրանք հարձակվեցին նաև Նորմանի բանակի վրա: Նույն օրը ճշտվեց նաև հազարապետ Ֆլի Սենթ Մարիի հեռանալու մասին լուրը: Մինչ գնալը նա իր շնորհակալությունը հայտնեց Այնթապի հայությանը քաջասիրտ և կազմակերպված լինելու համար: Ֆլի Սենթ Մարիին փոխարինեց հազարապետ Ապատին⁷⁸: Ապրիլի 28-ին Այնթապից հեռացավ նաև գնդապետ Նորմանի զորամասը: Նրանք շարժվեցին դեպի Ջերաբլուս: Հորամասի հեռանալը առիթ ծառայեց թուրքերին հարձակումները հայկական դիրքերի վրա նոր թափով սկսելուն: Հաջորդ օրը թուրքերի հրամանատար Սեյֆուլահի ստորագրությամբ հայերը ստացան վերջնագիր, որով պահանջվում էր 24 ժամվա ընթացքում հանձնել զենքերը և հպատակություն հայտնել: Ազգային միությունը և ԶԿՄ-ն քննարկեցին ստացված վերջնագիրը և հրահանգեցին Այնթապի ողջ հայությանը շարունակել գոյամարտը, կռվել մինչև վերջին շունչը: Կեսօրին թուրքերը կրկին սկսեցին ոմբակոծել ֆրանսիական դիրքերը՝ հետզհետե ոմբակոծության օղակը տեղափոխելով հայկական դիրքեր: Սրա հետևանքով մահացավ մեկ մարդ, տասն էլ՝ վիրավորվեցին⁷⁹:

Այսպիսով՝ ինչպես նկատեցինք, հայերը նախընտրեցին անձնվիրաբար պայքարել իրենց ազատության և անկախության համար և հրաժարվեցին կրկին լքել իրենց հարազատ բնակավայրերը: Կարևոր է նշել, որ այս պայքարում հայերը գործում էին համախմբված և համակարծիքի էին բոլոր հարցերում:

⁷⁷Կեսար Ա, նշվ աշ էջ 100

⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 821, թ. 5:

⁷⁹ Նույն տեղում, թ. 4:

Կոիվները շարունակվեցին մինչև մայիսի վերջ: Թուրքերը հայերից պահանջեցին իրենց տանիքներից իջեցնել ֆրանսիական դրոշները: Հայերից ստացած բացասական պատասխանը ազդակ ծառայեց թուրքերին հարձակվելու Մարտինի դիրքերում եղած ֆրանսիական փոքրաքանակ զորախմբի վրա: Թուրքերը գրավեցին Մարտինիի մոտ գտնվող Գուրպան Պապայի ֆրանսիական դիրքերը և շարունակեցին իրենց առաջխաղացումը: Վերջինի գրավումից հետո, այստեղ ողջ մնացած ֆրանսիացի զինվորները ապաստանեցին հայոց գերեզմանատանը: Ֆրանսիացի զինվորների նահանջից հետո թուրքերը ռմբակոծեցին հայկական թաղամասը, որի հետևանքով զոհվեցին տասնյակ անմեղ երեխաներ և կանայք⁸⁰:

Ինչպես տեսանք, թուրքերին հաջողվեց այնպես անել, որ ֆրանսիական զորքը, ով իբրև եկել էր օգնության հայերին, կրկին ետ քաշվի: Արդյունքում, հայերը մնացին միայնակ: Եվ չնայած դրան, հայերը դեռ ակնկալիքներ ունեին ֆրանսիացիներից և ամեն օր սպասում էին համալրումների կոիվները նոր թափով շարունակելու համար:

Մայիսի 12-ին հայերն իմացան, որ 1.500 հոգուց բաղկացած սպասվող օգնական ուժը չկարողանալով մտնել Այնթապ՝ վերադարձել է Քիլիս: Չնայած այս հանգամանքին, Այնթապի քաջարի մարտիկները շարունակեցին պաշտպանվել թուրքական հարձակումներին: Մայիսի 20-ին կրկին լուր ստացան, որ ֆրանսիական զորասյունը գնդապետ Նորմանի և գնդապետ Դը Պիկրու գլխավորությամբ արդեն ճանապարհին է և շուտով օգնության կհասնի: Ներսես քահանա Թավուզճյանը հորդորեց մինչև օգնական ուժի ժամանելը խնայողաբար օգտագործել զինամթերքը⁸¹:

Մայիսի 23-ին Այնթապ ժամանած ֆրանսիացիները մինչև մայիսի 24-ը ազատագրեցին Գուրպան Պապա, Ազեզ Յոգուշա, Սամըր-սագ Թեփեսի դիրքերը: Նոր ժամանած ֆրանսիական ուժերը շուտով հայտնեցին, որ պատրաստվում են հեռանալ և, գնդապետ Ապատիի հանձնարարությամբ, իրենց հետ պետք է տանեին նաև 5.000 հայի: Այս լուրը ուրախացրեց հայերին: Մայիսի 25-ին հավաքագրեցին առաջին 4.000 հոգուն: Գնդապետ Ապատին հրամայեց հաջորդ փոխադրության

⁸⁰ Կեսար Ա., նշվ. աշխ., էջ 109-110:

⁸¹ Սարաֆյան Գ., նշվ. աշխ. էջ 126:

համար հավաքագրել ևս 5.000 հոգու: Երկու օր հետո սավառնակով Այնթապ ժամանեց զորավար Դը Լամոթը և հայտնեց, որ գաղթողները ապահով հասել են Քիլիս և Զիհանից մինչև Մարդին ընկած տարածքը ֆրանսիական վերահսկողության տակ է⁸²:

Թեև ֆրանսիացիների որոշումը զարմացրեց հայերին, բայց վերջիններս այնուամենայնիվ որոշեցին ժամանակավոր լքել Այնթապը՝ կոտորածներից զերծ մնալու համար:

ԶԿՄ-ն ձեռնարկեց կազմել ինքնապաշտպանության երկրորդ գիծը: Սակայն հայերին սպասվում էր մեծ հիասթափություն. նրանք զորավար Գուրոյի ներակայացուցչից տեղեկացան մայիսի 30-ին կնքված ֆրանս-քեմալական 20-օրյա զինադադարի մասին: Զինադադարի պայմաններից մեկը՝ Այնթապի պարպումն էր: Այս համաձայնագիրը ֆրանսիացիները սկզբնապես ջանում էին հայերից գաղտնի պահել: Ֆրանսիացիների կողմից համաձայնագիրը ստորագրել էր գնդապետ Ապատին: Վերջինս հայերի շրջանում սկսված խուճապը մեղմելու համար իր մոտ հրավիրեց Ազգային Միության և ԶԿՄ-ի ներկայացուցիչներին և ներկայացրեց զինադադարի պայմանները: Դրանց համաձայն ֆրանսիացիները պետք է լքեին Այնթապի և Մարտինի դիրքերը և քաշվեին մինչև Ամերիկյան քուլեջ: Գնդապետը նշեց նաև, որ չնայած զինադադարին, նրանք չեն լքում հայերին, և թուրքերի կողմից խախտում կատարելու դեպքում կռիվները նորից կվերսկսվեն: Այսպես, ավարտվեց Այնթապի գոյամարտի առաջին փուլը: Կռիվների ընթացքում հայերը տվեցին 23 սպանված և նույնքան վիրավոր⁸³:

Հայերը նորից լսեցին ֆրանսիացիներին, հավատացին նրանց խոսքին, այնինչ վերջիններս օգտագործեցին այնթապցիներին իրենց ցանկություններն իրականացնելու համար: Քեմալականների հետ բանակցելուց հետո, նրանք համաձայնեցին Այնթապն ազատել հայերից և այն հանձնել թուրքերին՝ անգամ չմտածելով ինչ ճակատագրի կարժանանա տեղի հայ անմեղ բնակչությունը:

⁸² Կեսար Ա., նշվ. աշխ., էջ 120-124:

⁸³ Պարսումեան Գ., Պատմություն Այնթապի, Հ. Յ. Դաշնակցություն, Հալեպ, 1957, էջ 56-57:

Սակայն ֆրանս-քեմալական բարեկամությունը երկար չտևեց. հուլիսի 29-ին կոիվները վերսկսվեցին: Թուրքերն առաջին հարվածն ուղղեցին ֆրանսիացիներին: Երկուստեք հարձակումները ընթացան առանց հայերի միջամտության. վերջիններս որոշել էին առայժմ չեզոքություն պահպանել: Օգոստոսի 11-ին ֆրանսիացիները ստացան համալրում. Այնթապ ժամանեց Անդրեն իր 5.000-ոց զորասյունով⁸⁴: Նա պաշարման մեջ վերցրեց թուրքական քաղաքամասը՝ այն կտրելով շրջակայքում տեղաբաշխված ջոկատներից: Թուրքերը ստիպված նահանջեցին՝ թողնելով Սարը Խասթախանէի, Պէյազիի, Ագեօլի մզկիթի, Սօգադլիի դիրքերը: Նահանջի հետևանքով թուրքերն ունեցան 150 զոհված⁸⁵:

Հայերը մի քանի անգամ ժողով գումարեցին իրենց կացությունը քննարկելու համար: Ատուր Լևոնյանը և իր կողմնակիցները գտնում էին, որ պետք է միանան կոիվներին, իսկ Ավետիս Գալեմքարյանը հակառակն դիրքորոշման կողմնակիցն էր: Վերջինս գտնում էր, որ նրանց կողմից չեզոքության խախտումը վտանգավոր կլինի ինչպես իրենց այնպես էլ շրջակա քաղաքների հայերի համար: Հայերի այս դրությունը շարունակվեց մինչև սեպտեմբերի 30-ը: Ի վերջո Ազգային Միությունը և ԶԿՄ-ն ֆրանսիացիներին խոստացան օգնական ուժեր տրամադրել:⁸⁶ Այսպիսով՝ նրանք խախտեցին չեզոքությունը:

Կոիվները տեղափոխվեցին հայկական դիրքեր: Հոկտեմբերի 2-ից Գևորգ Թապալյանի ղեկավարությամբ թուրքական հարձակումից պաշտպանվում էին Բ. շրջանի հայ խիզախները: 1920թ. նոյեմբերի 20-ին ֆրանսիացիները ստացան նոր համալրում: Ադանայից Այնթապ ժամանեց գնդապետ Գուրոյի զորամասը՝ 13 հետևակային գումարտակ, 11 մարտկոց, 1.5 հեծելազորային գունդ: Դեկտեմբերի 26-ին թուրքերը ոմբակոծեցին հայ քաղաքամասը, որի հետևանքով մահացան 8 հայեր: Արդեն 1921թ. հունվարին ֆրանսիացիների կողմից թուրքական թաղամասերը ենթարկվեցին պաշարման: Թուրքերին ակնկալվող օգնությունն այդպես էլ չհասավ: Փետրվարի 8-ին ֆրանսիացիները ոմբակոծեցին Այնթապը: Քաղաքը լիովին ավերվեց: Թուրք

⁸⁴ Du Ve'ou Paul, La Passion de la Cilicie, Paris, 1921, p. 265-266:

⁸⁵ Կեսար Ա., նշվ. աշխ., էջ 151-153:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 156-158:

ազգայնական մի քանի փոքրաթիվ ջոկատներ Յոզդեմիրի գլխավորությամբ ճեղքեցին պաշարման օղակը և փախան: Գոյամարտի երկրորդ փուլում հայերը տվեցին 104 սպանված⁸⁷:

Փետրվարի 9-ին թուրքերը պարզեցին սպիտակ դրոշը: Կրակն անմիջապես դադարեց: Թուրքական պատվիրակությաունը՝ կազմված վեց անդամներից, ներկայացավ ֆրանսիական կառավարությանը՝ անձնատվության պայմանները ստորագրելու համար: Դրանք են՝ ֆրանսիական մանդատի ճանաչում, թուրքերը պետք է հանձնեն զենքն ու զինամթերքը, զինված հայերին արգելվում էր մուտք գործել թուրքական թաղամասեր, նույնը վերաբերվում էր նաև թուրքերին, Կոիվներին մասնակից բոլոր զինվորներին պետք է ներում շնորհվեր Տեղական կառավարությունը պետք է կազմվեր տեղացիներից՝ ֆրանսիական հովանավորության տակ, քանդվելու էին կռվի ժամանակ ստեղծված բոլոր պատնեշները: Վերը նշված պայմանները չկատարելու դեպքում, թուրքերը պարտավորվում էին մեծ ռազմատուգանք վճարել⁸⁸:

Ֆրանսիական օկուպացիոն զորքերին Այնթապում հաջողվեց ժամանակավոր հաղթանակի հասնել և իրենց ձեռքում պահել քաղաքը: Սակայն այս շրջանը շատ կարճ տևեց. մեկ ամիս հետո՝ 1921թ. մարտի 9-ին Լոնդոնում ստորագրվեց համաձայնագիր քենալական կառավարության արտաքին գործերի նախարար Բեքիր Սամի բեյի և Ֆրանսիայի վարչապետ Ա. Բրիանի միջև: Մարտի 20-ին Այնթապի հայերին հայտնի դարձավ համաձայնագրի բովանդակությունը, որի համաձայն ֆրանսիացի զինվորները լքելու էին Այնթապը: Ֆրանսիացիները փորձեցին համոզել հայերին, որ չնայած կնքված պայմանագրին՝ Այնթապում լինելու էր ֆրանսիական հյուպատոսարան⁸⁹: Սակայն հայերի համար էականը ֆրանսիական զորքի հեռանալն էր: Քաղաքում ծայր առած խուճապն ու անվստահությունը հանգեցրին զանգվածային արտագաղթի:

1921թ. դեկտեմբերի 25-ին Այնթապից հեռացավ վերջին ֆրանսիացի զինվորը: Այնթապում դեռ մնացել էին չգաղթած 3.500 հայեր,

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 161-162:

⁸⁸ Եապուճեան Ա., Հայ ժողովրդի անկախության պայքարը Կիլիկիոյ մէջ 1919-1921թթ., Գահիրե, 1977, էջ 740-741:

⁸⁹ Սարաֆյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 268:

ովքեր ևս հետզհետե հեռացան⁹⁰: Այնթապի հայերը քեցին իրեն բնակավայր այլևս չվերադառնալու պայմանով:

Այսպիսով՝ Այնթապի հայերը շնորհիվ իրենց միահամուռ և կազմակերպված դիմադրության, կարողացան խուսափել ջարդերից: Սակայն նրանց ևս վիճակված էր տեղի տալ քեմալական ազգայնամոլ քաղաքականությանը, որի հետևանքով տարագրությունից դեռ նոր վերադարձած հայերը կրկին քեցին իրենց հարազատ բնակավայրերը:

РЕЗЮМЕ

ГЕРОИЧЕСКОЕ СРАЖЕНИЕ АЙНТАПА В 1920-1921 ГГ.

БЕЖАНЫН МАРИНЕ

Из древних городов Киликии, в Айнтапе, до первой мировой войны насчитывалось 40-42 тысячи армянского населения. В 1915 г. айнтапских армян депортировали и уничтожили в Сирийской пустыне. После окончания войны, пережившие геноцид жители Айнтапа в течении 1919г. вернулись в свой родной город, и за короткое время подняли его из руин. Однако, после вывода английских войск из Киликии, кемалистские вооружённые силы совершили наступление на мирных жителей Айнтапа. В целях самозащиты образовались добровольные отряды. Противоборство продолжалось почти год - от 1 апреля 1920 года до 9 февраля 1921 года и закончилось отступлением туретских войск. Благодаря организованности сопротивления, армян удалось избежать от резни. Но им снова пришлось покинуть свои родные места когда Франция передал Айнтап кемалистам.

Ключевые слова: Айнтап, Киликия, героическая битва, самооборона, Армянский легион, Килис.

SUMMARY

HEROIC BATTLE OF AYNTAP IN 1920-1921

BEZHANYAN MARINE

City Ayntap, which was in Mountainous Cilicia and was included in vilayat of Aleppo also was undergone deportations. Tens of thousand Cilician Armenians were deported from their homelands as a result of Armenian Genocide in 1915. Many of them was died in desert of Syria. After the First World War Cilicia was liberated from Turks, by the help of French and British forces. The Armenians of Ayntap returned to their native city in 1919. Moreover when British troops had left Cilicia, the Turks attacked on peaceful population of Ayntap. Armenians prepared to

⁹⁰ Կեսար Ա., նշվ. աշխ., էջ 173:

defend themselves. The battles lasted about 1 year, they started from April 1 1920, until February 9 1921 and finished by rout of Turks. Armenians of Ayntap managed to escape the massacre, because of their coherent and organized resistance. But they also had to leave their own homes again when France returned Ayntap to kemalists.

Key Words: *Antep, Cilicia, heroic, self-defense, Armenian Legion, Kilis.*

**9. ԽԱԼԴԻ ԱՍՏՈՒՆ ՄԱՏՈՒՑՎԵԼԻՔ ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ
ՉՈՒՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ⁹¹**

ՄԻՔԱՅԵԼ ԲԱԴԱԼՅԱՆ

Քանալի բառեր՝ Ուրարտու, Խալդի, կենդանական զոհաբերություն, ծիսապաշտամունքային արարողություններ:

Ուրարտուի դիցարանի գերագույն աստծուն նվիրված ծիսապաշտամունքային արարողությունների համակարգում կարևոր տեղ էր զբաղեցնում կենդանիների զոհաբերությունը: Ընդ որում, Խալդիին զոհաբերվելիք կենդանիների քանակը զգալիորեն գերազանցում էր մյուս աստվածություններին մատուցվելիք կենդանիների քանակին, ինչը մատնանշում է Խալդիի պաշտամունքի գերակա դիրքը Վանի թագավորության դիցարանի մյուս աստվածությունների նկատմամբ: Հետաքրքիր է, որ կենդանիներ զոհաբերվել են ոչ միայն Խալդիին, այլև նրա «ատրիբուտներին», ինչպիսիք էին, օրինակ՝ «Խալդյան գենքերը» (^DHaldinaúe BE.LImes), «Խալդյան դարպասը» (^DHaldinaúe KÁ) և այլն⁹²:

Վանի թագավորությունում կենդանիների զոհաբերության մասին ամենավաղ տեղեկություններից մեկը վկայված է ուրարտական տերության թագավորանիստ Տուշպայի բլրի ժայռափոր խորշի ասսուրերեն արձանագրության մեջ: Հնարավոր է, որ Վանա ժայռի հարավային հատվածում գտնվող համալիրը, որի մի մասն է կազմել կամարածև խորշն՝ իր ասսուրերեն արձանագրությամբ, կերտվել է Սարգուրի I-ի կողմից⁹³: Կարծիքներ կան, որ վնասված այդ տեքստում հիշատակվում է կենդանիների զոհաբերելու մասին, սակայն, դժվար է պարզել, թե որ

⁹¹ Հոդվածի պատրաստման ընթացքում տրված արժեքավոր խորհուրդների համար մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում Ե. Գրեկյանին: Ցուցաբերած տեխնիկական աջակցության համար մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Ս. Չիլինգարյանին:

⁹² Խալդիի «ատրիբուտների» մասին անդրադարձել ենք մեր թեկնածուական ատենախոսության մեջ: Տե՛ս՝ Բադալյան Մ. 2015: Ուրարտուի դիցարանի գերագույն եռյակը (պաշտամունք, խորհրդանշաններ, պատկերագրություն) ըստ հնագիտական սկզբնաղբյուրների, ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ Է. 00.03 «հնագիտություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ Երևան, 2015, Աղյուսակ 2.

⁹³ Tarhan M.T., Tuşpa Sitadeli'ndeki Assurca Yazitli Adak Nişinde Yeni Bulgular, Belkis Dinçol ve Ali Dinçola Armağan, VITA, Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol, 2007, 762-763.

աստժո անունից կամ ում համար են իրականացվել այդ արարողություններ⁹⁴: Մ. Սալվինիի հայտնած կարծիքներից մեկի համաձայն՝ այս արձանագրությունը կարող էր անգամ պատկանել ասորեստանյան միապետներից մեկին և կերտված լիներ դեպի Տուշպա վերջինիս ռազմական արշավանքի ժամանակ⁹⁵:

Ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում կենդանիներ զոհաբերելու վերաբերյալ մեզ հայտնի տվյալները առաջին անգամ հանդիպում են Իշպուինիի և Մենուայի համատեղ կառավարման շրջանում թողնված Միերի Դռան⁹⁶, Աշոտակերտի⁹⁷, Օձասարի⁹⁸ և Քելիշինիի⁹⁹ արձանագրություններում: Այս, ինչպես նաև ուրարտական մյուս միա-

⁹⁴Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи (այսուհետ՝ УКН), Москва, 1960, с., 297-298. Salvini M., Eine vergessene Felsinschrift mit einem Opfertext, *Societies and Languages of the Ancient Near East, Studies in honor of I. M. Diakonoff*, Warminster, 1982, pp., 327-332. Dinçol A. M., Dinçol B., Ein Wiederentdeckte assyrische Inschrift auf den Van-Felsen, *AnAr.*, 1986, pp., 351-353. Diakonoff I. M., On Some New Trends in Urartian Philology and Some New Urartian Texts. *AMI* 22, 1989, p., 93. Salvini M., *Corpus Dei Testi Urartei*, Volume I (այսուհետ՝ CTU 1), Le Inscrizioni su Pietra e Roccia, *Documenta Asiana VIII/I*, Roma, 2008, A 1-2.

⁹⁵Salvini M., Le pantheon de l'Urartu et le fondement de l'etat, *Studi epigrafici e linguistici sul Vicino Oriente antico* 6, 1989, p., 83. Այդ տեքստի թարգմանության այլ մեկնաբանություն է արտահայտել Վ. Մայերը: St 'u' Meyer W., *Assyrien und Urartu II. Die assyrisch-urartäischen Bilinguen*, Ugarit-Werlag Münster, 2013, 138-140. Վ. Մայերը նաև ակնարկում է, որ տեքստում կարծես զոհաբերություններ են կատարվելու ինչ-որ աստվածուհու համար: Եթե այդ հիպոթեզը ճիշտ է, չի բացառվում, որ այդ աստվածուհին լիներ Տուշպուեա/Տուշպուինան, ում անունն անմիջական կապ ունի Վանի թագավորության մայրաքաղաք Տուշպայի հետ:

⁹⁶CTU 1, A 3-1. Կան ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների մի շարք համահավաքներ (տե՛ս УКН, König F.W, *Hanbuch der chaldischen Inschriften*, AfO, Beiheft 8, Graz, 1955-1957, Арутюнян Н.В., *Корпус урартских клинообразных надписей*, Ереван, 2001. Payne M., *Urartu çivi yazılı belgeler kataloğu*. Arkeoloji ve Sanat yayınlari, Istanbul, 2006. և այլն): Դրանցից վերջինը իտալացի մեծանուն ուրարտագետ Մ. Սալվինիի քառահատոր աշխատությունն է՝ CTU-Salvini M. , *Corpus Dei Testi Urartei*: Քանի որ այդտեղ ամփոփված են նաև վերջին տարիներին գտնված արձանագրությունները, որոնք նախորդ համահավաքներում չէին կարող ներկայացված լինել, ապա հարմար ենք համարել հոդվածում հղել ուրարտական սեպագիր արձանագրություններին վերաբերող հենց վերջին համահավաքը: Սակայն, այն դեպքերում, երբ իտալացի մասնագետի ընթերցումները չեն համընկնում մյուս համահավաքների հեղինակներից որևէ մեկի ընթերցման հետ, ապա անպայմանորեն նշվում են նախկինում դրանց ընթերցմանը վերաբերող հեղինակների առաջարկած տարբերակները:

⁹⁷CTU 1, A 3-2.

⁹⁸CTU 1, A 3-8.

⁹⁹CTU 1, A 3-10.

պետների արձանագրություններում վկայված կենդանիների զոհաբերությունները, մեծամասամբ, վերաբերում են են Խալդիին (տե՛ս՝ Աղ. 1): Վերը նշված տեքստերը վկայում են, որ Բիայնական տերության (Ուրարտուի) գերագույն աստծուն զոհաբերվել են ուլեր (UDU.MÁŠ.TUR), ցուլեր (GU₄), ոչխարներ (UDU), պարարտ ոչխարներ (UDU ŠE) և խոյեր (UDU.MÁŠ.GAL): Համաձայն ուրարտական տեքստերի, եղել է կենդանական զոհաբերությունների երկու տեսակ, որոնք վկայված են ուրարտերեն nipsidu- և urpu- բայերով: Առաջինն առնչվում է ուլի զոհաբերությանը: Ընդ որում՝ այս կենդանին զոհաբերվել է միայն Խալդիին: Եթե urpu- բայն ունի զոհաբերել իմաստը, ապա nipsidu-ն, ամենայն հավանականությամբ, նշանակում է կա՛մ մաշկել-քերթել, կա՛մ ողջակիզել¹⁰⁰: Ըստ Ս. Հմայակյանի, այստեղ խոսքը նորածին կենդանուն մաշկազերծ անելու և այնուհետև՝ այրելու մասին է¹⁰¹:

Խալդիին առնչվող կենդանական զոհաբերությունները բացօթյա ծիսապաշտամունքային վայրերի (օրինակ՝ Աշտակերտ, Միերի Դուռ, որոշ pulusi կոթողներ՝ իրենց հարակից տարածքով¹⁰²) և տաճարական կառույցների (օրինակ՝ susi-ների) տարածքում տեղի ունեցող ծիսապաշտամունքային արարողությունների մասն էին կազմում: Հետաքրքիր է, որ այդ շինությունների ճնշող մեծամասնությունը ձոնված է եղել Խալդիին (օրինակ՝ Աշտակերտ (նկ. 1), Միերի Դուռ (նկ. 2), Այանիսի (նկ. 3), և Կարմիր բլուրի տաճարական համալիրներ և այլն): Թե՛ Միերի Դուռ, և թե՛ Աշտակերտի առջև կան ջրահեռացման ակոսներ (առվակներ), որոնք նախատեսված են եղել զոհաբերված կենդանիների արյան հեռացման համար: Նման ակոսներ կան նաև

¹⁰⁰Գրեկյան Ե., Գյովելեքի ուրարտական արձանագրությունը, Պատմաբանասիրական հանդես 1, 2004, էջ, 242:

¹⁰¹Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ, 77:

¹⁰² Այն, որ որոշ pulusi կոթողների առջև ևս կատարվել են կենդանական զոհաբերություններ, վկայում է Գյուզակի նմանատիպ կոթողի տեսքը, որի համաձայն՝ Խալդիին պետք է կենդանական զոհաբերություններ մատուցվեին, և կոթողի առջև Խալդիի և Ուարուբանիի համար ինչ-որ արարողություններ իրականացվեին: Դատելով արձանագրության համատեքստից՝ դրանք կապ ունեն գինու կամ խաղողի և խաղողուտի հետ (CTU 1, A 5-33.): Հանգամանք, որը ևս վկայում է, որ Խալդիի համար կատարվելիք կենդանական զոհաբերությունները հատկապես արվում էին տարվա որոշակի ժամանակահատվածներում:

Տուշպայի լանջին՝ այսպես կոչված «Գանձերի դարպասի» առջև¹⁰³: Ըստ Մհերի Դռան արձանագրության՝ ուրարտական դիցարանի աստվածություններին զոհաբերվելիք կենդանիների չափազանց մեծ քանակից կարելի է ենթադրել, որ այդ ծիսապաշտամունքային համալիրում անցկացվել են նաև համաժողովրդական արարողություններ¹⁰⁴, ինչպիսիք այսօր էլ տարբեր սեզոնային տոներին հանդիպում են Հայաստանի տարածքում: Որպես նմանօրինակ դրսևորում կարելի է ընկալել Հայաստանի տարբեր շրջաններում մարդկանց կողմից սարերն ուխտի գնալը և այնտեղ «մատաղ» անելը (որպես օրինակ տե՛ս՝ նկ. 4): Ըստ Ս. Հմայակյանի՝ այծերը ծնում են տարին մեկ անգամ՝ փետրվար-մարտ ամիսներին, ուստի նորածին ուլեր կարող էին զոհաբերվել միայն այդ ժամանակ¹⁰⁵: Ըստ երևույթին, այդ ժամանակահատվածը համապատասխանում է ուրարտական տոմարի «Արևի աստծո ամսին»: Վերը նշվածից կարելի ենթադրել, որ Խալդիին ուլ զոհաբերելու ծիսապաշտամունքային արարողություններն իրականացվել են գարնանը: Այս ենթադրությունը կարող է հիմնավորվել Մհերի Դռան արձանագրության վերջին հատվածում առկա տողերով, որոնցում հիշատակվում է ամեն անգամ խաղողուտի տնկման? և խաղողի հավաքման ժամանակ Խալդիին և մյուս աստվածներին երեքական ոչխար զոհաբերելու մասին¹⁰⁶: Այստեղ խոսքը, թերևս, վերաբերում է գարնանը և դրան հաջորդող ժամանակահատվածին՝ ընդհուպ մինչև ամռան վերջ և աշնան սկիզբ: Արձանագրության վերը նշված հատվածում ոչ մի հիշատակություն չկա Խալդիին ուլ զոհաբերելու մասին, ինչը, սակայն, նշվում է Մհերի Դռան տեքստի առաջին հատվածում: Այսինքն, խաղողի հետ կապված այդ ծեսերի ժամանակ հնարավոր չէր ուլ զոհաբերել: Շարունակելով միայն Խալդիին ուլ զոհաբերելու մասին թեման՝ կուզենայինք նշել Ա. Բաթմազի կողմից առաջ քաշված մի հետաքրքիր

¹⁰³Այդ մասին տե՛ս օրինակ՝ Բադալյան Մ., Ուրարտական սեպագիր արձանագրություններով ժայռափոր դռները (խորշեր), Հայաստանի մայրաքաղաքները. Գիրք I, Վան, Վան քաղաքի առաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (7-9 հոկտեմբեր 2010թ.) նյութերի ժողովածու, Երևան, 2013, էջ. 82-94:

¹⁰⁴Նույն տեղում, էջ. 86-87:

¹⁰⁵Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ. 77:

¹⁰⁶Арутюнян Н., նշվ. աշխ., N 36.

նկատառման մասին, համաձայն որի՝ ուրարտական տերության - հովանավոր աստծուն այդ կենդանուն զոհաբերելը խորհրդանշել է հիվանդություններից ու մեղքերից ազատում: Նման ընկալումներ, մասնավորապես, եղել են նաև միջագետքյան պատկերացումներում¹⁰⁷:

Իսալդիին մեծաքանակ կենդանիներ են զոհաբերվել նաև Մու-ծածիրի տաճարում: Թե՛ ուրարտական, և թե՛ ասորեստանյան սկզբնաղբյուրները հիշատակում են «Իսալդի առջև» պարարտ ոչխարներ և մեծաքանակ անասուններ զոհաբերելու փաստը¹⁰⁸: Այս հանգամանքը կարող էր կապված լինել ուրարտական միապետի թագադրության ծեսի հետ¹⁰⁹:

Ուրարտում կենդանիներ զոհաբերելու երևույթը փաստված է նաև հնագիտորեն: Այսպես՝ Այանիսի տաճարական հատվածում մի բրոնզե կաթսայի մոտից հայտնաբերվել են ոչխարների և այծերի ոսկորներ: Դրանց մի մասը պատկանել է վայրի ոչխարների և այծերի¹¹⁰: Իսկ Այանիսի տաճարական տարածքից գտնված կենդանիների ոսկորների մեծ մասը եզան և ոչխարի են¹¹¹: Կարմիր բլուրի N26 սենյակից գտնվել են խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների մեծաքանակ այրված ոսկորներ: Պարզվել է, որ դրանց գանգերը և վերջույթների ստորին հատվածները բացակայում են: Այստեղ առկա են նաև բազմաթիվ ոսկորներ, որոնք պատկանել են մի քանի օրական ծագերի: Այսինքն՝ դրանք դժվար թե նախատեսված լինեին սննդի համար: Այս հանգամանքից ելնելով՝ Բ. Պիոտրովսկին ենթադրում է, որ այդ ոսկորները պատկանել են նորածինների, որոնք նախատեսված են եղել

¹⁰⁷Batmaz A., Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları, Belleten LXXVII, 2013, 810.

¹⁰⁸Տե՛ս օրինակ՝ CTU 1, A 3-10. Luckenbill D.D., Ancient Records of Assyria and Babylonia, volume II, Chicago, 1927, 171.

¹⁰⁹Ուրարտում «Թագադրության ծեսի» վերաբերյալ տե՛ս՝ օրինակ՝ Բիլագով Լ., Ուրարտական արքաների թագադրման արարողության մասին, Աշխատություններ Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի 7, Երևան, 1981, էջ, 24-30: Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ, 75-76: Taffet A. 1999: A Tentative Reconstruction of the Urartian Calendar of Festivals, Anadolu Araştırmaları (Jahrbuch für Kleinasienische Forschung), XV, pp. 374-375.

¹¹⁰Çilingiroğlu A., Ayanis Tapınak Alanında bir Ocak ve Bereketlilik Kültü ile İlişkisi, Refik Duru Armağan Kitabı, İstanbul, 2007, 265.

¹¹¹Çilingiroğlu A., Temple Area, Çilingiroğlu A., Salvini M. (eds.) 2001: Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998, Documenta Asiana 6, Rome, 2001, p., 46.

զոհաբերությունների համար¹¹²: Հետաքրքիր է, որ Բաստամի սենյակներից մեկում գտնվել են մի խումբ արքայական բուլլաներ և հազարավոր կենդանական ոսկորների մնացորդներ, որոնց մեջ, ինչպես Կարմիր բլուրում, գանգերը և վերջույթների ստորին հատվածները բացակայում են: Ըստ Փ. Ջիմանսկու հայտնած կարծիքներից մեկի այստեղ կենդանիները գլխատվել և մաշկազերծվել են¹¹³:

Այծերի, խոյերի և ուլերի հետ կապված տեսարաններ հանդիպում են նաև ուրարտական պատկերագրության մեջ և դեկորատիվ արվեստում: Այսպես՝ այծեր կամ ուլեր են ներկայացված ուրարտական գոտիների դրվագազարդ հորինվածքներում¹¹⁴: Այս առումով հետաքրքիր է նաև Բայազետի ժայռափոր ուրարտական դամբարանի մուտքին քանդակված տեսարանը (նկ. 5): Մուտքից ձախ, պատվանդանին, հառնել է մեկ այլ անձնավորություն՝ սաղավարտով, մինչև սրունքներն իջնող ծոպերիզակար պատմուճանով և իշխանական գավազանով: Վերջինս, թերևս արքան է: Ուրարտական լուսնաձև զարդերից մեկին դրվագված տեսարանում (նկ. 6) պատկերված է գահին բազմած աստվածություն, ում առջև ձեռքերը ողջույնի համար պարզած կին է (գուցե վերնախավի կամ քրմական դասի ներկայացուցիչ)՝ ուլի ուղեկցությամբ: Գրեթե նույնատիպ տեսարան է նաև ուրարտական մեդալիոններից մեկի վրա (նկ. 7), որում, սակայն, գահին նստած աստծու փոխարեն ցուլի վրա կանգնած, արևի թևատարած սկավառակով աստվածություն է պատկերված: Առյուծի վրա կանգնած աստվածության առջև կնոջ և նրան ուղեկցող ուլի տեսարան է

¹¹²Пиотровский Б. Б., Кармир-Блур I. Результаты раскопок 1939-1949, Ереван, 1950, с. 33. Пиотровский Б. Б., Кармир-Блур II. Результаты раскопок 1949-1950, Ереван 1952, Издательство Академии Наук Армянской ССР, 1952, с. 23. Пиотровский Б.Б., Ванское царство (Урарту), Москва, Издательство Восточной литературы, 1959, с. 222-223.

¹¹³Zimansky P. Bones and Bullae: An Enigma from Bastam, Iran, *Archaeology* 32, 1979, p., 53. Zimansky P. MB2/OB5 Excavations and the Problem of Urartian Bone Rooms, Kleiss W (ed.) 1988: Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978, Teheraner Forschungen, Band 5, 1988, p., 107. Նման իրավիճակ ֆիքսվել է նաև Թուպրաք կալեում: Տե՛ս՝ նույն տեղում, p. 119: Ըստ Փ. Ջիմանսկու հայտնած մեկ այլ կարծիքի՝ այդ երևույթը կարելի է բացատրել արքայական սննդի մնացորդների պահեստավորմամբ և տաքույափորմամբ: Տե՛ս՝ P. Zimansky, An Urartian Ozymandias, *The Biblical Archaeologist*, Vol. 58, No. 2, p. 99.

¹¹⁴H. J. Kellner, Gurtelbleche aus Urartu, *Prahistorische Bronzefunde*, Abt. 12, Bd. 3, Stuttgart, 1991, Taf. 68-69, 269, Taf. 70-71, 279.

հանդիպում Գիյիմլիի թիթեղներից մեկի տեսարանում¹¹⁵: Ամենայն հավանականությամբ, այս տեսարաններն առնչվում են դրանցում պատկերված աստվածություններին ու զոհաբերելուն: Հետաքրքիր է, որ Գիյիմլիի որոշ թիթեղների վրա (նկ. 8,9) հանդիպում են գահին բազմած աստվածություններին որոշ անձանց կողմից կենդանիներ զոհաբերելու տեսարաններ: Բացի այդ, նույն Գիյիմլիի բազմաթիվ թիթեղների հորինվածքներում կարելի է հանդիպել այծին կամ ուլին ուղեկցող անձանց պատկերներ: Վերջիններս, որպես կանոն, իրենց մի ձեռքում «շտանդարտ» են կրում¹¹⁶: Հետաքրքիր է, որ Քելիշինիի արձանագրության տեքստում հիշատակվում է Մուծածիրում Խալդիին զենքեր, պղնձե շտանդարտ և անասուններ նվիրաբերելու մասին¹¹⁷: Մենք չենք բացառում վերը նշված տեսարաններում պատկերված կենդանիների առնչությունը Խալդիի պաշտամունքի հետ: Դրանք կարող էին ներկայացնել վերջինիս այծերի կամ ուլերի զոհաբերության որոշ դրվագներ: Այս առումով չի բացառվում, որ վերը հիշատակակված տեսարաններում գահին նստած, ինչպես նաև ցուլի կամ առյուծի վրա կանգնած աստվածությունների պատկերները կամ առնվազն դրանցից մի քանիսը, մատնանշում են հենց Ուրարտուի գերագույն աստծուն:

Խալդիին վերաբերող կենդանիների զոհաբերության ինստիտուտի մաս է կազմում նաև ուրարտական մի շարք տեքստերում հիշատակված լյարդի (zieldi), սրտի (tišnu) կամ թոքի (barzani) մատուցումը: Նման հիշատակություններ հանդիպում են Մենուայի¹¹⁸ և մնացած բոլոր դեպքերում՝ Ռուսա II-ի արձանագրություններում¹¹⁹ : Այանիսի, Կարմիր բլուրի և, հավանաբար, Արգիշթիսիսիլիի ու Բաստամի տաճարների արձանագրություններից երևում է, որ վերը հիշատակված օրգանները

¹¹⁵Merhav R., Some Observations on Pectorals and Medallions, *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.*, The Israel Museum, Jerusalem, Merhav R. (ed.) 1991, p., 176, fig. 17.

¹¹⁶St' u' օրինակ՝ E. Caner, *Bronzene Votivbleche von Giyimli*, *Archäologie in Iran und Turan* 2, Rahden, 1998, Taf. 1, 2, 3, Taf. 4-17, Taf. 11, 12, 13, Taf. 20-136, Taf. 21-153-154, Taf. 24-177, 178, 179.

¹¹⁷CTU 1, A 3-10Ro.

¹¹⁸CTU 1, A 5-60.

¹¹⁹CTU 1-A 12-1III, A 12-1 VI, A 12-2 II, A 12-2 III, A 12-3, A 12-5. Barzani և zieldi բառերի համար բոլորովին այլ մեկնաբանություն է առաջարկել Ք. Գիրբալը, որի համապատասխան՝ barzani նշանակում է կտոր, իսկ zieldi –ն փոքր: St' u' Ch. Girbal, *Urartäisch barzani zelde*, *Altorient. Forsch.*, 37 (2010) 1, pp. 153-1583

պետք է մատուցվեին ուրարտական միապետին, երբ վերջինս ժամաներ այդ քաղաքները: Յավոք, բառամթերքի սակավության պատճառով այդ հիշատակությունները միայն մասամբ կարելի է ընթերցել: Այսուհանդերձ, յարդի, թոքի կամ սրտի մատուցման մասին հաղորդումներում, հաճախ նշվում է «Խալդյան դարպասների», «Խալդիի տան» և *sirhani*-ի մասին: Կարելի է ենթադրել, որ յարդը, թոքը կամ սիրտը մատուցվել են որոշակի գուշակություններ անելու, ինչպես նաև աստվածներին (հավանաբար՝ Խալդիին) ուղերձներ հղելու համար: Այս առումով ուշագրավ է Բաստամից, Կարմիր բլուրից, Այանիսից, Թոփրաք կալեից գտնված կնիքներին առկա տեքստերի SANGA ¹²⁰A.ZU(II) ընթերցման, Ե. Գրեկյանի առաջարկած տարբերակը: Հին Արելքում SANGA ¹²⁰A.ZU(II) էին անվանում յարդով գուշակություններ անող քրմին¹²⁰: Այս առումով, հետաքրքիր է նաև՝ յարդի, սրտի, թոքերի զոհաբերության գործընթացի մանրամասն նկարագրությունը նորասորեստանյան մի շարք տեքստերում¹²¹:

Ամփոփելով կարելի է եզրակացնել, որ Խալդիին վերաբերող կենդանական զոհաբերությունները վերջինիս առնչվող ծիսապաշտամունքային արարողությունների մասն են կազմել: Դրանք կատարվել են ինչպես բացօթյա վայրերում, այնպես տաճարական համալիրներում: Հետաքրքիր է, որ կենդանիներ են զոհաբերվել ոչ միայն Խալդիին, այլև վերջինիս «ատրիբուտներին»: Այդպիսիք են, օրինակ, «Խալդյան դարպասները», «Խալդյան զենքերը» և այլն: Ուրարտուի դիցարանի գերագույն աստծուն զոհաբերվելիք կենդանիները մաշկվել-քերթվել են, գուցե նաև՝ ողջակիզվել:

Շատ հնարավոր է, որ Այանիսի և Կարմիր բլուրի մերձտաճարային տարածքներից ֆիքսված կենդանական մնացորդները ևս առնչվել են Խալդիին վերաբերող ինչ-որ ծիսապաշտամունքային արարողությունները: Չի բացառվում, որ ուրարտական պատկերագրության

¹²⁰Grekyan Y. 2005: Urartian Oracle Texts? (Preliminary Study). EDUBBA is Everlasting, Proceedings of the Conference Held in Commemoration of the 90th Birthday of I. M. Diakonoff, Dandamayeva M. M., Kogan L.E., Koslova N. V., Medvedskaya I. N., 2005: (eds), St. Petersburg, 2005, pp., 42-43, 47.

¹²¹Starr I., Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria, State Archives of Assyria IV, Helsinki, Helsinki University Press, 1990, pp., 280, 290, 306, 317, 320.

մեջ հանդիպող կենդանական զոհաբերություններ պարունակող վերը քննարկված տեսարաններից առնվազն որոշները կապ են ունեցել խալդիի պաշտամունքի հետ:

SUMMARY

ON THE ANIMAL SACRIFICES TO GOD HALDI

BADALYAN MIQAYEL

Animal sacrifices were an important part of the religious and cultic activities of the Urartian State. According to Urartian cuneiform sources the amount of animal sacrifices to the supreme god Haldi significantly prevailed over the ones offered to the other gods of the Urartian pantheon. In all likelihood, that fact also indicates the superiority of the Haldi's cult over the other deities of Urartu. Different types of sacrifices of animals were the part of ritual and cultic ceremonies related to Haldi. Such ceremonies were mainly connected with seasonal festivities.

The present article based on textual, archaeological and art-historical data focuses on the aspects of animal sacrifices to the Urartian main god.

Keywords: *Urartu, Khaldi, animal sacrifices, ritual ceremonies.*

РЕЗЮМЕ

О ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕ ЖИВОТНЫХ БОГУ ХАЛДИ

БАДАЛЯН МИКАЙЕЛ

Жертвоприношения животных составляло важную часть культово-религиозной сфере Урартского государства. Согласно урартским письменным источникам жертвоприношения животных верховному божеству Халди явно превышали количество жертвоприношений остальным божествам урартского пантеона. По всей вероятности, этот факт тоже подчеркивает верховенство культа Халди над остальными урартскими богами. Проведение различных типов жертвоприношений животных было частью культовых и ритуальных церемоний, посвященных верховному богу урартского государства. Такие церемонии в основном проводились во время сезонных празднований.

Настоящая статья на основе письменных, археологических и искусствоведческих данных рассматривает различные аспекты жертвоприношений животных, посвященных главному божеству урартов.

Ключевые слова: *Урарту, Халди, жертвоприношения животных, ритуальные церемонии.*

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Նկար 1. Աշոտակերտի ժայռափոր խորշի արձանագրությունը: Լուսանկարը՝ Ռ. Դանի:

Նկար 2. Մհերի Դռան ժայռափոր խորշի արձանագրությունը: Լուսանկարը՝ Մ. Բադալյանի:

Նկար 3. Այանիսի susi տաճարը: Հաջորդիվ՝ A. Çilingiroğlu, Urartian Temples. Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007 (Louvain), Kroll, S., Gruber, C., Hellwag, U., Roaf, M., Zimansky, P. (eds.), 2012., 299, fig. 20.08.

Նկար 4. Խոստուսի սարը Վարդավառի տոնին (1919թ.): Հաջորդիվ՝ Ս. Լիսիցյան, Ձանգեգորիհայերը, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1969, Տախտակ, CXV:

Նկար 5. Բայազետի ժայռափոր դամբարանի ճակատային հատվածի տեսարանը: Հաջորդիվ՝ N. Çevik, Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, Levha 35a. 81a.

Նկար 6. Լուսնաձև զարդ՝ փորագիր տեսարանով: Հաջորդիվ՝ H. J. Kellner, Medalions and Pectorals, Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E., The Israel Museum, Jerusalem, Merhav R. (ed.) 1991, 165, fig. 2.

Նկար 7. Մեդալիոն՝ աստվածությանն այծի զոհաբերման տեսարանով: Հաջորդիվ՝ H. J. Kellner, Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E., The Israel Museum, Jerusalem, Merhav R. (ed.) 1991, 175, fig. 11.

Նկար 8. Գիյիմլի, թիթեղ՝ գահին նստած աստվածությանը մատաղացու կենդանի (հավանաբար՝ այծ կամ խոյ) մատուցելու տեսարանով: Հաջորդիվ՝ E. Caner, Bronzene Votivbleche von Giyimli, Archäologie in Iran und Turan 2, Rahden. 1998, Taf. 70-405a.

Նկար 9. Գիյիմլի, թիթեղ՝ գահին նստած աստվածությանը զոհաբերվելիք կենդանին (հավանաբար՝ ուլ) մատուցելու տեսարանով: Հաջորդիվ՝ E. Caner, Bronzene Votivbleche von Giyimli, Archäologie in Iran und Turan 2, Rahden. 1998, Taf. 71-410.

Աղյուսակ 1
Խաղվին գոհաբերվելիք կենդանիները (ըստ ուրարտական սեպագիր աղբյուրների)

Իշպուխի և Մենուա					
ԽԱՆԴԻ	Կենդանի(ներ)	Քանակը	Ձոհաբերության ձևը	Վայրը	CTU 1
𐎶Haldie	UDU. MĀŠ.TUR	6	nipsidu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-13
𐎶Haldie	GU4	17	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-14
𐎶Haldie	UDU	34	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-14
𐎶Haldinauē BE-LI ^{meš}	GU4	1	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-17
𐎶Haldinauē BE-LI ^{meš}	UDU	2	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-17
𐎶Haldinini iniriaišie	GU4	1	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-12
𐎶Haldinini iniriaišie	UDU	2	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-12
𐎶Haldinini alsuišie	GU4	1	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-12
𐎶Haldinini alsuišie	UDU	2	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-12
𐎶Haldinini dirušie	GU4	1	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-13
𐎶Haldinini dirušie	UDU	2	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-13
𐎶Haldinauē ¹³ /A.SI ^{meš}	GU4	2	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-13
𐎶Haldinauē ¹³ /A.SI ^{meš}	UDU	4	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-13
DINGIR ^{meš}	GU4	1	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-13
𐎶HaldininiURU-ni					
DINGIR ^{meš}	UDU	2	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-13
𐎶HaldininiURU-ni					
𐎶Haldinini dašie	GU4	1	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-13
𐎶Haldinini dašie	UDU	2	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-13
𐎶Haldinauē KĀ	GU4	1	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-16
𐎶Haldinauē KĀ	UDU	2	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-16
𐎶Haldini arnie	GU4	1	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-17
𐎶Haldini arnie	UDU	2	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-17
𐎶Haldinini ušmašie	GU4	1	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-17
𐎶Haldinini ušmašie	UDU	2	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-17
DINGIR ^{meš}	GU4	1	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-17
𐎶Haldinini susini					
DINGIR ^{meš}	UDU	2	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-17
𐎶Haldinini susini					
𐎶Haldie	UDU	3	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-130
𐎶Haldie	UDU	3	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-130
𐎶Haldie	UDU	3	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-131
𐎶Haldini niribie	UDU	4	urpu-	Մհերի Դուռ	CTU 1, A 3-130
𐎶Haldie	UDU. MĀŠ.TUR	1	nipsidu-	Աշոտակերտ	CTU 1, A 3-24
𐎶Haldie	GU4	1	urpu-	Աշոտակերտ	CTU 1, A 3-24
𐎶Haldinauē KĀ	UDU	1	urpu-	Աշոտակերտ	CTU 1, A 3-24
𐎶Haldinauē BE-LI ^{meš}	UDU	1	urpu-	Աշոտակերտ	CTU 1, A 3-24
𐎶Haldie	GU4	1	urpu-	Օձասար	CTU 1, A 3-8
𐎶Aldie	GU4	1112		Քելիշինի	CTU 1, A 3-1014
𐎶Aldie	UDU. MĀŠ. UDU. NITA	9020		Քելիշինի	CTU 1, A 3-1014
𐎶Aldie	UDU. MĀŠ.GAL	12480		Քելիշինի	CTU 1, A 3-1014-15
Մենուա					
ԽԱՆԴԻ	Կենդանի(ներ)	Քանակը	Ձոհաբերության ձևը	Վայրը	CTU 1
𐎶Haldie	GU4	1	urpu-	Գյուգակ	CTU 1, A 5-3325-26
𐎶Haldie	UDU	3	urpu-	Գյուգակ	CTU 1, A 5-3325-26
𐎶Haldie	GU4	1	urpu-	Վանի թանգարան	CTU 1, A 5-902
𐎶Haldie	UDU	1	urpu-	Վանի թանգարան	CTU 1, A 5-903

Սարդուրի II					
ԽԱՆԻ	Կենդանի(ներ)	Քանակը	Զոհաբերության ձևը	Վայրը	CTU 1
^Ժ Haldie	UDU	1	արս-	Մուրբ Պողոս	CTU 1, A 9-1 ₁₂
Արգիշթի II					
ԽԱՆԻ	Կենդանի(ներ)	Քանակը	Զոհաբերության ձևը	Վայրը	CTU 4
^Ժ Haldie	UDU SE	1		Չեկեբիբադի	CTU 4.A 11-1V ₀₂₇
^Ժ Haldie	UDU	1		Չեկեբիբադի	CTU 4.A 11-1V ₀₂₇
Ռուսա II					
ԽԱՆԻ	Կենդանի(ներ)	Քանակը	Զոհաբերության ձևը	Վայրը	CTU 1
^Ժ Haldie	UDU. MÁŠ.TUR	1	nipsidu-	Այանիս	CTU 1, A 12-1 I ₄
^Ժ Haldie	GU ₄	1		Այանիս	CTU 1, A 12-1 I ₁₀
^Ժ Haldie	UDU	2		Այանիս	CTU 1, A 12-1 I ₁₀
^Ժ Haldinaue BE-LI	UDU	1		Այանիս	CTU 1, A 12-1 I ₁₁
^Ժ Haldinaue KÁ	UDU	1		Այանիս	CTU 1, A 12-1 I ₁₁
^Ժ Haldie	UDU. MÁŠ.TUR	1	nipsidu-	Այանիս	CTU 1, A 12-III _{4,5,6,7}
^Ժ Haldie	GU ₄	1		Այանիս	CTU 1, A 12-III _{5,6}
^Ժ Haldie	UDU. MÁŠ.TUR	1	nipsidu-	Այանիս	CTU 1, A 12-1 V ₆
^Ժ Haldie	UDU	1		Այանիս	CTU 1, A 12-1 V ₆
^Ժ Haldinaue BE-LI	UDU	1		Այանիս	CTU 1, A 12-1 V ₇
^Ժ Haldinaue KÁ	UDU	1		Այանիս	CTU 1, A 12-1 V ₈
^Ժ Haldie	UDU. MÁŠ.TUR	1	nipsidu-	Այանիս	CTU 1, A 12-1V ₁₂
^Ժ Haldie	GU ₄	1	-	Այանիս	CTU 1, A 12-1V ₁₂
^Ժ Haldie	UDU. MÁŠ.TUR	1	nipsidu-	Կարմիր բլուր	CTU 1, A 12-2f ₇
^Ժ Haldie	GU ₄	1		Կարմիր բլուր	CTU 1, A 12-2f ₇
^Ժ Haldinaue BE-LI	UDU	1		Կարմիր բլուր	CTU 1, A 12-2f ₈
^Ժ Haldinaue KÁ	UDU	1		Կարմիր բլուր	CTU 1, A 12-2f ₈
^Ժ Haldie	UDU. MÁŠ.TUR	1	nipsidu-	Կարմիր բլուր	CTU 1, A 12-2f ₁₀
^Ժ Haldie	GU ₄	1		Կարմիր բլուր	CTU 1, A 12-2f ₁₀₋₁₁
^Ժ Haldie	UDU. MÁŠ.TUR	1	nipsidu-	Կարմիր բլուր	CTU 1, A 12-2f ₁₁
^Ժ Haldinani ^Գ KÁ	UDU	1		Կարմիր բլուր	CTU 1, A 12-2f ₁₁
^Ժ Haldie	UDU. MÁŠ.TUR	1	nipsidu-	Արգիշթիխինիլի	CTU 1, A 12-3 ₃
^Ժ Haldie	GU ₄	1		Արգիշթիխինիլի	CTU 1, A 12-3 ₃
^Ժ Haldie	UDU. MÁŠ.TUR	1	nipsidu-	Արգիշթիխինիլի	CTU 1, A 12-3 ₄
^Ժ Haldie	UDU. MÁŠ.TUR	1	nipsidu-	Արգիշթիխինիլի	CTU 1, A 12-3 ₅
^Ժ Haldinaue KÁ	UDU	1		Արգիշթիխինիլի	CTU 1, A 12-3 ₇
^Ժ Haldie	UDU. MÁŠ.TUR	1	nipsidu-	Զվարթնոց	CTU 1, A 12-8 ₁₈₋₁₉
^Ժ Haldie	UDU	1		Զվարթնոց	CTU 1, A 12-8 ₁₉
^Ժ Haldie	UDU. MÁŠ.TUR	1	nipsidu-	Զվարթնոց	CTU 1, A 12-8 ₂₃
^Ժ Haldie	UDU	1	nipsidu-	Զվարթնոց	CTU 1, A 12-8 ₂₄
Ռուսա Էրիմնայորդի					
ԽԱՆԻ	Կենդանի(ներ)	Քանակը	Զոհաբերության ձևը	Վայրը	CTU 1
^Ժ Haldie	UDU. MÁŠ.TUR	1	nipsidu-	Գյովելեք	CTU 1, A 14-1V _{0 4+5}
^Ժ Haldie	GU ₄	1		Գյովելեք	CTU 1, A 14-1V _{0 5}
^Ժ Haldie	UDU	5		Գյովելեք	CTU 1, A 14-1V _{0 5}
^Ժ Haldie	UDU. MÁŠ.TUR	1		Սավաջըք	CTU 1, A 14-2V ₀₃
^Ժ Haldie	GU ₄	1		Սավաջըք	CTU 1, A 14-2V ₀₃
^Ժ Haldie	UDU	5		Սավաջըք	CTU 1, A 14-2V ₀₃₊₄
Անիայտ					
ԽԱՆԻ	Կենդանի(ներ)	Քանակը	Զոհաբերության ձևը	Վայրը	CTU 1
^Ժ Hald(i-	GU ₄	1		Նորագավիթ	CTU 1, A 18-7 ₅

Նկ. 1

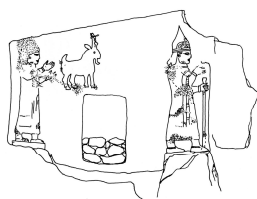
Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

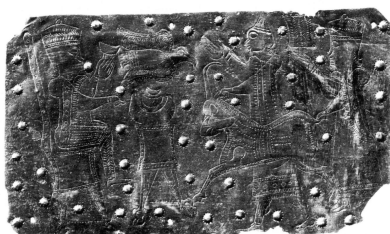
Նկ. 5

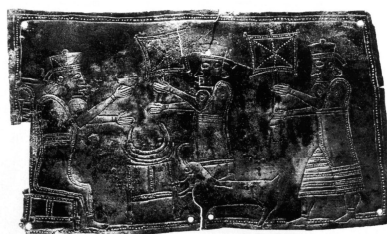
Նկ. 6

Նկ. 7

Նկ. 8

Նկ. 9

**10. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ
ՄԻՍԻՈՆԵՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՐՈՉՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋ – 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԻՉԲ)
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՎԱՀԱԳՆ**

***Բանալի բառեր՝ Արևմտյան Հայաստան, Վան, միսիոներություն,
յուն, կաթոլիկություն, «Պորտ» ընկերություն:***

Կաթոլիկ և բողոքական միսիոներությունը վաղուց է մուտք գործել Օսմանյան Թուրքիա: Սակայն, ի տարբերություն այլ ազգությունների ներկայացուցիչների, այդ նոր վարդապետության քարոզչությունը գրկաբաց ընդունվեց հիմնականում հայության կողմից, որը պայմանավորված էր Հայաստանի սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր դժգոյն իրավիճակով:

Սկսած 14-րդ դարից եվրոպացի միսիոներները սկսում են քրիստոնյաների, մասնավորապես՝ հայերի ծանր վիճակն օգտագործել իրենց կրոնա-քաղաքական նպատակների և շահերի իրականացման համար¹²²: Հենց նրանք էին, որ առաջին անգամ հայերի շրջանում հուսադրեցին այն գաղափարը, որ Եվրոպան և Հռոմի պապը կարող էին օժանդակել Հայաստանի ազատագրության գործում՝ սակայն միայն կաթոլիկություն ընդունելու պայմանով: Նրանց անմիջական ազդեցությամբ էր, որ հայ կաթոլիկոսները 16-17-րդ դդ. ձեռնունայն ճանապարհորդություններ կատարեցին դեպի եվրոպական մի շարք երկրներ:

Բողոքական միսիոներներն այն կարծիքին էին, որ հայ եկեղեցին գործում էր «կռապաշտական» համակարգով¹²³: Սակայն արևմտահայ իրականության մեջ ժողովրդի հետ երկար շփումներից հետո, կամաց-կամաց փոխվեց նրանց մտայնությունը և նրանք ավելի մերձեցան հայկական Լուսավորչական եկեղեցուն:

Սկսած XIX դ. 50-ական թվականներից Օսմանյան պետության կողմից հայ բողոքականությունը ճանաչվել էր առանձին համայնք և նրանց համար հաստատվել էր նվիրապետություն:

Կ. Պոլսի մեջ բողոքական քարոզիչները արմատներ ձգելուց

¹²² ՀԱԱ, ֆ. 1120, ց. 1, գ. 93, թ. 18:

¹²³ Գազանճեան Լ., Վերածնունդ Վան-Վասպուրականի. մշակութային ոսկեդար (1850-1950), Պոսթոն, 1950, էջ 293:

հետո, սկսեցին ճյուղեր արձակել նաև գավառներում: Այդպիսի մասնաճյուղերից մեկը հաստատվեց նաև Վանում:

1872 թ. Երկու պատվելիներ՝ Ռեյնոլդսը և Բարնեմը, Վանում հիմնադրեցին Ամերիկյան «Պորտ» ընկերությունը: Այդ ժամանակներից ի վեր «Պորտ» ընկերության կողմից շատ առաքյալներ են ուղարկվել Վան: Սակայն նրանցից և ոչ մեկը չկարողացավ տոկալ, դիմանալ և իրենց գործին հավատարիմ մնալ: Ոմանք անձնական պատճառներով, ոմանք էլ հուսահատությունից դրդված թողեցին և հեռացան: Բացառություն են կազմում միայն պաստեոր Ռեյնոլդսն ու իր կինը, որոնք 1872 թվականից հաստատվում են Վանում և շուրջ 46 տարի զբաղվում բողոքական քարոզչությամբ:

Ինչպես մյուս շրջաններում, Վանում ևս, բողոքական միսիոներությունն իր քարոզչական գործունեությունը սկսեց կրթական ոլորտից: Վանի ազգային-կրթական գործն այդ ժամանակ գտնվում էր անկերպարան վիճակում: Կարճ ժամանակվա ընթացքում միսիոներները Այգեստանում և Քաղաքամեջում ձեռնարկում են իգական և արական սեռի վարժարաններ բացելու գործը: Սկզբում վանեցիներն անտարբերությամբ են վերաբերվում նրանց գործունեությանը: Սակայն աստիճանաբար միսիոներները, գրավիչ եղանակով, սկսում են շահել ժողովրդի մի մասի հետաքրքրությունը և վստահությունը: Կրթական գործի հետ մեկտեղ, նրանք զարկ տվեցին նաև ավետարանական-քարոզչական և բժշկական բնագավառներին: Հմտանալով հայերենի մեջ դոկտոր-պաստեոր Ռեյնոլդսը մի կողմից վարում էր Վանի դպրոցի տեսչության պաշտոնը, մյուս կողմից, կիրակնօրյա ժողովներում ստանձնում էր բողոքական քարոզչի դերը: Միաժամանակ, իբրև բժիշկ, նա «ամեն օր վազում էր դէսուդէն հիւանդներին բժշկելու կամ «Յիսուսի քով ղրկելու»»¹²⁴: Քարոզչական աշխատանքի հետևանքով XIX դ. 90-ական թվականներին Վանում 1-2 ընտանիք արդեն պաշտոնապես ընդունել էր բողոքական դավանանքը¹²⁵:

Սակայն միսիոներությունը գոհ չէր իր ընդհանուր արդյունքից: 20-22 տարվա ընթացքում նա հազիվ 22 անդամ էր հավաքագրել, այնինչ հազարավոր դոլարներ էին ծախսվել: «Ամէն անգամ ժողովրդի մէջ

¹²⁴ Ծերուկ, Վանի նահանգը ներկայումս, XXV, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1904, թիվ 12, էջ 59:

¹²⁵ Նույն տեղում:

պատուելիները գանգատ էին յայտնում վանեցիների ապերախտ վարմունքի դեմ, կշտամբում էին նրանց ընթացքը, վշտանում էին տեսնելով, որ հակառակ իրանց անձնուեր ջանքերին և եռանդին, վանեցիները չեն ուզում ուղիղ ճանապարհի վրայ գալ»¹²⁶:

Վրա հասավ 1895 թ., երբ տնտեսական տագնապը Վանում հասավ իր բարձրագույն աստիճանին: «Պորտ» ընկերության Վանի մասնաճյուղի անունով Ամերիկայից և Եվրոպայից (Շվեյցարիա, Անգլիա, Գերմանիա) գումարներ ուղարկվեցին վանեցի կարոտյալներին օգնելու, 500-600 երկսեռ որբերին խնամելու և ուսուցանելու համար: Դպրոցներ բացվեցին Վանում, Հայոց ճորում, Գավաշում, Շատախում, Արճեշում: Միաժամանակ, Ռեյնոլդսը գործարան հիմնեց Վանում և սկսեց կարիքավորներին տրամադրել նպաստ: Այդ վիճակը շարունակվեց մինչև 1898 թ.: Մինչ այդ ծաղրի և նախատինքի արժանացած բողոքական պատվելիները Վանի գյուղական և քաղաքային հասարակության աչքում դառնում են սուրբ և փրկիչ: Արդյունքում, բողոքականության հետևորդների թիվը հասնում է 100-ի, իսկ ընտանիքների թվաքանակը 10-ի¹²⁷:

Հ. Տեր-Մկրտչյանը հավաստում է, որ Ռեյնոլդսը «կամաց-կամաց դիմադրելով ժամանակին լուսաւորչականների կողմից եղած հալածանքներին և արհամարհանքին, տների բժշկական այցելությունների ժամանակ շահում է մի քանի եղբայրներ, և նրանցով սկսում է իր պրօպագանդի գործը»¹²⁸: Նրան հաջողվեց «Պորտ» ընկերության օգնությամբ Այգեստանի արևելյան բլրի վրա կառուցել ամերիկյան դպրոց, ժողովարան, որբանոց, գերեզմանատուն, բուժարան, դեղատուն, արհեստանոց, բանջարանոց, հողմաղաց, ծաղկանոց՝ ինչպես գիտություն, լուսավորություն, այնպես էլ բողոքականություն տարածելու համար:

Ռեյնոլդսը 1905 թ. Վանում հիմնում է եկեղեցի-ժողովարան, որտեղ որպես մշտական քարոզիչ է հրավիրում Դավիթ Փախչոյանին¹²⁹: Նրա ղեկավարության տակ էին աշխատում ամերիկացի երկու

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 59-60:

¹²⁷ Ծերուկ, նշվ. հոդվ., էջ 60:

¹²⁸ «Գործ», Թիֆլիս, 1908թ., նոյեմբերի 4, թիվ 46:

¹²⁹ Նույն տեղում:

միսիոներներ, հայ քարոզիչներ և օգնականներ, սակայն հիմնական աշխատանքներն ինքն էր իրականացնում¹³⁰:

Այդուհանդերձ, բարձր գնահատելով Ռեյնոլդսի բարոյական, մտավոր, ֆիզիկական և նյութական աջակցությունը Վանի հայության կյանքում, տեղացիների նախաձեռնությամբ, Վանի հոգևոր առաջնորդ արքեպիսկոպոսի Հովսեփ Սարաճյանի մասնակցությամբ, 1912 թ. սեպտեմբերի 30-ին Վանի նորակառույց ժողովարանի մեջ տեղի ունեցավ նրա գործունեության 40-ամյակին նվիրված հոբելյանը: Ելույթ ունեցողները՝ Վանի Երամյան վարժարանի տնօրեն Համբարձում Երամյանը, Վանի քաղաքապետ՝ Ավետիս Թերզիբաշյանը, երիտասարդ միսիոներ՝ Ըշըրը և ուրիշներ, արժևորեցին նրա դերակատարությունը Վանի ժողովրդի կյանքում¹³¹:

Քիչ չէին նաև քննադատությունները Ռեյնոլդսի հասցեին: Այսպես Հ. Տեր-Մկրտչյանը խոսելով բողոքական քարոզչության մասին նշում է. «Թէ ինչո՞ւ դոկտոր Ռէյնօլտս այնքան ներողամտութեամբ է վերաբերում փողի հաշիւներին, հասկանալի է, որպէս զի համակիրների շարքից ոչ ոք չը պակսի, այլ աւելանայ: Թէ ի՞նչ միջոցների է դիմել նա աւարտող գիշերօթիկներին բողոքական դարձնելու համար, արժէ յիշատակել, որ ընդդիմացողներին դուրս է արել դպրոցից, չը թողնելով որ խեղճերը մի տարի էլ աշխատեն իրենց աւարտական վկայականը ստանալու համար: Իսկ աւարտողները ամեն կերպ վարձատրում են, թէ՛ շրջանակում ուսուցչութեան կամ ուրիշ պաշտօններով և թէ՛ գիւղերում բողոքական պրօպագանդիստի դերով՝ իբրև ուսուցիչ և քարոզիչ: Այն գիւղական դպրոցները, որտեղ ուսուցիչը միսիօնարութիւնից են ուղարկւած, վճարում են ուսուցչի կէս ռոճիկը, մնացածը ստանում է նա Պօրտ ընկերութիւնից: Այսպիսով, դպրոցական գործը մեծ ընդունելութիւն է գտել և գտնում է և միսիօնարութիւնը աշխատում է հաստատուն հիմքերի վրայ դնել գործը: Թէ ինչքան օգտակար է եղել բողոքականների շրջանակ Վանի նահանգի հայ հասարակութեանը, այսքանը պիտի ասել, որ նա լաւ մուրացկանութիւն սովորեցրեց նրան, ուրիշ ոչինչ, երբեմն փող, հաց, շորեղէն բաժանելով, քիչ անգամ նա փոխ սերմնացանել է տւել. Այս բոլորը ի հարկէ ձրի: Թէ

¹³⁰ Գազանճեան Լ., նշվ. Աշխ., էջ 293:

¹³¹ «Աւետաբեր», Կ. Պոլիս, 1912 թ., նոյեմբեր 16, թիվ 46, էջ 1091:

աղքատ, ճնշած ժողովուրդը ինչքան է օգտուել այս բարիքներից, այսքան ասենք, որ պաշտօնեաների ռոճիկը բաժանաճից միշտ աւելի է եղել, իսկ այդ ռոճիկը հանւած է եղել աղքատներին բաժանւելիք փողերից, նպաստներից»¹³² :

Ա-Դոն, հիմք ընդունելով Վանի քաղաքական գործիչներ՝ Մկրյանի և Թութունջյանի վկայություններն, առանձնացնում է նաև Ռեյնոլդսի հակահայկական գործելակերպը, նշելով, որ 1896 թ. ջարդերի ժամանակ միսիոներն իրեն մոտ ապաստանած հայերին հանձնում էին Վանի թուրքական կուսակալության ձեռքը¹³³ :

Իր առաքելությամբ Ռեյնոլդսից ետ չէր մնում նաև նրա «հանրմ» կինը, որը մեծ դեր է խաղում հայ որբուհիների դաստիարակության գործում: Երբ 1915 թ. Ռեյնոլդսը գտնվում էր Ամերիկայում, նրա կինն էր կատարում բոլոր գործերը: Սակայն 1915թ. Մեծ գաղթի ճանապարհին նա հոգնածությունից ուժասպառ մահանում է Թիֆլիսում, որտեղ երախտապարտ վանեցիները կազմակերպում են նրա հուղարկավորությունը: Դժբախտաբար Ռեյնոլդսի երազանքներն անկատար են մնում: 1916թ. այցելելով և նպաստներ բաշխելով Երևանի գաղթականներին, նա Ամերիկա վերադառնալուց հետո վախճանվում է: Նա Մ.Խրիմյանի նման կտակում է, որ իր աճյունն առաջին պատեհության դեպքում տեղափոխվի Վան: Այդ մասին Ե. Ռշտունին Հ. Երամյանին ուղղված 1925 թ. նամակում գրում է. «աճիւններ ինձ յանձնուած են եւ ես կը յուսամ վանեցիների կարավանին հետ տանիլ աճիւններ եւ հոն հաստատուիլ մեր սիրելի Վան...»:¹³⁴

Քարոզչությանը և կրթական գործին զարկ տալու համար Ռեյնոլդսի հետ, որպես նրա օգնական, Վան էր եկել երիտասարդ Գրինը:

Սկզբում Գրինը վատ պատկերացում ուներ Վանի հայ ժողովրդի մասին: Սակայն շփվելով ժողովրդի տարբեր խավերի ներկայացուցիչների հետ, նա փոխեց իր սխալ համոզմունքները և դարձավ հայասեր: Սակայն առաջ բերելով մի կողմից հայ «եղբայրների», իսկ մյուս կողմից պահպանողական Ռեյնոլդսի դժգոհությունները, նա շուտով հեռացվեց Վանից:

¹³² «Գործ», Թիֆլիս, 1908 թ. նոյեմբերի 4, թիվ 46:

¹³³ Ա-ԴՕ, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում, էջ 159:

¹³⁴ Գազանճեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 295:

1895 թ. Նա ստանձնեց Նյու Յորքի հայանպաստ կոմիտեի քարտուղարության պաշտոնը, որը նա վարեց մինչև 1918 թ. Իր համար միշտ բնաբան ունենալով՝ «Ամերիկայէն Վան գացի իբրեւ միսիոնար եւ այժմ Վանէն Ամերիկա կուգամ իբրեւ վանեցի միսիոնար» կարգախոսը:¹³⁵

1894 թ. Վան եկավ երիտասարդ մեկ այլ միսիոներ՝ Հերբերտ Ալենը, որը Կ.Պոլսի «Ավետաբեր» պարբերականի նախկին խմբագիր Ալենի որդին էր և Վանի դպրոցի տեսուչը: Ծնված լինելով Խարբերդում, նա սահուն խոսում էր հայերեն և սիրում էր հայերին: 1894թ. Սասունի դեպքերը, 1895-96թթ. Կոտորածները, Խարբերդի եղեռնին զոհ դարձած իր անդամալույծ հոր մահը խոր հետք թողեցին նրա սրտում:

1897 թ. Նա Ամերիկայից վերադարձավ Վան՝ միաժամանակ ստանձնելով քրդերի կողմից կողոպտված հայ գյուղացիների իրավունքների վերականգնման հոգսը: Նույն թվականի գարնանը Վանի ամերիկյան փոխհյուպատոսի և անասնագետ Շահեն Շատախցյանի ուղեկցությամբ Հ. Ալենը Սալմաստի Փայաջուկ գյուղից ձեռք բերեց լծկան անասուններ: Վերադառնալով Վան, նա շարունակեց իր տեսչական գործունեությունը: Սակայն նա նույնպես արժանացավ Գրինի ճակատագրին:

Վերադառնալով Ամերիկա 1900 թ. Հ.Ալենը հիմնում է «Կոչնակ Հայաստանի» պարբերականը, ստանձնում է Պարտիզակի ամերիկյան վարժարանի տեսչության, ապա «Ավետաբեր»-ի խմբագրի պաշտոնները:

Գրինը մահացել է 1911թ.՝ 46 տարեկան հասակում կտակելով՝ «ըսէք իմ ազգիս (խոսքը հայերի մասին է՝ Վ. Հ.), որ զիրար սիրեն եւ ճշմարտութեան ճանապարհէն չխոտորին» կարգախոսը¹³⁶: Նրա հոգեհանգիստը և հուղարկավորությունը կատարվեց հայ ժողովրդի նախաձեռնությամբ, Վանի ժողովարանի մեջ¹³⁷:

Քիչ չէին դեպքեր, երբ միսիոներները նպաստում էին հայ դպրոցական գործի հաջողությանը: Այսպես, երբ Վանի Երամյան վարժարանը գտնվում էր ֆինանսական ծանր վիճակի մեջ, անգլուիի

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 295-296:

¹³⁶ Գազանճեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 296-297:

¹³⁷ «Ավետաբեր», Կ. Պոլիս, 1912 թ., նոյեմբեր 16, թիվ 46, էջ 1090:

բողոքական միսիոներ Գրեյս Քեմբլը 1895 թ. նամակով դիմում է անգլիական հասարակությանը և խնդրում հանգանակություն կազմակերպել հանուն Երամյան վարժարանի¹³⁸:

1900 թ. Ամերիկայից Խարբերդ և ապա Վան ժամանեց բժիշկ Աշերը (Ըշերը), որը ձեռնահաստրեն ձեռնամուխ եղան բազմաթիվ հիվանդների ձրի բժշկական օգնության և դեղ բաժանելու օգտակար գործին: Այնքան մեծ է եղել Աշերի նկատմամբ տաճած սերն ու հարգանքը Վանի բնակչության շրջանում, որ երբ 1912 թ. Կարինի մեջ գումարված միսիոներական ժողովը որոշում է նրան Վանից տեղափոխել Կարին, վանեցիներն անմիջապես հանրագրություն են պատրաստում և դիմելով Կարինի միսիոներական ժողովի մասնակիցներին, խնդրում նրան թողնել Վանում¹³⁹:

1915 թ. ամռանը նա գաղթական ժողովրդի հետ անցնում է Երևան՝ ստանձնելով Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց ընկերության գործերի վերատեսչությունը¹⁴⁰:

Միսիոներական գործունեություն էր ծավալել նաև Էրնես Ալբերտի Եարոն, որը եղել է դպրոցի ուսուցիչ, միսիոներական շրջանակի մեջ գործող հայերի վերակացու-տեսուչ, Վանի միսիոներական բարձրագույն վարժարանի նախագահ:

1915 թ. Վանում և Երևանում նա մեծ ծառայություն է մատուցում որբերին և թշվառներին օգնելու գործում, որի համար վարձատրվում է հայկական կառավարության պատվանշանով: Էրնեստ Յարոն մահացել է 1940 թ.¹⁴¹:

Մեծ աշխատանք կատարեց նաև Կրեյսին, որը 1916 թ. միայն Հայոց ձորի Նորդուզի և Գավաշի շրջանում կարիքավոր բնակչությանը բաժանեց 1200 գլուխ անասուն, ինչպես նաև անկողիններ և հագուստեղեն¹⁴²: Հայկական բարենորոգումների ամենաբուռն շրջանում՝ 1913 թ. սեպտեմբերի 18-ին, Թավրիզի վրայով Վան ժամանեց Բալկանյան, իսկ հետագայում՝ անգլո-հայկական կոմիտեի նախագահ՝

¹³⁸ Վանի Երամեան վարժարանը, Կ. Պոլսի, ա.թ., էջ 9-15:

¹³⁹ Նույն տեղում, էջ 9-15:

¹⁴⁰ Գազանճեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 299:

¹⁴¹ Նույն տեղում, էջ 300:

¹⁴² «Արես», Բաքու, 1916թ., հունիսի 17, թիւ 131:

Նոել Բեքստոնն՝ իր եղբոր՝ Հարոլդ Բեքստոնի և Լոնդոնում հրատարակվող անգլիական «Ararat» ամսագրի խմբագիր-հրատարակիչ, հայ մեծանուն վիպասան Րաֆֆու որդու՝ Արամ Րաֆֆու ուղեկցությամբ¹⁴³: Ն. Բեքստոնի նպատակն էր «ուսումնասիրելու հայկական կեանքը և մօտից տեսնելու հայ ժողովրդի տառապանքները»¹⁴⁴:

Պատվիրակությունը Վանում հանդիպում է Վանի նահանգապետ՝ Թահսին բեյին և այցելելով Վարագի, Աղթամարի հայոց վարժարանները, սեպտեմբերի 22-ին Էրզրումի և Թիֆլիսի վրայով հետ է վերադառնում Անգլիա:

Բողոքական քարոզիչ էր հայազգի Արսեն Կեորկիզյանը, որը ծնվել և իր նախնական կրթությունը ստացել է Վանի Ամերիկյան բարձրագույն վարժարանում: Նա Գ. Պետրոսյանի հետ հիմնում է Վանի Քաղաքամեջի արական վարժարանը, ուր 4 տարի պաշտոնավարելուց հետո ուղարկվում է Մարզվանի «Անաթոլիա» քոլեջը, ապա տեղափոխվում է Գերմանիա, ուր աստվածաբանություն է ուսանում Բեռլինի «Ալիանս» ճեմարանում: Վերադառնալով Վան, նա 1912-1915 թթ. պաշտոնավարում է իբրև Քաղաքամեջի ամերիկյան երկսեռ դպրոցների փոխտեսուչ և եկեղեցիների հովիվ: 1915թ. հուլիսյան չարաղետ գաղթից հետո՝ մինչև 1917 թ., Ա. Կեորկիզյանը եղել է Բաքվի գաղթականական դպրոցի ուսուցիչ և տեղի Ավետարանական եկեղեցու քարոզիչ: 1917-1918 թթ. Նա ծառայել է Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատուցում՝ որպես «Home Relief»-ի վարիչ: Իսկ 1918 թ. Վարում է Թավրիզի հայ երիցական եկեղեցու հովվության պաշտոնը: 1918 թ. գաղթի ժամանակ, անգլիական զինվորական իշխանությունների օժանդակությամբ Ա. Կեորկիզյանը վասպուրականցի տարագիրների համար Համադան-Քիրմանշահ-Բաղդադ գծի վրա հիմնում է սննդակայաններ:

1918 թ. վերջերին նա գործուղվում է Բաղդադ՝ անգլիացիների մոտ, իբրև Թեհրանի Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ՝ օժանդակելու այնտեղ պատսպարված 20 հազ. հայ գաղթականներին: Բաքուբայի անապատում՝ Մուշեղ արք. Սերոբյանի հետ նա հիմնում է ՀԲԸՄ

¹⁴³ «Աշխատանք», Իզմիր, 1913 թ. հոկտեմբերի 30/ նոյեմբերի 12, թիվ 37:

¹⁴⁴ «Մշակ», Թիֆլիս, 1913 թ. հոկտեմբերի 12, թիվ 226:

«Վասպուրական» և «Արարատյան» երկսեռ որբանոցներ, որոնք հետագայում տեղափոխվում են Երուսաղեմ¹⁴⁵:

Այսպիսով՝ բողոքական միսիոներությունը սկսած XIX դ. 70-ական թվականներից, ինչպես Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում, այնպես էլ Վանում ձեռնարկում է ավետարանական-քարոզչական, կրթական, բժշկական գործունեություն, որի արդյունքում կառուցվում են դպրոց, վարժարան, որբանոց, գերեզմանատուն, բուժարան, դեղատուն, արհեստանոց, բանջարանոց, հողմաղաց և ծաղկանոց: Բողոքականությունն Արևմտյան Հայաստանում ունեցել է ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական հետևանքներ: Գիտության և լուսավորության քողի տակ թաքնվել է օտար վարդապետության բուն քարոզչական նպատակը:

SUMMARY

FROM THE HISTORY OF PROMOTED ACTIONS BY PROTESTANT MISSIONERS IN WESTERN ARMENIA (THE END OF 19TH CENTURY- THE BEGINNING OF 20TH CENTURY)

HARUTYUNYAN VAHAGN

Started from ancient times, catholic and protestant missionaries entered the Ottoman Turkey. Since 14th century, European missionaries started to take advantage of Christians, particularly Armenians straits, for actualizing their religious and political interests and goals. Since the XIX century 50es Armenian Protestants were recognized as a separate community and the hierarchy was established for them by Ottoman Empire. Since XIX century 70ies protestant missionaries undertook gospel-preaching, educational and medical occupations, in the result of which schools,colleges, orphaneges, cemeteries, clinics, pharmacies, workshops, gardens, windmills and flower gardens were constructed and bulit in different regions of Western Armenia, and in Van as well. Protestantism in Western Armenia had positive and also negative consequences.

Keywords: *Western Armenia, Van, missionary, Catholicism, "Port" Company.*

¹⁴⁵ Գազանճեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 301-302:

РЕЗЮМЕ
ИЗ ИСТОРИИ ПРОПАГАНДИРУЕМЫХ ДЕЙСТВИЙ ПРОТЕСТАНТСКИХ
МИССИОНЕРОВ В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ. (КОНЕЦ 19-ГО ВЕКА –
НАЧАЛА 20-ГО ВЕКА)

АРУТЮНЯН ВААГН

От долгих времен, католические и протестантские миссионеры вошли в Османскую Турцию. С 14-го века европейские миссионеры начинают воспользоваться от христианских в частности, армянских проливов, чтобы актуализировать их религиозные и политические интересы и цели. С 50-х годов XIX века армянские протестанты были признаны Османской империей, в качестве отдельного сообщества и иерархия была создана для них. С XIX века протестантские миссионеры 70-х годах предприняли евангельскую проповедь, образовательные и медицинские занятия. В результате, которых были построены школы, колледжи, детские дома, кладбища, клиники, аптеки, мастерские, сады, ветряные мельницы и цветочные сады в различных районах в Западной Армении также в Ване.

Ключевые слова: *Западная Армения, Ван, миссионер, католицизм, компания "Порт"*

**11. ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ Բ ԽՄԲԻ՝ XIV ԴԱՐԻՑ ՀԵՏՈ
ՄԻՆՉԵՒ XV ԴԱՐԻ ՎԵՐՋՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ՍՐԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐՆ
ՈՒ ԽՄԲԱԳՐՈՒՄՆԵՐԸ**

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ՆԱՐԻՆԵ

Բանալի բառեր՝ «Կանոնագիրք Հայոց», Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խումբ, առարկայական ցանկ, Հակոբ Ղրիմեցի, Ներսես վարդապետի հիշատակարան, Ազարիա Սասնեցի:

«Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն հայ միջնադարյան մատենագրության արժեքավոր նմուշներից է: Ձևավորվելով VIII դարում՝ «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն անցել է զարգացման բազմադարյա ուղի և այդ ուղու տարբեր հանգրվաններում ենթարկվել զանազան խմբագրությունների և սրբագրությունների: Կատարված խմբագրություններից նշանակալից է հատկապես 1056-1059 թթ. տեղի ունեցածը: Այս խմբագրության ժամանակ է ձևավորվել «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի նոր, յուրօրինակ տարբերակը՝ Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի¹⁴⁶ նախնական օրինակը (Մաշտոցյան Մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), ձեռ. 656 (1661 թ.), 646 (1731 թ.): «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի այս տարբերակի խմբագիրը կամ խմբագիրները վերադասավորել և վերախմբավորել են տվյալ ժամանակ գործածվող ԽԱ (41) կանոնախմբերը¹⁴⁷ և հավելել «Սրբոյն Եղիշայի ի կանոնաց գրոց. Գլուխ մի» բնագիրը¹⁴⁸:

«Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի (ձեռագրերի Բ խումբ) հաջորդ խմբագրությունն իրականացրել է կիլիկյան նշանավոր մատենագիր, եկեղեցական, քաղաքական գործիչ Գևորգ Սկևռացին (Լամբրոնացին, 1245–1301 թթ.): Խմբագրության ընթացքում մեծանուն վարդապետը

¹⁴⁶ Կանոնագիրք ձեռագրերի այս խումբն ընդգրկում է 78-81 կանոնախմբեր. այստեղ Հովհաննես Օձնեցու 32 կանոններից բաղկացած կանոնախումբը 36-րդ կամ 42-րդ համարների ներքո է: Կանոնագիրք ձեռագրերի Ա և Բ խմբերի պայմանական անվանումները տվել է Վ. Հակոբյանը (տե՛ս Վ. Հակոբյան, «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա, Ներածություն, Երևան, 1964, էջ XXX (այսուհետ՝ «Կանոնագիրք Հայոց»):

¹⁴⁷ Այդ կանոնախմբերը տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա, էջ 18-537, հտ. Բ, Երևան, 1971, էջ 3-243:

¹⁴⁸ Առավել մանրամասն տե՛ս Ն. Վարդանյան, Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի կազմավորումն ու հետագա խմբագրությունը 78 կանոնախմբերի սահմաններում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2014, № 3, էջ 130-132, նաև նույնի, Գևորգ Երզնկացին և «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2015, № 2, էջ 51-52:

վերահամարակալել է Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի նախնական տարբերակի կանոնախմբերը, ձեռագրերի Ա խմբի՝ իր ժամանակ կիրառության մեջ գտնվող ԾԸ (58) կանոնախմբերից բաղկացած տարբերակից (ՄՄ ձեռ. 6409 (XIII դ.), 8926 (XV դ.) և այլն) լրացրել է ձեռագրերի Բ խմբում բացակայող կանոնախմբերը՝ վերադասավորելով դրանք ըստ հեղինակային և բովանդակային առանձնահատկությունների, ավելացրել է 12 նոր կանոնախմբեր, վերաձևել նախնական օրինակի առարկայական ցանկը՝ հավելելով նաև նոր վերնագրեր¹: նագրեր¹: Գևորգ Սկևռացու իրականացրած խմբագրությունից հետո Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խումբն ընդգրկել է ՀԸ (78) կանոնախումբ²: խումբ²:

Հետագայում՝ XIV-XVII դարերում, «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի այս տարբերակը սրբագրվել է, ընդլայնվել՝ ենթարկվելով մի շարք փոփոխությունների:

Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի բազմաթիվ գրչագրերի մեր համակողմանի ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ այդ փոփոխություններն արտացոլված են ՄՄ 10682 (1643 թ.), 654 (1671 թ.), 2677 (1697 թ.), 3544 (XVII դ.), 3098 (XVII դ.), 10953 (XVII դ.) գրչագրերում:

Հարկ է նշել, որ XX դարում Վ. Հակոբյանը, ներկայացնելով Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի կազմավորման և զարգացման պատմությունը³, նշված ձեռագրերից ՄՄ 654, 2677, 3544, 3098 թվահամարի համարի գրչագրերը (kmpr՝ ըստ Վ. Հակոբյանի) համարել է Գևորգ Երզնկացու (1350?-1416 թթ., իրականում՝ Գևորգ Սկևռացու) խմբագրության օրինակներ⁴: Սակայն, ինչպես արդեն նշեցինք, Վ. Հակոբյանի նի մատնանշած ձեռագրերը՝ ՄՄ 10682, 10953 գրչագրերի հետ միասին առանձին ենթախումբ են կազմում և ներկայացնում են Գևորգ Սկևռացու խմբագրության սրբագրված տարբերակը՝ միայն այս ենթախմբին հատուկ փոփոխություններով:

¹ Առավել մանրամասն տե՛ս Ն.Վարդանյան, Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի կազմավորում..., էջ 133-137:

² Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 8964 (XV դ.), թ. 1ա-2բ (ցանկ): Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի այս ՀԸ ՀԸ (78) կանոնախմբերի ամբողջական ցանկը (ըստ ՄՄ 654 ձեռագրի) տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հտ. Գ, կազմ. Օ. Եզանեան, Երևան, 2007, էջ 206-217:

³ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Բ, Ներածություն, էջ XXI-XXV, XXX-XLI:

⁴ Նույն տեղում, էջ XXXII-XXXIX:

Իսկ թե ինչ փոփոխությունների է ենթարկվել «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն (ձեռագրերի Բ խումբ) մինչև XVII դարի վերջն իրականացված սրբագրության և հետագա խմբագրության ժամանակ կներկայացնենք ստորև:

Այսպես՝ «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի Գևորգ Սկևռացու խմբագրած տարբերակի հետագա սրբագրողը կամ սրբագրողները վերահամարակալել են Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի ՀԸ (78) կանոնախմբերի կանոնները, ցանկ չունեցող կանոնախմբերին ավելացրել են ցանկեր, եղած ցանկերը սրբագրել են, վերածնել՝ առավել կատարելագործելով «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն և դյուրացնելով դրա կիրառությունը:

Մինչ այդ ցանկ ունեցող կանոնախմբերի ցանկերի վերածնության վառ օրինակ է Սահակ Պարթևի «Կանոնք սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի. Գլուխք ԾԵ» կանոնախումբը: Ձեռագրերի Ա խմբում այն հանդես է գալիս որպես մեկ ամբողջական կանոնախումբ¹, իսկ Բ խմբում բաժանված է 4 առանձին կանոնախմբերի: Սակայն, եթե ձեռագրերի Բ խմբի սկզբնական օրինակներում և դրանցից ընդօրինակված ձեռագրերում ցանկն Ա-ԾԵ խորագրերով ընդհանուր է , և դրված է առաջին՝ ԻԹ (29)², իսկ Գևորգ Սկևռացու իրականացրած խմբագրությունից հետո՝ Լ (30)³ կանոնախմբից առաջ, ապա այս սրբագրության ժամանակ ցանկը տրոհվել է և տրոհված յուրաքանչյուր հատվածը տեղադրվել է համապատասխան կանոնախմբից առաջ՝

«Լ. Կանոնք սրբոյն Սահակայ հայրապետին - Ա. Վասն զուսումնասէրս ձեռնադրել քորեպիսկոպոս... ԼԵ. Վասն արեղէից ի կրանս կալ...

ԼԱ. Նորին սրբոյն Սահակայ - ԼԶ. Վասն եկեղեցւոյ եւ վանաց թէ որպէս... ԽԴ. Վասն սահմանադրութեան կանոնաց...

ԼԲ. Նորին սրբոյն Սահակայ - ԽԵ. Վասն եպիսկոպոսաց, թէ որպէս պարտ է զպաշտօնեայս Աստուծոյ խնամել... ԽԹ. Վասն եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց, որ աչառ իցեն...

¹ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա, էջ 363-421:

² Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 8938, թ. 148ա-163բ և այլն:

³ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 8964, թ. 138բ-152բ և այլն:

ԼԳ. Նորին սրբոյն Սահակայ - Ծ. Վասն եպիսկոպոսաց խնամօք կալ ի սահմանս իրեանց... ԾԵ. Պատուէր եպիսկոպոսաց բովանդակ կարգաց եկեղեցւոյ խնամք տանել...»¹:

«Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի այս տարբերակի սրբագիրը կամ սրբագիրները նույն կերպ են վարվել նաև «Կանոնք Բարսղի առ Ամփիւղքոս. Գլուխք ԾԱ»² կանոնախմբի պարագայում: Այսպես՝ եթե Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի սկզբնական օրինակներում և դրանցից ընդօրինակված ձեռագրերում ցանկը տրված է միասնական ԾԱ գլուխներով³ նաև հաջորդ՝ որպես առանձին կանոնախումբ հանդես եկող «Գիր կանոնական սրբոյն Բարսղի առ քահանայ մեծ Թէոդորոս Անտիոքայ...» միավորի համար, ապա այս ենթախմբի ձեռագրերում «Առ Թէոդորոս» կանոնախմբի համար ցանկն առանձնացված է՝ «Ա. Վասն չամուսնանալոյ առ ընտանիս»⁴: Առաջին կանոնախմբի դեպքում էլ խորագրում ուղղված է ընդգրկված կանոնների քանակը՝ ԾԱ-ի փոխարեն նշված է «... Բան Ծ»⁵:

Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ այս սրբագրության ժամանակ վերասրբագրվել են մինչ այդ ցանկ ունեցող որոշ կանոնախմբերի ցանկերը ևս: Այստեղ որոշ վերնագրեր ընդարձակվել են կամ փոփոխվել: Ներկայացնենք մի քանի օրինակներ՝

Մինչ այս սրբագրությունը	Սրբագրությունից հետո
Սահակ Պարթևի կանոններ	Սահակ Պարթևի կանոններ
«Դ. Վասն տեսուչ քորեպիսկոպոսին:	«Դ. Վասն տեսուչ քորիսկոպոսին համառատելոյ զեկեղեցի:
ԼԵ. Վասն արեղայից:	ԼԵ. Վասն արեղէից ի կրանս կալ»:
Շահապիվանի կանոններ	Շահապիվանի կանոններ
ԺԵ. Որ կրանաւոր լինի:	ԺԵ. Որ կրանաւոր լինի, ընդ ընկերս կացցէ:
ԺԶ. Որ արծաթով լինի եպիսկոպոս:	

¹ ՄՄ, ձեռ. 654, թ. 155բ-168բ, ձեռ. 2677, թ. 160բ-176ա և այլն:

² Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա, էջ 329-362:

³ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 8964, թ. 77ա-84բ, ձեռ. 8938, թ. 77ա-85ա և այլն:

⁴ ՄՄ, ձեռ. 654, թ. 78ա, ձեռ. 10682, թ. 136բ և այլն:

⁵ Նույն տեղում:

Ի. Եպիսկոպոս որ գիտէ»¹

ԺԶ. Որ արծաթով եպիսկոպոս
ծեռնադրեն կամ առաջնորդութեան
կամ աւելի մեծութեան ցանկայ:

Ի. Վասն քահանայի, որ զմեղս
ժողովրդեանն եպիսկոպոսէն ծածկէ»²
և այլն:

Հատկանշական է նաև այն, որ Հովհաննես Օձնեցու (717-728 թթ.) խմբագրությունից հետո «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածու ներմուծված, Ա խմբի ձեռագրերում ցանկ չունեցող այնպիսի կանոնախմբեր, ինչպիսիք են՝ Թադեոս, Փիլիպոս առաքյալներին վերագրվող, Երկրորդ Նիկիական, Բարսեղ Կեսարացուն վերագրվող «Վասն պէս-պէս և բիրապատիկ ախտից» կանոնախմբերը³, որոնք Բ խմբի նախորդ ենթախմբերում էլ ցանկեր չունեն⁴, այս սրբագրության ընթացքում օժտվել են համապատասխան ցանկերով⁵: Ուշագրավ է, որ Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի այս ենթախմբում ցանկեր ունեն բոլոր ՀԸ (78) կանոնախմբերն անխտիր:

Այս ամենից զատ, սրբագիրը կամ սրբագիրները ժողովածուում առկա բոլոր կանոնները վերահամարակալվել են մասնավոր և ընդհանուր համարներով: Ընդ որում սրբագրության ժամանակ որոշ կանոններ տրոհվել են երկու մասի, որոշներն էլ միավորվել՝ ստանալով ցանկերում իրենց համապատասխան վերնագրերը:

Այսպես օրինակ՝ Առաքելական կանոնների տպագիր ԺԳ կանոնը «Մեծն ի ծնունդս կանանց...» հատվածից տրոհվել է: Տրոհված հատվածը որպես առանձին կանոն համարակալվել է ԺԴ կարգահամարով, ինչն իր արատացումն է գտել ցանկերում՝ «ԺԳ. Վասն մկրտութեան գուշակութեամբ նահապետաց եւ մարգարէից: ԺԴ. Վասն թէ մկրտութիւնն Յովհաննու զՏէր Յիսուս արինակէր Նորոյ ուխտիս»⁶:

¹ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա, էջ 362, 366, 367, 423:

² ՄՄ, ձեռ. 654, թ. 156ա, 166ա, 173ա:

³ Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Բ, էջ 19-45, 73-90, 101-180:

⁴ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 8964, թ. 35բ-40բ, 53ա-57ա, 84բ-104ա և այլն, ձեռ. 8938, թ. 33ա-38բ, 51ա-55բ, 85ա-108բ և այլն:

⁵ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 654, թ. 26բ-33բ, 46ա-54ա, 87ա-116բ, ձեռ. 2677, թ. 39ա-45ա, 57բ-65բ, 96ա-124բ և այլն:

⁶ Նույն տեղում, թ. 7բ, 8ա, 11աբ, հմմտ. «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա, էջ 25, 35-37:

Նույն կերպ տրոհվել են նաև Բարսեղ Կեսարացուն վերագրվող «Վասն պէս-պէս և բիւրապատիկ ախտից» բնագրի ԼԱ, ԼԲ կանոնները¹, ինչի հետևանքով էլ կանոնախումբը միայն այս ենթախմբում ՄՀԲ (272) կանոնների փոխարեն բաղկացած է ՄՀԴ (274) կանոններից²:

Նշենք, որ այս սրբագրությանը հատուկ փոփոխություններից մեկն էլ այն է, որ մինչ այդ Նիկիայի ժողովի կանոններին կից հանդես եկող «Կոստանդինուսի թագաւորի առ եպիսկոպոսս եւ առ ժողովուրդս»³ և «Գլուխ հաւատոց ժողովոյն Նիկիայ»⁴ բնագրերը կցվել են Երկրորդ Նիկիական կանոններին և դրվել դրա նորակազմ ցանկից հետո⁵: Ինչպես նաև «Կանոնք երանելոյն Եպիփանու Կիպրացոյ եպիսկոպոսի մեծի և առաքինւոյ մարգարէի և նշանագործի» կանոնախմբի խորագրում «Գլուխք Գ» նշումը, որ մնացել էր Ա խմբի ձեռագրերից, դարձել է «Գլուխք Բ»⁶՝ համապատասխանելով բովանդակությանը:

Հավելենք, որ այս սրբագրության ընթացքում վերաձևվել են ոչ միայն կանոնախմբերի մասնավոր ցանկերը, այլև՝ ողջ առարկայական ցանկը:

Այսպես՝ ենթախմբի մեզ հասած հնագույն ձեռագիրը ՄՄ 10682 թվահամարի գրչագիրն է՝ ընդօրինակված 1643 թվականին. «Եւ գրեցաւ ի Սեբաստիայ... թվին ՌԴԲ. (1643)»⁷: Այն բովանդակում է առարկայական երկու ցանկեր, որոնցից առաջինը ներկայացնում է այս ենթախմբի նախնական տարբերակի առարկայական ցանկը, իսկ երկրորդը՝ դրա վերաձևված տարբերակը:

Ինչպես արդեն նշեցինք, Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի այս ենթախումբն առաջացել է Գևորգ Սկևռացու խմբագրության մի տարբերակի վերափոխման արդյունքում: Եվ եթե Գևորգ Սկևռացին իր խմբագրության ժամանակ լրացրել և բովանդակային վերադասավորման էր ենթարկել Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի նախնական տարբերակի առարկայական ցանկը, ապա այս ենթախմբի սրբագիրը

¹ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 654, թ. 96ա, հմմտ. «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Բ, էջ 108-109:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 93բ-116բ:

³ «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա, էջ 131-132:

⁴ Նույն տեղում, էջ 133-134:

⁵ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 654, թ. 48բ-49ա, հմմտ. «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա, էջ 131-134:

⁶ ՄՄ, ձեռ. 10682, թ. 331ա, ձեռ. 654, թ. 233բ:

⁷ Նույն տեղում:

կամ սրբագիրները, «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի կիրառումը առավել դյուրացնելու նպատակով, միննույն նյութին վերաբերող կանոնները համախմբել են համապատասխան խորագրերի ներքո՝ առարկայական ցանկից առաջ դնելով այդ խորագրերի ցանկը. «Ցանկս առաջին վասն հաւաքածու ցանկին կանոնաց - Ա. Վասն աղաթից տէրունական տանից, կիրակէից եւ պաշտման... ԻՁ. Վասն կանանց որ առնաբար շրջին»¹: Ապա տվյալ խորագրերին համապատասխան ենթավերնագրերով վերակազմել են առարկայական ցանկը՝

«Ցանկս հաւաքածու վասն ցրուացանկի կանոնաց - Ա. Վասն աղաթից տէրունական տանից, կիրակէից եւ պաշտմանց - ա. Վասն աղաթից, եւ արէնս, եւ մարգարէս, եւ Աւետարանս ընթեռնուլ, եւ Սաղմոսին, եւ «Սուրբ Աստուած»ին՝ Ա. Թ. Լ. ՌՄԲ. ... ԻՁ. Վասն կանանց որ առնաբար շրջին... ՂԱ. Վասն կանանց որ փոքրեն զգլուխս, կամ առնացի զգենուն, կամ որս առնեն, կամ անասուն զենուն, կամ հնձան հարկանեն, եւ ծերոց եւ պառաւանց, որ առաջո նստին. ՄՂԷ., ՅԺԹ.»²:

Իսկ ինչ վերաբերում է ՄՄ 10682 թվահամարի ձեռագրում առկա երկրորդ առարկայական ցանկին, ապա այն վերոնշյալ ցանկի վերափոխված տարբերակն է՝ «Ցրուացանկ է սրբոց կանոնաց»³ խորագրով: Այն, թեև կազմվել է վերը նշված վերնագրերի ցանկի հիման վրա, սակայն, ի տարբերություն առաջին ցանկի՝ ենթավերնագրերն այստեղ տրոհված են մի քանի մասերի՝ առավել շատ կարգահամարներով: Ստորև ներկայացնենք ասվածի մեկ օրինակը.

Ցանկս հաւաքածու վասն ցրուացանկի կանոնաց (առաջին՝ մինչև 1643 թ.)	Ցրուացանկ է սրբոց կանոնաց (երկրորդ՝ 1643 թ.)

«Ձ. Վասն որ ոչ ունին զկարգն չմերձենալ ի գործն եւ զգեստուց ժառանգաւորաց	«Ձ. Վասն որ ոչ ունին զկարգն չմերձենալ ի գործն եւ ըզգեստուց ժառանգաւորաց
ԻԷ. Վասն որ չիցեն քահանայ չմերձենալ ի գործն, եւ այլ ժառանգաւորաց եւ անապատականաց	ՂՁ. Վասն թէ որ չիցեն քահանայ, չմերձենալ ի գործ քահանայութեան

¹ ՄՄ, ձեռ. 10682, թ. 2աբ:

² ՄՄ, ձեռ. 10682, թ. 3ա-13բ:

³ ՄՄ, ձեռ. 10682, թ. 14ա:

չմկրտել, եւ ոչ լուծանել քահանայից, եւ կանանց ոչ մկրտել եւ ոչ մերձենալ՝ ԻԵ, ՄԻԹ, ՆԻԵ, ՈՀ»¹:

եւ ոչ կէսսարկաւագաց մերձենալ յսպաս՝ ԻԵ, ՄԾ, ՅԹ, ՅԻԸ, ՉԼ, ԶԶԲ: ՂԷ. Վասն թէ անապատականաց եւ սարկաւագաց ոչ առնել մկրտութիւն եւ թէ յաւազանն մուկ սատակի՝ ՄԻԹ, ՅԿԶ, ՆԿԶ, ՊԾԳ, ՈՀԱ, ՌՆԺԶ: ՂԸ. Վասն որ ի լուծեալ կամ ի սուտ քահանայէ մկրտին, կամ արտաքոյ եկեղեցոյ մկրտեն՝ ՆԻԵ, ՆԻԶ, ՊԾԱ: ՂԹ. Վասն թէ կանանց ոչ տալ մկրտել եւ ոչ կալ մերձ առ քահանայսն ի մկրտելն՝ ՈՀ, ՊԽԵ, ՊԾԲ, ՈՀ»²:

Այսպիսով՝ եթե առաջին ցանկում ենթավերնագրերը թվով 91-ն են (ՂԱ), ապա երկրորդում՝ 309-ը (ՅԹ):

Երկրորդ ցանկի առաջացման պատճառի և հեղինակների մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում ՄՄ 10682 թվահամարի ձեռագրի գրչության հիշատակարանը. «Եւ յիշեցէք յաղաթս ձեր զմեղսամած եւ **զանարժան Ներսէսս**, աշակերտեալ մանկամբս հանդերձ, այսինքն՝ **զՅակոբն եւ զԱլեքսան բանի սպասաւոր քահանայքն կուսակրան, եւ զԽաչատուր սարկաւագն բանասէր, եւ զՅովհաննէս հոգեւոր որդեակս, որ գրեաց զմատենաս: Եւ ունին վերոյ գրեալ աշակերտքս, որ առ միաւք բազում աշխատանս ի վերա ցանկի սորա, զի կարի եղծեալ էր ի ծերութենէ աւրինակ սորա** (այս և հետագա ընդգծումները մերն են – Ն. Վ.)...»³: Ընդգծված տողերն էլ վկայում են, որ առարկայական երկրորդ ցանկը կազմել են Ներսես վարդապետն ու իր աշակերտները՝ 1643 թվականին⁴:

Այսպիսով՝ պարզ է դառնում, որ Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի այս սրբագրությունն իրականացվել է մինչև 1643 թվականը: Իսկ ՄՄ 10682 թվահամարի ձեռագրի հիշատակարանի հետևյալ տողերը.

¹ ՄՄ, ձեռ. 10682, թ. 5բ:

² Նույն տեղում, 20բ:

³ ՄՄ, ձեռ. 10682, թ. 381բ:

⁴ Վերոնշյալ երկու ցանկերն ընդօրինակված են նաև ՄՄ 10953 թվահամարի ձեռագրում (XVII դ.), իսկ ՄՄ 2677 ձեռագրում (1671 թ.) ընդօրինակված է միայն Ներսես վարդապետի և իր աշակերտների վերակազմած երկրորդ ցանկը: Մնացած ձեռագրերն առհասարակ ցանկ չունեն:

“...զի կարի եղծեալ էր ի ծերութենէ արինակ սորա”, թույլ են տալիս ենթադրել, որ այն իրականացվել է մինչև XVII դար:

Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի այս ենթախմբի ձեռագրերից ցանկանում ենք առանձնացնել ՄՄ 654 թվահամարի գրչագիրը, որտեղ ՀԸ (78) կանոնախմբերից հետո ավելացված են ևս երեք բնագրեր՝ Ներսես Շնորհալու (շ. 1100-1173 թթ.) «Վասն աստիճանաց ազգականութեան», Հակոբ Ղրիմեցու (1360–1426 թթ.) «Յաղագս պսակի» և «Յաղագս ազգականութեան» երկերը¹:

Այս երկերից առաջինը, Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի ձեռագրերում հանդիպում է դեռևս XIV դարից և ընդգրկվել է Գևորգ Երզնկացու ընդօրինակած ժողովածուում² (առկա է նաև Ա խմբի որոշ ձեռագրերում³): Իսկ Հակոբ Ղրիմեցու երկերը, մեր կարծիքով, ձեռագրերի Բ խմբին են ավելացվել XV դարի առաջին կեսից հետո մինչև XVII դարն ընկած ժամանակահատվածում, քանզի Հակոբ Ղրիմեցին իր «Յաղագս ազգականութեան» երկը գրել է Մեծփա վանքում 1416 թվականին՝ Թովմա Մեծփեցու խնդրանքով: Այս մասին վկայում է ՄՄ 10137 (1389 թ., XV դ.՝ մինչև 1416 թ.) թվահամարի ձեռագրում պահպանված Հակոբ Ղրիմեցու հեղինակած նախագաղափար հիշատակարանը. «Արդ, ո՛վ սուրբ րաբունապետդ (իմա՝ Թովմա Մեծփեցի – Ն. Վ.) հեգահոգի, ընկալ զսակաւ ընծայս ի տըխեղծ մատանց եւ յանարժան անձնէ, իբրեւ զխերեւէշս այրոյն լծմայի ի քումդ յընդարձակութեան գանձարանի սրտիդ սեննեկի... **Գրեցաւ ի թվականութեանս Հայոց ՊԿԵ. (1416), ի հռչակաւոր վանքս Մեծփոյ...** Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք ընթեռնոյք եւ կամ օրինակէք, մեղաւոր **Յակոբ վարդապետիս** Աստուած ողորմի հրամեցէք...»⁴:

Հատկանշական է, որ Հակոբ Ղրիմեցու «Յաղագս պսակի» և «Յաղագս ազգականութեան» երկերը ժամանակին մեծ հեղինակություն են վայելել և կցվել են Կանոնագրքի թե՛ Ա, թե՛ Բ խմբի ձեռագրերին: Եվ եթե ձեռագրերի Ա խմբի ուշ շրջանի մի շարք գրչագրերում դրանք “քաղաքացիություն” են ստացել՝ համարակալվելով և ընդգրկվելով

¹ ՄՄ, ձեռ. 654, թ. 273ա-286ա:

² Տե՛ս Ն. Վարդանյան, Գևորգ Երզնկացին և «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն, էջ 58:

³ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 6496, թ. 421ա-423բ, ձեռ. 8926, թ. 367ա-368ա:

⁴ ՄՄ, ձեռ. 10137, թ. 290ա:

ցանկերում¹, ապա ձեռագրերի Բ խմբում (գոնե մեզ ծանոթ գրչագրերում) դրանք չունեն հերթական համարներ և մասնավոր ու ընդհանուր համարակալումներ, սակայն, միևնույն ժամանակ հանդիպում են Բ խմբի գրեթե բոլոր ենթախմբերի ձեռագրերում:

Ինչևէ՝ այս հոդվածում հարկ ենք համարում անդարդառնալ նաև Ն. Ակինյանի և Վ. Հակոբյանի առաջ քաշած այն վարկածին, ըստ որի «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն հերթական անգամ խմբագրել է Ազարիա Սասնեցին (?-1628 թ.) 1609 թ.² (ըստ ուսումնասիրողների այդ խմբագրությունն է ներկայացնում Անկյուրիայի Կարմիր վանքի թիվ 43 ձեռագիրը³): Մեր ուսումնասիրությունները, սակայն, ցույց տվեցին, որ Ազարիա Սասնեցին ոչ թե խմբագրել է «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն, այլ ուղղակի ստեղծել է կանոնա-իրավական մի հավաքածու, որի բաղկացուցիչ մասն է եղել նաև «Կանոնագիրք Հայոց»-ը: Քանզի Անկյուրիայի թիվ 43 ձեռագրում Ազարիա Սասնեցու ավելացրած բնագրերը չեն կցվել «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուին, այլ ուղղակի ընդօրինակվել են իբրև դրան լրացնող կամ համարժեք գործեր: Բացի այդ, դրանց մի մասն անգամ չունի կանոնա-իրավական բնույթ⁴:

Ուշագրավ և կարևոր է հատկապես այն փաստը, որ նմանատիպ կանոնա-իրավական ժողովածուներ կազմվել են նաև 1609 թվականից շատ առաջ՝ ընդգրկելով «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի բազմաթիվ խմբագրություններից որևէ մեկի օրինակը: Այսպես օրինակ՝ ՄՄ 8926 (XV դ.) ձեռագիրը բովանդակում է «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի ձեռագրերի Ա խմբի 58 կանոնախմբերի խմբագրությանը պատկանող մի տարբերակ, ինչպես նաև Հովհաննես Գառնեցու (XII-XIII դդ.) «Խրատ կրանաւորաց»-ը, Մխիթար Գոշի (1120?-1213 թթ.) «Դատաստանագիրք»-ը, Մովսիսական օրենքը, Ներսես Շնորհալու «Յաղագս ազգականության» և այլ երկեր⁵, որոնք որևէ կապ չունեն Կանոնագրքի տվյալ խմբագրության հետ: Իսկ ՄՄ 8964 (XV դ.), 3788

¹ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 3291, թ. 167ա-168ա, հմմտ. ձեռ. 7580, թ. 59բ:

² Ն.Ակինյան, Ազարիա վ. Սասնեցի, Աստղագէտ, տօմարագէտ եւ տաղաչափ, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1936, յուլիս-սեպտեմբեր (թիւ 7-9), էջ 313-325, նաև «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Բ, Ներածություն, էջ XXXIX-XLI:

³ Տե՛ս Բաբգէն աթոռակից կաթողիկոս. Յուզակ ձեռագրաց Անկյուրիոյ Կարմիր վանուց և շրջակայից, Անթիլիաս, 1957, էջ 229-268:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 235-239:

⁵ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 8926, թ. 16ա-369ա:

(1825 թ., ընդօրինակված 1392 թվականի նախագաղափարից) գրչագրերը Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրք»-ի, Տիրատուր վարդապետի (?-1372 թթ.) «Յորդորակ»-ի, Մովսիսական օրենքների հետ մեկտեղ պարունակում են Կանոնագիրք ձեռագրերի Բ խմբի «երզնկացիական» տարբերակի մի օրինակը: Ընդգծենք, որ Ազարիա Սասնեցու կազմած Անկյուրիայի թիվ 43 ձեռագրում ևս պահպանվել է Գևորգ Երզնկացու ընդօրինակած «Կանոնագիրք Հայոց»-ի տարբերակը¹:

Հետևաբար՝ Ազարիա Սասնեցին ուղղակի մեկտեղել է իրեն հետաքրքրող բնագրերը մեկ ձեռագրում, որևէ մասնակցություն չունենալով «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի խմբագրությանը:

Իսկ «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի՝ Գևորգ Սկևռացու խմբագրության ՀԸ. (78) կանոնախմբերը (ձեռագրերի Բ խումբ) մինչև XVII դ. (մինչև 1643 թ.) իրականացված սրբագրության ժամանակ ենթարկվել են մի շարք փոփոխությունների անհայտ սրբագրի կամ սրբագիրների կողմից: Սրբագրության ընթացքում վերահամարակալվել են բոլոր կանոնները, մինչ այդ ցանկ չունեցող կանոնախմբերն օժտվել են ցանկերով, առկա մասնավոր և ընդհանուր ցանկերն էլ վերասրբագրվել են:

«Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի սրբագրված այս տարբերակին XIV-XVII դարերի ընթացքում (մինչև 1643 թ.) կցվել են Ներսես Շնորհալու «Վասն աստիճանաց ազգականութեան», Հակոբ Ղրիմեցու «Յաղագս պսակի» և «Յաղագս ազգականութեան» բնագրերը (ըստ ՄՄ 654 ձեռագրի): Այս երկերն ընդհանուր և մասնավոր համարակալում չեն ստացել և բովանդակության ու առարկայական ցանկերում չեն ընդգրկվել (գոնե մեզ ծանոթ ձեռագրերում):

SUMMARY

CORRECTIONS AND EDITIONS OF THE MANUSCRIPT TRADITION "B" OF THE ARMENIAN BOOK OF CANONS AFTER THE XIV AND OF THE END OF THE XVII CENTURIES

VARDANYAN NARINE

¹ Գևորգ Երզնկացու օրինակի մասի առավել մանրամասն տե՛ս Ն. Վարդանյան, Գևորգ Երզնկացին և «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն, էջ 55-59:

Until the 17th century the version of the “Armenian Book of Canons” edited by Gevorg Skevratsi (manuscript tradition “B”) has undergone a number of corrections and changes. During the correction works the anonymous proofreader or proofreaders renumbered the canons of the 78 (ՀԸ) canonical groups adding also the lists to canon groups that lacked any directories, or improved the old directories transforming also the subject index. This type of proofreading or changing was used until 1643. All such changes can be seen in the B group of Canon Book manuscripts No MM10682, 654, 2677, 3544, 3098 and 10953.

In 1643 (in conformity with information in the colophon to manuscript MM 10682) Nerses vardapet (teacher) and his students corrected, recompiled and greatly expanded the subject index of this subgroup of the manuscript tradition “B”. The above subject index along with the old one is available in the manuscripts of this subgroup No MM 10682 and 10953.

The originals of Nerses Shnorhali’s (the Gracious) “On the Levels of Kinship” and Hacob Ghrimetsi’s “About the Rite of Marriage” and “About the Kinship” had been added to the 78 (ՀԸ) canon groups of this subgroup of manuscript tradition “B” (pursuant to manuscript MM 654) in the period between the 14th and 17th (until 1643) centuries. The named treatises did not receive any general or special numbering and were not included into the directory or subject index (at least in the manuscripts in our disposal).

In addition we’d like to state that Azaria Sasnetsi – the author of the 17th century played no part in the edition of the *Armenian Canon Book* collection. He had just unified the originals of his choice and interest in one manuscript to create a collection of canons and laws, the constituent of which was also a version of the *Armenian Book of Canons* copied by Gevorg Yerzyunkatsi.

Key words: “*Armenian Book of Canons*”, *manuscript tradition “B”*, *subject index*, *Hakob Ghrimetsi*, *colophon of Nerses vardapet*, *Azaria Sasnetsi*.

РЕЗЮМЕ

КОРРЕКТИРОВКИ И РЕДАКЦИИ РУКОПИСНОЙ ГРУППЫ “Б” КНИГИ КАНОНОВ, ОСУЩЕСТВЛЕННЫЕ С КОНЦА 14-ГО ДО КОНЦА 17-ГО ВЕКОВ ВАРДАПАЕТ НАРИНЕ

До 17-го века версия “Армянской книги канонов” под редакцией Геворга Скеврати (рукописная группа “Б”) претерпела ряд исправлений и изменений. В ходе работ над исправлениями анонимный корректор или корректоры перенумеровали каноны 78 (ՀԸ) канонических групп добавив также указатели к группам канонов, не имевших ранее оглавления или предметного указателя, или исправив старые оглавления, включая также переоформление

предметного указателя. Этот тип корректуры применялся до 1643. Все эти изменения можно увидеть в рукописях №№ ММ10682, 654, 2677, 3544, 3098 и 10953 Книги канонов группы “Б”.

В 1643 году (по информации памятной записи рукописи ММ 10682) Нерсес вардапет (учитель) и его ученики исправили, перекомпилировали и значительно расширили предметный указатель данной подгруппы рукописной группы “Б” Книги канонов. Вышеуказанный предметный указатель так же, как и старый, содержится в рукописях этой подгруппы № ММ 10682 и 10953.

Оригиналы Нерсеса Шнорали (Благодатного) "Об уровнях родства" и Акопа Крымца "Об обряде венчания" и "О родстве " были присоединены к 78 (Ը) каноническим группам этой подгруппы рукописной группы “Б” (согласно рукописи № ММ 654) в период между 14-ым и 17-ым веками (до 1643). Названные трактаты не получили никакой общей или специальной нумерации и не были включены в оглавление или предметный указатель (по крайней мере, в знакомых нам рукописях).

Кроме того, в настоящей статье мы доказываем, что автор 17-го века Азария Саснеци не участвовал в редактировании сборника «Армянской книги канонов», а лишь объединил интересующие его тексты в одну рукопись, создав канонически-правовой сборник, составной частью которого была также версия Армянской книги канонов, переписанный Геворгом Ерзынкаци.

Ключевые слова: *“Армянская Книга канонов”, рукописная группа “Б” Книги канонов, предметный указатель Акоп Крымца, памятная запись Нерсеса вардапета, Азария Саснеци.*

**12. ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ
ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ
(1914 Թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ – 1915 Թ. ԱՊՐԻԼ)**

**ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՎԵՏԻՍ
ԲԱԼՅԱՆ ԱՐՇԱԿ**

***Քանալի բառեր՝** Վանի նահանգ, ցեղասպանություն, եվրոպական դիվանագիտություն, վիճակագրություն, զորակոչ:*

Աբդուլհամիդյան «մեծ դեպքերից» շուրջ 20 տարի անց՝ 1914 թ. վերջերին և 1915թ. սկզբներին Վասպուրականի հայությունը կրկին անգամ կանգնեց ֆիզիկական բնաջնջման վտանգի առաջ: Թուրքական կառավարության դավադիր ու ոճրապարտ դիտավորությունը կարմիր թելի պես պտույտ է գալիս Վան-Վասպուրականի գրեթե բոլոր անկյուններում, որտեղ գործադրվում են մի կողմից հայ զինվորների զինաթափումն ու ջարդը, իսկ մյուս կողմից նահանգի գյուղերի խաղաղ հայ ազգաբնակչության տեղահանություններն ու զանգվածային կոտորածները: «...Մինչև ապրիլ,- գրում է Համբարձում Երամյանը, բոլոր հայաբնակ նահանգներու, մասնավորապես Մուշի և Վանա գյուղերուն մեջ, զանազան պատրվակներով, անլուր խժոժություններ ու հարստահարություններ ի գործ դնելով՝ հայ ժողովուրդը հուսահատության մղած էին»¹: Կասկածի տեղիք չէր մնում, որ Վանի նահանգի հայ ազգաբնակչության գլխին կախվել էր ֆիզիկական անողոք բնաջնջման սպառնալիքը, որն աննախընթաց երևույթ չէր Վասպուրականի հայության համար և, որն արդեն 1895-1896թթ. ճաշակել էր թուրքական տմարդի և հայասպան քաղաքականության չարիքները: Իրադարձություննրին ճշգրիտ բնութագրում տվող ժամանակակիցներից մեկը չի սխալվում, երբ նշում է, որ. «...Բազալէի ու Սարայի անխնայ ջարդերից սկսած մինչև Ապրիլը, (նկատի է առնվում Վան-Վասպուրականի 1915թ. Ապրիլյան հերոսամարտերը – Ավ. Հարությունյան), թէ՛ գաւառներում և թէ՛ Վան քաղաքում կատարուող բոլոր արիւնալի դէպքեր – Պէլուի կռիւն ու հրկիզումը Կարճկան գաւառում, Կարկառի քայքայումն ու ժողովրդի ցրումը, Աթանանի ընդհարումը, Ալջավազի գիւղերում կատարւած կողոպուտն ու կանանց բռնաբարումը ու դրանց

¹ Երամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Աղեքսանդրիա, 1929, հ. Բ, էջ 323:

հետևող կոիւններ, Թիմարի ընդհարումների շարքը, այդ ընդհարումների առթիւ թուրք անսանձ միլիսների, ոստիկանների ու քիւրդ աշիրաթների կատարած չարագործութիւններ, բանակում ծառայող հայ զինւորների զինաթափութիւնն ու իբրեւ ամրաշէն գրաստական ծառայութեան ենթարկել և ի վերջոյ նրանց մասսայական ջարդը կամ անհատ-անհատ գնդակահարութիւնը, Թէքալիֆի-Հարպիէի անունով հայ ժողովրդի պաշտօնական աւարն ու տնտեսական քայքայումը, այս ամէն սանձարձակութիւններ, որ պատերազմի մէջ եղող մի կառավարութիւն գործ էր դնում խաղաղ ու շինարար հպատակների հանդէպ, մի նախազգացում էին ներշնչում հայ ժողովրդին, թէ Վասպուրականը կանգնած է անխուսափելի և ակներև բնաջնջումի անդունդին առջև ու այդ անդունդն արիւնով պիտի լեցի: Ուրիշ միջոցներ, որոնք շարունակում էին դեռ գործադրել ղեկավարներ, օրինակ՝ զիջում, բանակցութիւն, կառավարութեան անվերջ պահանջներին ընդառաջ գնալը և այլն, բոլորը խափուսիկ էին, անզօր՝ հայ ժողովրդի և կառավարութեան միջև բացւած վիհը փակելու»¹:

Այս ամենը երախտամոռ պատասխանն էր անգնահատելի այն զոհաբերության, որ հանձն էր առել Օսմանյան Թուրքիայի պետական շահերին հավատարիմ Վանի հայութիւնը՝ աշխարհամարտի ժամանակ նրան տրամադրելով զինվոր, պարեն և դրամ:

Հակառակ վասպուրականցիների խաղաղասիրական տրամադրութիւններին և թուրքական կառավարության նկատմամբ ունեցած հավատարմության, կոտորածի մղձավանջը գործադրված իրողութիւն էր, իսկ «ծրագրուած եւ յաջողութեամբ գործադրուած բոլոր դէպքերը կը մնային իբրեւ անխորտակելի յուշարձաններ հակահայ ու հակամարդկային եղեռնի մը»²:

Վանի նահանգի 1914-1915 թթ. կոտորածները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք շրջափուլի. ա) Վանի նահանգի գավառների և գյուղերի հայ ազգաբնակչության կոտորածները, որոնք իրականացվեցին անլուր անգթութիւններով և, որի հետևանքով զոհվեց շուրջ

¹ Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի Ապրիլեան հերոսամարտի տասնեւինգամեակին առթիւ. 1915-1930, Վենետիկ, 1930, էջ 21-22:

² «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1924 ապրիլ, թիվ 6, էջ 93, նաև Օ. Մխիթարեան, Վանի հերոսամարտը, Սոֆիա, 1930, էջ 24:

16 000 մարդ, իսկ 15 000 գյուղացիներ էլ փախան և ապաստանեցին Վանում: Թեև հայ գյուղացիներից շատերը զինված էին, սակայն թուրքերին հաջողվեց խաբեությամբ նրանց զինաթափել և սրախողխող անել: Բ) Վանի ինքնապաշտպանության նախօրյակին ոչնչացվեցին, կամ էլ աշխատանքից հեռացվեցին նահանգի հայ մտավորականները, պաշտոնյաները և ավագանին: Գ) Կոտորածները հաջողությամբ և անարգել իրականացնելու համար, Ջեդեթը մեջտեղից վերացրեց Վանի հայության շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող կուսակցական և ռազմական գործիչներին, այդ թվում՝ Ա. Վոսմյանին ու Իշխանին:

Ստեղծվել էր անելանելի և ահավոր կացություն: Տեղական իշխանությունները փոխանակ կանխելու ստեղծված իրավիճակը, գաղտնի դավադրություն էին կազմակերպում և ամեն ինչ անում ոճրի հետքերը ծածկելու համար: Չնայած Ա. Վոսմյանը կառավարության ուշադրությունը հրավիրեց կոտորածների վրա, սակայն գրաքննությունը փակել էր բողոքի բոլոր ճանապարհները: Հնարավորություն չկար նույնիսկ Կ.Պոլսի հետ հաղորդակցվելու:

Վանի նահանգի 1914-1915 թթ. կոտորածների թվաքանակի վերաբերյալ մեզ են հասել հակասական, սակայն խիստ արժանահավատ տվյալներ: Ֆրանսիայում Ռուսաստանի դեսպան Իզվոլսկուն ուղղված 1915 թ. ապրիլի 25-ի հեռագրում, Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարար Ս. Սազոնովը տեղեկացնում էր, որ Վանից ստացել են մի նամակ, ըստ որի Վանի նահանգում սպանվել էր շուրջ 6000 մարդ¹:

Ըստ Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուի² և Ռուսաստանի Պետական դումայի պատգամավոր Մ. Պապաջանյանի վկայության՝ կոտորածների արդյունքում Վանի նահանգում բնաջնջվել էր ավելի քան 10 հազ. մարդ³:

¹ Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հատոր 1, աշխատասիրությամբ Արթուր Պեյլերյանի, առաջաբանը՝ Ժան-Բատիստ Դյուրոգելի, ֆրանսերենից թարգմանեց Վարուժան Պողոսյանը, Երևան, 2005, էջ 63:

² Ամերիկեան դեսպան Մր. Մորկընթաուի Յիշատակները եւ հայկական Եղեռնին գաղտնիքները, Կ.Պոլիս, 1919, էջ 247:

³ Գեոցիդ армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, документы и комментарий, том 1, составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментария доктор юридических наук, профессор Ю. Г. Барсегов, Москва. 2002, с. 251.

Բժ. Ի. Տերտերյանի հաշվարկներով Վանի հայության կորուստը կազմում էր 12000 մարդ⁴, իսկ Վանի իտալացի հյուպատոս Սպորտոնի հաշվումներով, որի հաղորդած տեղեկությունները պահպանվել են Հ. Բարբիի աշխատության մեջ, Վանի 1915 թ. դեպքերից (խոսքը՝ Վանի 1915 թ. Ապրիլյան հերոսամարտի մասին է, -Ավ.Հ.) շատ առաջ գյուղական շրջաններում թուրքերն արդեն 16 հազար մարդ էին կոտորել¹: Ի դեպ, Վանի նահանգի 16.000 հայության կոտորածների վիճակագրության մասին նույն փաստարկն է ներկայացնում նաև Փարիզի «Eclair» պարբերականը²:

Մանազկերտի կաթողիկոսական փոխանորդ, Հովհաննես քահ. Տեր-Ավետիսյանը կաթողիկոս Գևորգ Սուրենյանին հղած 1915թ. մայիսի 7-ի գրության մեջ նշում էր, որ «Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած աղէտալի դէպքերն ու արիւնոտ անցքերն անշուշտ հիմա իմացած կըլլաք, արիւնարբու օսմանցիները արիւնով ողողեցին Վասպուրականի ու Տարոնի գավառները, առանց տարիքի ու սեռի խտրութեան մորթեցին ծերերը, երիտասարդներն ու կաթնակեր երեխաները: Մանազկերտի սահմանի վրայ գտնուող և Վասպուրականին պատկանող Արտիշ (Ականց) և Աճավազ (Արծկէ) գաւառներու կոտորածներուն նայելու ըլլանք, Վանի նահանգին մէջ հայ չեն թողուցեր, հայ խաղաղ բնակչութենէն մօտաւորապէս 20000 մորթեր են»³:

Փարիզում Ռուսաստանի դեսպանության 1915 թ. մայիսի 8-ի հաղորդագրության, ինչպես նաև Հ. Մորգենթաուին ուղղված Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպանատան աշխատակից Շարփի զեկուցագրի համաձայն մինչև 1915թ. մայիս-հունիս ամիսները կոտորածներ կազմակերպվեցին Վանի նահանգի 17 գավառների մոտ 100 գյուղերի հայ բնակչության նկատմամբ⁴: Իսկ Վանի նահանգում, որն ըստ Լեփսիուսի

⁴ Բժ. Իսահակ Տերտերյան, Հայկական գոյամարտը, մեր ցեղի դառնաղէտ անցեալի սեղմ պատմութիւնը, երկերի ժողովածու, վեցերորդ հատոր, Թեհրան, 1957, էջ 214:

¹ Պառայի Հ., Սարսափի երկրին մէջ. նահատակ Հայաստան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 79:

² An answer to Turkish Denials, Quotations and caricatures from Her Majesti The Media (1896-1923), compiled by John Ahmaranian, Ph. D., volume I, Pasadena, California, 1989, p. 78.

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 692, թ. 5-6, նաև Գեղամեանց Ե., Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում կամ Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը, XX դ., մաս 2-րդ, Բաքու, 1915-1917, էջ 629:

⁴ ՀԱԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 45, թ. 2, նաև Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հատոր 1,

ուներ 185 000 հայ բնակչություն⁵, (ըստ կայզերական Գերմանիայի քաղաքական արխիվի վկայության՝ 150300)⁶ կային ընդամենը 130 զուտ հայաբնակ և 230 հայ և քուրդ խառը բնակչություն ունեցող գյուղեր⁷:

Պետրոգրադի հեռագրային գործակալության 1915 թ. մայիսի 13-ի հաղորդագրության մեջ նշվում էր, որ «գլխավոր կոտորվել են Վանի շրջակայքի հարյուր գյուղերի բնակիչներ...», իսկ գյուղերը թալանվել, հրդեհվել ու ավերվել էին¹:

Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների 1915թ. մայիսի 24-ի համատեղ հայտարարության մեջ նշվում էր, որ «Վանի շրջակա հարյուրավոր գյուղերի բնակիչները մորթվել են մինչև վերջին մարդը»²:

Ըստ Հ. Մորգենթաուի միայն երեք օրվա ընթացքում 24 հազար հայ կոտորվեց Վանա լճի հյուսիսային մասի 80 գյուղերում³:

Հ. Լեփսուսի հաղորդմամբ «Ջարդերու մասին վիճակագրութեան մը համաձայն, 1914 Հոկտեմբերի վերջէն մինչեւ 1915 Յունիսի կէսերը, Վանայ վիլայեթին եւ Կարինի վիլայեթին դրացի շրջանակներուն մեջ, 500 գիւղեր թալանուած ու ւերուած են եւ շուրջ 26.000 հայեր ջարդուած»⁴:

Ըստ Հ. Լեփսուսի Վանի վիլայեթի հայերի վիճակագրությունն ու տեղահանությունն ունի հետևյալ պատկերը.

աշխատասիրությամբ Արթուր Պեյերյանի, առաջաբանը՝ Ժան-Բատիստ Դյուրոգելի, ֆրանսերենից թարգմանեց Վարուժան Պողոսյանը, էջ 90, նաև Papers Relating of the Foreign Relations of the Unated States, 1915: Suppliment the World War, Washington, 1928, p. 981:

⁵ Տոքթ. Լեփսուս Ե., Գաղտնի տեղեկագիր, Հայաստանի ջարդերը, Կ.Պոլիս, 1919, էջ 112, նաև Population armnien nedelaTurquie avantlaguerre. Statistiques tablies par le Patriarcat armnnien á Constantionople, Paris, 1920, p. 9:

⁶ Геноцид армян: ответственностьТурции и обязательств амирского сообщества, документы и комментарий, том 2, ч. 1, Составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментария доктор юридических наук, профессор Ю. Г. Барсегов, с. 15.

⁷ Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Յուշեր 1890-էն 1940, Փարիզ, 1947, էջ 314:

¹ Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարարության փաստաթղթերը Հայոց 1915-1916թթ. ցեղասպանության մասին, կազմող, առաջաբանի, թարգմանության հեղինակ՝ Արմեն Մարուքյան, Երևան, 2001, էջ 19:

² Барсегов Ю., Геноцид армян преступление против человечества, Вестник общественных наук, АН Арм. ССР, Ер. 1987, N 4, с. 34:

³ Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's story, New-York, 1926, p. 297.

⁴ Տոքթ. Լեփսուս Ե., Գաղտնի տեղեկագիր. Հայաստանի ջարդերը, էջ 112:

բնակչության թիվը	օկրուգի անվանումը	լուսավորչականներ	կաթոլիկներ	բողոքականներ	ընդհանուր թիվը	փայտել են
192200	Վան	100000	500	200	100700	100700
	Լիմ և Կտուց	11000			11000	11000
	Բաշկալե	10000			10000	10000
	Ախթամար	70000		500	70500	70500

Հ. Լեփսուսի աղյուսակի համաձայն Օսմանյան Թուրքիայի հայաբնակ 20 վիլայեթների մեջ իր բնակչության ընդհանուր թվով 4-րդը հանդիսացող (1. Էրզրում - 203400, 2. Սեբաստիա - 200000, Բիթլիս - 196000, Վան - 192000) և ամենահոծ՝ 100700 հայ ազգաբնակչություն ունեցող Վանի նահանգը միակն էր, որի ազգաբնակչությունը չէր տեղահանվել (բացառություն էին կազմում նաև Երուսաղեմը, Սիրիան, Բեյրութը և Բաղդադը)¹:

Ձինվորական իշխանություններին ուղղված Արամ Մանուկյանի 1915թ. հունիսի 26-ի թիվ 1317 հրամանի 4-րդ կետի համաձայն, Վանի նահանգում կոտորվել էր 28000 մարդ²: Ըստ Ռուբենի, 1915 թ. Վան-Վասպուրականի թուրքերի, եզդիների, ասորիների և հրեաների կորուստը միասին կազմում էր ընդամենը 30000 մարդ³:

Մինչդեռ, ըստ ամերիկացի հեղինակ Սթենլի Է. Քերի տվյալների թուրքերը Վանի նահանգում ավիրել էին 80 գյուղեր և կոտորել 55 հազ. հայերի⁴:

Այսպիսով, ընդհանուր առմամբ 1914-1915թթ. Վասպուրականում կոտորվեցին «բազմահազար հայեր»⁵, որոնց թվաքանակը տատանվում է 16-28 հազ. սահմաններում⁶:

¹ Геноцид армян в Османской империи, Сборник документов и материалов под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982, сс.390-393.

² Dr. Johannes Lepsius, Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei. Potsdam, 1916, s. 300-301, նաև ՀԱՍ, ֆ. 1435, ց. 3, •.30, թ. 43, նաև ֆ. 242, ց. 1, գ. 5, թ. 219:

³ Ռուբեն, Վասպուրականը իբրև անկիւնաքարը Միացեալ Հայաստանի, «Դրօշակ», Ժընեւ, 1926 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր, թիւ 11-12, էջ 303:

⁴ Գուստ (Հր.) Վ., Հայերի ցեղասպանությունը. Աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը, Երևան, 2002, էջ 161:

⁵ Համբարյան Ա.Ս., 1915թ. Արևմտահայերի կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը, Երևան, 1990, էջ 18:

⁶ Հայկական հարց հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 430:

Կոտորածների անմիջական արդյունք էր այն, որ պատերազմից հետո 197000 հայ ազգաբնակչություն ունեցող Վանի նահանգում՝ ըստ թուրքական հաշվարկների, տեղում մնացել էր 1000⁷, իսկ ըստ հայկական տվյալների՝ ընդամենը 500 մարդ⁸: Դ. Ջավրիևը, Արևմտյան Հայաստանի 6 վիլայեթներում ցեղասպանության քաղաքականության հետևանքները ներկայացնող 1927թ. վիճակագրական աղյուսակում Վանը համարում էր հայազուրկ նահանգ:

	Վիլայեթներ	Հայերի թիվը	
		1913 թ.	1927 թ.
1.	Էրզրում	215000	14
2.	Սըվազ	165000	-
3.	Դիարբեքիր	105000	955
4.	Խարբերդ	168000	2399
5.	Բիթլիս	180000	285
6.	Վան	185000	-
	Ընդամենը	1018000	3653 ¹

Վասպուրականի ամենաշատ կոտորված և բնաջնջված գավառներից էին Ալջավազը, Արճեշը, Բերկրին և Կարճկանը²:

Վանի նահանգի քստմնելի կոտորածների ժամանակ իշխանություններն օգտագործել են սպանության տարբեր ձևեր:

Ժամանակակիցները վկայակոչում էին, որ Վանի շրջակա գյուղերում գնդակահարում էին անմեղ մարդկանց, երեխաներին, մայրերի գրկում անդամահատում էին մանուկներին, կանանց մերկացնում էին, ծեծում ու սրբապղծում³:

Անդրադառնալով սպանության բարբարոսական մեթոդներին Հ. Թումանյանը նշում է, որ «Մի տեղ խաչել են ու խփել, կամ խորովել – ինչպես Գործոթ ու Տիրամերիկ, մի տեղ փորերը ճղել են ու աղիքներով զանազան խաղեր հորինել – վզներով ոտներով փաթաթել են – մի տեղ մորթոտել են, մի այլ տեղ գետն են ածել կապած (Աբաղա, Բերկրու,

⁷ Պողոսյան Ստ., Թուրքերը թուրքերի մասին, Երևան, 2011, էջ 262:

⁸ Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցոյցը», Ժ-ԺԴ տարի, 1916-1920, Կ.Պոլիս, 1920, էջ 87:

¹ Завриев Д. Ц., К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции, Тбилиси, 1947, сс. 152-156.

² «Արև», Բաքու, 1917թ., փետրվարի 18, էիվ 35:

³ Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, Կ.Պոլիս, 1920, էջ 50:

կամուրջը), մի այլ տեղ (Խնձորկեն), (100 տնից ավելի) բոլորին՝ երեխաներին ու կանանց կախել են իրենց տներում օճորքների գերաններից (տղամարդկանց ձորումն էին կոտորել)»⁴:

Մեկ այլ առիթով էլ մեծանուն բանաստեղծը նշում է, որ բարբարոս թուրքերն ու քրդերը սոսկ չեն սպանել ու կողոպտել մարդկանց, այլև գազանային զվարճություններ են հորինել: «Որտեղ հասցրել են կոտորել են հայերին, - գրում է Հ. Թումանյանը իր հուշերում, - գլխավորապես տղամարդկանց, ու հետները տարել են գեղեցիկ կանանց, և եթե ժամանակ են ունեցել, ռուսական բանակի և հայ կամավորների սարսափը շատ չի մոտ եղել, բարբարոսական զվարճություններ են հորինել. երեխաների ճակատներին մեխ են զարկել, խաչել են, կենդանի մարդկանց զանազան մասերը կտրատել են, զանազան կերպ դասավորել, խաղեր են արել՝ մինչև կեսը դրել են պղնձի մեջ ու կեսից ներքև եփել, որ մյուս կեսը՝ կենդանի տեսնի ու զգա...: Շիկացած երկաթներով կտրել են մարմնի զանազան տեղերը և կրակի վրա խորովել, կենդանի խորովել են: Ծնողների առաջ երեխաներին են կոտորել, երեխաների առաջ ծնողներին»¹:

Ա. Շիրվանզադեն իր «Պատերազմի վայրերում» ակնարկում բերում է ականատեսի հետևյալ վկայությունը Մոլլա-Սուլեյմանի վերաբերյալ. «Առաջին օրը մեր կազակները արյունաշաղախ փողոցներում ժողովեցին տասնյոթ ծերերի, տասնինն կանանց և քսանհինգ երեխաների դիակներ: Եվ ինչ դրության մեջ, Աստված իմ: Անարգված, հոշոտված, պղծված: Այստեղ գլուխներ, այնտեղ ոտքեր ու ձեռքեր: Այստեղ կանանց ծծեր, այնտեղ նրանց մարմինները: Ծերերի աչքերը դուրս բերված: Մանուկների բազուկները կտրտված, երևի, մայրերի փեշերից պոկելու համար: Եվ պետք է տեսնեիք, ինչպես էին լալիս մեր կազակները, արցունքները սրբելով իրենց թևերով: Մարդիկ, որոնք զգացմունքները բովվել են արյան և կրակի մեջ, փափկել էին ինչպես երեխաներ: Ինչ վերաբերվում է ինձ, չկարողացա կրել տեսարանի կսկիծը և հեռացա: Զեթկան չկարողացա մտնել: Արդեն տեսածս բավական էր, որպեսզի հավիտյան չմոռանամ: Բայց ընկերս պատմեց, որ նույնն է եղել

⁴ Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, տաս հատորով, հատոր տասներորդ, նամակներ 1905-1922, էջ 401:

¹ Թումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, հ.6, Երևան, 1959, էջ 212-213:

և այնտեղ»²:

Իսկ Վանում իտալական հյուպատոս Սպորտոնը Պետրոգրադի իտալական դեսպանին ուղղված իր 1915 թ. մայիսի 31-ի տեղեկագրում փաստում էր. «Այրերը հրացանի կը բռնեն, արու տղոց փորերը կը ճեղքեն, կիներու և երիտասարդ աղջիկներու հագուստները կը հանեն և զանոնք մերկ, մարդախույս անասուններու պես դեպի լեռները կը քշեն»³:

Վանի նահանգի միակ գավառը, որը զերծ մնաց սպանություններից ու կոլոպուտից Մոկսն էր՝ քրդերի հետ համատեղ ապրող իր 7500 հայ բնակչությամբ: Այս գործում փոքր դեր չխաղաց քուրդ Մոհթուլահ բեկը, որը ոչ միայն թույլ չտվեց տեղի հայերի ջարդ, այլև ապաստան տվեց Գավաշից, Կարճկանից ու Շատախից այնտեղ եկած հայերին⁴: Այդ մասին Ռոստոմը և Հ. Թումանյանը Վանից Թիֆլիսի Հայոց Ազգային բյուրոյի կենտրոնական կոմիտեին ուղղված 1915թ. հունիսի 17-ի իրենց նամակում գրում էին. «Ամբողջովին ազատված են կոտորածից Շատախը, Խիզանը, Սպարկերտը, Մոկսը, Մամրտանքը: Աննշան կոտորածներ են տվել Հայոց-ձորը և Թիմարը: Ամբողջովին կոտորված է Ալջևազի, Արճեշի, Բերկրիի, Աղբակի, Նորդուզի բնակչությունը: Վանը և շրջակայքը լիքն են փախստականներով: Ծայրահեղ կարիք կա ամեն բանի»¹:

Վասպուրականի կոտորածներն առաջ բերեց նաև գաղթականական մեծ ալիք: Աբաղայի դաշտից, Բերկրիից, Թիմարից, Արճակից ու Աղբակից՝ մոտ 80 հազար քաղցած ու հուսաբեկ հայ գյուղացիներ թողնելով իրենց տունն ու տեղը դիմում են զանազան կողմեր², իսկ 15000 մարդ էլ ապաստանում է Վանում³:

² Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու, հ.9, Երևան, 1961, էջ 174:

³ Պառպի Հ., Պառպի Հանդի, Սարսափի երկրին մէջ. նահատակ Հայաստան, էջ 154:

⁴ Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն. Յուլեր 1890-էն 1940, էջ 304-310:

¹ Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, տաս հատորով, հատոր տասներորդ, նամակներ 1905-1922, Երևան, 1999, էջ 401:

² Դարբինեան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն. Յուլեր 1890-էն 1940, էջ 313:

³ Պառպի Հ., Սարսափի երկրին մէջ. նահատակ Հայաստան, էջ 79, նաև «Հայրենիք ամսագիր», Բոստոն, 1924թ., ապրիլ, թիվ 6, էջ 95, նաև Մխիթարեան Օ., Վանի հերոսամարտերը, Սոֆիա, 1930, էջ 24-25:

Վասպուրականի կոտորածների սահմակեցուցիչ հետևանքների մասին, մենք պատկերացում ենք կազմում կաթողիկոսին ուղղված Վանի նահանգապետ Արամ Մանուկյանի 1915թ. մայիսի 26-ի թիվ 350 գրությունից, որտեղ նա մասնավորապես նշում է. «Վեհափառ Տէր. Անշուշտ հաճոյքով և ցաւով լսեցինք ամբողջ Հայաստանի և մանաւանդ Վասպուրականի վիճակի մասին: Կը հաւատամ, որ հաճոյքով, որովհետև հայերն ամեն բան ըրին իրենց ազգային պատուի փրկոյթան համար, բայց և ցաւով, որովհետև հակառակ ամենքի ցանկութեան, չյաջողեցանք շատ մը գաւառները փրկել թիրք-քրդական խժոժութիւններէն: Գաւառներու մէկ մասը ենթարկեցաւ կոտորածի, թալանի և համարեայ ամբողջ գիւղերը հրկեզուեցան, բացի Շատախի մաս մը գիւղերէն, որոնք փրկեցան մեր քաջերու ինքնապաշտպանութեան շնորհիւ»⁴:

Հայ մեծանուն գրողներ Հ. Թումանյանն ու Ա. Շիրվանզադեն այցելելով Արևմտյան Հայաստան, տեսան այդ գյուղերի միայն ավերակները և թուրքական բարբարոսության չարաշուք և ահասարսուռ հետևանքները: Հ. Թումանյանն Վանի նահանգի կոտորածների բազմաթիվ փաստերի հիման վրա «Տաճկահայաստան» անվանեց «ավերակների ու դիակների աշխարհ»⁵:

Վանի նահանգի ջարդերն առաջին հերթին զերծ չեն մնացել նաև ցեղասպանությունը վերապրած ականատեսների ուշադրությունից և տեղ են գտել ազգային բանահյուսության մեջ: Շրջաններում տեղի ունեցածի մասին Վանում արդեն գիտեին ոչ միայն չարագուշակ լուրերով, այլև կենդանի վկաների հաղորդածով և նրանց կրած տառապանքներով: Նրանք «...Աբաղայի սահմաններեն մինչև Վան երկարող ճամփաներուն վրա՝ ամենուրեք տեսած էին հրդեհված հայ գյուղեր... հազարավոր դիակներ՝ զոհ սուրի, գնդակի կամ բոցերու: Այս աղետխարշ նկարագրությունները միանալով բանտի սրտաճմլիկ տեսարանի ազդեցության՝ բնականաբար պիտի գերագրգռեին ամբոխը, որ գիտեր միանգամայն թե թուրքերն իրենց ալ չպիտի խնայեին,

⁴ Գեղամեանց Ե., Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում, կամ Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը, մաս 2-րդ, XX դ., Բաքու, 1915-1917, էջ 637-638:

⁵ Թումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, հ.6, էջ 212:

եթե երբեք իրենց դիմադրական ուժերը սպառեին՝ դեռ արտաքին օգնություն չհասած»¹:

Վանի Բերդաշեն գյուղի բնակիչ Մանվել Մարությանը հիշում է, որ՝ «թուրքական բանակից հետո որ գյուղը մտանք, դիակներ էին, գազազած շները, կատուներն ու անգղները հոշոտում էին դիակները, որոնց թուրքերը սպանել էին ու լցրել փոսերի մեջ, նրանք առանց աղոթքի հողին հանձնվեցին»²:

Թուրքական գազանություններից հրաշքով փրկված Արշալույս (Ավորա) Մարտիկյանը վկայակոչում է, որ. «Վանում կոտորածը սկսվել է. թուրքերը տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին կտոր-կտոր են անում, ջարդում: Քրդերը աղջիկներին գողանում են»³:

Ժողովրդական բանահյուսության մի գողտրիկ ստեղծագործության մեջ պատկերավոր ձևով ներկայացվում է Վան-Վասպուրականի կոտորածը.

Վան փոքրիկ քաղաք գավառակներով,
Լցվան դիակներ հարյուր հազարով,
Ներկվեցավ դաշտը կարմիր արյունով,
Ձայն տվին ամպեր, երկինք ու աստղեր...⁴:

Օտարերկրյա պետությունների դիվանագիտական փաստաթղթերը (Բուլղարիա, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, ԱՄՆ, Ռուսաստան և այլն) ողողված են Վանի կոտորածներին վերաբերող նյութերով, որոնք պատկերացում են տալիս զարգանդելի կոտորածների մեծ շրջանակի մասին:

Վանի նահանգում կոտորածների թերևս առաջին արձագանքներից մեկը կարելի է համարել ռուսական հետախուզության 1915թ. մարտի 15-ի ու ապրիլի 3-ի Թուրքիային վերաբերյալ հաղորդումները, որոնցում նշվում է. «Ամբողջ երկրում տեղի են ունենում հայերի ձերբակալություններ... Սիստեմատիկ կոտորածներ էրգրումում, Դյորթ-

¹ Երամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Բ, էջ 339:

² Սվազյան Վ., Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ. Երևան, 2011, էջ 133:

³ Գեյտս Հ.Լ., Հոշոտված Հայաստան, Լոս Անջելես, 1995, էջ 17:

⁴ Վ. Սվազյան, Մեծ եղեռն. Արևմտահայոց բանավոր վկայություններ, Երևան 1995, էջ 13, նաև Սվազյան Վ., Մեծ եղեռնի իրադարձություններն արտացոլող ժողովրդական երկերը, «Նորք», Երևան, 1990, թիվ 12, էջ 127, նաև

յովում, Ձեյթունում և շրջակայքում: Արյունալից ընդհարումներ Բիթլիսում, Վանում, Մուշում...»¹: Դիվանագիտական զեկուցագրերից մեկում՝ Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարարությանն ուղղված Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակի սպա Վ. Շչերբինի նամակում, մասնավորապես նշվում է. «Ձեմ ուզում այստեղ մանրամասն նկարագրել այն սարսափելի գազանությունների տեսարանները, որոնք թուրքական կառավարության ցուցումով կատարվել էին քրդերի և ասկյարների կողմից երկրամասի (խոսքը Վանի շրջանի մասին է, - Ավ.Հ.) անպաշտպան բնակչության նկատմամբ: Հարկադրված էիք տեսնել կանանց, տղամարդկանց, երեխաների և ծերերի կտրված ձեռքերով, ոտքերով, հանված աչքերով դիակների կույտեր: Դա մի զարհուրելի տեսարան էր»²:

Ի հետևումն իրեն ուղղված բազմաքանակ դիմումներին Ամենայն Հայոց հայրապետ Գևորգ Ե 1915թ. կաթողիկոսը ապրիլի 7-ին հեռագրով դիմեց Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարարին, Իտալիայի էմմանուել 3-րդ թագավորին, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի նախագահներին, Անգլիայի Գևորգ 6-րդ թագավորին, խնդրելով հանուն քրիստոնեության և մարդասիրության իրենց դեսպանների միջոցով կանխել արևմտահայերի և մասնավորապես վասպուրականցիների ջարդերը³: Ռուսաստանի Արտգործ նախարարին ուղղված 1915թ. ապրիլի 7-ի հեռագրում Գևորգ Ե այն մտահոգությունն էր հայտնում, որ «ըստ ստացված հեռագրական հաղորդագրության, որը հաստատված է նաև այլ աղբյուրներով, տեղի է ունենում անպաշտպան, զինաթափ արված հայերի կոտորածը՝ Էրզրումում, Դերջանում, Ձեյթունում ու շրջակայքում, արյունալի ընդհարումներ՝ Բիթլիսում, Վանում, Մուշում, բռնություններ, կողուպուտներ՝ Ակնում, Կիլիկիայում, հայ ամբողջ ազգաբնակչության տնտեսության քայքայում: Իմ հոտը խռովված է: Թախանձագին խնդրում եմ Ձերդ բարձր գերազանցությանը չմերժել հետագա Ձեր մարդասիրական հովանավորությունն ու պաշտպանությունը իմ

¹ ЦГВИА РФ, ф. 2000, оп. 1, д. 3851, лл. 92-94.

² Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1915-1916 թթ) օտարերկրյա պետությունների դիվանագիտական փաստաթղթերի վկայությունները. փաստաթղթերի ժողովածու, առաջին հատոր, Երևան, 2011, էջ 19:

³ Գեղամեանց Ե., Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում կամ Հայկական հարցի եօթներորդ շրջանը, մաս 2-րդ, XX դ., էջ 631:

ժողովրդի նկատմամբ այս ճգնաժամային պահին, Ձեզնից կախված ամեն միջոց գործ դնել փրկելու համար անմեղորեն կործանվող քրիստոնյաներին»¹:

Իր պատասխան հեռագրում Սազոնովը հայտնում է. «ես առաջարկել եմ մեր դեսպաններին՝ Իտալիայում և Միացյալ Նահանգներում պաշտպանել ձեր դիմումը»²: Իսկ Անգլիայի Արտաքին գործերի նախարար Գրեյը 1915թ. ապրիլի 30-ին վեհափառ հայրապետին պատասխանում է, որ «Նորին Մեծութիւն Թագաւորը հրամայել է ինձ տեղեկացնել Ձերդ Սրբութեան սոյն ամսոյ 7-ի հեռագրի ստացումը և յայտնել, որ Տաճկաստանի հայերի դրութիւնը գրաւել է Նորին մեծութեան Կառավարութեան ուշադրութիւնը»³:

Իր հերթին Գևորգ Ե կաթողիկոսը Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարար Դմ. Սազոնովին ուղղված 1915թ. մայիսի 14-ի նամակում հայտնում էր, որ «թուրք ոստիկանները Վանի վիլայեթում զինակոչի, կամ իբր հասարակական աշխատանքների անվան տակ հավաքում են հայ տղամարդկանց և հայրենի վայրերից հեռու ենթարկում են գնդակահարության, իսկ կանանց և երեխաներին առևանգում են...»⁴:

Կ.Պոլսում Իտալիայի դեսպան Գարրոնին Իտալիայի արտգործնախարար Սոննինոյին ուղղված 1915թ. ապրիլի 26-ին թիվ 326 հեռագրում տեղեկացնում էր Վանում իրականացված ջարդերի մասին⁵:

Իսկ Լորդ Բրայսը վարչապետ Էսքուիթին ուղղված հեռագրում հիշատակում էր Վանի հայության կոտորածների և տառապանքների մասին⁶:

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ.Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991, էջ 337:

² «Արարատ», էջմիածին, 1915թ. փետրվար-մարտ, էջ 170:

³ Նույն տեղում, էջ 176:

⁴ Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարարության փաստաթղթերը Հայոց 1915-1916թթ. ցեղասպանության մասին, կազմող, առաջաբանի, թարգմանության հեղինակ՝ Արմեն Մարուքյան, էջ 20:

⁵ Իտալիայի Արտաքին գործերի նախարարության պատմական դիվանագիտական արխիվի վավերագրերը Հայկական հարցի մասին 1913-1923թթ., հ.Ա, 1913-1917, Նյութը հավաքեց, կազմեց, առաջաբանը գրեց և հրատարակության պատրաստեց Արամայիս Բալոյանը, Երևան, 2008, էջ 155:

⁶ Նասիպեան Ա., Բրիտանիա եւ Հայկական Հարցը 1915-1923, Պեյրուք, 1994, էջ 76:

Այս ամենին հետևեց Եռյակ դաշինքի երկրների մայիսի 12-ի հեռագիրն ուղղված Օսմանյան կառավարությանը, որում մասնավորապես նշվում էր. «Հայաստանում տեղի է ունենում հայերի կոտորած վերջին ամբողջ ամսուայ ընթացքում, քրդերի և տաճիկների ձեռքով, Օսմանեան իշխանությունների պարզ անփութութեան պատճառով, և երբեմն էլ նրանց անմիջական աջակցությամբ: Ապրիլի կեսին (նոր տոմարով) տեղի է ունեցել հայերի կոտորած Էրզրումում, Դերջանում, Էդիսում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Ջեթրոնում և ամբողջ Կիլիկիայում: Վանի շրջակայքում գլխովին կոտորած են հարիւրաւոր գիւղերի բնակիչներ: Վանում քիւրդերը պաշարել են հայկական մասը: Միևնոյն ժամանակ Պոլսում կառավարութիւնը ձերբակալում և անլուր ճնշումների է ենթարկում խաղաղ հայ բնակչութիւնը: Նկատի առնելով այս նոր ոճիրները, որ գործում է Թիւրքիան մարդկութեան և քաղաքակրթութեան դէմ՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնակից կառավարությունները հրապարակով յայտարարում են Դրանը, որ իրենք այս բոլոր ոճիրների համար անձնական պատասխանատուութիւն են դնում թիւրք կառավարութեան բոլոր անդամների նոյնպէս Օսմանեան իշխանութիւնների այն տեղական ներկայացուցիչների վրայ, որոնք մասնակից եղած կըլինեն այդպիսի կոտորածների»¹:

Կ. Պոլսի Ֆրանսիայի դեսպանին հանձնված Գյուլի 1915 թ. հուլիսի 24-ի զեկուցագրից պարզվում է, որ Վանի նահանգում օսմանյան կառավարության կողմից կիրառված բռնությունները հավասարազոր են եղել միայն Փոքր Ասիայում և Արևելյան Եվրոպայի մի մասում թուրքական նվաճման, կամ ներխուժման ժամանակ «ռայայի» բոլոր տարիների հանդեպ կիրառված բռնություններին²:

Զմյուռնիայում Բուլղարական թագավորության հյուպատոս Ի. Համամջիկը Բուլղարիայի Արտաքին գործերի նախարարին հասցեագրված 1915 թ. օգոստոսի 24-ի հեռագրում տեղեկացնում էր, որ «...Վանում ամբողջ հայ բնակչությունը, որին չի հաջողվել փախչել, տեղի մուսուլմանների ձեռքով սրի է քաշվել: Խնայել են միայն յոթ

¹ «Արարատ», Էջմիածին, 1915թ. ապրիլ-մայիս, էջ 302:

² Մեծ տերությունները. Օսմանյան կայսրությունը եվ հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), հատոր 1, աշխատասիրությամբ Արթուր Պելլերյանի, առաջաբանը՝ Ժան-Բատիստ Դյուրոգելի, ֆրանսերենից թարգմանեց Վարուժան Պողոսյանը, էջ 125:

տարեկանից ցածր երեխաներին, որոնց տեղավորել են առանձին շենքում, ըստ երևույթին թուրքացնելու նպատակով: Ձմյուռնիայի իշխանությունները նախաձեռնել են այստեղի փախստական մուսուլմանների մարդահամար կատարել, որպեսզի ուղարկեն և տեղավորեն Վանում»³:

Միակ երկիրը, որ կարող էր ստանձնել Վասպուրականի հայության պաշտպանությունը և կանխել կոտորածը Գերմանիան էր, որը կարող էր Վանում և Բաղեշում բացել հյուպատոսարաններ և վերահսկել իրավիճակը նահանգներում: Սակայն Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը մերժում է այդ առաջարկը¹:

Վանի աղետարշ կոտորածների մասին վկայություններ են հաղորդում նաև հոգևոր դասի ներկայացուցիչները: Գերմանացի բողոքական քահանա, պաստոր՝ Ֆիշերը պատմում է, որ «Վանի շրջանի որբանոցի մի խումբ հայ աղջիկների կախեցին ծառերից և սկսեցին քերթել գլխների կաշին... Մի կնոջ նորածին երեխային կցնով մի քանի մասի բաժանեցին և մորբերանը մտցնելով խեղդեցին: Որբանոցի մյուս աղջիկներին արատավորեցին և սպանեցին»²:

Վանի նահանգի կոտորածները չեն վրիպել նաև միջազգային մամուլի էջերից: The Times (Նյու Յորք), The New York (Նյու Յորք), Восток Время (Պետերբուրգ), Eclair (Փարիզ), The London Morning Post, Daily News, Reuter (Լոնդոն), Sonnenoufgang (Sunrise), Gumany, The Independent հեղինակավոր պարբերականներն իրենց առաջնորդողներում և վերլուծականներում ներկայացրել են Վանի նահանգի հայերի ջարդերը³:

Այսպիսով՝ 1914թ. վերջերին և 1915թ. սկզբներին 380 հազ. խառը և 198 հազ. հայ ազգաբնակչություն ունեցող Վանի նահանգում

³ Հայերի ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո, Երևան, 1996, էջ 28:

¹ Տաշեան Վ., Հայ ազգի տպագրութիւնը գերմանական վաւերագիրներու համեմատ, մասն Ա., Վիեննա, 1921, էջ 10:

² Deutsches Zentralarchiv. Historische Abteilung II, Merseburg, Repositur 89. 2.2.1. Kfnighches Geheimes Zivilkabinett, Akten – Nr. 1340, Bl. 192.

³ An answer to Turkish Denials, Quotations and caricatures from Her Majesti The Media (1896-1923), compiled by John Ahmaranian, Ph. D., volume I, Pasadena, California, 1989, p. 78.

երիտթուրքական կենտրոնական կառավարության և տեղական իշխանության կողմից վաղօրոք ծրագրված և դավադրաբար իրականացված եղեռնագործության արդյունքում կողոպտվեցին, հրդեհվեցին և ավերվեցին Վանի նահանգի 17 գավառների 100-ից ավելի գյուղեր, զոհվեց 16 հազ. (ըստ որոշ վկայությունների՝ մինչև 26 հազ.) հայ, իսկ 15 հազ. էլ դարձավ գաղթական և ապաստանեցին Վան քաղաքում:

Վանի նահանգի 1914-1915թթ. կոտորածներն իրենց արձագանքն են գտել հայ հասարակական-քաղաքական և հոգևոր-մշակութային շրջանակներում, ականատես-վերապրողների հուշերում, միջազգային դիվանագիտական փաստաթղթերում կրոնական զեկուցագրերում և միջազգային մամուլի էջերում:

SUMMARY

THE CONSEQUENCES AND THE REACTIONS OF THE MASSACRES OF ARMENIANS IN VAN PROVINCE (1914 NOVEMBER - 1915 APRIL)

HARUTYUNYAN AVETIS

BALYAN ARSHAK

More than 20 years later of Abdul Hamid's "big events", in late 1914 and early 1915 Armenians in Vaspurakan once again faced the threat of survival and existence. In late 1914 and early 1915, 380 thousand mixed and 198 thousand Armenian people were robbed burned and destroyed by Turkish central government and by local authorities. This was a beforehand planned and treacherously actualized genocide. In the result of which more than 100 villages in 17 provinces were destroyed in Van, 16 thousand of Armenian people were killed (according to some evidences almost 26 thousand), and 15 thousand became emigrants. The massacres of Van in 1914-1915 found their responses in Armenian social-political and spiritual-cultural circles, in the memories of witnesses, in the diplomatic documents, in religious reports and in the pages of international press as well.

Keywords: *Van province, genocide, European diplomacy, statistics, recruitment.*

РЕЗЮМЕ

ПОСЛЕДСТВИЯ И РЕАКЦИИ НА МАССОВЫЕ УБИЙСТВА АРМЯН В ПРОВИНЦИИ ВАН (1914 НОЯБРЬ - 1915 АПРЕЛЬ)

АРУТЮНЯН АВЕТИС

БАЛЯН АРШАК

Спустя более 20 лет от "больших событий" Абдул Хамида, в конце 1914 и в начале 1915 года армяне в Васпуракане вновь столкнулись с угрозой выживания и существования. В конце 1914 и в начале 1915 года, 380 тысяч разнородных и 198 тысяч армянских жителей в провинции Ван были ограблены и уничтожены турецким центральным правительством и местными органами власти. Это было заранее запланировано и вероломно актуализирующий геноцид. В результате, более 100 деревень в 17 провинциях были разрушены в Ван, 16 тысяч армян были убиты (по некоторым свидетельствам почти 26 тысяч), и 15 тысяч стали эмигрантами. Массовые убийства в Ван на 1914-1915 нашли свои ответы в армянских общественно-политических и духовно-культурных кругах, в памяти свидетелей, в дипломатических документах, в религиозных отчетах и на страницах международной прессы. Протестантизм в Западной Армении имел как положительные так же и негативные последствия.

Ключевые слова: провинция Ван, геноцид, европейская дипломатия, статистика.

13. THE PANTHEON OF BIAJNILI ACCORDING TO THE RESEARCHES OF ACADEMICIAN G. KHAPANTSYAN AND THE NEW HISTORIOGRAPHY

GRIGORYAN SONA

Keywords: *Grigor Khapantsyan, the pantheon of the Kingdom of Van, the Pantheon of Urartu, inscription of Mheri Dui, Urartian god Haldi, Urartian god Teišeba, Urartian deities.*

The famous Armenian academician Grigor Khapantsyan (1887-1957) is one of those scholars of international renown who have made great contributions in the sphere of cuneiform culture of the world and especially in the realm of the investigation of the culture and civilization of the Kingdom of Van. The spheres of his investigations are very vast. He made invaluable contributions to the investigation of the military-political history of Urartu, of its toponyms, language, pantheon and culture. It is high time to re-estimate and re-evaluate the contributions of the famous Orientalist in the sphere of Urartian studies, because a lot of valuable results of his investigations were unknown to many Soviet scholars and they are still unknown to many post-Soviet and modern European scholars, and some of his views need to be revised or supplemented. Until now no attempt was made to re-evaluate the theories and views of Grigor Khapantsyan in the realm of Urartology. Below we shall try to re-analyze and to re-evaluate the results of Grigor Khapantsyan's Urartological research and his views and suggestions in the investigation of the pantheon of the Kingdom of Van. We shall try to compare them with the new views, which had been expressed in the modern Urartological literature and to indicate their role in the development of Urartian studies. The Urartological works of G. Khapantsyan have made great contributions to the Urartian studies worldwide.

For the investigation of the history of Biajnili it is very important to investigate at first the problems relating to the pantheon of the Kingdom of Van. A lot of scientific essays, books and articles have been already written in this respect, which have spread enough light on many aspects of the pantheon of that kingdom and helped clarify and explain them. The research and the scientific contribution of the Armenian academician Grigor Khapantsyan to the clarification of many questions concerning the pantheon

of the Kingdom of Van are still of great importance for Urartology. It is true that after the research of Gr. Khapantsyan in the sphere of the Urartian pantheon a lot of new cuneiform sources have been discovered since the second half of the twentieth century which spread light on quite new aspects of that pantheon, but this does not mean that the scientific contribution of the above mentioned Armenian academician to the clarification of the problems relating to the Pantheon of Urartu is antiquated today. Therefore, it is necessary to analyze anew the scientific heritage and the contribution of Gr. Khapantsyan to the clarification of the problems relating to the Urartian pantheon both in the context of the scientific achievements of his time and in the context of the new discovered sources and of the modern scientific literature concerning the pantheon of the Kingdom of Van, in order to be able to evaluate anew the achievements of the Armenian scholar in the sphere of Urartology¹. The contribution of Gr. Khapantsyan to the sphere of investigation of the Urartian pantheon is very appreciable. It is high time to evaluate anew his unique contribution to this sphere. Many decades have passed, and some of his observations need to be reconsidered. Both Armenian and foreign scholars have occupied themselves with the investigation of the Urartian pantheon.

The main source for the investigation of the Urartian pantheon is the extensive inscription of *Mheri Dui* which was engraved in the years of common reign of kings Ishpuini and Menua (the last quarter of the 9th century B.C.). In this inscription we read that the kings Ishpuini and Menua dedicate this “door”, *KÁ*, to their Lord, the deity of *Ḫaldi*. In order to honour him, they order to offer sacrifices to all gods of Urartu, and in this respect the name of each god is mentioned and the amount of the sacrifices is indicated which should be offered to that particular deity.²

¹ The main researches and observations of Grigor Khapantsyan concerning the Urartian religion and cult are to be found in the following works and articles: Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 41-51; idem. Г. Капанцян, Об урартском божестве Adarutha, in: <<Տեղեկագիր>>, № 6-7 (1944); idem. Об урартском божестве Шебиту, <<Տեղեկագիր>>, 1944, № 8.

² The equivalence of this idea is expressed in the Urartian language by the word *še(i)štili*; cf. Н. В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей (КУКН), Ереван, 2001, стр. 418.

It is F. Schulz³ who first copied the inscription of *Mheri Dur*, and in 1840 J. Mol published it. Later many other scholars published the cuneiform text and the translation of the inscription of *Mheri Dur*. These scholars are A. D. Mordtmann⁴, J. Sandalgian⁵, A. H. Sayce⁶, C. F. Lehmann-Haupt⁷, M. Tseretheli⁸, F. W. König⁹, N. Adontz¹⁰, Gr. Khapantsyan, N. Harutyunyan¹¹, M. Salvini¹², etc. Valuable observations with respect to the pantheon of Blajnili belong to N. Adontz. He considers the Kingdom of Van a state where each town had its local deity, for example Kueŕa was the deity of Arcvaberđ, Ēlipowri was the deity of Arĉeš, T 'eyšeba was the deity of the town Ēridia, and Šivini was the deity of the town Owšini. What concerns the deity of Nala, he identifies it with the mountain Nala which is known from the Mesopotamian sources¹³. I. Diakonoff has expressed the view that beginning with the deity name Nala of Mheri Dur we have already to do with mountain-deities or with deities which are connected with certain geographical

³ Fr. Schulz, *Mémoires sur le lac de Van et ses environs*, Journal Asiatique, troisième série, vol. IX, Paris, 1840, lines V-VI (inscription XVII).

⁴ A. D. Mordtmann, *Erklärung und Entzifferung der armenischen keilinschriften von Wan und der Umgegend*, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (ZDMG), XXVI, Leipzig, 1873, S. 490-531, Iscr. № 3.

⁵ J. Sandalgian, *Les inscriptions cunéiformes urartiques*, Venise, 1900, pp. 188-215, insr. N 42.

⁶ A. H. Sayce, *The Cuneiform Inscriptions of Van*, Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS), London, 1882, Vol. XIV, section 3-4, pp. 427-495.

⁷ C. F. Lehmann-Haupt, *Corpus Inscriptionum Chaldicarum* (CICh), Berlin-Leipzig, 1928-1935, Insc. № 18, Tab. III-X.

⁸ M. de Tseretheli, *Études ourartéennes*, V, L'inscription de Meher-kapussu, *Revue d'assyriologie* (RA), Paris, 1954, section XLVIII, 2, p. 67-75; section 4, pp. 192-206.

⁹ F. W. König, *Handbuch der chaldischen Inschriften* (Hchl), Archiv für Orientforschung, № 8, vol. 1-2, Graz, 1955-1967.

¹⁰ N. Adontz, *Histoire d'Arménie. Les origines du X siècle au VI* (Av. J. C.) Paris, 1946, p. 445.

¹¹ Н. В. Арутюнян, КУКН, № 38; Idem., К чтению и интерпретации урартской культовой надписи "Мхери дур", МКТС, Москва, 1991, стр. 125-126.

¹² M. Salvini, *The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapisi*, *Anatolian Iron Ages 3*, The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990, 1994, Ankara, pp. 205-208. Idem., *Some Considerations on Van Kalesi*, *Anatolian Iron Ages 5*, pp. 145-155; idem., *Le Panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état*, *Studi epigrafici e linguistici sul Vicino Oriente antico*, 1989, № 6, pp. 79-89.

¹³ N. Adontz, *Histoire d'Arménie*, p. 94, 226. The mountain Nala indicates the western part of the Armenian Taurus Mountains; cf. Н. В. Арутюнян, *Топонимика Урарту* (ТУ), Ереван, 1985, стр. 149; И. М. Дьяконов, *Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту* (АВИИУ), *Вестник Древней Истории* (ВДИ), 1951, № 2 -4.

territories.¹⁴ On the basis of this opinion of Diakonoff N. Harutyunyan located the place of worship of this deity in Hayk 'ari, close to Mount Judi. This location was accepted by the Urartologist E. Grekyan¹⁵.

Another important contribution to the investigation of the Urartian pantheon belongs, besides that of Adontz, to G. Melikishvili who was able to demonstrate which deities mentioned in the inscription of *Mheri Dur* are of masculine gender and which are of feminine gender. He has focused his attention especially on the fact that in the inscription deities are mentioned to which a certain amount of animals, i.e. bulls and sheep, were sacrificed, thereafter there come deities to which only sheep were sacrificed, and from line 21 of the inscription there begins the mention of those deities to which cows and sheep were sacrificed, there follow the deities to which only cows were sacrificed, and finally there come the deities (lines 22-23) to which only sheep were sacrificed. On the basis of these data he came to the conclusion that the inscription of *Mheri Dur* contains deities of two different genders and that with the sacrifice of bulls there begins the mention of the masculine deities and with the sacrifice of cows – the mention of the feminine deities. He has characterized the following deities as masculine: Țaldi, Teiŝeba, Ŗivini, Țutuini, Turani, Ua, Nalaini, Ŗebitu, Arsimela, Uanapŝa, Diduaini, Ŗelardi, Atbini, Kuera, Elipuri, Taraini, Adaruta, Irmuŝini, Alaptuŝini, Erina, Ŗiniri, Unina, Airaini, Zuzumaru, Țara, Araŝa, Ziukuni, Ura, Arŝibidini, Arni, Artuuarasi, Ŗuba, Eliaua, Talapura, Kilibani. The following deities are, according to Melikishvili, feminine: Uarubani, Țuba, Silia, Arua, Adia, Uia, Ainaue, Ardi, und Inuanaue. In his investigation of the supreme triad of the Urartian pantheon, Țaldi, Teiŝeba, Ŗivini, Melikishvili has defined Țaldi as the principal deity of the Urartian state. He was characterized by Melikishvili as a deity of heaven and war. Teiŝeba was characterized by him as a deity of storm and rain, and Ŗivini as a deity of sun. This characterization shows

¹⁴ I. M. Diakonoff, Evidence of the Ethnic Division of the Hurrians, in: Morrison, Owen, 1981, p. 83; E. Grekyan, The Will of Menua and the Gods of Urartu, Aramazd (AJNES), Vol. I, Yerevan, 2006, p. 161, W. Lambert, The God Aŝŝur, Iraq, XLV/I, 1983, p. 84.

¹⁵ Н. В. Арутюнян, ТУ, стр. с. 149; E. Grekyan, *op. cit.*, p. 171.

that he had also defended the traditional view that existed in the Urartology of his time about this supreme divine triad in the Urartian pantheon.¹

What concerns the feminine deities, G. Melikishvili defines as the first triad among them the deities Uarubani, Ҳuba² and Tušpuea. He characterizes these three feminine deities as wives of the above mentioned triad of the masculine deities of the Urartian pantheon. Uarubani is according to him the wife of Ҳaldi, Ҳuba is the wife of Teišeba, and Tušpuea is the wife of Šivini. The Georgian scholar identifies the name of Tušpuea with the name of the town Tušpa, which was the centre of Šivini's worship, and he considers this town to be the centre of worship of this feminine deity too.³

Of special importance is also the contribution of the Armenian scholar N. Harutyunyan to the investigation of the Urartian pantheon. He has investigated the correspondences between the Urartian toponyms and the names of the Urartian deities and drawn important parallels between them. He sees, for example, a connection between the name of the deity Kuera and the tribe name Kuarzani or between the name of the deity Ardi and the name of the place Ardini. Further suggestions are the parallels between the name of the deity Erinu and the toponym Eruni, between the name of the deity Ura and the names of the settlements Urayani and Uriani, between the name of the deity Araca and the name of the field Tuaraşi. Also the settlements Alu-Arşa, Baldu-Arşa, Arşuku, Arşania, Gizu-Arşu, Araşu, the mountains Arşidu and Arşabia and the river Arşania derive their origin, according to N. Harutyunyan, from the name of the deity Araşa. He sees further parallels between the name of the deity Ҳaldi and the toponym Surzi Aldi and between the name of the deity Arni and that of the settlement Arna.⁴ N. Harutyunyan has also investigated the etymology of a number of Urartian religious words, as well as of a number of names of Urartian deities and Urartian verbs. To this kind of words belong, for example, the noun

¹ Г. А. Меликишвили, *Наири-Урарту*, Тбилиси, 1954, стр. 370-372; Idem. *Die Götterpaatrias an der Spitze des urartäischen Pantheons*, *Orientalia*, № 34/4, 1965, S. 441-445.

² The name of this feminine deity had been previously read as Baba instead of Ҳuba.

³ See Г. А. Меликишвили, *Наири-Урарту*, стр. 370-372.

⁴ Н. В. Арутюнян, *Бийнили-Урарту*, Санкт-Петербург, 2006, стр. 273-280.

iziduše and the verb *iziduni*. He has clarified the deity name ^d*Aniqu* and its gender, as well as the etymology of the words *šēhadi*, *ina(ini)* and *inua(ni)*.¹

Recently we have together with N. Harutyunyan investigated the etymology of two Urartian words with a religious meaning. These words are *zieldi* and *zieldubi*. The word *zieldi* is mentioned in Urartian inscriptions in the following context: ... *ali urbuaši dḥaldinani KÁ šuinini zieldi ŠÁ mṛusa ardulini aše LUGÁl-ni dIM-ni URU manuli*.² This means: "... If the sacrifice is made in the temple of Ḥaldi, the whole *zieldi* and the heart shall be offered to Rusa, when the king is in the city of Teišeba."

It should be noted that this word is mentioned also in the Armavir inscription of Argishti I³ and that still in 1940 G. Khapantsyan considered this inscription in his work "The History of Urartu" to be one of liturgical character.⁴ The word *zieldubi* derives its origin from the root *zieldi* which means "liver". Therefore, we have suggested for *zieldi* the word "liver" and for the verb *zieldubi* we have suggested the following meaning: "to terrify, to oppress, or to repress". This word is attested only in the bilingual texts of Topuzava and Movana of Rusa I: [^{KUR}*Bi*]a-i-ni-li nu-ul-du-ú-li ^{KUR}[u-lu-i-ni-l]i zji-el-du-bi. This sentence can be rendered into English in the following way, according to the new translation: "I reigned over the country of Biainili and oppressed the hostile countries."⁵

Of no minor importance are also the investigations of the Armenian scholar G. Jahukyan as concerns the pantheon of the Kingdom of Van and the interrelations between the Urartian-Armenian cults. In three of his works⁶ he mentions some deities in the Urartian pantheon which could have

¹ Ն. Վ. Հարությունյան, Ճշգրտումներ ուրարտական սեպագրերի ընթերցումներում ու մեկնաբանություններում, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ժողովածու (ՄՄԱԵԺ), XXVI, Երևան, 2007, էջ 36; idem. Նոր դիտարկումներ ուրարտական արձանագրություններում, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ժողովածու (ՄՄԱԵԺ), XXVII, Երևան, 2009, էջ 36:

² Н. В. Арутюнян, КУКН, № 424¹⁸⁻¹⁹; N. V. Harutyunyan, S. Grigoryan, Urartian zieldi and zieldubi, Aramazd, vol. VI, issue 2, Yerevan, 2011, p. 101.

³ Н. В. Арутюнян, КУКН, № 19³³.

⁴ Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, էջ 169:

⁵ N. V. Harutyunyan, S. Grigoryan, *op. cit.*, p. 102, n. 2.

⁶ These works are: Գ. Զահուկյան, Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում, Պատմա-բանասիրական հանդես (ՊԲՀ), Երևան, 1986, № 1, էջ 43-58; idem. The Armenian Layer in the Urartian Pantheon, Yerevan, 1986; idem. Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային

an Armenian origin and the names of which have analogues in the Armenian language. The names of these deities are: ^dAršibedini (it can be compared with the Armenian words “arcowi” – “arciv” (“eagle”) and di-k’ (“gods”, “deity”)), ^dArdi (it can be compared with the Armenian word “ard” – “ornament”, “dressing”, “arrangement”, “mode”); ^dšinuiardi (in this deity name he sees the original form of the Armenian word “cin” (“birth”) “cino” and describes this feminine deity as a guardian of birth), ^dAiraini (G. Jahukyan accepts the view of Gr. Khapantsyan who explained the name of this deity by means of the word aira and came to the conclusion that it was the “god of men”, having compared the Urartian word “aira” with the Armenian word “ayr” – “man”, “husband”)¹, ^dAlaptušini (it can be compared with the Armenian word “aṭōt’k” – “prayer”), ^dTarraini (it can be compared with the Armenian words “t’ar”, “t’arel” – “roosting place”, “perch”, “to perch”), ^dZiuquni (it can be compared with the Armenian word “jowkn” – “fish”), ^dTurani (it can be compared with the Armenian word “towrk’” – “donation”, “gift”; this means it could be a deity which gives something as a gift). Jahukyan holds it for possible that also the deities ^dAraša, ^dArni, ^dAia, ^dElip(u)ri, ^dAdaruta and ^dQilibani have an Armenian origin. According to Jahukyan, if the Urartian deity ^dZuzumaru has a connection with the Armenian word “jjowm”, which means “churn”, then it should be considered to be an Armenian formation. He explains the meaning of this word as “zzmharow” (“zzmahar”), which means “a certain quantity of churned butter”, and suggests also the following explanation for the name of the deity: “cowc” – “marrow of bones” and “maro” – “big”, “great”.

In the sphere of investigation of the Urartian pantheon and of Urartu’s spiritual culture is of considerable importance the contribution of the Russian scholar B. Piotrovski who has described the deity of Ḫaldi as originally Urartian and characterized the deity of Teišeba as originating from

շրջան, Երևան, 1987, and *Armenian Words and Proper Names in Urartian Inscriptions*, in Proceedings of the Fourth International Conference on Armenian Linguistics, Cleveland State University, Cleveland, Ohio, September 14-18, New York, 1992, pp. 49-59.

¹ Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, էջ 47; Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, стр. 280; Н. В. Арутюнян, КУКН, стр. 477; G. Jahukyan, *op. cit.*, p. 52.

Asia Minor. He believes that Խaldi was depicted in a human form, standing on a lion, and that he was for that reason regarded to be a warrior. The cult of the shield and of the spear in Urartu was associated with him. According to the named Russian scholar, one of the symbols belonging to Խaldi was the pictures of the winged solar disc. On the basis of the archeological excavations in Karmir-Blur he comes to a conclusion that in Urartu not only bulls, cows, sheep, kids and wine were sacrificed to gods but also new-born calves and lambs.¹

An important role in the investigation of the Urartian pantheon has played also S. Hmayakyan. In 1990 he published a fundamental study under the title “The State Religion of the Kingdom of Van” in which he discussed for the first time the whole structure of the Urartian pantheon according to the information acquired from the inscriptions of *Mheri Dur* and described in detail all masculine and feminine deities of the Urartian pantheon, the centers of their worship and their images, the temples and the priesthood and the religious rites of Urartu.²

In respect of the Urartian pantheon are also the investigations of the Armenian mythologist Armen Petrosyan worthy of mentioning. According to him, the most important feature of the pantheon of Urartu is its tripartite structure which is led by its supreme god Խaldi, by Teišeba, who is the god of thunder and storm, and by Šivini, the god of the sun. The feminine deities are also led by a triad of three goddesses who are the wives of the above mentioned three gods. These goddesses are Uarubani, the wife of Խaldi, Խuba, the wife of Teišeba, and Tušpea, the wife of Šivini. According to A. Petrosyan, similar divine triads are typical both of Indo-European and non Indo-European traditions, but what concerns the divine triad of the Urartian pantheon, it can be compared especially with the Indo-European “tripartite ideology” and tripartite pantheons.³ He also notes that the

¹ Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Москва, 1959, стр. 227.

² Ս. Հմայակյան, Պաշտամունքային շինությունները, քրմությունը, ծեսերը և տիեզերքի եռամասնության մասին պատկերացումն, ՊԲՀ, 1986, № 1, էջ 113-133; idem. Ուրարտուի դիցարանի աստվածությունների մասի, ՊԲՀ, 1975, № 1, էջ 158-164; idem. Ուրարտական Խալդի և Արուբանե աստվածությունների մասին, ՊԲՀ, 1982, № 2, էջ 127-139:

³ A. Petrosyan, Around the origin of the hegemonic element of Urartu, in *The Culture of Ancient Armenia* (Materials of the 13th Republican Scientific Conference), Yerevan, 2005, p. 142.

inscription of *Mheri Dur* was arranged and systematized by the political will of Ishpuini and his son Menua and that in all probability Ishpuini, Menua and their priesthood were the bearers of that Indo-European ideology, that is, they were of an Indo-European (not of an Anatolian) origin.¹

A new approach to the deities of the Urartian pantheon was shown by the scholar E. Grekyan, who was able to make new discoveries in that respect. He considered all those deities, which were not included by the political will of the King Menua into that pantheon which was engraved on Meher Kapisi (Mheri Dur) and perhaps represented the gods belonging to the alliance of Nairi. The deities which were not included into that pantheon had nothing to do with the upper stratum of the ruling Urartian society or with that Urartian speaking community which was ruled by that stratum. E. Grekyan has also thoroughly investigated the questions related to the origin of the deities of the Urartian pantheon and to the possible localization of the places of their original cult (worship).²

The supreme triad of the Urartian pantheon consisted of Haldi, Teisheba and Shivini was considered also by M. Badalyan. The author demonstrates quite new approaches to these deities and their functions in the Urartian pantheon, taking into consideration in this respect all the available written and archaeological data and sources. On the basis of the existence in Urartu of the three seasons (times) of the agricultural year and on the basis of the supreme triad and of the suppositions made with respect to the comparison of the Indo-European „tripartite structure“, the author attributed the three seasons to the Urartian supreme triad, Haldi, Teisheba and Shivini. Excluding the winter as a non-agricultural season, B. Badalyan considered the summer as a seasonal phenomenon of Haldi, the fall as a phenomenon of Teisheba and the spring as a phenomenon of Shivini.³

¹ Ա. Պետրոսյան, Ուրարտուի էթնիկական պատկանելիության խնդիրը, ՊԲՀ, 2005, № 3, էջ 211; idem. Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը և պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը, ՊԲՀ, 2002, № 2, էջ 243-270; idem. Տիր և Մաշտոց. Դպրության աստվածը և գրերի ստեղծողը, Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված գրերի գյուտի 1600-ամյակին, Երևան, 2006, էջ 49-53:

² Y. Grekyan, The Will of Menua and the Gods of Urartu, pp. 150-195.

³ Մ. Բադալյան, Տարին և Ուրարտուի դիցարանի գերագույն եռյակը, Մերձավոր Արևելք, Երևան, 2009, էջ 36-42; ibid. Խալդի: Ուրարտուում միաստվածության զարգացման վերականգնման փորձ, Մերձավոր Արևելք, VII, Երևան, 2011, էջ 80-88; Ուարուբանիի և

With the investigation of the pantheon of the Kingdom of Van many scholars have occupied themselves except those mentioned above. These scholars are: P. Calmayer, I. M. Diakonoff, M. Rimshneider, I. Loseva, M. Van Loon, I. Biagov.¹ Today the following scholars occupy themselves with the pantheon of Urartu: K. Jakubiak, T. Tanieri Erdemir, P. Zimansky, A. Çilingiroğlu, O. Belli, U. Seidl, A. Batmaz.²

We now return to the researches of Gr. Khapantsyan relating to the Urartian inscription of *Mheri Dur*. It should be noted that the text of the inscription that he had at his disposal contained some inaccuracies³ because of which his analysis of the names of some Urartian deities is not always correct. But at the same time we must note that the readings he had suggested for the names of many Urartian deities preserve until today their scientific validity and importance. We can summarize his contribution to the investigation of the Urartian pantheon in the following points:

Բագրարթուի հարաբերակցության շուրջ, Մերձավոր Արևելք VIII, Երևան, 2012, էջ, 23-39; ibid. «Խալդի և Բագրարթու»: Ուրարտուում «Սրբազան ամուսնության» ծեսի գոյության խնդրի շուրջ, «Բ. Բ. Պիտրովսկին և հնագիտությունը» ժողովածու, Երևան, 2014, էջ, 145-160; ibid. The Urartian Weather God Teišeba, AJNES, vol. IX, Issue 1, 2015, pp. 125-142.

¹ П. Кальмейер, Символ Халди, Древний Восток, № 3, Ереван, 1983, стр. 179-189; И. М. Дьяконов, К вопросу о символе Халди, Древний Восток, № 4, Ереван, 1983, стр. 190-194; M. Riemschneider, Die urartäischen Gottheiten, Or.NS 32/2, S. 148-169; И. М. Лосева, Некоторые урартские ювелирные изделия с изображением ритуальных сцен (к вопросу об иконографии бога Халди и богини Арубани), в кн. Пигулевская и др., Москва, 1962, стр. 300-311; Л. Бийагов, К вопросу об интерпретаций Халди и Арубани-Барбарту, ЛСЧ, № 11, стр. 98-106; M. N. van Loon, Anatolia in the Earlier First Millennium B.C., Iconography of Religions XV, 13, Institute of Religious Iconography State University of Groningen, 1991, Leiden.

² K. Jakubiak, New Aspects of God Teisheba's Iconography, Altorientalische Forschungen, № 1, 2004, S. 87-100; T. Tanyeri-Erdemir, The Temple and the King: Urartian Ritual Spaces and Their Role in Royal Ideology, Ancient Near Eastern Art in Context, Studies in Honour of Iren J. Winter, Leiden-Boston, 2007, pp. 205-225; P. Zimansky, Imagining Haldi, Stories of Long Ago, Festschrift für Michael D. Roaf, Ugarit-Verlag, Münster, 2012, S. 713-723; A. Çilingiroğlu, Urartian Temples. In Kroll S., Gruber C., Hellwag U., Roaf M., Zimansky P. (eds.), Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007 (Louvain), 2012, pp. 295-307; O. Belli, The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu, (trans. G. D. Summers and A. Uzel), Arkeoloji ve Sanat Yayinlari, 1999; U. Seidl, Torschützende Genien in Urartu, AMI 7, 1974, S. 115-119; A. Batmaz, A Lion-Headed Shield from Ayanis: An Identifier of the Urartian Culture? SOMA 2012, Identity and Connectivity: Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1-3 March 2012, Volume 1, Archaeopress, BAR, 2013, 2013, pp. 243-252.

³ Cf. Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, էջ 44-46:

- a) He was the first scholar who attempted to understand and systematize the structure of the Urartian pantheon by dividing the names of the Urartian deities into six groups. The first three groups contain the names of masculine deities, and in the last three groups we have the names of feminine deities. The first group contains three masculine deities. The second group contains, according to Khapantsyan, six masculine deities and the third group – 25 masculine deities. The fourth group contains four feminine deities. In the fifth group we have two feminine deities and in the last sixth one seven feminine deities.¹ We should note that not all of his observations concerning the systematization of the Urartian pantheon correspond to the modern views expressed by various scholars concerning the Urartian deities in the Urartology today, but the method Gr. Khapantsyan applied for understanding and systematizing the structure of the pantheon of the Kingdom of Van is already worthy of attention and it influenced to a great degree the next generation of scholars investigating the religion, history and culture of the Urartian Kingdom. Gr. Khapantsyan was the first scholar who was able to discern that there existed a logical connection between all the Urartian deities mentioned in the inscription of Mheri Duř.
- b) He is the first Urartologist who analyzed in a detailed way the Urartian deity Adarutha and attempted to characterize it as a deity who patronized birth and descent. He occupied himself also with the deity Irmushini and described it as one saving from diseases and the deity *DINGIR aluše urulili uešiuali* (“a deity who transports souls”) he characterized as a representative of the netherworld.²
- c) Gr. Khapantsyan tried to find an affinity between the name of the deity Irmushini and the Hittite word “irma” which means “disease” and hence attributed to that deity a healing property.

¹ Ibid. p. 47; Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 16:

² See Г. Капанцян, Об урартском божестве Adarutha, стр. 25-26, стр. 27-31.

- d) The next important contribution of Gr. Khapantsyan to Urartology is the analysis of the possible affinities which exist between the Urartian deity Shebitu and the Assyrian deity Šibitu. He explains the name of the deity ^dŠibittu by the Accadian word *šibitu* which means “seven” and relates the cult of this deity to the Pleiades (Seven Sisters). He was convinced that this deity was of a Mesopotamian origin.¹
- e) He attributes a Semitic origin to the Urartian deity Ura and compares it with the Babylonian fierce and negative hero Ura. He explains the name of this deity by the Sumerian word *ur*, which means “dog”, and expresses the supposition that also in the Kingdom of Van this deity was perceived as having an appearance of a dog and that it was a deity of war and spring. He attributes a Semitic origin also to the deities Ip̄hari, Aia and Unina. According to him, the Urartian deity Unina can be compared with the fish-like deity Onnes mentioned by Beros, who came out of the sea and gave people letters, handicrafts and agriculture.²
- f) The next feminine deity which was analyzed by Gr. Khapantsyan is Iṣhara. He reads the name of this deity as Iṣhari, because he believed that there was a mistake in the inscription with respect to the name of this deity as a consequence of the fact that the diphthongs iṣ and ip are very similar to each other in Urartian. On the basis of this supposition Gr. Khapantsyan had compared the name of this deity with the name of the deity Iṣhara.³ But today this opinion of Gr. Khapantsyan is not accepted by modern Urartologists, because the word ip̄hari is attested in the Urartian cuneiform inscriptions and relates to the name of the goddess Ip̄hari.⁴
- g) The name of the deity Ȝara G. Khapantsyan explains by the Urartian word *hare* - a “road” – and he describes it as a deity of roads. The

¹ Cf. Г. Капанцяи, Об урарстком божестве Шебиту, стр. 12-16.

² Cf. Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, էջ 49; Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, էջ 16:

³ Գ. Ղափանցյան, op. cit., p. 49.

⁴ Cf. Н. В. Арутюнян, КУКН, стр. 449.

name of the deity Իտուինի he explains by the Urartian word *ḫuḫtutuḫi* (luck, fortune).¹

- h) It should be noted that one of the most complicated problems in the investigation of the Urartian pantheon concerns the differentiation between its masculine and feminine deities. But Gr. Khapantsyan was able to solve that problem too. If we evaluate his contribution to the investigation and clarification of many problems related to the Urartian pantheon, we can say that he was the first scholar who classified the Urartian deities into three groups: three groups of feminine deities and three groups of masculine deities. He was able to define in most clear terms the place and role of the deity Խaldi in Urartu and to demonstrate that that deity occupied an extremely dominant position in the Urartian cult system. He was also the first scholar who could demonstrate that the deities ^dIpḫari, ^dAia, ^dBarṣia, ^dUia, ^dArua and ^dAini are feminine ones.² Evaluating the contribution of the orientalist and Armenologist G. Khapantsyan to this sphere, we can assert that in Armenia he was the first scholar who exactly defined the role of the deity Haldi in the Kingdom of Van and characterized his cult as a “Haldi-Mania”.

Summing up, we would like to note that with the facts we have furnished above we do not describe and analyze all the novelties in the sphere of Urartology whose author is G. Khapantsyan, his contribution to this branch of Ancient Near Eastern Studies is very extensive, in order to be exhaustively described in a single article. With the time Urartology has developed itself as a branch of science and a lot of new theories and views were proposed concerning various aspects of the pantheon, history, religion and culture of Biainili, but the views and

¹ U. Հմայակյան, op. cit., p. 16; I. M. Diakonoff, *Hurrisch und Urartäisch*, München, 1971, S. 76.

² Cf. Gr. Khapantsyan, *The History of Urartu*, p. 49.

theories of G. Khapantsyan concerning the pantheon of Urartu even today preserve their own place and worth in Urartology.

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ԲԻԱՅՆԻԼԻ ՊԱՆԹԵՈՆԸ ՀԱՄԱՁԱՅՆ ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ Գ. ՂԱՓԱՆՅԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԴԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ

Անգնահատելի է ակադեմիկոս Գ. Ղափանցյանի ներդրումը Վանի թագավորության ռազմաքաղաքական պատմության, տեղանունների, լեզվաբանության, ինչպես նաև պանթեոնի ուսումնասիրության բնագավառում, ընդարձակ են նրա հետազոտության սահմանները: Բիայնիլի դիցարանի ուսումնասիրության բնագավառում առանձնահատուկ աղբյուր է Իշպուինի և Մենուա արքաների համատեղ գաակալության տարիներին (Ք.ա. IX դարի վերջին քառորդ) փորագրված Միերի դռան պաշտամունքային արձանագրությունը: Ներկա հոդվածում փորձ է արվում արժևորել Գ. Ղափանցյանի ուսումնասիրությունները, առաջարկված հիմնավորումները՝ համադրելով դրանք հետազայում մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտված կարծիքների հետ, մատնանշել դրանց տեղն ու դերը արևելագիտության առաջընթացի համար:

***Բանալի բառեր՝** Գրիգոր Ղափանցյան, Վանի թագավորության պանթեոնը, Ուրարտուի պանթեոնը, Միերի դռան արձանագրություն, ուրարտական աստված Խալդին, ուրարտական աստված Թեյշեբան, ուրարտական աստվածություններ:*

РЕЗЮМЕ

ПАНТЕОН БИАЙНИЛИ СОГЛАСНО ИССЛЕДОВАНИЯМ АКАДЕМИКА Г. КАПАНЦЯНА И НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИОГРАФИИ

ГРИГОРЯН СОНА

Неоценим вклад академика Г. Капанцяна в сфере исследований военно-политической истории, топонимики, языка и пантеона Ванского царства, обширны границы его интересов. Важнейшим источником изучения пантеона Ванского царства является культовая надпись “Мхери дур” (“Дверь Мгера”), созданная во время совместного правления царей Ишпуини и Менуа (последняя четверть XI в. до н. э.). В данной статье предпринимается попытка дать оценку исследованиям Г. Капанцяна, сопоставляя их с мнениями, которые были высказаны специалистами в более поздние годы, а также определить их место и роль в востоковедении.

Ключевые слова: Григор Капанцян, пантеон Ванского царство, пантеон Урарту, надпись Мхери дур, урартский бог Халди, урартский бог Тейшеба, урартские божества.

14. INFLUENCE OF THE ANCIENT CANONICAL COLLECTIONS WHICH BASICALLY MAINTAINED AN EXISTENCE IN ARMENIAN ON THE UNIVERSAL ECCLESIASTICAL LEGISLATION*

SZABOLCS ANZELM SZUROMI, O.PRAEM.

Councils were “(...) assemblies, which could be ecumenical, metropolitan, episcopal, or patriarchal, expressed the essential nature of the church as community or koinonia. The church was indeed conceived as synodical or conciliar in structure from the beginning. (...)” as marked by Aristides PAPADAKIS and Anthony CUTLER in 1991.¹ Within the early canonical collections we can find balanced harmony between the doctrine and discipline of the Church. It is not accidental because the daily teaching and sacramental life of the Church was that very activity which had formed customary rules and later written norms, using different sources (patristic authors, papal letters, councils and even Roman law texts). The fundamental concept behind this normative developing process was the ‘sacred law’ (*ius sacrum*) as the essential characteristic of canon law, in order to promote directly or indirectly the salvation of souls, as Jesus Christ bequeathed to the Church.² Moreover, the history of the Oriental Churches testifies peculiarities not only the particular heritage of discipline and doctrine from the earliest time, but also to the special situation concerning the ecclesiastical legislation in the East which concluded into several canonical collections. As Joan Mervyn HUSSEY says: “Byzantine life is now seen as marked by constant change though at the same time there was loyal adherence to certain traditions governing the outlook of both Church and

*This article was written at the *International Canon Law History Center* (Budapest), at the *Collegio S. Norberto* (Rome), and in the *Biblioteca Apostolica Vaticana* (Vatican). It was presented at the Armenian State Pedagogical University of Yerevan (March 23rd 2016) as inauguration speech of “Honorary Doctor” of the *Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan*. This research was supported by the OTKA K 106300 and the KAP-3.6-14/003 projects.

¹ PAPADAKIS, A. – CUTLER, A., *Council*, in KAZHDAN, A.P. – TALBOT, A.M. – CUTLER, A. – GREGORY, T.E. – ŠEVČENKO, N.P. (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I. New York-Oxford 1991. 540.

² Vö. SZUROMI, SZ.A., *Authority and sacramentality in the Catholic Church (A Canonical-Theological Schema)*, in ARRIETA, J.I. (a cura di), *Jus divinum* (XIII Congresso Internazionale di Diritto Canonico, 17-21 settembre 2008, Venezia), Venezia 2010. 1143-1163, especially 1143-1144.

Empire (...) The Church was not a department of state. But it was closely integrated into the daily life an empire which was regarded as being ideally the mimesis or copy of the heavenly kingdom.”³ This assertion – *mutatis mutandis* – can be used for the entire Eastern Canon Law.

Nevertheless, if we like to speak on the early Armenian canonical sources, about those ancient texts, including the 4th-5th century collections which had defined the early life of the Church, not only in the East but in the West, and about their indispensable influence on the universal ecclesiastical discipline; we must pay attention to the impressive history of the Armenian Apostolic Church. Among many authors, Jean MÉCÉRIAN has made a very precise description in 1965, explaining the institutionalization of the Armenian Church from the very beginning – i.e. from Apostle Thaddeus –, focusing not only on the structural development from the earliest epoch, but also on the national history, on the doctrinal evolution, on the particular spirituality, including the monastic movements.⁴ Recently, Hubert KAUFHOLD, professor of the Ludwig-Maximilians-Universität, Leopold-Wenger-Institut (Munich) worked on this topic⁵ and completed his comparative analysis of the Armenian ecclesiastical history in 2012 on the remained Armenian ecclesiastical disciplinary textual witnesses.⁶ We would like to mention here Riccardo PANE’s extensive analysis too on the Armenian Church in 2011.⁷ In the great historical work of HERODOTUS (†425 BC) we can find already the name of Armenians with high recognition of their virtuous life.⁸

³ HUSSEY, J.M., *The Orthodox Church in the Byzantine Empire* (Oxford History of the Christian Church), Oxford 1990. 1.

⁴ MÉCÉRIAN, J., *Histoire et institutions de l’église arménienne: Evolution nationale et doctrinale – spiritualité – monachisme*, Beirut 1965.

⁵ Cf. BOZOJAN, A. – BURGMAN L. – KAUFHOLD, H. (Hrsg.), *Bibliographie zur Rezeption des byzantinischen Rechts im alten Rußland sowie zur Geschichte des armenischen und georgischen Rechts*, Frankfurt am Main 1992.

⁶ KAUFHOLD, H., *Sources of Canon Law in the Eastern Churches*, in HARTMANN, W. – PENNINGTON, K. (ed.), *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500* (History of Canon Law IV), Washington DC 2012. 215-342, especially 314-326.

⁷ PANE, R., *La Chiesa armena. Storia, spiritualità, istituzioni*, Bologna 2011.

⁸ *The History of Herodotus* (transl. RAWLINSON, G.; ed. KOMOROFF, M.), Garden City, N.Y. 1956. 281, 380; cf. CHANTREL, J., *Nouveau cours d’histoire universelle*, I: *Histoire ancienne*, Paris 1872. 173.

We do not want to get into a deep analysis of the Armenian history from the 7th century BC; nevertheless we must underline their strong Christianity, based on the continuous Eastern Christian tradition since the apostolic time, particularly from ST. THADDEUS OF EDESSA (one of the Seventy Disciples) and ST. BARTHOLOMEW.¹ Thanks to ST. GREGORY THE ILLUMINATOR (†about 325) who after had one and half decade suffering, healed and baptized KING TIRIDATES III (287-330), who by this reason declared Christianity as state-religion firstly in the entire history in 301². It happened more than one decade before the “recognized religion” (*religio licita*) state based on the common decision of CONSTANTINE THE GREAT (†337) and co-emperor LICINIUS (†325), by the so-called Edict of Milan (313) for the Roman Empire.³ Christianity had become state-religion in the Roman Empire through the decision (edict) of THEODOSIUS THE GREAT (†395) only in 380.⁴ The Armenian Apostolic Church has suffered many persecutions from its foundation, even after the time when St. Gregory the Illuminator had become *Catholicos* (about 315)⁵, particularly – in the ancient time – by the Persians (since 429)⁶, but after that many other times.⁷

I. EARLY CANONICAL COLLECTIONS AND THE ORIENTAL COUNCILS

Already in the apostolic era, it is observable that authority in the Church is derived from the apostles chosen by Christ, whom Jesus invested, along with their successors, with the power of governance (Mt 28:18-20).⁸ We may find

¹ SETIAN, N.M., *Armenia*, in *New Catholic Encyclopedia*, I. New York 1967. 825-830, especially 825. JEDIN, H. (a cura di), *Storia della chiesa, I: Le origini* (red. edizione italiana: GUERRIERO, E.), Milano 2006.² 475.

² YIGUERIMIAN, J. – OTADUY, J., *Armenia [Iglesia]*, in OTADUY, J. – VIANA, A. – SEDANO, J. (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*, I. Pamplona 2012. 465-471, especially 466.

³ PLÖCHL, W.M., *Geschichte des Kirchenrechts*, I. Wien-München 1960.² 39.

⁴ SZUROMI, SZ.A., *Egyházi intézménytörténet* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae I/4), Budapest 2003. 43-45.

⁵ ALBERS, P., *Manuale di storia ecclesiastica*, I. Torino-Roma 1920. 179. MURPHY, F.X., *Gregory the Illuminator, St.*, in *New Catholic Encyclopedia*, VI. New York 1967. 790-791, especially 790.

⁶ JEDIN, H. (a cura di), *Storia della chiesa, III: La chiesa tra oriente e occidente* (red. edizione italiana: GUERRIERO, E.), Milano 2006.² 69-70.

⁷ JEDIN, H. (a cura di), *Storia della chiesa, III: La chiesa tra oriente e occidente*, 71; cf. TER-MIKELIAN, A., *Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen vom IV. bis zum XIII. Jahrhunderts*, Leipzig 1892.

⁸ SZUROMI, SZ.A., *Authority and sacramentality in the Catholic Church (A Canonical-Theological Schema)*, in ARRIETA, J.I. (a cura di), *Jus divinum* (XIII Congresso Internazionale di Diritto Canonico, 17-21 settembre 2008, Venezia), Venezia 2010. 1143-1163.

find a particular formulation of this in the 42nd chapter of St. Clement's Letter to the Corinthians: *Christ, therefore, is from God and the Apostles are from Christ. (...) Receiving their orders, therefore, and being filled with confidence because of the Resurrection of the Lord Jesus Christ (...) Preaching, accordingly, throughout the country and the cities, they appointed their first-fruits, after testing them by the Spirit, to be bishops and deacons of those who should believe (...)*.¹ This is the first known assertion about the offices, and the rights bound to them, derive from the apostles' scope of authority, because their mission is from Christ himself, and they were who appointed the first bishops and presbyters.² We read about the same conviction in the writings of St. Ignatius of Antioch or even of St. Irenaeus, who strives to highlight the uniqueness of the apostles' authority in the Church by tracing the apostolic succession. Moreover, St. Irenaeus already underlines the apostolic tradition, which gives legitimacy of content to the Church's proclaimed teaching (i.e. *Adversus haereses*, III. 3,1; 3,3).³ Therefore, it is not accidental that the early ecclesiastical disciplinary writings strove to connect their summarized norms primarily to the apostles' authority. An excellent example can be found in the 2nd century *Didaché* – called otherwise “The Teaching of the Twelve Apostles”⁴ – and also in the 3rd century *Traditio Apostolica*.⁵ Both early works fundamentally deal with fixing liturgical prescriptions and norms of customary law. These pseudo-apostolic collections express the conviction that the teaching and the disciplinary requirements contained in them and which fundamentally determine the everyday life of the Church's community, are actually apostolic and divine in their origin.⁶ This apostolic origin has been kept

¹ *The Apostolic Fathers* (The Fathers of the Church 1), Washington D.C. 1947. 42; cf. CLEMENT DE ROME, *Épître aux corinthiens* (Sources Chrétiennes 167), Paris 1971. 168-171.

² Cf. VON CAMPENHAUSEN, H., *Ecclesiastical Authority and Spiritual Power in the Church of the First Three Centuries* (transl. BAKER, J.A.), Stanford CA. 1969. 156-157.

³ IRENEE DE LYON, *Contre les hérésies* (Sources Chrétiennes 211), Paris 1974. 30-39.

⁴ RORDORF, W. – TUILLIER, A., *La Didaché* (Sources Chrétiennes 248), Paris 1978.

⁵ BOTTE, B., *Hippolyte de Rome. La tradition apostolique d'après les anciennes versions* (Sources Chrétiennes 11 bis), Paris 1984.³

⁶ ERDÖ, P., *Die Quellen des Kirchenrechts. Eine geschichtliche Einführung* (Adnotationes in Ius Canonicum 23), Frankfurt am Main 2002. 12-13.

constantly since the very beginning epoch of the Armenian Apostolic Church.

Based on the afore-mentioned principles – in order to understand the early institution of synods or councils – we must realize the fundamental importance of the early – pseudo-apostolic – canonical collections. These collections' goal was not only to list the discipline of the Church, but to describe – as complete as possible – the doctrinal maxim too. Therefore, the separation of doctrine and discipline within the early councils – and also within the ancient canonical collections – is impossible. Here we would like to indicate the most significant councils of the first five centuries – recognized in the East and in the West; moreover those early canonical collections – using many times the contents of the early councils – which had made a same effect. It is well known, that for reconstruction of the critical text-form of these early sources, their Syriac and Armenian version were essential and indispensable. This appearance cannot be accidental: it clearly supports that for Syrian and Armenian Churches meant a unique value to use, to follow and to copy the ancient pseudo-apostolic and conciliar disciplinary texts. These early collections – together with the ancient councils – defined the fundament of the universal canonical discipline in the Oriental and in the Occidental ecclesiastical legislation, and became basis of the new, structuralized canonical collections too. Beside them indeed we can find the Canon Books of the Armenians and the collections of the Armenian Synods and writings of the Armenian Church' Fathers¹ but also Armenian translation of significant works of Eastern patristic authors, i.e. St. Basil (†379), St. Gregory of Nanzianzus (†390), etc.²

1. Pseudo Apostolic Canon Law Collections

Within this category can be listed the *Didascalia Apostolorum* (Teaching of the Apostles); the *Canones apostolici* (Apostolic Canons); and the *Syntagma Canonum*. Angelo di BERNARDINO's underlined in 1981 that the *Canones apostolici*, *Didascalia* and the *Traditio Apostolica* (Apostolic Tradition) were the three most significant ecclesiastical disciplinary documents in the 3rd and

¹ KAUFHOLD, H., *Sources of Canon Law in the Eastern Churches*, 316-317, 319-325.

² KAUFHOLD, H., *Sources of Canon Law in the Eastern Churches*, 321.

4th century.¹ St. John of Odzun's (†728) canonical collection contains the Armenian version of the *Canones apostolici* and the *Didascalia Apostolorum* too.²

The *Didascalia Apostolorum* was composed around 230 in Syria³, but its original Greek text had been lost. Nevertheless, remained – beside some Greek fragments – the uncompleted Latin version (in the *Codex Veronensis*: Verona, Bibl. Capit. LV), and the Coptic, Syriac, Armenian, Arabic and Ethiop translation (the last two contain modified text⁴) of this collection.⁵ The scientific critical analysis of the Armenian version was done by Giuseppe D'ERCOLE in 1948.⁶

The *Canones apostolici*, or 85 apostolic canons, is a fundamental disciplinary collection which was compiled at the end of the 4th century.⁷ The norms that can be read in this early canonical collection contain in short, definitive form the most important rules regarding ecclesiastical institutions, especially on the sacraments, clerics, episcopal consecration, and the convocation of councils. This material was derived from a 4th century collection, i.e. the *Constitutiones apostolici* and other 4th century councils.⁸ Based on Marcel METZGER edition the structure of this most voluminous collection of this epoch was written in Greek, very possible in Cilicia at the end of the 4th century. It contains among other sources the *Didascalia*, the *Traditio apostolica* (around the beginning of the 3rd century), and the

¹ DI BERNARDINO, A. (dir.), *Patrología*, III: *La edad de oro de la literatura patrística latina* (Biblioteca de Autores Cristianos 422), Madrid 1981. 243.

² KAUFHOLD, H., *Sources of Canon Law in the Eastern Churches*, 318.

³ FUNK, F.X. (ed.), *Didascalia et Constitutiones apostolorum*, Paderborn 1905 (repr. Torino 1970); cf. ERDÖ, P., *Die Quellen des Kirchenrechts* (Adnotationes in ius canonicum 23) Frankfurt am Main 2002. 18.

⁴ Cf. BARDY, G., *Didascalie*, in NAZ, R. (ed.), *Dictionnaire de droit canonique*, IV. Paris 1949. 1218-1224.

⁵ GAUDEMET, J., *Les sources du droit de l'Église en Occident du IIe au VIIe siècle* (Initiation au christianisme ancien), Paris 1985. 24.

⁶ D'ERCOLE, G., *Le fonti del diritto canonico: lezioni*, Roma 1948. 22.

⁷ ERDÖ, P., *Die Quellen des Kirchenrechts* (Adnotationes in ius canonicum 23) Frankfurt am Main 2002. 19-20. GAUDEMET, J., *Les sources du droit de l'Église en Occident du IIe au VIIe siècle*, 24-25.

⁸ Edition: METZGER, M. (ed.), *Les constitutions apostoliques*, III (Sources Chrétiennes 336), Paris 1987. 274-309.

Canones apostolici.¹ The original language of the text of the apostolic canons was Old Greek, and 50 of the 85 canons had been translated to Latin by DIONYSIUS EXIGUUS.² This pseudo-apostolic collection has significant influence on Eastern as well as Western ecclesiastical discipline. For this reason, the Latin version of its canons belongs to the essential foundation of the universal canon law. Based on the Armenian textual tradition – which can be read in the Armenian version of the *Syntagma Canonum* (see below) – its critical text was edited in 1941 as the first volume of the *Collectio canonum ecclesiae Armeniae*.³

The contents of the *Canones apostolici* basically deals with the consecration of bishops, which has to take place with not less than two or three bishops. There is also an explanation of diaconal and priestly ordination, as well as rules to receive other degrees of Holy Orders. These ordinations were among the particular duties of the bishop. We can read in the *Canones apostolici* about liturgical instruments and items (can. 4). If somebody had remarried after his baptism or had been living together with a concubine, that person could not be permitted to the rank of bishop, priest, deacon, or any other sacred service (can. 17). A person who castrated himself was not able to become a cleric either (can. 22), and if he had already been one, he had to be dismissed from the clergy (can. 23). Not only for the bishop, but even for the priest, there had to be abstinence from any and every secular activity. The text of this collection speaks also about the celebration of Easter (can. 8). There are instructions on the faithful, who have to attend the Sunday Mass, where they can know the Holy Scriptures, and where, during that religious common feast, they can receive Holy Communion (can. 10). Canon 11 strictly forbids anyone to have any communion with excommunicated persons, even to stay in the same house. Anyone who rejected this rule could not be permitted to receive the Holy

¹ METZGER, M. (ed.), *Les constitutions apostoliques*, I-III (Sources Chrétiennes 320, 329, 336), Paris 1985-1987.

² The most recent detailed analysis is by SZURÓMI, SZ.A., *Pre-Gratian Medieval Canonical Collections – Texts, Manuscripts, Concepts* – (Aus Recht und Religion 18), Berlin 2014. 15-24.

³ GHEDIGHIAN, H. (ed.), *Collectio canonum ecclesiae Armeniae*, I: *Canones apostolici, quos apparatu critico dotavi et latinae interpretatus est* (Fonti II/21), Venice 1941; cf. KAUFHOLD, H., *Sources of Canon Law in the Eastern Churches*, 318.

Eucharist. But very similar sanctions were ordered against any faithful who pray together with a heretic (can. 46). Based on the norm of the apostolic canons, if somebody (priest or deacon) was named by the bishop for a particular parish, the priest or deacon was not able to move to another parish, unless the bishop gave explicit permission for it. However, that bishop, priest, or deacon who accepted temporal goods as a price for the administering of the sacraments, i.e. he fell into the sin of Simon Magus (i.e. “simony”), had to be excluded from communion (can. 30). The situation is similar for any bishop who is a minister of secular power: he had to be removed from his office, and excluded from ecclesiastical communion as a penance (can. 31). We can mention here the rule of can. 44. This norm penalizes those bishops, priests, and deacons, who are in guilty of usury. Based on the classical ecclesiological concept of the spiritual marriage between the clergy and their particular dioceses, the bishop did not have jurisdiction to ordain clerics from other territories (can. 36). Moreover, there is an important law which orders the convocation of a local council two times per year (can. 38). Finally, we should mention a doctrinal canon about the sacraments (can. 49). This text defines that the administering of Baptism has to be in the name of the Holy Trinity. A similar rule can be found in a letter which was written much later by Pope Zacharias on July 1st744.¹

We can see how significant are the duties and rights of each rank of Holy Orders in this old pseudo-apostolic canon law collection. 52 canons of the original Greek text (85 canons) deal with discipline regarding bishops. 21 of these 52 contain admonitions for all three Orders of priesthood

¹ Quod omnino uerum est, quia si mersus in fonte baptismatis quis fuit sine inuocatione Trinitatis, perfectus non est, nisi fuerit in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti baptizatus. De illo autem quod per quosdam affirmari scripsisti, ut si euangelicis quis uerbis, inuocata Trinitate, iuxta regulam a Domino positam, quicumque mersus esset in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti, quod sacramentum sine dubio haberet: et ita fortiter uerbis euangelicis fuisset consecratum baptismum, ut quamuis sceleratissimus quisque haereticus, uel schismaticus, aut latro, aut fur, siue adulter, hoc homini petenti ministraret, tamen Christi esset baptismum uerbis euangelicis consecratum: et contra, licet minister iustus fuerit, si Trinitatem iuxta regulam a Domino positam in lauacro non dixisset, uerum baptismum non esset quod dedit. *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, ed. I.-P. MIGNE, I-CCXXI, Lutetiae Parisiorum 1844-1864 (Hereafter: PL) LXXXIX. 943-944.

(bishop, priest, deacon); 19 of these 52 refer only to bishops; 10 speak about bishops and priests without deacons; and only 3 of the 52 contain rules concerning priests and deacons without mentioning bishops.¹ Therefore, the texts of the *Canones apostolici* particularly stress the importance of the episcopal office. The best summary of the bishop's superiority in the *Canones apostolici* is can. 35. Furthermore, can. 40 declares the bishop's superintendent power over deacons and presbyters.² But in fact, most of the above-listed canons deal with the three higher degrees of the clerical order without any distinction.³

The third very important Eastern canonical collection is the so called *Syntagma Canonum*. This particular composition – compiled between 342 and 381, and its first redaction had summarized the basic Eastern canons of the ancient councils⁴ – is the origin of every other significant composition of the Eastern discipline. The original text of this genuine first Eastern collection has been lost. Thanks to Aram MARDIROSSIAN's scientific research and its conclusion in 2010⁵ we have a reconstructed critical overview on the original contents of this so called *Canonical Collection of Antioch*. Why does it call "Antioch"? Because the composition of this collection took place in the Church of Antioch and through this reason in the scholarly literature it calls "Syntagma of Antioch", however its Latin name is *Corpus canonum orientale*. It was written in the above indicated period in Syria, but the original language of it was certainly Greek which has been translated to Syriac around 400. The text was reconstructed by Eduard SCHWARTZ and

¹ SZUROMI, SZ.A., *The Development of the Clerical Orders prior to the Discipline of Statuta Ecclesiae Antiqua (5th century)*, in *Folia Canonica* 5 (2002) 95-105, especially 103-104.

² Episcopos gentium singularum scire convenit, quis inter eos primus habeatur, quem velut caput existiment, et nihil amplius praeter eius conscientiam gerant, quam illa sola singuli, quae parochiae propriae, et villis quae sub ea sunt, competunt, sed nec ille praeter omnium conscientiam faciat aliquid, sic enim unanimitas erit, et glorificabitur Deus per Christum in Spiritu sancto. PL. LXVII. 145.

³ Cf. REYNOLDS, R.E., *The De officiis VII graduum: Its Origin and Early Medieval Development*, in *Mediaeval Studies* 34 (1972) 113-151.

⁴ Cf. RHALLER, G.A. – POTLES, M., *Συνταγμα των θειων και ιερων κανονων*, I-VI. Athens 1852-1859.

⁵ MARDIROSSIAN, A., *La Collection Canonique d'Antioche. Droit et hérésie à travers le premier recueil de législation ecclésiastique (IVe siècle)* [Monographies 34], Paris 2010.

edited firstly in 1936¹ then in 1960². The hypothetic first recension contained the canons of Ancyra (314), Neocesarea (314/319), Antioch (341?), Gangra (343), and canons of Laodicea (second half of the 4th century). Jean GAUDEMET renumerated the canons within the reconstructed contents of the *Syntagma* in 1985.³ Mardirossian gave particular attention to Jean Gaudemet's research in his work which is well testified by those forty-one publications which are listed in the bibliography of his volume. It was already approved before 2010 that many further revisions of the *Syntagma Canonum* had been made in that time when the body of the original contents was firstly supplemented with canons of the Council of Nicaea I (325) and Council of Constantinople I (381). Then – because this collection had been used during the Council of Chalcedon (451) – the text was enlarged with Chalcedonian canons too. The canonical letters of St. Basil the Great (†379) also had an important place among the supplements. From the reconstructed text of the *Syntagma* we can get a clear and detailed picture of the institutional system of the ecclesiastical legislation in the late 4th century. We also know from Mardirossian's research that the *Syntagma* played fundamental role in the development of the Armenian ecclesiastical discipline with the original contents (without the text of the Council of Chalcedon). There is no exact date to define when the Armenian translation of the *Syntagma* had been made. Nevertheless Hubert Kaufhold's dating is not convincible⁴, because based on the textual critical evidences the Armenian translation should be done at the late 4th century, when the last conciliar text was the Council of Constantinople I (the most significant Armenian early textual witnesses do not use that Armenian alphabetical system which was developed around 405).

From the above listed three collections, only the *Canones Apostolici* took place in the Western canonical collections through the *Collectio Dionysio-Hadriana*. The other ancient collections had made only indirect influence through those early oriental councils which also took place in the

¹ SCHWARTZ, E., *Die Kanonensammlungen der alten Reichskirche*, in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 25 (1936) 1-114.

² SCHWARTZ, E., *Gesammelte Schriften*, IV. Berlin 1960. 159-275.

³ GAUDEMET, J., *Les sources du droit de l'Église en Occident du IIe au VIIe siècle*, 76.

⁴ KAUFHOLD, H., *Sources of Canon Law in the Eastern Churches*, 316.

Occidental universal canon law. Regarding the Oriental collections, besides the Apostolic Canons the *Syntagma Canonum* played also important role in the composition of the new canonical collections.

2. Early Councils

Considering that information which has remained about the early councils (or synods) it seems clear, that their authority had been depended on the number of the participant bishops. During these old councils the attended bishops exercised their own episcopal authority together, which conception is unambiguously testified by signature-lists of the bishops at the end of the written form of the conciliar text. This list expressed the recognition of the decisions by them. Nevertheless, there was a disciplinary question regarding those bishops who were not able to attend to a concrete council, therefore, their signature were missing from the above indicated list. Whether the decision is also obligatory for them or not? This question had caused many debates and conflicts on disciplinary and doctrinal levels too. Council of Nicaea I (325) was the first by its character which claimed for the “general council” title – N.B. at that time there was no defined hierarchy among the councils, and the precise concept about the “general council” had developed only in the 5th century – therefore, its canons had to be recognized within the entire Church.¹ We would like to emphasize here, that the “communio” as a theological expression of the unity of churches, has already appeared in the 4th century. Moreover, the accepted acts of the Council of Sardica (342-343) were sent to the Roman Pope for his approval.²

The most important pre-Chalcedonian councils – which material made essential influence on the later canonical norms and practice in the East and in the West – were the Council of Ancyra (314), Council of Nicaea I (325), Council of Neocesarea (314/319), Council of Gangra (343), Council of Antioch (341?), Council of Laodicea (second half of the 4th century), Council of Constantinople I (381), and Council of Sardica (342-343). Every

¹ Cf. in detailed ERDŐ, P., *Az ókeresztény kor egyházfegyelme* (Ókeresztény Írók 5), Budapest 1985. 21-27.

² TAYLOR, J.I., *Eastern appeals to Rome in the Early Church. A little known witness*, in *Downside Review* 89 (1971) 142-146.

single one has Armenian translation, enlarged with the first six canons of Ephesus (431).¹ This last one cannot be found in the systematic Western canon law collections. The Armenian translation of these early councils – as it is well proved by Aram Mardirossian – can be found in the Armenian version of the *Syntagma Canonum*.²

II. THE HISTORY OF THE APOSTOLIC CANONS UNTIL THE 7TH CENTURY

In the Western Church, it was Dionysius Exiguus – as we already indicated –, a Scythian monk, who organized a universal canonical collection, employing the most developed juridical methodology, around the end of the 5th and the very beginning of the 6th century.³ The opening canons of this new collection were the first fifty canons of the *Canones apostolici*.⁴ Through this Dionysian translation, the clear-cut concept of the apostolic canons could be built into the Western ecclesiastical disciplinary tradition, not only for the near, but even into the far future. We should recall that the authority of the *Apostolic Canons* was not accepted earlier in the Latin Church; nevertheless, the *Decretum Gelasianum*, *De recipiendis libris*, rejected the entire content in 520.⁵ But thanks to the *versio dionysiana*, the Latin translation became a permanent reference for the new major Western canonical sources.

III. THE IMPORTANCE OF THE *CANONES APOSTOLICI* IN THE EASTERN CANON LAW COLLECTIONS

The Council of Trull (692) is a turning point in the Eastern ecclesiastical discipline.⁶ As it is well known, this council listed those canons

¹ SZUROMI, SZ.A., *Pre-Gratian Medieval Canonical Collections*, 25-26; cf. KAUFHOLD, H., *Sources of Canon Law in the Eastern Churches*, 319.

² MARDIROSSIAN, A., *La Collection Canonique d'Antioche*, 264-315, cf. 381-387.

³ SZUROMI, SZ.A., *A püspökökre vonatkozó egyházfegyelmi szabályok a Dionysio-Hadriana gyűjteményben*, in *Kanonjog* 2 (2000) 87-95, especially 87-88. DE MARINI ARVONZO, F., *Secular and clerical culture in Dionysius Exiguus's Rome*, in KUTTNER, S.-PENNINGTON, K. (ed.), *Proceedings of the Sixth International Congress of Medieval Canon Law* (Berkeley, CA. 28th July – 2nd August 1980; Monumenta Iuris Canonici C/7), Città del Vaticano 1985. 83-92.

⁴ PL. LXVII. 141-148.

⁵ ERDŐ, P., *Die Quellen des Kirchenrechts*, 20.

⁶ HUSSEY, J.M., *The Orthodox Church in the Byzantine Empire* (Oxford History of the Christian Church), Oxford 1990. 24-29.

whose authority was incontestable in the Byzantine Empire.¹ At the beginning of this list, we recognize the 85 Apostolic Canons.² This is the reason that the Eastern collections since the 7th century have cited the *Canones apostolici* always in a distinguished place, as a basic canonical source. The first collection of these significant Eastern Collections is the so-called *Collectio Trulliana*, which followed the Trullian list of canons. But we have to mention here the *Collectio Niceana*, which enlarged the material of the Trulliana with the new decisions of the Second Council of Nicea (787). This collection contains the Apostolic Canons, canons of particular councils, and writings of the ancient holy fathers. The convocation of the Second Council of Nicea caused serious antipathy in the West, especially on the part of Charlemagne.³ For this reason, the “universal” meaning of this council has been questionable for many authorities.⁴

The Collection of Nicea was supplemented around the year 883 with twenty further canons that had their origin in the age of Photios, patriarch of Constantinople (848-867, 877-886)⁵, sometime between 861 and 879. This is the so-called *Collectio Photianae*, or *Nomokanon Collection of XIV*

¹ Cf. CONGAR, Y.M.-J., *Structures ecclésiales et conciles dans les relations entre Orient et Occident*, in *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 58 (1974) 355-390. DURÄ, N., *The Eumenity of the Council in Trullo: Withesses of the Canonical Tradition in East and West*, in NEDUNGATT, G.-FEATHERSTONE, M. (ed.), *The Council in Trullo revisited* (Kanonika 6), Roma 1995. 229-262.

² II. Hoc quoque huic sanctae synodo optimae maximeque visum est abhinc deinceps ad animarum medelam et morborum animi curationem firmos securosque manere LXXXV canones, qui a sanctis et beatis patribus qui nos praecesserunt, suscepti ac confirmati atque adeo nobis traditi sunt sanctorum et gloriosorum apostolorum nomine. Quoniam autem in his canonibus nobis praeceptum est, ut eorundem apostolorum per Clementem constitutiones susciperemus, quibus iam olim ab haereticis adulterina quaedam et a pietate aliena in corruptelam ecclesiae introducta sunt, quae divinorum nobis decretorum elegantem speciem obscuraverunt, has constitutiones ad christianissimi gregis aedificationem ac securitatem oortune reieciimus, haereticae falsitatis foetus nequaquam admittentes neque germanae apostolorum doctrinae eos inserentes. *The Canons of the Council in Trullo* in NEDUNGATT, G.-FEATHERSTONE, M. (ed.), *The Council in Trullo*, 64-65.

³ LYNCH, J.E., *The reception of an ecumenical council Nicea II a case in point*, in *Jurist* 48 (1988) 454-482, especially 475.

⁴ NICHOLS, A., *Rome and the Eastern Churches. A Study in Schism*, Edinburgh 1992. 188-189.

⁵ DVORNIK, F., *The Photian Schism. History and legend*, Cambridge 1948. 175-178.

titles.¹ Obviously, the most significant and fundamental collection in this development is the *Pedalion*. AGAPIOS and NICODEMOS, two religious, had organized the traditional discipline of the Eastern Church in this canonical collection. This fundamental work appeared for the first time in printed form in 1793. The corrected edition was published in Leipzig in 1800. Forty-one years later, in 1841, there was a new, revised publication of this collection in Athens that was based on the previous edition.² The *Pedalion* follows the structure of the early collections; hence, we can see at the beginning the 85 apostolic canons, then the canons of general and particular councils, and finally, writings of the Holy Fathers. The canons of this collection are still in force for the Orthodox Churches.

IV. THE PSEUDO APOSTOLIC COLLECTIONS AND THE EARLY COUNCILS IN THE WEST UNTIL THE CODIFICATION

If we observe the canonical collections which were in use in the Latin Church, we can make a sketch of the historical line which testifies to the influence of the pseudo-apostolic collections, which is represented only in these medieval collections by the *Canones apostolici*. The reason is certainly the influence of the *Collectio Dionysiana* which in enlarged form was sent to Charlemagne in 774 by Pope Hadrian I, and had become the basic and official ecclesiastical collection for the entire Frankish Empire.³ However, the *Collectio Dionysio-Hadriana* was not promulgated by the pope, but in fact, it became a unique basis for the councils which were held in Frank territory. Moreover, this collection, including the apostolic canons, was able to extend its effectiveness even to the capitularies of the secular ruler. Much later, the *Decretum Burchardi Wormatiensis* (between 1008 and 1022) acquired a distinct importance, especially in the territory of the Low Countries.⁴ Burchard summarized the discipline of the particular councils,

¹ STICKLER, A.M., *Historia iuris canonici Latini. Institutiones academicae. I. Historia fontium* (Studia et textus historiae iuris canonici 6), Taurini 1950 (repr. Romae 1985) 407; cf. PITRA, J. (ed.), *Iuris ecclesiastici graecorum historia et monumenta*, II. Roma 1868. 433-435.

² STICKLER, A.M., *Historia iuris canonici latini*, 408.

³ MORDEK, H., *Kirchenrecht und Reform im Frankenreich. Die "Collectio Vetus Gallica", die älteste systematische Kanonensammlung des fränkischen Gallien. Studien und Edition* (Beiträge zur Geschichte und Quellen des Mittelalters 1), Berlin-New York 1975. 241-249.

⁴ Cf. HOFFMANN, H.-POKORNY, R., *Das Dekret des Bischofs Burchard von Worms. Textstufen – Frühe Verbreitung – Vorlagen*, (MGH Hilfsmittel 12), München 1991. KÖLZER, TH., *Burchard I.*,

and he also used various penitential collections for his work. The *Decretum Burchardi* quotes eighteen canons from the apostolic canons in different books: i.e., *De primatu Ecclesiae* (I. 75, 78, 210)¹; *De sacris ordinibus* (II. 67-68,² 117-119,³ 136,⁴ 189⁵); *De ecclesia* (III. 109)⁶; *De sacramento baptismatis et confirmationis* (IV. 22-23)⁷; *De sacramento Corporis et Sanguinis Domini* (V. 6, 8)⁸; *De excommunicatione* (XI. 35)⁹; and *De crapula et ebrietate* (XIV. 5-6).¹⁰ With this in mind, we would propose a glance at the most important Gregorian canon law collection, which was compiled between 1081 and 1083, and called *Collectio Canonum Anselmi Lucensis*.¹¹ In that compilation, the apostolic canons are given significant place, especially in the disciplinary material concerning bishops, e.g., Ans. 6. 32, 137, 142, 153, 154.¹²

Magister Gratianus compiled his canonical book at around 1140 in Bologna.¹³ This collection became the fundamental collection for the

Bischof von Worms (1000-1025), in FRANSEN, G.-KÖLZER, TH. (Hrsg.), *Burchard von Worms, Decretorum Libri XX*, Aalen 1992. 7-23. SZUROMI, SZ.A., *Peculiarities of the Decretum Burchardi Wormatiensis especially regarding the Discipline about Bishops and their Duties*, in *Revista Española de Derecho Canónico* 71 (2014) 493-506.

¹ FRANSEN, G.-KÖLZER, TH. (Hrsg.), *Burchard von Worms*, 9rb, 10ra, 29rb.

² FRANSEN, G.-KÖLZER, TH. (Hrsg.), *Burchard von Worms*, 41ra.

³ FRANSEN, G.-KÖLZER, TH. (Hrsg.), *Burchard von Worms*, 45ra.

⁴ FRANSEN, G.-KÖLZER, TH. (Hrsg.), *Burchard von Worms*, 45vb.

⁵ FRANSEN, G.-KÖLZER, TH. (Hrsg.), *Burchard von Worms*, 50ra.

⁶ FRANSEN, G.-KÖLZER, TH. (Hrsg.), *Burchard von Worms*, 67ra.

⁷ FRANSEN, G.-KÖLZER, TH. (Hrsg.), *Burchard von Worms*, 84va-84vb.

⁸ FRANSEN, G.-KÖLZER, TH. (Hrsg.), *Burchard von Worms*, 95va.

⁹ FRANSEN, G.-KÖLZER, TH. (Hrsg.), *Burchard von Worms*, 149vb.

¹⁰ FRANSEN, G.-KÖLZER, TH. (Hrsg.), *Burchard von Worms*, 163rb.

¹¹ SZUROMI, SZ.A., *Anselm of Lucca as a canonist* (Adnotationes in ius canonicum 34), Frankfurt am Main 2006.

¹² THANER, F., *Anselmi Collectio Canonum una cum Collectione Minore*, II. Oeniponte 1915. 284, 333, 335, 340-341. Cf. SZUROMI, SZ.A., *A püspökökre vonatkozó egyházfegyelmi szabályok az Anselmi Collectio Canonumban* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae I/1), Budapest 2000. 4-7, 27.

¹³ Cf. ERDÖ, P., *Geschichte der Wissenschaft vom kanonischen Recht. Ein Einführung* (Kirchenrechtliche Bibliothek 4), Berlin 2006. 49-54. LARRAINZAR, C., *La ricerca attuale sul "Decretum Gratiani"*, in DE LEÓN, E.-ÁLVAREZ DE LAS ASTURIAS, N., *La cultura giuridico-canonica Medioevale premesse per un dialogo ecumenico*, Milano 2003. 45-88. VIEJO-XIMÉNEZ, J.M., *La composizione del Decreto di Graziano*, in SZUROMI, SZ.A. (ed.), *Medieval Canon Law Collections and European ius commune* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/8), Budapest 2006. 97-169. VIEJO-

classical canon law curriculum at the universities. Each of the three parts of the *Decretum Gratiani* contains some canons which were taken from the apostolic canons.¹ Based on the valuable work of Emil FRIEDBERG, who analyzed the sources of Gratian's Decree, we know that the Magister used seventeen canons of the fifty translated canons from the *Canones apostolici*.² These are situated sporadically throughout the whole collection, i.e. D. 28 c. 14³; D. 88 c. 3⁴; D. 1 c. 62 de cons.⁵; D. 33 c. 1⁶; D. 34 c. 15⁷; D. 55 c. 8⁸; D. 55 c. 4⁹; D. 55 c. 4¹⁰; D. 81 c. 12¹¹; D. 45 c. 7¹²; C. 16 q. 7 c. 14¹³; C. 12 q. 1 c. 21¹⁴; C. 12 q. 1 cc. 22, 24¹⁵; D. 35 c. 1¹⁶; D. 35 c. 1¹⁷; D. 4 c. 79 de cons.¹⁸ This list crystal clearly testifies that Gratian surely should use the *Collectio Dionysio-Hadriana* as direct source of his work. This opinion is supported by the canons which follow each other (e.g., C. 12 q. 1 cc. 21-22) or are connected (e.g., D. 35 c. 1; D. 55 c. 4) in the body of the *Canones apostolici* and also in the *Concordia discordantium canonum*.

We can see similar appearance if we analyze the influence of the afore-mentioned significant early councils on the text of the *Decretum Gratiani*. The list of the early Eastern conciliar material shows well that its

XIMÉNEZ, J.M., *Decreto de Graciano*, in OTADUY, J. – VIANA, A. – SEDANO, J. (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*, II. Pamplona 2012. 954-972.

¹ GALLAGHER, C., *Sacri Canones nel Decretum di Graziano*, in *Ius in vita et in missione Ecclesiae* (Acta Symposii Internationalis Iuris Canonici occurrente X Anniversario promulgationis Codicis Iuris Canonici diebus 19-24 aprilis 1993 in Civitate Vaticana Celebrati), Città del Vaticano 1994. 763-771.

² FRIEDBERG, AE., *Corpus iuris canonici*, I. Lipsiae 1879. xix.

³ Can. Ap. c. 6; cf. FRIEDBERG I. 105.

⁴ Can. Ap. c. 7; cf. FRIEDBERG I. 307.

⁵ Can. Ap. c. 10; cf. FRIEDBERG I. 1311.

⁶ Can. Ap. c. 17; cf. FRIEDBERG I. 122.

⁷ Can. Ap. c. 18; cf. FRIEDBERG I. 129.

⁸ Can. Ap. c. 21; cf. FRIEDBERG I. 217.

⁹ Can. Ap. c. 22; cf. FRIEDBERG I. 216.

¹⁰ Can. Ap. c. 23.

¹¹ Can. Ap. c. 25; cf. FRIEDBERG I. 284.

¹² Can. Ap. c. 28; cf. FRIEDBERG I. 162.

¹³ Can. Ap. c. 31; cf. FRIEDBERG I. 804.

¹⁴ Can. Ap. c. 40; cf. FRIEDBERG I. 684.

¹⁵ Can. Ap. c. 41; cf. FRIEDBERG I. 684-685.

¹⁶ Can. Ap. c. 42; cf. FRIEDBERG I. 131.

¹⁷ Can. Ap. c. 43.

¹⁸ Can. Ap. c. 50; cf. FRIEDBERG I. 1388.

source also is the *Collectio Dionysio-Hadriana*. We can find 8 canons of 25 from the Council of Ancyra (314)¹, 19 canons of 20 from the Council of Nicaea I (325)², 9 canons of 14 from the Council of Neocesarea (314/319)³, 18 canons of 20 from the Council of Gangra (343)⁴, 19 canons of 25 from the Council of Antioch (341?)⁵, 26 canons of 59 from the Council of Laodicea (second half of the 4th century)⁶, 4 canons of 7 from the Council of Constantinople I (381)⁷, and 8 canons of 21 from the Council of Sardica (342-343)⁸. The total number is really considerable, because these eight councils and their discipline are represented by 107 canons of their original 191 canons.

The final version of the *Decretum Gratiani* became the first part of the *Corpus iuris canonici* which was published in printed form in Rome in

¹ Can. 1=D. 50 c. 32; Can. 10=D. 28 c. 8; Can. 11=C. 27 q. 2 c. 46; Can. 15=C. 12 q. 2 c. 42; Can. 19=C. 27 q. 1 c. 24; Can. 22=D. 50 c. 41; 23=C. 26 q. 5 c. 2; Can. 28=D. 92 c. 6.

² Can. 1=D. 55 c. 7; Can. 2=D. 48 c. 1; Can. 3=D. 32 c. 16; Can. 4=D. 64 c. 1; Can. 5=D. 18 c. 3+C. 11 q. 3 c. 73; Can. 6=D. 65 c. 1+D. 65 c. 6; Can. 7=D. 65 c. 7; Can. 8=C. 1 q. 7 c. 8; Can. 9=D. 81 c. 4; Can. 10=D. 81 c. 5; Can. 11=D. 5 c. 4 de pen.+D. 50 c. 32; Can. 12=C. 26 q. 6 c. 9; Can. 14=D. 93 c. 14; Can. 15=C. 7 q. 1 c. 19; Can. 16=C. 7 q. 1 c. 23; Can. 17=D. 47 c. 2+D. 71 c. 3; Can. 18=C. 14 q. 4 c. 7; Can. 19=C. 1 q. 1 c. 52; Can. 20=D. 3 c. 10 de cons.

³ Can. 1=D. 28 c. 9+D. 81 c. 3; Can. 3=C. 31 q. 1 c. 8; Can. 7=C. 31 q. 1 c. 8; Can. 8=D. 34 c. 11; Can. 9=C. 15 q. 8 c. 1; Can. 10=C. 15 q. 8 c. 1; Can. 11=D. 78 c. 4; Can. 12=D. 57 c. 1; Can. 13=D. 95 c. 12; Can. 14=D. 93 c. 12.

⁴ Can. 1=D. 31 c. 8+D. 30 c. 12; Can. 2=D. 30 c. 13; Can. 3=C. 17 q. 4 c. 37+D. 30 c. 10; Can. 4=D. 28 c. 15; Can. 6=D. 30 c. 11; Can. 9=D. 30 c. 5+D. 31 c. 9; Can. 10=D. 30 c. 4; Can. 11=D. 42 c. 1; Can. 12=D. 30 c. 15; Can. 13=D. 30 c. 6; Can. 14=D. 30 c. 3; Can. 15=D. 30 c. 14; Can. 16=D. 30 c. 1; Can. 17=D. 30 c. 2; Can. 18=D. 30 c. 7; Can. 19=D. 30 c. 8; Can. 20=D. 30 c. 9; ult.=D. 30 c. 16+D. 41 c. 5.

⁵ Can. 3=C. 7 q. 1 c. 24; Can. 4=C. 11 q. 3 c. 6; Can. 6=C. 11 q. 3 c. 2; Can. 7=D. 91 c. 9; Can. 9=C. 9 q. 3 c. 2; Can. 11=C. 23 q. 8 c. 27; Can. 12=C. 21 q. 5 c. 2; Can. 13=C. 9 q. 2 c. 6; Can. 14=C. 6 q. 4 c. 1; Can. 15=C. 6 q. 4 c. 5; Can. 17=D. 92 c. 7; Can. 18=D. 92 c. 5; Can. 19=D. 65 c. 3; Can. 20=D. 18 c. 4; Can. 22=C. 9 q. 2 c. 7; Can. 23=C. 8 q. 1 c. 3; Can. 24=C. 10 q. 1 c. 5; Can. 25=C. 12 q. 1 c. 23; Can. 25=C. 7 q. 1 c. 23.

⁶ Can. 1=C. 26 q. 7 c. 4; Can. 5=D. 46 c. 9; Can. 11=D. 32 c. 19; Can. 12=D. 24 c. 4+D. 61 c. 6; Can. 13=D. 63 c. 6; Can. 20=D. 93 c. 15; Can. 21=D. 23 c. 26; Can. 22=D. 23 c. 27; Can. 23=D. 23 c. 28; Can. 24=D. 44 c. 2; Can. 25=D. 93 c. 16; Can. 26=D. 96 c. 2; Can. 27=D. 42 c. 3; Can. 28=D. 42 c. 4; Can. 30=C. 26 q. 5 c. 4+D. 81 c. 28; Can. 32=C. 1 q. 1 c. 66; Can. 40=D. 18 c. 5; Can. 41=D. 5 c. 36 de cons.; Can. 42=D. 5 c. 36 de cons.; Can. 46=D. 4 c. 58 de cons.; Can. 50=D. 3 c. 8 de cons.; Can. 52=C. 33 q. 4 c. 8; Can. 54=D. 5 c. 37 de cons.; Can. 55=D. 44 c. 10; Can. 56=D. 95 c. 8; Can. 57=D. 80 c. 5.

⁷ Can. 2=C. 9 q. 2 c. 8; Can. 3=C. 9 q. 2 c. 9; Can. 4=D. 19 c. 10; Can. 5=D. 22 c. 3.

⁸ Can. 4=C. 6 q. 4 c. 7; Can. 5=D. 65 c. 9; Can. 7=C. 2 q. 6 c. 36; Can. 8=C. 23 q. 8 c. 28; Can. 13=D. 61 c.10; Can. 17=C. 11 q. 3 c. 4; Can. 18=D. 71 c. 1; Can. 19=D. 71 c. 1.

1582. This 'Corpus' contained five other collections, and three of them were promulgated by the Pope. This material was supplemented with the constitutions of the Council of Trent (1545-1563). The *Corpus iuris canonici* was in force until May 27th 1917, when the Holy Father, Pope Benedict XV, promulgated the first Code of Canon Law as the exclusive, official law for the universal Church. However, we know that the first codification had not intended to make a "new law", but to systematize and simplify the traditional law, and to help the administration of canon law on general level. Therefore, interpretation of the Code and its particular canons required knowledge of the origin of the canons, as was well indicated by Card. Pietro GASPARRI in his article about the codification of canon law for the Latin Church (1937).¹ Those seventeen canons which were found in the *Decretum Gratiani* as quotations of the Apostolic Canons had impact effect on many canons of the Code (1917), i.e. can. 138;² can. 984 n. 7°;³ can. 1473, can. 1519 § 1, can.

¹ GASPARRI, P., *The History of the Codification of Canon Law for the Latin Church*, in *Acta Congressus Iuridici Internationalis VII saeculo a Decretalibus Gregorii IX et XIV a Codice Iustiniano promulgatis* (Romae 12-17 Novembris 1934), IV. Roma 1937. 1-10. KONDRATUK, L., *Le Code de 1917: Entre nécessité technique et catholicisme intransigeant*, in *Revue de Droit Canonique* 51 (2001) 305-321, especially 306-310.

² Clerici ab iis omnibus quae statum suum dedecent, prorsus abstineant: indecoras artes ne exercent; aleatoriis ludis, pecunia exposita, ne vacent; arma ne gestent, nisi quando iusta timendi causa subsit; venationi ne indulgeant, clamorosam autem nunquam exercent; tabernas aliaque similia loca sine necessitate aut alia iusta causa ab Ordinario loci probata ne ingrediantur. Cf. D. 35 c. 1.

³ Sunt irregulares ex defectu: (...) Qui munus carnificis susceperint eorumque voluntarii ac immediati ministri in executione capitalis sententiae. Cf. D. 33 c. 1.

1535;¹ can. 1522 n. 3°;² can. 2354 § 1;³ can. 2354 § 2;⁴ can. 2359 § 3;⁵ can. 2394 n. 3°, can. 332 § 1.⁶ It is evident that the canons of the first Code were the basis for the new codification; hence, these traditional canons were able to preserve their original significance in the Latin ecclesiastical discipline even after the promulgation of the New Code of Canon Law in 1983.⁷

CONCLUSION

It is crystal clear that the Armenian versions of the canons (collections, councils, patristic authors) of the early centuries played an indispensable role not only in Armenia, in the Oriental territory, but in the universal Church, promoting the adherence to the apostolic discipline of the Church during the later centuries. The pseudo-apostolic collections –

¹ C. 1519, § 1. Loci Ordinarii est sedulo advigilare administratio omnium bonorum ecclesiasticorum quae in suo territorio sint nec ex eius iurisdictione fuerint subducta, salvis legitimis praescriptionibus, quae eidem potiora iura tribuant. Cf. C. 12 q. 1 c. 24.

² Huius inventarii alterum exemplar conservetur in tabulario administrationis, alterum in archivo Curiae; et in utroque quaelibet immutatio adnotetur quam patrimonium subire contingat. Cf. C. 12 q. 1 c. 21.

³ Laicus qui fuerit legitime damnatus ob delictum homicidii, raptus impuberum alterutrius sexus, venditionis hominis in servitutem vel alium malum finem, usurare, rapinae, furti qualificati vel non qualificati in re valide notabili, incendii vel malitiosae ac valde notabilis rerum destructionis, gravis mutilationis vel vulnerationis vel violentiae, ipso iure exclusus habeatur ab actibus legitimis ecclesiasticis et a quolibet munere, si quod in Ecclesia habeat, firmo onere reparandi damna. Cf. D. 55 c. 4.

⁴ Clericus vero qui aliquod delictum commiserit de quibus in § 1, a tribunali ecclesiastico puniatur, pro diversa reatus gravitate, poenitentiis, censuris, privatione officii ac beneficii, dignitatis, et, si res ferat, etiam depositione; reus vero homicidii culpabilis degradetur. Cf. D. 81 c. 12.

⁵ Si aliter contra sextum decalogi praeceptum deliquerint, congruis poenis secundum casus gravitatem coerceantur, non excepta officii vel beneficii privatione, maxime si curam animarum gerant. Cf. D. 81 c. 12.

⁶ Cuilibet ad episcopatum promovendo, etiam electo, praesentato vel designato a civili quoque gubernio, necessaria est canonica provisio seu institutio, qua Episcopus vacantis dioecesis constituitur, quaeque ab uno Romano Pontifice datur. Cf. C. 16 q. 7 c. 14.

⁷ CIC (1917) c. 138=CIC (1983) c. 285 §. 1; CIC (1917) c. 984, 7°=CIC (1983) c. 1041, 1°; CIC (1917) c. 1519 §. 1=CIC (1983) c. 1276; CIC (1917) c. 1522, 3°=CIC (1983) c. 1283; CIC (1917) c. 2354=CIC (1983) c. 1397; CIC (1917) c. 2359=CIC (1983) c. 1395; CIC (1917) c. 2394=CIC (1983) c. 1381 §. 1. Cf. MARFÁ, L.N., *Table of correspondence between the 1917 Codex Iuris Canonici and the 1983 Codex Iuris Canonici*, in CAPARROS, E. – THÉRIAULT, M. – THORN, J. (ed.), *Code of Canon Law Annotated* (Second edition revised and updated of the 6th Spanish language edition, ed. by CAPARROS, E. – AUBÉ, H., assisted by ARRIETA, J.I. – HACK, M.A. – JUNG, J.L. – MOTIUK, D.), Montreal – Woodridge 2004. Table 1; BARRAL, I. – ESCRIVÁ-IVARS, J., *Table of correspondence between the 1983 Codex Iuris Canonici and the 1917 Codex Iuris Canonici*, in CAPARROS, E. – THÉRIAULT, M. – THORN, J. (ed.), *Code of Canon Law*, Table 2.

particularly the *Canones apostolici* – and the early – pre-Chalcedonian – Oriental councils have established an early and stable heritage of the Church, since the Patristic Age. Those basic disciplinary rules which were written in the 4th century continually served as direct or indirect fundamental elements of the compulsory canon law in the Eastern and Western Churches. This disciplinary stability in the Apostolic Armenian Church remained always strong even amid many political and theological debates and misunderstandings. Nevertheless, this stable heritage has given common basis for several theological initiatives from both sides, i.e. by the Apostolic Armenian Church and also by the Roman Catholic Church. This long process had concluded into the solemn meeting of St. Pope JOHN PAUL II (†2005) and Catholicos KAREKIN I (†1999) when they have recognized the deep spiritual communion between the two Churches. St. Pope John Paul II and Catholicos Karekin I emphasized in their common declaration on December 13th 1996, that: “Amid upheavals and tragedies, especially during this century, these people have remained faithful to the apostolic faith, the faith of martyrs and confessors, the faith of millions of unnamed believers for whom Jesus Christ the Son of God incarnate and Savior of the world, has been the foundation of their hope and whose Spirit has guided them across the centuries.”¹

¹ *Acta Apostolicae Sedis* 89 (1997) 90-92.

**15. ԳԱՅՈՍ ԿՈՌՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍԻ «ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»
ԵՐԿԸ՝ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՆՏԻԿ
ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԵԶԱԿԻ ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐ**

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Քանալի բառեր՝ Կոռնելիոս Տակիտոս, «Տարեգրություններ», ազգագրություն, Արտաշատ, Հռոմեական կայսրություն, Հայաստան:

Գայոս Կոռնելիոս Տակիտոսը Հռոմեական կայսերության ամենանշանավոր պատմագիրն է (մոտավորապես 55-125թթ.): Տակիտոսի երկերի գլուխգործոցն է «Տարեգրություններ» աշխատությունը՝ բաղկացած 16 գրքից, որոնցից պահպանվել են միայն 1-4-րդ, 12-16-րդ գրքերը և հատվածներ 5-րդ, 6-րդ և 11-րդ գրքերից: «Տարեգրությունների» վրա հեղինակն աշխատել է մինչև իր կյանքի վերջը¹:

Անգնահատելի նշանակություն ունեն նրա համապատասխան վկայությունները Հայաստանի և հայերի մասին, որոնք հայ ժողովրդի այդ ժամանակաշրջանի պատմության կարևորագույն աղբյուրներ են և որոշակիորեն լույս են սփռում 1-ին դարում հայ ժողովրդի պատմության հարցերի վրա²:

Ի տարբերություն Հերոդոտոսի, Քսենոփոնի, Ստրաբոնի աշխատությունների, որոնցում կարելի էր ազգագրական տեղեկությունները հնարավորինս առանձնացնել, համակարգել և թեմատիկ դասդասմամբ ներկայացնել գիտական հանրությանը, նույնը չենք կարող ասել այս հեղինակի երկի մասին: Այն ամբողջությամբ պատմաքաղաքական հարաբերությունների շարադրանք է Հռոմի և նրան ենթակա տարածաշրջանների ժողովուրդների վերաբերյալ: Ուստի կփորձենք հայերի վերաբերյալ ազգագրական նյութերը ներկայացնել պատմաքաղաքական իրողությունների հետ շաղկապված, որպեսզի դրանք չաղճատվեն:

Տակիտոսը, ինչպես և իրեն նախորդող հունա-հռոմեական պատմագիրները, տեղեկացնում է անտիկ դարաշրջանում Հայաստանի

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հատ. 1: Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք.հ. 298թ. (Կազմողներ՝ Պ.Հ. Հովհաննիսյան, Ա.Ե. Մովսիսյան), Երևան, 2007, էջ 406-407:

² Մենք հատվածաբար օգտվել ենք «Օտար աղբյուրները հայերի մասին» մատենաշարի թիվ 3 պրակից, «Կ. Տակիտոս», քաղեց և լատիներենից թարգմանեց Պ. Սոտնիկյանը, Երևան, 1941 (այսուհետ այս գրքից հղումները կտրվեն տեքստում՝ նշելով գիրքը, գլուխը և էջը):

վարչատարածքային սահմանների տեղադրության մասին: Դրանք ձգվում էին Հռոմեական կայսրության բուն տարածքներից մինչև Մեդերի երկիրը: Ըստ պատմիչի՝ հռոմեացիները պրեֆեկտուրա էին անվանում Պարսկաստանի և Հայաստանի պրովինցիաները, իսկ սրանց կառավարիչներին՝ պրեֆեկտ [գիրք IX, գլ. 8, էջ 43]:

Տակիտոսը XIV գրքի 26-րդ գլխում նկարագրում է, թե ինչպես են Հայաստանի ծայրագավառները հռոմեական կայսրության պահանջով հանձնվում հարևան երկրներին՝ հայկական պետությունը ջլատելու, փոքրացնելու, երկրորդական, երրորդական «դաշնակից» պետություն դարձնելու նպատակով: Ուսումնասիրողների համոզմամբ Մեծ Հայքից անջատված գավառները հիմնականում գտնվում էին նրա հյուսիս-արևմտյան մասերում: Այսպես, Պոնտոսի Պոլեմոն II թագավորը պետք է ստացած լիներ Ճորոխի վերին հոսանքում գտնվող Սպեր գավառը, Իբերիայի Փարասման I-ը՝ Գուգարքը, Փոքր Հայքի Արիստոբոլուս թագավորը՝ Ակիլիսինե-Եկեղյաց, Դարանաղի, Աղյուն և Մզուր գավառները, իսկ Կոմմագենեի Անտիոքոս IV թագավորը, հավանաբար ստացել էր Կիլիկիայի արևելյան սահմանամերձ շրջաններից և մերձեփրատյան Առավենե գավառից որոշ տարածքներ¹:

Տակիտոսը XIII գրքի 39-րդ գլխում հիշատակում է մի քանի ամրոցներ, որոնք այլ աղբյուրներում երբեք չեն նշվել: Դրանցից է Վոլանդը (Արտաշատից ոչ հեռու՝ դեպի արևմուտք), իսկ XIV գրքի 24-րդ գլխում հիշատակում է ևս երկու ամրոց՝ առանց անունների, ուր ամրացել էին հայերը: Դրանք, ըստ Հ. Մանանդյանի, Բագավան և Ծումբ ամրություններն էին, որոնք գտնվում էին Հայկական պար լեռնաշղթայի հարավակողմում՝ Տիգրանակերտ տանող ճանապարհի վրա²:

«Տարեգրություններ»-ում խոսք կա նաև հայ բնակչության հետ հարևանությամբ ապրող **մարդերի** [գիրք XIV, գլ. 23, էջ 87]՝ Կասպից ծովի հարավ-արևմուտքում, մասամբ Մարաստանում, մասամբ էլ պատմական Հայաստանում՝ «Արածանիի հովտի լեռնային վերին շրջանում»¹,

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 434, ծան. 6:

² Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1944, էջ 338:

շրջանում»¹, **դահաա** ժողովրդի մասին, որն, ըստ ուսումնասիրությունների, սկյութական ցեղն է, որ ապրելիս է եղել Կասպից ծովից հարավ-արևելք ընկած տարածքում²: Խոսվում է **ալբանների** (աղվանների) [գիրք VI, գլ. 33], **սարմատների (ալաններ)** [գիրք VI, գլ. 33], **իբերների** (վրացիների) [գիրք VI, գլ. 35] և **մոսքերի** (մեսխեթ) [գիրք XIII, գլ. 37] մասին, որ ապրելիս են եղել Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան մասում) [Սև ծովի մոտ – Ռ.Ն.]:

«Տարեգրություններ»-ում զգալի տեղ է հատկացված հին աշխարհի պետական և ռազմական ու ծիսական արարողակարգերին: Այսպես, Տակիտոսը հաղորդում է Հին աշխարհի թագավորների միջև «փոխադարձ արյունով սրբազործված» դաշինքի ուշագրավ սովորության մասին. «Թագավորներն ունեն մի սովորություն, որ ամեն անգամ, երբ իրար են հանդիպում դաշն կնքելու համար, միախառնում են իրենց աջ ձեռքերը, բութ մատները միասին կապում և հանգույցով ամրացնում: Հետո հենց որ արյունը դեպի ծայրանդամներն է հոսում, թեթև ծակոցով արյունը հանում և փոխադարձաբար լիզում են: Այդ տեսակ դաշինքը համարվում է գաղտնի ուժ ունեցող, իբրև փոխադարձ արյունով սրբազործված» [գիրք XII, գլ. 47, էջ 59]: Այսպիսի դաշինք է կնքվում Հայաստանում կառավարող վրաց Միհրդատի և վրաց գահաժառանգ Հռադամիստի միջև: Հռոմեացիներին կաշառելով՝ վրաց արքայազն Հռադամիստը տենչում էր տիրանալ հայոց գահին, որը իր հորեղբայր և աներ Միհրդատի ձեռքին էր, ուզում էր ոչ թե «ուժով, այլ դաշինք կնքելով» տիրանալ դրան: Միհրդատը (Տակիտոսի մոտ՝ Միթրիդատը) զորքով ամրացել էր Գառնի [Գորնեսա] ամրոցում: Այն, Տակիտոսի հավաստմամբ, ապահով էր թե՛ տեղադրությամբ և թե՛ կայազորի պաշտպանությամբ, ուստի Հռադամիստը փորձում է կեղծ խոստումներով և երդումներով հասնել դաշինքի կայացմանը խաղաղությամբ: «Ռադամիստը, - նշում է Տակիտոսը, - սկզբում ընկավ Միթրիդատի գիրկը և ձևացնում էր, թե հնազանդ է, անվանելով նրան հայր ու աներ: Ավելացնում է, երդվելով, թե բռնություն չի գործադրի ոչ թրով, ոչ էլ թույնով. միաժամանակ քաշում տանում է մերձակա

¹ Տե՛ս **Հ. Մանանդյան**, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհներն ըստ Պևտինգերյան քարտեզի, Երևան, 1936, էջ 106-107:

² Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 410, ծան. 11:

պուրակը, ասելով, որ իր հրամանով այնտեղ զոհաբերություն է նախատեսված և պատրաստված, որպեսզի խաղաղությունն ամրապնդվի աստվածավկաներով»։ Դաշինքը կնքելու գործողության պահին «այդ կապերը դնողը ձևացնում է, թե ընկավ, բռնում է Միթրիդատի ծնկներից և նրան փռում է գետին։ Միաժամանակ մոտ են վազում շատ մարդիկ և շղթայում են։ Եվ նրան քարշ էին տալիս ոտքի շղթայից, իսկ այդ՝ բարբարոսների մոտ (նկատի ունի տեղական հայ բնակչությունը) համարվում է խայտառակություն»։ Սակայն միմյանց տրված հավատարմության երդումը հնարավոր էր խախտել մի սովորությամբ. «...Եվ Ռադամիստը, իբրև թե հավատարիմ իր երդման, իր քրոջ և հորեղբոր դեմ չգործադրեց ո՛չ թուր, ո՛չ էլ թույն, այլ սպանում է նրանց գցելով գետին և ծածկելով բազմաթիվ ու ծանր գորգերով» (գիրք XII, գլ. 47, էջ 59- 61)։ Այս դեպքում գորգը մեղքը քավելու զորեղ միջոց էր համարվում¹։

Ուշագրավ է թագադրության հին պարթևական մի սովորույթի նկարագրությունը ևս։ Ըստ Տակիտոսի՝ Տիբերիոսը [Արևելքում հռոմեական բանակների գլխավոր հրամանատարը, Օգոստոս կայսեր որդեգիրը, հետագայում՝ Հռոմի կայսրը - Ռ.Ն.] «**շքեղազարդում է Փրատին**» (Հրահատ)՝ Հրահատ IV-ի կրտսեր որդուն՝ Պարթևստանի թագավոր Վոնոն Արշակունու եղբորը, **և, նախապատրաստելով հայրական թագի համար, գոտի է կապում նրան**» [գիրք VI, գլ. 32, էջ 23]։ Գոտու ծիսական կիրառությունը, ըստ էության, մարդկությանը հայտնի է վաղնջական ժամանակներից։ Այդ է վկայում բրոնզեդարյան դրվագված գոտիների առկայությունը ցեղական ավագանու դամբարաններում։ Վերջինիս ծիսական կիրառության խոսուն վկայություն է

¹ Հայոց հնագույն հավատալիքներում ծիսառասպելական գորգը մեռնող և հառնող աստվածության խորհրդանիշ է համարվել, բնականաբար, պետք է նաև կյանք տար մահացածներին։ Մեռյալներին վերակենդանացնելու վերաբերյալ պատկերացումների արտահայտությունը տեսնում ենք գորգերով թաղման ծեսերում. գորգերի և կարպետների պատառիկներ մեծ մասամբ հայտնաբերվել են մ.թ.ա. II-I հազարամյակներով թվագրվող դամբարանների պեղումներից (տե՛ս **Т.С. Хачатрян**, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, էջ 133, 254)։ Հետագայում, ընդհուպ XX դարի սկզբները, հայոց մեջ, օրինակ՝ Տավուշում, Տարոնում և այլուր հուղարկավորել են ջեջիմի կամ կարպետի մեջ փաթաթած (տե՛ս **Երվանդ Լալայան**, Երկեր, հինգ հատորով, հ. 3, Երևան, 2004, էջ 187-188, **նույնի**՝ Մուշ-Տարոն, «Ազգագրական հանդես», գ. XXIV, Թիֆլիս, 1916, էջ 189)։ Մեր ժամանակներում էլ հանգուցյալի դագաղի տակ գորգ փռելու սովորույթը հնամենի աշխարհընկալման վերապրուկային դրսևորում է։

նաև հարուստ ու բազմաբովանդակ զարդանախշումը, որտեղ արտացոլված են այդ ժամանակաշրջանի մարդու աշխարհընկալումն ու պատկերացումները: Հին խեթական տեքստերում հիշատակվում է, թե ինչպես թագավորը, ծիսակատարության պատրաստվելիս, գոտևորվում է ճերմակ և կարմիր բրդաթելերից ոլորած գոտիով¹: Տղամարդու գոտին ի սկզբանե եղել է իշխանության խորհրդանիշ: «Գոտկից կախ ընկնել» արտահայտությունը ենթադրում է դիմել մեկին, որպես կարող, հզոր անձնավորության, որպես իշխանավորի: Գոտուն ձեռքով դիպչելը նշանակում էր ոտնձգություն դիմացինի իշխանության, հեղինակության նկատմամբ կամ շնորհագրկում: Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ում հետաքրքիր տեղեկություն կա մ.թ.ա. 5-4-րդ դարերի սահմանագլխին Հայաստանի սատրապ [կառավարիչ] Օրոնտես-Երվանդի մասին: Այտեղ ասվում է, որ երբ Կյուրոսի հրամանով բռնեցին Օրոնտեսի գոտուց, դա նրան մահվան դատապարտելու նշան էր²: Միաժամանակ, ըստ հայ ազգագրական տվյալների, բացի իշխանության խորհրդանիշ լինելուց, տղամարդկանց ծանր ու լայն գոտիները ունևորության չափանիշ էին: Հայոց լեզվում գործածվող «գոտին լայն կապել» արտահայտությունը նշանակում է բարեկեցիկ կյանք վարել, «գոտին հաստացնել»՝ հարստանալ և այլն³:

Հետաքրքրական է, որ «գոտևորել», «գոտեպնդվել» արտահայտություններն ուղղակի և փոխաբերական առումով նշանակում են կազմ ու պատրաստ լինել: Գոտին՝ իբրև մոգական շրջանակ, ուներ նաև պահպանակի նշանակություն, որը պետք է պահպաներ կրողին ոչ միայն թշնամու զենքից, այլ նաև «չարից»⁴: Հին աշխարհում գրեթե ընդհանրական դարձած նման ովորություններից մեկն էլ հաղթող զորավարին դափնեպսակով զարդարելն ու մեծարելն էր: Տակիտոսը անդրադառնում է կոնսուլ Կորբուլոնի կայսերական խրճերին **դափնի** ավելացնելու սովորույթին [գիրք XVIII, գլ. 9, էջ 71]: Կոնսուլի առջևից գնում էր 12 լեկտոր՝ ձեռքներին բռնած ճիպոտների խուրձ՝ մեջը խրված

¹ В.Т. Арзинба, Ритуалы и мифы древней Анатолии, М., 1982, с. 124.

² Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ.՝ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, էջ 24:

³ Տե՛ս Ա. Սուքիասյան, Ս. Գալստյան, Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Երևան, 1975, էջ 173:

⁴ Տե՛ս Արմենուհի Ստեփանյան, Հայ ժողովրդական տարազի զարդանախշերը, Երևան, 2007, էջ 16-20:

մի տապար՝ ի նշան իշխանության: Ի դեպ, կոնսուլական լեկտորներ ունենալու իրավունքը հետագայում անցնում է միայն կայսրին:

Բավականին հետաքրքիր է Տակիտոսի՝ հռոմեական ռազմադրոշի նկարագրությունը, որը նման է հայկականին: Հռոմեական դրոշը նա անվանել է **արծիվներ**. ծողին ամրացված էր արծվի պղնձե կամ արծաթե և կամ ոսկե ձուլվածք: Այդ էր հռոմեական լեգեոնի ռազմադրոշը [գիրք XV, գլ. 17, էջ 117]: Արտաշեսյան հարստության թագավորների, մասնավորապես Տիգրան Մեծի դրամների վրա հայոց արքան պատկերված է շքեղ թագով: Թագի վրա պատկերված են երկու արծիվներ, իսկ մեջտեղում՝ արևը խորհրդանշող ութաթև աստղ: Այդ հերալդիկ հորինվածքը, ամենայն հավանականությամբ, եղել է Հայոց թագավորության պետական զինանշանը: Արտաշեսյան հարստության գլխավոր հերալդիկ հորինվածքը եղել է արծվի պատկերը, որին հանդիպում ենք այդ ժամանակաշրջանով թվագրվող մեդալիոնների, քանդակների և այլ գտածոների վրա:

Անտիկ շրջանի հայկական զինանշանային խորհրդանշանների վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ են տալիս նաև հռոմեական այն հաղթադրամները, որոնց վրա պատկերված են հայկական մարտադրոշներ, որոնցից մեկի դարձերեսին Հայաստանը խորհրդանշող կնոջ պատկերն է. դրանից ծախ՝ արևը ճանկող արծվի, իսկ թիկունքում՝ մեծ աղեղի պատկերներն են, իսկ ներքևում՝ ARMEN[ARMENIA] մակագրությունն է: Արշակունյաց թագավորների զինանշանների հերալդիկ հորինվածքը եղել է արծվի պատկերով խորհրդանշանը¹:

Տասնհինգերորդ գրքում պատմիչը հաղորդում է հռոմեական զորքերի պարտության և Հռանդեսյի դաշնագրի մասին: Այս առիթով նա հայտնում է իր անձնական դիտարկումները հայերի քաղաքական դիրքորոշման մասին, մասնավորապես այն, որ «հայերը միշտ կամ Հռոմի իշխանության տակ են, կամ ենթակա են կայսեր կողմից ընտրված թագավորին» (գիրք XV, գլ. 15):

Նույն գրքի տասնյոթերորդ գլխում, իբրև հայերի համար ստեղծված բարենպաստ իրավիճակ, նշվում է, որ Վուլգեսը (Պարթևստանի թագավոր Վաղարշ I-ը՝ 52-80թթ.) վերջնագրի տեսքով պահանջում է

¹ Տե՛ս **Հայկ Դեմոյան**, Հայկական ազգային խորհրդանշաններ (զինանշաններ, դրոշներ, պարզևներ), Երևան, 2012, էջ 44-45, 46-47:

Կորբուլունից, որպեսզի վերջինս քանդի անդրեփրատյան ամրությունները, և գետը նախկինի նման լինի սահմանագիծ: Պահանջն ի կատար է ածվում, և Հայաստանը մնում է առանց հռոմեական միջնորդ իշխանավորի: Վաղարշ I-ի պահանջներից մեկն էլ այն էր, որ ամբողջ հռոմեական զորաբանակը թողներ Հայաստանի սահմանները, ամրություններն ու պաշարեղենը պիտի հանձնվեին պարթևներին և հայերին: Այդ բոլորով հանդերձ՝ հռոմեական զորքը հայ-պարթևական ուժերի կողմից ենթարկվում է նվաստացումների, մասնավորապես «անցկացվում է լծի տակով»: «Անցկացնել լծի տակով» արտահայտությունն առաջացել է հետևյալ երևույթից. գետնի մեջ խրված երկու նիզակների վրա դրվում էր երրորդը՝ մոտ մեկ մետր բարձրությամբ: Ճակատամարտում պարտված կողմը պետք է անցներ այդտեղով՝ նախապես գցելով զենքն ու վերնագգեստը: «Լծի տակով անցնելը» հին ժամանակներում համարվում էր ամենամեծ ստորացումը և պարտվողների ստրկացման ապացույցը¹: Տակիտոսի վկայությամբ՝ հռոմեացիների դեմ տարած հաղթանակը առանձնահատուկ ցնծությամբ են տոնում հայերը, որոնք հռոմեացիներին՝ որպես պարտվողների ամեն տեսակ ստորացուցիչ վիրավորանքների են ենթարկում: Տակիտոսի հավաստմամբ՝ Հռոմում լուրեր են հասնում, «թե լեգեոններն անցկացվել են լծի տակով և պատմում էին այլ անհաջողություններ» [գիրք XV, գլ. 15, էջ 115]: Տեղի հայ բնակչությունը գերությունից ազատում է իր հայրենակիցներին հեռացող զինվորների ձեռքից: Հայերը խլում են հռոմեացիներից նրանց կողոպտած ողջ ավարը: Վախեցած հռոմեացիները տալիս են ամեն ինչ, միայն թե փրկեն իրենց կյանքը: Տակիտոսը հաղորդում է. «Հռոմեական զորքի հեռանալուց առաջ՝ թշնամիները [հայերը] մտան ճամբարի ամրությունները, շրջապատեցին ճանապարհները. նրանք ճանաչում էին մի ժամանակ հռոմեացիների կողմից գերի վերցրած ստրուկներին ու գրաստը և հետ էին խլում» [գիրք XV, գլ. 15]:

Ուշադրության արժանի է նաև հին աշխարհի ռազմական դիվանագիտության մեջ ընդունված մի երևույթի մասին հաղորդումը: Այն վերաբերում է պարթև Վաղարշ արքայի եղբայր Տրդատի՝ իր շքախմբով

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 440, ծանոթ. 7:

Հռոմ գնալու և այնտեղ Հռոմի կայսր Ներոնի կողմից արժանապատիվ ընդունելության արժանանալու արարողակարգին: Տակիտոսը հաղորդում է, որ Վաղարշը սուրհանդակի միջոցով հռոմեական զորքերի հրամանատար Կորբուլոնից պահանջում է, որ Տրդատը «չկրի ստրկության նման որևէ վիճակ, ստիպված չլինի զենքը հանձնել, պահանջում էր, որ պրովինցիաների կառավարիչները չհրաժարվեն եղբայրաբար գրկախառնվելուց և չստիպեն իրենց սպասել դուրսը, որ Հռոմում նրան ցույց տրվի կոնսուլին հավասար պատիվ: Իհարկե նրան՝ իբրև օտարների գոռոզության սովոր մարդու հայտնի չէր, որ մեզ մոտ [Հռոմեական կայսրությունում,- Ռ.Ն.] իշխանության ուժն ունի մեծ նշանակություն, իսկ սնոտին անուշադրության է մատնվում» [գիրք XV, գլ. 31, էջ 129]:

Հռոմեա-պարթևական պատերազմները Տակիտոսը ներկայացնում է ամենայն մանրամասնությամբ: Հայաստանի հետ առնչվող հատվածները համեմվում են երկրի քաղաքական վիճակի, տիրող ներքին տրամադրությունների ներկայացմամբ: Ներկայացվում են մ.թ. I դարի առաջին կեսին հայոց թագավորների հաջորդականությունը, բնութագրերը, ինչպես նաև այն շարժառիթները, որոնց շնորհիվ այս կամ այն թագավորը ստացել է գահը: Ավելին՝ Տակիտոսը նաև մանրամասն ներկայացնում է թագավորների թագադրման ընթացակարգը: Օրինակ՝ Գերմանիկոսի՝ կողմից Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնի որդի Ջենոնին² Արտաքսատա (Արտաշատ) քաղաքում հանդիսավոր կերպով Հայոց թագավոր օծելը նկարագրում է հետևյալ կերպ. «Այդ ժամանակաշրջանում թագավոր չունեին, սակայն ժողովրդի տրամադրությունը Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնի որդու՝ Ջենոնի կողմն էր, որովհետև սա ամենավաղ մանկությունից կրթվել էր հայերի սովորույթներով ու կենցաղով, յուրացրել էր նրանց սովորություններն ու նիստուկացը, ընտելացել էր նրանց որսագնացությանը, խրախճանքներին և հաճախ բարբարոսների մոտ գործադրվող այլ սովորությունների միջոցով իր կողմն էր գրավել թե՛ ազնվականներին և թե՛

¹ Խոսքը Տիբերիոս կայսեր եղբորորդու և նրա որդեգրի՝ հռոմեական հայտնի զորավար Գերմանիկոս Հուլիոս Կեսարի (մ.թ.ա. 15 – մ.թ. 19) մասին է:

² Ջենոնը Պոնտոսի Պոլեմոն I թագավորի և Տիբերիոս կայսեր ազգականուհի Պյութագորասի որդին է, որին 18 թ. հռոմեացիները հռչակեցին Մեծ Հայքի թագավոր (18-34):

հասարակ ժողովրդին: Ըստ այդմ էլ՝ 18 թ. Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքում գումարվում է հատուկ աշխարհաժողով, որտեղ Հռոմեական կայսրության ներկայացուցիչ Գերմանիկոս զորավարը՝ «մեծամեծների հավանությամբ և շրջապատող ժողովրդի բազմության ներկայությամբ նրա գլխին դրեց Արտաշատ քաղաքում թագավորական պատվանշանը: Սրանք, հարգանք հատուցելով թագավորին՝ նրան ողջունում էին Արտաշես անվանելով: Այդպես կոչեցին նրան քաղաքի անվան օրինակով» [գիրք II, գլ. 56, էջ 15]: Սակայն Տակիտոսը շփոթում է. Ջենոնին հայերը Արտաշես կոչեցին ոչ թե Արտաշատ «քաղաքի անվան օրինակով», այլ սա դինաստիական «Արտաշես» անունն էր, որը սիրելի էր հայերին ու հիշեցնում էր Արտաշեսյանների հզոր թագավորության օրերը:

Տակիտոսի հաղորդման համաձայն՝ հայերը ծագումով օտար արքաներից սիրում են նրանց, ովքեր հարգում են հայկական սովորույթներն ու կենցաղը: Բացի այդ, Հայաստանում իշխելու համար կարևոր են եղել ոչ միայն երկրի իշխող դասի, այլև հասարակ ժողովրդի կարծիքն ու հավանությունը: Այս պատմիչի վկայություններում է, որ ականատես ենք լինում Հայաստանում ժողովրդավարության ծիլերի արձակմանը. Ջենոն թագավորի գահ ստանալը մեծապես կապված է եղել հայ ժողովրդի ազատ կամաարտահայտության հետ: Ընդ որում՝ ինչպես հասարակ ժողովրդի, այնպես էլ այն ժամանակ արդեն ձևավորված և Տակիտոսի ուշադրությանն արժանացած հայ ազնվականության: Փաստորեն՝ աշխարհաժողովը պարտադրել է վարք ու բարքով, անշուշտ նաև լեզվով արդեն իսկ հայացած Ջենոնին՝ թագադրման պահին հայոց սիրված թագավորի անունն ընդունել: Պարզ է, որ Ջենոնը, համաձայնություն տալով այդ պահանջին, վերջնականապես հաստատում էր իր լիակատար հայացումը՝ պարտավորվելով պաշտպանել հայկական օրենքներն ու շահերը:

Հայոց թագավորների մասին որոշ տվյալներ հաղորդելուց հետո պատմագիրը փորձում է բնութագրել հայերին: «Տարեգրությունների» երկրորդ գրքի 56-րդ գլխում Տակիտոսը գրում է. «Այս ժողովուրդը (նկատի ունի հայերին, - Ռ.Ն.) հնուց ի վեր տատանվող է թե՛ մարդկանց բնավորության և թե՛ երկրների տեղադրության պատճառով: Այդ երկիրը լայնորեն սահմանակից է մեր պրովինցիաներին և տարածվում

է հեռու՝ մինչև Մեդերի աշխարհը: Մեծագույն պետությունների միջև է տեղավորված Հայաստանը, և շատ հաճախ հայերը երկպառակ են, որովհետև նրանք թե՛ ատում են հռոմեացիներին և թե՛ նախանձում են պարթևներին» (գիրք II, գլ. 56, էջ 15): Այս հատվածից երևում է, որ պատմագիրը բացասաբար է արտահայտվում հայերի մասին, բնորոշելով նրանց «երկդիմի» բառով, հայ ժողովրդի ընդհանուր նկարագիրը համեմատելով երկրի աշխարհագրական դիրքի հետ: Պատմաբան Ա. Այվազյանի դիտարկմամբ՝ հայերը ոչ թե նախանձ են տաճել, այլ նախանձախնդրություն, ինչը բոլորովին, այլ բան է: Նրա կարծիքով, «նախանձը» (invidia) հունա-հռոմեական, ինչպես նաև հայկական մատենագրության մեջ ունեցել է նաև «նախանձախնդրություն» իմաստը, որն էլ հենց միակ տրամաբանականն է Տակիտոսի այս հաղորդման մեջ: Ուրեմն, ըստ նրա՝ հայերը ոչ թե նախանձում էին պարթևներին, այլ նախանձախնդիր էին, այսինքն՝ ձգտում էին հավասարագոր լինել ու որևէ հարցում չզիջել նրանց, մրցակցում էին նրանց հետ¹: Ա. Այվազյանի կարծիքով, նաև ուշագրավ այս հաղորդման իմաստը հիմնավորապես աղավաղվել է միայն Պ. Սոտնիկյանի կատարած հայերեն թարգմանության մեջ, որտեղ հայերի պատերազմներն ու ընդհարումները պարթևների և հռոմեացիների հետ ներկայացվում են որպես միջհայկական գոտություններ՝ «հաճախ հայերը երկպառակ են»:

Ակներև է, գրում է Ա. Այվազյանը, որ Սոտնիկյանը զոհ է գնացել հայ հասարակական մտայնության մեջ տարածված, օտար ուժերի կողմից հաճախ խրախուսվող այն թյուր տեսակետին, ըստ որի՝ հայերը իբր միշտ անմիաբան են եղել և «իրար կոկորդ են կրծել»²: Մյուս կողմից հարկ է հաշվի առնել նաև այն, որ Տակիտոսի՝ հայերի ազգային բնավորությանը տված խիստ գնահատականները գրանցվել են այն ռազմաքաղաքական պայմաններում, երբ հռոմեական և իրանական կայսրությունների միջև մղվում էր Հայաստանը հպատակեցնելու կամ միմյանց միջև բաժանելու պայքարը: Հետևաբար, արդարացի է հայերի

¹ Տե՛ս Ա. Այվազյան, Հին Հայաստանը որպես «Ազգային պետություն», էջ 130, էջմիածին (պաշտոնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության), թիվ 5 (մայիս), 2005, էջ 123-138, Ա. Այվազյան, Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ, Եր., 1998:

² Տե՛ս Ա. Այվազյան, Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ, էջ 205-208:

կողմից նշված պետությունների նկատմամբ ունեցած բացասական տրամադրվածությունը:

Տակիտոսն իր երկերը շարադրել է Հռոմի զավթողական քաղաքականության ջատագովի տեսանկյունից: Դրա համար էլ նա ավելի քան կողմնակալ հեղինակ է: Նա ասում էր ամեն մի հայի, ով կհամարձակվեր զենք բարձրացնել աշխարհակալ Հռոմի դեմ: Հավանաբար այս մոտեցումներն են պատճառ դարձել, որ այդ խոշորագույն պատմիչը իր «Տարեգրություններում» երբեմն իջնում է գրավոր խոսքի մեջ անթույլատրելի ձևակերպումների մակարդակին: Նա Հայաստանը անվանում է ստրկության երկիր, իսկ հայերին՝ ստրկության սովոր ժողովուրդ [գիրք XII, գլ. 50, էջ 65]: Կամ՝ «... որովհետև ազատությունը նրանց (հայերի) համար անծանոթ էր, ավելի էին հակվում դեպի պարթևական ստրկությանը» [գիրք XIII, գլ. 34, էջ 73]: Հայերին համարել է նենգ ու վախկոտ, տատանվող, դժվարին պահին դաշնակցին լքող, սակայն նույն պատմիչը մեկ անգամ չէ, որ ստիպված է եղել խոստովանել, թե «ստրկության սովոր» հայերը բազմիցս ջարդել են հռոմեական կայազորին՝ նրանց անցկացնելով «լծի տակով»: Այդպիսի ատելությամբ է լցված Հռոմին թշնամի մյուս ժողովուրդների նկատմամբ նույնպես: Այսպես, պարթևներին բնութագրում էր՝ «բացակա միապետի նկատմամբ արդարամիտ, իսկ ներկայի նկատմամբ՝ խառնակիչ» [գիրք VI, գլ. 36, էջ 31]:

Անհրաժեշտ ենք համարում բերել մի հատված «Տարեգրությունների» տասներկուերորդ գրքի 51-րդ գլխից, որը պատմական մեծ արժեքից զատ, ունի նաև ազգագրական նշանակություն: Խոսքը վրաց արքայազն Հռադամիստի Հայաստանից հղի կնոջ հետ փախչելու և դրա հետ կապված պատմության մասին է. «Ռադիմիստին չէր մնում փրկվելու այլ միջոց, քան ապավինել ձիերի արագավազությանը: Ձիերը փախցրին թե՛ նրան և թե՛ կնոջը: Բայց հղի կինը՝ փախուստի առաջին մասը թշնամիներից վախենալու և ամուսնուն սիրելու պատճառով մի կերպ տարավ. հետո, երբ շարունակական արշավը նթացից նրա ընդերքն ու արգանդը ուժգին կերպով ցնցահար են լինում, սկսում է աղերսել, որ իրեն պատվավոր մահով ազատի գերության անարգանքներից: Ռադամիստը սկզբում գրկելով բարձրացնում է և քաջալե-

րում, մերթ զարմանալով նրա քաջությունից, մերթ հիվանդագին տանջվելով վախից, թե ուրիշը կտիրանա կնոջը, եթե ինքը նրան լքի: Վերջապես սիրո ուժի ազդեցության տակ և անձանոթ չլինելով հանցագործություններին, նա մերկացնում է **նրանը** (արևելյան կարճ և ուղիղ դաշույն) և վիրավոր կնոջը քարշ է տալիս Արաքսի ափին և հանձնում գետին, որպեսզի նույնիսկ մարմինը տարվի-հեռանա, որպեսզի չընկնի թշնամիների ձեռքը: Ինքը գլխապատառ սլանում է հայրենական թագավորությունը՝ Իբերիա (Վրաստան): Այդ ժամանակամիջոցում հովիվները, շնորհիվ ծփանքի հանդարտության, նկատում են, որ Ջենոբիան (այդ էր կնոջ անունը) շնչում է, ուշադրության են առնում կյանքի բացահայտ նշաններն ու ազնիվ արտաքինից եզրակացնում են, որ հասարակ ծագում ունեցող կին չէ նա, կապում են վերքը և գործադրում են գյուղական դեղամիջոցներ, անունը և արկածն իմանալուց հետո տանում են նրան Արտաքսատա (Արտաշատ) քաղաքը, այնտեղից հասարակական ծախսով կինն ուղարկվում է արքունիք, ընդունվում է սիրալիր» [գիրք XII, գլ. 51, էջ 65,67]: Փաստորեն՝ հայ գեղջուկները փրկում են կնոջը, հատուկ տնական սպեղանիներով դարմանում նրա վերքերը: Սա Հայաստանում ժողովրդական բժշկության մասին հնագույն վկայություններից է: Տակիտոսը մեզ հայտնում է նաև, որ Ջենոբիան միառժամանակ ապրում է Տրդատի արքունիքում, որտեղ էլ ծնում է արու զավակ. վերջինս հետագայում թագավորեց Իբերիայում իբրև Փարասման II:

«Տարեգրությունների» II գրքի 3-րդ գլխում Տակիտոսը Հայաստանը Հռոմին անհավատարիմ երկիր է համարել. «Հայաստանը, որի գահին այդ ժամանակ թափուր էր և որը գտնվելով պարթևների և հռոմեացիների ուժերի միջև, անհավատարիմ էր Անտոնինոսի [հռոմեական զորքերի արևելյան արշավանքների հրամանատար] ոճրագործության պատճառով, Անտոնինոսի, որը Հայաստանի թագավոր Արտավազդին [55-34 թթ. Արտավազդ II, թագավոր Մեծ Հայքի-Ռ.Ն.] գրավելով բարեկամության անվան տակ, հետո շղթայել ու սպանել էր [գիրք II, գլ. 3, էջ 11]»: Հայտնի է, որ Ք.ա. 36թ. իր պարտությունն ու փախուստը, ինչպես նաև իր փոխանորդի սպանությունը Անտոնինոսը վերագրում էր Արտավազդի դավաճանությանը: Անտոնինոսն Արտա-

վազդին նենգությամբ հրավիրեց իր կայան Նիկոպոլիս, շղթայեց արծաթե շղթաներով և տարավ նրան Ալեքսանդրիա՝ իբրև զարդ իր հաղթատոնի համար (Ք.ա. 34թ.): Ակտիումում տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո Կլեոպատրան գլխատել է տալիս Արտավազդին [31 թ. Ք.ա. Ալեքսանդրիայում] և գլուխը ուղարկում է Արտավազդի թշնամի մեդերի թագավորին, որից Կլեոպատրան ուզում էր օժանդակություն ստանալ³:

Տակիտոսը անդրադառնում է նաև հայ-պարթևական, հայ-հռոմեական և հայ-վրացական կապերին, նրանց հարաբերություններին և դրանք շատ հաճախ մեկնաբանում է իր երկրի գաղափարախոսական շահերից ելնելով: Այսպես, նա գրում է. «Հայերը տեղադրությամբ և բարքերի նմանությամբ պարթևներին ավելի մոտ էին կանգնած և խառնված էին նրանց հետ ամուսնություններով» [գիրք XIII, գլ. 34, էջ 73]: Հայերի պարթևական կողմնորոշումը պետք է բացատրել նրանով, որ Առաջավոր Ասիայի վերջին մեկուկես հարյուրամյակի պատմությունը անառարկելիորեն ցույց էր տալիս, որ Հռոմի գերիշխանությունը անհամեմատ ավելի դաժան ու խիստ է եղել, քան պարթևներին⁴: Վերջիններս ընդհանուր առմամբ շարունակում էին հելլենիստական մեծ տերությունների, հատկապես Սելևկյանների կառավարման ձևերով առաջնորդվել, ձևեր, որոնց մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում ինքնավարության սկզբունքին: Բացի դրանից, հենց հելլենիստական ավանդույթների, այնուհետև մշակույթի, կրոնի, բարքերի, խնամիական կապերի, տնտեսաձևի, պետական կառուցվածքի և այլ տեսակետներից հայերը շատ ավելի մոտ էին պարթևներին: Ուստի և ընտրությունը կատարվում էր հոգուտ պարթևների, և այդ դրությունը, ընդհանուր առմամբ (մի կողմ թողնելով առանձին միջադեպերը), շարունակվեց այնքան ժամանակ, որքան հարատևեց պարթևական պետությունը, այսինքն՝ մինչև մ.թ. 226 թվականը⁵:

³ Տե՛ս **Б. Нисе**, Очерк Римской истории и источниковедения, 1910, էջ 358: Տե՛ս նաև **Գ.Խ. Սարգսյան**, Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների ժամանակաշրջանում // Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 625:

⁴ Տե՛ս **Հ. Մանանդյան**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, էջ 293:

⁵ Տե՛ս **Գ.Խ. Սարգսյան**, Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների ժամանակաշրջանում, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 628-629:

Տակիտոսը ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում նաև վրացիների՝ հայերի և Հայաստանի նկատմամբ ունեցած դիրքորոշումների վերաբերյալ: Անդրադառնալով հայ-վրացական հարաբերություններին, գրում է «թե [վրաց] Փարասմանը, սպանելով իր որդի Ռադամիստին իբրև դավաճանի, որպեսզի դրանով վկայվի նրա հավատարմությունը դեպի մեզ, հայերի վրա ավելի եռանդուն կերպով էր թափում իր հին ատելությունը: Եվ հենց այդ ժամանակ առաջին անգամ մեր կողմը գրավված **մոսքերը** հարձակվեցին Հայաստանի հեռավոր վայրերի վրա: Այս ցեղն ուրիշներից ավելի հավատարիմ է հռոմեացիներին» [գիրք XIII, գլ. 37, էջ 77]:

Մեկ այլ առիթով **հիբերներին** (վրացիներ) և ալբաններին (ադվաններ) անդրադառնալիս նշում է, թե «Հիբերներն և ալբանները, ապրելով անտառապատ լեռնոտ վայրերում, ավելի են ընտելացել բիրտ կյանքին ու համբերատարությանը: Ասում են, թե նրանք ծագած են թեսալացիներից այն ժամանակ, երբ Յասոնը՝ Մեդեային հափշտակելուց և նրանից զավակներ ունենալուց հետո, շուտով ձեռք բերեց Աետի դատարկ թագավորական պալատներն ու գահաթափուր Կոլխիդան (Կողքիսը): Այս երկրում շատ բան նրա անունն է հիշեցնում...» [գիրք VI, գլ. 34, էջ 27]: Նույն գրքի 33-րդ գլխում նախապես հավաստելով, թե հիբերները Հայաստան ներխուժելով, կաշառում են նաև սարմատներին «կասպյան ճանապարհով (ռազմավարական ճանապարհով) արագորեն բաց են թողնում շարժվելու Հայաստանի վրա»:

Մեր համոզմամբ՝ ազգագրական հետաքրքրություն են ներկայացնում Տակիտոսի վկայությունները հայ-պարթևական ուժերի և Հռոմի միջև խաղաղության դաշն կնքելու դիվանագիտական այն արարողությունները, որոնք ուշագրավ են նաև ռազմական պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից: Այսպես, պարթևա-հռոմեական պատերազմը ավարտելուն ուղղված և Հռոմի կայսրից Հայաստանի թագը ստանալու համար որոշվեց, որ «Տիրիդատը (Տրդատ Արշակունին՝ 66-88 թթ.) կայսեր [Ներոն] արձանի մոտ դնի թագավորական նշանը և հետ վերցնի միայն Ներոնի ձեռքից. բանակցությունն ավարտվեց համբույրով [Տրդատի և Կորբուլոնի միջև]» [գիրք XV, գլ. 28, էջ 127]:

Այնուհետև Տակիտոսը անդրադառնում է Հռանդեայում կայացած

հանդիսավոր արարողությանը: «Հետո, մի քանի օր անց, երկու կողմից էլ փայլուն տեսքով հանդես եկան և կանգնեցին զորքերը՝ այնտեղ դասակներով դասավորված պարթևական հեծելազորն իր հայրենի զարդարանքներով, այստեղ՝ հռոմեական լեգեոնները փայլուն արծիվներով (զինանշան), դրոշակներով և աստվածների արձաններով, կարծես տաճարում լինեին. մեջտեղում կառուցված էր բեմ, բեմի վրա դրված էր կուրուլ աթոռ (որին բազմելու իրավունք ունեին միայն բարձր պաշտոնյաները՝ կոնսուլը, պրետորը, ցենզորը և կուրուլ էդիլը) և կուրուլ աթոռի վրա Ներոնի արձանը: Դրան մոտեցավ Տիրիդատը, համաձայն սովորության զոհեր մատուցանելով. իր գլխից հանում է արքայական խույրը (ապարոշը) և դնում գահի վրա, կայսեր կիսանդրու առաջ, որպեսզի Հռոմում այն վերստանա Ներոնի ձեռքից» [գիրք XV, գլ. 29, էջ 127]:

Հարկավ, կայսեր արձանին երկրպագելը ուխտի արարողության սովորական ձև էր, որ Հռոմից կախման մեջ գտնվող թագավորները պետք է կատարեին գահ բարձրանալիս [գիրք XII, գլ. 17]: Սակայն արարողության այս ձևը անբավարար համարվեց: Անհրաժեշտ էր, որ Տրդատը գնար Հռոմ և կայսեր ձեռքից ստանար հայկական թագը: Այս քայլը միտված էր Արևելքում Հռոմի ռազմական արժանապատվության պահպանմանը:

XV-րդ գրքի 15-րդ գլխում խոսվում է ռազմական մի սովորույթի մասին: Ըստ պատմիչի՝ թշնամու մեջ ահ ու սարսափ տարածելու նպատակով «Վոլոգեսը (Վաղարշ Ա. – 51-75թթ. Պարթևստանի արքա) հայ-պարթևական ուժերին կարգադրել էր թշնամու սպանվածների զենքերից և մարմիններից կույտեր դիզել, որպեսզի դրանով վկայվի մեր (հռոմեացիների) պարտությունը և չցանկացավ դիտել լեգեոնների փախուստը [գիրք XV, գլ. 15, էջ 115]: Հին ժամանակ սովորություն կար նաև, որ պատերազմից դարձող զինվորները բերում էին իրենց սպանած թշնամիների գլուխները՝ իբրև ապացույց իրենց գործած քաջության, որքան շատ լինեին գլուխները, այնքան մեծ էր լինում բերող զինվորականի պարծանքն ու պատիվը: Սրանից է մնացել մեր ժողովրդական լեզվի մեջ «գլուխ բերել» արտահայտությունը՝ «Ի՞նչ ես

պարծենում, հո թշնամու գլուխ չես բերել»⁶:

XIII գրքի 41-գլխում Տակիտոսը հպարտությամբ նշում է Կորբուլոնի՝ հայոց մայրաքաղաք Արտաշատը գրավելու և «հրդեհելու, քարուքանդ անելու, հողին հավասարեցնելու» մասին, և, ըստ նրա մեկնաբանության, Կորբուլոնը այդպես վարվեց «պարիսպների լայնածավալության, այն պահելու համար պահակազոր և բավարար ուժ չունենալու պատճառով, ոչ էլ մենք այնքան ուժ ունեինք, որ զորքը բաժանվեր թե՛ պահակազորն ուժեղացնելու և թե՛ պատերազմը վարելու համար, իսկ եթե մայրաքաղաքն անվթար մնար և առանց պահակազորի, ոչ մի օգուտ և փառք չկար նրանից, որ քաղաքն առնված է» [էջ 85]: Այս հաղթանակից հետո «որոշվում է պրինցեպսի համար [Կորբուլոնի] արձաններ դնել, հաղթականարներ կառուցել և տալ շարունակական կոնսուլություններ, որոշվում է նաև, որ տոնական հայտարարվեն թե՛ տարած հաղթանակի, թե՛ այդ մասին հայտարարելու և զեկուցելու օրերը, ինչպես նաև ընդունվում են այլ նման ձևի որոշումներ» [էջ 87]:

Տակիտոսը «Տարեգրություններ»-ի II գրքի 3-րդ գլխում անդրադառնում է նաև տեղական՝ հայկական ամուսնության սովորույթներից մերձամուսնությանը: Խոսելով Արտաշես Բ-ի (30-20 թթ.)՝ մերձավորների կողմից դավադրաբար սպանության մասին, նշում է, թե նրան փոխարինելու համար Հռոմից Տիբերիոս Ներոնի ուղեկցությամբ Հայաստան բերվեց այնտեղ դաստիարակված Տիգրան III-ը (20-8թթ.): Նա Արտավազդ Բ-ի մյուս որդին էր, որին հայկական գահ են բարձրացնում հռոմեական կայսր Օգոստոսի հրամանով: Սակայն «ոչ Տիգրանի, ոչ էլ սրա որդիների տիրապետությունը երկարատև չէր, թեպետ վերջիններն ըստ օտար՝ ոչ հռոմեական սովորության ամուսնացել էին միասին թագավորելու նպատակով» [գիրք II, գլ. 4, էջ 11-13]: Խոսքը Տիգրան IV-ի (8-5թթ.) և իր խորթ քույր Էրատոյի (2-1թթ., և 6-11թթ.) հետ ամուսնության մասին է: Ի դեպ 5-2թթ. մ.թ.ա. Մեծ Հայքի թագավորն էր Արտավազդ III-ը, որը Արտաշես II-ի ու Տիգրան III-ի եղբայրն էր, ով շուրջ 25 տարի գտնվում էր Հռոմում և Հռոմի կայսր Օգոստոսի կարգադրությամբ՝ գահընկեց արված Տիգրան IV-ի փոխարեն հռչակվեց հայոց թագավոր:

⁶ Տե՛ս **Ռաֆիկ Նահապետյան**, Ազգագրական տեղեկությունները Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» երկում, Երևան, 2013, էջ 87:

Մերձամուսնության հնավանդ սովորույթը բնորոշ է եղել և՛ հայերին և՛ նրանց հարևանությամբ ապրող պարսիկներին, մարերին: Այսպես, օրինակ, Քսենոփոնի հաղորդման համաձայն պարսից Կյուրոս արքան ամուսնացած է եղել իր մորաքրոջ՝ Մեդիայի արքայադստեր հետ: Մեդիայի արքա Կիաքսարեսը [Կիաքսարը] Կյուրոսի մոտ ուղարկեց իր դստերը, որպեսզի նրան մատուցի ոսկե պսակը, ապարանջաններ, մանյակ և ամենագեղեցիկ մեդական տարազ»: Աղջիկը պսակազարդեց Կյուրոսին, իսկ Կիաքսարեսն ասաց. «Ով Կյուրոս-կնության եմ տալիս քեզ այս աղջկան՝ իմ հարազատ դստերը: Քո հայրը ևս ամուսնացել էր իմ հոր դստեր հետ, որից դու ես ծնվել»⁷:

Նման մերձամուսնություն է արձանագրվել Տակիտոսի կողմից նաև վրացական սովորույթներում: Միթրիդատը [Միհրդատը – Ռ.Ն.]՝ ազգությամբ վրացի, հայոց երկրի թագավոր էր կարգվել հռոմեացիների օգնությամբ, ամուսնացած էր իր եղբոր՝ Իբերիայի (Վրաստան – Ռ.Ն.) արքա Փարասմանի դստեր հետ, իսկ սրանցից ծնված աղջիկը՝ Ջենոբիան՝ Փարասմանի որդի՝ գահաժառանգ Հռադամիստի կինն էր: Այսպիսով, Միհրդատն էլ աներն էր և հորեղբայրը Փարասմանի որդի Հռադամիստի [գիրք XII, գլ. 46, էջ 57]:

Այս նույն հաղորդումից տեղեկանում ենք վրացական ևս մեկ ամուսնական սովորույթի՝ բազմակնության մասին: Արքունիքում պայքար էր ծավալվել Փարասմանի երկու կանանց՝ Համազասպուհի և Դահանա թագուհիների միջև: Համազասպուհին ատում էր Հռադամիստին և գահաժառանգ էր համարում իր դեռահաս Համազասպ որդուն, իսկ Դահանան՝ ամեն կերպ հրահրում էր Հռադամիստին գրավելու հոր գահը⁸: Տակիտոսի հիշատակած վրաց թագավոր Միհրդատին (շուրջ 35-74թթ.) հաջորդած նրա որդի Փարասմանի կինը՝ Մցխեթա մայրաքաղաքի 75թ. հունարեն արձանագրության մեջ հիշատակված Համազասպուհին, հայ արքայադուստր պետք է եղած լիներ⁹: Սրանց որդին էր արքայազն Համազասպը: Համազասպուհի թագուհին

⁷ Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, թարգմանությունը հուն. բնագրից, ծանոթ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 2000, գ. VIII, գլ. V, էջ 351:

⁸ Տե՛ս **Ս.Տ. Երեմյան**, Հայաստանը հռոմեա-պարթևական հակամարտության ոլորտում // «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, էջ 727:

⁹ Տե՛ս **Դ.Ա. Меликишвили**, К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959, էջ 343-344:

հավանաբար թագաժառանգ Հռադամիստի խորթ մայրն էր: Վրացական աղբյուրների համաձայն՝ հիշատակություն կա Փարասման թագավորի մի այլ կնոջ՝ Դադանայի վերաբերյալ, որը ներկայացված է որպես «Հայոց թագավորի դուստր», բայց արդեն ոչ հայկական ծագմամբ:

Տակիտոսի ուշադրությունից դուրս չեն մնացել հին հայ հասարակական կյանքի և ազգագրական այլ կողմերի վերաբերյալ տեղեկությունները: Այսպես, անտիկ դարաշրջանի Հայաստանի հասարակությունը բաղկացած է եղել երկու հիմնական սոցիալական շերտից՝ հասարակ ժողովրդից և ազնվական ավագանուց, որոնց Տակիտոսն անվանում է *nobiles*, *proceres gentium*, *primores* և *primores gentium*: Այդ ժամանակաշրջանում նախկին տոհմապետերը և ցեղապետերը, ինչպես ենթադրում է Ադոնցը¹⁰, դարձել էին արդեն իշխանավորներ: Տակիտոսն առանձնապես հիշատակում է Հայաստանի մագիստաններին (*magistanes*)՝ մեծամեծերին, որոնք ունեցել են խոշոր կալվածքներ և ապրել են ամրոցներում, որ գտնվել են ամենուրեք ինչպես դաշտային տեղերում, նույնպես և բարձունքների վրա¹¹: Գիրք XII-ի 51-րդ գլխում, երբ խոսվում է վրաց Հռադամիստի կնոջը՝ Ջենոբիային փրկելու և առաջին օգնությունը ցույց տալու մասին, նշվում է, որ բուժում են և «... տանում են նրան Արտաքսատա (Արտաշատ) քաղաքը. **այնտեղից հասարակական ծախսով** ուղարկվում է Տիրիդատի (Տրդատ հայոց թագավորի) մոտ, ընդունվում է սիրալիր և ապրում է թագավորական կենցաղով» [էջ 67]: Ուշադրություն դարձնենք «հասարակական ծախսով» բնորոշմանը, որից հետևում է, որ հին Հայաստանում կենսունակ է եղել համայնքային, հասարակական օգնություն կազմակերպելու սովորույթը:

Տակիտոսը հակիրճ նկարագրություններ ունի նաև Հայաստանում բեռների փոխադրության ձևերի, մասնավորապես ուղտերի քարավաններով հռոմեական զորքին հաց մատակարարելու [գիրք XV, գլ. 12, էջ 109], Եփրատ և Տիգրիս գետերի վարարումները հանդարտեցնելուն ուղղված շքեղազարդ ձիերի զոհաբերությունների ծիսակատարությունների մասին [գիրք VI, գլ. 37, էջ 33]: Հին Հայաստանում ևս ձիու

¹⁰ Տե՛ս **Н. Адонц**, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, с. 435:

¹¹ Տե՛ս **Հ. Մանանդյան**, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 165:

շքեղազարդման սովորույթը հասել էր կատարելության: Այս տեսակետից բնորոշ է այն հանգամանքը, որ թամբագործության կամ ձիասարքի արհեստից (սառաջ) աստիճանաբար բաժանվել և ինքնուրույն արհեստ էր դարձել ձիազարդի պատրաստման (մոտաֆ) հնագույն զբաղմունքը, այստեղից էլ այդ արհեստներից ծագած՝ **Սառաջյան** (թամբագործյան) և **Մութաֆյան** ազգանունները¹²:

Գետերի հորդումները հանդարտեցնելու համար հռոմեական հին սովորույթի համաձայն էլ զոհաբերում էին նաև խոզ, ոչխար, եզ [գ. VI, գլ. 37, էջ 33]: Հին պարսկական սովորույթի համաձայն շքեղազարդ ձիերի զոհաբերություն էին կատարում Միհրական տոներին, ինչպես հայերը՝ Արև (հելիոս) Աստծուն¹³:

Տակիտոսը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում նաև տարածության, չափի միավորների մասին, ինչպես օրինակ, **քայլը, օրը, ստադիոնը**: Հատկանշական է, որ այս միավորները կիրառական էին նաև Հռոմի տիրապետության տակ գտնվող երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում: Այսպես, նա գրում է, թե հռոմեական զորավար «Պետոսը [իր զորքով] մեկ օրում անցել էր 40 հազար քայլ [գիրք XV, գլ. 16, էջ 115]: Այն կազմում էր մոտ 40 մղոն կամ 62,2 կմ: Զորքի սովորական ընթացքի դեպքում դա երկու օրվա ճանապարհ էր: Կամ՝ «երկու օրվա ընթացքում հռոմեական զորքը կտրում անցնում է երեք հազար ստադիոն տարածություն», իսկ ստադիոնը կազմում էր մոտավորապես 184,4 մետր կամ 600 ոտնաչափ [գիրք XI, գլ. 8, էջ 43]: Այդ նշանակում է, որ երկու օրվա ընթացքում հռոմեական զորքը կտրել անցել է 55 կմ 320 մետր: Տակիտոսը հաղորդում ունի նաև փոխադրամիջոցի՝ «ծածկած կառքերի» վերաբերյալ, որ գործածվելիս են եղել արքունական կանանց և երեխաների ճանապարհորդությունների համար [գիրք XI, գլ. 47, էջ 61]: Պատմիչի հավաստմամբ ռազմարվեստում որպես հեծելազորի և փոխադրության միջոց, բացի ձիուց, հիշատակվում է նաև պարթևների և հռոմեացիների կողմից օգտագործվող փիղը. [պարսից թագավորը «փիղ նստած, իսկ նրա մերձավորներից յուրաքանչյուրը ձի հեծած, ճեղքում էին Արսանիա

¹² Այս մասին տես **Լ. Պետրոսյան**, Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ, Հայ ազգագրություն և բանասացություն, հ. 6, Երևան, 1974, էջ 143:

¹³ Տե՛ս **Քսենոփոն**, Անաբասիս, գիրք XI, XIV, 9:

(Արածանի) գետը, որովհետև լուր էին տարածել, թե կամուրջ կառուցողների նենգության պատճառով ծանրությանը չի դիմանա» [գիրք XV, գլ. 9, էջ 105]: Նույն տեղում կարդում ենք նաև նավերը բարձած ամրոցներ քանդող ռազմական **բաբանների, բալիստների** և աշտարակների տեղափոխման մասին. «Գետով [Եփրատ] հռոմեացիները առաջ են քաշում իրենց մեծությամբ աչքի ընկնող նավերը, որ միացած են իրար հետ գերաններով և ուժեղացրած էին աշտարակներով և բաբանների ու բալիստների օգնությամբ նա (Կորբուլոնը) քշում է բարբարոսներին» [գիրք XV, գլ. 9, էջ 105]: XV-րդ գրքի 11 գլխում էլ տրված է, թե Հայաստանում հռոմեական զորքին բացի ռազմական պիտույքներից, ուղեկցում էին նաև հացով բարձված մեծաքանակ ուղտեր» [գիրք XV, գլ. 11, էջ 109]: Ակնարկներ կան պատերազմների ժամանակ վտանգը կանխելու կամ հաղորդակցվելու համար գործածված ազդափողի (շեփոր) և կրակի ու ծխի միջոցով [գիրք XV, գլ. 30, էջ 127]:

Այսպիսով՝ թեև հույն պատմագիր Տակիտոսի գրավոր ժառանգությունը ամբողջական պատկերացում չի տալիս մ.թ. I դարում Հայաստանի ու հայերի մասին, սակայն դրանում առկա վկայությունները կարևոր սկզբնաղբյուր են այդ ժամանակաշրջանում հայոց պետության պատմաքաղաքական, աշխարհագրական, ռազմատնտեսական, մշակութային վիճակի մասին բազմաթիվ հարցերի լուսաբանման համար: Մասնավորապես, կարևոր են պատմիչի թողած ազգագրական բնույթի տեղեկությունները հայ ժողովրդի նիստուկացի, հարևան երկրների հետ շփումների, սովորությունների վերաբերյալ:

РЕЗЮМЕ

СОЧИНЕНИЕ ГАЯ КОРНЕЛИЯ ТАЦИТА “АННАЛЫ” КАК УНИКАЛЬНЫЙ ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК АНТИЧНОГО ПЕРИОДА ПО ИСТОРИИ АРМЕНИИ

НААПЕТЯН РАФИК

В произведении римского историка Гая Корнелия Тацита (~55-125гг.) «Анналы» сохранены ценные сведения об Армении и армянах. В статье представлены основные сведения, проливающие свет на проблемы, касающиеся процесса развития государства Армения в I веке и уровня развития цивилизации, а также затрагиваются некоторые замечания историка, являющиеся следствием недопонимания или тенденциозности автора.

В “Анналах” дается описание политической жизни Армении, армяно-партевских, армяно-римских и армяно-грузинских связей. Приводятся важные сведения о географическом положении, границах, экономическом положении, культуре, ремеслах Армении. Тацитом представлены ценные сведения о некоторых государственных и военных традициях и ритуалах древнего мира, включая много сведений этнографического характера, из которых можно отметить сведения, касающиеся быта и уклада жизни разных слоев общества, брачных обычаев, снаряжения и т.д.

Заслуживает внимания замечание историка о том, что возведение на престол Зенона под именем Арташеса было первым признаком демократии в Армении, поскольку произошло с согласия как правящего класса, так и простого народа.

Ключевые слова: Корнелий Тацит, “Анналы”, этнография, Арташат, Римская империя, Армения.

SUMMARY

GAIUS CORNELIUS TACITUS’S “ANNALS” WORK AS A UNIQUE ETHNOGRAPHIC SOURCE OF THE ANCIENT PERIOD IN THE HISTORY OF ARMENIA

NAHAPETYAN RAFIK

Valuable information about Armenia and the Armenians is preserved in the “Annals”, the work of the Roman historian Gaius Cornelius Tacitus (≈55-125). The article presents the basic information that shed the light on the issues related to the state of the development of Armenia in the 1st century and the level of civilization, as well as touches upon some comments of the historian, resulting from misunderstanding or the biased nature of the author.

The “Annals” describes the political life of Armenia, the Armenian-Partev, the Armenian-Roman and the Armenian-Georgian relations. It contains an important information about the geographical position, borders, economic state, culture and crafts of Armenia. Tacitus presents the valuable information about some state and military customs and traditions of the ancient world, including much information of ethnographic character, among which one can mention the information concerning the mode of life of different layers of the society, marriage customs, equipment, etc.

Noteworthy is the historian's remark on the fact that the enthronement of Zenon under the name of Artashes was the first sign of democracy in Armenia, because it has happened with the consent of both the ruling class and the common people.

Keywords: Cornelius Tacitus, “Annals,” ethnography, Artashat, the Roman Empire, Armenia.

**16. „JETZT ODER NIE.“ DER 5. AUF DEN 6. JULI 1914:
ALS NEBENBEI ÜBER DEN GENOZID IM OSMANISCHEN REICH
ENTSCHIEDEN WURDE**

JUERGEN TUBACH

Stichwort: *Völkermord an den Armeniern, Osmanisches Reich, Preussen, Deutscher Kaiser, Wilhelm II, Otto von Bismarck.*

Im folgenden Vortrag geht es um die Frage, welche Faktoren dazu führten, dass die jungtürkische Regierung im osmanischen Reich einen Völkermord durchführen konnte. Planen kann man viel, aber man braucht auch die Gelegenheit, um ein solches Vorhaben in die Tat umzusetzen, ohne Konsequenzen fürchten zu müssen. Der politische Wille reicht bei einem Kapitalverbrechen wie dem eines Genozids nicht aus. Es bedarf eines außerordentlichen Umstandes, wenn man zur Verwirklichung solcher verbrecherischer Pläne, die unter strenger Geheimhaltung im engen Zirkel gefasst wurden, letztendlich schreiten will.

I. Der 18. Jan. 1871: Im Spiegelsaal des Schlosses von Versailles

Am 18. Jan. riefen die deutschen Fürsten im Spiegelsaal von Versailles feierlich Wilhelm I., den König des größten deutschen Flächenstaates, zum deutschen Kaiser aus. Der Reichskanzler Otto von Bismarck verlas eine Proklamation, worauf Wilhelms Schwiegersohn, der badische Großherzog Friedrich I. (1856-1907) ein Hoch auf Kaiser Wilhelm ausrief, in das der Rest der Versammelten mit einstimmte. Es gab nur wenige kleinere Fürsten, die dem Ereignis fernblieben. Ludwig II., der König von Bayern,¹⁴ ließ sich durch seinen Bruder Otto und seinen Onkel Luitpold vertreten. Ihn befielen just Zahnschmerzen, sodaß er sich eine Reise nicht zumuten wollte. Wie andere süddeutsche Fürsten (abgesehen von Baden) hatte er Vorbehalte und hätte sich vermutlich eine großdeutsche Lösung mit dem

¹⁴ Wilhelm KALTENSTADLER, *Ludwig II. König der Herzen. Traum - Mythos - Wirklichkeit* (Simone Samples-Verlag: Grafenau 2015); Christine Tauber, *Ludwig II. Das phantastische Leben des Königs von Bayern* (C.H. Beck: München 2013); Heinz HÄFNER, *Ein König wird beseitigt, Ludwig II. von Bayern* (Beck'sche Reihe 1974) Verlag C.H. Beck: München 2008; Christof BOTZENHART, „Ein Schattenkönig ohne Macht will ich nicht sein.“ *Die Regierungstätigkeit König Ludwig II. von Bayern* (Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte 42) Verlag C.H. Beck: München 2004.

österreichischen Kaiser an der Spitze gewünscht, was aber nach dem Sieg der preussischen Armee am 3. Juli bei Königgrätz (tschech. Hradec Králové) bzw. Sadová¹⁵ – Helmuth (Karl Bernhard) von Moltke (1800-1891)¹⁶ zwang den Feldzeugmeister Ludwig August Ritter von Benedek¹⁷ zum Rückzug¹⁸ – ein irrealer Wunschtraum war, dem man höchstens nachtrauern konnte. Nach der Niederlage mussten die Fürsten aus dem Deutschen Bund, die sich auf die Seite der Habsburgern geschlagen hatte (bes. Baden, Württemberg, Bayern, Sachsen, Hannover), auch Reparationen zahlen. Beim deutsch-französischen Krieg 1870/71 unterstützte Ludwig trotz seiner mentalen Vorbehalte jedoch tatkräftig den Norddeutschen Bund bzw. Preußen mit bayerischen Truppen, wozu er im Prinzip wegen des geheimen Schutzbündnisse der süddeutschen Fürsten auch verpflichtet war. Seine Zustimmung zu der Erhebung Wilhelms zum deutschen Kaiser hatte den

¹⁵ Klaus-Jürgen BREMM, 1866: *Bismarcks Krieg gegen die Habsburger* (Theiss, Konrad: Darmstadt 2016); Helmut NEUHOLD, 1866 *Königgrätz* (marixwissen) marix Verlag ein Imprint von Verlagshaus Römerweg: Wiesbaden 2016; Jan Jakl, *The battle of Königgrätz 1866*. Translated by Duncan Rogers (Helion & Co.: Solihull 1998); Gerd FESSER, 1866, *Königgrätz – Sadowa. Bismarcks Sieg über Österreich* (Das Tagebuch Europas) Brandenburgisches Verlagshaus: Berlin 1994; Roland KRUG VON NIDDA, 1866 – *Königgrätz. Zwei Auffassungen von Deutschland* (Amalthea-Verlag: Wien – München – Zürich 1966); Gordon A[lexander] CRAIG, *The Battle of Königgrätz. Prussia's Victory over Austria, 1866* (Great Battles of History Series) J.B.Lippincott: Philadelphia – New York 1964. Repr. Greenwood Press: Westport, Conn. 1975. University of Pennsylvania Press: Philadelphia 2003 = *The Battle of Königgrätz* (Great Battles of History Series) Weidenfeld & Nicolson: London 1965 = Gordon A. Craig, *Königgrätz 1866 - eine Schlacht macht Weltgeschichte*. Aus dem Amerikanischen von Karl Federmann (Paul Zsolnay Verlag: Wien – Harnburg 1966. ⁴1997. Bechtermünz-Verlag: Augsburg 1997 = *Königgrätz* [Deutsche Übersetzung: Karl Federmann] (Bastei Lübbe 64008: Geschichte) Lübbe: Bergisch Gladbach 1977 = *Königgrätz*. Aus dem Englischen von Karl Federmann (dtv. Geschichte 10820) Deutscher Taschenbuch-Verlag: München 1987.

¹⁶ *Generalfeldmarschall von Moltke. Bedeutung und Wirkung im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes* herausgegeben von Roland G[ötz] FOERSTER (Beiträge zur Militärgeschichte 33) R[udolf] Oldenbourg Verlag: München 1991.

¹⁷ James G[ardner] HUCKENPÖHLER, *From Cracow to Königgrätz. Feldzeugmeister Ludwig Ritter von Benedek and the shifting balance of power in Central Europe, 1846 – 1866*: PhD D.C. George Washington University: Washington, D.C. 1990; Oskar REGELE, *Feldzeugmeister Benedek. Der Weg nach Königgrätz* (Herold: Wien – München 1960); John PRESLAND (= Gladys Skelton / Gladys Bendit), *Vae victis. The life of Ludwig von Benedek, 1804–1881* (Hodder & Stoughton: London 1934. D. Appleton-Century: New York 1934).

¹⁸ Kaiser Franz Josef, als ihm der Ausgang der Schlacht mitgeteilt wurde: „Benedek, der Trottel!“

angenehmen Nebeneffekt, dass er in den Genuß einer geheimen milden Gabe kam. Ludwig, der Märchenkönig, wie er später gern genannt wurde, hatte nämlich ein ungewöhnliches Hobby, das er privat finanzierte, aber ständig knapp bei Kasse war¹⁹ und vor hohen Schulden nicht zurückschreckte.²⁰ Er baute nämlich gern Schlösser²¹ und von Preußen erhielt er ca. 5 Millionen Gulden (aus dem Welfenfond), was seine Einsicht in die Notwendigkeit der Dinge erhöhte. Der Geldtransfer wurde diskret über Schweizer Banken abgewickelt.²²

Der Krieg Preußens bzw. des Norddeutschen Bundes, mit dem die süddeutschen Fürsten durch eine geheimes Schutzbündnis liiert waren, hatte folgenden Hintergrund:²³ Spanien wünschte sich Leopold, den

¹⁹ Jost KNAUSS, *König Ludwig II. in Not. Ausgabenflut und leere Kassen. Unveröffentlichte Briefe des Königs aus den Krisenmonaten Jan./Feb. 1884* (Mitteilungen des Vereins für Heimatgeschichte im Zwiseenland Kochel e.V. 2911, 2) Verein für Heimatgeschichte im Zwiseenland Kochel, Kochel 2011.

²⁰ Die Wittelsbacher zahlten bis 1902 ratenweise die Schulden Ludwigs ab.

²¹ Ludwig MERKLE, *Ludwig II. und seine Schlösser* (Bruckmann KunstKultur: München 1995. ³2000. Stiebner Verlag: München ⁴2001) > *Ludwig II. and his dream castles. The fantasy world of a storybook king* [Engl. transl.: Ingrid Taylor] (Stiebner Verlag: München ²2000); Michael PETZET, *Gebaute Träume. Die Schlösser Ludwigs II. von Bayern*. Aufnahmen von Achim Bunz (Hirmer Verlag: München 1995); Michael PETZET - Werner NEUMEISTER, *Ludwig II. und seine Schlösser. Die Welt des bayerischen Märchenkönigs* (Prestel: München - New York [1980]. ⁴1995 u. 2005); Rolf LINNENKAMP, *Die Schlösser und Projekte Ludwigs II.* (Heyne-Buch 7215) Wilhelm Heyne: München ²1986; Adina Christine RÖSCH, Ein Burgeschloss, dem Himmel ganz nah. Ludwig II. wollte Neuschwanstein noch toppen, doch das Projekt "Falkenstein" starb mit dem König, in: *Unser Bayern. Heimatbeilage der Bayerischen Staatszeitung Heimatbeilage der Bayerischen Staatszeitung* 60 nr.5 (2011), p.3-4; Adolf u. Annemarie SCHRÖPPEL/ Manfred EINSIEDLER, *Schloß Falkenstein. Des Märchenkönigs letzter Traum. Pläne und Skizzen, Geschichte und Geschichten der Burgruine Falkenstein, Pfronten* (Eberle Verlag: Pfronten ²1994).

²² Wilhelm KALTENSTADLER, *Ludwig II. - Preußen - Bismarck. Die Königskatastrophe in neuer Sicht* (Buchverlag König: Greiz 2010. ²2011), p.100ff; DERS., König Ludwig II. von Bayern und Bismarck (1871-1886). Persönliche und politische Beziehungen zwischen Ludwig II. und Bismarck nach der Reichsgründung, in: *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 34 H.2 (1971), p.716-728.

²³ Vgl. dazu David WETZEL, *A Duel of Giants. Bismarck, Napoleon III, and the origins of the Franco-Prussian War* (University of Wisconsin Press: Madison 2001) > *A Duel of Nations. Germany, France, and the diplomacy of the War of 1870-1871* (ebd. 2012) > Duell der Giganten. Bismarck, Napoleon III. und die Ursachen des Deutsch-Französischen Krieges 1870/71. Aus dem Engl. von Michael Epkenhaus (Otto-von-Bismarck-Stiftung. Wissenschaftliche Reihe 7) Ferdinand Schöningh: Paderborn - München - Wien - Zürich 2005.

Schwiegersohn des portugiesischen Königs Ferdinand (> Fernando) II. (aus dem Haus Sachsen-Coburg und Gotha), zum König. Ferdinand war die spanische Krone zuerst angetragen worden, doch er verzichtete in Personalunion beide Länder zu regieren. Er hätte sich von seiner Freundin, der Opernsängerin Elisa Friederike Hensler (> Gräfin von Edla/Condessa d'Edla, 1836-1929)²⁴ trennen müssen, die er am 10. Juni 1869 geheiratet hatte. Ferdinand verzichtete auf beide Kronen. Leopold – sein Bruder Karl (> Carol I.) war Fürst bzw. König²⁵ von Rumänien – stammte aus dem Hause Hohenzollern, jedoch nicht aus der protestantischen Linie, die jetzt den Kaiser stellte, sondern aus dem katholischen Teil der Adelsfamilie (= Hohenzollern-Sigmaringen), der nur entfernt mit den protestantischen Mitgliedern verwandt war. Was zunächst eine Familienangelegenheit war, geriet bald zum Politikum. Die Möglichkeit, dass ein Hohenzoller König von Spanien werden könnte, während ein anderer Hohenzoller preußischer König ist, erregte den politischen Unmut Frankreichs, obgleich Leopolds Bruder Carol auf Empfehlung des französischen Kaisers²⁶ als Fürst nach Rumänien gekommen war. Man fühlte sich in Frankreich von Ost und West eingekreist. Kaiser Napoleon III. (1852-1870, †1873, *20.Apr.1808)²⁷ forderte, dass Preußen definitiv für die Zukunft ausschließe, dass jemand aus dem Hause Hohenzollern die spanische Königskrone annehme d.h. das protestantische Oberhaupt der Adelsfamilie Hohenzollern hätte dem

²⁴ Teresa REBELO, *Condessa d'Edla. A cantora de ópera quasi rainha de Portugal e de Espanha (1836-1929)* (Alêtheia Ed.: Lisboa 2006).

²⁵ Karl war ab 1866 Fürst und ab 1881 König. Er starb am 10. Okt. 1914. Vgl. Edda BINDER-IIJIMA, *Die Institutionalisierung der rumänischen Monarchie unter Carol I. 1866–1881* (Südosteuropäische Arbeiten 118) Oldenbourg Verlag: München 2003; Docea VASILE, *Carol I și monarhia constituțională. Interpretări istorice* (Presa Universitară Română: Timișoara 2001).

²⁶ Abel DOUAY - Gérard HERTAULT, *Napoléon III et la Roumanie. Influence de la franc-maçonnerie* (La bibliothèque Napoléon. Série "Études") Nouveau Monde Éd.: Paris 2009, p.313ff > *Napoleon al III-lea și România. Influența francmasoneriei*. Traducere din limba franceza de Georgiana Medrea (Ed. Balcanic: Timisoara 2014).

²⁷ Johannes WILLMS, *Napoleon III. Frankreichs letzter Kaiser* (C.H. Beck: München 2008 Repr. 2015); Heinrich EULER, *Napoleon III. in seiner Zeit I. Der Aufstieg* (A. G. Ploetz: Würzburg 1961) = *Napoleon III. in seiner Zeit I. Der Aufstieg*, Teilbd. 1. 2 (Schriftenreihe Studien zur Geschichtsforschung der Neuzeit 55,1.2) Verlag Dr. [Josef] Kovač: Hamburg 2008; DERS., *Napoleon III. in seiner Zeit I. Das Verhängnis* hrsg. aus dem Nachlass des Autors von Erna Euler (ebd. 56) ebd. 2008.

katholischen Teil einen solchen Schritt verbieten müssen. Aus dem Projekt wurde nichts, Leopold verzichtete auf die spanische Krone, stattdessen kam es zum Krieg mit Frankreich, der schließlich zur Gründung des Deutschen Reichs führte. Napoleon, der gern alle Gebiete westlich des Rheins (Saarland, die zu Bayern gehörende Pfalz, Rheinhessen) annektiert hätte, geriet nach der Schlacht von Sedan²⁸ am 2. Sept. 1870 in Gefangenschaft. Er ging ins Exil nach England. Das republikanische Frankreich, die sogen. dritte Republik (1870-1940), musste das Elsass und Lothringen abtreten und eine hohe Geldsumme als Kriegsentschädigung (5 Milliarden Goldfranc) zahlen, was in Frankreich als schwere Schmach empfunden wurde, während man im neu gegründeten Deutschen Reich fortan fürchtete, dass Frankreich bei der nächst besten Gelegenheit einen Revanchekrieg anzettelte. Dies galt schließlich als so sicher wie das Amen in der Kirche. In Deutschland löste der Sieg über Frankreich und die Reichsgründung eine Welle nationaler Begeisterung aus. Die Hoffnung vieler Patrioten seit den napoleonischen Befreiungskriegen hatte ihr Ziel erreicht. Der Traum vieler Deutscher hatte sich erfüllt. Das 1806 verschwundene Heilige Römische Reich Deutscher Nation hatte eine Wiederauferstehung gefunden, wenn auch in einer etwas verkleinerten Form als sogen. kleindeutsche Lösung d.h. ohne die k[aiserlich] und k[öniglichen] Doppelmonarchie in Wien. Der 18. Jan., der Tag der Kaiserproklamation, und besonders der 2. Sept., der Sedantag,²⁹ waren fortan nationale Feiertage in Deutschland. Es gab patriotische Reden, Aufmärsche und man sang patriotische Lieder, z.B. „die

²⁸ Quintin BARRY, *The Franco-Prussian War 1870-71*. Vol. I. *The Campaign of Sedan. Helmuth von Moltke and the Overthrow of the Second Empire* (Helion & Co.: Solihull 2009); Douglas FERMER, *Sedan 1870. The Eclipse of France* (Pen & Sword Military: Barnsley 2008).

²⁹ Rüdiger WULF, „Hurra, heut ist ein froher Tag, des Kaisers Wiegenfest!“ Schulfeiern zum Kaisergeburtstag und zum Sedantag des Kaiserreichs, in: Jochen Löher - Rüdiger Wulf (Hrsg.), „*Furchtbar dräute der Erbfeind!*“ *Vaterländische Erziehung in den Schulen des Kaiserreichs 1871-1918* (Schriftenreihe des Westfälischen Schulmuseums Dortmund 3) Westfälisches Schulmuseum, Dortmund 1998, p. 57-95; Fritz SCHELLACK: *Nationalfeiertage in Deutschland 1871 bis 1945* (Peter Lang: Frankfurt am Main - Bern - New York - Paris 1990), p.67ff.86ff. 92ff; Thomas ROHKRÄMER, *Der Militarismus der „kleinen Leute“*. *Die Kriegervereine im Deutschen Kaiserreich 1871-1914* (Beiträge zur Militärgeschichte 29) R. Oldenbourg Verlag: München 1990, p.57ff.

Wacht am Rhein“ oder das „Lied der Deutschen“¹ (insbesondere die erste Strophe), das der Bonner Germanistikprofessor August Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1798-1874)² 1841 auf der damals englischen Insel Helgoland gedichtet hatte (Deutschland, Deutschland über alles, über alles in der Welt, wenn es stets zu Schutz und Trutze brüderlich zusammenhält, von der Maas bis an die Memel, von der Etsch [ital. Adige] bis an den Belt).³

II. Die Suche nach zuverlässigen Bündnispartnern oder der Kampf um einen Platz an der Sonne

1871 mußte die republikanische Regierung in Paris das Elsaß und Lothringen abtreten.⁴ Beide Gebiete bildeten fortan das „Reichsland Elsaß-

¹ Hand Peter NEUREUTER, *August Heinrich Hoffmann von Fallersleben. Das Lied der Deutschen* (Reclam Interpretationen) Reclam Verlag: Stuttgart 2009; Eberhard RÖHSE, „Das Lied der Deutschen“ in seiner politischen, literarischen und literaturwissenschaftlichen Rezeption, in: *August Heinrich Hoffmann von Fallersleben. 1798-1998. Festschrift zum 200. Geburtstag*. Hrsg. von Hans-Joachim Behr, Herbert Blume, und Eberhard Rohse (Braunschweiger Beiträge zur deutschen Sprache und Literatur 1) Verlag für Regionalgeschichte: Bielefeld 1999, p.51-100; Roland SCHLINK, *Hoffmann von Fallerslebens vaterländische und gesellschaftskritische Lyrik* (Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik 93) Akademischer Verlag Hans-Dieter Heinz: Stuttgart 1981, p.45-69.

² Bernt TURE VON ZUR MÜHLEN, *Hoffmann von Fallersleben. Biographie* (Wallstein-Verlag: Göttingen 2010. ²2010. 2012); Heiko POSTMA, »Ich singe – und die Welt ist mein« *Über den Gelehrten, Freiheitsmann und Liederdichter Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1798-1874)* (Von Büchern und Menschen 15) JMB-Verlag [Jens M. Bolm]: Hannover 2010. ³2012.

³ Herbert BLUME, Maas, Memel, Etsch und Belt. Die Gewässer in Hoffmanns „Lied der Deutschen“, in: *Hoffmann von Fallersleben. Internationales Symposium Wrocław/Breslau 2003*. Hrsg. von Marek Haub und Kurt G. P. Schuster (Braunschweiger Beiträge zur deutschen Sprache und Literatur 8) Verlag für Regionalgeschichte, Bielefeld 2005, p.247-266.

⁴ Ansbart BAUMANN, Die Erfindung des Grenzlandes Elsass-Lothringen, in: Burkhard Olschowsky (Hrsg.), *Geteilte Regionen – geteilte Geschichtskultur(en)? Muster der Identitätsbildung im europäischen Vergleich* (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 47/ Schriften des europäischen Netzwerks Erinnerung und Solidarität. Bd. 6) R. Oldenbourg: München 2013, p.163-183; Sophie Charlotte PREIBUSCH, *Verfassungsentwicklungen im Reichsland Elsaß-Lothringen 1871-1918. Integration durch Verfassungsrecht?* (BWV Berliner Wissenschafts-Verlag: Berlin 2006. 2010); Julia SCHRODA, *Nationaler Anspruch und regionale Identität im Reichsland Elsass-Lothringen im Spiegel des französischsprachigen Elsassromans 1871-1914* (La collection Convergences 44) Peter Lang: Bern - Berlin - Bruxelles - Frankfurt am Main - New York, NY - Oxford - Wien 2008; Günter RIEDERER, *Feiern im Reichsland: politische Symbolik, öffentliche*

Lothringen“, das direkt dem Kaiser unterstand und von einem von ihm ernannten Gouverneur verwaltet wurde. Es besaß im Prinzip eine Sonderstellung und gehörte nicht zu Preußen. Erst 1911 war es den anderen Bundesstaaten des Reiches mehr oder weniger gleichgestellt. Die Annexion vergiftete das politische Verhältnis zu Frankreich nachhaltig, obgleich beide Regionen erst seit dem westfälischen Frieden 1648 bzw. Ludwig XIV. (1643-1.Sept. 1715, *5. Sept. 1638) französisch gewesen waren. In den deutschen Staaten galt Frankreich nach den napoleonischen Kriegen insbesondere bei allen vaterländisch gesinnten Deutschen als Erbfeind, ein Terminus, der ursprünglich den Teufel bezeichnete als den von Adam und Eva, den Vorfahren, ererbten Feind. Im 16. Jh. wird das Wort auf die Türken angewandt und im frühen 19. Jh. ging es auf die Franzosen über. Da Paris dem Elsass und Lothringen nachtrauerte, Berlin aber keines der Gebiete aufgeben wollte, waren die politischen Beziehungen von Misstrauen geprägt, vor allem als es zu einer immer stärkeren Annäherung Frankreichs an Großbritannien kam.

Das „Dreikaiserabkommen“ und der „Dreikaiserbund“ zwischen Berlin, Wien und St. Petersburg war ein Neutralitätsbündnis, das auf nicht übermäßig sicheren Füßen stand. Der Zar und der Kaiser in Wien hatten unterschiedliche Interessen auf dem Balkan, die sich nicht unter einen Hut bringen ließen. Der Zar verfolgte panslawistische Ziele, die teilweise mit Wien kollidierten, das keinen Schutzherrn über die Südslaven wünschte. Als der Dreikaiserbund 1885/86 faktisch endete, schloß Bismarck 1887 mit dem Zaren den sogen. Rückversicherungsvertrag, ein geheimes Abkommen, das beide Reiche zur Neutralität verpflichtete im Falle eines Angriffes von außen d.h. Neutralität, sollte Österreich-Ungarn Russland angreifen oder Frankreich Deutschland. In einem geheimen Zusatz wurden Russlands historische Rechte auf dem Balkan anerkannt, was ausdrücklich auch die Frage eines Besitzes oder der Kontrolle der Bosphorus-Meerenge betraf. Das auf drei Jahre befristete Abkommen, wurde aber 1890 nicht erneuert, obgleich Russland sich das wünschte. Der Geheimvertrag schloß nicht explizit aus, dass es zu einem Interessenkonflikt zwischen Wien und

Festkultur und die Erfindung kollektiver Zugehörigkeiten in Elsaß-Lothringen (1871-1918) (Trierer historische Forschungen 57) Kliomedia: Trier 2004.

St. Petersburg kommen könnte d.h. die im Vertrag anerkannten historischen Rechte Russlands auf dem Balkan schlossen einen Angriff auf das Habsburgerreich unter Umständen nicht völlig aus. Der Zweibund, den Berlin und Wien 1879 schlossen, war ein geheimes Defensivbündnis, dem 1882 noch Italien beitrug. Fortan war es ein Dreibund. Das Königreich Italien war verärgert, dass Frankreich Tunesien besetzt hatte, ohne italienische Gelüste zu berücksichtigen. Italien war allerdings ein unsicherer Kantonist, da es Anspruch auf das zum Habsburgerreich gehörige Istrien mit Triest und der dalmatischen Küste erhob. 1915 schied Italien ganz aus dem Dreibund aus und trat auf Seiten Entente in den Krieg ein. Der Zweibund bzw. Dreibund verpflichtete das Deutsche Reich im Falle eines russischen Angriffs auf Österreich-Ungarn dem Kaiser in Wien aktiv beizustehen. In allen anderen Fällen galt Neutralität d.h. falls Frankreich Deutschland angegriffen hätte, wäre die Donaumonarchie nur zur Neutralität verpflichtet gewesen.

Das Ausscheiden Russlands aus dem Bündnisgeflecht führte zwangsläufig dazu, dass eine Annäherung an Frankreich nicht mehr auszuschließen war, was 1892 zu einer geheimen Militärkonvention führte, die der Zar am 5. Jan. 1894 unterzeichnete. Bereits ab 1890 ließ sich der Zar Geld in Paris zum Ausbau der Eisenbahnlinien im europäischen Teil Russlands, die zum schnellen Truppentransport an die russisch-deutsche Grenze dienen sollten. In Frankreich galten diese Kredite als „Revancheanleihen“. Das Bündnis zwischen Russland und Frankreich wurde in Berlin in Kauf genommen, was implizierte, dass im Kriegsfall ein Zweifrontenkrieg, ein Alptraum für einen Generalstab, zu führen war. In Wien hielt Kaiser Franz Joseph (1830-21.Nov.1916)¹ an dem Bündnis mit Berlin fest. Versuche des Erzherzog und Kronprinzen Rudolf (1858–1889),² die Beziehungen zu

¹ Christoph SCHMETTERER, *Kaiser Franz Joseph I.* (Böhlau Verlag: Wien – Köln – Weimar 2016); Michaela und Karl VOELKA, *Franz Joseph I. Kaiser von Österreich und König von Ungarn, 1830-1916. Eine Biografie* (C.H. Beck, München 2015); Lothar Höbelt, *Franz Joseph I. Der Kaiser und sein Reich. Eine politische Geschichte* (Böhlau Verlag: Wien – Köln – Weimar 2009).

² Zu Rudolf [eigentlich: Rudolph] Franz Karl Joseph vgl. Jean-Paul BLED, *Kronprinz Rudolf*. Aus dem Französischen von Marie-Therese Pitner und Daniela Homan (Böhlau Verlag: Wien – Köln – Weimar 2006) < Rodolphe et Mayerling (Fayard: Paris 1989. Le Grand livre du mois: Paris 1989. France loisirs: Paris 1989 u. 1990); Brigitte HAMANN,

Russland, Frankreich und England freundschaftlich oder in Form eines Bündnisses zu gestalten, blieben erfolglos. Rudolf war Wilhelm II., der im Dreikaiserjahr 1888 die Herrschaft antrat, nicht besonders gewogen und fürchtete politische Kapriolen. Er war besorgt, Wilhelm könnte eine riskante Politik betreiben. Eine politische Annäherung an England war dem Enkel von Königin Victoria (1837-1901), die ab 1877 gleichzeitig Kaiserin von Indien war, nicht möglich, obgleich das um 1900 von englischer Seite nicht völlig ausgeschlossen war. Wilhelm war auf seine englische Verwandtschaft nicht gut zu sprechen und schämte sich im Grunde, dass seine gleichnamige Mutter Victoria („Vikki“, 1840-1901) von der Insel stammte.

Der deutsche Generalstab wollte jedoch nichts dem Zufall überlassen und traf Vorkehrungen für den Fall aller Fälle. Der Plan von Helmuth von Moltke (dem Älteren) sah vor, zusammen mit dem Habsburgerreich im Osten offensiv vorzugehen, im Westen aber defensiv im Falle eines Krieges. Auf Moltke folgte 1888 Alfred Graf von Waldersee (1832-1904)¹ als Generalquartiermeister, der sogar für einen Präventivkrieg plädierte getreu dem Motto „Angriff ist die beste Verteidigung“. Er war aber nicht der einzige, der an einen Angriffskrieg dachte. 1891 wurde er durch Alfred Graf von Schlieffen (1833- 4. Jan. 1913) ersetzt, der in einer Denkschrift aus dem gleichen Jahr den Plan einer offensiven Kriegsführung im Osten verwarf. Gegen Russland sollte defensiv agiert werden, offensiv jedoch im Westen gegen Frankreich. Gedacht war, dass das deutsche Heer über Belgien den französischen Festungsgürtel an der Grenze zu Deutschland umgehe und in einem großen Zangenangriff der französischen Armee in den Rücken

Kronprinz Rudolf. Ein Leben (Serie Piper 4572) Piper: München - Zürich 2006 = *Kronprinz Rudolf. Ein Leben*. Rev. und modernisierte Fassung (Amalthea-Verlag: Wien - München 2005) < *Rudolf. Kronprinz und Rebell* (Serie Piper 800) Piper: München - Zürich 1987. 4. Aufl., 22.-26. Tsd. 1993 = *Kronprinz Rudolf. Der Weg nach Mayerling. Eine Biographie* (Goldmann 3961) Goldmann: München 1980 = *Rudolf. Kronprinz und Rebell* (Amalthea-Verlag: Wien - München 1978. 5. Aufl., 20.-24. Tsd. 1984); Sigrid-Maria GRÖSSING (Größing), *Kronprinz Rudolf. Freigeist, Herzensbrecher, Psychopath*. Unter Mitarbeit von Dagmar Balcarek (Ueberreuter: Wien 2000).

¹ Konrad CANIS, *Bismarck und Waldersee. Die außenpolitischen Krisenerscheinungen und das Verhalten des Generalstabes 1882 bis 1890* (Schriften des Zentralinstituts für Geschichte 60), Akademie-Verlag: Berlin 1980.

falle.¹ Während des japanisch-russischen Krieges 1904/05, der mit einem japanischen Sieg endete, wurde eine Aktualisierung vorgenommen. Schlieffen ging davon aus, dass der kommende Krieg – er setzte einen deutschen Überraschungsangriff voraus – nur im Westen geführt werden müsse. Im Osten könnte man defensiv agieren. Die baltische Flotte war bei Tsushima in der Koreastraße im Meer versunken,² das Landheer in mehreren Schlachten besiegt worden (Friedensschluß: 5. Sept. 1905 in Portsmouth, New Hampshire),³ sodaß vorerst keine übermäßig große Gefahr von der zaristischen Armee ausging, zumal das Land noch von der Revolution 04/05 erschüttert war. Ferner nahm man an, dass Russland trotz alledem erhebliche Truppenteile im Fernen Osten stationieren werde, um die verlorenen Gebiete bei der nächstbesten Gelegenheit zurückzugewinnen. Nach dem schnellen Sieg über Frankreich hätte der größte Teil des deutschen Heeres mit der Eisenbahn an die russische Front fahren sollen. Dazu wurden die Ost-West-Verbindung der Bahn seit längerer Zeit extra ausgebaut, um größere Truppenmassen schnell verschieben zu können. Als Schlieffen 1906 in den Ruhestand trat, übernahm Helmuth (Johannes Ludwig) von Moltke (der Jüngere, 1848-1916)¹

¹ Zu dem Terminus „Schlieffen-Plan“ und den damit verbundenen Planspielen vgl. Günter RUTKE, *Der „Schlieffenplan“ - Begriff und Bedeutung*: Phil.Diss. Johann-Wolfgang-Goethe-Universität zu Frankfurt am Main 2014; *Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*. Im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes und der Otto-von-Bismarck-Stiftung herausgegeben von Hans Ehlert, Michael Epkenhans und Gerhard P[aul] Groß (Zeitalter der Weltkriege 2) Ferdinand Schöningh: Paderborn - München - Wien - Zürich 2006. ²2007 > *The Schlieffen Plan. International perspectives on the German strategy for World War I* edited by Hans Ehlert, Michael Epkenhans, and Gerhard P. Gross. English translation edited by Major General David T. Zabecki, USA (Ret.) (Univ. Press of Kentucky: Lexington, Ky. 2014); Terence ZUBER, *Inventing the Schlieffen Plan. German War Planning 1871-1914* (Oxford University Press: Oxford - New York 2002).

² Constantine PLESHAKOV, *The Tsar's last armada – The epic voyage to the battle of Tsushima*. (Basic Books: New York, NY 2002. 2008).

³ R[ichard] M[ichael] CONNAUGHTON, *The War of the Rising Sun and Tumbling Bear. A military history of the Russo-Japanese War 1904 – 5* (Routledge: London - New York 1988. 1991) > Richard Connaughton, *Rising sun and tumbling bear. Russia's war with Japan* (Cassell: London 2003. 2004/ Distributed in the USA by Sterling Pub., New York).

1916)¹ die Leitung des Generalstabes. An dem Plan seines Vorgängers wurde weiterhin gearbeitet. In gleichem Atemzug wurde das Heer und die Marine weiter ausgebaut, zumal Schlieffen gelegentlich konstatiert hatte, dass das Feldheer für den Angriff im Westen noch zu schwach wäre.

Die Bündnislage hatte sich aber zu Beginn des 20. Jh. weiter verschlechtert, sodaß sich das Kaiserreich zunehmend von Feinden umzingelt und eingekreist fühlte. Zwischen England und Frankreich kam es trotz größerer Gegensätze in der Kolonialpolitik nach 1898 zu einer Verständigung. 1904 schlossen sie sich zur Entente cordial („herzliches Einvernehmen“) zusammen, der 1907 auch Russland beitrug. Nach dem russisch-japanischen Krieg erwog Kaiser Wilhelm ein Bündnis mit Japan, was ihm aber der Reichskanzler Bernhard von Bülow (1900-1909) ausredete. Japan hatte 1902 ein Bündnis mit England geschlossen und einigte sich 1907 mit Russland über die jeweiligen Einflußsphären in Ostasien. Auf die nördliche Mandschurei und die Äußere Mongolei erhob Russland Anspruch, während die südliche Mandschurei und die Innere Mongolei an Japan fallen sollten. Der Zar als Herrscher über das „dritte Rom“ hätte am liebsten Istanbul quasi das „zweite, unglücklicherweise osmanisch besetzte Rom“ okkupiert, was aber im Augenblick nicht opportun war. Erst während des Weltkrieges wurde dem Zar am 12. März 1915 der Besitz der Stadt zugestanden. Es eröffnete sich nun die Möglichkeit, einem anderen Wunschtraum nahe zukommen, nämlich einem Zugang zum Indischen Ozean. Mit England einigte man sich im August 1907, Persien in drei Einflußzonen zu teilen: Der Norden sollte Russland gehören, die Mitte bliebe neutral und der Süden sollte englisch sein.

Das Kaiserreich war zusammen mit seinem österreichischen Bündnispartner etwas isoliert, was im Prinzip nicht tragisch gewesen wäre, wenn sich die Politik in Berlin dem Erhalt des Friedens als oberstem Ziel oder als hohem Ziel verschrieben hätte. Das war aber nur sehr eingeschränkt der Fall. Man wollte unbedingt einen „Platz an der Sonne“ haben, wie sich der damalige Staatssekretär (des auswärtigen Amtes, 1897-

¹ Annika MOMBÄUER, *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War* (New Studies in European History) Cambridge University Press: Cambridge - New York 2001. Repr. 2003. 2005.

1900) und spätere Reichskanzler Bernhard von Bülow im Reichstag am 6. Dez. 1897 ausdrückte, und man glaubte, dass man das aus historischen Gründen als Nachfahre des Römischen Reichs hinlänglich verdient hätte. Außerdem war das Deutsche Reich eine der drei größten Industrienationen der Welt.¹

Bei der Suche nach einem Bündnispartner gab es noch eine Möglichkeit, die jedem General, wenn er den Atlas aufschlug und die Landkarte studierte, klar war. Das war der „kranke Mann am Bosphorus“, der ebenfalls einen Erbfeind besaß, nämlich das Zarenreich, an das zuletzt Gebiete im östlichen Anatolien gefallen waren (Ardahan, Batumi, Kars) und dessen Ambitionen man zutiefst misstraute. Das geflügelte Wort geht implizit auf Zar Nikolaus I. (1825 und 1855) zurück, der 1852 den Sultan Abdülmecid [Abdülmedschid] I. (1839-1861) und sein Reich in einem Gespräch mit dem britischen Botschafter als „kranken Mann“ bezeichnete.

Im Prinzip hätten die Europäer gern den „kranken Mann am Bosphorus“ aufgeteilt, waren sich jedoch nicht einig, wie groß die einzelnen „Kuchenstücke“ sein sollten und wem ein kleinerer oder größerer Teil zufallen dürfte. Frankreich, das bereits 1830 Algier und dann 1881 Tunesien

¹ Nach einem siegreichen Krieg hätte eine Art Mitteleuropäisches Reich deutscher Nation entstehen sollen mit dem Kaiserreich als führender Wirtschaftsmacht. Sowohl im Osten als auch im Westen plante man Anfang Sept. 1914 weitreichende Annexionen. Vgl. dazu Fritz FISCHER, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18* (Droste Verlag: Düsseldorf [1961. ²1962.] ³1964. Repr. 1971) > *dsgl.* [auf Grund der dritten Auflage vollständig neu bearbeitete] Sonderausgabe (⁴1967) = *dsgl.* Mit einem Begleitwort des Verfassers. Nachdruck der Sonderausgabe 1967 (Athenäum-Droste-Taschenbücher Geschichte ADT 7203) Athenäum-Verlag: Kronberg/Ts. 1977. ²1979 = *dsgl.* [Mit einem Begleitwort des Verfassers von 1977] (Droste-Taschenbücher Geschichte 902) Droste Verlag: Düsseldorf 1984. 1994. 2000. 2002. 2004. 2009. 2013) > *Germany's aims in the First World War*. With introduction by Hajo Holborn and James Joll (Chatto & Windus: London 1967. 1977. W. W. Norton & Company: New York, N. Y. 1967. 2012) > *Assalto al potere mondiale. La Germania nella guerra 1914-1918*. A cura di Enzo Collotti (Biblioteca di cultura storico 85) G. Einaudi: Torino 1965. ²1966. ³1967. ⁴1973 > *Les buts de guerre de l'Allemagne Impériale, 1914-1918*. Avec une préface de Jacques Droz [trad. de Genevieve Migeon et Henri Thiees] Éditions de Trévise, cop.: Paris 1970; vgl. noch *Deutsche Kriegsziele 1914-1918. Eine Diskussion*. Hrsg. von Ernst Wilhelm Graf Lynar (Ullstein Bücher Nr. 616) Ullstein: Frankfurt/M. - Berlin 1964; Fritz FISCHER, *Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild. Beiträge zur Bewältigung eines historischen Tabus. Aufsätze und Vorträge aus 3 Jahrzehnten* (Droste Verlag: Düsseldorf 1977).

besetzt hatte, hätte sich gern Syrien (samt dem Libanon) angeeignet, Österreich wollte sich Bosnien und andere Gebiete auf dem Balkan, die einmal zum Osmanischen Reich gehörten, einverleiben, während Russland gern die Donaufürstentümer einkassiert und am liebsten Istanbul erobert hätte. Ansprüche hatte auch Italien. Das Niltal war ab 1882 faktisch ein britisches Protektorat, obwohl es nominell noch zur Hohen Pforte gehörte. Nur das deutsche Reich wünschte keine Aufteilung des Osmanischen Reiches, jedoch nicht aus besonderer Hochherzigkeit. Es wollte den ganzen „Kuchen“ aus strategischen Gründen.

III. Das erfolgreichste Exportprodukt Europas.

Ein Massenartikel immaterieller Art zum Nulltarif

Der erfolgreichste und gleichzeitig verhängnisvollste Exportschlager des 19. Jh. war der Nationalismus, der große wie kleine Nationen bzw. Ethnien erfaßte. Das Aufkommen nationalen Gedankenguts ist in seiner ersten Phase noch völlig unpolitisiert. Am Anfang stehen die sogen. „Erwecker“, meisten Geistliche, Lehrer oder Intellektuelle, die alte Traditionen sammeln oder sich mit der Geschichte befassen. Aus dem Blick zurück in die glorreiche Vergangenheit entsteht in einer zweiten Phase der Wunsch, dass man in Gegenwart oder naher Zukunft die gleiche Größe und Bedeutung wie einst wiedererlangen müsse. Schlagworte sind dann „nationale Erneuerung“, „Wiedergeburt“, „Wiedererstehen (risorgimento)“ oder dergleichen. Sieht man die nationale Erneuerung im Licht von Darwins "natürlicher Selektion", dem „Survival of the fittest“, landet man irgendwann automatisch bei einer Kategorisierung von Ethnien und von Sprachen bei einer Rangfolge, die zwischen höherwertig und minderwertig unterscheidet. Dem Minderwertigen kann dann das Existenzrecht abgesprochen werden.

Die Basis eines nationalistischen Konzepts oder einer Ideologie können eine bestimmte ethnische Gruppe, die Sprache nebst der Kultur oder die Religion sein. Die jeweilige Basis wird gleich einem Axiom eingesetzt und kann nicht hinterfragt werden. Daraus resultiert entweder ein offenes System („inklusive Nationalismus“) oder ein geschlossenes („exklusiver Nationalismus“). Unglücklicherweise fällt ein Staatsgebiet nur selten oder nie mit einer der genannten Kategorien zusammen. Als Basis für eine

nationalistische Weltanschauung war die Religion am wenigsten geeignet, da es meistens in einem Land mindestens zwei Konfessionen gab. War ein europäischer Staat konfessionell mehr oder weniger einheitlich z.B. katholisch, mußte man damit rechnen, dass die nationale Idee bzw. der Patriotismus in Konflikt mit der Religion geraten konnte. Im Deutschen Reich sagte man den Katholiken gern einen Mangel an patriotischen Gefühlen nach und verdächtigte sie des Ultramontanismus d.h. sie seien von jenem, namentlich nicht genannten Zentrum jenseits der Berge d.h. der Alpen ferngesteuert und wären im Grunde vaterlandslose Gesellen. In der Wertehierarchie steht die nationale Idee an der obersten Stelle, höher als die Religion. Die letztere muß sich bedingungslos unterordnen oder sie wird als zu Nichts nütze über Bord geworfen werden. Arrangiert sich die Religion mit dem jeweiligen Nationalismus müssen z.T. fundamentale Gebote der Religion eliminiert oder ausgeblendet werden.

Setzt man die Sprache und Kultur absolut, ergibt sich mehr oder weniger ein offenes System d.h. der Zugang ist für jeden möglich, nicht limitiert, gleichgültig aus welcher Region der Erde man kommt. Ein solches offenes System ist der französische Nationalismus, zumindest der Theorie nach. Durch die Aneignung der französischen Sprache und Kultur wird ein Ausländer schließlich ein Franzose. Ist das oberste Kriterium einer nationalistischen Weltanschauung jedoch die eigene ethnische Gruppe, die „Rasse“, das „Blut“, wie es besonders in den völkischen Gruppierungen Deutschlands und Österreichs ventilliert wurde, ist eine Integration anderer nicht möglich. Ein solches System ist geschlossen, ja hermetisch geschlossen. Aneignung der jeweiligen Sprache und Kultur sind völlig zwecklos. Sie begründen keine Zugehörigkeit oder Eintrittsbillet. „Schwarzfahrer“ müssen daher den „Zug“ beim „nächsten Bahnhof“ verlassen oder werden sofort an die frische Luft gesetzt. Kommt eine ethnische Gruppe zu der Überzeugung, dass sie in der Gegenwart im Gegensatz zur herrlichen Vergangenheit völlig unterprivilegiert, aber eigentlich einen höheren Wert als andere Völker besitzt, kann die politische Wunschvorstellung entstehen, die Zukunft nach einem solchen Modell umzugestalten. Die idealisierte Vergangenheit ist ein Spiegelbild für die Gesellschaft der Zukunft. Alle Maßnahmen, die die Rechte von Minoritäten

d.h. anderer ethnische Gruppen einschränken, lassen sich aus dem jeweiligen Idealbild, das eine ethnische Gruppe entwirft, deduzieren. Die jeweilige Vorgehensweise ist *eo ipso* gerechtfertigt und kann nicht hinterfragt werden. Ist eine bestimmte ethnische Gruppe oder ein bestimmter Phänotyp des äußeren Aussehens der oberste Maßstab, das höchste Kriterium, gibt es für die Realisierung des künftigen Heils, um einen religiösen Begriff zu gebrauchen, kein Mittel, das ungenutzt sein darf. Minoritäten müssen in einem solchen Fall die Assimilation, Entrechtung, Umsiedlung, Vertreibung oder die völlige Auslöschung befürchten. Das letztere ist am schwierigsten zu bewerkstelligen, da in einem solchen Fall zu befürchten ist, dass andere Staaten diesem Treiben durch eine militärische Aktion ein Ende setzen. Nur wenn sichergestellt ist, dass es keine Eingriffe von außen gibt, die den jeweiligen Akteuren Einhalt gebietet, kann ein derartiger Plan zur Homogenisierung der Bevölkerung, womit euphemistisch ein Völkermord umschrieben ist, durchgesetzt werden; ansonsten bleiben derartige Pläne Makulatur oder man riskiert den politischen Selbstmord, die Zerstückelung des Staates und *last not least* ein Gerichtsverfahren, das mit dem Todesurteil durch die Sieger seinen Abschluß findet. Linke Utopien des 19./20. Jh. für die ideale Gesellschaft der Zukunft berühren sich mit den nationalistischen Konzepten ziemlich eng. Sie sind zwar offen für alle Ethnien, doch die scheinbare Liberalität schlägt dann um, wenn sich nicht das richtige, als fortschrittlich geltende Bewusstsein bei den Untertanen einstellt. Tauscht man nämlich den Terminus „Blut“ in völkischen Konzeptionen gegen das richtige Bewusstsein, die rechte Einsicht aus, die von der an die Stelle Gottes getretenen Partei gefordert wird, ergeben sich die gleichen Konsequenzen bei fortgesetzter Uneinsichtigkeit, mangelndem Bewußtsein wie bei der extremen Rechten, was von Umerziehung bis Liquidierung reicht, um ein

Lieblingswort Lenins zu gebrauchen.¹ Beide Gruppierungen sind Feinde einer offenen Gesellschaft.²

Der Nationalismus war für klassische Vielvölkerstaaten wie die Donaumonarchie oder das osmanische Reich gewissermaßen das Todesurteil auf Raten. Er stärkte die Zentrifugalkräfte, was für den Staat nur dann gefährlich war, wenn ihn ein ungeschicktes politisches Manöver, insbesondere ein Krieg, an den Abgrund brachte. Für das Osmanische Reich waren die Minoritäten in Anatolien keine Gefahr. Die Chancen, dass sich die Armenier oder die Kurden einen eigenen Staat erkämpfen könnten, war gleich Null. Russland hätte das russische Armenien nie freiwillig in die Unabhängigkeit entlassen. Die einzige Gefahr, dass das Reich auseinander bricht, ging damals von den arabischen Gebieten des Reichs aus.

IV. Ein Blick zurück:

Der Griff nach dem goldenen Apfel (kizil elma) oder wie gewonnen, so zerronnen. Der kranke Mann am Bosphorus

1. Der Ahnherr Osman

Das osmanische Reich erlebte im Laufe der Zeit innen- und außenpolitisch einen großen Wandel, der mit den europäischen Staaten nicht vergleichbar ist. Im 16. und 17. Jh. war es eine Weltmacht, vor der sich die Europäer

¹ Stéphane COURTOIS, Nicolas WERTH, Jean-Louis PANNÉ, Andrzej PACZKOWSKI, Karel BARTOSEK, Jean-Louis MARGOLIN/ Mitarbeit: Rémi Kauffer, Pierrick Rigoulet, Pascal Fontaine, Yves Santamaria, Sylvain Boulouque, *Das Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror*. Mit dem Kapitel »Die Aufarbeitung des Sozialismus in der DDR« von Joachim Gauck und Ehrhart Neubert. Aus dem Franz. von Irmela Arnsperger, Bertold Gali, Enrico Heinemann, Ursel Schäfer, Karin Schulte-Bersch, Thomas Wollermann (Piper Verlag: München - Zürich 1998. ⁵1998. 1999. Bertelsmann-Club: Rheda-Wiedenbrück / Bertelsmann-Medien AG: Zug (Schweiz) Wien Buchgemeinschaft Donauland [Rudolf] Kremayr & [Wilhelm] Scheriau: Wien 1998 > dsgl. Erweiterte Ausg. (ebd. 2000.2004).

² Karl R[aimund] POPPER, Gesammelte Werke in deutscher Sprache. Hrsg. von W[illiam] W[arren] Bartley V. *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde*. Bd.1. *Der Zauber Platons*. Hrsg. von Hubert Kieseewetter. 8. Aufl., durchgesehen und ergänzt (Mohr Siebeck: Tübingen [1958.]. ⁸2003)/Gesammelte Werke ... VI. *Die offene Gesellschaft ...* Bd.2. *Falsche Propheten: Hegel, Marx und die Folgen*. Hrsg. von Hubert Kieseewetter. 8. Aufl., durchgesehen und ergänzt (ebd. ⁸2003) < Karl Popper, *The Open Society and its Enemies* [I.II] (Princeton University Press: Princeton - Oxford 2013) /dsgl. (Routledge Classics: London 2011 [=1966]) < K. R. Popper, *The Open Society and its Enemies* I. *The Spell of Plato*, II. *The High Tide of Prophecy. Hegel and Marx and the Aftermath* ([Routledge: London 1945]. Routledge and Kegan Paul: London ⁵1966).

fürchteten. Im 19. Jh. geriet es in den Schlepptau der europäischen Staaten und befand sich in deren Windschatten.

Die Anfänge des osmanischen Fürstentums liegen im Dunkeln, wahrscheinlich gehörten Osman (< arab. 'Uṭmān) und sein Vater Ertoghrul zu türkischen Stämmen, die erst mit den Mongolen nach Anatolien kamen und nicht bereits mit den Seldschuken.

Nach einem Sieg über ein kleines byzantinisches Heer im Jahr 1301 eroberte Osman Nordphrygien und Bythinien, wo er eine kleine Herrschaft gründete. Osman nahm erfolgreich byzantinischen Burgherren ihren Besitz ab.

Osman gehörte dem Typus des ‚Glaubenskämpfers (ġāzī)‘ an, die sich an der Grenze zum byzantinischen Gebiet dem Dschihad (ġihād) widmeten. Die ġāzī waren Berufskrieger. Ihnen entsprachen auf byzantinischer Seite die Akriten (griech. Akritai), was meistens Armenier waren.

Osmans Sohn Orchan (osman.-türk. Orhan, türk. Orhan, 1326-1359) eroberte Brussa (= griech. Προύσα > Bursa) und machte es zur Hauptstadt. Später eroberte er noch Nizäa (griech. Nikaia) in der unmittelbaren Nähe von Konstantinopel auf der asiatischen Seite der Halbinsel. Im Jahr 1346 heiratete Orchan die Kaisertochter Theodora Kantakuzena.

Teile des stehenden Heeres (der Osmanen) konnten als Hilfstruppen entliehen werden, so z.B. an Anna von Savoyen und Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos (1347-1354).

2. Der Aufstieg des Reiches

Mit Murād I. (1359-1389), dem eigentlichen Reichsgründer, begannen die Eroberungen in Europa bzw. dem Hinterland von Konstantinopel. So wurden Bulgarien erobert und seldschukische bzw. türkische Fürstentümer in Anatolien.

Timur Lenk (1360-1405) besiegte am 20. Juli 1402 Sultan Bayezid (1389-1402, †8.März 1403) bei Ankara, was den unaufhaltsamen Aufstieg der osmanischen Macht erheblich bremste und Byzanz eine Atempause von einem halben Jahrhundert verschaffte. In einem Käfig eingesperrt mußte Bayezid den weiteren anatolischen Feldzug Timurs begleiten.

3. Neuer Aufstieg im 15. Jh.

Murād II. (1421-1451) eroberte Mazedonien und Albanien. Seinem Nachfolger Mehmed II. Fāti” (der Eroberer, 1451-1481) gelang die Einnahme

von Konstantinopel, was das Ende des Byzantinischen Reiches bedeutete. Er belagerte vom 11. Apr. bis zum 29. Mai die Stadt. Am 29. Mai, dem sogen. „schwarzen Freitag“, drangen die osmanischen Truppen in die Stadt ein. Konstantin XI. (1448-1453),³ der letzte byzantinische Kaiser, kam im Kampf ums Leben.

Konstantinopel war fortan die Hauptstadt des osmanischen Reiches. Es folgte nun die Eroberung des Balkans (Serbien, Bosnien etc.) und von fast ganz Anatolien (u.a. das Kaiserreich von Trapezunt).

Selim I. Yavuz (= der Schlimme, 1512-1520) eroberte 1516 Syrien und ein Jahr später das restliche Teil des Reiches der Mamluken (Ägypten und die Westküste Arabiens).

4. Das „Dritte Rom“ oder Ostroms Erbe(n)

a) Der Großfürst von Moskau, Ivan III. (1462-1505), heiratete 1472 Sophia, die Nichte von Konstantin XI., dem letzten byzantinischen Kaiser. Im Jahr 1478 nahm er den Titel Zar (< Caesar) an und fühlte sich fortan als Nachfahre des oströmischen (= byzantinischen) Reichs, was auch der Titel „Bewahrer des byzantinischen Throns“ und die Übernahme des byzantinischen Doppeladlers als Wappen zeigt. Ivan IV. (1533-1584) ließ sich 1547 im Einverständnis mit dem Patriarchen von Konstantinopel vom Moskauer Metropoliten zum Zaren krönen. Das Krönungszeremoniell war von byzantinischen Traditionen inspiriert. Die Zaren betrachteten sich fortan als legitime Erben des byzantinischen Reiches. Der Zar nahm für sich in Anspruch, der „Hüter der Orthodoxie“ zu sein d.h. u.a. auch aller Orthodoxen im Osmanischen Reich. Moskau galt als das „dritte Rom“. Das „erste“ Rom, die alte Hauptstadt des römischen Reichs, war aus orthodoxer Sicht vom wahren Glauben abgefallen und „papistisch“ geworden, das „zweite“ Rom d.h. Konstantinopel war in die Hand der Türken geraten. Übrig war nur noch das „dritte Rom“, das auf dem Weg zu einer Weltmacht war, leider aber ohne die Mutterstadt seines Glaubens.

³ Zum byzantinischen Selbstverständnis vgl. Gill PAGE, *Being Byzantine. Greek identity before the Ottomans* (Cambridge University Press: Cambridge 2008); Nevra NECİPOĞLU, *Byzantium between the Ottomans and the Latins. Politics and Society in the Late Empire* (Cambridge University Press: Cambridge 2009).

b) Die eigentlichen Erben des byzantinischen Reichs waren zumindest dem Ort nach jedoch die Osmanen, deren Hauptstadt nun das eroberte Konstantinopel wurde. Mehmed II., der Eroberer von Konstantinopel bezeichnete sich als „Kaiser von Rom“ (Kayser-i Rum).

5. Höhepunkt des Osmanischen Reiches:

Süleyman, dem Prächtigen (1520-1566), gelang die Eroberung von Belgrad, Ungarn, Rhodos (Kapitulation am 21. Dez. 1522: der Johanniter-Orden verlegt seinen Sitz nach Malta, daher oft „Malteser“ genannt). Vom 22. Sept. bis 15. Okt. 1529 belagerte die osmanische Armee unter Führung des Sultans erfolglos Wien, den „goldenen Apfel“.

Süleyman schloß mit Franz I. (le Roi-Chevalier [der Ritterkönig], 1515-1547) ein Bündnis, das primär gegen Kaiser Karl V. (1519-1556, †1558), in dessen „Land die Sonne nicht unterging“, gerichtet war.

Die Verträge, die die Osmanen fortan mit Europäern schlossen, werden Kapitulationen genannt, da es in Kapitel (osman.-türk. Kapitülasyon) eingeteilte Verträge waren, in denen der Sultan ausländischen Kaufleuten und europäischen Konsuln bestimmte Privilegien gewährte.¹ Eines dieser Vorrechte war die eigene Gerichtsbarkeit, die für den Konsul, den Kaufmann und das Dienstpersonal galt. Dieses letztere Privileg war vor allem für die einheimischen, christlichen Bediensteten interessant, die dadurch von der osmanischen Gerichtsbarkeit ausgenommen waren. Derartige Sonderrechte galten bis 1914.

Unter Süleymans Nachfolger Selim II. (1566-1574) erlitt das Reich eine empfindliche Niederlage, die dem osmanischen Militär den Nimbus der Unbesiegbarkeit raubte und letztlich verhinderte, dass das Mittelmeer ein türkisches Meer wurde. Am 7. Okt. fügte die Flotte der „Heiligen Liga“ (Spanien, Genua, Venedig, Malta und der Papst) unter dem Kommando von Kaiser Karls natürlichem Sohn Don Juan d’Austria (1547-1578)² dank

¹ Viorel PANAITE, French Capitulations and Consular Jurisdiction in Egypt and Aleppo in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries, in: *Well-Connected Domains. Towards an Entangled Ottoman History*. Edited by Pascal W. Firges, Tobias P. Graf, Christian Roth, Gülay Tulasoğlu (The Ottoman Empire and its Heritage 57) Brill: Leiden – Boston 2014, p.71-87.

² Johann von Österreich erhielt eine standesgemäße Erziehung. Seinen Vater sah er vielleicht einmal. In seinem Testament verfügte Karl, dass Johann entsprechend seinem Rang als Kaisersohn behandelt werden müsse. Nur die ersten drei Lebensjahre

venezianischer Galeassen der osmanischen Flotte bei Lepanto (griech. Nafpaktos [Νάυπακτος]) eine vernichtende Niederlage zu.¹ Der osmanische Admiral (Kapudan Paşa) namens Ali Pascha, der u.a. Selims Schwiegersohn war, kam dabei ums Leben. Die Ursache für den Seekrieg - es war die letzte mit Galeeren ausgefochtene große Seeschlacht - war die osmanische Eroberung von Zypern (türk. Kibris, 1571). Die Insel verblieb trotz des Seesieges der Liga unter osmanischer Herrschaft. Das Mittelmeer spielte

verbrachte er bei seiner Mutter Barbara Blomberg in Regensburg, wo er auch geboren wurde (Marita A. PANZER, *Barbara Blomberg (1527-1597). Bürgerstochter und Kaisergeliebte*, Verlag Friedrich Pustet: Regensburg 1995). Die „schöne Barbara“, wie sie genannt wurde, lernte Karl während des Regensburger Reichstages 1546 kennen. Johann sah seine Mutter nur einmal wieder im Jahr 1576. Zu Johann vgl. Jean-Pierre DUBOIS, *Don Juan d'Austria (1547-1578). Le héros de toutes les nations* (Tallandier: Paris 2008); Marita A. PANZER, *Don Juan de Austria (1547-1578). Karriere eines Bastards* (Verlag Friedrich Pustet: Regensburg 2004); José Antonio VACA DE OSMÁ, *Don Juan de Austria* (Espasa biografías) Espasa Calpe: Madrid 1999. ²2000.

¹ Alessandro BARBERO, *Lepanto. La battaglia dei tre imperi* (I Robinson. Letture) GLF Editori Laterza, Roma – Bari 2010. ⁴2011 = *dsgl.* (Economica Laterza 625) ebd. 2015 > *La bataille des trois empires: Lépante, 1571*. Traduit de l'italien par Patricia Farazzi et Michel Valensi (Au fil de l'histoire) Flammarion: Paris 2012 = *dsgl.* (Champs. Histoire 1106) ebd. 2014 > *Lepanto. La batalla de los tres imperios*. Traducción de Teófilo de Lozoya y Juan Rabasseda (Pasado & Presente: Barcelona 2011); Simona MAMMANA, *Lépanto. Rime per la vittoria sul Turco. Regesto (1571-1573) e studio critico* (Studi e testi. Serie di filologia e letteratura 33) Bulzoni Editore: Rom 2007; Manuel RIVERO RODRÍGUEZ, *La batalla de Lepanto. Cruzada, guerra santa e identidad confessional* (Serie Historia) Sílex: Madrid :2008; Ramiro PONCE DEL RÍO, *Lepanto. La batalla inacabada*. Prólogo, José Enrique Ruiz-Domènec (Colección Basalto) Ediciones Dédalo: Barcelona 2006; Hugh BICHENO, *Crescent and Cross. The Battle of Lepanto 1571* (Cassell & Co.: London 2003) = *dsgl.* (A Phoenix paperback) Phoenix: London 2004 > *La Batalla de Lepanto 1571* (Ariel grandes batallas) Editorial Ariel: Barcelona 2005. Repr. 2014; Niccolò CAPPONI, *Victory of the West. The Story of the Battle of Lepanto* (MacMillan: London 2006. Pan: London 2007) = *Victory of the West. The Great Christian-Muslim Clash at the Battle of Lepanto* (Da Capo Press: Cambridge, MA 2006. 2008.) > *Lepanto 1571: la lega santa contro l'impero ottomano*. Traduzione di Nicoletta Poo (Nuovi saggi. Storia) Il saggiatore: Milano 2008; Angus KOSTAM, *Lepanto 1571. The Greatest Naval Battle of the Renaissance*. Illustrated by Tony Bryan (Osprey Military Campaign Series 114) Osprey Publishing: Oxford 2003. ⁵2009 = *dsgl.* (Praeger Illustrated Military History Series) Praeger: Westport, Conn. 2005; Roberto MUÑOZ BOLAÑOS, *La Batalla de Lepanto, 1571*. Ilustraciones y comentario, Dionisio A. Cueto (Guerreros y batallas 10) Almena: Madrid 2003; Roberto GARGIULO, *La battaglia di Lepanto: 7 ottobre 1571* (Chaos 65) Ed. Biblioteca dell'Immagine: Pordenone 2004; Michel LESURE, *Lépante. La crise de l'Empire ottoman* (Colléction Archives 48) Julliard: Paris 1972 > *dsgl.* (Collection Folio. Histoire 211) Gallimard: Paris 2013.

aber zu diesem Zeitpunkt strategisch und handelspolitisch nicht mehr die gleiche Rolle wie vor der Epoche der Entdeckungsreisen.

6. Staatsaufbau

Sultan

Das osmanische Reich war ein absolutistischer Militärstaat in Reinkultur; die Despotie war ganz auf die Person des Sultan konzentriert.

Der Sultan, der gleichzeitig Kalif war, war quasi Privateigentümer des Staates, der als eine Art große Domäne verstanden wurde. Die Steuereinnahmen aus den Provinzen flossen in die Schatzkammer des Sultans und wurden für die Hofhaltung und das Heer verwendet (Mitte des 16. Jh.: 68% des Staatshaushaltes, 1630: allein 28% für die Janitscharen).

Titel: Chunkar (Ḥunkār [pers.], türk. hünkar, Herrscher) oder Padischah (pādišāh [pers.], Großkönig)

Sultan (< arab. sulṭān < aram. šulṭān Herrschaft) gehört zum Namen, desgleichen das türkische Chan (arab./pers. ḥān). Die Reihenfolge der Namen ist: Beiname des Herrscher, Sultan, Name des jeweiligen Herrschers, Chan (z.B. Qānūnī Sulṭān Süleymān Ḥān)

Der Großwesir [mittelpers. > neupers./arab. wazīr (وزیر)]

Der Großwesir war faktisch der Reichskanzler und führte die Regierungsgeschäfte. Er war nach dem Sultan der wichtigste Mann im Reich. Das Amt wurde 1922 abgeschafft.

Der Scheich des Islams [türk. Şeyhülislam/ Şeyh-ül-Islam < arab. Šayḥu'l-Islām (شيخ الإسلام)]

Der Mufti der Hauptstadt (= Konstantinopel) avancierte zur höchsten religiösen Autorität des sunnitischen Islam im Reich. Er kam im Rang nach dem Großwesir. Das Amt wurde 1924 abgeschafft. Der Sultan besaß zwar die Würde eines Kalifen, war aber kein ausgebildeter Theologe. Dafür war der Scheich des Islam zuständig. Im Prinzip ist er das islamische Gegenstück zum millet baschi.

Der „Herr des Hauses der Glückseligkeit“

Die jeweiligen regierenden Herrscher waren Söhne von Sklavinnen aus dem Haremlik,¹ in dem die Mutter des jeweiligen Sultans, die Valide Sultan („Sultansmutter“) eine große Rolle spielte und der Obereunuch. Nur in der frühosmanischen Zeit im 14. Jh. heirateten Fürsten in das byzantinische Kaiserhaus oder den türkischen Adel ein.

Die Eunuchen waren meistens schwarze Sklaven aus dem Sudan. Der Obereunuch trug den Titel Darüssaade Ağasi (< Āghā Dār al-Sa'āda, „Herr des Hauses der Glückseligkeit“)² oder Kizlar Ağasi („Herr der Mädchen“) und galt als der dritte Mann im Reich nach dem Großwesir und dem Scheich des Islam. Den letzten Kizlar Ağasi Cevher Aga hängten jungtürkische Truppen an einer Laterne der Galatabrücke auf, nachdem sie die Haremsgemächer im Topkapi Sarayı des abgesetzten Abdülhamid II. (1876-1909, †10. Febr. 1918) am 24. April 1909 gestürmt hatten.

Die Frauen des Harems waren nichttürkischer Herkunft. Oft waren es Kaukasierinnen (Tscherkessinnen, Georgierinnen, Abchasinnen, aber auch Armenierinnen), ferner Russinnen, Polinnen, Ukrainerinnen, Rumäninnen, Bulgarinnen, Serbinnen, Griechinnen, Genueserinnen, Venezianerinnen, Französinen etc.). Muslime durften nicht versklavt werden. Erst im 19. Jh. gibt es Ehen zwischen der osmanischen Oberschicht und dem Herrscher. Das war nur in der Frühzeit der Osmanen anders (14.-15. Jh.).

Provinzverwaltung:

Ein Eyalet/Vilayet (Provinz) wurde von einem Pascha verwaltet. Eine Provinz bestand aus mehreren Sandschaks (sanğāq = Fahne). Der Verwalter eines Sandschak führte den Titel Sandschak-Bey oder Wali.

Häufig wechselte das Amt der Statthalter jährlich; das Amt wurde an den Meistbietenden verkauft; der Pascha hielt sich am Steuerertrag schadlos.

Die Aristokratie

Die alte osmanische Aristokratie war seit Mehmed II. politisch ausgeschaltet. Der Sultan heiratete nicht in die Nobilität ein und er vergab weder wichtige Beamtenstellen noch hohe militärische Ämter an sie. Der Adel stellte im

¹ Leslie P[enn] PEIRCE, *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (Studies in Middle Eastern History) Oxford University Press: New York - Oxford 1993. Repr.1994).

² Jane HATHAWAY, Households in Istanbul, Medina, and Cairo during the Ottoman Era, in: *Turcica* 41 (2009), p.291-303.

Krieg die Kavallerie (sipāhī), deren militärischer Wert aber nicht besonders hoch eingeschätzt wurde. Militärlehen waren im Prinzip nicht erblich.

Die „Neue Armee“

Der Kern der osmanischen Heeres bildeten die Janitscharen (yeniçeriler).³ Sie waren die Elitetruppen im osmanischen Militär, eigentlich ein Sklavenheer, das anfangs aus Kriegsgefangenen bestand und im Prinzip die Privatarmee des Sultans war, dem sie zu absoluter Loyalität verpflichtet war. Ab dem Jahr 1438 oder früher rekrutierte sich diese Truppe durch die devşirme („Sammeln“, „Knabenlese“, griech. παιδομάζωμα *pedomazoma* „Kindereinsammeln“, serbisch: krvni danak, „der Blutzoll“),⁴ die in Ungarn, Bosnien, Kroatien, Serbien, Griechenland, Bulgarien, Rumänien, Georgien, sowie in Polen und der Ukraine durchgeführt wurde. Die Janitscharen (yeni çeri, *türk.* neue Armee) setzten die Tradition des Glaubenskämpfertums fort mit einer engen Verbundenheit mit dem volkstümlichen Derwisch-Orden der Bektaschi, deren Großmeister seit 1591 Offizier des 99. Regiments ist. Die berühmte „Knabenlese“ bestand darin, dass die unterworfenen christlichen Völker des Balkan und des Kaukasus einen Teil der Knaben im zarten Jugendalter (ca. 8 Jahre u. älter) abliefern mussten, die dann zu ordentlichen, oft fanatischen Muslimen für die Janitscharentruppe erzogen

³ Bodo HECHELHAMMER, Das Korps der Janitscharen. Eine militärische Elite im Spannungsfeld von Gesellschaft, Militär und Obrigkeit im Osmanischen Reich, in: Gundula Gahlen und Carmen Winkel (Hg.), *Militärische Eliten in der Frühen Neuzeit* (Universitätsverlag Potsdam, Potsdam 2010), p.33-58; Nahoum WEISSMANN, *Les Janissaires – Etude de l'organisation militaire des Ottomans* (Librairie "Orient": Paris 1964) = *Les Janissaires. Etude de l'organisation militaire des Ottomans*: Diss. Université Paris 1938 (Imprimerie Le Phenix: Paris 1938); Basilike D. PAPOULIA, *Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im Osmanischen Reich*: Phil.Diss. München 1964 > *Ursprung und Wesen der Knabenlese im osmanischen Reich* (Südosteuropäische Arbeiten 59) Oldenbourg: München 1963; Gerhard SCHWEIZER, *Die Janitscharen. Geheime Macht des Türkenreiches* (Verlag Das Bergland-Buch: Salzburg 1979. ²1984. Amalthea-Verlagsgesellschaft: Wien - München ³1990; Godfrey GOODWIN, *The Janissaries* (Saqi Essentials) Saqi Books: London 1994. 1997. 2006 > *Hoi Genitsaroi. Metaphrasē Triseugenē Papaïōannu* (Ekdoseis Odysseas: Athēna 1997) > *Yeniçeriler, çev Derin Tu`rko`mer* (Dog`an Kitapc`ilik, İstanbul 2001. ⁵2011), sowie bes. David NICOLLE, *The Janissaries*. Colour plates by Christa Hook (Elite series 58) Osprey: London 1995. Repr. Reed International Books: London 1997. Osprey Publishing Ltd.: Oxford 2004.

⁴ Basilike D. PAPOULIA, *Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im Osmanischen Reich*: Phil.Diss. München 1964 > *Ursprung und Wesen der Knabenlese im osmanischen Reich* (Südosteuropäische Arbeiten 59) Oldenbourg: München 1963.

wurden. Nach Beendigung der Ausbildung trat man mit ca. 24 Jahren in eines der Regimenter ein. Nur wenn eine Familie nur einen Sohn hatte, war sie befreit, was auch für Verheiratete galt, weshalb es vorkam, dass Knaben schon mit 12 verheiratet wurden. Jüdische Familien waren davon befreit und mussten keine Kinder stellen, was in der Frühzeit der osmanischen Herrschaft nicht galt (15. Jh.). Dieses System trug wesentlich dazu bei, dass man auf dem Balkan die osmanische Herrschaft als „Türkenjoch“ und entsetzliche Gewaltherrschaft empfand. Nur Regionen, die früh unter osmanische Herrschaft gefallen waren, blieben mehr oder weniger davon verschont (u.a. Armenien, Rhodos, Walachei, Moldawien). Ein Teil dieser Kinder erhielt jedoch in eigens eingerichteten Schulen in Palästen des Sultans eine sorgfältige Erziehung, die sie anschließend zur Übernahme von höheren Ämtern im Reich befähigte. Die höheren Offiziere, Provinzgouverneure (Sandschakbey/ Beylerbey [„Herr der Herren“) und selbst Großwesire kamen aus dieser Gruppe, ihnen blieb auch eine Einheirat in die Sultansfamilie nicht verschlossen. Der Sultan konnte einer verdienten Person aus dieser Schicht, seine Schwester oder seine Tochter zur Frau geben. Der Preis für eine solche Gunst war die Verpflichtung zu einer monogamen Ehe. Der Ehemann trug den Titel *dāmād* (pers. داماد [„Schwiegersohn“], osman.-türk. dsgl., heute: *damat*). Eine bereits bestehende Ehe oder gar ein Harem mussten unverzüglich aufgelöst werden. Durch die Knabenlese wurde quasi die Reichselite rekrutiert. Eine Sonderrolle spielten die ehemals bogomilischen Bosnier, die 1463 zum Islam konvertiert waren. Sie wollten auf keinen Fall auf die Institution der *devşirme* verzichten, da sie Aufstiegschancen für ihre Knaben bis fast an die Spitze des Osmanischen Reiches bot. Einige Großwesire stammten aus Bosnien. Eine Heirat war ursprünglich erst möglich, wenn man dienstuntauglich war oder das Alter von ca. 40-45 Jahren erreicht hatte. Dann wurde man faktisch pensioniert und schied somit aus der Truppe aus. Man erhielt dann eine Art Pension (*oturaq*). Den Söhnen eines aus dem Dienst geschiedenen Janitschar war der Eintritt in die Truppe ursprünglich verwehrt. Solange man Mitglied eines Janitscharenregiments war, konnte man nur vom Offizier bestraft werden, nicht durch die muslimische Gerichtsbarkeit.

Die Gliederung der „neuen Armee“:

165 orta (Regimenter, später 195-196), ocaq (Herd, osman.-türk oğaq), als Eigenbezeichnung der Gemeinschaft; jedes Regiment wohnt in einer oda (Stube) = Kaserne

Eine orta umfasste anfangs 100 Mann, später gelegentlich 600 oder gar 800.

kazan (großer Kochkessel) = zeremonieller Mittelpunkt: man schwört dem Sultan beim Kochkessel Treue; ein umgestülpter Kochkessel bedeutet Revolte; der kazan wird als Standarte im Kampf mitgeführt, dessen Verlust als Schmach galt.

Offiziere tragen Namen von Küchenämtern (z.B. Tschorbadsci [çorbaci] = Suppenkoch = Rang eines Hauptmanns)

Sultan Selim II. (1566-1574) – mit dem Beinamen Sari „der Blonde“ – gab den Janitscharen bei seinem Regierungsantritt 1566 die Erlaubnis zu heiraten, was vorher erst nach dem Ausscheiden aus der Truppe möglich war. Immer mehr muslimische Familien, besonders von pensionierten Janitscharen brachten ihre eigenen Söhne in der Truppe unter, da diese ein hohes Ansehen unter der Bevölkerung genoß. Der verheiratete Janitschar lebte bei seiner Familie und nicht in der Kaserne wie zuvor. Ab 1594 wurden auch erwachsene Muslime aufgenommen. Dafür mußte man unter der Hand eine Gebühr bezahlen. Im Jahr 1703 und 1705 gab es die letzten Anordnungen, in Griechenland eine devşirme durchzuführen.

Selim II. war der Sohn von Süleymān I. und Roxalane (†1558), der Tochter eines Priesters aus Ruthenien, die unter dem Namen Hürrem zur Lieblingsfrau des Sultans avancierte. Sie hieß ursprünglich Anastasia oder Aleksandra Lisowska und kam als Sklavin nach Istanbul. Die Janitscharen favorisierten Selims Bruder als Sultan. Selims Liebling im Harem war eine venezianische Adlige namens Nurbanu (1525-1583), die als Kind von Piraten in die Sklaverei verkauft wurde, und eigentlich Cecilia Venier-Baffo hieß.

Der Qāḍī

Der Richter benötigte keine Beisitzer, er entschied allein nach der Scharia, des auf Koran und Sunna aufgebauten religiösen Rechts, in Zivil- und Kriminalsachen. Es gab keine Berufungsinstanz. Gelegentlich maßte sich auch der Pascha das Recht an, zu Gericht zu sitzen [als eine Art Pseudo-

Berufungsinstanz]. Vgl. Jean-Baptist de Saint-Aignan ([Kustos der Kapuziner in Aleppo, 1669-85] „Der Kadi lebt von beiden Parteien, von der, die im Recht ist, und von der, die im Unrecht ist. Um das zu erreichen, fällt er oft ein zweites Urteil, das dem ersten entgegengesetzt ist. Unter dem Scheingrund, man hätte ihn schlecht informiert, verurteilt er nun jenen, dem er vorher Recht gegeben hatte“. „Wenn man dem Teufel in der Türkei das Gericht in die Hände gäbe, er würde sich bedanken, wenn man von ihm erwartete, er würde so korrupt zu Gericht sitzen wie die Türken.’)⁵

Millet-baschi

Die christlichen Untertan, die auch noch im 15. Jh. sehr zahlreich waren, gehörten verschiedenen Konfessionen und Patriarchaten an. Aus verwaltungstechnischen Gründen nahm der Sultan eine Neuregelung vor, die nur die Konfessionsfamilie berücksichtigte, aber nicht die Patriarchatsstrukturen, die sich bereits in der vorislamischen Zeit herausgebildet hatten. Für die Einziehung der Steuern war das aus der Sicht des Staates einfach und bequem.

a) der griechisch-orthodoxe Patriarch von Konstantinopel

ist das Oberhaupt, der millet-baschi, aller Griechisch-Orthodoxen. Ihm unterstehen nun alle Chalzedonenser d.h. alle Griechisch-Orthodoxen im Reich: Das sind der Patriarch von Antiochia, der Patriarch von Jerusalem und der Patriarch von Alexandria. In vorislamischer Zeit, also im byzantinischen Reich, wäre das völlig unmöglich gewesen. Der Patriarch von Konstantinopel hatte keine Macht über die anderen Patriarchate. Millet wird in der Regel mit Nation wiedergegeben, vor allem im 19. Jh. (< *aram./syr.* mell-ā, eigentlich: Wort, Sprache, Befehl, Sache, Angelegenheit). Baschi bedeutet Haupt.

b) der armenische Bischof von Bursa (< Brussa)

wurde von Mehmed II. zum armenischen Patriarchen von Konstantinopel erhoben und musste in die Hauptstadt umziehen. Er war fortan das Oberhaupt aller Nicht-Orthodoxen im Reich. Ihm unterstanden primär die Diplophysiten (Monophysiten) d.h. der armenische Patriarch von Sis, der armenische Patriarch von Jerusalem,

⁵ Albert LAMPART, *Ein Märtyrer der Union mit Rom. Joseph I. (1681-1696), Patriarch der Chaldäer* (Benziger Verlag: Einsiedeln 1966), p.16.

der Patriarch der Jakobiten [=Westsyrier, Syrisch-Orthodoxen], der Patriarch der Kopten, sowie der Katholikos-Patriarch der Nestorianer [Ostsyrier, Alte Kirche des Ostens], der Patriarch der Maroniten. Die letzteren gehörten nicht zur gleichen Konfessionsfamilie. Die Armenier trugen im osmanischen Reich den Ehrentitel „loyale Nation“ (osman.-türk. millet-i sadika).

Für den Sultan war nur von Interesse, dass die beiden millet-baschi für die Einziehung der Steuern verantwortlich waren und dafür hafteten, wenn das Geld nicht pünktlich einging. Als Christ zahlte man neben der Grundsteuer, die auch Muslime entrichten mussten, noch zusätzlich als Mitglied einer Buchreligion minderen Ranges eine Sondersteuer, die ğizya, die alle Männer von ca. 15 bis 60 Jahren betraf. Diese Zusatzsteuer mussten alle Nicht-Muslime bezahlen, sofern sie den Status einer Buchreligion genossen, was dadurch definiert war, dass man einen Propheten als Stifter nachweisen konnte. Normalerweise wird ğizya als Kopfsteuer übersetzt. Frauen und Kinder waren von der Kopfsteuer befreit. Die Christen lebten ansonsten nach dem Recht ihrer jeweiligen Kirche, was aber für den Sultan völlig belanglos war. Die Anerkennung eines Bischofs, Metropoliten oder eines Patriarchen erfolgte durch einen berat d.h. durch eine Ernennungsurkunde des Sultans. Die Ausstellung einer solchen Urkunde kostete modern gesprochen eine Verwaltungsgebühr und war nicht umsonst erhältlich. Es gab sogar in späterer Zeit extra Tarife für die Bestallung kirchlicher Würdenträger. Die relativ hohen Geldbeträge mussten die Gemeinden aufbringen.

7. Religiöse Toleranz

Die sunnitischen Muslime waren im Reich die „herrschende Nation“ (milleti hâkime), ein Terminus, der im Deutschen seit dem 19. Jh. gern mit „Herrenvolk“ wiedergegeben wird. Einen unterprivilegierten Status besaßen die Christen und Juden, die als „Schriftbesitzer“ quasi Bürger zweiter Klasse waren. Schlechter gestellt waren nur die Aleviten (türk. Alevi, osman.-türk. Qizilbaş, türk. Kizilbaş) in Anatolien, die ab dem 16. Jh. bis hin zum 1. Weltkrieg mit Unterdrückung oder gar Verfolgung rechnen mußten. Sie galten wie andere vom sunnitischen Islam abweichende Gruppen (Drusen, Nusairier) als Häretiker. Als im 19. Jh. sich vermehrt die Ideen der

französischen Revolution verbreiteten, kam bei den Christen der Wunsch zur Gleichberechtigung auf, was zu großen Ressentiments bei den Sunniten führte. Man hatte Vorbehalte, da die einstigen „underdogs“ die gleichen Rechte wie die Anhänger der wahren Religion haben wollten. Ähnliche Vorbehalte rief die Judenemanzipation in Deutschland zur Zeit der napoleonischen Kriege hervor. Religiöse Vorbehalte mutierten zu einer säkularen, nationalistisch-rassistischen Ablehnung jüdischer Bürger,¹ auch

¹ Die Emanzipation der Juden im Gefolge der Französischen Revolution – seit 1791 waren sie Bürger – rief bei vielen Deutschen erhebliche Ressentiments hervor, die nun fürchteten, das christliche Abendland gehe unausweichlich seinem Untergang entgegen, wenn man nicht für seinen Erhalt kämpfe. Ferner wünschte man nicht, dass Menschen, die aufgrund der Religion verachtet waren, jetzt die gleichen Rechte wie Christen erhalten sollten. König Friedrich Wilhelm III. (1797-1840) verbot im Sept. 1804 die Publikation von Schriften zur „Judenfrage“. Besonders die Gleichberechtigung der jüdischen Bevölkerung erregte die Gemüter. Eine uneingeschränkte Gleichstellung als Bürger erhielten die Juden zuerst im Großherzogtum Baden (1862), dann im Habsburgerreich (1867) und schließlich im Kaiserreich (1871). Ein früher Vertreter des aufkommenden Antisemitismus war Hartwig Hundt (1780-1835), der sich als Sohn eines Mecklenburger Gutsbesitzer gern „von Hundt-Radowsky“ nannte, obwohl seine Eltern bürgerlicher Herkunft waren. In seinem in hoher Auflage 1819 erschienenen *„Juden Spiegel. Ein Schand- und Sittengemälde alter und neuer Zeit“* präsentierte er dem Leser das ganze Repertoire eines eliminatorischen Antisemitismus, der von Kennzeichnungspflicht, Enteignung, Ghettoisierung, Zwangsarbeit, Deportation bis hin zur Vernichtung außerhalb der Landesgrenze reichte. Die Juden werden als „Untermenschen“ und „Ungeziefer“ bezeichnet. Besonders ängstigte ihn die „Fruchtbarkeit der Juden“, die auf diese Weise das christliche Abendland unterjochen würden. Sein aus Weimar stammender Verleger Bernhard Friedrich Voigt (1787-1859), der einen Buchhandel in Sondershausen, der Residenzstadt des Fürstentums Schwarzburg-Sonderhausen (in Thüringen), gegründet hatte, beschlich anscheinend Bedenken, das Machwerk unter seinem Namen zu drucken und legte sich das Pseudonym Christian Schlagehart zu. Als Erscheinungsort gab er Würzburg an. Die Erstauflage von 5000 Exemplaren war schnell vergriffen, eine weitere Auflage von 5000 ebenfalls nach drei Wochen. In der Folgezeit erschienen z.T. gekürzte Raubdrucke. Hundt hatte eine besondere Abneigung seit früher Jugend gegen das Alte Testament, was vielfach eine Karriere als Antisemit vorzeichnete. Zum Autor vgl. Peter FASEL, *Revolte und Judenmord: Hartwig von Hundt-Radowsky (1780-1835). Biografie eines Demagogen* (Metropol Verlag: Berlin 2010).

Der aus Magdeburg stammende Journalist (Friedrich) Wilhelm (Adolph) Marr (1819-1904) lebte ab 1845 in Hamburg und fühlte sich politisch dem Anarchismus zugehörig. Er prägte als erster den Terminus Antisemitismus. Den religiösen Gegensatz zwischen Judentum und Christentum hielt er als erklärter Atheist für sekundär. Primär wäre eine rassistisch begründete Differenz. Die Juden seien eine fremde Rasse, „Parasiten“, die sich anschickten, Deutschland auszubeuten. Der Kampf zwischen der jüdischen und germanischen Rasse um kulturelle Hegemonie sei mit der Judenemanzipation entschieden. Die Juden hätten nun die Oberhand gewonnen und das Germanentum sei

zum Aussterben verurteilt. Typisch jüdisch seien liberale und demokratische Ansichten. Ganz Europa samt den USA hätten sie schon unterjocht. Eine jüdische Erfindung sind auch der in England und Amerika grassierende Kapitalismus, aber auch der Kommunismus. Zum Autor vgl. Moshe ZIMMERMANN, *Wilhelm Marr – The Patriarch of Antisemitism* (Studies in Jewish History) Oxford University Press: New York - Oxford 1986.

Marrs Jünger war Theodor Fritsch (1852-1933), der eigentlich Emil Theodor Fritsche hieß und aus Wiesenena (jetzt ein Ortsteil von Wiedemar, ca. 13 von Delitzsch entfernt) stammte. Er besaß ein Büro für Mühlentechnik in Leipzig mit einem kleinen technischen Verlag, hatte sich aber ansonsten ganz dem Antisemitismus verschrieben. Dazu gründete er 1902 den Hammer-Verlag. Sein notorischer Judenhaß schlug sich in zahlreichen antisemitischen Schriften nieder (bes. populär: *Antisemiten-Katechismus* [Herrmann Beyer: Leipzig 1887. ²⁵1893], ab der 26. Aufl. [36.-40. Tsd.] 1907: *Handbuch der Judenfrage* [Hanseatische Druck- und Verlagsanstalt 1907], 49. Aufl. [279.-330. Tsd.] = 1944, ab der 29. Aufl. Hammer-Verlag). Er forderte für jeden Deutschen eine „Ahnentafel“ und ein Verbot der „Vermischung mit nichtarischem Blut.“ Die Juden seien eine „über die ganze Welt verbundene Verbrecher-Gesellschaft“, eine „Geheim-Gesellschaft“, die danach strebe, die Menschen auszusaugen und zu unterwerfen, was „nicht geduldet werden“ dürfe. Die Juden müssten vielmehr vertrieben werden. „Wir müssen sie von uns abtun, diese Nation der Menschheits-Verräter.“ Das Christentum wollte er übrigens „entjuden“ und regermanisieren, da Jesus ein waschechter Arier war. Zum Autor vgl. Serge TABARY, *Theodor Fritsch (1852-1933). Le „Vieux Maître“ de l'antisemitisme allemand et la diffusion de l'idée „völkisch“* I.II: Thèse doctorat, Université de Strasbourg 1998; DERS., *Theodor Fritsch (1852-1933). Le „Vieux Maître“ de l'antisemitisme allemand*, in: *Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande* 30 (1998), p.89-100; Massimo Ferrari ZUMBINI, *Die Wurzeln des Bösen. Gründerjahre des Antisemitismus. Von der Bismarckzeit zu Hitler* (Das Abendland. Forschungen zur Geschichte europäischen Geisteslebens, NF, 32) Vittorio Klostermann: Frankfurt am Main 2003, 321ff.

Im Habsburgerreich war der katholische Geistliche Sebastian Brunner (1814-1893), der ein vielseitiges Schrifttum (u.a. auch Romane) hinterließ, ein überaus eifriger Gegner der Judenemanzipation, die er am liebsten wieder rückgängig gemacht hätte. Einen gewissen Rückhalt fand er bei den Päpsten bzw. deren Umfeld im 19. Jh., obwohl Juden ab 1848 gleichberechtigte Mitbürger in Italien waren und der Antisemitismus in Italien nicht die gleiche Popularität wie nördlich der Alpen besaß. Auf Reisen ins Ausland (z.B. nach Frankreich) ließ sich Brunner gern als „Vater des deutschen Antisemitismus“ feiern. Liberalismus und Demokratie waren ihm ein Gräuel. Sein Haß auf die Juden brachte ihm diverse Beleidigungsklagen ein, die er verlor. Juden waren für ihn „Ungeziefer“ und „Parasiten“, gegen die nur der Antisemitismus als „Wanzenpulver“ helfen würde.

Eine Galionsfigur des französischen Antisemitismus war Édouard [Adolphe] Drumont (1844-1917), dessen zweibändiges Opus auch ins Deutsche übersetzt wurde. Es war sowohl in Frankreich als auch in Deutschland ein Bestseller [*La France Juive. Essai d'histoire contemporaine* I.II (C. Marpon & E. Flammarion, Paris 1885. ¹¹⁵éd. 1886=1912. Repr. Blériot: Paris [1888]. Repr. Editions du Trident, Diffusion: Libr. française, Paris 1986/ Repr. Edition Charlemagne: Beyrouth, Liban 1994) > *Das verjudete Frankreich. Versuch einer Tagesgeschichte* I.II (Verlag von A. Deubner: Berlin 1886/1887. ⁶1889 und 1890. Gustav Dewald: Berlin 1894)]. Zu dem im 19. Jh. weit verbreiteten

wenn diese dem Gemeindeleben der Synagoge den Rücken gekehrt hatten und nicht mehr „mosaisch“ oder „israelitisch“ waren, wie das religiöse Bekenntnis damals offiziell genannt wurde.

8. Niedergang des Osmanischen Reiches

- a) Das Mittelmeer verlor im Zeitalter der Entdeckungen seine einstige zentrale Rolle im Welthandel. Kapitäne der Seemächte Portugal und Spanien brachen zu ihren großen Entdeckungsreisen auf. Die Spanier entdeckten die neue Welt, die Karibik und Mexiko, später Kolumbien und Peru. Die Portugiesen segelten entlang der afrikanischen Westküste immer weiter nach Süden, bis sie das Kap der Guten Hoffnung erreichten und schließlich mit Hilfe arabischer Lotsen (aus Mogadischu in Kenia) den Seeweg nach Indien fanden. Dom Vasco da Gama, Graf von Vidigueira (*ca.1469, †24.Dez. 1524 in Cochín) traf (von Malindi kommend) am Strand von Kappad, 16km nördlich von Calicut [Kalikut < Kōḷikkōṭ, *tamil*. Kallikkottai, jetzt: Kozhikode (< koyil = „Palast“ und kodu = „befestigter“)] am 20. (oder 27.) Mai 1498 ein, am 8. Okt. des gleichen Jahres trat er die Rückreise nach Portugal an.

Ergebnis der Entdeckungsfahrten:

Antisemitismus in Europa, der sich in unterschiedlichen Schattierungen einer größeren Beliebtheit in der Bildungselite und dem Militär erfreute vgl. Brian E. CRIM, *Antisemitism in the German military community and the Jewish response, 1914-1938* (Lexington Books: Lanham, Md. - Boulder, Colo. - New York, NY - Toronto - Plymouth, UK 2014); Gudrun HENTGES, *Schattenseiten der Aufklärung. Die Darstellung von Juden und „Wilden“ in philosophischen Schriften des 18. und 19. Jahrhunderts* (Wochenschau-Verlag: Schwalbach/Ts. 1999); Rainer ERB - Werner BERGMANN, *Die Nachtseite der Judenemanzipation. Der Widerstand gegen die Integration der Juden in Deutschland 1780-1860* (Antisemitismus und jüdische Geschichte 1) Metropolis Verlag: Berlin 1989; Nicoline HORTZITZ, „Früh-Antisemitismus“ in Deutschland (1789-1871/72). *Strukturelle Untersuchung zu Wortschatz, Text und Argumentation* (Reihe Germanistische Linguistik 83) Max Niemeyer: Tübingen 1988; Klemens FELDEN, *Die Übernahme des antisemitischen Stereotyps als soziale Norm durch die bürgerliche Gesellschaft Deutschlands 1875-1900*: Phil. Diss. Heidelberg 1965. – Antisemitische Vorurteile teilte übrigens Kaiser Wilhelm in allen Schattierungen, die aber auf die Realpolitik nur einen geringen Einfluß hatten. Die Juden waren für ihn eine „Pest“, ein „Fremdkörper“ in Deutschland, der nur Gastrecht genieße, das aber schamlos ausnutze, um das Land auszusaugen. Letztlich helfe nur Gas (so im Sommer 1929: „Ich glaube, das Beste wäre Gas“). Vgl. dazu RÖHL, *Kaiser, Hof und Staat* p.203-222 [„Kaiser Wilhelm II. und der deutsche Antisemitismus“].

Der Orient verlor seine Bedeutung als Mittler zwischen *Oriens Extremus* und *Okzident*. Waren aus Indien (u.a. Pfeffer und andere Gewürze) konnten die Europäer ohne den orientalischen Zwischenhandel importieren.

- b) Die Kriege der Osmanen mit den großen Reichen der damaligen Zeit wie den Habsburgern, dem Zarenreich und Persien verschlangen immer mehr Geld. Gleichzeitig sank das Steueraufkommen in den Gebieten des osmanischen Reiches. Zur Deckung der Kosten wurde an der Steuerschraube gedreht. Da es keinen Ansatz zu einer Wirtschaftspolitik analog zu den europäischen Staaten gab, brachen nicht selten Unruhen aus auf lokaler Ebene. Trotzdem erreichte das Osmanische Reich zu dieser Zeit noch seine größte Ausdehnung. Teile der südlichen Ukraine, die Krim-Region samt Ungarn und dem ganzen Balkan gehörten den Osmanen.

Im Jahr 1683 gelang den Osmanen nochmals ein spektakulärer Erfolg: der Großwesir Kara Mustafa Pascha (1634/35-25. Dez. 1683, ab 1676 Großwesir) belagerte vom 14. Juli bis zum 12. Sept. erfolglos Wien. Mehmed IV. (1648-1687) ließ ihn wegen der Niederlage erdrosseln.¹

Im 1699 geschlossenen Frieden von Karlowitz erhielten die Habsburger Ungarn, Siebenbürgen, Kroatien, Slavonien, Polen bekam Podolien und die Westukraine, Venedig Dalmatien und Morea, während Russland sich in einem Sonderfrieden 1700 die Stadt Azov (am Asovschen Meer) aneignen durfte.

Ein auf die Religion und das eigene Selbstbewusstsein gegründetes Überlegenheitsgefühl verhinderte im Gefolge der stockkonservativen Geistlichkeit (‘*ulamā*’, die Rechtsgelehrten) den Aufbruch zu neuen Ufern; der geistigen Erstarrung entsprach eine Erstarrung auf sozialem Gebiet.

Das Khanat der Krim bzw. der Krim-Tataren war ein Vasallenstaat der Osmanen (seit 1478) und geriet 1774 unter russische Oberhoheit. 1783 annektierte Katharina II. die Große (1762-1796) die Krim,

¹ *Kara Mustafa vor Wien: 1683 aus der Sicht türkischer Quellen.* Übersetzt und erläutert von Richard F. Kreutel. Stark vermehrte Ausgabe besorgt von Karl Teply (Osmanische Geschichtsschreiber, NF Bd.1) Verlag Styria: Graz - Wien - Köln [1955]. 1982; Stephan VAJDA, *Die Belagerung. Bericht über das Türkenjahr 1683* (Ein Trend-Profil-Buch) (Orac Pietsch: Wien 1983. ²1983)

was das Osmanische Reich aber erst 1792 anerkannte. Viele Krim-Tataren flohen ins Osmanische Reich, was auch noch in der zweiten Hälfte des 19. Jh. nach dem Krim-Krieg vorkam. Traditionell besaßen die Krim-Tataren größere Sympathien für das Reich des Sultans als für den Zaren. Vielen Bauern hatte man ihre fruchtbaren Äcker weggenommen und sie ins Hinterland der Insel verdrängt, wo die Landwirtschaft nicht so ertragreich war.

V. Das 19. Jahrhundert: im Schlepptau Europas oder im Schatten des Nationalismus

Reform und Konstitution waren das *Schlagwort* des 19. Jh. im Osmanischen Reich. Man wünschte eine Verfassung nach dem Vorbild europäischer Staaten und gesellschaftliche Reformen. Insbesondere die Christen, die in Anatolien etwa ein Drittel der Bevölkerung ausmachten, hegten die *Hoffnung*, dass sie den Status von gleichberechtigten Bürgern im Reich erhalten könnten. Als „Schutzbefohlene“ (dimmi) waren sie bestenfalls Bürger zweiter Klasse. Den ersten Rang im Staat nahmen die sunnitischen Muslime ein. Schlechte Karten hatten Aleviten und Yazidi, aber auch Drusen und Nusairier in Syrien. Sie galten in den Augen der Sunniten als Häretiker, während Christen und Juden immerhin noch Angehörige einer Buchreligion waren, die nach dem Koran einen gewissen Schutz beanspruchen konnten.

1. Das „Wohltätige Ereignis“ am 14./15. Juli 1826

Bei Reformen dachte der Sultan traditionsgemäß an eine Militärreform. 1826 ließ Mahmud II. (1808-1839) das Janitscharen-Corps massakrieren, das reformfeindlich eingestellt war und auf seine Privilegien nicht verzichten wollte. Das ging als „das Wohltätige Ereignis“ in die osmanische Geschichte ein. Die einstige Elite-Truppe wurde samt dem Bektaschi-Orden aufgelöst. Etwa 10 000 Janitscharen kamen in Istanbul ums Leben. Ihre Kasernen samt den 14 Häusern (tekke) des Derwisch-Ordens in der Hauptstadt wurden zerstört. Zwischen 4000-7500 Derwische der Bektaschi wurden umgebracht. Die Truppe war längst keine Sklavenarmee mehr wie früher, sondern die einstigen Elite-Einheiten rekrutierte sich aus Muslimen. Der Janitschar war verheiratet und lebte nicht ehelos bis zu seinem Ausscheiden aus der Truppe wie in alter Zeit. Man war jetzt darauf bedacht, dass die Söhne ebenfalls in der Truppe unterkommen.

Nach dem Ende der Janitscharen engagierte der Sultan Militärberater aus Europa. Die Reorganisation der Armee nach europäischem Vorbild konnte den Verlust weiterer Territorien, vor allem auf dem Balkan, nicht aufhalten. Ägypten war seit Mohammed Ali Pascha (1805-1848, †1849) nur lose mit der Hohen Pforte verbunden. Der Sultan war nur *de iure* der Oberherr des Niltals.

2. Unabhängigkeitskampf von Griechenland 1821-29

Als es dem Sultan Mahmud II. nicht gelang, den griechischen Freiheitskampf niederzuschlagen, bat er Ali Pascha um Hilfe, dessen Sohn Ibrahim Pascha den Aufstand relativ unterdrückte. Der Sultan hatte Ali Pascha gewissermaßen Morea (= Peloponnes) als Lohn für seine Hilfe abgetreten. Die Vernichtung der türkisch-ägyptischen Flotte im Golf von Navarino (= Pylos) durch britische und französische Kriegsschiffe 20. Okt. 1827 führte dazu, dass der Sultan 1830 Frieden musste. Griechenland war fortan von der Hohen Pforte unabhängig.

3. Tanzīmāt-Ära 1839-76

Die Reformperiode, die als Tanzimat (Neuordnung) bezeichnet wird, hatte das Ziel, das osmanische Reich in einen Staat europäischen Zuschnitts zu verwandeln. Die unumschränkten Rechte des Sultans wurden theoretisch beschnitten und die Reichsbewohner sollten in allen Belangen gleichberechtigt sein. Die neue Verfassung trat 1876 in Kraft.

4. Krimkrieg (1853-56)

Nach dem verlorenen Krim-Krieg (1853-56) verwüstete die osmanische Armee auf ihrem Rückzug Armenien. Hinzu kam noch, dass nach dem Krim-Krieg aus Russland ausgewanderte Tscherkessen zusammen mit Kurden die armenischen Dörfer (im östlichen Anatolien) bedrückten und ausbeuteten. Proteste fanden beim Sultan kein Gehör. 1867 kam es zu einem Aufstand der armenischen Bevölkerung von Zeytun. Durch eine französische Intervention wird das Schlimmste verhütet und die Gemüter beruhigt.

Die *Reformgesetze* von 1839, 1856 und 1864 bestanden nur auf dem Papier. 1869: *bürgerliches Gesetzbuch* (= Scharia-Gesetzgebung, nach europäischen Paragraphen gegliedert). Ziel der Millets (bes. der Armenier): Gleichberechtigung aller Bürger im Reich, keine Bürger zweiter Klasse.

Ergebnis des Krim-Krieges: Garantie der Unverletzlichkeit des Osmanischen Reiches (= keine fremde Einmischung in die internen Angelegenheiten), Unabhängigkeit Serbiens, keine russische Schutzherrschaft über die „Donaufürstentümer“.

5. Der russisch-türkische Krieg 1877-78

Anlaß für den Krieg: Niederschlagung eines montenegrinischen Aufstandes durch die Osmanen.

Die 1876 erlassene Verfassung nach europäischem Vorbild, die eine Gleichstellung der Religion vorsah, setzte Abdülhamid II. (1876-1909, †1918) allerdings bald nach Kriegsbeginn außer Kraft. Seine Mutter war übrigens eine Tscherkessin.

Der Zar hatte den Türken den Krieg erklärt. Nach 6 Monaten kam er seinem lange gehegten Wunschtraum nahe: die Eroberung von Konstantinopel war nur noch eine Frage der Zeit.

Unter englischen Druck musste ein Waffenstillstand geschlossen und Friedensverhandlungen aufgenommen werden.

Nach dem Frieden von *San Stefano* 1878 sollten Mittelrumelien und Gebiete im östlichen Anatolien an Rußland abgetreten werden, wogegen Österreich-Ungarn und England Einspruch erhoben. Daher kam es zur Einberufung einer neuen Konferenz zur Schlichtung aller Streitfragen: das war der berühmte *Berliner Kongress* mit erneuten Verhandlungen. Bismarck trat als „ehrlicher Makler“ auf.¹

Im Vorfeld hatten armenische Delegierte dem Zaren diverse Vorschläge zur Neugestaltung des östlichen Anatolien unterbreitet, die von Annexion bis Autonomie innerhalb des Osmanischen Reiches reichten. Die Autonomie bestand lediglich in Selbstverwaltung des armenisch besiedelten Gebietes unter Beschneidung der Privilegien der Kurden und Entwaffnung der Türken in diesem Gebiet.

Ziel der osmanischen Regierung war es stets, die Europäer von einer Einmischung in die inneren Verhältnisse des Reichs abzuhalten. Der Anlaß für eine solche Einmischung war in der Regel das, was man heute

¹ Friedrich SCHERER, *Adler und Halbmond. Bismarck und der Orient 1878-1890* (Otto-von-Bismarck-Stiftung. Wissenschaftliche Reihe 2) Verlag Ferdinand Schöningh: Paderborn - München [u.a.] 2001.

Menschenrechtsverletzungen nennen würde. Im Prinzip hätten die Europäer gern den „kranken Mann am Bosphorus“ aufgeteilt, waren sich jedoch nicht einig, wie groß die einzelnen „Kuchenstücke“ sein sollten und wem ein kleineres oder größeres „Stückchen“ zufallen dürfte. Frankreich, das bereits 1830 Algier besetzte, hatte Interesse an Tunesien und Syrien, Österreich wollte sich Bosnien und andere Gebiete auf dem Balkan einverleiben, während Russland gern die Donaufürstentümer einkassiert hätte, sowie Konstantinopel (=Istanbul).

Durch den Berliner Vertrag blieb das Osmanische Reich erhalten, musste jedoch einige kleinere Gebiete abtreten an alle, die glaubten, ein Verdienst auf dem Kongress erworben zu haben (Österreich: Bosnien und Herzegowina; England: Zypern; Griechenland: Thessalien und ein Teil von Epirus; Serbien und Rumänien = souverän, ähnlich Bulgarien, jedoch dem Sultan tributpflichtig). Russland musste alle Eroberungen abtreten und bekam nur einige kleine Gebiete im östlichen Anatolien (Ardahan, Batumi, Kars). Die „Hohe Pforte“ wurde nicht zu irgendwelchen Reformen gezwungen, sondern verpflichtete sich, die Lage der Armenier im östlichen Anatolien zu verbessern (Schutz vor Kurden- und Tscherkessen-Überfällen etc.).

Dagegen erhob sich Protest der Armenier, was aber an der Lage nichts änderte.

Politische Absicht Englands: keine Duldung einer Besetzung des von Armenier besiedelten Teil Anatoliens durch Russland; ferner sollte Russland vom Bosphorus ferngehalten werden.

6. Eine Idee Abdulhamids und ihre Folgen

Ca. 1890 ließ Sultan Abdulhamid II. kurdische Reitereinheiten, eine Art paramilitärische Truppe, aufstellen. Gezielt spielte er kleine Stämme gegen mächtige Feudalherren aus. Dadurch gelang es ihm, die Führer kleiner Clans aufzuwerten und den Einfluß der großen Feudalaristokratie zu schwächen. Er schlug damit ‚zwei Fliegen mit einer Klappe‘: den großen Stammesführern nahm er die Lust am Widerstand gegen die Regierung dank der Hamidiye-Regimenter. Gleichzeitig ließen sich die Christen im

östlichen Anatolien bei Bedarf unter Druck setzen.¹ Mitglied dieser Truppe waren vorwiegend Kurden, aber Turkmenen traten ihr bei.

7. 1894-96: Pogrome

Es gab einen großen Unwille über Abdulhamids despotische Regierung im ganzen Land.

Der Sultan löste die Krise auf seine Weise, er hetzte die Muslime gegen die Armenier auf, deren Bevölkerungsanteil besonders im östlichen Anatolien sehr groß war. Kam es bei Übergriffen der Hamidiye auf Armenier zum Widerstand, was vor allem bei den armenischen Bergbewohnern der Fall war, wurden rücksichtslos reguläre Truppen eingesetzt.

1895 In diesem Jahr widersetzte sich das Deutsche Reich einem Reformplan für die Türkei. Der deutsche Botschafter sicherte dem Sultan das Bedauern der deutschen Regierung zu, die Armenier bräuchten keine Reformen, alles sei nur eine Kampagne der Engländer. Deutschland erhält daraufhin die Konzession für den Bau der Bagdad-Bahn.²

¹ Janet KLEIN, *Power in the Periphery. The Hamidiye Light Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan, 1890-1914*: PhD Princeton University, Princeton 2002.

² Sean MCMEEKIN, *The Berlin-Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's bid for world power, 1898-1918* (Allen Lane [an imprint of Penguin Books Ltd.]: London 2010/ The Belknap Press of Harvard University Press: Cambridge, Mass. 2010), vgl. dazu Wolfgang GUST, "Der erzielte Effekt war gleich Null". Sean McMeekin und Deutschlands Heiliger Krieg, in: *Armenisch-Deutsche Korrespondenz (ADK)* Nr.150 (Jg.2010, Heft 4), p.60-65; Wolfgang KORN, *Schienen für den Sultan. Die Bagdadbahn: Wilhelm II., Abenteurer und Spione* (Fackelträger: Köln 2009); Dietrich EICHHOLTZ, *Die Bagdadbahn, Mesopotamien und die deutsche Ölpolitik bis 1918. Aufhaltsamer Übergang ins Erdölzeitalter, mit Dokumenten* (Leipziger Universitätsverlag: Leipzig 2007); S[hirley] K[athlyn > Kathie] SOMERWIL-AYRTON, *The Train that disappeared into History. The Berlin-to-Baghdad railway and how it led to the Great War* (Aspekt: Soesterberg 2007); *Bagdad- und Hedjazbahn. Deutsche Eisenbahngeschichte im Vorderen Orient* [Begleitband zur Ausstellung "Bagdad- und Hedjazbahn - auf den Spuren Deutscher Eisenbahngeschichte" des DB-Museums] hrsg. von Jürgen Franzke. Reisefotogr. von Helmut Dollhopf und Jürgen Franzke. DB-Museum Nürnberg (Tümmel: Nürnberg 2003); Jonathan S. MCMURRAY, *Distant Ties. Germany, the Ottoman empire, and the construction of the Baghdad Railway* (Praeger: Westport, Conn. - London 2001); Manfred POHL, *Von Stambul nach Bagdad. Die Geschichte einer berühmten Eisenbahn*. Unter Mitarbeit von Angelika Raab-Rebentisch (Piper Verlag: München - Zürich 1999); Immo SIEVERS, *Der europäische Einfluss auf die türkischen Bahnbauten*

30. Sept. 1895

Ein Demonstrationzug von Armeniern in Konstantinopel wurde mit Gewehren und Bajonetten aufgelöst. Pöbel, unterstützt von der Polizei, stürmte das armenische Viertel in der Hauptstadt.

*Aufruf an die Provinzbehörden:*¹

„Alle Kinder Mohammeds müssen jetzt ihre Pflicht tun, alle Armenier töten, ihre Häuser plündern und niederbrennen. Nicht ein einziger Armenier darf geschont werden. Das ist ein Befehl des Sultans. Wer dem Befehl nicht folgt, soll als Armenier betrachtet und wie ein solcher getötet werden. Darum zeige sich jeder Muselman gehorsam gegen die Regierung und töte zuvörderst jene Christen, die bisher in Freundschaft mit ihm gelebt haben.“

1896 In Urfa wurden 1200 Armenier in einer Kirche verbrannt
Zu weiteren Ausschreitungen kam es, nachdem Studenten die Bank in Istanbul besetzt hatten. Innerhalb von 48 Stunden wurden 12 000 Armenier getötet. Nach der Entsendung von Kriegsschiffen der europäischen Mächte nach Konstantinopel und einer weiteren Protestnote hörten die Massaker auf.

Bilanz: ca. 100 000 tote Armenier

8. Der Krieg mit Griechenland 1897 oder der Dreißig-Tage-Krieg

Als 1896 auf Insel Kreta ein Aufstand gegen die osmanische Herrschaft ausbrach, schickte König Georg I. (aus dem Haus Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg, 1863-1913) den Kronprinzen Konstantin mit griechischen Truppen auf die Insel, die allerdings von den mittlerweile durch deutsche Offiziere geschulten Osmanen besiegt wurden. Georg war

bis 1914 (Reihe Geschichtswissenschaft 23) Centaurus-Verlagsgesellschaft: Pfaffenweiler 1991; Jürgen LODEMANN - Manfred POHL, *Die Bagdadbahn. Geschichte und Gegenwart einer berühmten Eisenbahnlinie* ([Hermann] von Hase & [Karl Franz] Koehler Verlag: Mainz 1988); Helmut MEJCHER, Die Bagdadbahn als Instrument deutschen wirtschaftlichen Einflusses im Osmanischen Reich, in: *Geschichte und Gesellschaft* 1 (1975), p.447-481.

¹ Artem OHANDJANIAN, *Armenien. Der verschwiegene Völkermord* (Böhlau Verlag: Wien-Köln-Graz 1989), p.30f.

der Sohn des dänischen Königs Christian IX. (1863-1906). Konstantin (1913-1917 u. 1920-1922) war mit Sophie, der Schwester von Kaiser Wilhelm, verheiratet. Der Sieg nutzte dem Sultan wenig.¹ Kreta wurde unter internationale Kontrolle gestellt und war fortan ein britisch-französisch-russisch-italienisches Protektorat. Verwaltet wurde es von Konstantins jüngerem Bruder Georg (bis 1908), der als Hochkommissar amtierte. Nominell gehörte Kreta noch zum Reich des Sultan. Die griechischen Truppen waren zwar in Thessalien, das seit 1878 de iure bzw. 1881 de facto zu Griechenland gehörte, von den Osmanen besiegt worden, was aber nicht zu einer Grenzkorrektur führte. Das Osmanische Reich bekam Thessalien nicht zurück. Ferner musste Griechenland eine Kriegsentschädigung zahlen, was aber dem osmanischen Staatshaushalt nichts einbrachte, da das Geld sofort an die internationalen Gläubiger ging. Seit 1881 stand das Reich unter internationaler Finanzkontrolle und mußte einen großen Teil seiner Steuereinnahmen (ca. 30%) zur Begleichung des Schuldendienstes aufwenden. Griechenland erging es nicht viel besser. Der Staat war seit 1893 zahlungsunfähig und musste sich ebenfalls eine internationale Kontrolle durch seine Gläubiger gefallen lassen.

9. Der Sultan von der Spree und der Kaiser vom Goldenen Horn²

Zwei Jahre nach dem Pogrom besuchte Kaiser Wilhelm³ 1898 seinen Freund Abdulhamid auf seiner zweiten Orientreise. Die wichtigsten Stationen der

¹ Richard CLOGG, *Geschichte Griechenlands im 19. und 20. Jahrhundert*. Ein Abriß. Aus dem Englischen von Karin E. Seifert unter wissenschaftlicher Mitarbeit von Ioannis Zelepos (Romiosini: Köln 1997), p.91.93 [*< A Concise History of Greece (Cambridge Concise Histories) Cambridge University Press: Cambridge - New York 1993. ²2002. 2006. 2010. ³2013*]; vgl. auch Mehmet Uğur EKINCI, *The Unwanted War. The Diplomatic Background of the Ottoman-Greek War of 1897* (VDM: Saarbrücken 2009).

² Vgl. Heinrich VIERBÜCHER, *Was die kaiserliche Regierung den deutschen Untertanen verschwiegen hat. Armenien 1915. Die Abschlachtung eines Kulturvolkes durch die Türken*. Mit einemleitwort von Walter Fabian und einem Nachwort von Helmut Donat (Schriftenreihe Das andere Deutschland Nr. 5) Donat & Temmen Verlag: Bremen ³1987 [ursprüngl. im "Fackelreiter" Verlag von Walter Hammer: Hamburg-Bergedorf 1930 ersch.].

³ John C[harles] G[erald] RÖHL, *Kaiser, Hof und Staat. Wilhelm II. und die deutsche Politik* (Beck'sche Reihe 1501) C.H.Beck: München 2002 *< Kaiser, Hof und Staat. Wilhelm II. und die deutsche Politik* (ebd. 1987. ²1988. ³1988. ⁴1995) *> The Kaiser and his Court: Wilhelm II and the Government of Germany*. Translated from the German by Terence F. Cole (Cambridge University Press: Cambridge - New York, N.Y 1994. 1996); Ders., *Wilhelm II. Die Jugend des Kaisers 1859-1888* (C.H.Beck: München 1993) *>*

Reise waren Jerusalem, Damaskus und schließlich Konstantinopel.¹ In der Hauptstadt von Wilhelms „Busenfreund“ –so der Prinz Abdül Mecid – gab es weder Telefon noch Stadtpost. Elektrizität und Automobile waren untersagt, da dem Sultan die schnelle Kommunikation seiner Untertan äußerst suspekt war.²

Während die Christen im Osmanischen Reich sich des Schutzes europäischer Staaten erfreuen konnten, die im äußersten Notfall intervenierten, besaßen die Muslime und der Sultan keinen Gönner. In diese Lücke sprang zum Vergnügen der Osmanen und zum Ärger der Europäer der Kaiser. Bei einer Tischrede, gehalten am 8. Nov. 1898 in Damaskus, bekannte der *summus episcopus* der evangelischen Kirche in Preußen, dass er ein Freund des Sultans und der 300 Millionen Mohammedaner sei, die auf der Erde verstreut leben. Von der sich abzeichnenden Allianz profitierte die deutsche Wirtschaft (Bau der Bagdad-Bahn, Rüstungsgüter) und das Militär, das ab 1913 die türkische Armee reorganisierte.

Ziel der deutschen Außenpolitik war die Erhaltung der territorialen Integrität des Osmanischen Reiches ohne irgendwelche Aufteilung

Ein *weiteres Ziel* war ein Bündnis mit dem Osmanischen Reich zur Sicherung der Südostflanke beim erwarteten baldigen Weltkrieg gegen die Entente (Frankreich, Russland, England).³

Young Wilhelm. The Kaiser's early life, 1859-1888. Translated by Jeremy Gaines and Rebecca Wallach (Cambridge University Press: Cambridge - New York, NY - Oakleigh - Melbourne 1998); Ders., *Wilhelm II. Der Aufbau der persönlichen Monarchie 1888-1900* (ebd. 2001) > *Wilhelm II. The Kaiser's personal monarchy, 1888-1900.* Translated by Sheila de Bellaigue (Cambridge University Press: Cambridge 2004); Ders., **Wilhelm II.**, Bd 3. *Der Weg in den Abgrund 1901-1914* (ebd. 2008. ²2009) > *Wilhelm II. Into the abyss of war and exile, 1900-1914.* Translated by Sheila de Bellaigue and Roy Bridge (Cambridge University Press: Cambridge 2014); DERS., Kaiser **Wilhelm II.** „Eine Studie über Cäsarenwahnsinn“ (Schriften des Historischen Kollegs. Vorträge 19) Stiftung Historisches Kolleg: München 1989.

¹ Zu dieser Reise vgl. Röhl, sowie noch Thomas Hartmut BENNER, *Die Strahlen der Krone. Die religiöse Dimension des Kaisertums unter Wilhelm II. vor dem Hintergrund der Orientreise 1898* (Tectum-Verlag: Marburg 2001).

² Langes Zitat des Prinzen zur Charakterisierung der Herrschaft des Sultans bei: [Albert] HOPMAN, *Das Logbuch eines deutschen Seeoffiziers* (August Scherl: Berlin 1924), p.208.

³ In seinem Sylvesterbrief (31.12.1905) an den Reichskanzler Bülow empfahl Wilhelm, auf eine riskante Außenpolitik vorerst noch zu verzichten, da das Reich noch nicht für einen „Weltkrieg“ gerüstet sei. Er schreibt u.a.: „Vor allem aber müsste sofort eine Alliance

10. Weitere Pogrome

Auch nach 1896 gab es Massaker unter Armeniern (1904: 35 Dörfer bei Samsun werden niedergebrannt, 3500 Tote).

11. Panturanismus und Nationalismus

a) Panislamismus¹

Im 19. Jh. gerieten eine Reihe von islamischen Gebieten in immer stärkerem Ausmaße unter die Herrschaft europäischer Staaten. In Nordafrika fiel zuerst Algerien (ab 1830), dann Tunesien (ab 1881) und später Marokko an Frankreich (ab 1912). Italien riß sich 1912 Libyen unter den Nagel. Ägypten (samt dem heutigen Sudan) war seit 1881 ein britisches Protektorat. Hier hatte bereits Muḥammed ʿAlī Pascha (1805-1848, †1849) und seine Nachfolger, die nominell noch Untertanen der Hohen Pforte waren, damit begonnen, ihre Herrschaft auf den ganzen Sudan und Eritrea und Teile des Somalilandes (= Britisch-Somaliland) samt Harar (im heutigen Äthiopien) auszudehnen. Vorbild dafür dürften die kolonialen Bestrebungen der Europäer gewesen sein. Die Osmanen hatten von den Mamluken zwar de facto die Herrschaft über den Sudan geerbt, tatsächlich beherrschten sie jedoch nur die Region südlich von Assuan. Der Rest war nach dem Untergang der christlichen Reiche (trotz des an deren Stelle getretenen

mit dem Sultan [Abdulhamid II.] gemacht werden *coute qui coute*, die die mohammedanischen Kräfte in weitester Weise – unter preußischer Führung – zu meiner Verfügung stellen, auch mit allen Arabischen Herrschern ebenso. Denn allein sind wir nicht in der Lage, gegen Gallien und England verbündet den Krieg zu führen“ (John C[harles] G[erald] RÖHL, *Wilhelm II.*, Bd 3. *Der Weg in den Abgrund 1901-1914*, C.H.Beck: München 2008, p.458f).

¹ Jacob M[ichael] LANDAU, *The Politics of Pan-Islam. Ideology and Organization* (Clarendon Press: Oxford/ Oxford University Press: New York 1990. 1992. ²1994) = *Pan-Islam : History and Politics* (Routledge Library Editions. Politics of Middle East 15) Taylor and Francis: Hoboken 2015. Routledge: London [England] - New York, [New York] 2016; Kemal H[aşim] KARPAT, *The Politicization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* (Studies in Middle Eastern History) Oxford University Press: New York 2001. 2002 / Oxford University Press: Oxford - New York 2001 > *İslamin siyasallas,ması. Osmanlı Devleti'nin son doʻneminde kimlik, devlet, inanc, ve cemaatin yeniden* Kemal H. Karpaz. İngilizceden çeviren S. İar Yalcı, in, yayına hazırlayanlar Mehmet Ö. Alkan, Fahri Aral (İstanbul Bilgi Üniversitesi yayıları 58. Tarih dizisi 7); Azmi ÖZCAN, *Pan-Islamism. Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)* (The Ottoman Empire and its Heritage 12) E.J.Brill: Leiden - New York 1997.

Reichs der Funğ von Sennar)¹ aus wirtschaftlichen Gründen uninteressant. Das Zarenreich hatte seit dem Ende des 18. Jh. zahlreiche Gebiete in Mittelasien unter seine Kontrolle gebracht, nachdem es in der zweiten Hälfte des 18. Jh. das Krim-Khanat erobert hatte. Die Muslime unter russischer Herrschaft gehörten diversen Turkvölkern an. 1858 wurde in Indien der letzte Groß-Mogul Bahadur Schah II. (1838-1858) abgesetzt, dessen Vorfahr Akbar (I. 1556–1605) einst Nordindien, Pakistan und Afghanistan beherrscht hatte. Dieses Herrschaftsgebiet hatte Aurangzeb (1658-1707) auf fast ganz Indien erweitert. Jetzt gehörte alles den Briten, sogar der König von Afghanistan musste sich ihrem Einfluß beugen (1880). Die Sultanate der malaischen Halbinsel (heute: Malaysia) fielen nach und nach an das britische Kolonialreich und Indonesien, das ehemalige Niederländisch-Indien, wo heutzutage die meisten Muslime der Welt wohnen, wurde von den Niederlanden beherrscht. Die Expansion des christlichen Europa rief bei vielen Muslimen Ressentiments hervor und animierte zu einer Rückbesinnung auf die eigene Größe vergangener Zeiten. Der erste

¹ vgl. A[nthony] J[ohn] ARKELL, *A History of the Sudan from the earliest times to 1821*. With a foreword by Sir Harold MacMichael (Athlone Press: London [1955]. ²1961. Repr. Greenwood Press: Westport, Conn. 1973); DERS., Funğ origins, in: *Sudan Notes and Records* 15 pt.2 (1932) [auch sep. erhältlich]; DERS., More about Funğ origins, in: *Sudan Notes and Records* 27 (1947); O[sbert] G[uy] S[tanhope] CRAWFORD, *The Funğ Kingdom of Sennar with a Geographical Account of the Middle Nile Region* (John Bellows: Gloucester 1951. Repr. AMS Press: New York 1978); P[eter] M[alcolm] Holt, Funğ Origins. A Critique and New Evidence, in: *Journal of African History* 4,1 (1963), p.39-55; DERS., A Sudanese Historical Legend: the Funğ Conquest of Suba, in: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 23 (1960), p.1-12; Ders., *A Modern History of the Sudan from the Funğ Sultanate to the present day* (Weidenfeld and Nicolson Asia-Africa Series) (Weidenfeld & Nicolson: London 1961 ²1963. Repr. ³1967/ Grove P.: New York 1961) > Ders. – M[artin] W. Daly, *History of the Sudan from the coming of Islam to the present day* (Weidenfeld & Nicolson: London ³1979. Longman: London ⁴1988. Longman: London - New York ⁵2000); *The Sudan of the Three Niles. The Funğ Chronicle 910-1288/1504-1871* [translated] by P[eter] M[alcolm] Holt (Islamic History and Civilization. Studies and Texts 26) Brill: Leiden – Boston – Köln 1999; R[ex] S[eán] O'Fahey and J[ay] L[lloyd] Spaulding, *Kingdoms of the Sudan* (Studies in African history 9) Methuen: London 1974; Jay [Lloyd] Spaulding, *The heroic age in Sennar* (Ethiopian series. Monograph no. 15) African Studies Center, Michigan State University, East Lansing, Mich. 1985; Wendy James, The Funğ mystique. Approaches to a problem of Sudan history, in: *Text and context: the social anthropology of tradition*, ed. Ravindra K. Jain (ASA [Association of Social Anthropologists] essays in social anthropology 2) Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia 1977, p.95-133.

Versuch, die Abhängigkeit vom Okzident mittels panislamischer Ideen abzuschütteln, war der Mahdi-Aufstand im Sudan (1881 bis 1899).¹ Muḥammad Aḥmad (1844-1885) erklärte sich 1881 zu dem für die letzte Zeit der Weltgeschichte erwarteten Mahdī (المهدي), „der Rechtgeleitete“, der wahre Gerechtigkeit bringt. Das Vorbild für den neuen Staat war die frühislamische Zeit, die man sich als Idealzeit des Islam vorstellte. Daher sei eine Rückkehr zu den Werten des Koran unerlässlich. Das vorhandene osmanische Reich sollte durch das vom Mahdī geleitete Idealreich ersetzt werden. Das Reich des Mahdī blieb auf den Sudan beschränkt und endete gewaltsam durch eine britische Intervention.

Nach ḡamāl ad-Dīn al-Afḡānī (1839–1897), einem der frühen Protagonisten einer islamischen Renaissance, gelänge den Muslimen nur dann der Aufbruch in die Moderne, wenn die überkommene Religion sich der westlichen Technik öffne. Beides seien keine Widersprüche. Ferner könnten die Muslime dem imperialen Vorgehen der Europäer nur dann Widerstand leisten, wenn sie Einigkeit untereinander zeigen und religiöse Gegensätze überwinden. Als einen Exponenten einer solchen Bewegung muslimischer Einigkeit sah er den osmanischen Kalifen an. Das fand das Wohlgefallen von Abdülhamid II. (31. Aug. 1876-27. Apr. 1909, † 10. Febr. 1918, * 21. Sept. 1842), der den weitgereisten Mann (Iran, Afghanistan, Indien, Kairo, Russland, Paris, London) deshalb 1892 nach Konstantinopel einlud. Al-Afḡānīs Feindbild waren die Briten. 1889 suchte er den Zaren dazu zu bewegen, Britannien in einer militärischen Aktion niederzuringen. Sein Schüler

¹ Erhard OESER, *Das Reich des Mahdi. Aufstieg und Untergang des ersten islamischen Gottesstaates 1885-1897* (Primus Verlag: Darmstadt 2012. Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt 2012); Dominic GREEN, *Armies of God: Islam and Empire on the Nile, 1869-1899* (Century: London 2007. Repr. Arrow Books: London 2008) = *Three Empires on the Nile. The Victorian Jihad, 1869-1899* (Free Press: New York – London 2007. 2011; Wilfried WESTPHAL, *Sturm über dem Nil. Der Mahdi-Aufstand. Aus den Anfängen des islamischen Fundamentalismus* (Thorbecke Verlag: Sigmaringen 1998. Repr. Parkland-Verlag: Köln 2002); P[eter] M[alcolm] HOLT, *Mahdist State in the Sudan. 1881-1898. A Study of Its Origins, Development and Overthrow* (Clarendon Press: Oxford [1958. 1963. 1966] 21970. Repr. 1977. Oxford University Press: Nairobi - New York - Oxford 1977. 1979; *Der Mahdiaufstand in Augenzeugenberichten*. Herausgegeben und eingeleitet von Heinrich Pleticha (Karl Rauch Verlag: Düsseldorf 1967) = dsgl. (dtv 2710: dtv-Augenzeugenberichte) Deutscher Taschenbuch-Verlag: München 1981. 1993.

Muḥammad ʿAbdū (1849-1905), ein weiterer Vordenker des frühen Panislamismus, vertrat ähnliche Reformziele (Bildung, Rückbesinnung auf den wahren Islam etc.). Muḥammad ʿAbdū, der aus einer Bauernfamilie Unterägyptens stammte, wünschte sich die Rezeption der modernen Technik Europas, aber nicht die Angleichung der arabischen Welt an den europäischen Lebensstil, den er für nicht nachahmenswert hielt. 1898 kam er auf die Idee, einen gesamtislamischen Kongress unter Leitung von Abdülhamid in Mekka abzuhalten. Das dürfte dem Sultan sehr gefallen haben. Er setzte auf die panislamische Bewegung (ittihād-i Islām) und suchte sie zum Erhalt des osmanischen Reiches zu nutzen oder besser gesagt zu instrumentalisieren. Dazu knüpfte er Kontakte zu Muslimen in Russland, Iran und Indien. Ferner ließ er Konsulate in islamischen Ländern einrichten.¹ Doch seine despotische Herrschaft entsprach nicht unbedingt den Vorstellungen der Wortführer der panislamischen Bewegung.

b) Panturanismus [turancilik=Turanismus]/ Pantürkismus²

In der heterogenen jungtürkischen Bewegung setzte sich in den Jahren vor dem 1. Weltkrieg der panturanische nationalistische Flügel gegen den liberalen durch.

Schlagwort: Panturanismus

Ziel: ein straff zentral gelenkter Staat

Idee: Nationalstaat europäischen Zuschnitts:

¹ Caesar E. FARAH, *Abdulhamid II and the Muslim World* (Yildiz Yayincilik, Reklamcılık yayinlari 11. İsar Vakfi yayinlari 28) Foundation for Research on Islamic History, Art and Culture: Istanbul 2008.

² Jacob M[ichael] LANDAU, *Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation* (Hurst and Company: London 1995. Bloomington : Indiana University Press: Bloomington 1995) < *Pan-Turkism in Turkey. A Study of Irredentism* (C.Hurst Co.: ebd. 1981. Archon Books, Hamden, Conn. 1981) > *Pantourkismos. To dogma tou Tourkikou epektatismou*. Metaphrasē: Euē Nantsou (Thetilē: Athēnai 1985); James H. MEYER, *Turks Across Empires. Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands, 1856-1914* (Oxford Studies in Modern European History) Oxford University Press: Oxford 2014. Oxford University Press: New York, NY 2015; ZAREVAND [= Zaven Nalbandian and Vartouhie {Vartuhi/Varduhi} Kalantar Nalbandian], *United and Independent Turania: Aims and designs of the Turks*. Translated from the Armenian by V[ahakn] N. Dadrian (E.J. Brill: Leiden 1971) = Zarevand, *Touranie unifiée et independante* (Editions Arméniennes: Athènes 1989) > Zare Vand Nalbantyan, *Ermeni cephesinden, pan-Turanizm*. Tercüme: Katayoun Sarnesar (Doğu Kütüphanesi: Tarih) Doğu Kütüphanesi: İstanbul 2011.

ein Volk

eine Sprache

[keine autonome Regionen, die Religion von Minoritäten
kann geduldet werden]

Triumvirat ab 1913: Enver Pascha, Taalat Pascha, Djemal Pascha

Die 1876 erlassene Verfassung nach europäischem Vorbild, die eine Gleichstellung aller Bürger ohne Unterschied der Religion im Reich vorsah, setzte Abdülhamid II. (1876-1908)¹ bald nach dem Beginn des russisch-türkischen Krieges im Febr. 1878 außer Kraft. Ahmet Şefik Midhat Pascha (*1822), der die Verfassung entworfen hatte, ließ der Sultan 1884 ermorden. Bereits in der letzten Dekade der Reformära (Tanzimat 1839-1876) entstand eine Reformbewegung, die die Vokabel „Revolution“ (inkilab) als Schlüsselbegriff benutzte. Sie wollte den Staat und seine Institutionen umgestalten, aber nicht in einem nationalistischen Sinn, die Gesellschaft verändern. Man wünschte keine Restauration des alten Systems, sondern einen Wandel nach einem europäischem Vorbild: Verbesserung der Verwaltung, Förderung von Wirtschaft und Handel, einheitliches, gerechtes Steuersystem. Das osmanische Reich empfand man als rückständig und den Sultan als üblen Tyrannen. Die als „jungosmanisch“ bezeichnete Bewegung war heterogen. Ihr fühlten sich Muslime, Christen und Juden zugehörig. Getragen wurde die Bewegung, die nicht organisiert war, von der gebildeten Jugend, die entweder im Ausland studierte oder eine der hauptstädtischen Elitenschulen besuchte. Eine Universität gab es damals nicht. Die Darülfünun Şahane („Kaiserliche Universität“) wurde erst 1900 gegründet. Bildungsmäßig war man nach Frankreich orientiert und Französisch war die wichtigste Fremdsprache, die man lernte. Ein Studium im Ausland – man ging gern nach Paris, Genf und Lausanne – mussten die

¹ François GEORGEON, *Abdülhamid II. Le sultan calife (1876-1909)* (Fayard: Paris 2003); Joan HASLIP, *Der Sultan. Das Leben Abd ul-Hamids II.* [Aus dem Englischen übertragen von Christian Spiel] (Biederstein-Verlag: München 1968) < *The Sultan. The life of Abdul Hamid [II]* (Cassell: London 1958. Repr. Weidenfeld & Nicolson: London 1973. Holt, Rinehart and Winston: New York 1958. 1973) = *The Sultan. The life of Abdul Hamid. The Last Ottoman Sultan* (Phoenix: London 2003); Gilles ROY, *Der rote Sultan Abdul-Hamid (1842-1918)* [Berechtigte Übersetzung aus dem Französischen v. Matthias Turb] (Heydebrand Verlag: Breslau 1937) < *Abdul-Hamid le Sultan rouge*. Préface du Colonel [Léon] Lamouche (Bibliothèque historique) Payot: Paris 1936.

Eltern finanzieren, sofern man kein Stipendium des osmanischen Staates erhielt. Unter den Jungosmanen und später auch unter den Jungtürken gab es Bewunderer der Schweiz und ihres Verfassungssystem. Ali Suavi (1839-1878), ein frommer Muslim, lobte die Schweizer Demokratie als das am besten funktionierende Staatswesen in ganz Europa. Er schätzte die dortige Freiheit, Gleichheit und die Menschenrechte. Den Republikanern Frankreichs, wo er von 1867-1870 lebte, warf er mangelnde Gottesfurcht und Missachtung der eigenen Prinzipien und Ideale vor. Zuhause würden sie Demokratie predigen, auswärts benähmen sie sich wie üble Cäsaren und würden fremde Völker unterwerfen. Die erste politische Aktion der Republik nach der Revolution von 1789 sei ein Angriff auf den Orient gewesen, womit er Napoleons Ägyptenfeldzug meinte.¹ Ziya Gökalp, ein Mitglied des „Comité Union et Progrès,“ von dem noch die Rede sein wird, pries die USA als Modell für einen künftigen osmanischen Staat.

Die Zahl der Studenten im Ausland war nicht übermäßig groß. Wem die Möglichkeit eines Auslandsstudiums verwehrt war, besuchte die 1839 gegründete „Kaiserliche Ärzteschule“ in Istanbul. Hier wurden Militärärzte ausgebildet. Der erfolgreiche Schulbesuch eröffnete aber auch die Aussicht, eine Beamtenstelle in der Verwaltung zu erhalten. Ferner wurde man unter das Offiziercorps eingereiht, was ähnlich wie im Deutschen Reich das Sozialprestige enorm hob. Die Unterrichtssprache war Französisch. Erst in den Siebzigerjahren des 19. Jh. ging man zum Osmanisch-Türkischen über, um Studenten aus der Mittelschicht den Zugang ein wenig zu erleichtern. Es gab aber weiterhin Unterricht auf Französisch. Durch den Wechsel der Sprache erhöhte sich die Zahl der Muslime sprunghaft. Nichtmuslimische Studenten gingen vermehrt auf die 1866 entstandene zivile Ärzteschule.

Traumatisch wirkte der russisch-türkische Krieg (=1877-78) auf die Jugend der militärischen Ärzteschule, die das Reich am Abgrund wähnte. Der Zar hätte fast Istanbul erobert, wäre er nicht von anderen europäischen Mächten daran gehindert worden. Ferner gab es zahlreiche Flüchtlinge aus dem Balkan, die in der Stadt Zuflucht und Schutz suchten. Als künftige Elite des Reiches fühlten sie sich zu seiner Rettung berufen. Die Schuld an der

¹ Hans-Lukas KIESER, *Vorkämpfer der «Neuen Türkei». Revolutionäre Bildungseliten am Genfersee (1870-1939)* Chronos Verlag: Zürich 2005, p.27.

ganzen Misere gaben sie dem stockkonservativen Sultan, der den Fortschritt behindere. Er gehörte zum Feindbild Nummer eins der jungen Leute, der Feind Nummer zwei war das Reich des Zaren. Am 21. Mai 1889 gründeten 5 studiosi der Schule einen Bund per Handschlag, der konspirativen Charakter besaß und anfangs „Bund für osmanische Einheit“ (İttihad-i Osmani Cemiyeti) hieß, später aber in „Bund für Einheit und Fortschritt“ (ittihad ve terakki cemiyeti) umbenannt wurde. In Europa hieß der geheime Club „Comité pour Union et Progrès.“ Bald gab es auch an anderen Militärschulen des Reiches Zellen dieses geheimen Klubs. Da die Mitglieder für die Wiedereinführung der Verfassung von 1876 eintraten, wurden manche auch verhaftet oder mussten ins Exil gehen (bes. nach Paris oder in die Schweiz).

Unter den Gründungsmitgliedern befand sich nur ein Türke:

Abdullah Cevdet (1869-1932), ein Kurde aus Arapkir

Mehmed Reşid (1873- 6. Februar 1919 [Selbstmord]), ein Tscherkesse aus dem Kaukasus (in Russland), auch Çerkez Mehmed genannt

İbrahim Edhem (İbrahim Temo/ İbrahim Starova 1865–1939), ein Mazedone aus Monastir (Bitolj)

İshak Sükûti (1868–1902), ein Kurde aus Diyarbekir

Hikmet Emin, ein Türke aus Konya

Lieblingsautoren der Studenten waren u. a. Ernst Haeckel (1834-1919), Ludwig Büchner (1824-1899) und andere Materialisten, sowie Charles Darwin und Friedrich Nietzsche, alles Autoren, die nicht dazu angetan waren, eine muslimische Identität zu stärken. Man las solche Texte auf Französisch mit dem Lexikon, was etwas mühsam war, oder man rezipierte die Hauptthesen dieser Autoren über Lehrer und ältere Schüler. Eine große Rolle spielten in dem Geheimbund die sogen. „Rußlandtürken“ bzw. „Rußlandmuslime“, die in der Regel gebildeter als die studiosi aus dem osmanischen Reich waren. Sie öffneten ihnen, was besonders wichtig ist, den Blick dafür, dass die türkische Welt weit über das osmanische Reich hinausreicht bis hin nach Mittelasien und dass dort alle unter dem Joch des Zaren zu leiden haben. Einer dieser Studenten war Ali Bey Hüseyinzade, den Abdullah Cevdet, einer der Mitbegründer des „Comité Union et Progrès,“ so sehr schätzte, dass er ihn als „Prophet Gottes“ bezeichnete.

Hüseyinzade mauserte sich zu einem wichtigen Vertreter des Türkismus (Türkçülük) in der Folgezeit. Er stammte aus Baku, hatte das humanistische Gymnasium in Tiflis besucht und studierte in St. Petersburg, ehe es ihn an die Ärzteschule in Istanbul zog. Das begründete er damit, dass er Türke sei und die Türkei seine wahre Heimat wäre.¹

Wer ein Universitätsstudium absolvieren wollte, musste im 19. Jh. ins Ausland gehen. Da die osmanische Oberschicht frankophil eingestellt war, waren Paris und besonders Genf und Lausanne beliebte Studienorte. Hier trafen die osmanischen Studenten, Muslime, Griechen und Armenier, nicht nur Exulanten aus ihrer Heimat, sondern auch griechische studiosi aus Griechenland und armenische studiosi aus dem russischen Armenien und Georgien. Die osmanischen Studenten, die Muslime waren, kamen aber auch aus Syrien, Palästina und Ägypten. Man traf sich in kleinen Gruppen. Ab dem frühen 20. Jh. schloß man sich in organisierter Form gern in landsmannschaftlichen Vereinen zusammen ohne Rücksicht auf die staatliche Zugehörigkeit d.h. den türkisch-sprachigen Clubs gehörten auch Studenten aus Russland und den armenischen dementsprechend Studenten aus dem osmanischen Reich und Russland an. Die letzteren waren in armenischen Vereinen in der Regel in der Überzahl und tonangebend. Für kurze Zeit gab es auch gemeinosmanische Studententreffs als Clubs ottomans oder Bibliothèques ottomans. Man konnte sich in der Opposition gegen den Sultan einig sein, aber nicht in den politischen Zielen für die Zukunft. Gehörte man den Hntschak an, die 1887 in Genf als überregionale armenische Partei gegründet worden waren, neigte man zu einem unabhängigen sozialistischen, aber demokratischen Staat Armenien. Die Daschnak, die 1890 in Tiflis gegründet worden waren, waren vielfach bereits mit einer weitreichenden Autonomie in einem bundesstaatlich organisierten Osmanenreich zufrieden. Zu einer Zusammenarbeit zwischen den studentischen Vereinigungen kam es nicht. Man hatte latente Vorbehalte gegeneinander. Die von türkisch-sprachigen Studenten gebildeten Vereine und die Exulanten waren sehr heterogen, aber es gab viele, denen primär der Erhalt des osmanischen Reiches am Herzen lag

¹ Kieser, Vorkämpfer p.32f.

allerdings mit einer Dominanz der Muslime. Viele Studenten standen dem „Comité Union et Progrès“ nahe oder waren Mitglieder. Auf jeden Fall pflegte man enge Kontakte zu den Istanbuler Mitstreitern. Ferner hatte man größere Vorbehalte gegen die russischen Armenier, da sie aus dem Land des Hauptfeindes der Osmanen kamen.

Ein Kritikpunkt der armenischen Studenten war, dass das „Comité Union et Progrès“ nie ein echtes Programm zur Neugestaltung des östlichen Anatolien vorgelegt hätte, wo der größte Teil der osmanischen Armenier wohnte. Ferner verdächtigte man die Jungtürken des Opportunismus d.h. man würde zwar gegen Abdülhamid opponieren, ließe sich aber insgeheim von ihm bezahlen. Das war nicht unrichtig, da fast alle Jungtürken als Abgänger der militärischen Ärzteschule Staatsangestellte waren. Ferner suchte der Sultan auf die Aktivitäten des „Comité Union et Progrès“ Einfluß zu nehmen, indem sie z.T. aus seiner Privatkasse gesponsert wurden. Der muslimischen Opposition sah der Sultan manches nach. Rebelle Kurdenführer mussten unter Umständen nicht um ihre Leben fürchten, sondern konnten damit rechnen, dass sie am Ende Geschenke und Privilegien bekommen. Gehörte man aber zu den Schutzbefohlenen, den *dimmi*, galt öffentlicher Protest als ein Bruch des seit alters geltenden Schutzvertrages zwischen Muslimen und Nichtmuslimen. Die Studenten im In- und Ausland samt den Exulanten wurden natürlich vom osmanischen Geheimdienst überwacht und nicht alles war den Behörden genehm.

Für ein Mitglied oder einen Sympathisanten des „Comité Union et Progrès“ spielte die „Nation“ (*millet/milli=national*) zu Beginn des 20. Jh. eine immer größere Rolle. Der Islam als Religion war, wenn er sich mit der „Nation“ arrangierte, kein Hindernis. Daher wurde die jungtürkische Bewegung zu einem Sammelbecken von Patrioten unterschiedlicher *Couleur*, was von Nationalismus bis Islamismus reichte.

Mit dem Komitee „Einheit und Fortschritt“ sympathisierten zahlreiche Offiziere der Armee, besonders die jüngeren, weshalb sie vielfach „Jungtürken“ genannt werden. Als man 1908 eine ähnliche Aufteilung in bestimmte Interessensphären durch England und Russland, wie das ein Jahr zuvor für Persien geschehen war, befürchtete, kam es im Juli 1908 zu einer Revolte der in Saloniki (türk. *Selânik*) stationierten Armee-Einheiten unter

Führung von Enver und Nîzî Bey mit dem Ziel, die Verfassung von 1876 wieder in Kraft zu setzen. Als man auch Wahlen in den de facto unter österreichischer Verwaltung stehenden, aber nominell zum osmanischen Reich gehörenden Gebieten ausschrieb, wurde Bosnien und die Herzegowina vom Kaiser in Wien annektiert (5. Okt. 1908), während das tributpflichtige Königreich Bulgarien sich für unabhängig erklärte. Im folgenden Jahr kam es am 13. April 1909 zu einem Putschversuch konservativer, verfassungsfeindlicher Kreise. Der Sultan wurde verdächtigt den Aufstand angezettelt zu haben. Unterstützt wurde das Unternehmen durch die muslimische Geistlichkeit, die die These vertrat, nur eine Einigung der muslimischen Völker des Reiches sei möglich, nicht eine von *gimmî* und Muslimen. Bereits am 24. Apr. brach der Aufstand zusammen. Jungtürkisch gesinnte Armee-Einheiten aus Saloniki marschierten in der Hauptstadt ein, setzten Abdülhamid ab und verbannten ihn nach Saloniki. Seine Nachfolge als Sultan trat sein Bruder Mehmed V. (1909-1918) an.

Die panislamische Option, wie sie der abgesetzte Abdülhamid und die Konservativen vertreten hatten, wurde durch Aufstände in Albanien und Arabien (Muḥammad al-ʿIdrīsī [1876–1920], von Italien unterstützt)² quasi ad absurdum geführt. Die Religion erwies sich nicht als ein einigendes Band und das Renommee des Kalifats war verbraucht. In Arabien setzte man auf einen arabischen Nationalismus und wollte von einer türkisch geführten Oberregierung nichts wissen. Die interne Autonomie war für einen Vielvölkerstaat unter Umständen eine trügerische Einrichtung und vielleicht der erste Schritt zur staatlichen Selbstständigkeit. In der Folgezeit wandelte sich das Konzept der Jungtürken. Es gab im Grunde nur noch eine Möglichkeit: man musste nach europäischem Zuschnitt ein Nationalstaat werden.

Ab 1911 entstanden in diversen europäischen Universitätsstädten Studentenvereine, die sich *Foyer turc* oder *Türk Yurdu* nannten und enge Kontakte zum jungtürkischen Komitee „Einheit und Fortschritt“ in Istanbul

² Vgl. Caesar E. FARAH, *The Sultan's Yemen. Nineteenth-century challenges to Ottoman rule* (Library of Ottoman studies 1) I.B. Tauris: London 2002; *The Arab Lands in the Ottoman Era. Essays in Honor of Professor Caesar Farah* ed. by Jane Hathaway (Minnesota Studies in Early Modern History 2) Center for Early Modern History, Minneapolis, Minn. 2009..

pfliegten. Ähnliche Vereine bildeten sich in Städten des osmanischen Reichs. Die Kontakte zu anderen Vereinen auf nationaler Basis – u.a. albanische, kurdische, ägyptische ganz abgesehen von armenischen oder griechischen Vereinen – ließ man verkümmern oder brach sie ab, da sie dazu neigten, das Türkentum zu verunglimpfen. Den Traum einer osmanischen Föderation oder einer Art Vereinigter Staaten im Orient legte man ad acta und favorisierte einen türkisch ausgerichteten Staat. Alle Türken sollten in einem Staat leben. Das konnte mit Anliegen versehen werden, wie es aus völkischen Kreisen des Kaiserreichs oder der Donaumonarchie bekannt war. Man konnte für einen Studienaufenthalt in Genf mit den Worten werben: „Wir segnen euch, Türkensöhne, falls euer Blut noch unvermischt ist. Kommt nach Europa.“³ Auf dem Türkistenkongress in Petit-Lancy bei Genf, der vom 28. bis 31. März 1913 stattfand, war in der Eröffnungsansprache (von Dr. Cevdet Nasuhoğlu, dem Präsidenten des Genfer Foyer turc)⁴ die Rede von der „Religion des türkischen Patriotismus“. Unter dem Eindruck der jüngsten Ereignisse (d.h. Tripoliskrieg, I. u. II. Balkankrieg) hätten sich unter dem „natürlichen Gefühl aller übrigen Rassegeschwister“ Studenten „zum Türkentum bekehrt“. Die Kongressteilnehmer waren sich einig, dass „nur Anatolien jenes Vaterland (anayurt) sein könne, das dem osmanischen Türkentum die politische Existenz garantiere.“ Daher müsse man „in Anatolien eine homogene und konzentrierte Einheit der osmanischen Türken schaffen.“ Etwas kontrovers wurde über den Terminus „Türke“ diskutiert, da nur ein „Türke“ Mitglied im Foyer turc werden konnte. Die einen wollten ihn „rassisch“ verstehen, die anderen als ein kulturelles Lebensgefühl und Gesinnung. Generell war man stolz „Türke“ zu sein, obwohl das noch im 19. Jh. unter den Gebildeten im osmanischen Reich ein Synonym für „Bauer, ungebildete Person“ war. Schließlich verständigte man sich auf eine Kompromisslösung. Ein Türke ist, wer einen türkischen Vater hat oder wer aufgrund seines Auftretens als Türke anerkannt ist. Ferner wurde dazu aufgerufen, niemanden zu heiraten, der kein Türke ist. Als patriotische Aufgabe wurde definiert, dass man Rache nehmen müsse für die der

³ Kieser, Vorkämpfer p.62.

⁴ Kieser, Vorkämpfer p.64-67.146-148.

türkischen Nation zugefügten Wunden und für das vergossene „turanische Blut.“ Ein Türkist müsse sich dafür einsetzen, dass die „berühmte erhabene [turanische] Vergangenheit in moderner Gestalt“ demnächst wiedererstehe. „Heimat ist den Türken weder die Türkei noch Turkestan. Heimat ist ihnen ein großes und ewiges Land: Turan“. „Das große nationale Anliegen wird mit Bildung eingepflegt“. Ein wichtiger Programmpunkt der Veranstaltung war die Befreiung der Wirtschaft vom „Joch der Fremden“. Damit waren ausländische und inländische Nichtmuslime gemeint. Die Bauern sollten besser gestellt werden, da sie unter „armenischen Profiteuren“ und „griechisch-orthodoxen Betrügern“ zu leiden hätten.¹ Es werden auch türkische Unterdrücker genannt, aber diese spielen letztlich keine Rolle. Im Grunde war das ein Entwurf für die Maßnahmen, die später während des I. Weltkrieges realisiert wurden.²

¹ Armenier und Griechen dominierten das Wirtschaftsleben im Osmanischen Reich, zumindest in Anatolien, und waren überproportional stark im Vergleich zu Türken in allen Bereichen vom Kleingewerbe bis hin zur Industrie vertreten. Armenier besuchten z.B. wesentlich häufiger als Türken weiterführende Schulen oder nahmen ein Studium auf. Das täuscht natürlich nicht darüber hinweg, dass im östlichen Anatolien die meisten Armenier Bauern waren und es in Großstädten auch ein armenisches Proletariat gab. Vgl. dazu Gerlach a.a.O. [siehe die nächste Anm.], Hans-Walter SCHMUHL, Der Völkermord an den Armeniern 1915-1917 in vergleichender Perspektive, in: *Osmanismus, Nationalismus und der Kaukasus. Muslime und Christen, Türken und Armenier im 19. und 20. Jahrhundert* hg. von Fikret Adanir und Bernd Bonwetsch, Kaukasienstudien – Caucasian studies 9, Dr. Ludwig Reichert Verlag: Wiesbaden 2005, p.276f.

² Keine Rolle spielt der Nationalismus kurioserweise in dem Beitrag von Gerlach, der allein die ökonomische Seite betont, was aber als Beweggrund für den Völkermord und die damit einhergehende Expropriation nicht hinreichend ist. Das letztere ist eher ein angenehmer bzw. beabsichtigter Nebeneffekt. Bevölkerung wie der Staat profitierten von diesem gigantischen Raubzug (Christian GERLACH, Nationsbildung im Krieg: wirtschaftliche Faktoren bei der Vernichtung der Armenier und beim Mord an den ungarischen Juden, in: Hans-Lukas Kieser, Dominik J. Schaller (Hg.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah. The Armenian Genocide and the Shoa*, Chronos Verlag: Zürich 2002. ²2003. ³2014, p.347-422). Im 2. Weltkrieg profitierte die deutsche Bevölkerung ebenfalls von den Maßnahmen der Regierung in den besetzten Gebieten (u.a. Enteignung der Juden etc.). Der jüdische Besitz (bes. im Reichsgebiet) wurde nach der Deportation der Eigentümer konfisziert und die bewegliche Habe zu Schleuderpreisen verkauft. Vgl. dazu Götz [Haydar] Aly, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*. Mit einem Nachwort: Antwort auf die Kritik (Fischer Taschenbuch 15863: Die Zeit des Nationalsozialismus) Fischer Taschenbuch-Verlag: Frankfurt am Main 2006. ²2011 = *dsgl.* (Schriftenreihe 1487) Bundeszentrale für Politische Bildung, Bonn 2014 < *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler*

Unter Türkist ist hier ein Pantürkist oder besser Panturanist verstanden. Turan ist die mythische Urheimat der Türkvölker, der „goldrote Apfel“ (kizil elma), ein imaginäres Imperium, das einst alle Völker türkischer Sprache umfasste und das jetzt wiederhergestellt werden sollte, wenn die Türkvölker von Anatolien bis zum Pazifik sich ihrer Zusammengehörigkeit bewusst werden, was als nationales „Wiedererwachen“, „Rückkehr zum Turanismus“ beschrieben wird. Die Befreiung der Stammesverwandten im russischen Reich besaß für die Zukunft höchste Priorität.

Die Helden dieser nationalen Renaissance waren jedoch nicht die osmanischen Sultane des 16. u. 17. Jh., als das Reich seine größte Ausdehnung besaß, sondern man griff auf die vorislamische Zeit zurück. Nur Mehmed II. der Eroberer spielte eine Rolle, was aber eher eine Art Heimatgeschichte der Istanbuler war. Man pilgerte am 29. Mai zu seinem Grab, „um die Heiligkeit seines Geistes anzurufen, um sich für die harte Aufgabe der Zukunft Erhebung und Eingebung zu holen.“ Stattdessen standen Dschingis Khan (†1227) und Timur Lenk (T., der Lahme, pers. Timūr [تیمور] < türk. Temür „Eisen“, pers. lang = lahm, †1405) hoch in Kurs, von denen aber nur Timur ein von Hause aus türkisches Idiom benutzte (Osttürkisch oder Tschagataisch). Man fühlte sich als Nachfahre der Oghusen (Oğuzlar), die man in rassistischer Manier als Sinnbild echter Türken verherrlichte. In dieses Bild passten die osmanischen Eliten des 16. und 17. Jh. samt dem Sultan in keiner Weise, da sie keine „echten“ Türken waren. Die Ideen der liberalen Osmanen des 19. Jh. galten als Ansichten von Personen, die „wurzellos“ waren und keine nationale Identität besaßen. Die Sprache der Bildungselite, das Osmanische oder Osmanisch-Türkische, das zahlreiche Lehnwörter aus dem Persischen und Arabischen besaß, galt als degeneriert, einem echten „Oghusen“ fremd und sollte durch

Sozialismus (S. Fischer: Frankfurt am Main 2005. ⁵2005. Büchergilde Gutenberg: Frankfurt am Main - Wien - Zürich 2005. Georg Olms: Hildesheim 2005) = *dsgl.* (Schriftenreihe 487) Bundeszentrale für Politische Bildung, Bonn 2005 > *Comment Hitler a acheté les Allemands. Le IIIe Reich, une dictature au service du peuple.* Trad. de l'allemand par Marie Gravey (Champs 841: histoire) Éd. Flammarion: Paris 2005. 2008. Grand Livre du Mois: Paris 2005 > *Hitler's beneficiaries. How the Nazis bought the German people.* Transl. by Jefferson Chase (Verso: London - New York, NY 2007) = *Hitler's beneficiaries. Plunder, racial war, and the Nazi welfare state* (Metropolitan Books/Henry Holt & Co.: New York 2007. 2008).

„Säuberung“ (temizleme), „Nationalisierung“ (harslaştırma) und „Veredelung“ (tezhip) wieder „rein türkisch“ (öz türkçe) werden. Kurioserweise stammten viele der führenden Vertreter des Panturanismus nicht aus Anatolien, sondern aus Russland oder dem Balkan.

Der Name Turan stammt aus dem Avesta. Die Tūrīya, „die Turaner“, leben jenseits des Oxos (jetzt: Amudarya). Sie sind als Nomaden vorgestellt, die eine iranische Sprache sprechen. Offenbar ist an die Saken gedacht. In Firdausis Schahnama („Königsbuch“) teilt Fereydun seine Herrschaft unter seine drei Söhne auf. Tūr erhält die Gebiete jenseits des Oxos und wird somit, wie ausdrücklich hervorgehoben wird, der Herr von Turk und Tschin d.h. sein Vater setzt ihn zum Herrscher über die Türken und Chinesen ein. In Mittelasien etablierte sich um 552 (n. Chr.) das Steppenreich der Alttürken oder Kök-Türken (Blaue Türken = Türken des Ostens, blau = Osten, türk. Göktürkler). Der wichtigste Stammesverband dieser Konföderation waren die Oghusen (Oğuz, plur. Oğuzlar). Als Oghusen werden auch die Seldschuken betrachtet, sowie die heutigen Aserbaidschaner und Turkmenen.

Zu den führenden Vertretern des Panturanismus gehörten Enver Pascha (= Damad İsmail Enver Paşa,¹ *22.Nov. 1881 in Istanbul, †4.Aug.1922 bei dem

¹ Enver war seit März 1914 mit Emine Naciye Sultan, einer Enkelin von Abdülmecid I. (1839-1861) und Nichte von Mehmed V. (1909-1918) verheiratet, daher war er berechtigt, den Titel Damad („Schwiegersohn“ [des Sultan]) zu führen. Von 1909 bis 1911 war er Militärattaché an der osmanischen Botschaft in Berlin und lebte dann nochmals ab dem Nov. 1918 kurzfristig in Berlin (dazu: *Türken in Berlin 1871-1945. Eine Metropole in den Erinnerungen osmanischer und türkischer Zeitzeugen*. Herausgegeben von Ingeborg Böer, Ruth Haerkötter, Petra Kappert unter wissenschaftlicher Mitarbeit von Sabine Adatepe [Walter de Gruyter: Berlin - New York 2002], p.69-77 = *Berlin'den Türkler geçti 1871-1945. Osmanlı ve Türk tanıkların anılarında bir metropol* / Ingeborg Böer, Ruth Haerkötter, Petra Kappert, Sabine Adatepe'nin bilimsel işbirliği altında yazılmıştır. Çeviren: Can Uralcan [İleri Yayınları: Istanbul 2012]). 1913 wurde er zum Generalmajor ernannt und erhielt den Titel Pascha. Er kam am 4. Aug. 1922 bei dem Dorf Obtar (Ab-i Derya) nahe von Belcivan [russ. Baldzhuan/Baldschuan] im heutigen Tadschikistan in einem Gefecht mit Einheiten der Roten Armee ums Leben. Damit endete sein Traum von einem turanischen Reich der Turkvölker in Mittelasien. Eine Brigade der Roten Armee führte der (Tscheke) Georgij (George, auch: Grigorij) Sergeevič Agabekov (*1895 in Ashgabat [Aşgabat], Turkmenistan), ein Armenier, der sich auch Nerses Ovsepyan nannte, aber eigentlich Georgij Sergeevič Arutyunov hieß, zu Envers Aufenthaltsort, den er ausfindig gemacht hatte. Der eigentliche Kommandeur der Einheit, Yakov Melkumov (arm. Hagop Melkonian), behauptete später in seinen

Dorf Obtar nahe von Belcivan [Baldschuan] im heutigen Tadschikistan) und eine Reihe anderer Personen wie Ziya Gökalp (1875 oder 1876-1924), Halide Edib Adivar (Edip, 1884-1964),¹ Ahmet Ağaoğlu (Ahmed-bey Aghayev, aus Aserbaidshan, 1869-1939),² Munis Tekinalp (< Moiz Kohen, dt. Moses Cohen, aus Serres in Nordgriechenland, 1883-1961),³ Yusuf Akçura (Akçuraoğlu, ein Tatare aus Simbirsk [heute Uljanowsk], 1876-1935).⁴

Rückhalt bot ferner der pantürkische Verein Türk Ocağı (Türkischer Herd), der 1914 etwa 3000 Mitglieder zählte und der den Turanismus auf seine Fahnen geschrieben hatte. Gegründet wurde der Verein am 25. März 1912. Der Turanismus entstand im frühen 19. Jh. in Ungarn, als der Nationalismus die Doppelmonarchie erfasste und man über die Sonderstellung der Magyaren (ungar. magyarok) und ihre Herkunft nachdachte, die jetzt von Völkern mit einem slawischen, romanischen oder deutschen Idiom umgeben waren. Wegen ihrer früheren Ansässigkeit als Nomaden in der ukrainischen oder mittelasiatischen Steppe kam man auf die Idee, dass ihre eigentliche Urheimat zusammen mit den Turkvölker Turan wäre. Ein früher Vertreter dieser These war der Orientalist Hermann Bamberger (1832-1913) aus St.

Memoiren, den tödlichen Schuß auf Enver abgegeben zu haben (vgl. Eric BOGOSIAN, *Operation Nemesis. The assassination plot that avenged the Armenian Genocide* (Little, Brown and Company. Hachette Book Group: New York, NY – Boston – London 2015, p.259f). Agabekov gehörte zur Geheimpolizei (GPU= Gosudarstvennoe Politic'esкое Upravlenie) und setzte sich 1930 nach Europa ab. Im März 1938 wurde er das letzte Mal gesehen. Mit hoher Wahrscheinlichkeit wurde er vom NKWD ermordet (Boris VOLODARSKY, Unknown Agabekov, in: *Intelligence and National Security* 28 no.6, 2013, p. 890-909).

¹ خالده ادیب /Ḥālīde 'Edīb [Adivar], *Yeni Turan* [يڤى توران] (Tanin Matbaasi: İstanbul 1913. I'kbal Matbaasi: [I'stanbul] 1924) > *Yeni Turan. Raik'in annesi* (Atlas Kitabevi: I'stanbul 1967. 1967. 1973. 1982. 1991. 2014) > *Das Neue Turan. Ein türkisches Frauenschicksal* von Halideh Edib Hanum [Aus dem Osmanisch-türkischen übersetzt von Friedrich Schrader] (Deutsche Orientbücherei 6) Gustav Kiepenheuer: Weimar 1916. Vgl. noch Meyer a.a.O. p.161-164 u.ö.

² Meyer a.a.O. ; Landau a.a.O. 35f.39-41 u.ö.

³ M. KOHEN, Türkler bu muhārebede ne qazanabilirler. Büyük Türklük en meşhūr Türkşilerin muṭāla'āti [Was können die Türken in diesem Krieg gewinnen?] (Turk Yurdu: Stanbul 1912)> Tekin Alp, *Türkismus und Pantürkismus* (Deutsche Orientbücherei 2) G. Kiepenheuer: Weimar 1915): panturanisches Reich vom Pazifik bis zum Mittelmeer, ein Reich mit Istanbul als Hauptstadt.

⁴ Meyer a.a.O. ; Landau a.a.O. 13-15.35f.39-45 u.ö.

Georgen (slowk. Svätý Jur/ungar. Szentgyörgy) bei Pressburg (jetzt: Bratislava), der sich auf Ungarisch Ármin (oder Hermann/ Arminius) Vámbéry nannte und von 1865 bis 1905 Professor für orientalische Sprachen an der Universität Budapest war.¹ Er bestritt die Zugehörigkeit des Ungarischen zu den finnisch-ugrischen Sprachen und zählte wegen des türkischen Substrats das Ungarische zu den Turksprachen. In seinem umfangreichen Reisebericht über Mittelasien² begründete er seine Ansicht, dass Turan die Urheimat der Türken sei, die er sich als ein Volk zusammen mit den Ahnen der Ungarn vorstellte. Das große turksprachige bzw. turanische Reich, das er schon vorher kurz skizziert hatte, sollte von der Adria bis China reichen.³ Vámbéry war mit Sultan Abdülhamid näher bekannt, aber auch mit manchen Jungtürken. Die Vorstellung, dass Turan die Urheimat der Türken sei, könnte auf eine direkte Vermittlung durch Vámbéry zurückgehen oder auf dem Umweg über die aus Russland stammenden Pantürkisten.

Der Pantürkismus oder Panturanismus ist eigentlich nicht anderes als die säkularisierte alte Gesellschaftsordnung des millet-i hakime. Das neue „Herrenvolk“ sind nicht die sunnitischen Muslime, sondern der echte

¹ Michael KNÜPPEL, *Ármin(ius) Vámbéry (1832-1913) - Versuch einer Personalbibliographie* (Verlag Traugott Bautz GmbH: Nordhausen 2015); Ruth BARTHOLOMÄ, *Von Zentralasien nach Windsor Castle. Leben und Werk des Orientalisten Arminius Vámbéry (1832-1913)* (Arbeitsmaterialien zum Orient 17) Ergon-Verlag: Würzburg 2006; Lory ALDER - Richard DALBY, *The Dervish of Windsor Castle. The Life of Arminius Vambéry* (Bachman & Turner: London 1979).

² Arminius VÁMBÉRY, *Sketches of Central Asia. Additional chapters on my travels, adventures and on the ethnology of Central Asia* (Wm. H. Allen Co.: London 1868. J.B. Lippincott: Philadelphia 1868. Repr. Ch'eng Wen: Taipei 1971. Repr. Elibron Classics: London 2004. Repr. Martino: Mansfield Center, Conn. 2007 = dsgl. (Russia observed) Arno Press: New York 1970, p.282-312; Ármin VÁMBÉRY, *Der Ursprung der Magyaren. Eine ethnologische Studie* (F.A. Brockhaus: Leipzig 1882).

³ Arminius VÁMBÉRY, *Travels in Central Asia being the account of a journey from Teheran across the Turkoman Desert on the eastern shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand performed in the year 1863* (John Murray: London 1864. Repr. 1871. 1900. Harper & Brothers: New York 1865. 1900. 1966. 1985. .Repr. Vanguard Books: Lahore 1996. Bhavana Books and Prints: New Delhi 1996.. Repr. Cambridge Scholars Press: London 1996. 2002/Cambridge Scholars Publishing: Newcastle upon Tyne 2003) = dsgl. (Praeger Scholarly Reprints. Source Books and Studies on Inner Asia.) Praeger: New York - Washington - London 1970 = dsgl. II (Russia observed) Repr. Arno Press: New York 1970. Repr. Ayer Co. Publishers: North Stratford, NH 2000, p.435f.

Oghuse, der wahre Vertreter des Türkentums, das anderen Ethnien überlegen ist. In völkischen Kreisen des 19. Jh. und später in der NSDAP stand der echte Germane, der Vertreter des wahren auserwählten Volkes, an der Spitze der Völkerpyramide, den man nicht an der Sprache erkannte, sondern an dem äußerlich sichtbaren und unumstößlichen Faktum, dass er nicht „abgenordet“¹ war.²

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

"ԱՅԺՄ ԿԱՄ ԵՐԲԵՔ". ՀՈՒԼԻՍԻ ՀԻՆԳԻՑ՝ ՀՈՒԼԻՍԻ ՎԵՑ. ԵՐԲ ԿՈՂՄՆԱԿԻ ԿԵՐՊՈՎ ՈՐՈՇՈՒՄ ԿԱՅԱՑՎԵՑ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ ՅՈՒՐԳԵՆ ՏՈՒՐԱՆԻ

Հոդվածում խոսվում է, թե ինչ գործոններ հանգեցրեցին նրան, որ երիտթուրքական կառավարությունը Օսմանական կայսրության մեջ կարողացավ ցեղասպանություն իրագործել: Երիտթուրքական կառավարությունն օգտագործեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը (1914-1918թթ.)՝ այն ի կատար ածելու համար: Առանց այդ պատերազմի ընձեռած պայմանների հնարավոր չէր լինի իրագործել այդ ոճրագործությունը: Եթե առանց պատերազմի էնվեր փաշան և նրա համախոհները սկսեին զանգվածաբար սպանել

¹ Georg STÖTZEL, Der Nazi-Komplex, in: Georg Stötzel - Martin Wengeler, *Kontroverse Begriffe. Geschichte des öffentlichen Sprachgebrauchs in der Bundesrepublik Deutschland*. In Zusammenarbeit mit Karin Böke, Hildegard Gorny, Silke Hahn, Matthias Jung, Andreas Musolff, Cornelia Tönnesen (Sprache, Politik, Öffentlichkeit 4) Walter de Gruyter: Berlin - New York 1995, p.365; Karl-Heinz BRACKMANN - Renate BIRKENHAUER, *NS-Deutsch. "Selbstverständliche" Begriffe und Schlagwörter aus der Zeit des Nationalsozialismus* (Europäisches Übersetzer-Kollegium Straelen [in Nordrhein-Westfalen]. Glossar 4) Straelener Manuskripte Verlag: Straelen/Niederrhein 1988. Repr. 2001, p.28, vgl.64; Cornelia SCHMITZ-BERNING, *Vokabular des Nationalsozialismus* (Walter de Gruyter: Berlin - New York 1998. ²2007, p.75f. – In der Moderne würde man in rechten Szene des angelsächsischen Raums („White Aryans“ etc.) die „Auf-/Abordnung“ durch „gene hijacking“ ersetzen, vgl. dazu den Streifzug von Mo Asumang durch die Welt der selbsternannten „Arier“ (*Mo und die Arier. Allein unter Rassisten und Neonazis* [Fischer Taschenbuch] Fischer Verlag: Frankfurt am Main 2016).

² Wie bei den Jungtürken ist dieses Ideal nichts anderes als säkularisierte christlich-jüdische Apokalypsik, die ihres religiösen Inhalts entkleidet und völlig pervertiert ist. Das neue, noch zu schaffende Herrenvolk entspricht dem alten auserwählten Gottesvolk. Das gleiche gilt für wissenschaftlich verbrämte Gesellschaftsutopien des linken politischen Spektrums. Auch hier nimmt die Apokalypsik ganz irdische Züge an, herbeigeführt durch den Menschen, der die Zukunft als machbar empfindet und deren Führer sich aufopfern für alle die guten Willens sind.

հայկական ծագումով օսմանյան կայսրության քաղաքացիներին, ապա եվրոպական տերությունները (բացառությամբ՝ Գերմանիայի) ուրախ կլինեին օգտագործելու այդ առիթը՝ միջամտելու և Օսմանյան կայսրությունը անդամահատելու համար: Գերմանիայում պատրաստած բանակային սպաները տեղյակ էին կայսեր (և շատ այլ անձանց) համոզման մասին, որ Ֆրանսիան և Ռուսաստանը կհարձակվեն Գերմանիայի վրա: Նրանք ունեին այն զգացողությունը, որ կայսրությունը շրջապատված է թշնամիներով: Ֆրանսիան պատրաստ էր օգտագործելու հենց առաջին հարմար առիթը՝ նվաճելու կորցրած տարածքները՝ Էլզասն ու Լոթարինգիան: Գերմանական կայսրությունն ուներ միայն մեկ վստահելի դաշնակից Եվրոպայում: Այս դաշնակիցն էր Ավստրիան: Եթե երկու պետությունները ստիպված էին լինելու պատերազմել երկու ռազմաճակատներում, ապա նրանց հարկավոր էր նաև մեկ այլ դաշնակից, ով կհարձակվեր Ռուսաստանի վրա: Այդ դեպքում Ռուսաստանը պետք է մասնատեր իր բանակը՝ պաշտպանելու արևմտյան և հարավային սահմանները: Միակ հնարավոր դաշնակիցը Օսմանյան կայսրությունն էր: Եթե թուրքական սուլթանը միանար պատերազմին, ապա Ռուսաստանը պետք է զորքեր ուղղարկեր Կովկասյան ռազմաճակատը պաշարելու համար, և այլևս չէր կարողանա արշավել Գերմանիայի և Ավստրիայի դեմ՝ ողջ բանակով: Այդ իսկ պատճառով ստրատեգիական նպատակներից ելնելով անհրաժեշտ էր դաշնակցություն կազմել սուլթանի բանակի հետ: Երիտթուրքերը ցանկանում էին «սպանել երկու ճնճղուկ մեկ քարով»: Երկար տևող պատերազմի ընթացքում նրանք կարող էին հոմոգենացնել Անատոլիայի բնակչությանը, և իրականացնել իրենց պանթուրանական երազանքները: Կոիվը լավ ինքնապաշտպանական միջոց էր և պատրվակ, կովի ընթացքում չէր լինի ոչ մի քննադատող դրսից, ոչ մի ճնշում, ոչ մի միջամտություն: Բեռլինի երկյուղը փոքր էր, քանի որ գերմանական կառավարությունը կարիք ուներ թուրքերի՝ իբրև դաշնակիցների: Առանց Առաջին համաշխարհային պատերազմի երիտթուրքերի երազանքները կպայթեին օճառի պղպջակների պես, եթե նրանց դաշնակիցը Բեռլինում չհրահրեր պատերազմ Ավստրիական թագաժառանգի սպանությունից հետո: Ցեղասպանության վերաբերյալ վերջնական որոշումը կայացվել էր ոչ թե Ստամբուլում, այլ՝ Բեռլինում:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Օսմանյան կայսրություն, Պրուսիա, Գերմանական կայսրություն, Վիլհելմ II, Օրսո ֆոն Բիսմարկ:

СЕЙЧАС ИЛИ НИКОГДА
С 5 ИЮЛЯ ПО 6 ИЮЛЯ КОГДА ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ ИЗ ВНЕ,
ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ БЫЛО ПРИНЯТО РЕШЕНИЕ О РЕАЛИЗАЦИИ
ГЕНОЦИДА АРМЯН

В статье говорится какие факторы привели к тому что младотурецкое правительство Османской империи смогла реализовать Геноцид армян. Младотурецкое правительство использовало Первую Мировую войну (1914-1918гг.) для осуществление этого. Без благоприятных условий, созданных войной, не могло быть совершено это кровавое преступление. Если бы Энвер Паша и его соратники без использования случая Мировой войны начали систематически убивать граждан Османской империи армянского происхождения, европейские страны за исключением Германии были бы рады использовать этот повод, что бы вмешаться и расчленить Османскую империю. В Германии подготовленные армейские офицеры были в курсе, что император и многие другие лица убеждены о том, что Франция и Россия будут атаковать Германию. У них было ощущение, что империя находится в блокаде и в окружении врагов. Франция была готова при первой же удобной возможности захватить утраченные регионы Эльзас и Лотарингию. У Германской империи был только один надежный союзник в Европе, этим союзником была Австрия. Если обе страны должны были вести войну сразу на обоих фронтах, они также нуждались еще в одном союзнике, который бы атаковал Россию. В этом случае России пришлось бы разделить свою армию, чтобы защитить западные и южные границы. Единственным возможным союзником Германии и Австрии была Османская империя. Если бы Турецкий Султан принял участие в войне, то Россия должна была бы отправить свои войска осаждать Кавказский фронт и уже не смогла совершить набег против Германии и Австрии всей своей армией. По этой причине, исходя из стратегических целей необходимо было создать альянс с армией Султана. Младотурки хотели (убить двух зайцев одним выстрелом). Во время долгой продолжительностью войны они бы смогли сделать однородным население Анатолии, осуществив свою пантюркистскую мечту. Боевые действия были хорошим поводом для самообороны. Ведь во время войны никто бы не стал критиковать, вмешиваться и оказывать какое либо давление на Османскую империю. Опасение Берлина были малы, так как немецкое правительство нуждалось якобы в Турецком союзнчестве. Без первой Мировой войны, мечты младотурков лопнули бы как мыльный пузырь. Если бы их союзник в Берлине не разжигал войну после убийства австрийского наследника. Окончательное решение о Геноциде армян было принято не в Стамбуле, а в Берлине.

Ключевые слова: Геноцид армян, Османская Империя, Пруссия, Германская Империя, Вильгельм II, Отто фон Бисмарк.

SUMMARY

The Young-Turc government used the First World War (1914-1918) for the genocide. Without the war it would have been impossible to do this. If Enver Pasha & Co. would have started to kill the Ottoman citizens of Armenian descent systematically, the Europeans (except Germany) would have been happy to intervene and to dismember the empire. Army Officers trained in Germany knew that the emperor (and many others) thought, that France and Russia would attack Germany. They had the feeling that the empire is encircled and surrounded by enemies. France would take the next opportunity to seize the lost regions Alsace (Elsaß) and Lorraine (Lothringen). The German empire only had one reliable partner in Europe. This ally was Austria. If both states had to wage war on two fronts, they need another ally who could attack Russia. In this case the Russia must split the army in order to defend the western and southern border. The only natural ally was the Ottoman empire. If the Sultan would enter into the war. Russia must send troops to the Caucasus front to defend the border and it was not possible to march against Germany and Austria with the whole army. Thus it was necessary to form an alliance with Sultan's empire for strategic reasons. The Young Turks wanted to "kill two birds with one stone". During a longer lasting war they could homogenize the Anatolian population and their Pan-Turanic dreams would come true. The war was a protection: no critics from outside, no pressure, no intervention. The fear of Berlin was small because the German government need the Turks as an ally. Without the First World War the dreams of the Young-Turcs would have burst like a soap bubble, if the ally in Berlin would not have provoked a war after the assassination of the Austrian heir apparent. The final decision for the genocide was not made in Istanbul but in Berlin.

Keywords: *Armenian Genocide, Ottoman Empire, Prussia, German Empire, Wilhelm II, Otto von Bismarck.*

17. THE CONSTITUTIONS OF EMPEROR MARCIAN (450-457) AND HIS DEFENCE OF THE COUNCIL OF CHALCEDON AFTER 451

GRIGORYAN GRIGOR

Keywords: *Council of Chalcedon, Marcian, Council of Ephesus, Theodosius II, Eutychians, Apollinarius of Laodicea, Timothy Aelurus.*

The aim of this paper is to demonstrate how the Emperor Marcian, whose own work the Council of Chalcedon (451) actually was, was very soon compelled personally to undertake the defence of the council against a strong opposition which began after the council had just completed his work in Palestine and Alexandria, and even in Constantinople, the imperial capital. After the council had accomplished its work, the bishops who had participated in it did not make a collective move of their own accord to have the fruits of their own work widely recognized and accepted, as one might have expected when the first voices of opposition to the council made themselves heard very soon. In fact it was Emperor Marcian, his consort, Empress Pulcheria and Pope Leo (441-461) who took the initiative in defending the decrees of the council.¹ For Marcian Chalcedon was a council inspired by the Holy Spirit which not only by its orthodox and unimpeachable decrees guaranteed the political and ecclesiastical stability, unity and harmony of the Eastern Roman Empire but also a council which with its orthodox definition of faith removed once for all from the Christian doctrine of the incarnation of Jesus Christ handed down by the apostles and orthodox church fathers all heretical, Nestorian and Eutychian, interpretations and developed a clear and correctly formulated exposition of Christ's becoming a human being, that is, of unmixed and undivided union of the truly divine and truly human natures in him.² Therefore, any opposition to

¹ Cf. A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2: *From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great*, Part 1: *Reception and Contradiction. The development of the discussion about Chalcedon from 451 to the beginning of the reign of Justinian*, London and Oxford, 1987, p. 94.

² For the Council of Chalcedon, see R. V. Sellers, *The Council of Chalcedon: A Historical and Doctrinal Survey*, London, 1953; A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 1: *From the Apostolic Age to Chalcedon (AD 451)*, 2nd edition, London, 1975, p. 544-557; E. Mühlenberg, "Das Dogma von Chalkedon: Ängste und Überzeugungen", in *Chalkedon: Geschichte und Aktualität: Studien zur Rezeption der christologischen Formel von Chalkedon*, hrsg. J. van Oort und J. Roldanus, Leuven, 1997, p. 1-23; and esp. R. Price and M. Gaddis, *The Acts of the*

Chalcedon was for Marcian tantamount to an illegal attempt to destroy the political and ecclesiastical harmony and peace in the Eastern Roman Empire which had been formerly seriously endangered by the emergence of the Nestorian and Eutychian heresies. It was at first the Eastern Roman imperial government in Constantinople which began to defend and consolidate the decisions of the council against its opponents by means of decrees and letters, because the Pope's attitude to Chalcedon was initially inhibited by the so-called Canon 28 of the council which gave primacy in the east to the see of Constantinople and was thus against Pope Leo's own views on Church politics and ran counter to his ecclesiological ideas, but, when the occasion for the defence of the doctrinal decrees of the council arose, he appeared to be for almost a decade the unyielding defender of the Chalcedonian faith, since he fully agreed with the doctrinal achievement of the council and considered its decrees to be absolutely inviolable.¹

The eastern bishops and the Roman delegates sent by Pope Leo had clashed dramatically over the so-called Canon 28 of Chalcedon at the final session of the council.²

The German Catholic theologian A. Grillmeier is right when he states that "Chalcedon was no people's council, as Ephesus (431) had been able to become. The Council Fathers were not escorted to their lodgings with a torchlight procession, as" it was the case of the Fathers of the Council of Ephesus "twenty years earlier".³ Marcian's activity in support of the Council of Chalcedon was first solemnly demonstrated by his participation in the decisive sixth session of 25 October, 451, in which the Chalcedonian definition of faith⁴ was read out and approved in the presence of the

Council of Chalcedon, 3 volumes, in: *Translated Texts for Historians*, vol. 45, Liverpool, 2005 (with an extensive bibliography on the Council of Chalcedon).

¹ Cf. A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2, part 1, p. 94.

² For Canon 28 of the Council of Chalcedon, see R. Price and M. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon*, vol. 3, p. 67-92; P.-T. Camelot, *Ephesus und Chalcedon*, Mainz, 1963, in: *Geschichte der ökumenischen Konzilien*, hrsg. G. Dumeige und H. Bacht, B. II, p. 181-194; Archbishop P. L' Huillier, *The Church of the Ancient Councils*, Crestwood, New-York, 1996, p. 183-328, esp. p. 267-296; and A. de Halleux, "Le vingt-huitième canon de Chalcédoine", *Studia Patristica* 19 (1989), p. 28-36.

³ A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2, part 1, p. 93.

⁴ For Chalcedonian definition of faith, see esp. A. de Halleux, "La définition christologique à Chalcédoine", *Revue théologique de Louvain* 7 (1976), p. 3-23 and p. 155-170; H. Chadwick,

emperor and his consort Pulcheria and of no fewer than 38 high officials of state.¹ Another important demonstration of the imperial support of the Council of Chalcedon became the act of promulgation proclaiming the council's decisions as imperial law. In them, however, there is already talk of opposition and of the threat of sanctions, which soon had to be invoked. It is interesting to observe how in the documents and measures for the promulgation and defence of Chalcedon Marcian interprets the Chalcedonian faith and what he actually expected from that council. We find him delivering himself on this subject in his speech of self-congratulation addressed to the council, in both Latin and Greek², which was followed by the shouts of approval of the bishops present. The main purpose Marcian had in view for the council was the dispelling of every error and obscurity concerning the Christian religion, so that the true and pure faith may be cleared of all cloud of error and be implanted in the minds of all and shine forth with the light of its truth. The chief intention of the emperor in convoking the council was that no one in future would arrogantly assume a doctrine concerning the Incarnation of "our Master and Saviour Jesus Christ" contrary to what had been preached by the holy apostles, handed down in harmony by the 318 holy fathers at Nicaea, and testified to by Pope Leo in his letter to Flavian. The council was summoned, according to Marcian, to establish a doctrinal unity and harmony and exclude any separation among the Christians; the victory of "truth" is the goal of the

"The Chalcedonian Definition", in Festugière (ed.), *Actes du Concile de Chalcédoine: Sessions III-VI*, 3-12, Repr. as Essay XVIII in *Heresy and Orthodoxy in the Early Church*, Variorum, 1991; A. Grillmeier, *Jesus der Christus im Glauben der Kirche*, B. 1: *Von der Apostolischen Zeit bis zum Konzil von Chalcedon (451)*, 3rd edition, Freiburg, 1979, p. 753-775; D. W. Winkler, *Koptische Kirche und Reichskirche: Altes Schisma und neuer Dialog*, Innsbruck-Wien, 1997, p. 77-89; and C. Lange, *Mia Energeia: Untersuchungen zur Einigungspolitik des Kaisers Heraclius und des Patriarchen Sergius von Constantinopel*, Tübingen, 2012, p. 128-137. The Greek text of the Chalcedonian definition has been published by E. Schwartz, *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, 2, 1, 2, Berlin and Leipzig, 1933, No. 34, p. 128 [324]-130 [326].

¹ For the sixth session of the Council of Chalcedon, see E. Schwartz, *ACO*, 2, 1, 2, p. 130 [326]-158 [354]; for an English translation of the sixth session, see R. Price and M. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon*, vol. 2, p. 206-243.

² For the Greek text of Marcian's speech in the sixth session of the Council of Chalcedon, see E. Schwartz, *ACO*, 2, 1, 2, No. 4, p. 139 [335]-140 [336]; and for the Latin text, see E. Schwartz, *ACO*, 2, 3, 2, Berlin and Leipzig, 1936, No. 3, p. 150 [409]-151 [410]; for an English translation, see R. Price and M. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon*, vol. 2, p. 213-216.

emperor's efforts to unite the people in the same opinion of the true catholic faith: "For it was to confirm the faith and not to exercise power of any kind that we wished to attend the council, according to the example of the religious prince Constantine, in order that the congregations should not be divided any longer by perverse teaching. [...] it is our concern that through true and holy teaching each congregation in common accord should return to the same religion and practise the true catholic faith which you have expounded according to the teaching of the fathers." In his speech of address Marcian draws a clear parallel between the Council of Nicaea and that of Chalcedon as to their elimination of errors endangering the true faith, equating in this way the necessity and importance of both councils for the preservation and victory of the orthodoxy: "Therefore let it be the work your devotedness that with unanimous soul, just as at the most sacred council of the fathers at Nicaea the faith when manifested freed men from error and when brought to light was recognized by all, so now likewise through your council every doubt that has been generated in this short time, [...], by the wickedness and instability of some may be eradicated and your judgements may be observed for ever." The parallel he draws between Nicaea and Chalcedon shows that Marcian was fully awake to the significance of the hour, a fact, which will also have its effect on his attitude to the validity of the Council of Chalcedon. No wonder that after his speech of address to the council Marcian was called by the bishops "the new Constantine". The definition of faith, which had been set up and approved by the Council of Chalcedon in its fifth session, was read out once again by Aetius, archdeacon of Constantinople, in the sixth session. Thereafter it was signed and approved once again by the participant bishops: they were asked by the emperor to express once again their opinion on the Chalcedonian definition of faith, because Marcian wanted to be sure of their unanimous assent to it. Marcian proceeded then to issue a threat of disciplinary action to anyone in Constantinople who would dare to criticize the definition, a threat, which was not carried out with any decisive rigour. Marcian wanted to ban thereby any public meeting of disputation on matters of faith, and imposed heavily

sanctions on violations of this order.¹ His statement to this effect is preserved in the acts of the sixth session of the Council of Chalcedon. According to it, after “the holy and ecumenical synod” had made manifest “the pious and catholic faith” “in accordance with the creed of the fathers”, “every future occasion for controversy” over the “holy religion should be removed.” If anyone, contrary to the imperial statement, “whether in private life or involved in government service or belonging to the clergy, publicly gathers a mob and under the pretext of holding a disputation about the faith causes a disturbance”, he will be expelled “from the imperial city”, “if he is enrolled as a private citizen”, or “he will endanger his service or his clerical rank”, “if he is a public servant or a cleric”.

We find the same penalties enacted and confirmed once more in Marcian’s first edict (Constitution) confirming the Council of Chalcedon (issued on 7 February 452) and prohibiting any further public meetings and discussions on matters of faith among Christians.² In it too Marcian states that after at Chalcedon any “contention over the orthodox law of Christians has been brought to end, remedies have at least been found for culpable error, and the discordant judgement of congregations has harmonized in a single consensus and accord”, the “profane contention” over the faith should cease, for anyone, “who after the judgement of so many priests [i.e. the bishops assembled at Chalcedon] reserves anything to be treated by his own opinion”, is “truly impious and sacrilegious”. At Chalcedon, according to Marcian, the bishops “have taught in a clear definition what ought to be

¹ Cf. E. Schwartz, *ACO*, 2, 1, 2, No. 14, p. 156 [352] (the Greek text); and id. *ACO*, 2, 3, 2, No. 14, p. 176 [435] (the Latin text); for an English translation, see R. Price and M. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon*, vol. 2, No. 14, p. 241, n. 62.

² For the Latin text of this Constitution by Emperor Marcian, cf. E. Schwartz, *ACO*, 2, 2, 2, Berlin and Leipzig, 1936, No. 8, p. 21 [113]-22 [114]; for the Greek text, see id. *ACO*, 2, 1, 3, No. 23, p. 120 [479]-121 [480]; for an English translation, see R. Price and M. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon*, vol. 3, p. 128-130, n. 82-86. An analysis of this Constitution can be found in A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2, part 1, p. 95-96. This first Constitution of Emperor Marcian was later included into the Code of Justinian (1.1.4) and formed the legal fundament of the establishment of the norms of orthodox faith in Byzantium. According to E. Schwartz, *ACO*, 2, 1, 3, p. xix-xx, the Latin version of the Constitution is primary. This is confirmed by means of a linguistic comparison both of the Latin and Greek versions of this edict. Both versions, however, were official and will have been issued at the same time.

observed in religion”, therefore it is “the height of madness on a clear midday to look for artificial light; for whoever debates anything further after the truth has been discovered is searching for falsehood.” Marcian states in his first edict confirming Chalcedon that what has been decreed about Christian faith at that council is nothing else than the confirmation of “the apostolic teaching and the decrees of the 318 and 150 holy fathers”, therefore “anyone”, “whether a cleric or in government service or of any other class whatsoever”, “who strives to reopen and publicly dispute matters that have been judged once and for all and settled correctly insults the judgement of the most religious council” and profanes by controversies over the faith “the venerable mysteries before Jews and pagans.” Marcian confirms with respect to such persons the penalties already announced in his above-mentioned statement in the sixth session: the dissident clerics will be “excluded from the fellowship of clergy”, those holding “official position” will be “dismissed from the service”, and other persons guilty of causing public disputations and disturbances with respect to the matters of faith will be expelled from the imperial capital. Everyone is obliged “to observe the decrees of the holy council of Chalcedon, and to harbour no doubts in future.” With this Constitution Marcian proclaimed the council’s decision on faith as imperial law and conferred imperial Church validity on the Chalcedonian definition of faith.³

On 13 March 452 Marcian issued a second edict (Constitution) confirming the decrees of the Council of Chalcedon.⁴ This edict was addressed to the praetorian prefect Palladius.⁵ In this second edict Marcian states that the Council of Chalcedon was convened on the initiative of the imperial government, “with bishops assembled from almost all the provinces”, in order “to make the venerable holiness of the catholic faith of the orthodox clear and indisputable for all, so that a greater respect towards obedience to the deity may be transmitted to mankind.” The council,

³ Cf. A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2, part 1, p. 95.

⁴Cf. E. Schwartz, *ACO*, 2, 2, 2, No. 9, p. 23 [115]-24 [116] (Latin); id. *ACO*, 2, 1, 3, No. 22, p. 119 [478]-120 [479] (Greek); for an English translation, see R. Price and M. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon*, vol. 3, p. 130-131, n. 87-89. An analysis of this second Constitution can be found in A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2, part 1, p.96, n. 6-8.

⁵Cf. A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2, part 1, p.96.

Marcian states further, accomplished its task and “after discussions extending over very many days, it ascertained what in regard to the Christian faith is true and authentic”. The new council, according to him, was in no way contrary to the decrees of the three previous ecumenical councils. What is important with respect to this edict of the emperor is the fact that in it he argues from the unity and complete doctrinal harmony of the four imperial councils convened until then. The decrees of the Council of Chalcedon should in no way be further opposed and any further disputes about the matters of faith are superfluous and should cease, because the new council stands in full agreement with Nicaea, with the Council of Constantinople in 381 and with the Council of Ephesus at which Celestine, Bishop of Rome, and Cyril of Alexandria ascertained the truth and Nestorius was condemned.¹ Now it is Eutyches and his errors that have been subjected to

¹ The opposite is asserted by Timothy Aelurus who considers the Chalcedonian Definition an impermissible renewal and supplementation of the Nicene Creed contrary to the decree of the First Ephesine Council (i.e. the so-called Canon 7 of Ephesus) that prohibited the imposition of new creeds and doctrinal texts in addition to the Creed of the Council of Nicaea. Timothy, refuting in *Contra eos qui dicunt duas naturas* the passage ὡρίσεν προηγουμένως – δογμάτων βεβαίωσιν of the Chalcedonian definition of faith (= E. Schwartz, *ACO*, 2, 1, 2, No. 34, p. 128 [324], 25-129 [325], 16 = K. Ter-Mekerttschian and E. Ter-Minassiantz, *Timotheus Älurus' des Patriarchen von Alexandrien Widerlegung der auf der Synode zu Chalcedon festgesetzten Lehre*, Leipzig, 1908, p. 162, 7-31), writes (*Widerlegung*, p. 163, 13-25): “Having determined that one must know those things which were said by the holy Fathers at Nicaea, they proceeded, then, to decree that these things were from the outset inviolable, which they, however, intended to renew by means of their innovations (novelties). Then, after this, they mentioned the holy council of the One Hundred and Fifty [Fathers which was held] on account of those who contended against the Holy Spirit. But they said nothing of the holy council [held] in Ephesus, which deposed Nestorius, for they did not agree with all those things which were done and decreed at that council either because of the fact that it had deposed Nestorius or because of the fact that they [i.e. the Fathers in Ephesus] had decreed in Ephesus that one must not venture to search for or teach anything more in the definition of faith beside the Holy Symbol of the Three Hundred and Eighteen holy Fathers. They did not mention this [council], because they renewed the symbol or the faith of the holy [Fathers].” Cf. also *Widerlegung*, p. 252, 24-35: “All our Fathers and bishops who assembled at Ephesus against Nestorius, following in the footsteps of the blessed Fathers, who were at Nicaea, and confirming their brotherly doctrine of the truth, decreed that it is unlawful for anyone to add anything to the holy creed and to renew it, holding that which is eternal as it is, and not agreeing that it bears any shadow of change, according to the word of the apostle James (cf. James 1.17). But let those who having assembled at Chalcedon renewed this [creed], as they say, and who fixed the Tome of the impious Leo to this Holy Symbol, trampling on the decrees

scrutiny and condemned, “lest he should have any further opportunity to deceive mankind.” Everything has been ordered for the faith in such a way that no room for doubt or criticism in the future remains. The edict bans all future discussion on matters of religion, since no individual can uncover so great a mystery, “especially when so many venerable bishops with extreme toil and the most abundant prayers would not have been able to track down the truth ... without the inspiration of God.” We see Marcian’s idea of a council revealed here: no individual is authorized to start discussions on the faith on its own, since one or two persons are not able to fathom the depths of the faith, but only an assembly of “venerable priests” is able, not on its own authority but solely with the inspiration and help from God (which it obtains with all its striving and long prayer), to find solutions and issue decrees regarding the orthodox faith. Both in this and in his previous edict Marcian orders that any profane contention and disputing about religion

and laws of the saints, be anathematised.” It should be, however, noted that the Council of Chalcedon does refer in its definition of faith to the Council of Ephesus and to its leaders Celestine of Rome and Cyril of Alexandria (cf. E. Schwartz, *ACO*, 2, 1, 2, No. 31, p. 127 [323], 1-4) and emphasizes its role (by mentioning especially Cyril’s Second Letter to Nestorius) in the condemnation of Nestorius (cf. id., *ACO*, 2, 1, 2, No. 34, p. 129 [325], 6-11). With its reference to Cyril’s Second Letter to Nestorius (cf. id., *ACO*, 2, 1, 2, § 34, p. 129 [325], 8-9) in the above-mentioned passage refuted by Timothy Aelurus and with the words διὰ δὲ τοῦς τὸ τῆς οἰκονομίας παραφθεῖρειν ἐπιχειροῦντας μυστήριον καὶ ψιλὸν ἄνθρωπον εἶναι τὸν ἐκ τῆς ἀγίας παρθένου τεχθέντα Μαρίας ἀναιδῶς ληρωδοῦντας (id., *ACO*, 2, 1, 2, § 34, p. 129 [325], 6-8) and εἰς ἐλεγχον μὲν τῆς Νεστορίου φρενοβλαβείας (id., *ACO*, 2, 1, 2, p. 129 [325], 10) the Chalcedonian definition of faith stresses nothing else but the work of the Council of Ephesus and its main achievement – the condemnation of Nestorius. The words ἐρμηνείαν δὲ τῶν εὐσεβεῖ ζήλωι τοῦ σωτηρίου συμβόλου ποθοῦντων τὴν ἐννοιαν (id., *ACO*, 2, 1, 2, § 34, p. 129 [325], 11) in the Definition’s reference to Cyril’s two conciliar letters point primarily to the Second Letter to Nestorius again which was formally approved at the first session of the Council of Ephesus of 431, from then on being regarded as the classic exposition of Cyril’s doctrine, and, as already at the Council of Ephesus, so also at Chalcedon it was seen as an anti-Nestorian exposition of the Nicene Creed, showing that the Nicene Creed itself proved Nestorius a heretic, and as a key exposition of the church’s faith in Christ. This is most clearly seen already in the fourth session of the Council of Chalcedon (for the Greek Acts of the fourth session, see id. *ACO*, 2, 1, 2, No. 1-116, p. 84 [280], 7-121 [317], 5; for the Latin Acts of the fourth session, see id., *ACO*, 2, 3, 2, No. 1-116, p. 102 [361], 1-128 [387], 5.) in which it was primarily Cyril’s Second Letter to Nestorius that was treated as the authoritative non-credal document against which even the orthodoxy of *Tomus Leonis* was to be tested; cf. R. Price and M. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon*, vol. 2, p. 185, n. 3.

should cease, because it is an impiety when an individual begins further discussions concerning the faith after the doctrinal decision of the numerous venerable bishops assembled at Chalcedon. In his second Constitution Marcian reveals an awareness that some people still continue to persist in dissent and hold gatherings and public disputations about religion, “attracting crowds, exposing the divine mysteries to the gaze of Jews and pagans, and profaning what it is better to revere than investigate.” Marcian writes that those whom respect for orders could not improve should really be corrected by punishments, but punishment is once again postponed, though the order already given is renewed with fresh emphasis for the future, if anyone does not abide by it, the statutory penalties will be put into effect and justice will take its course. Everyone is in future to refrain from gathering assemblies in his contention over religion and is to follow the Council of Chalcedon, “where everything was carefully investigated and where those things were defined which” the three previous ecumenical councils, “following the apostolic faith, had laid down to be observed by all.”¹

There are two further supplementary edicts (Constitutions) issued by Marcian on 6 and 18 of July 452, confirming and defending the decisions of the Council of Chalcedon.² The first one (6 July 452), which is again addressed to Palladius, the praetorian prefect of the east³, deals with the rescission of the decrees against Flavian of Constantinople, i.e. with the rehabilitation of Flavian’s memory, and with the ratification of the decrees of the Council of Chalcedon about him. The doctrinal achievement of that

¹Cf. E. Schwartz, *ACO*, 2, 2, 2, No. 9, p. 24 [116], 2-4; A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2, part 1, p. 96, n. 8.

²Cf. E. Schwartz, *ACO*, 2, 3, 2, No. 107 and 108, p. 89 [348]-93 [352] (Latin); id. *ACO*, 2, 1, 3, No. 24 and 25, p. 121 [480]-124 [483] (Greek); for an English translation, see R. Price and M. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon*, vol. 3, p. 131-136, n. 90-105. An analysis of the third and fourth Constitutions of Emperor Marcian can be found in A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2, part 1, p. 96-98, n. 9-13.

³ The Greek version of the address is as follows [E. Schwartz, *ACO*, 2, 1, 3, No. 24, p. 121 [480], 14-16]: “The same emperors to Palladius the most magnificent praetorian prefect, Valentinian prefect of Illyricum, Tatian prefect of the city, and Vincomalus master of the divine offices and consul designate”; the English translation and the note are after R. Price and M. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon*, vol. 3, p. 131, n. 91.

council means, according to that edict, also a victory for Flavian himself.¹ By emphasizing Flavian's rehabilitation in this edict Marcian annulled the former constitution of Theodosius II issued against the Archbishop of Constantinople after the Second Council of Ephesus (449). Marcian annulled by this edict also the condemnations pronounced on Eusebius of Dorylaeum and Theodoret of Cyrrhus at Ephesus and confirmed by Theodosius II's above-mentioned constitution.² The second edict (18 July 452) deals with the confirmation of the decrees of the Council of Chalcedon against Eutyches and his monks. It is addressed to Palladius, praetorian prefect, to Valentinian, prefect of Illyricum, Tatian, "prefect of the city", and Vincomalus, "Master of the Offices and consul designate".³ In it the refutation of Eutyches is made again the centre of the interpretation of Chalcedon, a council that boasts of such a great number of participating bishops and encompasses the whole orthodox tradition of the previous there ecumenical councils.⁴ Marcian begins his edict with a strong criticism of Eutyches and his heresy which was so abominable and harmful that it was prevented by the divine power itself from remaining hidden and continuing unpunished, "therefore, condemned by verdicts both human and divine, he [i.e. Eutyches] has been subjected to a conciliar decree, as he deserved, being both answerable to God, whom he injured, and answerable to men, whom he tried to deceive." Further Marcian explains in his edict why the convention of the Council of Chalcedon, at which "innumerable most blessed bishops from almost the whole world" assembled, was necessary: to eliminate "the impious fabrications (*improba ... commenta*) of the aforesaid Eutyches, and at the same time those of the Synod which had been held for his sake [i.e. those of the Second Council of Ephesus of August 449]", the decrees of which had been already rescinded by the bishops at the tenth

¹Cf. A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2, part 1, p.96, p. 10.

²Cf. R. Price and M. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon*, vol. 3, p. 132-133, n. 95.

³Cf. E. Schwartz, *ACO*, 2, 3, 2, No. 108, p. 90 [349], 32-33; for the English translation, cf. R. Price and M. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon*, vol. 3, p. 133.

⁴Cf. E. Schwartz, *ACO*, 2, 3, 2, No108, p. 91 [350], 9-19; and A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2, part 1, p. 97, n. 11, where Grillmeier remarks: "It is to be noted that at Chalcedon the *teaching* of Eutyches was condemned, not once again his person, because he was regarded as already condemned (on 22 November, 448 by the Synod of Constantinople, and further by Leo's Tome and by Anatolius on 21 October, 450."

session of the Council of Chalcedon (27 October 451), at which Ibas of Edessa was rehabilitated and restored to his see, and by the preceding edict of Marcian (6 July 452). This was done by the Council of Chalcedon, according to Marcian, in a full accordance with the decrees of the three previous ecumenical councils, a fact, which, according to the imperial edict, confirms in every way the orthodoxy of the decisions of the Council of Chalcedon and makes their observance obligatory for all: "Therefore we have ordained and ordain that those things which were decreed according to the ancient discipline by the venerable council of Chalcedon are to be observed for ever with the same faith with which we worship God, because it is extremely appropriate to observe with the greatest veneration the decrees of 520 priests who worship God with a pure mind – decrees which were issued on behalf of the sacrosanct faith of the orthodox according to the rules of the fathers." Thus, as we can conclude from this imperial edict, the Byzantine imperial government declared the Council of Chalcedon orthodox and valid in every respect. Eutyches' immediate circle of fellow monks and followers is the further target of this edict. This and also the above-mentioned edicts of Marcian demonstrate that only a few months after the end of the Council of Chalcedon considerably large centres of opposition can be detected. Their representatives, as one can conclude from Marcian's Constitutions, are at work even in the imperial capital.¹ From the imperial decree issued on 18 July of 452 and addressed to the praetorian prefect Palladius and other leading officials of the Byzantine Empire for its promulgation one can clearly see the method of combatting Eutychian heretics, which the emperor intends to apply against the opponents of the Council of Chalcedon. Marcian identifies in this edict the Appollinarian and Eutychan heresies and describes Eutyches as a follower of Apollinarianism. "Those who are deceived by the madness of Eutyches", i.e. the Eutychians, he writes, are to be denied all opportunity of setting up a hierarchy. They are not allowed to ordain bishops, presbyters, and clergy of any kind or bestow these titles, just as "Eutyches himself is wholly to lack the name of presbyter of which he both unworthy and deprived." If, however, this

¹Cf. A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2, part 1, p. 97, n. 12.

imperial regulation is violated, both those ordaining and those ordained or assuming a clerical rank are to be punished by the loss of their goods and be banished (detained in perpetual exile). Further, the imperial edict deprives the Eutychians of any right of assembly, of founding monastic communities or erecting monasteries and threatens to confiscate the places “where they might at any time attempt to convene.” They are not allowed “to inherit anything from anyone or to bequeath anything to those who are of the same error, or to aspire any position in government service, unless perhaps as *cohortales* or *limitanei*.”¹ Fellow-members of Eutyches’ monastic community who fall away from the true practice of religion and follow his teaching contrary to the decrees of the Chalcedonian Fathers shall undergo all the penalties fixed in this or in previous laws (against the Apollinarians and Manichaeans especially) and are to be expelled from Roman territory. What concerns the writings of these heretics and opponents of the Council of Chalcedon, they are, wherever such are found, “to be consigned to the flames”, and those “who either write them or give them to others to read, out of eagerness to teach or learn, are to be punished with deportation.”² Marcian’s aim was to deprive thereby “everyone of the opportunity to teach” the Eutychian heresy, threatening those who would still dare with death penalty and those who would listen to such criminal teachers with the intention of emulating them with paying a fine of ten pounds in gold, in order that, when all forms of sustenance (*materia, prophasis*) are taken away from the error, it might find neither teachers nor hearers.³ The special stress in Marcian’s edicts on the worthiness of Flavian of Constantinople and the iniquity of Eutyches and his followers shows that the main concern of all four Constitutions was about the continued opposition to the decrees of the Council of Chalcedon in the imperial capital itself, though the specific mention of the responsibilities of provincial

¹Cf. R. Price and M. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon*, vol. 3, p. 135, n. 101: “The *cohortales* were provincial civil servants, while the *limitanei* were the soldiers in frontier garnisons.”

²Cf. A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2, part 1, p. 97-98.

³ Cf. A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2, part 1, p. 98, n. 13, who refers in this respect to E. Schwartz, *ACO*, 2, 3, 2, No. 108, p. 90-93 (Latin); and *ACO*, 2, 1, 3, No. 25, p. 122-124 (Greek).

governors at the close of the last edict demonstrates that the general situation throughout the eastern provinces was also of considerable concern.¹ That Marcian's threats against the Eutychians were not carried out with any rigour and that their activity and opposition to the Council of Chalcedon continued in Constantinople we learn from the Chronicle of Ps.-Zachariah Rhetor and the anti-Eutychian letters of Timothy Aelurus. From Gangra, from the first place of his exile. Timothy Aelurus had to write a letter to Constantinople, where two Egyptians – Ishaiah, bishop of Hermopolis and the presbyter Theophilus were spreading Eutychian views and misusing Timothy's name for their own purpose. As Timothy tells us in his letter, they were rejecting the consubstantiality of Christ's humanity with that of human beings. According to a report of Ps.-Zachariah Rhetor, there was still around 475 a strong Eutychian party in Constantinople. This party of the followers of Eutyches hoped to get help and support from Timothy Aelurus, the banished Archbishop of Alexandria, who under the usurper Basiliscus, who had temporarily seized the Eastern Roman imperial throne, was allowed to return from the Chersonese, the place of his exile, to Constantinople.² He moved Basiliscus (475-476) to issue 475 the *Encyclion*, an imperial edict, which was to eliminate the Council of Chalcedon.³ The Eutychians in Constantinople were of the position that the divine nature of Christ had wholly absorbed the human and that Christ's flesh was completely "heavenly". Timothy Aelurus disappointed the Eutychian element among the

¹ Cf. R. Price and M. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon*, vol. 3, p. 108.

² Cf. *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor: Church and War in Late Antiquity*, ed. G. Greatrex, R. R. Phenix, C. B. Horn, S. P. Brock and W. Witakowski, in *Translated Texts for Historians*, vol. 55, Liverpool, 2011, Book 5, Ch. 4, p. 182-183; for the anti-Eutychian letters of Timothy Aelurus, which are preserved in Syriac (ms. Br. L. Add. 12156, fol. 29b-39b), cf. R. Y. Ebied, L. R. Wickham, "A Collection of unpublished Syriac letters of Timothy Aelurus", *Journal of Theological Studies*, n.s., 21 (1970), p. 321-369; for Zachariah Rhetor's information on the Eutychians in Constantinople in 475 and for an analysis of Timothy Aelurus' Syriac letters, cf. also A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2: *From the Council of Chalcedon (451) to Gregory the Great (590-604)*, part 4: *The Church of Alexandria with Nubia and Ethiopia after 451*, London, 1996, p. 16-24.

³ For an analysis of Basiliscus' *Encyclical and Antencyclical*, see A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2, part 1, p. 236-247; and C. Lange, *Mia Energeia*, p. 183-201.

monks in Constantinople, by reproaching their teaching and stating that the manhood of Christ “was like us in every detail.”¹

**ՄԱՐԿԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ (450-457թթ.) ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ ԵՎ 451 Թ.-ԻՑ
ՀԵՏՈ ՔԱՂԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎԻ ՆՐԱ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԳՐԻԳՈՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ**

Հոգվածում խոսվում է արևելահռոմեական Մարկիանոս կայսեր (450-457թթ.) Քաղկեդոնի ժողովին (451) 452թ. կայսերական պաշտոնական կարգավիճակ տված և Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները որպես պետական օրենք հռչակաց չորս հրովարտականների՝ էդիկտների մասին: Քննության է առնվում այդ հրովարտականների բովանդակությունը և վերլուծության են ենթարկվում ինչպես այդ հրովարտականների հրատարակման պատմական և դավանաբանական շարժառիթները, այնպես էլ նրանցում կայսեր կողմից կայացված որոշումներն ու սահմանված պատժամիջոցները բոլոր այն քրիստոնյաների հանդեպ, ովքեր, ընդդիմանալով Քաղկեդոնի ժողովի որոշումներին, կփորձեն ինքնագլուխ կերպով հավաքություններ կազմակերպել և ինքնակամ դավանաբանական որոշումներով կամ ոչ ուղղափառ ուսմունքներով խաթարել կայսրության քաղաքական և եկեղեցական անդորրը:

Քանալի բառեր՝ Քաղկեդոնի ժողով, Մարկիանոս, Եփեսոսի առաջին ժողով, Թեոդոսիոս II, Եվդոքեականներ, Ապողինար Լաոդիկեցի, Մանիքեականներ, Տիմոթեոս Կուզ:

¹ Cf. W. H. C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement: Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*, London, 1972, p. 171, *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor*, Book 5, Ch. 4, p. 182.

УКАЗЫ ИМПЕРАТОРА МАРКОСА (450-457ГГ.) И ЕГО ЗАЩИТА ПОСЛЕ ХАЛКИДОНСКОГО СОБРАНИЯ 451 ГОДА

ГРИГОРЯН ГРИГОР

В статье говорится о четырех эдиктах и решении халкидонского собрания как государственный закон, провозглашенный Восточно-Римским императором Маркосом (450-457гг.) получивший официальный императорский статус в Халкидонском собрании (451-452гг.). К рассмотрению содержания этих эдиктов, анализируется как эти указы, издания, исторические и религиозные мотивы, так и содержащихся в них вынесенные императором решения и санкции всем тем христианам, кто противился решению халкидонского собрания, попытается самовольно организовать собрания и добровольно догматическими решениями или не православными обучениями разрушить политический и церковный покой.

Ключевые слова: Халкидонский собор, Маркиан, Эфесский Вселенский Собор, Феодосий II, Евтихиане, Аполлинарий Лаодикийский, манихейцы, Тимофей Элур.

18. XX դԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ
ՎԱՎԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՎԱՈՃԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

ԳԱԼՍՏՅԱՆ ԱՇՈՏ

Քանալի քառեր՝ գեղարվեստական վավերագրություն, դիմանկար, հուշագրություն, ինքնակենսագրություն, երկխոսություն, հատուկ անուն, դիմելաձև, իմաստուն մտքեր:

Գեղարվեստական վավերագրությունը ինքնուրույն և առանձին ժանրատեսակ է, որի լեզվաբանական հետազոտությունը զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում: XX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ գեղարվեստական վավերագրությունը լեզվակառուցման առումով նկատելի առաջընթաց է ունեցել՝ ընդարձակելով իր տիրույթները, արձանագրելով լեզվաոճական նոր հատկանիշներ:

Առաջադիր ժամանակաշրջանի գեղարվեստական վավերագրության նշանակալի նմուշներից են Ստ. Զորյանի «Հուշերի գիրքը», Գ. Մահարու հուշերը, Ս. Խանզադյանի «Երեք տարի 291 օր» ռազմաճակատային օրագիրը, Գ. Բեսի հուշանովելները, Վ. Փափազյանի «Հետադարձ հայացքը», Պ. Սևակի «Ինքնակենսագրությունը», Ս. Կապուտիկյանի ուղեգրությունները, Վ. Պետրոսյանի ուղեգրություններն ու էսսեները և այլն:

Գեղարվեստական վավերագրության հեղինակները, ստեղծագործելով միևնույն ժանրի տարատեսակներով, բնագրի կառուցվածքային հատկանիշներով և լեզվական որակով իրապես առանձնանում են միմյանցից: Նրանց ստեղծագործությունների լեզվական հիմքերի տարբերությունները այլ բան չեն, քան ընդհանուր մետաժանրի¹ մասնավոր դրսևորումներ: Այդուհանդերձ գեղարվեստավավերագրական ժանրն իր ընդհանրության մեջ ունի լեզվական իրողությունների միասնական համակարգ:

¹ *Մեթա-* (հուն. meta-հետո, համար, միջոցով) եզրույթը տրամաբանության մեջ նշանակում է կառուցվածքային որոշակի ամբողջություն, որը կարող է հիմք հանդիսանալ այլ կառուցվածքների նկարագրությանը, օրինակ՝ մետալեզու, մետատեքստ, մետատեսություն և այլն: Այս ժանրի անգլիագիր եզրաբանության մեջ հուշագրության, օրագրության համար իբրև ընդհանրական հասկացություն կիրառվում է *non fiction* եզրը:

Այս համապատկերում զգալի կշիռ ունեն **հուշ-դիմանկարները**: Ստ. Զորյանը «Հուշերի գրքում», Ռ. Զարյանը «Հուշապատում» ակնարկներում կերպարագծել են Հ. Թումանյանի, Ղ. Աղայանի, Ավ. Իսահակյանի, Մ. Աբեղյանի, Մ. Սարյանի, Եղ. Չարենցի, Հ. Ներսիսյանի, Հ. Օրբելու և այլոց դիմանկարները՝ ներկայացնելով նրանց արտաքին հատկանիշները, օրինակ՝ «Ակսելը՝ Մթնածորի թախիծով լեցուն աչքերով, ժպիտը՝ ալպիական մանուշակ»: «Ես նրանց ներկայացրել եմ այնպես, ինչպես ինքս եմ ընկալել», - գրել է հուշագիրը²:

Կարևոր է փաստել, որ եթե գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ հեղինակը դեպքերի ընթացքը ինքն է ձևավորում՝ նախապես ուրվագծված դիպաշարով, ապա գեղարվեստական վավերագրության հեղինակը եղած հուշափաստերից է խոսք կառուցում: Գլխավորը, որին ձգտում է հեղինակը, անցյալի իրականության, դեպքերի ու դեմքերի և նրանց ունեցած փոխհարաբերությունների ճշմարտացի վերարտադրությունն է, որը կարող է ներկայացվել նաև գեղարվեստական հանդերձավորմամբ:

Վահրամ Ալազանը հուշեր գրելիս առաջնորդվել է մի սկզբունքով՝ լինել անկեղծ և ճշմարիտ, բնավ «չգեղեցկացնել» հիշողությունների նյութ հանդիսացող անձանց, այլ գրել ճշմարտությունը³:

Ընդհանրապես հուշագրության հեղինակների կյանքի պահանջները, մասնագիտության գործունեության ձևերը պայմանավորում են հիշողության այս կամ այն տիպի ավելի կամ պակաս չափով արտահայտված առանձնահատկություններ: Օրինակ՝ Վ. Փափազյանի «Հետադարձ հայացքում» ավելի հաճախ հանդիպում է հիշողության ակնառու-պատկերավոր տիպը, որն էլ պայմանավորում է խոսքի կառուցվածքային կաղապարը: Նկատելի է, որ «Հետադարձ հայացքի» մշակութային տարածքը և՛ հեղինակինն է, և՛ ընթերցողինը: Հեղինակը գեղարվեստի միջոցով լիցքեր է փոխանցում ընթերցողին, ներգործում նրա վրա՝ հաճախ ձեռք բերելով ընթերցողի համակրանքը. «Տեսնում եմ ծիծաղում ես, ընթերցո՛ղ, և ենթադրում ես, թե արգավանդ մրգաստանում երկար տարիներ թափառելուց հետո՝ իրիկնամույթի ժամին, ժուժկալության վարդապետ եմ դառել քո գլխին, բայց հավապա՛,

² Ստ. Զորյան, *Հուշերի գիրք*, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1991, էջ 7:

³ Վ. Ալազան, *Հուշեր*, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1967, էջ 7:

իմ հարազատ, որ կյանքի բուրումնավետ ծաղկաստաններում մոլորվելիս իսկ նույնն եմ մտածել, ինչ հիմա, երբ խոսում եմ քեզ հետ այս պողերով»⁴:

Հուշային պատումներում հեղինակը երբեմն կիրառում է սիրելի ընթերցող, բարեկամ ընթերցող, սրտացավ ընթերցող, համբերող ընթերցող, հայ ընթերցող **դիմելածները**:

Առհասարակ հուշագրության լեզվատիրույթում նկատելի են բառապաշարային, բառակազմական, քերականական ուշագրավ իրողություններ, որոնք առանձնահատուկ նշանակություն ունեն ժանրի լեզվաոճական հիմքերի ուսումնասիրության առումով:

Հուշագրողի և բնորդի մասնագիտությամբ պայմանավորված՝ հուշերում կարող են ներթափանցել պասիվ բառապաշարի միավորներ: Օրինակ՝ «Հետադարձ հայացքում» արդարացված է *թափրոն, արվեստ, բեմ, խաղ* միավորներով բառաձևերի գործածությունը՝ *գեղարվեստ, արվեստասեր, արվեստագետ, բեմադրություն, բեմահարդար, թափերաբեմ, խաղացանկ, խաղընկեր, խաղարկություն* և այլն: Կամ՝ Վազգեն Առաքին կաթողիկոսին նվիրված հուշերում մեծապես գործածվում են կրոնատեղեցական լեզվական միավորներ: Նկատելի է *հոգի* բաղադրիչով կազմությունների առատություն՝ *հոգեշնորհ, հոգեհաճ, հոգեկից, հոգենորոգ* և այլն:

Բառակազմության տեսանկյունից հուշագրական պատումներում կենսունակ են այնպիսի արմատների հաճախակի կիրառություններ, որոնք հեղինակի ասելիքի հիմնաբաղադրիչներն են կամ բնորդի հիմնական բնութագրիչները: Սերո Խանզադյանի «Հորս հետ և առանց հորս» ինքնակենսագրական վիպակում գործածության ակտիվություն ունեն *տուն* վերջնաբաղադրիչով միավորները՝ *բերդատուն, տոհմատուն, գլխատուն, քարատուն* և այլն:

Բնագրերում առկա են հատուկ անունների հոգնակիի կիրառության կառույցներ. «Իմ անձնավորած հազարավոր *համլետները, օթելոները* բոլորովին առանձին-առանձին անհատներ են»: «Այս ամրոցը թեև տեսել է շատ փոքր ու մեծ *Սարդարապատներ*, բայց

⁴ Վ. Փափագյան, *Հետադարձ հայացք*, գիրք երկրորդ, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1981, էջ 173-174:

մնացել է համարյա անխաթար, և նրա պահոցներում ոչ միայն նյութական արժեքներ են պահվում, այլև մեր դարերը»⁵:

Հանդիպում են նաև հոգնակի կիրառության ոչ սովորական ձևեր. «Օ՛ր, *ինչքաններ* եմ տեսել, որ...շինծու ժպիտը դիմակ են դարձնում իրենց կերպարանքին»⁶:

Հուշագրության լեզուն հյուսվում է նաև ածականի գերադրականի արտահայտման շարահյուսական միջոցներով՝ ածականի կրկնություն՝ սեռական հոլովաձևով. օրինակ՝ «Արվեստ, որ հասնում էր *նրբերի նրբին*»:

Գեղարվեստական վավերագրության էական հատկանիշներից մեկը յուրահատուկ կառույցների և խոսքային կաղապարների առկայությունն է: Այս ժանրի խոսքարտադրության մեխանիզմները հաճախ են իրացվում *հիշում եմ* բայաձևի միջոցով, որի հարակրկնությունը խոսքաշղթայում վկայում է հիշողության տարբեր հոսքերի առկայությունը. «Ապրում էինք Սամաթիա արվարձանում: Հիշում եմ եղբորս, *ինձ հակապատկեր, բնավորությամբ լռիկ ու խոհուն մի երեխա: Հիշում եմ քրոջս, որը նոր էր ծնվել այդ ժամանակները: Հիշում եմ նրա օրորոցը, որը կախված էր առաստաղից*»⁷:

Հաճախադեպ կիրառություն ունեն «այսօրվա պես հիշում եմ», «առաջին անգամ տեսա» կառույցները. «Այսօրվա պես հիշում եմ, նա ցույց տվեց ինձ մի էջի վրա գրված թղթերի մի ոչ մեծ ծալ»⁸: «Բուլվարում առաջին անգամ տեսա նրան»⁹:

Նկատելի է, որ գեղարվեստական վավերագրության լեզվատիրույթում էական նշանակություն ունի *հիշողություն* հասկացությամբ, որը հուշագրության կառուցվածքի շարժիչ ուժն է¹⁰:

⁵ Ս. Կապուտիկյան, *Իմ կածանը աշխարհի ճանապարհներին (ուղեգրություններ)*, Երևան, էջ 661-662:

⁶ Վ. Փափազյան, *Նույն տեղում*, էջ 131:

⁷ Նույն տեղում, էջ 7:

⁸ Գ. Մահարի, *Երկերի ժողովածու հինգ հատորով, հատոր հինգերորդ*, Երևան, «Խորհրդային գրող», 1989, էջ 450:

⁹ Նույն տեղում, էջ 446:

¹⁰ Նշելի է, որ հիշողության հոսքեր կարող են առկա լինել նաև գեղարվեստական գրականության լեզվական տիրույթում, որոնք դառնում են սոսկ ձևեր՝ հեղինակի ասելիքը ներկայացնելու համար:

Առաջադիր ժամանակաշրջանի գեղարվեստական վավերագրության լեզվական առանձնահատկություններից մեկն էլ արևմտահայերենի տարրերի գործածությունն է արևելահայերեն բնագրերում: Այդ առումով Վահրամ Փափազյանը և Սիլվա Կապուտիկյանը վարպետորեն օգտվել են արևմտահայերենի հնարավորություններից:

Մի շարք բնագրերում երևում է ռուսերեն բառամիավորների գործածություն՝ զեմլյակ, յաչչիկ, ոխբա, մյասա և այլն:

Ուշագրավ է անվանական անդեմ նախադասությունների կիրառությունը հուշագրության լեզվատիրույթում: Այս դեպքում համառոտվում է խոսքը, դառնում ավելի պատկերավոր և զգացական. «1924 թիվ: Թիֆլիսյան պայծառ աշուն: Երևանյան հրապարակ»: «Ձյունառատ, փափուկ ձմեռ»¹¹:

Քննվող արձակի լեզուն աչքի է ընկնում նաև բազմաբարդ ծավալուն նախադասություններով, որոնցով հյուսված է Վահրամ Փափազյանի հուշագրությունը:

Խոսքի ոճավորման նպատակով հուշագիրները հաճախ են մեջքերում մեծերի խոսքերից, օրինակ՝ Վ. Փափազյանի հուշերում հաճախ ենք հանդիպում Շեքսպիրի հերոսների խոսքերից. «Ադամամուրթը նոր էր սկսել... «Լուսը խավարի հետ կռվում էր», -ինչպես ասում է լեդի Մակբեթը»¹²:

Առաջադիր ժամանակաշրջանի գեղարվեստական վավերագրությունը իմաստուն մտքերի, շրջասությունների, առաձանման խոսքերի հարուստ շտեմարան է: Այսպես՝ «Թատրոնը դերասանի տունն է», «Աղբյուրի ճանապարհին է կուժը կոտրվում», *Ադրիականի թագուհի-Վենետիկ, անարև քաղաք-Լոնդոն, արի ու բարի ժողովուրդ-հայեր, սովեփահայ գրականության ողնաշար-Եդ. Չարենց, մեծ վանեցի-Ա. Խանջյան, նոր Մանուկ Աբեղյան-Պարույր Սևակ, Արցախի արծիվ, նոր Նժդեհ-Մոնթե Մելքոնյան*¹³:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 425:

¹² Վ. Փափազյան, *նույն տեղում*, էջ 131:

¹³ Օրինակները քաղել ենք XX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ գեղարվեստական վավերագրության լեզվից:

Առաձանման խոսքեր՝ «Քառասուն ծոր, ամեն ծորում էլ քառասուն ծոր», «Եթե ժամանակը սրտովդ չէ, դու ժամանակի սրտովը եղիր»։ «Աշխարհս առևտուր է»¹⁴։

Գեղարվեստավերագրական արձակում ըստ անհրաժեշտության հիշատակագրվում են նաև այլ ժողովուրդների թևավոր արտահայտություններ. «Բարևելով՝ ես նրան ասացի Աբու-Լալայի վերադարձի խոսքերը.

- Նորից եկաք ակութն հայրենի։

Նա պատասխանեց հին հույների խոսքով.

- Այո՛, չկա ավելի սրբազան բան, քան ծուխը հայրենի...»¹⁵։

Բառիմաստների նորորակ առկայծումներով, լեզվաոճական բազմազան միջոցներով աչքի են ընկնում Սիլվա Կապուտիկյանի ուղեգրությունները, որոնք երբեմն մատուցվում են այլակերպ հանդերձավորմամբ՝ *օրագրական գրառում, նամակ, վերհուշ* և այլն։ Ուղեգրական պատումները հաճախ են հյուսվում երկխոսության տարբեր դրսևորումներով՝ *հեռախոսազրույց, ինքնազրույց, միակողմանի երկխոսություն, անպատասխան երկխոսություն* և այլն։ Ուղեգրության մեջ ակնառու են հրապարակախոսական, պատմագրական և փիլիսոփայական շերտեր։

Երկխոսության կազմիչ նախադասությունների երանգային տարբեր զուգորդումներով է կառուցված Գուրգեն Մահարու «Չարենց-Նամե» հուշագրությունը։

Վերջին ժամանակներում հոգեբանականությունը հաճախ է անդրադառնում իրականության համակողմանի կառուցման հիմնային հոսքերին։ Իրականության պատկերման յուրովի ձև է շարադրույթը¹⁶ (наратив)։ Այն գրելաոճ է, որով «պատմություն է պատմվում»։ Շարադրույթը սովորաբար կառուցվում է առաջին կամ երրորդ դեմքով։

Հայտնի է, որ հաճախ հնարավոր չէ սահմանազատել միտքը և նրա խոսքային արտադրանքը (տեքստը)։ Լեզուն ոչ միայն մտքեր է արտահայտում, այլև ձևավորում է դրանք շարադրույթի տեսքով։

¹⁴ Վ. Փափագյան, *նույն տեղում*, էջ 44։

¹⁵ Ստ. Զորյան, *Հուշերի գիրք*, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1991, էջ 135։

¹⁶ Շարադրույթ եզրը առաջարկվում է մեր կողմից։

Վերջինս հատվածավորում է ժամանակը ըստ կարևոր իրադարձությունների կամ դեպքերի:

Շարադրության սկզբում նախագծվում է պատումի ընդհանուր շղթան, այնուհետև այն հարստացվում է տարբեր մանրամասներով. արդյունքում առաջադիր ժանրն իր խորքում ձեռք է բերում արարողական գերակայություն:

Հարկ է նշել, որ 20-րդ դարի երկրորդ կեսի գեղարվեստական վավերագրության ժանրի անկապտելի բաղկացյալներից է ինքնակենսագրությունը (օրինակ՝ Պարույր Սևակի «Անցյալը ներկայացածը»):

Ըստ հեղինակի՝ ինքնակենսագրություն գրել նշանակում է վերհիշել անցյալը, բայց ոչ թե տեղափոխվելով անցյալ, այլ անցյալը տեղափոխելով ներկա: Գրողի ձևակերպմամբ՝ «Երեկը դառն ու քաղցր հուշերի օթևան չէ, այլ մտորումների օրրան»¹:

Առաջադիր ժամանակաշրջանի ինքնակենսագրության լեզվատիրույթում գործածական են ներդրյալ նախադասություններ, որոնք ավելի որոշակի են դարձնում հիմնական նախադասության մեկնությունը: Ներդրյալ նախադասություններում ստորոգման հատկանիշն ավելի հստակ է ձևակերպում միտքը. «Հողն ու քարը (դժվար է ասել, թե այստեղ սրանցից ո՞րն է շատ) հանձնվել են սպիտակի պաղ մեղսագործությանը»²:

Հաճախ ներդրյալները ներկայացնում են անվան ճշգրիտ տարբերակը կամ նախկին անվանումը, օրինակ՝ «Բարեբախտություն ունեն այս էջերը գրելու հենց իմ ծննդավայրում՝ Հայկական ՍՍՌ Վեդու շրջանի Սովետաշեն (նախկին Չանախչի) գյուղում»³:

20-րդ դարի երկրորդ կեսի ինքնակենսագրական բնագրերի գեղագիտության մեջ կարևոր տեղ ունի բնանկարը, որը հեղինակային պատմողական խոսքի շերտերից է: Բնանկարը սովորաբար արտահայտում է հեղինակի և բնորդի ներքին հույզերը ու ներդաշնակվում դեպքերի, իրադարձությունների զարգացմանը⁴: Բնության և հերոսի

¹ Պ. Սևակ, *Անցյալը ներկայացած*, «Սովետական գրականություն» ամսագիր, Երևան, 1989, հմ.1, էջ 129-133:

² Նույն տեղում, էջ 130:

³ Նույն տեղում, էջ 130:

⁴ Լ.Եզեկյան, *Հայոց լեզվի ոճագիտություն (ուսումնական ձեռնարկ)*, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 2003, էջ 370:

տրամադրության փոխներթափանցում է հետևյալ հատվածը. «Հորիզոնը արնագույն է: Ասյան քարի մոտից մենք ահով նայում էինք մայրամուտի վախեցնող կարմրին: Կարծես արևը սպանվել է և արնաքամ է դառնում: Բա առանց արևի մեր աղունը ո՞նց պիտի չորացնենք»¹:

20-րդ դարի երկրորդ կեսի գեղարվեստական վավերագրության տիրույթում ուրույն տեղ են գրավում Գարեգին Բեսի հուշանովելները: Դրանք փոքրիկ հուշ-դիպվածներ են հայ գրողների կյանքից, որոնք հաճախ ամփոփվում են իմաստախոսություններով՝ ամբողջացնելով հուշագրական արձակը. Ներկայացնենք հուշանովելների վերջաբաններից մեկ-երկուսը. «Բնությունը կյանքի կողքին մահ է ստեղծել: Ամենամեծ պարզևը տվել է մարդուն, հետո իր ձեռքով էլ հետ խել նրանից: Անեկդոտ է: Տարիքիս հասնեք, կհասկանաք»²: Կամ՝ «Պապը նայելով թոռանը ուզում է ապրել. երկա՛ր, շատ երկար ապրել: Բայց գիտի, հնարավոր չի. ապրելը սահման ունի: Թոռն էլ գիտի էդ սահմանը, բայց նայելով պապին՝ ուզում է, որ նա ապրի երկա՛ր, շատ երկար»³:

Գեղարվեստական վավերագրության բնագրերում տեսանելի են նաև ներժանրային դրսևորումներ: Մի քանի ընդհանուր լեզվակառուցվածքային սկզբունքներ երևում են առնչակից ժանրերում:

Ինչպես նշում է 20-րդ դարի գեղարվեստական վավերագրության հեղինակներից Վարդգես Պետրոսյանը, համաշխարհային գրականության «ամենակենսական երակներից մեկը վավերական ուղղությունն է, և թող ոչ ոք չկարծի, թե սա երկրորդ կարգի գրականություն է»⁴:

Այս առումով հետաքրքրական է հուշագիր Ռուբեն Զարյանի այն միտքը, թե «հետազոտող բանասերին երկրորդել կարելի է, գերազանցել նույնպես, իսկ հուշագիրն ինչ-որ առումով անփոխարինելի է... Հուշագիրը հաճախ պատմում է այն, ինչ միայն իրեն է հայտնի»⁵:

¹ **Ս. Խանզադյան**, *Հորս հետ և առանց հորս (ինքնակենսագրական վիպակ)*, Երևան, «Սովետ. գրող» հրատ., 1986, էջ 68:

² **Գ.Բես**, *Երկեր երեք գրքով, գիրք երրորդ*, Երևան, «Սովետ. գրող» հրատ., 1981, էջ 344-345:

³ Նույն տեղում, էջ 354:

⁴ **Վ. Պետրոսյան**, *Հավասարում բազմաթիվ անհայտներով*, Հրապարակախոսություն, վավերագրական արձակ, Երևան, «Սովետ. գրող» հրատ., 1977, էջ 412:

⁵ **Ռ.Զարյան**, *Հուշապատում*, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1975, էջ 5:

Դիտարկելով XX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ գեղարվեստական վավերագրության բնագրերը՝ նկատում ենք բնութագրական այլ հատկանիշներ.

ա. չեն գրվում ամբողջական ինքնակենսագրություններ, այլ ներկայացվում է մի հատված կենսապատումից:

բ. Պատմվում են էական դեպքեր՝ նորավեպի հատկանիշներով:

գ. Հուշերում խախտված են ժամանակային սահմանները:

դ. Առավել հաճախ են հանդիպում ռուսերեն արտահայտություններ և մեջբերումներ ռուս գրողներից:

Այսպիսով՝ ուսումնասիրելով 20-րդ դարի երկրորդ կեսի արևելահայ գեղարվեստական վավերագրության լեզվաոճական դաշտը, նկատում ենք տիպաբանական հետևյալ նշանների առկայություն՝

ա. բովանդակային՝

1. անցյալի իրականության պատկերում,
2. հասարակական-պատմական-գրական կյանքի պատկերում,
3. փաստագրական և գեղարվեստական տարրերի ընդգրկում,
4. հեղինակի կենսապատում (ինքնակենսագրական տարրեր,

կյանքի մանրամասներ):

բ. ձևակառուցվածքային՝

1. արձանագրային կառուցման սկզբունք,
2. տեղեկատու բնույթ, օրվա, ամսվա, տարեթվի նշում,
3. դիմանկարի և բնանկարի կերտում,
4. պատմողական և նկարագրական խոսքի դրսևորում,
5. մենախոսության և երկխոսության կառույցներ,
6. դեպքերի համաժամանակյա և տարժամանակյա գրառում:

գ. ոճային-ժանրային՝

1. լեզվաոճական տարատեսակ շերտեր,
2. պատկերավորման-արտահայտչական համակարգ,
3. լեզվական տարբեր դրսևորումների փոխներթափանցում:

SUMMARY
SEVERAL ISSUES ON THE FICTION DOCUMENTARY OF THE EASTERN
ARMENIAN IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY

GALSTYAN ASHOT

In the second half of the XX century the fiction documentary of Eastern Armenian had progress in terms of linguistic structure. In light of this, the memoranda prose has the biggest weight (memory -portraits, autobiography, novel memorandum, travel story and so on). In the discourse of memoranda there are interesting qualities in terms of word stock, word formation, grammar, which are characterized according to typological descriptors: meaning, form and structure, style and genre. Contemporary fiction documentary is a rich repository of wise ideas, idioms and sayings. Portraits and scenery, which are built upon various linguistic-stylistic bases have a quintessential role in documentary originals.

Key Words: *Fiction-documentary, portrait, memorandum, autobiography, dialogue, proper names, honorific, wise ideas.*

РЕЗЮМЕ
НЕКОТОРЫЕ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПО ВОСТОЧНО-АРМЯНСКОЙ
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ДОКУМЕНТАЛИСТИКЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА
ГАЛСТЯН АШОТ

Во второй половине XX века восточно-армянская художественная документалистика достигла заметного прогресса в смысле языкостроения. На фоне этого ощутимый вес имела мемуарная проза (портрет, автобиография, рассказ, путевые заметки и др.). В языке мемуаров присутствуют лексические, словообразовательные, грамматические примечательные факты, которые рассматриваются типологическими характеристиками: содержательными, структурными, жанрово-стилистическими. Художественная документалистика данного времени – сокровищница мудрых мыслей, перифраз, пословиц. В эстетике мемуарных подлинников важное место имеют портрет и пейзаж, которые строятся различными стилистическими основами.

Ключевые слова: *художественная документалистика, портрет, мемуары, автобиография, диалог, собственное имя, форма обращения, мудрые мысли.*

ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

19. ՍԱՄՈՒԵԼ ՖԻԼԻՊ ՀԱՆԹԻՆԳԹՈՆ ՔԱՂԱՔԱԳԵՏՆ ՈՒ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐԸ ՇԻՐԻՆՅԱՆ ԼԵՎՈՆ

Քանալի բառեր՝ արդիականացում, քաղաքակրթությունների բախում, քաղաքական ռեժիմ, քաղաքական պայքեր, Հանթինգթոն:

Սամուել Ֆիլիպ Հանթինգթոնը (Նյու Յորք, 1927 թ. ապրիլի 18-ին - 2008 թ. դեկտեմբերի 24, Մարտաս-Վինյարդ, Մասաչուսեթս) ԱՄՆ-ի առաջատար և հանրահայտ քաղաքագետներից մեկն է: Սովորել է Յեյլի (բակալավր, 1946), Չիկագոյի (մագիստր, 1949), Հարվարդի (դոկտոր, 1951) համալսարաններում: Դասավանդել է Հարվարդում, ղեկավարել է Կոլումբիայի համալսարանի Պատերազմի և խաղաղության պրոբլեմների ուսումնասիրության ինստիտուտը, Հարվարդի համալսարանի Միջազգային հարաբերությունների կենտրոնը, խորհրդատվություն է իրականացրել ԱՄՆ-ի պետդեպարտամենտում, Միջազգային զարգացման գործակալությունում, ԱՄՆ պաշտպանության նախարարությունում՝ ԱՄՆ-ի նախագահ Ջիմի Քարտերի վարչակարգի համար: Հիմնադրել է «Foreign Policy» (1970 թ.) ամսագիրը: Եղել է Ջոն Օուլինի անվան ռազմավարական հետազոտությունների միջազգային ինստիտուտի տնօրենը: Հարվարդի համալսարանի պրոֆեսոր է, Գիտությունների և արվեստների ամերիկյան ակադեմիայի իսկական անդամ (1965 թ.-ից): 1948թ. ընտրվել է Քաղաքական գիտությունների ամերիկյան ընկերակցության (ասոցիացիա) փոխնախագահ, 1985-ին՝ նախագահ:

Հանթինգթոնի հետաքրքրությունների շրջանակում են ժողովրդավարության և քաղաքական զարգացման ընդհանուր պրոբլեմները, քաղաքագիտության համեմատական հետազոտությունների ոլորտը, արտաքին քաղաքականության և միջազգային հարաբերությունների հարցերը, ռազմական քաղաքականության և ազգային անվտանգության հիմնախնդիրները, մշակութային (նաև քաղաքական) ինքնության և քաղաքակրթությունների փոխհարաբերությունների խնդրակարգը, արդիականացման տեսության և պրակտիկայի, ապագայի վերակառուցման հիմնահարցերը և այլն:

Գրել է շատ և հիմնարար աշխատանքներ, որոնց շարքում առանձնանում են.

1. The Soldier and the State: Theory and Politics of Civil-Military Relations (Չինվորը և պետությունը. քաղաքացիա-զինվորական հարաբերությունների տեսությունն ու քաղաքական տեսանկյունները), Cambridge (Mass.), London, 1957;
2. Political Order in Changing Societies (Քաղաքական կարգը փոփոխվող հասարակություններում), New Haven and London, Yale University Press, 1968;
3. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century (Երրորդ ալիքը. Ժողովրդավարացումը XX դարի վերջին), Norman and London, University of Oklahoma Press, 1991;
4. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order (Քաղաքակրթությունների բախումը և աշխարհակարգի վերափոխումը), N. Y., 1996;
5. Who are we? The Challenges to American National Identity (Ո՞վ ենք մենք. մարտահրավերներ ամերիկյան ազգային ինքնությանը), և այլ հետազոտություններ:

Ճիշտ է, Ս. Հանթինգթոնը վերջին տարիներին աշխարհում, այդ թվում նաև մեզանում, հայտնի դարձավ «քաղաքակրթությունների բախման» աղմկահարույց հայեցակարգով, սակայն պակաս կարևոր չէ նաև նրա ծառայությունը զարգացող երկրների արդիականացման (մոդեռնիզացիա) տեսության մշակման գործում (տե՛ս հիմնականում «Քաղաքական կարգը փոփոխվող հասարակություններում», 1968):

Այս աշխատանքով առաջին հերթին վերանայվեց և հիմնավորվեց ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը զարգացող երկրներում՝ տեսականորեն, և միաժամանակ եղավ պատմահամեմատական մեթոդի կիրառմամբ՝ աշխարհում ընթացող (Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո) քաղաքական գործընթացների բնութագիրը:

Բանն այն է, որ Լատինական Ամերիկայի, Ասիայի և Աֆրիկայի բազմաքանակ երկրների՝ երրորդ աշխարհ, ազատագրումը և ձգտումը ընդգրկվել ժամանակակից արդյունաբերական-քաղաքակրթական

երկրների առաջին աշխարհի, շրջանակներ և հասնել նրանց զարգացման մակարդակին, ցույց տվեցին խզումը ավանդական (տրադիցիոն) հասարակության արժեքային համակարգից և կյանքի որակից:

Արևմտյան հասարակագիտական միտքը երրորդ աշխարհի աստիճանական վերափոխումները դիտում էր որպես արևմտյան տիպի (տեսակի) հասարակության ստեղծում: Ուստի և «արդիականացումը» նրա կողմից նույնացվեց «արևմտականացման» «վեստերնիզացիայի» (անգլ. western-արևմտյան) հետ:

Բազմակողմ և բազմապլան քննադատները, ընդհանրացնելով տարբեր երկրների փորձը, ըստ էության հստակեցրին «արդիականացման» խնդրակարգը.

- տնտեսական աճ,
- արդյունաբերականացում (ինդուստրիալիզացիա),
- քաղաքայնացում (ուրբանիզացիա),
- շուկայական հարաբերությունների վերածում տնտեսավարման բազմակազմ (ունիվերսալ) սկզբունքի,
- մասնավոր սեփականության ինստիտուտի համախմբում (կոնսոլիդացիա) և դրա հիմքի վրա ձեռներեցության զարգացում,
- գրագիտության և հաղորդակցության արդի միջոցների տարածում,
- անհատի առանձնացում-մեկուսացում,
- սոցիալական կապերի դիմազրկում-քայքայում,
- բանական (ռացիոնալ) աշխարհընկալման մշակում և ապակրոնականացում,
- իրավական կարգի և քաղաքական կառուցվածքի ժողովրդավարական ձևերի ներդրում,
- կենտրոնացված ազգային պետությունների ստեղծում:

Իսկ արդիականացման տեսության ընդհանուր թուլությունը երկնյութում (դիխոտոմիա) էր, զարգացող երկրների սոցիալ-տնտեսական և մշակութային-մարդաբանական բնութագրերի հակոտնյա (անտիպոտ) պատկերացումը: Նրանց միջև եղած տարբերությունները հանգում էին մի շարք հակադրությունների. գյուղատնտեսական (ագ-

րարայինների) և արդյունաբերական (ինդուստրիալների), սահմանափակ նյութական պաշարների վերաբաշխողի, հասարակական պահանջմունքների կարգավորողի և արտադրության ու պահանջմունքների անսահմանափակ աճի կողմնորոշվածների, կամ(ք) իշխանականների (ավտորիտարներ) և ազատականների (լիբերալներ), ստորակարգայինների (հիերարխիկներ) և էգալիտարների (հավասարապաշտներ), փակի և բացի, ընտանեվարականի (նվիրվածություն առաջնային սոցիալական բջջին) և քաղաքացիականության (լոյալություն հասարակության և պետության հանդեպ), լուծված (քայքայված) անձի և ինքնուրույն անհատի, համաձայնողականի (կոնֆորմիստ) և ստեղծագործական անձի և այլն:¹

Այս պարագայում «ծախ» մասը ավանդական հասարակության սյունակն է իր [չափորոշիչներով], «աջը»՝ արդի հասարակության մոդելը: Ընդամին՝ «ավանդականի» և «արդիականության» վիճակների միջև չէր պատկերացվում որևէ պատմական տարածք: Իդեալական «արդիականացման» սխեման ենթադրում էր երրորդ աշխարհի երկրների խզում իրենց անցյալից, հրաժարում ժառանգությունից առհասարակ, ամբողջական ձերբազատում մշակութային ավանդույթներից:

Սակայն անցած դարի 50-60-ական թվականների սկզբնական շրջանի խանդավառությունը «իդեալական մոդեռնիզացիայի» տեսանկյունից տեղափոխվեց ավելի հավասարակշիռ կեցվածքի «տարածք»: արդիականացումը սկսեց դիտարկվել որպես տևական էպոխա՝ հազեցած հին ու նոր ձևերի հավանական միավորումով: Նահանջեց հախուռն բացասական վերաբերմունքը ավանդականության հանդեպ, ձևավորվեց կոնստրուկտիվ և տարբերակված մոտեցում նրա առանձին տարրերի հանդեպ, սկսվեց նրանց մասնակի և ընտրողական կիրառություն արդիականացման ռազմավարության մեջ:

Վերանայման մեջ կարևոր տեղ զբաղեցրին քաղաքական հարցերը: Արդիականացման քաղաքականությունը ծնեց երրորդ աշխարհում քաղաքական հեղաշրջումներ, սոցիալական ցնցումներ, հասարակությունը հետ շարժվեց իդեալականացման նշաձողերից: Խնդիր

¹ St' u Гордон А.В. Сэмюэль Хантингтон и его концепция политической модернизации.- Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Пер.с англ.М; 2004, էջ 10:

դարձավ քաղաքական կարգի և սոցիալական կայունության պահպանությունը՝ զարգացում ապահովելու համար: Այս խնդրակարգի լուծումներին էլ նվիրեց «Քաղաքական կարգը փոփոխվող աշխարհում» աշխատությունը Ս. Հանթինգթոնը: Ճիշտ է, աշխատանքը նվիրված էր երրորդ աշխարհի արդիականացման հիմնախնդրին և ԱՄՆ-ի «զարգացման քաղաքականության» վրիպումներին տվյալ երկրներում, սակայն XX դարի 60-ական թվականների ճգնաժամային երևույթները ԱՄՆ-ում (աֆրո-ամերիկացիների հզոր շարժումը, «Սև հովազների» ելույթները և բողոքը վիետնամական պատերազմի դեմ, նախագահ Ջոն Քենեդու սպանությունը) հասարակագետներին պարտադրեցին մտորել ԱՄՆ-ի ճակատագրի մասին, այդ թվում և արդիականացման տեսաբանների, հատկապես «զարգացման սոցիոլոգիայի» ներկայացուցիչների: Ուստի և տվյալ հետազոտության մեջ ուշադիր ընթերցողը կգտնի դիտողություններ *սահմանադրական կարգի, հասարակական կարծիքի*, ԱՄՆ-ի պաշտոնական գաղափարախոսության մասին և դիտարկումներ երկրի *քաղաքական կառուցվածքի* կատարելագործման վերաբերյալ:

Ընդհանրացնելով տվյալ ժամանակաշրջանում ԱՄՆ-ի և արևմտաեվրոպական փորձը՝ Ս. Հանթինգթոնը հանգում է գլխավոր եզրակացության՝ ձևակերպում է լիբերալ դեմոկրատիայի որոշ պոստուլատների ուղղումները և մերժում է լիբերալիզմի որոշ հիմնադրույթներ: Հանթինգթոնի համար երկրի արդիականացման և դեպի այժմեականություն նրա շարժման համար ելակետային չափանիշը ամենևին էլ *ազատությունը* չէ, այլ *քաղաքական ռեժիմի (վարչակարգ) արդյունավետությունը*: «Կարգը կարող է լինել առանց ազատության, սակայն չի կարող լինել ազատություն առանց կարգի»:

Հետևելով արդյունավետ կառավարման չափանիշին՝ Ս. Հանթինգթոնը շրջանցում է «սառը պատերազմի» ժամանակների դոգմաներից մեկը. գլխավորը պետությունների միջազգային դասակարգման մեջ կառավարման ձևը չէ, այլ կառավարելիության աստիճանը: Այդ պատճառով էլ «ընդօրինակման» համար տիպար է, նույնքան էլ գրավիչ, XX դարի կառավարման «կրեմլյան» համակարգը, որքան և «վերսայանը», XVII-XVIII դդ. ֆրանսիական միահեծանությունը կամ XIX դարի «վեստմիստերյանը» (անգլիական պառլամենտարիզմը):

Ըստ Հանթինգթոնի՝ զարգացող երկրներում ազատական դրույթները հաճախ են վնաս հասցնում քաղաքական զարգացմանը: Իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը կարող է քառս առաջացնել կառավարման գործընթացներում, իսկ «ազատ և ազնիվ ընտրություններից» հաճախ օգտվում են վերափոխումների հակառակորդները: Մինչդեռ, քաղաքական արդիականացման մեջ, *գլխավորը*, ըստ Հանթինգթոնի, *քաղաքական ինստիտուտների ձևավորումն է, որոնք կարողունակ կլինեն ազգաբնակչության ամենալայն շերտերին ընդգրկելու այդ վերափոխումների մեջ, միաժամանակ այնքան ինքնուրույն (ավտոնոմ), որ չենթարկվեն ամբոխավարական (պոպուլիստական) կամ լոբբիստական (շահախումբ) ճնշումների*: Կառավարման համակարգը ինստրումենտալ (գործիքային) արժեք չէ, որ ունի որպես այս կամ այն շահերի համար գործիք, այլ ինքնին արժեք: Հենց իշխանության ինքնին արժեք լինելը և ինքնուրույնությունը թույլ են տալիս պաշտպանել ընդհանուր շահեր և հասնել հասարակական կոնսենսուսի (համաձայնության): «Ինչ լավ է նախագահական իշխանության համար, լավ է երկրի համար»:

Հանթինգթոնը մերժում է հասարակության մեջ պետության դերի վերաբերյալ «մինիմալիստական» հայեցակարգերը: Հանթինգթոնը պաշտպանում է ուժեղ և ակտիվ իշխանության թեզիսը, գտնելով, որ միայն այդպիսի իշխանությունն է պահանջված երկրի զարգացման համար: Ըստ Հանթինգթոնի՝ արդիականացման հաջողությունը կախված է արմատական վերափոխումներ իրականացնելու քաղաքական համակարգի ընդունակությունից, որոնք պետք է ընդգրկեն ոչ միայն ինստիտուցիոնալ համակարգը, այլև հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները, ներառյալ հասարակական գիտակցությունը (արժեքները, մոտիվացիաները՝ շարժառիթները, վարքի կանոնները, անձի կառուցվածքն ու նրա ինքնության սահմանումը): Պակաս կարևոր չէ ինքն իրեն վերակազմելու իշխանության կարողությունը՝ ռացիոնալացնելով կառավարման ձևն ու բնույթը:

Իշխանության ռացիոնալացման (լավարարացման) և ինստիտուցիոնալացման ճանապարհին էլ կարելի է հաղթահարել պետական իշխանությանը ուղեկցող այնպիսի ծախքեր, ինչպիսին կոռուպցիան է: Հանթինգթոնն առաջարկում է կոռուպցիայի խնդիրը դիտարկել

պատմական տեսանկյունից: Նրա կարծիքով, կոռուպցիան պայմանավորված է քաղաքական զարգացման որոշակի մակարդակով և որևէ հասարակության ավանդույթներով: Հանթինգթոնի կարծիքով *կոռուպցիան* ավելի շատ բնորոշ է կայսերական տեսակի կենտրոնացված համակարգերին, քան ֆեոդալական-հիերարխիկ (ստորակարգային) պետություններին: Սակայն բոլոր դեպքերում այդ ունիվերսալ (համապարփակ) սոցիալական երևույթը դառնում է սուր պրոբլեմ արմատական հասարակական վերափոխումների ժամանակ (շրջանում): Եվ «ավանդականից» դեպի արմատականություն» անցման շրջանում կոռուպցիան չի կարելի դիտել որպես բացարձակ չարիք: Հակառակը, տվյալ պարագայում կոռուպցիան կատարում է որոշակի ֆունկցիոնալ դեր, ապահովելով արդիականացման պաշտպանությունը այն խմբերի կողմից, որոնք հակառակ պարագայում դուրս կգային իշխանությունների վերափոխման քաղաքականության դեմ: Այն դառնում է որոշակի իմաստով շանթարգել: Հանթինգթոնը զգուշացնում է կոռուպցիայի դեմ արագացված պայքարից: Խնդրի լուծումը Հանթինգթոնը տեսնում է հասարակության աստիճանական զարգացման մեջ, առաջին հերթին համակարգի համակողմանի կատարելագործման մեջ, որ նույնն է թե, ըստ Հանթինգթոնի, նրա ինստիտուցիոնալացման:

Ուշագրավ է Հանթինգթոնի քննադատական վերաբերմունքն աղքատության դեմ պայքարի ռազմավարությանը: Բախվելով զարգացող երկրներում արդիականացման ծախսողումներին և անկայունության աճին՝ ամերիկյան լիբերալ շրջանակները դրա պատճառ համարեցին աղքատությունը և սկսեցին բռնությունների պատճառները տվյալ երկրներում որոնել ազգային արդյունքի մեծության մեջ (մեկ շնչին ընկնող): ԱՄՆ-ը դրան հակադրեց «զարգացման քաղաքականության» իր դոկտրինան որոշակի իմաստով, այն հասկանալով որպես յուրահատուկ «Մարշալի պլան», կազմակերպելով երրորդ աշխարհի երկրների համար ԱՄՆ-ի և Արևմուտքի կողմից ֆինանսական և տնտեսական զանգվածային օգնություն: 60-ական թվականների վերջերին այդ քաղաքականությունը տապալվեց:

Այդ քաղաքականությունը, սակայն, հավերժացրեց թույլ զարգացությունը (թերզարգացությունը)՝ խրախուսելով ազգաբնակչության

որոշակի շերտերի մակաբուծականությունը (պարագիտիզմ) և ամրացնելով հետադեմ վարչակարգերը: Այդ իսկ պատճառով երրորդ աշխարհի առողջ էլիտայի մոտ այդ քաղաքականությունը դիտվեց որպես «առևտուր, բայց ոչ օգնություն»: Այլ կերպ, ազգային էլիտան Արևմուտքից առաջին հերթին սպասում էր ազգային զարգացման պայմանների լավացում, առաջին հերթին տնտեսության զարգացող ճյուղերի արտահանության հեշտացում, կարճ ներդրումներ իրենց երկրների զարգացման մեջ, և ոչ թե բարեգործություն աղքատների համար (հանդես): Ս. Հանթինգթոնը մերժում է տարածված տեսակետը (Ու. Ռոսթոու), թե տնտեսական օգնության և տնտեսական զարգացման, տնտեսական զարգացման և քաղաքական կայունության միջև գոյություն ունի ուղիղ պատճառական կապ: Հայացքների նման համակարգը Հանթինգթոնը դիտում է որպես «դոգմա», որը, ըստ նրա, հատուկ է «ամերիկյան մտածողությանը»:

Դուրս գալով ինստիտուցիոնալ պարադիգմայի շրջանակներից՝ Հանթինգթոնը թույլ էր տալիս զարգացման պրոբլեմները քննարկել քաղաքակրթական մոտեցման շրջանակներում: [Կառուցվածքաֆունկցիոնալիստական երանգով ինստիտուցիոնալիզմից (հիմնադիրն է Թալկոթ Պարսոնսը) ընդհանուր ուղղության մեջ դեպի քաղաքակրթական տեսություններ: Հանթինգթոնը, սակայն, չի շարժվում այնքան առաջ, ինչքան Շմուել Այզենշտատը²]: Սակայն ավելի կարևոր է ցույց տալ այդ շարժման սկիզբը:

Այն արտահայտված է ինստիտուտների ոչ որպես հիմնարկների (հիմնարկությունների) ըմբռնման մեջ, այլ որպես սոցիալական կյանքի հիմնարար նորմերի, որոնց կայունությունը պայմանավորված է նրանց լեգիտիմության ճանաչումով (ընդունմամբ) հասարակական գիտակցության ոլորտում: Բնորոշ է և Հանթինգթոնի կողմից «մոդեռնիզացիա» հարացույցի մեկնաբանությունը, որտեղ առաջին պլան են մղվում արդիականացող հասարակության ներկայացուցիչների գիտակցության մեջ տեղաշարժերը: Հանթինգթոնը «Քաղաքական կարգը...» աշխատանքում գրում է, որ «արդիականացումը հնարավոր չէ, քանի մարդիկ չեն զգում փոփոխությունների հնարավորությունը: Ամենից

² St'eu Эйзенштадт Ш., Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций. Пер.с англ., М., 1999:

առաջ արդիականացումը ենթադրում է հավատ մարդկային ընդունակության հանդեպ՝ իմաստավորված գործունեությամբ փոխել իր բնութենական (բնական) և սոցիալական շրջապատը: Փոփոխությունների գիտակցությունը սկսում է ձևավորվել, երբ մարդիկ համոզվում են հասարակությունը և բնությունը հասկանալու հնարավորության մեջ և այդ հնարավորության ընկալումը վերածվում է համոզմունքի (դառնում է համոզմունք), որ հասարակական կյանքը և բնական միջավայրը կարող են վերահսկվել մարդու կողմից համապատասխան այն նպատակների, որոնք նա իր առջև է դնում: Դա ենթադրում է «պրոմեթևսյան ազատագրում», ֆատալիզմի հաղթահարում գիտակցության մեջ, նրա ազատագրում հավատից, պատմության աստվածների կամքին և ճակատագրին ենթարկվածությունից (ճակատագրի և աստվածների կամք): [Այսպես Հանթինգթոն քաղաքագետի ինստիտուցիոնալ մոտեցում է մտնում Պրոմեթևսի առասպելը՝ նրա քաղաքակրթական նշանակությամբ հանդերձ, անձի պրոմեթևսյան տիպը, որը և միայն կարող է դառնալ արդիականացածության սուբյեկտ: Ընդամին «Քաղաքական կարգի...» հեղինակը հետ է կանգնում այդ առասպելի ֆունդամենտալիստական սահմանումներից որպես եվրոպական քաղաքակրթության բացառիկության վկայություն: Նրա մեկնաբանությամբ այն մշակութային-պատմական ֆենոմենը, որի հաստատման գործընթացը ոչ եվրոպական աշխարհում դարձավ արդիականացման տեսության առարկա և որի ձևավորման օջախը XVII-XVIII դարերում եղավ Արևմտյան Եվրոպան, ունիվերսալ նշանակություն ունի]:

Քանի որ այդ դիրքորոշումը («արդիականացվածության» ունիվերսալության մասին պատկերացումը, այսինքն՝ Եվրոպայում նոր ժամանակներում («modern») ծնված քաղաքակրթությունը) Հանթինգթոնը վերանայեց «քաղաքակրթությունների բախման» հայեցակարգում, պետք է նշել, թե ինչից էր նա մեկնում քաղաքական արդիականացման տեսությունը, դիմելով քաղաքակրթական մոտեցմանը: Հատկապես քաղաքակրթական մոտեցման ունիվերսալիստական տարրերն էլ դիտում է «Քաղաքական կարգի...» հեղինակը հեղափոխության խնդրակարգը քննելիս: Հիշելով այն կարծիքը, թե տվյալ

պատմական երևույթը Արևմուտքի առանձնահատկությունն է, կատարում է և կարևոր ուղղում. «Հեղափոխությունը արդիականացման բնորոշ նշան (հատկանիշ) է»:

Ճիշտ է, Հանթինգթոնը տիպականացված տարբերություն է մտցնում «արևմտյան» և «արևելյան» հեղափոխությունների միջև, սակայն դա տարբերություն է սոցիալական հեղափոխության և այսպես կոչված «վերևից» կատարված հեղափոխությունների (պետական հեղաշրջում) միջև: Թերևս «քաղաքակրթությունների բախման» ապագա տեսաբանի համար պատահական չէ «արեալային» (տարածքային, տեղային) քաղաքակրթությունների (այսինքն՝ մշակութային-պատմական կազմավորումներ, որոնք ամրագրված են աշխարհագրական որոշակի տարածքի, արեալի վրա)՝ «Արևելք-Արևմուտք» դասական անտինոմիայի (ներհակության) օգտագործումը: «Քաղաքական կարգում...» դա դիտվում է սոսկ տուրք եվրոպակենտրոն ավանդույթին: Դրա համար էլ «Քաղաքական կարգում...» ֆրանսիականի կողքին «արևմտյան» են դիտվում նաև ռուսական, մեքսիկական և, մասնակիորեն, չինական հեղափոխությունները:

Նման հեղափոխությունները, որոնք Հանթինգթոնը անվանում է նաև «մեծ», ի տարբերություն ամերիկյանի, ունեն խոր սոցիալական բովանդակություն (որը հատկապես հստակ իրեն դրսևորեց քաղաքացիական պատերազմով), գիտնականը դիտում է ավելի շուտ բացառություն, քան կանոն մոդեռնիզացիայի համար: Սակայն այդ հետևությունը, որ տարբերվում է մոդեռնիզմի պոստուլատներից (հիմնադրույթներից), չի կարելի անվանել զիջում լիբերալիստական հակահեղափոխությանը: Թեկուզև հեղափոխությունները գիտնականի համար ճակատագրական անխուսափելիություն չեն, նրանք դառնում են որոշակի իրադրություններում անհրաժեշտություն: Տվյալ պարագայում, արձանագրում է Հանթինգթոնը, իսկապես անհուսալի հասարակությունները նրանք չեն, որոնց սպառնում է հեղափոխությունը, այլ նրանք, որոնք չեն կարող իրականացնել այն:

Խոսելով սոցիալական հեղափոխությունների նախադրյալների մասին՝ «Կարգի» հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում գյուղացիական դիրքորոշման վրա: Հանթինգթոնի համար բնորոշ է միջին խավի կամ այս կամ այն տեսակի (բնույթի) էլիտաների դիրքորոշման

շեշտադրումը: Ըստ էության, երբ Հանթինգթոնը գրում էր իր աշխատանքը, լիբերալ պատմաբանների մի թևը՝ «ռևիզիոնիստները», գտնում էին, թե «էլիտաների հեղափոխությունն» է (այլ ոչ թե գյուղացիական ապստամբությունները կամ քաղաքային ստորին խավերի ելույթները), որ որոշում է հեղափոխության բովանդակությունը:

Ընդհակառակը՝ Հանթինգթոնը հակված է ընդգծելու քաղաքային միջին դասակարգի հնարավորությունները, եթե նա չի ստանում գյուղացիական զանգվածների օժանդակությունը: Իսկ գյուղացիներին հեղափոխությանը մասնակցելու համար ծանրակշիռ հիմնավորումներ են պետք, և ոչ մի ագիտացիա էլ չի փոխարինի գյուղացիական շահագրգռվածությանը: «Մտավորականությունը կարող է իր դաշնակցին գտնել հանձինս հեղափոխական գյուղացիության, սակայն նա չի կարող գյուղացիությանը հեղափոխականացնել»՝ ընդգծելով խորքային սոցիալական գործոնները: Սոցիալական գործոնների դերը գիտնականը ցույց է տալիս նաև խորքային ռեֆորմների անցկացման մեջ: Նրա կարծիքով վերջիններս պատմության մեջ ավելի հազվագյուտ երևույթներ են, քան հեղափոխությունները, իսկ արմատական-համընդգրկուն ռեֆորմացման (բարեփոխումների) հաջողությունը պարզապես հնարավոր չէ: Պատճառն այն է, որ առանձին ռեֆորմներին դիմադրող ուժերը միավորվում են ռեֆորմների ընդհանուր կուրսի (ուղեգծի) և այն իրականացնող իշխանությունների դեմ: Արդյունքում քաղաքական մոբիլիզացիան (զորակոչ, հավաքագրում, համախմբում) ընդգրկում է ոչ այն խմբերին, ոչ այն ժամանակ և ուղղվում է ոչ այն խնդիրների լուծմանը: Անդրադառնալով Ալեքսանդր II-ի ռեֆորմներին՝ Հանթինգթոնը ապացուցում է, որ նման արմատական վերակազմությունները «վերևից», հաճախ տանում են դեպի հեղափոխությունների նախերգանք, փոխանակ նրա կանխմանը: Ռեֆորմների հաջողության համար, գտնում է Հանթինգթոնը, անհրաժեշտ է քաղաքական ղեկավարության պետական իմաստությունը, այն դեպքում, երբ հեղափոխության իրականացման համար առաջին պլան է մղվում քաղաքական կազմակերպության դերը: Սակայն, քաղաքական ինստիտուտների ինքնարժևորումը վերջին հաշվով իշխանությանը հաղորդում է ինքնագոհ բնույթ: [Լենինը, ինչպես կարծում էր Հանթինգթոնը, գլխավայր շուռ տվեց Մարքսի ուսմունքը, իսկ իր

կուսակցությունը կառուցելիս հրաժարվեց դասակարգային մոտեցումից՝ նրան հաղորդելով ինքնաբավ կորպորատիվ ինստիտուտի գծերը]:

Ընդհանրապես «Քաղաքական կարգում...» կուսակցությունը դրվում է քաղաքական տեսության և արդի աշխարհի պրակտիկայի վերևում: «Արդիականացվող աշխարհում քաղաքական կազմակերպությունը նշանակում է կուսակցական կազմակերպություն»: Հեղինակն իր դրույթը ամրագրում է արդիականացող պետությունների բազմաթիվ օրինակներով: Ընդամին Հանթինգթոնի համար միակուսակցական, բազմակուսակցական կառուցվածքի և գերիշխող կուսակցական համակարգով՝ տարբերությունը բացառապես քանակական է: Կարևոր է, որ նրանք կարողանան գլուխ բերել իրենց հիմնական խնդիրը՝ քաղաքական կարգի ինստիտուցիոնալացումը, դրանով իսկ ապահովելով կայունությունը հասարակության մեջ: Իր հետևություններին մաթեմատիկական հավասարումներին հատուկ հստակություն հաղորդելու Հանթինգթոնի ձգտումը, որ առկա է «Քաղաքական կարգում», հատկապես «քաղաքակրթությունների բախման» հայեցակարգին, նկատում է Ա.Վ.Գորդոնը, «Քաղաքական կարգի» ընթերցողը պետք է հաշիվ տա իրեն, թե դա ինչ քաղաքական եզրակացությունների «մաթեմատիկական անցման» ետևում է թաքնվում՝ առավել պարզ տեսական մոդելներից բարդ կոնստրուկցիաներին նախապատվություն տալը, որ կոչված են հաշվի առնել բազմակողմ քաղաքական իրականությունը:

«Քաղաքական կարգի...» «վճռական արժանիքը, - իրավացիորեն հայտարարում է Ա.Վ.Գորդոնը, - հեղինակի մտածողության սթափությունն է, որը հակված չէ ենթարկվելու գաղափարական վարդապետությունների և գիտատեսական կանխադրույթների հիպոսին: Հանթինգթոնը որոնում է իր ճանապարհը և մոտեցման յուրօրինակության մեջ է, վերջին հաշվով, թաքնված նրա հետևությունների ուսանելիությունը»:³

³ St'u Гордон А.В. Сэмюэль Хантингтон и его концепция политической модернизации, էջ 18:

SUMMARY
SAMUEL PHILLIPS HUNTINGTON
POLITICAL SCIENTIST AND STRATEGIST OF MODERNIZATION
SHIRINYAN LEVON

In post-Soviet period there was a need to examine not only the political process but also to get acquainted with the achievements and theoretical concepts of the outstanding representatives of political science and strategic thinking. From this point of view it is quite interesting to study the views of American political thought representatives, to explore the relationship between civilizations, to analyze the theory of neo-conservatism and, in particular, to make a comparative analysis of theoretical and practical issues of modernization in developing countries.

Keywords: *Modernization, Clash of Civilizations, Political Regime, Political Order, Huntington.*

РЕЗЮМЕ
СЭМЮЭЛ Ф. ХАНТИНГТОН
ПОЛИТОЛОГ И СТРАТЕГ МОДЕРНИЗАЦИИ
ШИРИНЯН ЛЕВОН

В постсоветский период возникла необходимость изучить не только политический процесс, но и ознакомиться с достижениями и теоретическими понятиями выдающихся представителей политологии и стратегического мышления. С этой точки зрения особый интерес представляют исследование взглядов представителей американской политической мысли, изучение взаимоотношений между цивилизациями, изучение теории неоконсерватизма и, в частности, сравнительный анализ теории и практики модернизации в странах третьего мира.

Ключевые слова: *модернизация, столкновение цивилизаций, политический режим, политический порядок, Хантингтон.*

20. ՇԱՀԱՄԻՐ ՇԱՀԱՄԻՐՅԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՕՐԵՆՍԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՔ

ԼԻԼԻԹ ՍԱՐԿԱԶՅԱՆ

«Ի մեզ այս աննշմարելի փոփոխական բնութեանս հարկաւոր է որոգայթ մի
անբեկանելի կազմեալ իրաւամբ և արդարութեամբ»:

Շ. Շահամիրյան

Քանայի բառեր՝ Շահամիրյան, «Որոգայթ փառաց», Սահմանադրություն, բնական իրավունքներ, մարդու բնական բնություն, օրենքի գերակայություն, հանրապետություն, խորհրդարանական կառավարում, ազգային համաձայնություն:

Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների ներկա ժամանակաշրջանում արդիական է XVIII դարի հայ խոշորագույն մտածող, քաղաքագետ, օրենսդիր, ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոս Շահամիր Շահամիրյանի քաղաքական-փիլիսոփայական հայեցակարգը, որում փաստարկվում են իրավունքի և իշխանության բնական-աստվածային ծագումը, ազատության և արդարության չափորոշիչները, մարդու բնական բնությունը՝ որպես օրենսդրության հիմք: Նա առաջադրել է **իրավական պետության մոդել**՝ հիմնված ազգային ինքնիշխանության, օրենքի գերակայության, խորհրդարանական կառավարման ու հասարակական բարօրության սկզբունքների վրա:

Շ. Շահամիրյանի գլուխգործոցը՝ «Որոգայթ փառացը» (1773թ.)⁴, արտացոլում է ազգային քաղաքական մշակույթի էական բնութագծերը, սահմանադրաիրավական արժեհամակարգը, որ դարերով ժառանգորդվել ու դրսևորվել են տարբեր պատմաշրջաններում: Օրենսգետի առաջադրած Հայաստանի Սահմանադրության նախագիծն ավելի վաղ է ստեղծվել, քան Ամերիկայի Սահմանադրությունը (1779, 1787) և XVIII դարի եվրոպական սահմանադրությունները: Աշխարհում սահմանադրական-քաղաքական առաջին ակտերից են «Իրավունքների մասին բիլլը» (1689), անգլիական սահմանադրական մի շարք օրենքներ (XVII-XVIII դդ.), ԱՄՆ Անկախության հռչակագիրը (1776), ԱՄՆ Կոնֆեդերացիայի մասին օրենքները (1781-1788), Ֆրանսիայի Սահմանադիր

⁴ Շահամիրեան Շ., Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց վասն կալանատրելոյ ամենայն գործ անկարգութեան, Թիֆլիս, Տպագր. Ն. Աղանեանի, 1913:

ժողովի դեկրետը՝ ավատատերերի արտոնությունների ու իրավունքների վերացման մասին (1789) և այլն⁵:

Ըստ հետազոտողների՝ արևմտյան սահմանադրաիրավական մշակույթն անվերապահ նշանակություն է ունեցել բազում երկրների քաղաքական պատմության մեջ, սակայն ճիշտ չէ «Որոգայթ փառացը» համարել սոսկ անգլիական կամ առհասարակ եվրոպական իրավաքաղաքական մտքի ազդեցության արդյունք⁶: Ինչպես իրավամբ հաստատում է Գ. Հարությունյանը, այն «իրավաճանաչողական և գիտամեթոդաբանական առումով յուրովի ընդհանրացնում է Ադվենի, Աշտիշատի, Շահապիվանի, Դվինի, Պարտավի և այլ ժողովների, Հովհան Օձնեցու, Հովհաննես Սարկավազի, Դավիթ Ալավկա որդու, Մխիթար Գոշի, Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու, Սմբատ Սպարապետի և հայ հասարակական-իրավական մտքի այլ երախտավորների բեղմնավոր գործունեության արդյունքները»⁷: Շահամիրյանը փիլիսոփայական և գիտամեթոդաբանական այս հենքի վրա կերտեց **ազգային սահմանադրականության նոր տիպ**՝ ժողովրդավարական գաղափարախոսությամբ:

«Որոգայթ փառացը» բաղկացած է երկու՝ տեսական-փիլիսոփայական և նորմատիվ-օրենսդրական մասերից: Առաջին մասը՝ **ներածությունը, փիլիսոփայական ուրույն աշխատություն է**, որում ներառված են ազգի ինքնության, Հայաստանի ինքնիշխանության, հայոց՝ որպես իրավասուբյեկտի պատմական իրավունքների, պետության օրինական ու արդարացի կառավարման վերաբերյալ հեղինակի հայեցակետերը, սահմանադրական իրավունքի հիմնարար սկզբունքները:

Շահամիրյանն իր փիլիսոփայական փաստարկումները սկսում է խոստովանությամբ, որ իր աշխատությամբ բնավ չի ձգտում

⁵ Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв., М., 1957, с. 29-49, 51-65,

71-110, 113-116, 164-178, 229-233. Համբարձումեան Ռ., «Որոգայթ փառաց». ակունքները, այժմեականությունները եւ առանձնահատկությունները, Եր., 1999, էջ 16:

⁶ Այս խնդրի վերաբերյալ տես՝ Թելունց Մ.Մ., Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը XVIII դարի երկրորդ կեսին և իրավաքաղաքական միտքը, Եր., 1995, էջ 123-124: Թելունց Մ.Մ., Հայկական առաջին սահմանադրությունը. «Որոգայթ փառաց»-ը և ՀՀ 1995թ. սահմանադրությունը: ՀՀ Սահմանադրության նոր նախագծեր, Եր., 2001, էջ 77-86:

⁷ Հարությունյան Գ., Սահմանադրական մշակույթ. պատմության դասերը և ժամանակի մարտահրավերները, Եր., 2005, էջ 97:

իշխանության, հարստության կամ փառքի, այլ առաջնորդվում է իր ազգի ու երկրի հանդեպ սիրով: Հիմնվելով **Աստվածաշնչյան գաղափարների և Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության»** հիմնադրույթների վրա՝ նա մեկնաբանում է Հայաստանի ու ազգի քաղաքական պատմությունը՝ ի սկզբանե մինչև հայոց պետականության անկումը:

Պատմահամեմատական մեթոդով վերլուծելով քրիստոնյա ազգերին ու նրանց պետությունները՝ Շահամիրյանը հաստատում է. «...բոլոր երկրների մեջ ամենաբարեշնորհը, ամենագեղեցիկը և ամենաընտիրը Արարատյան երկիրն է, որին, իր բարձրաբերձ Մասիս սարով, Տերն ամբողջ երկրի և բոլոր լեռների վրա թագավոր արարեց...»⁸: Օրինաչափ է, որ Արարիչն իր օրհնությունը տվել է **Նախիջևանի Տանն Արարապյան երկրին**, որտեղ քրիստոնեությունն առաջին անգամ ընկալվեց և պետականացավ: Նա արժևորում է այն իրողությունը, որ հայոց պետականության անկումից հետո հայ ազգը «կատարելապես պահպանեց հավատն առ Տեր Աստված» և դավանում է Հայ եկեղեցու բոլոր խորհուրդները: Հետևաբար՝ **«ում Գան հիմքը իր հավատի քարի հիման վրա է դրվել՝ անօգուտ չի լինի կառուցողների համար»**⁹:

Քաղաքագետը գնահատում է հայոց թագավորական և իշխանական տների (Արշակունի, Գնունի, Արծրունի, Մամիկոնյան, Օրբելյան, Բագրատունի, Ռուբինյան), բազում իմաստուն գործիչների ու պետական այրերի ավանդը հայոց պետականության կերտման գործում, ովքեր «ջանադրաբար լծվեցին Հայոց աշխարհի կառավարման գործին»: Բայցև քննադատում է ոչ հեռատես իշխաններին՝ նշելով. «...շատերն էլ իրենց անգիտության պատճառով թուլացան և ընկան՝ պատճառ դառնալով Հայոց Տան բազում դժբախտությունների»¹⁰: Հանուն **ներազգային խաղաղության**՝ նա հորդորում է ո՛չ գովաբանել խոհեմ այրերի ծառայությունները, ո՛չ էլ վատաբանել չարագործներին, քանզի նրանք վարվեցին իրենց կամքով և իրագործեցին՝ ինչ կարողացան:

⁸ Շահամիրյան Շ., Որոգայթ փառաց // Ավագյան Ռ., Հայ իրավական մտքի գանձարան, Հ. 2, Հավելված 1, Եր., 2002, էջ 31:

⁹ Նույն տեղում, էջ 34:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 35:

Շահամիրյանը լուրջ խնդիր է համարում այն, որ որևէ իշխան չի ստանձնում Հայոց աշխարհի կառավարումը, և ազգը օտար երկրների տիրապետության ներքո է՝ քաղաքական հպատակության կարգավիճակում: Ելնելով անցյալի փորձից՝ նա հիշեցնում է «...այն անչափելի վնասը, որը հասավ Հայոց աշխարհին և ազգին ինքնակալ թագավորությամբ և ինքնակալ իշխանությամբ և նրանց քմահաճ արարքների պատճառով»¹¹: Այս ամենի հետևանքով ազգը պատվազրկվեց, ազատագրվեց և գերեվարվեց: Հետևաբար՝ որևէ հայորդի չի ցանկանա իր ազգի համար ընդունել ինքնակալական իշխանությամբ թագավոր, իշխան կամ գորավար:

Շահամիրյանը միապետական-ինքնակալական կառավարման ձևին հակադրում է **ազգային ինքնիշխանության վրա հիմնված սահմանադրական ժողովրդապետության և իրավահավասարության գաղափարները**՝ հայտարարելով. «...հույժ մեծ բարիք կլինի մեզ և մեր աշխարհի համար, եթե ողջ հայ ազգը իր բնական բնությամբ ազատորեն թագավորի իր տան վրա՝ ոչնչացնելով խորամանկությունը և նախանձը և ժլատությունը, որպեսզի չգտնվի նրա մեջ որևէ մեծ և որևէ փոքր, որպեսզի բոլորը հավասարապես գտնվեն պետության հովանու ներքո... և ընդմիջտ լինեն թագավորներ իրենց սեփական երկրի վրա»¹²: Ու չպետք է զարմանալի թվա այն միտքը, որ ողջ ազգը կարող է թագավոր լինել մեկ երկրի վրա: Եթե մի այր իր սահմանափակ զորությամբ թագավորում է, ապա **ազգովի կառավարումն** առավել հավանական է. «Եթե մենք ցանկանում ենք ապրել և մնալ ազատ, ինչպիսին ի սկզբանե մեզ արարել է մեր Արարիչ Աստված, ուրեմն ոչ ոք իր կամքով և իր ցանկությամբ չպետք է իշխի մեզ վրա»¹³: Աստված է մարդուն շնորհել Օրենքը, թագավորությունը, և ինքն էլ մարդու բանական բնության վրա թագավորեց ըստ Օրենքի, և «միայն այդ Օրենքն էլ եղավ մեզ վրա թագավոր»: Սակայն մարդը, խախտելով Աստծո օրենքներն ու պատվիրանները, իր անօրեն գործերի պատճառով զրկվեց ազատության իշխանությունից: Այդպիսով,

¹¹ Նույն տեղում, էջ 36:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում, էջ 36-37:

մերժելով անօրեն ինքնակալությունը, նա օրինական համարում է միայն **«օրենքի իշխանությունը»**:

Հայաստանի Սահմանադրության նախագծում Շահամիրյանը մեկնաբանում է **ժողովրդապետության** (**«հասարակօրեն թագավորություն»**)՝ **հանրապետության** հատկորոշիչները՝ շեշտելով **խորհրդակցական սկզբունքի** և **ազգային համաձայնության** կարևորությունը երկրի կառավարման և օրենսդրական գործընթացներում: Ինքնիշխան թագավորության և ազատ կառավարման համար նա խորհուրդ է տալիս. «Եթե կամենում եք լինել ազատ և ձեր աշխարհի վրա թագավորել [այլոց հետ] հավասարապես և ձեր ունեցվածքի ազատ տերը լինել, պատիվ ստանալ ձեր առաքիներությունների համար, սրբել անօրինությունների աղտը և մաքրել ձեր խիղճը, պետք է Սողոմոնի խոսքի համաձայն կառուցեք ձեր տունն իմաստության, խոյացրեք սյունը խորհրդականներով և ձեր բանական հոգու զորությամբ ընտրեք բարի օրենքներ՝ ըստ ողջ ժողովրդի կամքի ու ցանկության»: **Ժողովուրդը պետք է կախված լինի միայն իր սահմանած օրենքներից**, որպեսզի որևէ մեկը չկարողանա թագավորել և իշխել ազգին, բացի օրենքներից: Այս դեպքում կբացառվի անօրինականությունը, իսկ օրինազանցը չի համարձակվի բողոքել իրեն պատժելու համար, քանզի «նա, լինելով ազատ թագավոր, ինքն է սահմանել օրենքը և նրա թագավորությունն իր իսկ կամքով և իր իսկ ցանկությամբ, հենց ինքն է... պարտավորվել հնազանդվել օրենքներին և, համաձայն սեփական օրենքների, մնում է ստանալ իր գործերի համար հատուցումը՝ պատիվ կամ պատիժ»¹⁴:

Շահամիրյանը համոզված է, որ իր գաղափարները կարթնացնեն ազգի իմաստուններին՝ «գերազանց կերպով ստեղծելու կառքը, որը կընթանա մեր բանական էության արդար օրենքներով, և նրա վրա կառավարող կնշանակեն մի **գիպուն** ծառա, որը կիմանա իր Տիրոջ կամքը, այսինքն՝ Իր **Օրենքը**... և որպեսզի օրենքում իմ ազգի բոլոր մարդիկ լինեն ու մնան ազատ թագավորներ և իշխաններ իրենց ունեցվածքների վրա և ազատ կերպով միաբանորեն փառաբանեն մեր Արարիչ Աստծուն...»¹⁵: Օրենսդրության, սահմանադրական օրենքների

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 37:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 38:

հաստատման գործընթացում նա պարտադիր է համարում ազգի **հոգևոր** և **աշխարհիկ** ներկայացուցիչների («Հայոց ավագների» և «Հայրապետության ընտրած եպիսկոպոս-պատգամավորների») համախոհությունն ու համագործակցությունը՝ որպես **համազգային կամքի** դրսևորում. «սովա լինի ընդունեցեալ ըստ կամաց և ըստ հաճոյից բոլոր ազգէն հայոց, սովա գտցի բոլոր հայք մի հօտ և մի կամս և Օրէնս սոցայ՝ի վերայ իւրեանց հովիւ»¹⁶:

Շահամիրյանի քաղաքական փիլիսոփայության հիմքում **մարդու հիմնախնդիրն է**: Նա կառավարման լավագույն համակարգը փաստարկում է՝ բացահայտելով մարդու արարման խորհուրդը, բնությունը (էությունը), կեցութային հիմքերը, անձնիշխանությունը, նպատակն ու առաքելությունը: Ողջ գոյերի սկզբնապատճառն ու նախաշարժիչը՝ Արարիչը, մարդուն ստեղծեց հողից՝ **բնական բնությամբ**¹⁷, իսկ Աստվածային շնչով շնորհեց **բանական հոգի**, որ կարողանա **իմաստնությամբ կառավարել**: Աստված ստեղծեց ու պատվիրեց պահպանել Օրենքը, որպեսզի որևէ մեկը չկարողանա իշխել մարդու բնության և հոգու վրա, բացի Աստծուց: Մարդը չպետք է խոնարհվի որևէ մեկին, բացի Աստծուց, Ով **բնական իրավունքներ** ու **ազատություն** է շնորհել հավասարապես բոլոր մարդկանց: Ու եթե չլինել Ադամի մեղսագործությունը, մարդը չէր զրկվի իր անմահությունից, պատվից ու արժանիքներից: Հետևաբար՝ կարևորագույնը Աստվածային օրենքների անխախտելիությունը պահելն է:

Աստված մարդուն տվել է նաև **զղջալու** հնարավորություն և ժամանակ՝ ներելով նրա հանդգնությունն ու սխալները, քանզի **մարդու բնական բնությունը, համոզմունքները փոփոխվում են** նրա կյանքի մանկության, պատանեկության, երիտասարդության, հասունության փուլերում՝ ընդհուպ ծերություն: Այն, ինչ լավ ու շահավետ է թվում մի փուլում, հաջորդում կարող է լինել վնասակար և տարակուսելի:

Շահամիրյանն այս երևույթը բացատրում է մարդու տարերային հակումներով և առօրյա տարբեր պատճառներով, որոնք շատերն

¹⁶ Շահամիրեան Շ., Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց, վասն կալանաւորելոյ ամենայն գործ անկարգութեան, Հ. 2, Գլուխ ԺԶ, էջ 151:

¹⁷ «**Մարդու բնական բնություն**» հասկացության իմաստային բովանդակության վերլուծությունը տես՝ Միրումյան Կ., Քաղաքական ուսմունքների պատմություն, Եր., էջ 448-450:

անվանում են ճակատագիր: Ըստ նրա՝ շատ կարևոր և անհրաժեշտ է ընդունել ու հասկանալ ժամանակի ընթացքում մեր բնության մեջ կատարվող փոփոխությունները, «մեզ վրա և երկրի վրա ունենալ անխախտ օրենքներ, որոնք չենթարկվեն ո՛չ մարմնի ցանկություններին, ո՛չ առանձին մարդկանց շահասիրությանը, ո՛չ սիրո, ո՛չ նախանձի, ո՛չ բարեկամության կամ թշնամանքի կողմնակալությանը այս կամ այն կողմի, այլ տիրապետեն աչքերի, որոնք չտարբերեն ո՛չ հայր, ո՛չ որդի, ո՛չ մայր և ո՛չ քույր, ո՛չ հարուստ և ո՛չ աղքատ, ո՛չ տեր և ո՛չ ծառա, ո՛չ բարեկամ և ո՛չ թշնամի»¹⁸: Չպետք է մոռանալ, որ «մեր այս անչափելի և փոփոխական էության հետ անխառն միավորված է մեր բանական ոգին, որը ստացել ենք Արարչից...»¹⁹: Ուստի՝ պետք է ապրել ոչ թե իբրև գազանաբարո և փոփոխական բնությամբ արարած, այլ որպես **բանական գորությամբ ու կապարյալ էությամբ մարդ՝ սանձելով փոփոխական բնությունն անխախտ Օրենքներով**:

Ըստ Շահամիրյանի՝ **օրենքը որոգայթ է** նրանց համար, ովքեր փորձում են չարաշահել իրենց դիրքը, կատարել կամայական, ինքնագլուխ գործողություններ: Օրենքներով է «արդարացվում [վճիռը] դատավորի, դրանցով է հանցավորն իր մեղավոր գործերի համար պատժվում, դրանցով են հայտնի դառնում բարին և չարը», և «օրենքներով է մարդկային բնությունը ճանաչում իր պարտականությունները»: Հետևաբար՝ «Միահամուռ ենթարկվելով մեր օրենքներին՝ բոլորս միասին արդարադատության և օրենքի կառքով կելենք ճիշտ ճանապարհ»²⁰:

Քննադատելի են այն ինքնակալները, ովքեր, քմահաճությամբ կառավարելով Հայոց աշխարհում, ժողովրդին կողոպտեցին, մատնեցին գերության, երկիրն էլ իբրև ժառանգություն տվեցին այլազգիներին: Դրա հետևանքով ինքնակալ իշխանությունը կործանվեց, և իշխանները մնացին «գիշատիչ գայլերի երախում»: Հետևաբար՝ հարկ է ժողովրդին ազատել ինքնակամ բարբարոսի կամայականություններից, չտալ կառավարման սանձերն ինքնակալ մեկի ձեռքը, այլ մնալ

¹⁸ Շահամիրյան Շ., Որոգայթ փառաց // Ավագյան Ռ., Հայ իրավական մտքի գանձարան, Հ. 2,

էջ 41:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 38:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 38-39:

հաստատուն օրենքների ներքո: Նա հայորդիներին պատվիրում է. **«բոլորդ՝ ազգովի, դարձեք իշխան ու տեր և ժառանգ ձեր աշխարհին, հնազանդ միմիայն ձեր Օրենքներին... որոնք ինքներդ ընտրեցիք, և որոնք հաճելի թվացին, որոնք համապատասխան գտաք ձեր բնությանը, և որոնցում սկիզբը [ելակեպը], միջինը [էությունը] և վերջը [նպատակը] հասարակական բարօրությունն է** (ընդգծումը.- Լ.Ս.)»²¹:

Շահամիրյանի համոզմամբ՝ հայ ազգի մեջ կան իմաստուն, բարեպաշտ այրեր, ովքեր կատարյալ սիրով կապված են ազգին ու Հայոց աշխարհին: Հենց նրանք կարող են «բուժել ազգի տկարությունները», բայց տարբեր պատճառներով՝ կա՛մ բռնակալների երկյուղից, կա՛մ ժողովրդի անորոշ վերաբերմունքից լուծվում են: Սակայն միշտ պետք է հիշել իմաստունի խոսքը. **«Քանի դեռ ժամանակը ձեր ձեռքին է, գործեցե՛ք բարին»** (տես՝ Հովհ., Թ, 4, ԺԲ, 35)²²: Իսկ ժամանակը պահանջում է Հայոց աշխարհը վերակառուցել սահմանադրական-խորհրդակցական սկզբունքներով:

Շահամիրյանի առաջադրած **պետության մոդելի** հիմքում **Աստվածաշնչյան գաղափարներն են**: Նա հիշեցնում է, որ ամեն խոսք պետք է վկայված լինի Ս.Գրքով (տես՝ Հռովմ., Ա, 1-2, 9): **Առաջին** վկայությունն այն է, որ «Իմաստուն մարդը իր տունը պետք է կառուցի ժայռի վրա, որը չեն խախտի ջրհեղեղները» (տես՝ Մատթ., Է, 24-25): **Երկրորդը** Սողոմոն իմաստունի վկայությունն է. «Իմաստութիւնը շինեց իր տունը, տաշեց նորա երթը սիւները» (Առակաց, Թ, 1): Այս ճշմարտություններից ելնելով՝ հայ մտածողը հռչակում է՝ «տունը, այսինքն՝ ազգերի կառավարմանը վերաբերող բոլոր կարգադրությունների հիմքերը պետք է դնել հաստատուն վեմի [ժայռի] վրա», այսինքն՝ անխախտ ու անտարակուսելի օրենքների վրա, և այս հիմքի վրա «օրենսգետ-խորհրդականների հետ կանգնեցնել խորհրդակցական հիմնարկությունների սյուները»²³: **խորհրդարանական կառավարման**

²¹ Նույն տեղում, էջ 39:

²² Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանների (Եբրայական եւ Յունական բնագիրներից թարգմանուած), Թեհրան, 1989:

²³ Շահամիրյան Շ., Որոգայթ փառաց // Ավագյան Ռ., Հայ իրավական մտքի գանձարան, Հ. 2, Հավելված 1, էջ 40:

լինելիությունը Շահամիրյանը հիմնավորում է ուշագրավ համեմատությամբ. «որպես տուն և բնակություն և ապարանք զարդարի և փայլի ընդ գեղեցիկ սեամբք, նմանապես **տունս տէրության և կառավարության հաստատուն կացք է և մնացեղ գեղեցկափայլ օրինօք և կարգադրության և Օրինագէտ խորհրդակցօք** (ընդգծումը.- Լ.Ս.)»²⁴:

Համեմատական մեթոդով մտածողը փորձում է ցույց տալ նաև ազգային խնդիրները լուծելու և դժվարությունները հաղթահարելու ուղին: Նախ փաստարկում է մարդու **բնական կեցությանին հիմքերը**²⁵՝ նշելով, որ մարդու բնությունը սահմանված է չորս անխառն, հակադիր տարրերից (հող, ջուր, օդ, կրակ): Այս սկզբնատարրերը հավասարակշռությամբ պահպանում են կյանքը՝ **անխախտելի սահման-օրենքների** շնորհիվ: Ճիշտ այդպիսի ներդաշնակ հավասարակշռության մեջ կհայտնվի ողջ հայ ազգը՝ «մեծից փոքր, որպես մի հաստատուն հոտ»՝ շնորհիվ իր անսասան Օրենքների, որոնցով բոլորը կլինեն **մի կամք, մի խորհուրդ, մի ներգործություն, մի պատիվ և մի պատիժ**: Բոլորը գոհ կլինեն միմյանցից՝ առանց փառասիրաբար պարծենալու, թե «ինքն իբր մեծ է բոլորից, և ոչ ոք... չի նսեմանա, որ ինքը փոքր է...»²⁵: Աստծո պատվիրաններին ու դրանցից բխող օրենքներին պետք է հնազանդվել և գործադրել:

Շահամիրյանը կառավարման սկզբունքները ժողովրդին հասու դարձնելու համար մեկնաբանում է իշխանության աղբյուրը և իրավասության սահմանները: Ինչպես **օրենքը**, այնպես էլ **իշխանությունն ունի աստվածային ծագում**: Մարդու բանական բնությունը ենթարկվում է միայն Արարչին: Երկրային իշխանությունը կարող է տարածվել միայն մարդու մարմնի և ոչ բանական էության վրա: Չկա այնպիսի իշխանություն, որ «իշխեսցէ 'ի վերայ բանական հոգւոյ և բանական բնութեան մերոյ, եթէ ո'չ անսկիզբն և անեղն միայն արարիչն մեր Աստուած», քանի որ Նա է միայն բոլոր արարածների Տերն ու Սկզբնապատճառը: Ուստի՝ պետք չէ ձգտել այն բանին, ինչ ի վերուստ տրված չէ մարդուն, այսինքն՝ չպետք է կառավարել մարդու բանականությունը,

²⁴ Շահամիրեան Շ., Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց, Հ. 1, էջ 39:

²⁵ Շահամիրյան Շ., Որոգայթ փառաց // Ավագյան Ռ., Հայ իրավական մտքի գանձարան, Հ. 2, էջ 40:

որ մեծ մեղք է, քանզի **«թագաւորել 'ի վերայ բանական բնութեան մարդոյ միմիայն գործ յԱստուծոյ է** (ընդգծումը.- Լ.Ս.)»²⁶: Իսկ աստվածանալու ձգտող մարդը դատապարտված է, քանզի խախտում է Աստվածային-բնական օրենքը:

Վերոհիշյալ փաստարկումներից ելնելով՝ **իշխանության իրավասության խնդիրը** Շահամիրյանը քննարկում է **ազգային հարթության** վրա: Անդրադառնալով ազգերի հպատակության հիմնահարցին՝ նա հաստատում է, որ գոյություն չունի մարդկային որևէ արարած, որ զորություն ունենա կառավարել ազգի բանական էությունը: Եթե անգամ որևէ ինքնակալ փորձի տիրել հպատակ ժողովուրդների հոգիներին, նա կլինի ոչ թե թագավոր՝ մարդկանց բանական բնության վրա, այլ «իբր հովիւ 'ի վերայ անբանից կենդանեաց»: Իսկ ովքեր թագավորել են օրենքներով, ժողովուրդը պատվել է նրանց՝ անվանելով բարեպաշտ «կառավարիչ-թագավոր»: Իբրև հետևություն՝ մտածողը հորդորում է. **«մի՛ թույլ տայք զի լիցի ոք ինքնակալ ոմն բարբարոսաբար թագաւոր 'ի վերայ ժողովրդեան Հայոց և 'ի երկրին մերոյ Հայաստանեայց... ո՛չ 'ի վերայ բանական բնութեան մերոյ բայց 'ի Տեառնէ արարչէն մերմէ...** (ընդգծումը.- Լ.Ս.)»²⁷, քանի որ նա է միայն թագավոր երկնքում ու երկրի վրա և բանական ու բնական բոլոր էակների հոգու և մարմինների վրա:

Պատմությունը վկայում է, որ բռնակալ (ինքնակալ) թագավորություններն անցողիկ են, հետևաբար՝ անիմաստ է կրկնել անցյալի սխալները՝ ազգերին զրկելով ազատությունից, ինքնիշխանությունից և ընտրելու կամքից: Հույժ անհրաժեշտ է, որ հայ ազգն ազատորեն արիանա և ընտրի Աստվածաշնորհ օրենքները, քանզի դրանք պետք է լինեն «ըստ կամաց և ըստ հաճոյից ամենայն արանց Հայոց»: **Ազգային-քաղաքական վերափոխման սկզբունքը հստակ է.** «ինչ կանօն Օրինաց որում ընդունելի լինիցի և հաստատեսցի մէջ Հայոց՝ նոյն կանօն լիցի թագաւոր հայոց 'ի վերայ յաշխարհին Հայաստանեայց»:

²⁶ Շահամիրեան Շ., Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց, Հ. 1, էջ 43:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 46-47:

Հենց այս իրողությամբ էլ բոլոր հայերը կլինեն **ինքնիշխան, իրավա-
յրեր և իրավասություններ**։ «ամենեքեան հասարակապէս լիցին թագաւոր
և Տէր 'ի վերայ աշխարհին և 'ի վերայ ժողովրդոց իւրոց»²⁸։

Ինքնիշխան ազգը դյուրությամբ կհնազանդվի իր իսկ հաստա-
տած օրենքներին։ Օրենքի պաշտոնյաները պետք է ծառայեն՝ «լինեն
սպասաւոր» հայ ազգին, քանզի Աստված է սահմանել, որ **ժողովրդին
ծառայողն է ամենամեծն ու արժանավորը**։ Հարկ է ճանաչել ազա-
տության պատիվը, արժանապատիվ կառավարումը՝ մերժելով անցյալի
անկարգությունները, ինքնակամ իշխանությունը և բանական մարդուն
հնազանդեցնելը՝ իբրև աղետալի ու ամոթալի երևույթներ։ Այդպես
«ճանաչելով այլ ազգիք ազատութիւն և կարգադրութիւն մեր... չեն
ծաղրի ու հռչոտի մեզ»²⁹։

Ըստ Շահամիրյանի՝ օրենքների հաստատումը օրինական ու եր-
ջանիկ կյանքի սկիզբն է միայն։ **Կարևորագույնը օրենքների գոր-
ծադրումն է՝ ի բարօրություն ազգի**։ Օրենքը օգնում է ճանաչել աշխա-
տանքի իրավունքը և վայելել դրա արդյունքները։ Ազատական մարդն
ինքն է ընտրում թե՛ բարին, թե՛ չարը՝ հատուցելով իր արարքների
համար. «...ամենայն ոք ազատապէս զոր ինչ կամի կարօղ է գործել եթէ
բարի եթէ չար, և ընդունիլ պարտ է վարձն գործոյն ձեռաց իւրոյ ըստ
Օրինաց պատիւ և պատիժ»³⁰։ Նա կարևորում է մարդու ինքնա-
գիտակցությունը, սեփական կամքով օրինական ուղու ընտրությունը։
Մարդը պետք է օրենքներով զսպի իր փոփոխական բնությունը՝ հաս-
կանալով, որ օրինական վճիռն իրենից է միայն կախված։

Շահամիրյանը սահմանում է **խորհրդարանական կառավարման
ձևաչափը**՝ ներկայացուցչական սկզբունքը համարելով ազգի
քաղաքական կամքն արտահայտելու լավագույն եղանակ։ Հաստա-
տելով **հայ ազգի քաղաքական ինքնաբավությունը**՝ նա փարատում է
որոշ մարդկանց կասկածները, թե «հնարավո՞ր է լայնատարած երկրում
ապրող ողջ ազգը հավաքել [մի տեղ], որպեսզի նա լսի [իր] իրա-
վունքների մասին և սահմանի օրենքներ... կամ ընդունի, կամ հակա-
ռակվի կարգադրություններին»։ Համեմատական մեթոդով մտածողը

²⁸ Նույն տեղում, էջ 49։

²⁹ Նույն տեղում, էջ 59։

³⁰ Նույն տեղում, էջ 63։

բացատրում է **ներկայացուցչական սկզբունքի** էությունը. «Հարևանս այն բանին, թե ինչպես են կալի հարյուր հազարավոր չափ ցորենի որակի մասին դատում՝ դրանից մեկ բուռ վերցնելով, հենց այդպես էլ մեր երկրի յուրաքանչյուր տասը հազար տնից կիրավիրենք միայն երկու տղամարդ», և հանձինս նրանց՝ «կունենանք փոխանորդներ, ովքեր կկատարեն իրենց ուղարկած տասը հազար մարդու գործը»: Այդպիսով՝ ողջ Հայոց աշխարհը բոլոր բնակիչների փոխարեն **Հայոց Տուն** (օրենսդիր մարմին) պետք է ուղարկի «մոտավորապես հինգ հարյուր մարդ, ովքեր, **ներկայացնելով ողջ երկրի [կամքը], կկարողանան ընդունել օրենքներ և սպորազբեղ դրանք**»³¹:

Շահամիրյանը հստակ բացորոշում է նաև **գործադիր իշխանության** ձևավորման սկզբունքը, ըստ որի՝ օրենքները պետք է գործադրի նա, «ում կիրամայի մեր օրենքը, և ով Հայոց Տան խորհրդարանից բարձրագույն պաշտոնի [ընտրությունը հաստատող] նամակ կստանա: Նա, համաձայն օրենքի, կլինի ու կմնա մեր ողջ ազգի սպասավորը և մեր օրենքների պահապանը»³²: Ընդ որում, պետության գլուխը՝ **նախարար-նախագահը**, պարտավոր է լինել ոչ թե գերիշխան, այլ **ազգի սպասավորը**, մեր օրենքների ջատագովը և «ամենքին ծառայող պաշտոնատար անձը: Նա կդառնա Հայոց ազգի բերանը (խոսնակը.- Լ.Ս.) և, համաձայն օրենքի, կկատարի Հայաստանի խորհրդարանի կողմից իրեն հանձնված գործերի ծառայողական պարտականությունները»: Նախագահը, ինչպես ազգի յուրաքանչյուր անդամ, կվայելի իր աշխատանքի պտուղները և «գործնականում չի ունենա ավելի առավելություն, քան հայոց մեջ [լինել] ամենափոքրավորը»: Նրա միակ առավելությունն օրենքների սահմաններում պարտականությունները կատարելն է: Հակառակ պարագայում՝ նա կպատժվի՝ «ելնելով մեր դատարանի օրենքների հիման վրա կայացրած վճռից»³³:

Այդպիսով՝ Շահամիրյանը հաստատում է **օրենսդիր ու գործադիր մարմինների ընտրովիության սկզբունքը և նրանց իշխանա-**

³¹ Շահամիրյան Շ., Որոգայթ փառաց // Ավագյան Ռ., Հայ իրավական մտքի գանձարան, Հ. 2,

էջ 41:

³² Նույնը:

³³ Նույն տեղում, էջ 42:

վարությունը՝ ըստ ազգային օրենքների: Օրենքների անխախտելիությունը կառավարման գործում ավելի կարևոր է, քան «զօրութիւն բազկաց քաջամարտից և քան զգանձս բազումս»: Աստված մարդուն տվել է պատիվ, հոգու զորություն և իմաստնություն՝ տնօրինելու ազգի կյանքը, ուստի՝ նա պարտավոր է պահպանել այդ շնորհները, որ կարողանա «տէր և թագաւոր» լինել հայրենի աշխարհում: Իսկ եթե ոմանք անմտորեն ծառայեն օտարներին՝ զոհաբերելով ազգի ազատությունը, կամ զբաղվեն անպատիվ գործերով, ինչպես խարդախությունը, դրամաշորթությունը, անարժաններին պաշտոն տալը, ծերերի ամուսնությունը դեռահասների հետ և այլն, խստորեն կպատժվեն:

Հանցագործությունները հակառակ են մարդու բանական բնությանը: Անօրինությունից օգտվում են թշնամիները՝ իշխելով ազգի վրա: Բացի այդ, մտածողի համոզմամբ՝ «'ի պատճառէ անկարգութենէ ո'չ թէ միայն թշուառանամք, **ազգաւ նաևս ամօթալից լինիցիմք 'ի յերեսս երկրի պարտաւոր Տեառն Արարչին մերոյ և կատարումն 'ի գեհեն պարժոյ մնամք** (ընդգծումը.- Լ.Ս.)»³⁴: Նա ազգի պատասխանատուներին ողջախոհության է կոչում՝ հորդորելով նախքան իշխանական մարմինների ձևավորումը, մտորել անցյալի ու ներկայի հանցանքների, ինքնակալ իշխանությունների և ինքնակամ հրամայողների մասին: Վերջիններս թեպետ ունեցան ամուր ամրոցներ, զորք, հավատարիմ ծառաներ, բայց բոլորին հասկանալի է, որ ինքնակալ իշխաններն ու ինքնակամ դատավորները սարսափ են ներշնչում, և ժողովուրդները նրանց հրամանները կատարում են՝ երկյուղելով և ո'չ սիրով: Նման իշխանները բազում էին և՛ հեթանոսության, և՛ քրիստոնեության ժամանակներում:

Ինքնակալական իշխանությունը դատապարտված է, քանզի երկյուղից հպատակված ժողովուրդը հուսահատությունից ու վատթար վիճակից գոտեպնդվում է ու **վրեժ լուծում**՝ կա՛մ արիաբար պայքարելով, կա՛մ դավաճանությամբ, կա՛մ փախչելով, կա՛մ ապստամբելով և այլն. «'ի պատճառէ այսպիսի գործոց զրգոյի հանդարտութիւն բնութեան մերոյ յարիցեն տգէտք առ 'ի վրէժխնդիր, անկանի գահ, խորտակի աթոռ իշխանութեան...»³⁵: Առավել դյուրին է կառավարել՝

³⁴ Շահամիրեան Շ., Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց, Հ. 1, էջ 73:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 75:

«ըստ Օրինօք և գտանել զինքն մարդ 'ի պատուոյ 'ի յերեսս երկրի» և արժանանալ հավիտենական կյանքի, քան թե անօրինությամբ վարվել «անբան անասունի պես»՝ զրկվելով արժանապատվությունից ու պատժվելով: Ուստի՝ **միայն օրենքի սահմանումներով իշխանավարող կառավարիչներին է ժողովուրդը հավատարմությամբ ծառայում:**

Այս համատեքստում Շահամիրյանը գովաբանում է **Հռոմեական Հանրապետության կառավարման ձևը:** Բայցև քննադատում է հռոմեական կայսրերի ժառանգական իշխանությունը, քանզի այն անօրինական ուղիով էր ձեռք բերվում: Օրենքը իշխան ճանաչում է նրան, ով «**ընտրողությամբ** արժանի գտանիցիր», և իշխանությունից զրկում է անօրենին: Հենց ժառանգական իշխանության հաստատման հետևանքով Հռոմեական պետությունն անկում ապրեց: Օրենսգետը արժևորում է Հռոմեական Հանրապետության **Սենատի** գործունեությունը. «ամենայն հրաման անտի ելանէր, այսինքն 'ի տանէ ծերակուտից ըստ Օրինօք և գործ ածէր ձեռամբ պաշտօնատարի»³⁶: Սենատի անդամները պաշտոնավարում էին ժամանակավոր և իմաստությամբ: Երբեմն նույնիսկ **հողագործն** էր արժանանում սպարապետի կամ նախարարի պաշտոնի, իսկ պաշտոնավարման ժամկետի ավարտից հետո դառնում էր նույն սեփականագուրկ հողագործը: Շահամիրյանը ուշադրություն է հրավիրում այս իրողությանը՝ նշելով, որ երբեմնի «240 000 զորքին հրամայողը», բացի Ծերակույտի սահմանած աշխատավարձից, ոչինչ չստացավ իր սպարապետության օրոք:

Անդրադառնալով հռոմեական իրավունքի փոխառության խնդրին՝ քաղաքագետը հաստատում է, որ եթե բազում ազգեր ցանկացան փոխառել հռոմեական օրենքները, դա այն պատճառով է, որ դրանք **համահունչ են «բնական բնության մարդոյ»**, և որ՝ «Օրէնն այն եղև 'ի սրտէ 'ի բերանոյ և 'ի ձեռանէ **բոլոր հոմայեցոց**, որպէս ամենայն զինքեանք արարին և զինքեանք հաստատեցին, և իւրաքանչիւրօք ամենեքեան հաւանեցան և հնազանդեցան»³⁷: Այդպիսով՝ ամեն ինչ՝ պատիվ ու պատիժ, վարձատրություն և տուգանք, որոշվեցին օրենքների համաձայն: Հռոմեական իրավական պետության մեջ դրսևորվում էին մարդկանց բարոյական առաքինությունները, և

³⁶ Նույն տեղում, էջ 82:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 85:

նվազագույնի հասնում արատները՝ պարծենկոտությունը, նախանձը, սնափառությունը, նենգությունն ու դավաճանությունը, քանզի **ամեն ինչ ժողովրդի կամքով ու ընտրությամբ էր**:

Շահամիրյանն առաջարկում է հայերեն թարգմանել հռոմեացիների պատմությունը, քաղաքացիական ու զինվորական օրենքները: Ուսանելի է դիտում այն իրողությունը, որ հռոմեական օրենքով բոլորը հռչակվում էին ազատ, պատվելի ու հավասար եղբայրներ: Նրանք **դաշինք** կնքեցին, և որևէ մեկը չէր ցանկանում խախտել այն. «ոչ ոք ՚ի նոցանէ անցանել կարէր ՚ի խոստմանց և սահմանէ դաշանց իւրեանց»³⁸: Օրենքները, լինելով մարդու բնական բնության համաձայն, համախմբեցին ժողովրդին: Հայ մտածողը երազում էր, որ **«իջցէ զօրութիւն հոգւոյ հոռմէացւոց ՚ի վերայ հոգոյ Հայոց** (բացի հեթանոսութեան հաւատոյ)», և հայտարարում, որ եթե հայերը նույնիսկ մասամբ ընդունեն հռոմեացիների խորհուրդներն ու գործերը, «ես ո՛չ երկբայիմ որ **երջակութիւն մեր գարցի նոյն որպէս գրան հռոմայեցիք** (ընդգծումը.- Լ.Ս.)»³⁹: Սակայն նույնիսկ հռոմեացիները հեթանոսական աստվածապաշտությամբ շեղվեցին իրենց իսկ սահմանած օրենքներից, տուրք տվեցին փառասիրությանը՝ ժառանգական իրավունքը ներմուծելով կայսրերի հաջորդափոխության օրենքում: Ծերակույտը կայսրերին չգրկեց գահաժառանգության իրավունքից, ինչի հետևանքն այնպիսի կայսրերի գահակալումն էր, ինչպես Ներոնը: Քանի դեռ օրենքներից էին կախված հռոմեացիք, միշտ պաշտպանված էին, իսկ բացարձակ ինքնակալության օրոք՝ ոչ:

Շահամիրյանը նաև արժևորում է **Անգլիայի սահմանադրական-պառլամենտական կարգը**, որտեղ գործում են այնպիսի օրենքներ, որոնք նույնիսկ թագավորը խախտել չի կարող: Անգլիացիները «միշտ ընդունին կարծիս ծերակուտին իւրեանց, որ ելեալ ՚ի խորհրդարանէ և ՚ի միջէ ծերակուտին նոցայ...»⁴⁰: Նրանք հռչակում են յուրաքանչյուր քաղաքացու ազատությունը և սեփականության իրավունքը:

Պատմական այս փորձը հաշվի առնելով՝ նա հորդորում է. «ո՛չ մեզ և ո՛չ ՚ի վերայ աշխարհին մերոյ մի՛ լիցի և մի՛ երևեսցի ո՛չ ոք, ով

³⁸ Նույն տեղում, էջ 80:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 86:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 78:

որ ո՛ր իցէ այր ինքնակալ և ինքնակամ ՚ի արարս իւր որ ո՛չ պատժեսցի ըստ Օրինօք, և **Օրէնք մեր եղեցին տէր և թագաւոր մեր**, բայց ՚ի Օրինաց մերոց այլ ո՛չ որ մի՛ ծանիցուք գերիվեր բայց Արարիչ Աստուածն միայն»⁴¹: Անդրադառնալով անօրինականության պատժելիության խնդրին՝ Շահամիրյանը շեշտում է, որ պատիժը պետք է սահմանվի ժողովրդի ընտրած օրենքներին համապատասխան՝ **«Յուրաքանչյուրին՝ իրենը»** կարգախոսով: Ըստ նրա՝ օրինազանցությունը մարմնական ցանկությունների հետևանք է, մարդու փոփոխական բնության թելադրանք: Բայց դյուրին է զսպել փոփոխական բնությունը, դառնալ պատվելի ազգ՝ արժանի լինելով Աստծո բարեշնորհությանը:

Աստված հայերին շնորհել է **«աշխարհն Արարապետն պարարտ»** և **«անհաղթելի անուն թորգոմացոց»**, հետևաբար՝ ամոթալի է մնալ թշվառության մեջ: Ազգի վերականգնմանը պետք է ողջ ժողովուրդը մասնակցի: Շահամիրյանը մերժում է այն կարծիքը, թե մարդիկ ի ծնե անհավասար են. ոմանք իմաստուն են, մյուսները՝ տգետ, քանզի «բնութին մարդոյ ՚ի յերեսս երկրի **բնականապէս հաւասար ծնանի**»⁴², սակայն ուսանելով՝ մեկը դառնում է իմաստուն, ճանաչում չարն ու բարին, իսկ մյուսը՝ ոչ: Օրենքները չարագործին կարող են չար թվալ, որովհետև նրանց անօրինությունն են բացահայտում, մինչդեռ օրինապաշտի համար դրանք բարիք են:

Իրավահավասարության խնդիրը փաստարկելով՝ Շահամիրյանը դիմում է հայ ազգին. «Ահա ձեր երկրորդ դրախտի՝ **Արարապտյան աշխարհի բանալիները, որոնք ձեր օրենքներն են և իրավակարգը**: Դրանց օգնությամբ դուք կսովորեք ճանաչել, թե որ գործերն են բարի և որոնք՝ չար... դրանով իսկ կամրանա ձեր՝ օրենքներն ամուր պահելու հավատը»: Ըստ մտածողի՝ օրենքների միջոցով հայերը կպաշտպանեն ոչ միայն իրենց կյանքն ու ունեցվածքը, կազատվեն դաժան հարկահանությունից, այլև կունենան ինքնազարգացման հնարավորություն՝ ազատ զբաղվելով գիտությամբ, մշակույթով ու արհեստներով, ինչն «ազգին երջանկություն կբերի»⁴³: Յուրաքանչյուրը կարող է **ազապ**

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 89:

⁴² Նույն տեղում, էջ 102:

⁴³ Շահամիրյան Շ., Որոգայթ փառաց // Ավագյան Ռ., Հայ իրավական մտքի գանձարան, Հ. 2, Հավելված 1, էջ 42:

ընտրել մասնագիտություն. մեկը կդառնա խոնարհ քահանա, մեկը՝ քաջ զինվոր, մեկը՝ հողագործ, արհեստավոր կամ փիլիսոփա, և այդպես օրինական գործունեությամբ միաբանվելով՝ ազգը կարժանանա Աստծո բարեհաճությանը:

Հաստատելով **մարդու (ազգի) բնական իրավունքներն ու ազատությունները**՝ քաղաքագետը **սթափության** կոչ է անում հայերին՝ **ինքնին ելք գտնել անազապ անկման վիճակից**: Միաժամանակ զգուշացնում է՝ որևէ օտար ազգ չի օգնելու նրանց: Չարիքը սեփական փոփոխական բնության մեջ է, ուստի՝ հարկ է գործել բանական հոգով, հետևել Աստծո օրենքներին ու պատվիրաններին, հաղթահարել բնական բնության փոփոխականությունն ու այն շղթայել օրենքներով:

Շահամիրյանը խոստովանում է, որ իր աշխատությունը գրել է խրթին հայերենով, բայց իր ազգասիրությունը թույլ է տալիս ներկայացնել այն, քանզի մեծ ազգասերի ու հայրենասերի նպատակն է. **«բնական իրաւամբ հաստատել Օրէնս մէջ ազգին Հայոց, զի ազգն իմ՝ ի ծառայութենէ և ինքնական հրամայողացէ զերծցի և մտցէ սեպհական աշխարհն իւր Հայոց, այսինքն՝ Հայաստան, զի ժառանգեսցէ կեանս իւր ըստ Օրինօք, այս միայն լիցի մխիթարութիւն իմ և վարձ աշխատանաց իմոց...»**⁴⁴:

Ժողովրդին կարող են փրկել միայն ազգի միասնական կամքով ու ընտրությամբ հաստատված անխախտելի օրենքները, այն է՝ «բարեգոյն յօրէնս» ըստ համեմատութեան բնական բնութեան, և զօրութեան բանական հոգոյ մերոյ»⁴⁵: Առաջնորդվելով Աստվածաշնչյան **«Ձայն բազմաց՝ ձայն Աստծո»** կարգախոսով՝ Շահամիրյանը կարևորում է ժողովրդի հավանությունն օրենքներ սահմանելիս: Այն, ինչ վերաբերում է հասարակական բարօրությանը, պետք է նախապես ենթարկվի համազգային խորհրդակցության: Նա հավատում է հայոց ոգու արիությանը՝ **«ազգի էութեան պնդութեանը»**, որը բազմիցս դրսևորվել է պատմության ընթացքում, և այժմ էլ հույժ կարևոր է հոգու ողջ զորությամբ վերականգնել ազգային պետականությունը:

Շահամիրյանը Հայաստանի կառավարիչներին («ժողովրդի վերակացուններին») պատգամում է. հրամայել հայաստանաբնակ բոլոր

⁴⁴ Շահամիրեան Շ., Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց, Հ. 1, էջ 113:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 119:

մարդկանց՝ սովորել **«կարդալ, գրել և խոսել հայերեն»**։ Հայրերին խորհուրդ է տալիս որդիներին սովորեցնել «զինվորական արհեստը և հնազանդվել օրենքներին»։ Հայ տիկնանց խորհուրդ է տալիս այնպես դաստիարակել դուստրերին, որ «նրանք ամուսնանան քաջ տղամարդկանց և հաղթական զինվորականների հետ» և դատապարտեն ամուսիններին, «եթե նրանք ծառայության մտնեն այլ ազգերի մոտ»⁴⁶։ Այս պատգամների կատարումը բավարար կլինի, որ Հայաստանում հաստատվի ազգային բարօրություն ու երջանիկ կյանք։

Այդպիսով՝ Շահամիրյանը «Որոգայթ փառացի» առաջին՝ ներածական մասում առաջադրում է այն սկզբունքներն ու եղանակները, որոնցով պետք է վերականգնվի հայոց ինքնիշխան պետականությունը, այսինքն՝ «հիմն հաստատութեան վասն կազմելոյ տուն և բնակութիւնս մեր»։ Դրանով իսկ կխորտակվի դարավոր ստրկության լուծը, և ազգը կդառնա ազատ ու անկախ։ Հայոց աշխարհում գործող օրենքները պետք է համաձայն լինեն մարդու բնական ու բանական բնությանը, ինչն իրականում նշանակում է դրանց համապատասխանեցում Աստվածային օրենքներին։ **Դրական իրավունքի նորմերը պետք է բխեցվեն աստվածային-բնական իրավունքի սկզբունքներից**։ Հակառակ դեպքում օրենքները կհամարվեն հակաբնական ու հակաբանական։ Օրենքներով պետք է «կազմել **որոգայթ** մի հնարագիտութեան զի ընդ իւր քարշելով կալանաւորեսցէ ամենայն ծուլ և հոռի վատթար արանց»⁴⁷։

Օրենքների գործադրության չափորոշիչը հասարակական բարօրությունն է, դրանք պետք է լինեն «վասն բարութեան հասարակաց»։ Շահամիրյանը շեշտում է ոչ միայն **հանրային-պետական** շահերի, այլև քաղաքացիների **անձնական** իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության անհրաժեշտությունը։ Նա բացատրում է, ինչ գրել է հասարակության վերաբերյալ՝ անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր անձի, ինչ սահմանել է պետության օրինական կառավարման և օրինապահության վերաբերյալ՝ առնչվում է նաև ընտանեկան բարեկեցությանը, քանզի «ամենայն փոքրիկ տուն ընտանեօք և սպասաւորօք

⁴⁶ Շահամիրյան Շ., Որոգայթ փառաց // Ավագյան Ռ., Հայ իրավական մտքի գանձարան, Հ. 2, Հավելված 1, էջ 45։

⁴⁷ Շահամիրեան Շ., Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց, Հ. 1, էջ 131։

եթէ կարգադրութեամբ կառավարեալ գտանի, տունն այն խաղաղութեամբ և հաստատուն բնակչօք սիրելի միմեանց և մխիթար սրտի մնան...»: Այդպէս էլ ազգը պետք է իմաստնանա և համոզվի, «թէ որքան բարութիւնք գոն 'ի կառավարութիւնս Օրինօք և կարգադրութեամբ...»⁴⁸:

«Որոգայթ փառացը» նաև **ազապոթյան, անկախության գաղափարների ու դրանք իրականացնողների ջատագովություն է**: Շահամիրյանը գնահատում է վրացիներին, ովքեր պահպանեցին «շուք ազատութեան 'ի մէջ ազգին իրեանց»: Առավել արժեւորում է **Ամերիկյան Անկախության պատերազմը**⁴⁹՝ հանձին **Ջորջ Վաշինգտոնի**, ով պայքարում էր հանուն անկախության ու ազատութեան՝ ընդդիմանալով բրիտանացիներին: Ամերիկացու ազատասիրությունը «բնական է 'ի բնութեանս մարդոյ»: Հայերը ևս պետք է ազատվեն բռնատիրությունից ու ազգային օրենքներով վերականգնեն պետականությունը: Քաղաքագետը ջատագովությունն ավարտում է իմաստուն խորհրդով. «**լինիցուք մեք տէր միմիայն յաշխարհին մերոյ** և թոյլ մի տացուք, զի քայլ մի 'ի յերկրէ այլոց աւելանալոյ վասն մեր, և 'ի մէնջ պակասիլ վասն այլոց, ուրեմն ջանալ... ստանալ այն, որ **սեպհական ժառանգութենէ Հայոց** ոչ է անիրաւութիւն եթե ո'չ **արդարութիւն** (ընդգծումը.- Լ.Ս.)»⁴⁹:

Ներածության վերջում Շահամիրյանը, առանց բացահայտելու իր՝ որպէս «Որոգայթ փառացի» հեղինակի անունը, նշում է, որ աշխատությունը գրվել է 1773թ., և շարադրողը **Հայոց ազգի ամենափոքրն է՝** «'ի յազգէն թորգոմայ և 'ի տանէն նախիջևանայ...», իսկ այժմ ապրում է Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում⁵⁰: Մեծ մտածողն իր աշխատությունը չի համարում ավարտուն գործ, հակառակը՝ նա հույս է հայտնում, որ հանճարեղ մարդիկ կլրացնեն ու կկատարելագործեն այն: Իր խնդիրը Սահմանադրության ստեղծումն է, որը պետք է լինի ազգի փրկության ու Հայոց աշխարհի բարեկարգ կառավարման հիմնասյունը:

«Որոգայթ փառացի» **երկրորդ մասն** ազատագրված Հայաստանի ստեղծվելիք պետության Սահմանադրության նախագիծն է, որը

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 134-135:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 139:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 135-136:

Շահամիրյանը վերնագրել է «**Հայերի՝ Հայաստան աշխարհի կառավարման սահմանադրություն**»⁵¹: Սահմանադրության նախագիծը բաղկացած է 521 հոդվածից, որոնցում առկա են սահմանադրական, վարչական, քաղաքացիական, աշխատանքային, ընտանեկան, քաղաքացիադատավարական, ֆինանսական, քրեական, քրեադատավարական, միջազգային իրավանորմեր, զինվորական կանոններ, բարոյական և այլ նորմեր:

Հարկ է նշել, որ «Որոգայթ փառացի» երկու՝ **տեսական-ներածական** և **օրենսդրական** մասերը **գաղափարական-իմաստային առումով տարանջատված չեն**, այլ միմյանց տրամաբանական-օրգանական շարունակությունն են: Ներածության մեջ փաստարկված գաղափարները, մեթոդաբանական մոտեցումները ելակետային սկզբունքներ են, որոնց հիման վրա ձևայնացվել են երկրորդ մասի կոնկրետ իրավանորմերը: Այս գաղափարները կարող ենք անվանել **Սահմանադրության հիմնարար սկզբունքներ**: Տեսական մասում առաջադրելով ազգային ինքնիշխանության, քաղաքական անկախության, ինքնակալական կարգի մերժման, մարդու բնական իրավունքների, ազատությունների ու բանական բնության համաձայն՝ սահմանադրական-ժողովրդապետական կարգի հաստատման, օրենքների գերիշխանության, խորհրդարանական կառավարման և այլ գաղափարներ, Շահամիր Շահամիրյանը դրանք օրենսդրորեն ամրակայում է՝ սահմանելով հայկական պետականության կերտման հիմնասկզբունքները, եղանակներն ու չափորոշիչները:

РЕЗЮМЕ

ПОЛИТИКО-ФИЛОСОФСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ШААМИРА ШААМИРЯНА КАК ОСНОВА ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

САРВАЗЯН ЛИЛИТ

В статье анализируются проблемы политической философии Шаамира Шаамиряна. Его главная работа - «Западная тщеславия» - одна из достижений общечеловеческой конституционной и политико-правовой мысли. Выдвинутые в ней идеи о естественных правах человека, национального суверенитета, божественной сущности власти и закона, политической организации общества,

⁵¹ «Կարգադրութիւն Հայոց վասն կառավարութեան Հայաստանեայց յԱշխարհի» // Շահամիրեան Շ., Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց, Հ. 2, էջ 140-413:

форм правления, социальной гармонии и т.д. являются результатом глубоких философских обобщений. По мыслителю, **основа закона – разумная природа человека, поэтому «законы должны определяться гармонично человеческой природе, согласно нашей души»**. Он утверждает историчность форм правления, отвергает абсолютную монархию и тиранию, как неприемлемые формы правления. Лучшей формой правления считает **парламентская республика с принципом национального представительства**. Субъектом права является не монарх или тиран, а народ, его общая воля.

Шаамирян интерпретирует роль принципов верховенство права и национальных законов, представительной демократии, разделении властей, сдержек и противовесов, а также способность самоуправления армянской нации. Конституция независимой Армении была призвана гарантировать возможность сохранения свободы и создания неминуемой западни для всех тщеславных людей, чтобы они были вынуждены оказаться под гнетом полезной деятельности. Конституция должна была иметь краеугольное значение для руководства справедливыми законами, естественным правом и справедливостью.

Ключевые слова: Шаамир Шаамирян, «Западня тщеславия», Конституция, естественные права, разумная природа человека, верховенство закона, республика, совещательный принцип, парламентское правление, национальное согласие.

SUMMARY

POLITICAL AND PHILOSOPHICAL CONCEPT OF SHAHAMIR SHAHAMIRYAN AS LEGISLATION BASE

SARVAZYAN LILIT

The article analyzes the issues of Shahamir Shahamiryan's political philosophy. His masterpiece "Snare Glory" is one of the best achievements of the universal constitutional and legal and political thought. The ideas proposed in it are the outcomes of profound philosophical general conclusions on human natural rights, national autonomy, divine essence of law and power, political organization of society and social harmony. According to Shahamiryan **the base of the law is the reasonable nature of humans, thus "laws must be defined in harmony with humans' nature and in line with our spirit"**. He confirms the historicity of governance ways, refuses absolute monarchy and dictatorship as unacceptable methods of rule. The best model of government is the **parliamentary republic with**

a national representative principle. The subject of right is not the monarch or dictator, but the people and its common will.

Shahamiryan interprets the role of supremacy of right and national laws, representative democracy, separation of powers, suppressions and misbalances and of other principles, as well as the ability of self governance of Armenian people. The constitution of independent Armenia was meant to guarantee the possibility of freedom preservation and to create an unchangeable snare for all vain people in order to make them execute a useful activity. The constitution should have initial significance to govern with righteous laws, natural rights and justice.

Key words: *Shahamir Shahamiryan, “Snare Glory”, Constitution, natural rights, reasonable nature of humans, supremacy of right and laws, republic, advisory principle, parliamentary government, national agreement.*

21. ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՌԱՋՄԱՎԱՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

ՆԱԶԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿ

Քանալի բառեր՝ Բրիտանական աշխարհառազմավարական հայեցակարգ, կայսրություններ, բնական ռեսուրսներ, իմպերիալիստական դարաշրջան:

15-րդ դարի վերջին և 16-րդ դարի սկզբին տեղի ունեցած աշխարհագրական Մեծ հատնագործությունների շնորհիվ ոչ միան ընդլայնվեց աշխարհագրական հորիզոնը և եվրոպացիների աշխարհագրական պատկերացումները, այլև Եվրոպական (ավելի ուշ Արևմտյան) քաղաքակրթությունը ձեռք բերեց համաշխարհային բնույթ:

Նշանավոր տեսաբան, Հարվարդի համալսարանի պրոֆեսոր Ս. Հաթինգթոնի բնորոշմամբ. «Սկսած 1500 թվականից և շուրջ 400 տարի Արևմտյան ազգային պետություններն իրենցից ներկայացնում էին բազմաբևեռ միջազգային համակարգ Արևմտյան քաղաքակրթության սահմաններում, միաժամանակ արևմտյան ազգերը (պետությունները) նվաճումների և գաղութացման արդյունքում՝ իրենց ազդեցությունը թողեցին մնացած բոլոր քաղաքակրթությունների վրա»:⁵²

20-րդ դարի բրիտանացի խոշորագույն պատմաբան Առնոլդ Թոյնբին իր հիմնարար աշխատության մեջ կարևորելով քաղաքակրթության ներսում ինքնիշխան պետության (sovereign State) ինստիտուտի առկայությունը՝ գրում էր. «Արդյունաբերական հեղափոխությունը (Industrialism) և դրա ժամանակակից ազգայնականության (nationalism) ծնունդը Արևմտյան աշխարհում (մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայում) ձևավորեցին Մեծ տերություններին (Great Powers)»:⁵³

«Եվրոպակենտրոն աշխարհը» և դրա հետ միասին Եվրոպական (Արևմտյան) հեգեմոնիան համաշխարհային միջազգային համակարգում իր գագաթնակետին հասավ 19-րդ դարի վերջերին: Եվ ահա այդ նույն ժամանակ էլ եվրոպացիների մոտ հաղթանակեց այն գաղափարը, որ քաղաքակրթված եվրոպացին պետք է «քաղաքակրթի» մնացած

⁵² Huntington S. P., The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, New York, 1996, p. 21.

⁵³ Toynbee A. J. A study of History, vol. 1, London, 1955, p. 9.

ամբողջ աշխարհը, ինը անգլիացի աշխարհահռչակ գրող Ռ. Կիպլինգը ձևակերպեց որպես «Սպիտակ մարդու բեռ (առաքելություն)»⁵⁴:

19-րդ դարի վերջին քառորդին աշխարհը թևակոխեց այսպես կոչված «իմպերիալիզմի դարաշրջան»⁵⁵: Մի ժամանակաշրջան, երբ համաշխարհային կայսրությունների միջև ընթանում էր պայքար՝ «բաժանված աշխարհի վերաբաժանման», այն է տարածքային էքսպանսիայի միջոցով «կենսատարածքի» ընդլայնման, աշխարհագրական կարևորագույն հանգույցների և սահմանափակ ռեսուրսների, առաջին հերթին ռազմավարական հումքի նկատմամբ վերահսկողություն հաստատելու համար:

Եվ դա այն դեպքում, երբ համաձայն 18-րդ դարի անգլիացի տնտեսագետ Թոմաս Ռոբերտ Մալթուսի կողմից սահմանված բանաձևի «Մոլորակի բնակչությունը աճում էր երկրաչափական պրոգրեսիայով, իսկ գոյության միջոցները (ռեսուրսները)՝ հանրահաշվական պրոգրեսիայով»⁵⁶:

Այդ ժամանակաշրջանում վերելք է ապրում աշխարհագրական դետերմինիզմի ուսմունքը, որի համաձայն պատմության ողջ ընթացքում հասարակության (հատկապես քաղաքական զարգացման) վրա մեծապես ազդում է աշխարհագրական միջավայրը:

Աշխարհագրական դետերմինիզմի գաղափարները, որ հանդիպում են դեռևս անտիկ հեղինակների մոտ, 16-19 դարերում եվրոպացի տեսաբանների, մասնավորապես Ժան Բոդենի, Շառլ Լուի Մոնտեսքյուի, Կառլ Ռիտտերի, Ժակ Անն Ռոբեր Տյուրգոյի, Ֆրիդրիխ Ռատցելի և այլոց կողմից ձևավորվելով որպես տեսություններ՝ հիմք դարձան 19-րդ դարի վերջին եվրոպայում ձևավորվող նոր գիտության, այն է

⁵⁴ Խոսքը Ռ. Կիպլինգի հայտնի բանաստեղծության մասին է: Տես՝ RUDYARD KIPLING. THE WHITE MAN'S

BURDEN. MCCLURE'S MAGAZINE. New York, FEBRUARY, 1899, Vol. XII, No. 4, p. 290-291:

⁵⁵ Իմպերիալիզմ տերմինն առաջացել է լատ. imperium –իշխանություն, գերիշխանություն բառից:

Տերմինն առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել անգլիացի տեսաբան Ջոն Հոբսոնը: Տես՝ Hobson

J. A. Imperialism. A study, London, 1902, 400 pages:

⁵⁶ Maltus T. R. Essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society. London,

1798, p. 14:

քաղաքական աշխարհագրության և դրա ենթաճյուղ համարվող աշխարհաքաղաքականության⁵⁷ համար:

Ի սկզբանե ձևավորվելով որպես քաղաքական աշխարհագրության ենթաճյուղ, ժամանակի ընթացքում, սակայն, աշխարհաքաղաքագիտությունը սկսեց հանդես գալ որպես գիտության առանձին ուղղություն: Վերջինիս վերաբերյալ առկա են բազմաթիվ սահմանումներ: Մասնավորապես ըստ աշխարհահռչակ Բրիտանական հանրագիտարանի «Աշխարհաքաղաքականությունը միավորում է գիտության տարբեր բնագավառների հայեցակարգեր և մեթոդներ՝ միջազգային հարաբերություններում պետության ռազմավարական քաղաքականությունը ձևավորելու նպատակով»⁵⁸:

Կառուցվածքային տեսանկյունից աշխարհաքաղաքականությունն ունի երկու ենթաշերտ. տեսական աշխարհաքաղաքականություն կամ աշխարհաքաղաքագիտություն և պրակտիկ աշխարհաքաղաքականություն կամ աշխարհառազմավարություն⁵⁹:

Աշխարհառազմավարությունը պետության (տերության) ռազմաքաղաքական ղեկավարության կողմից մշակված և իրականացվող քաղաքական ռազմավարությունն է, որն Մեծ Բրիտանիայում հայտնի է նաև Մեծ ռազմավարություն (Grand Strategy) անունով:

Բրիտանացի ռազմավարագետ Ջուլիան Կորբետտը ռազմավարությունը դասակարգելով Փոքր ռազմավարության (Minor strategy) և Մեծ ռազմավարության (Grand strategy)՝ նշում էր, որ եթե Փոքր ռազմավարությունը իրենից ներկայացնում է մասնակի գործողություններ, ապա Մեծ ռազմավարությունը խնդիր ունի օգտագործելով ռազմական, առևտրա-ֆինանսական (տնտեսական), քաղաքական և դիվանագիտական ողջ ներուժը հասնի պատերազմում պետության հետապնդած հեռահար նպատակներին⁶⁰:

⁵⁷ Աշխարհաքաղաքականություն (Geopolitics) տերմինն առաջացել է հուն. է գեո-երկիր և պոլիտիկոս քաղաքականություն բառերից: Տերմինն առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել գերմանոֆիլ շվեդ իրավաբան և պետութենագետ Ռուդոլֆ Չելլենը:

⁵⁸ Encyclopaedia Britannica, volume 10, London, 1961, p. 149:

⁵⁹ Աշխարհառազմավարություն (Geo-Strategy) տերմինն առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել ամերիկացի քաղաքագետ Ֆրեդերիկ Շումանն 1942 թ. հրատարակված իր հոդվածում: Տես՝ Andrew Gyorgy. The geopolitics of war: Total war and geostrategy. The journal of politics, vol. 5, No. 4, November 1943, p. 347.

⁶⁰ Corbett J. S. Some Principles of Maritime Strategy, London, 1911, p. 308-309.

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Եվրոպական կայսրություններում, ներառյալ Մեծ Բրիտանիայում, ծնունդ առան աշխարհառազմավարագիտական մի շարք տեսություններ, որոնք գաղափարապես պետք է «հիմնավորեին» տվյալ պետության՝ համաշխարհային տերություն դառնալու իրավունքը, «արդարացնեին» դրան ուղղված կայսրապաշտական-գաղութային քաղաքականությունը և առաջ քաշեին այդ ծրագրերի իրականացմանն ուղղված համապատասխան ռազմավարական լուծումներ:

Մեծ Բրիտանիան լինելով ծովային տերություն, բնականաբար, նրա գոյության և զարգացման առաջնահերթ պայմանը աշխարհագրական ռազմավարական հանգույցների (կղզիներ, նեղուցներ և ջրանցքներ) ու ծովային ուղիների և դրանցով ընթացող միջազգային ծովային առևտրի նկատմամբ վերահսկողության սահմանումն էր: Ինչը պետք է դառնար կայսրության, և առաջին հերթին նրա միջնաբերդի՝ մետրոպոլիայի (Բրիտանական կղզիների), ռազմավարական անվտանգության երաշխիքը, և միաժամանակ նպաստեր կայսրության դիրքերի ամրապնդմանն աշխարհում:

Եվ ահա այս խնդիրների լուծմանն էր ուղղված այսպես կոչված «Ծովային ուժի» մասին աշխարհառազմավարագիտական դոկտրինը (վարդապետություն), որը ծնվեց անգլո-սաքսոնական աշխարհում (Մեծ Բրիտանիայում և ԱՄՆ-ում) ի հակակշիռ գերմանական աշխարհառազմավարագիտական տեսության, որն առաջնային էր համարում մայրցամաքային կենտրոնական դիրքը:

Այս տեսության հիմնադիրներն էին ռազմական տեսաբան, ԱՄՆ-ի ռազմա-ծովային ուժերի փոխ-ծովակալ Ալֆրեդ Մահանը⁶¹ և ռազմավարագետ, Մեծ Բրիտանիայի Թագավորական ռազմածովային նավատորմի փոխծովակալ Ֆիլիպ Հոլվարդ Կոլումբը:

1891 թվականին լույս տեսած իր ռազմագիտական «Ծովային պատերազմ. նրա վարման հիմնական սկզբունքներն ու կիրառումը» աշխատության մեջ, Ֆ. Կոլումբը, ծովային պատերազմի առաջնային

⁶¹ Ա. Մահանի «Ծովային ուժի» մասին հայեցակարգը ենթադրում էր Մեծ Բրիտանիայի օրինակով ԱՄՆ-ի վերածվելը համաշխարհային ծովային տերության: Նրա ամենանշանավոր աշխատանքն է 1890 թ. լույս տեսած «Ծովային ուժի ազդեցությունը պատմության վրա. 1660-1783»: Տես՝ Mahan A. T. The Influence of Sea power upon History. 1660-1783, Boston, 1890, 648 p.

նպատակ էր համարում ծովում գերիշխանության հաստատումը և դրա արդյունքում ծովային համաշխարհային առևտրական ուղիների⁶² նկատմամբ վերահսկողության սահմանումը: Այս էր այն գլխավոր խնդիրը, որը պետք է լուծեր բրիտանական Թագավորական ռազմա-ծովային նավատորմը, քանզի, ըստ Ֆ. Կոլմբի. «Ծովային առևտուրն էր ազգերի (տվյալ դեպքում բրիտանացիների) հարստության ու կայուն զարգացման հիմնական երաշխիքը»⁶³:

Բրիտանական աշխարհառազմավարական մտքի զարգացման գործում մեծ դեր ունի Բրիտանական Թագավորական Ռազմածովային նավատորմի ծովակալ Ջոն Արբետնոտ Ֆիշերը, ով ռազմավարական աշխարհագրության⁶⁴ մեջ 20-րդ դարասկզբին առաջ քաշեց այսպես կոչված «աշխարհառազմավարական կետ» հասկացությունը: Դրանք այն աշխարհագրական հանգույցներն ու տարածքներն են (object), որոնց տիրապետելը տալիս է և ռազմական և տնտեսական առավելություն:

Ըստ Ֆիշերի այդ կետերն էին. Դուվրը (Պա-դե-Կալե նեղուցը), Ջիբրալթարը, Ալեքսանդրիան (նկատի ունի Սուեզի ջրանցքը), Բարե հուսո հրվանդանը (Հվ. Աֆրիկա) և Սինգապուրը (Մալակկյան նեղուցը), որոնք կազմում էին դեպի Հնդկաստան և Հեռավոր Արևելք ձգվող ծովային առևտրային գլխավոր ուղին, և որոնք բոլորն էլ «վերահսկվում էին Բրիտանական ռազմածովային նավատորմի կողմից»:⁶⁵

Ընդհանրապես, ռազմա-ծովային ռազմավարության (Naval strategy) կիրառումը Մեծ Բրիտանիայի կողմից, ինչը պայմանավորված էր վերջինիս ծովային պետություն լինելու հանգամանքով, բրիտանական ռազմաքաղաքական էլիտայի կողմից սկսեց կիրառվել 16-րդ դարից և

⁶² Անշուշտ, ծովային հաղորդակցման ուղիները Մեծ Բրիտանիայի համար ունեին բացառիկ նշանա կություն, և ինչպես նշում է հայազգի խորհրդային նշանավոր ծովակալ և օվկիանոսագետ Հ. Իսակովը. «Դրանք ունեին կենսական նշանակություն ոչ միայն ռազմական և ծովային ուժի, այլև տնտեսության, և հետևաբար ինքնին պետության (երկրի) գոյության համար»: Стен`Исаков И. С. Океанология, география и военная история, М., 1984, стр.187.

⁶³ Colomb P. H. Naval warfare. Its ruling principles and practice historically treated, Third edition, London, 1899, p. 80.

⁶⁴ Ռազմավարական աշխարհագրությունը (Strategic geography) նույնացվում է ռազմական աշխարհագրության (Military geography) հետ:

⁶⁵ Barry Gough. Pax Britannica. Ruling the waves and keeping the peace before Armageddon. London, 2014, p. 36.

Ժամանակի ընթացքում ավելի կատարելագործվեց: Այս ռազմավարությունը ենթադրում էր ցամաքում ռազմական գործողությունների սահմանափակում, ռազմածովային ուժերի կիրառմամբ հակառակորդի հաղորդակցման ուղիների նկատմամբ վերահսկողության հաստատում, նավահանգիստների շրջափակում և դրանով իսկ հակառակորդի նկատմամբ տնտեսական ճնշում և այլն:

Բրիտանական բանակի հայտնի ռազմավարագետ Է. Ջ. Քինգսթոն-Մակկլորին վերլուծելով այդ ռազմավարությունը՝ ընդգծում է այն միտքը, որ բրիտանական հզոր ռազմածովային նավատորմի կողմից ծովում գերիշխանության հաստատումը և դրանով իսկ մուտքը դեպի համաշխարհային շուկա՝ «ապահովում էր ոչ միայն հսկայական եկամուտներ, այլև թույլ էր տալիս ջախջախել հակառակորդի մայրցամաքային մեծ բանակները՝ առանց ավելորդ ջանքերի գործադրմամբ»⁶⁶:

Ջ. Կորբետտը հակադրվելով գերմանացի տեսաբան Կ. Կլաուզեվիցի բացարձակ պատերազմի (Absolute war) տեսությանը և առաջնային համարելով սահմանափակ ռազմական գործողությունները (limited operations)՝ գտնում էր, որ այդպիսի ռազմավարության կիրառումը իրենց կարող են թույլ տալ միայն այն պետությունները, որոնք ցամաքից անջատված են ծովով և որոնց նավատորմը իշխելով ծովում՝ կարող է կանխել հակառակորդի հնարավոր ներխուժումը սեփական տարածքներ⁶⁷:

20-րդ դարի անգլիացի փայլուն ռազմագետ և տեսաբան Լիդլ Հարտն իր նշանավոր աշխատության մեջ շեղում էր, որ «Առաջնայինը պետք է լինի ոչ թե հակառակորդի ուժերի ամբողջական ջախջախումը, այլ հակառակորդի ֆիզիկական և բարոյական էներգիայի (ներուժի) հյուծումը, ավելի մեծ չափով, քան՝ սեփականը»⁶⁸: Իսկ դրան, ըստ

⁶⁶ Кингстон-Макклори Дж. Э. Глобальная стратегия, пер. с англ., М., 1959, стр. 27.

⁶⁷ Corbett J. S. Some Principles of Maritime Strategy..... p. 58.

⁶⁸ Liddell Hart B. H. *The strategy of indirect approach*, London, 1954, p. 186. Բրիտանական, մասնավորապես Լիդլ Հարտի «անուղղակի գործողությունների» ռազմավարությունը եկավ հակադրվելու բազմաթիվ բանակների գլխավոր շտաբերում անվերապահորեն ընդունված գերմանական (Կ. ֆոն Կլաուզեվից, Հ. ֆոն Մոլտկե, Ա. ֆոն Շլիֆֆեն) ավանդական ռազմավարությանը, ըստ որի պատերազմում ռազմավարական առաջնային խնդիրը «գլխավոր ճակատամարտում հակառակորդի գլխավոր ուժերի ամբողջական ջախջախումն է»: Գերմանական ռազմավարագիտական մտքի մասին մանրամասն տես.՝ Стратегия в трудах военных классиков. М., 2003, 592 стр.:

Հարտի, կարելի է հասնել միայն «անուղղակի գործողությունների» միջոցով. ռազմավարություն, որը կիրառվել է բրիտանական կայսրության պատմության ընթացքում բազմաթիվ անգամներ:

Եվ իսկապես այս ռազմավարության շնորհիվ էր, որ 16-19-րդ դարերում Մեծ Բրիտանիան Իսպանիայի, Ֆրանսիայի և Նիդերլանդների դեմ պատերազմներում հաղթող դուրս եկավ՝ դառնալով ծովային համաշխարհային տերություն և վաստակելով «Ծովերի թագուհի» («Mistress of the seas») պատվանունը:

Խոսելով այս մասին, բրիտանացի աշխարհագրագետ Մ. Ֆեյրգրեյվը, նշում էր, որ Մեծ Բրիտանիան այդ պատերազմներիցից դուրս գալով վերածվեց «օվկիանոսային տերության», քանզի ըստ նրա, «Մեծ Բրիտանիան ուներ ոչ միայն ռազմածովային ավանդույթներ, այլ նաև ունակություն՝ օգտագործելու և խնայելու ծովի էներգիան»⁶⁹:

Իսկ ահա բրիտանացի ռազմական տեսաբան Սպենսեր Վիլկինսոնն ռազմական նավատորմի դերն առաջնային համարելուն զուգահեռ, առաջ քաշեց ռազմածովային ուժերի և ցամաքային բանակի համատեղ գործողությունների կարևորությունը: Ըստ տեսաբանի՝ ծովային հաղորդակցման ուղիների անվտանգության ապահովումը թույլ կտար կայսրության զորքերի հայտնվելը պատերազմի թատերաբեմի ցանկացած կետում⁷⁰:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին բրիտանական աշխարհառազմավարության գլխավոր առանցքը դարձավ կայսրության գլխավոր գաղութը Հնդկաստանը: Դա միաժամանակ մի ժամանակաշրջան էր, երբ Ռուսական և բրիտանական կայսրությունների միջև ընթանում էր աշխարհառազմավարական մրցակցություն («Մեծ խաղ»)՝ այսպես կոչված «ազդեցությունների գոտիների» համար: Այդ պայքարն առանձնակի դրսևորվեց Կենտրոնական Ասիայում (հատկապես Աֆղանստանում), Պարսկաստանում և Կովկասում ու Այսրկովկասում:

Մասնավորապես, երբ դարի 60-70 ական թվականներին, ռուսական կայսրությունն սկսեց արագորեն իր ազդեցությունը տարածել Կասպից ծովի արևելյան ափին՝ նվաճելով Կենտրոնական Ասիայի

⁶⁹ Fairgrieve M. A. Geography and World Power, (Sixth reprinted), London, 1927, p. 180:

⁷⁰ Wilkinson Spenser. The brain of the Navy. Westminster, 1895, p. 102-104

մահմեդական խանությունները, դա Մեծ Բրիտանիայում դիտարկվեց որպես ուղղակի սպառնալիք Հնդկաստանի անվտանգության համար⁷¹:

Բրիտանացի ռազմավարագետ, գեներալ-մայոր Չարլզ Մաքգրեգորը 1894 թվականին հրատարակած իր «Հնդկաստանի պաշտպանությունը» ռազմագիտական աշխատության մեջ շեշտելով Հնդկաստանի աշխարհառազմավարական առանցքային նշանակությունը Բրիտանական կայսրության համար, նշում էր, որ ռուսական կայսրության կողմից Կովկասի (Այսրկովկասի հետ միասին) նվաճումը, Կենտրոնական Ասիայում դիրքերի ամրապնդումը, ինչպես նաև Պարսից արքունիքում ռուսական քաղաքական ազդեցության ուժեղացումը հնարավոր են դարձնում Հնդկաստան ռուսական ներխուժման վտանգը⁷²:

Ռուսական առաջխաղացումը կասեցնելու համար, Մաքգրեգորը անհրաժեշտ էր համարում Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Օսմանյան Կայսրության հնարավոր դաշինքը⁷³: Փաստորեն՝ վերջինս պետք է «պատնեշ դառնար» (բնութագրումը մերն է) Սևծովյան նեղուցներին տիրելու և այդպիսով Միջերկրական ծով դուրս գալու ռուսական նկրտումներին: Քանզի ըստ Մաքգրեգորի, եթե «ռուսները տիրեին Կոստանդնուպոլսին, Դարդանեյլին կամ որևէ նավահանգստի Միջերկրական ծովում, ապա նրանք կսպառնային Հնդկաստանի և Բրիտանիայի միջև հաղորդակցման ուղիներին, մասնավորապես Սուեզի ջրանցքին»: Հետևաբար Մեծ Բրիտանիայի ռազմավարական գլխավոր խնդիրն էր «Ռուսաստանի դուրս մղումը Կովկասից և Թուրքեստանից»⁷⁴:

Բրիտանական աշխարհառազմավարագիտական մտքի խոշոր ներկայացուցիչ 19-րդ դարի վերջին Հնդկաստանի փոխարքա, ավելի ուշ Մեծ Բրիտանիայի ապագա նշանավոր վարչապետ, լորդ Ջորջ Նաթանիել Քերզոնը իր «Ռուսաստանը Կենտրոնական Ասիայում 1889

⁷¹ Rawlinson H. C. England and Russia in the East: a series of papers on the political and geographical condition of

Central Asia. London, 1875, p. 314

⁷² Macgregor C. M. The defence of India. A strategical study. Simla, 1884, p.2

⁷³ Նշվ. աշխ.՝ p. 229

⁷⁴ Նշվ. աշխ.՝ p. 241

թվականին և Անգլո-ռուսական հարցը»⁷⁵, և «Պարսկաստանը և Պարսկական հարցը» աշխատանքներում Մեծ Բրիտանիայի համար կենսական տարածք էր համարում Հնդկաստանը և ելնելով դրանից նշում էր, որ «Մեծ Բրիտանիայի ապագան որոշվելու է ոչ Եվրոպայում և ոչ էլ անգամ ծովերում և օվկիանոսներում, այլ՝ Մայրցամաքում: Առանց Հնդկաստանի Բրիտանական կայսրությունը չի կարող գոյություն ունենալ»⁷⁶:

Հետևաբար, Քերզոնը, գլխավոր խնդիրն էր համարում բրիտանական ազդեցության հաստատումը Հնդկաստանի սահմանակից երկրներում՝ Անդրկովկասում, Կենտրոնական Ասիայում և հատկապես Իրանում. այսինքն «Բուֆերային գոտու» ստեղծում Հնդկաստանի շուրջը: Դրանով իսկ պետք է կանխվեր Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդումը նշված երկրներում, ինչը ստեղծում էր սպառնալիք՝ դեպի Հնդկաստան ռուսական առաջխաղացման համար⁷⁷:

19-րդ դարի և 20-րդ դարի սահմանագծին Անդրկովկասն ու Մերձավոր Արևելքը Մեծ Բրիտանիայի համար ձեռք բերեցին ռազմավարական մեծ նշանակություն, պայմանավորված նաև Բաքվի և իրանական նավթային հսկայական պաշարների առկայությամբ: Այդպիսով համաշխարհային նավթի նկատմամբ վերահսկողություն հաստատումը դառնում է բրիտանական աշխարհառազմավարական առանցքային խնդիրներից մեկը:

Այդ ռազմավարության հիմնադիրը դարձավ ծովակալ լորդ Ջոն Արբետնոտ Ֆիշերը, ով 1904 թվականին ստանձնելով Բրիտանական Թագավորական Ռազմա-ծովային նավատորմի Ծովային Առաջին լորդի (Ծովային գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնը)՝ սկիզբ դրեց նավատորմի արմատական բարեփոխումներին: Նա, ում անվանում էին «նավթային մոլագար» և «նավթի կնքահայր», առաջ քաշեց խոշոր գծանավերով, տորպեդային սուզանավերով, ավիակիր նավերով,

⁷⁵ Curzon G. N., *Russia in Central Asia* in 1889 and the Anglo-Russian Question, London, 1889, 542 pages:

⁷⁶ Curzon G. N. *Persia and the Persian Question*, volume 1, London, 1892, p. 4.

⁷⁷ Հնդկաստանին սպառնացող ռուսական վտանգն իսկապես իրական էր. ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի ռազմավարագետներից գեներալ (ավելի ուշ Անդրկասպյան մարզի գեներալ-նահանգապետ) Ա. Կորոպատսկինը դեռ 1885 թվականին կազմել էր այսպես կոչված «Գաղտնի հուշագիր»՝ որն իրենից ներկայացնում էր ռուսական զորքերի կողմից Հնդկաստան հնարավոր ներխուժման ծրագիր:

վերջապես հզոր հրետանային նավերով (dreadnought) նավատորմը համալրելու և դրանց շահագործումը նավթով կազմակերպելու լայնամասշտաբ մի ծրագիր: Ըստ Ֆիշերի, ածուխից նավթին անցումը կբարձրացներ ռազմանավերի արագությունը, շարժունակությունը և արդյունավետությունը⁷⁸:

Բրիտանական աշխարհաքաղաքական միտքն իր ձևավորման գագաթնակետին հասավ 20-րդ դարի սկզբին շնորհիվ աշխարհագրագետ, Օքսֆորդի համալսարանի պրոֆեսոր, Լոնդոնի տնտեսագիտական բարձրագույն դպրոցի ղեկավար Հալֆորդ Մաքինդերի:

Նա իր առաջին խոշոր աշխատության մեջ, որն վերնագրված էր «Բրիտանիան և բրիտանական կղզիները» (1902թ.), գնահատելով Մեծ Բրիտանիայի աշխարհագրական դիրքը՝ նշում էր հետևյալը. «Տեղակայված լինելով Մայրցամաքի հարևանությամբ, Բրիտանիան գտնվում է Հին աշխարհի վերջում, բայց տեղակայված լինելով մայրցամաքից անջատ՝ նա գտնվում է Նոր աշխարհի սկզբում: Այդպիսով աշխարհագրական դիրքը Մեծ Բրիտանիային տվել է բացառիկ դեր համաշխարհային դրամայում»⁷⁹:

Իր աշխարհաքաղաքական հայցքները Մաքինդերը ներկայացրեց 1904 թվականի հունվարի 25-ին Բրիտանական աշխարհագրական ընկերությունում կարդացած իր զեկույցում՝ վերնագրված «Պատմության աշխարհագրական առանցքը», որը նույն տարվա ապրիլին հրատարակվեց «Աշխարհագրական հանդեսում»:

Հոդվածում հեղինակը նշում էր որ աշխարհագրական Մեծ հայտնագործությունները, մասնավորապես Հնդկաստան տանող ծովային ուղու (Բարե Հուսո հրվանդանը շրջանցելով) հայտնագործումը, որի շնորհիվ իրար կապվեցին Եվրոպան և Ասիան, չեզոքացրեց եվրասիական ցամաքային տերությունների ռազմավարական առավելությունը, փոխարենը ժամանակի ընթացքում հզորանալով՝ Մեծ Բրիտանիան,

⁷⁸ Fisher J. A. Memories and records, vol. 1, N. Y., 1920, p. 123, vol. 2, N. Y., 1920, pp. 184-196.

⁷⁹ Mackinder H. J. Britain and British seas. London, 1902, p. 358.

ԱՄՆ-ը, Կանադան, Ավստրալիան, Հարավային Աֆրիկան և Ճապոնիան կազմեցին «Ծովային ուժի և առևտրի կղզիական օղակը՝ դառնալով անհասանելի եվրասիական Ցամաքային տերությունների համար»⁸⁰:

Մաքինդերը, թեև նշում էր, որ շոգենավի ծնունդը և Սուեզի ջրանցքը բարձրացրել էին ծովային ուժի շարժունակությունը՝ դրանով իսկ առավելություն տալով ցամաքային ուժի նկատմամբ, սակայն, միժամանակ նա ընդգծում էր, որ տրանսմայրցամաքային երկաթուղիների կառուցումը կարող էր աստիճանաբար փոխել ուժերի այդ հարաբերակցությունը: Օրինակի համար, նա նշում էր, որ «շնորհիվ տրանս-սիբիրյան երկաթուղու, ռուսական բանակը էականորեն դարձել էր ավելի հզոր և մոբիլ (շարժունակ) ուժ Մանջուրիայում, ինչպես Բրիտանական բանակն էր հզոր ծովային ուժ՝ Հարավային Աֆրիկայում»:⁸¹

Ընդհանրապես, Մաքինդերն, աշխարհառազմավական տեսանկյունից աշխարհը բաժանում էր երկու մասի. Օվկիանոսային շրջան, որն անվանում էր «Արտաքին կիսալուսին» և որի մեջ մտնում էին ԱՄՆ-ը, Կանադան, Մեծ Բրիտանիան, Հարավային Աֆրիկան, Ավստրալիան ու Ճապոնիան, և Մայրցամաքային շրջան, որն անվանում էր «Ներքին կիսալուսին» և որի մեջ մտնում էին Արևմտյան Եվրոպան, Ռուսաստանը, Օսմանյան կայսրությունը (Հյուսիսային Աֆրիկան և Մերձավոր Արևելքը ներառյալ), Իրանը, Հնդկաստանը և Չինաստանը⁸²:

Շարունակելով իր վերլուծությունը՝ Մաքինդերը շեշտում էր, որ Ծովային պետությունների, մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայի համար ամենամեծ սպառնալիքը հանդիսանում են եվրասիական երկու հզոր կայսրությունների՝ Գերմանիայի և Ռուսաստանի հնարավոր դաշինքը, քանզի նրանք կարող էին օգտագործելով մայրցամաքի հսկայական ռեսուրսները՝ կառուցել հզոր նավատորմ⁸³ և այդպիսով փոխել ուժերի

⁸⁰ Mackinder H. J. The Geographical pivot of History. «The Geographical journal», London, vol. 23, No. 4, April.

1904, p. 432-433.

⁸¹ Mackinder H. J. The Geographical pivot of History.... p. 434. Մաքինդերն այս համեմատության մեջ նկատի ունի Անգլո-բուրական (1899-1902թթ.) և Ռուս-ճապոնական (1904-1905թթ.) պատերազմները:

⁸² Mackinder H. J. The Geographical pivot of History.... p. 436.

⁸³ Նշված ժամանակահատվածում հզոր ռազմածովային նավատորմ ստեղծելու և դրանով իսկ Մեծ Բրիտանիային հակակշռելու գաղափարը տիրապետող էր դարձել Գերմանիայի ռազմաքաղաքական էլիտայի շրջանում՝ կայգեր Վիլհելմ 2-րդի գլխավորությամբ:

ռազմավարական հավասարակշռությունը (The strategic balance of power)⁸⁴:

Մաքինդերն իր աշխատանքի առանցքը դարձրեց այսպես կոչված «Հարթլենդի»⁸⁵ մասին տեսությունը, որն իր զարգացումը գտավ ավելի ուշ՝ 1919 թվականին լույս տեսած իր մեկ այլ՝ «Դեմոկրատական իդեալներ և իրականություն» աշխատության մեջ:

Հարթլենդը, որը զբաղեցնում էր Եվրասիայի կենտրոնական մասը («Ներքին Կիսալուսնի» միջուկը) և իր մեջ ընդգրկում էր Փոքր Ասիան (Սև ծովյան նեղուցների հետ միասին), Կովկասը, Իրանը, Ռուսաստանը (ներառյալ Միջին Ասիան), Մոնղոլիան, Տիբեթը, այն աշխարհագրական տարածքն էր և այն «բանալին», որին տիրելով կարելի էր հասնել համաշխարհային տիրապետության:

Իր տեսությունը Մաքինդերը կարճ ձևակերպեց հետևյալ բանաձևով.
. Ով տիրում է Արևելյան Եվրոպային, նա վերահսկում է Հարթլենդը
. Ով տիրում է Հարթլենդին, նա վերահսկում է Համաշխարհային օվկիանոսը
. Ով տիրում է Համաշխարհային օվկիանոսին, նա վերահսկում է աշխարհը⁸⁶:

Այսպիսով, 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ցամաքային և ծովային կայսրությունների միջև ընթանում էր դիրքային պայքար «աշխարհառազմավարական մեծ խաղատախտակի» վրա: Եվ բոլոր համաշխարհային տերությունների նման՝ Մեծ Բրիտանիայում նույնպես մշակվել և հստակեցվել էին կայսրության աշխարհառազմավարական և ռազմաստրատեգիական շահերից բխող այն ծրագրերն ու խնդիրները, որոնք ռազմաքաղաքական վերնախավը պետք է կարողանար լուծել առաջիկա Մեծ պատերազմում:

⁸⁴ Mackinder H. J. The Geographical pivot of History..... p. 436.

⁸⁵ Անգլերեն heart-սիրտ բառից: Ավելի ուշ՝ 1940-ական թթ. ամերիկյան աշխարհառազմավարագիտական մտքի հսկան՝ Ն. Զ. Սփայկմանը զարգացնելով Մաքինդերի «Հարթլենդի» մասին տեսությունը՝ առաջ քաշեց այսպես կոչված «Ռիմլենդի» մասին իր նշանավոր աշխարհառազմավարագիտական տեսությունը: Sten' Spykman N. J. America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power, New York, 1942, 500 pages. The Geography of the Peace, New York, 1944, 66 p.

⁸⁶ Mackinder H. J. Democratic ideals and reality; a study in the politics of reconstruction. London, 1919, p. 194.

SUMMARY

THE FORMATION OF THE BRITISH GEOSTRATEGICAL CONCEPTION

NAZARYAN HAYK

At the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century (during the «epoch of imperialism») the struggle between the Empires was mainly for «the redistribution of the divided World». The control over the natural resources and mainly over the strategical raw material was in the foreground. As a result different geostrategical theories had been worked out by the theoreticians and strategists to give reason for the expansionist policy of their empires. At the same time the British geostrategical conception was formed. This article was based on historical scientific, geographical scientific, military scientific and political scientific literature.

Key words: *British Geostrategical Conception, Empires, natural resources, epoch of imperialism.*

РЕЗЮМЕ

ФОРМИРОВАНИЕ БРИТАНСКОЙ ГЕОСТРАТЕГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

НАЗАРЯН АЙК

В конце 19 века и в начале 20 века, в «эпоху империализма» шла борьба за «раздел уже разделенного мира». На первой месте вышло контролирование природных ресурсов, а именно, стратегического сырья.

В результате, некоторые теоретики и стратеги обработали геостратегические теории, которые должны были обосновать экспансионистскую политику своих империй. В это же время формировалась британская геостратегическая мысль.

Это статья основана на научно-исторической, научно-географической, военно-научной и политической литературе.

Ключевые слова: *британский Геостратегическая Концепция, Империи, природные ресурсы, эпоха империализма.*

22. ՍՈՎՈՐՈՒԹԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԺԱՄԿՈՅԱՆ

Բանալի բառեր: Սովորության իրավունք, բանավոր օրենք, «մոռուա», ավանդույթ, «ադաթ»:

Հասարակությունն իրավական նորմեր է ձևավորում մարդկանց խաղաղ համակեցությունը և համատեղ գործունեությունն ապահովելու համար: Պատմականորեն այդ նորմերը համապատասխանում են հասարակության տեսակին և արտահայտում տվյալ հասարակարգում անհատների ու խմբերի հարաբերությունները: Հասարակության կազմը, չափերը, ներքին կառույցը և այլ հասարակությունների հետ արտաքին կապերի տեսակները ժամանակի մեջ փոփոխվում են և պայմանավորում տվյալ հասարակության ներկայացուցիչների միջև փոխհարաբերությունների նորմերի փոփոխությունները: Նախնական ձևի մեջ իրավական նորմերն անձի և հանրության միջև այն հարաբերություններն են, երբ հասարակությունն իրականացնում է անձի ապահովությունը և որոշակի սահմաններում գործելու ազատությունը⁸⁷:

Իրավական նորմերն ունեն պահպանողական բնույթ, քանի որ կապված են մարդկային հոգեբանության ամենանախնական հիմքերի՝ բնազդների հետ: Ինքնապահպանման և սերնդի պահպանման բնազդները ստիպում են մարդկանց երկարատև պահպանել որոշակի ժամանակաշրջանում ընդունված վարքի ձևերը, քանի որ դրանց խախտումը սպառնում է ապահով կյանքի ընթացքին: Բանավոր փոխանցվող ավանդույթի դեպքում մի քանի սերնդի կյանքի ընթացքում որևէ նորմի ընդունման դրդապատճառը և նպատակը մոռացվում են, և նորմերը պահպանվում են սովորույթի ձևով, ներառյալ նորմերը խախտողների համար նախատեսված տույժերն ու պատիժները: «Անորոշ» (իրականում՝ մոռացված) աղբյուրից եկող կանոններն ինքնաբերաբար ստանում են սրբազանության կարգավիճակ, դրանց ծագումը կա՛մ չի քննարկվում (հասարակ համակեցության կանոնների դեպքում), կա՛մ վերագրվում է աստվածային ակունքներին (մարդկային խմբի գոյատևման համար առավել անհրաժեշտ կանոնների դեպքում): Կրոնական և

⁸⁷ *Գ. Տենսեր*, Происхождение нравственности, СПб, 1914, с. 149-167, *Պ. Бурдые*, Социология социального пространства, СПб, 2007, с. 19.

քաղաքական-գաղափարախոսական պատկերացումների ընթացքը դրանց մի մասն ամրապնդում կամ չեզոքացնում է:

Այստեղից հետևում է, որ առավել հին և նախնական են հասարակության մեջ այն կանոնները, որոնք ապահովում են գոյատևումը և վերարտադրությունը, այսինքն այնպիսիք, որոնք վերաբերում են ընտանիքին, սննդին և բնակության տեղանքի բարիքների օգտագործմանը: Կախված տվյալ էթնոսի նախնական կացութաձևից (առաջին հերթին՝ քոչվոր կամ նստակյաց) և սնունդ հայթայթելու հնարներից (որսորդություն, հավաքչություն, անասնապահություն, երկրագործություն) ձևավորվում են ինքնապաշտպանության, փոխօգնության, սննդի բաժանման, կանանց փոխանակության (ամուսնություն), տարածքների բաժանման և դիֆերենցված օգտագործման և այլ պայման-կանոններ, որոնք երկար պահպանվում են «պապերի» հեղինակության իներցիայով և ի վերջո ընկնում են սովորության իրավունքի հիմքում: Հատկապես նստակյաց կենսաձևի դեպքում, երբ որոշ տարածքների (օրինակ՝ ջրային ռեսուրսների, անտառի, արոտավայրերի) համատեղ օգտագործումն անխուսափելի է կամ բխում է հասարակության կարիքներից, և երբ փոխօգնությունը (համատեղ ինքնապաշտպանությունը, որսը կամ թալանի նպատակով հրոսակային հարձակումը, ցանքը, բերքահավաքը) պարտադիր պայման է հանրության գոյատևման համար, պայման-կանոնները համախմբում են հասարակությանը և դարձնում այն մեկ գործող օրգանիզմ⁸⁸: Հետևաբար, այդ օրգանիզմի կենսագործունեության խախտումներն ընկալվում են ոչ միայն որպես հանցագործություններ (այսօրվա տեսակետից հանցագործությունն արխաիկ հասարակության մեջ կարող է լինել կենսաձևի բաղադրատարր), այլև որպես աստվածային կարգի խախտում: Այս դեպքում գործում է հանրային ինքնապահպանման մեխանիզմը՝ ինքնազտումն օտար տարրերից, ինչը ժամանակակից տեսանկյունից կարող է ընկալվել որպես վայրենաբարոյություն կամ դաժանություն: Իհարկե, այսպիսի հասարակություն-օրգանիզմի ինքնամփոփությունը և օտարների ու որևէ նոր տարրի հանդեպ զգուշավոր կամ թշնամական վերաբերմունքը նույնպես նորմեր են:

⁸⁸ *Г. Спенсер*, Синтетическая философия, Киев, 1997, с. 287.

Եթե այդպիսի հասարակության մեջ հայտնվում է նոր խումբ, ապա այն պետք է գտնի իր համապատասխան տեղը գործող օրգանիզմում, ժամանակի ընթացքում ներգրավվելով ընդհանուր կենսագործունեության ընթացքի մեջ՝ ստանալով ընդհանուր սեփականության իր բաժինը: Եթե բնական կամ բռնի ճանապարհներով երկու այդպիսի հասարակություն-օրգանիզմներն ապրում են կողք կողքի և կազմում են նոր միավորում, ձևավորվում են նոր որակի պայման-կանոններ, որոնք կարգավորում են նաև երկու խմբերի փոխհարաբերությունները⁸⁹: Այս դեպքում խմբերի ներքին կանոնների միջև կարող են գոյություն ունենալ որոշակի տարբերություններ, որոնց հանդեպ ընդհանուր կանոնները կազմում են մետականոնի (բաղադրյալ կանոնի, գերկանոնի) նոր մակարդակ: Սովորաբար, երկու խմբերից մեկը դիտվում է որպես ավելի բարձրակարգ, մյուսը՝ ստորակարգ:

Այսպիսի հասարակություններ դեռ այսօր էլ կարելի է ուսումնասիրել ինչպես ժողովուրդների միգրացիաների և տեղացիների հետ միևնույն փոքր բնակավայրում բնակվելու պատմական իրադրությունների մեջ, այնպես էլ երկու կամ ավելի բնակավայրերի միավորումների միջոցով քաղաքների առաջացման դեպքում: Սակայն հասարակական կայացման այսպիսի ընթացքի տարրեր առաջանում են բոլոր այն դեպքերում, երբ տարբեր մշակույթի, հետևաբար՝ նաև սովորույթային տարբեր իրավանորմերի կրողներ մշտապես կամ ժամանակավորապես բնակվում են համատեղ և կամ բաժանում են միևնույն տարածքը: Ժամանակի ընթացքում այս բոլոր համակարգերի ներսում ձևավորվում են ազգակցական, դրացիական, համայնական, հայրենակցական, հյուրընկալության և այլ հարաբերությունների անգիր կանոններ:

Այսպիսով՝ սովորույթային օրենքը.

ա. մշտառկա է և բխում է բնագոյից, ուրեմն և ունի մարդկային խմբի տարերային կազմակերպման բնույթ,

բ. վերաբերում է գլխավորապես ինքնապաշտպանությանը և վերադարձությանը՝ սննդին, ընտանիքին և տարածքին,

գ. պահպանողական է և ժամանակի ընթացքում սրբացվում է,

⁸⁹ Հմմ. շերենտե ժողովրդի ներքին բաժանումը և ամուսնական կարգերը. *К. Леву-Спрос*, Структурная антропология, М., 2001, с. 126-130.

դ. որոշակիորեն հակադրում է անձին և հանրությանը՝ հանրության միանշանակ և անդրդվելի առավելությամբ:

Սովորությանին իրավունքն ունի որոշակի թույլ կողմ, որը վերաբերում է **անձի և հանրության փոխհարաբերությանը**: Նախատեսված լինելով փոքր հանրությաների համար, դրանում յուրաքանչյուր մարդ ունի իր ծագմանը համապատասխանող գործառույթ, թեև գործառույթի ընտրության համար հաշվի են առնվում նաև բնածին անձնային որակները (այստեղից՝ «լավագույնի», հերոսի, անձնային բազմաթիվ այլ որակների խրախուսումների ավանդական ձևերը): Սակայն, ստեղծված լինելով անձին պաշտպանելու համար, այն նույնքան հեշտորեն զոհաբերում է այդ անձին, իսկ բանավոր փոխանցումը և վստահության-անվստահության հիմքով անգիր պայմանների վրա խարսխված լինելը միշտ տեղ է թողնում նոմինալ հավասարության և փաստացի ակնառու անհավասարության համար, որը բազմաթիվ անցանկալի կոնֆլիկտների և անկայունության աղբյուր է: Ի վերջո, **ավանդական հասարակության կայունությունը հիմնվում է պատվի, բարոյականության, ամոթի, արդարության, ճշմարտության, ճակատագրի և նմանատիպ, ժամանակի մեջ փոփոխվող հասկացությունների վրա**, որոնց ձևակերպումը դավանաբանական, փիլիսոփայական և, որ ամենակարևորն է՝ վարքագծային կորիզների ճշտման համար ընտրվում կամ տարերայնորեն անջատվում է իմաստունների առանձին դասը, հոգևորականը (պաշտոնական կամ «ոչ ֆորմալ»): Իբրև վերոհիշյալ հասկացությունների տակ նկատի առնվող անձնային որակների և վարքագծի լավագույն գիտակ, հոգևորականը գրեթե ավտոմատ կերպով իր վրա է վերցնում դատավորի գործառույթը: Ահա թե ինչու ավանդական հասարակության մեջ **սովորությանին իրավունքի հիմնական ձևակերպումները և, որպես հետևանք, դաստիարակչական հիմնական միջոցներն են առած-ասացվածքները, իմաստուն թևավոր խոսքերը, առակներն ու խրատական զրույցները, անեկդոտներն ու իրապատումները, վիպական հերոսապատումները**: Դրանց մեջ կարելի է գտնել պատվի, արժանավորության (ծայրահեղ արտահայտություններն են՝ հերոսությունն ու իմաստնությունը), արդար վարքի, դատաստանի ու պատժի, հանուն հանրության բարեկեցության՝ ինքնազոհաբերության, ինչպես նաև կամքի ուժի վերաբերյալ

բազմաթիվ վկայություններ և որոշակի ձևակերպումներ, ներառյալ վարքագծի չափանիշները: Այդ չափանիշները ստանում են որոշակի խորհրդանիշ-մարմնավորումներ, ինչպես առարկայական, այնպես էլ ժեստային, բառահնչյունային կամ շարժումային ու հպումային (օրինակ՝ գլխարկը կամ գլխաշորը պատիվն է, գլխիկորությունը՝ համեստություն, ձեռք սեղմելը՝ բարին կամենալը, մարմնի որոշակի մասերը մատնանշելը կամ ցույց տալը՝ անարգանք և այլն), որոնք իրենց հերթին դառնում են տվյալ ժողովրդի սովորության իրավունքի յուրօրինակ լեզուն: Անգիր օրենքի ճանաչումը կապված է ինչպես բանաձևային օրինակները, այնպես էլ խորհրդանիշները լավ իմանալու և դրանց իմաստը ճիշտ արտահայտել կարողանալու հետ: Հետևաբար, ավանդական հասարակության մեջ կարևորագույն գործոն էր համոզիչ խոսքը:

Որոշ հետազոտող-իրավագետներ ընդլայնում են սովորության իրավունքի գոյատևման պատմական սահմաններն անցյալի կտրվածքով՝ նայած, թե որքան են կարողանում մղվել անցյալի պատմագիտական, ազգագրական, իրավագիտական նյութի հոլովույթում. «IV-V դդ. ընդունված հայ կանոնական իրավունքի նորմերը, «Ասորական» կոչված դատաստանագիրքը, հայ և օտարազգի պատմիչների առանձին վկայությունները, XII-XIII դդ. հայկական դատաստանագրքերը և ազգագրական նյութերը համոզում են, որ վաղ ավատական շրջանում ամուսնաընտանեկան բնույթի որոշ հարաբերություններ կարգավորվել են սովորութաիրավական նորմերով: Այսօր դժվար է ստուգապես ասել, թե արգելված և վերահաստատված (կամ պահպանված) կարգերից որոնք էին ծագումով սովորութաիրավական և որոնք՝ պետության իրավաստեղծ գործունեության արգասիք: Այնուհանդերձ, թվում է, որ վերահաստատված կամ պահպանված կարգերի մի շոշափելի մասը, այդ թվում՝ հարսանյաց հանդեսով ամուսնությունն օրինականացնելը, ամուսնության դասային բնույթը, ամուսնու առավել իրավունքները կնոջ և զավակների նկատմամբ, դայակության ինստիտուտը և այլն, ունեն սովորութաիրավական ծագում»⁹⁰:

⁹⁰ **Ս. Հովհաննիսյան**, Ամուսնաընտանեկան իրավունքը վաղ ավատական Հայաստանում (IV-IX դդ.), Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, էջ 32-34:

Այսպիսով, փուլային զարգացման տեսակետից և պատմականորեն, մարդու իրավունքների ու պարտականությունների վաղնջական ձևը եղել է սովորության իրավունքը (իմա՝ չգրված օրենքը), որը նախորդել է գրի առնված կամ գրավոր օրենքներին: Բանավոր կամ սովորության իրավունքը (օրենքը) հռոմեացի իրավաբան Ուլպիանոսը բնութագրել է այսպես. «Սովորույթը՝ ժողովրդի լռելայն համաձայնությունն է, որ ընդունված է երկարատև փորձառությամբ. երկարատև սովորույթը պետք է պահպանել որպես իրավունք և օրենք այն ժամանակ, քանի դեռ չկա գրավոր օրենք»⁹¹: Բանավոր փոխանցված սովորության օրենքները գրավոր իրավունքի շրջանում կա՛մ վերածվել են գրավոր իրավունքի (որոշման տեսքով), կա՛մ պահպանվել են առանց գրի առնվելու, այսինքն՝ մնացել սովորույթի, ավանդույթի շրջանակներում: Այդպիսիք են, օրինակ, առօրյա կենցաղային և հավատալիքային որոշ սովորույթներ, որոնք թեև գրի առնված չեն, բայց հասարակայնորեն տակավին գործուն են և ընդունելի: Գրի առնվելով, այսինքն, կորցնելով իրենց «սովորության» կարգավիճակը, դրանք չեն կորցնում իրենց բնույթը և նախնական գործառույթը: Այսպես, «ամուսնություն» և «ընտանիք» հասկացությունները պատմականորեն միշտ էլ միմյանց հետ կապված են եղել: Դրանք մարդկային հասարակության կազմավորման հենց առաջին աստիճաններից սկսած անցել են իրենց յուրահատուկ զարգացման գործընթացը, և այդ զարգացումը վերջին հաշվով պայմանավորվել է նաև տնտեսական գործոնով և սեփականության ձևերի զարգացմամբ⁹²:

Սովորության իրավունքը շարունակում է գործել, եթե անկախ պետական և կրոնական այլևայլ հաստատությունների առկայությունից, ժողովրդի կենցաղը, ապրելակերպը սկզբունքորեն չի փոխվում: Արաբական ցեղերը, օրինակ, մինչև իսլամացումը ղեկավարվել են դեռևս չտարբերակված իրավական նորմերով, որոնցից է «մոռուուա»-ն, որը կարելի է թարգմանել «տղամարդկություն»: Դա մտել է, օրինակ, բեդվինների պատվո կոդեքսի մեջ: Արևելագետ Ի. Գոլդցիերի բնութագրմամբ՝ իսլամն ինչ-որ չափով արգելակել է «մոռուուա»-ի

⁹¹ *Дигесты Юстиниана*, Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И. С. Перетерского, М., 1984, с. 115:

⁹² *Ա. Թովմասյան*, Հին և միջնադարյան հայ քրեական իրավունք, Եր., 1977, էջ 311:

«հաղթարշավը»։ «Մոռուտան իր բոլոր ավանդական առաքինություններին՝ խիզախության, պատվի, հյուրասիրության և այլնի հետ միասին հին Զահիլիայի ժամանակաշրջանում ավելի ցայտուն էր, քան իսլամի ժամանակ, որը, որպես կենսակերպի իդեալ, առաջադրել է «դինի» (արաբ. *دِين*-կրոն) պահանջը, որը բոլորովին էլ չի նպաստել «մոռուտա»-ի պահանջների իրականացմանը...»⁹³։ V-VII դդ. և նույնիսկ դրանից հետո արաբական տոհմացեղային հասարակությունում իրավական բնական նորմերը փաստորեն իրագործվել են ոչ թե օրենսդրորեն (օրենքներով), այլ պատվի մասին պատկերացումներով։ Նմանատիպ խստաբարո անգիր իրավանորմեր են հայտնի ոչ միայն նախաիսլամական ու իսլամական Արաբիայում, այլև կովկասյան ու եվրոպական ժողովուրդների մոտ և այլուր։ Ռազմականացված կենցաղը, որը բնորոշ է քոչվորներին, հետագա նստակեցության օրոք շարունակում է արտահայտվել նմանատիպ էթնոսների ինչպես ծիսական կյանքում, այնպես էլ հավասարապես՝ սովորության իրավական նորմերում։ Այսպես պատմականորեն կայացել և իրարից բաժանվել են «շարիաթը»՝ կրոնական օրենքը և «ադաթը»՝ չգրված սովորության օրենքը։

Սովորության իրավունքով ղեկավարվող գրեթե բոլոր հասարակություններն ընդունում են մեծի, անդրանիկի մեծարումը և նրան որոշակի իրավասություններով օժտելը, նախնիների պաշտամունքը (դրա պարտադիր լինելը) կամ նույնիսկ աստվածացումը, անվան և պատվի նույնացումը։ Որոշակի ընդհանրական բնույթ ունի արյան սուրբ լինելը, արյունակցական կապերի սրբացումը, հեղված արյան փոխարեն արյուն հեղելը, փոխհատուցման օրենքը⁹⁴, որը շատ նման է մովսիսական օրենքներին՝ «ատամ ընդ ատաման» (Ել. ԻԱ, 24), արյան դիմաց՝ արյուն, կյանքի փոխարեն՝ կյանք և այլն⁹⁵։

Սովորության իրավունքներն արտահայտում են ոչ միայն ընտանիքի, ավագության, տոհմական նախնիներին առնչվող մշակութային երևույթները, այլև բուն տնտեսական գործունեության հետ կապված

⁹³ *J. Goldziher*, Alte und neue Poesie im Urteil der Arabischen Kritik// Abhandlungen zur arabischen Philologie, 1, Zeiden, 1896, S. 149.

⁹⁴ *L. Simonian*, Blood and Oath. Rites concerning blood kinship// Բանբեր հայագիտության, Եր., 2015, № 2, pp.119-125.

⁹⁵ Մովսիսական օրենքները, լինելով միևնույն կամ գոնե նման էթնոմշակութային միջավայրի արդյունքը, իրենց զուգահեռներն ունեն նաև Ղուրանում։

փոխհարաբերությունները: Մարդ-բնություն հարաբերակցության մեջ, կապված սննդի և բնության ընդհանուր բարիքների պահպանման հետ, սովորության իրավունքի մեջ են մշակվում այն սկզբունքները, որոնք շարունակելու են գործել չափազանց երկար, անկախ կրոնական և վարչական-տարածքային փոփոխություններից: Այսպես, առաջին բերքը սուրբ է, առաջին ծնունդը սուրբ է (ուստի և դրանք ընծայվում են Աստծուն՝ նաև ըստ Աստվածաշնչի պատգամների), սուրբ են նաև՝ հացը, անտառը, աղբյուրը: Այսօրինակ պատկերացումներն օրենքի ուժ ունենին տոհմացեղային հասարակություններում, ուստի և այդ սրբությունների նկատմամբ ամեն մի խախտում կամ ոտնձգություն հայտարարվում էր (և հայտարարվում է առ այսօր) պատժելի: Տարբերությունն այն է, որ եթե նման բարոյաիրավական կատեգորիաները (տաբու-արգելանքները, վարքի նորմերը) սովորության իրավունքով ղեկավարվող հանրույթներում ընկալվում էին որպես հասարակական տվյալ կառույցին (տոհմ, ցեղ, ազգ) պատկանող յուրաքանչյուր անձի և ողջ հանրույթի միակ, անփոփոխելի, անվիճարկելի, բացարձակ պարտականությունը՝ ընդունելու և գործի դնելու առումով, ապա ժամանակակից հասարակություններում ընդունվում է մարդու ազատության և այլընտրանք ունենալու իրավունքը, որը վերապահված է նրան սահմանադրորեն և մասնավորված գրավոր որոշումներով (օրենքներով):

Ըստ ներկա իրավագիտակցության՝ մարդը վեր է տոհմային, ցեղային կամ ազգային պատկանելությունից, թոթափում է շատ տաբուներ, ունի նաև այլընտրանք (այն է՝ ընտրելու քաղաքական, սոցիալական, կրոնապաշտամունքային ու բարոյական պատկերացումների սեփական ուղին՝ ամրագրված քաղաքացիական ու քրեական օրենսդրություններով): Բայց դա ամենևին չի նշանակում, որ այն իրավական նորմերը, որոնք սովորության իրավունքի համաձայն, տարբեր ժամանակներում գործել են այս կամ այն ժողովրդի մոտ, այլևս կորցրել են իրենց էաբանական ու գործառության-կիրառական նշանակությունները: Միշտ էլ, օրինակ, արյունը, արյունակցական կապը, դրա հանդեպ հարգանքը մնում են իբրև մարդու ինքնաճանաչման, սրբության և պատվի գիտակցման անհրաժեշտ բաղադրիչ տարրերը: Սակայն եթե սովորության իրավունքը հստակորեն

զանազանում է հանցագործությունն արյունակցի և օտարի միջև, ըստ այդմ՝ արյունակցի հանդեպ հանցագործությունը շատ ավելի ծանր է որակվում, ապա նորոքյա օրենքները սղել են այդ տարբերությունը⁹⁶:

Ըստ Ա. Գուրևիչի՝ «ավանդական բարբարոսական հասարակությունն ընդմիջտ ենթարկվում էր սահմանված կանոններին: Անհատի վարքը խստորեն համապատասխանեցվում էր արգելքներով և խրախուսանքներով հարստացող համակարգին: Մարդը ոչ թե ընտրություն էր կատարում, այլ հետևում էր այն օրինակներին, որոնք հաստատված էին կրոնով, իրավունքով ու բարոյականությամբ»⁹⁷: Կրոնական նոր համակարգի առաջ գալն էական փոփոխություն է մտցնում սովորությանին իրավունքի մեջ, քանի որ փոխում է առաջին հերթին հիմքային-բարոյական շեշտադրությունը, ուրեմն և մեղմ է այնտեղ, որտեղ սովորությանին իրավունքն անողորմ է և, ընդհակառակը, կարող է պատժել այն բանի համար, ինչն ըստ հին սովորությանի զանցանք չէր համարվում: Միաստվածությունը նաև մեղմացնում էր տոհմերի միջև հակադրությունը, որն, անշուշտ, շատ սուր էր հեթանոսական ժամանակներում, երբ յուրաքանչյուր վիրավորանք ընկալվում է իբրև ոտնձգություն տոհմական սրբության, տեղական աստվածության հանդեպ: Այսպես՝ իսլամի հաստատմամբ արաբական ցեղերը հնարավորություն են ստանում դուրս գալու տոհմացեղային անվերջանալի ու բազմաքանակ հակասություններից (հողային վեճեր, արյան վրեժ և այլն) դեպի միաստվածային (արաբերեն՝ «թաուհիդի») հավատքի մակարդակը:

Այլ կերպ ասած՝ սկսում է կարևորվել հավատքն առ Աստված, ավելի ստույգ՝ արյունից, արյունակցական ու տոհմացեղային կապերից առաջ դրվում է ամենակարևորը՝ Աստծո ճանաչումն ու ընդունումը, այն

⁹⁶ Աթեիզմի դարաշրջանի նորմերն ու ազատություններն, այդուհանդերձ, պահանջում են անվերջանալի գրառումներ, վերագրանցումներ, ճշտումներ և մշտական պաշտպանություն, ինչը վկայում է դրանց անկայունության մասին՝ անգիր սովորությանին նորմերի համեմատ: Վերջինները գործել և գործում են առանց գրառման, պաշտպանական միջոցառումների և պայքարի, սովորության ուժով: Սովորությանին և եկեղեցական իրավունքի նորմերը ներկայումս փոխվում են ոչ այնքան գրավոր որոշումների և գաղափարական պայքարի շնորհիվ, որքան կենցաղի արմատական փոփոխման, երկրագնդի բնակչության կտրուկ աճի և հիմքային վերակազմավորման, տոհմաընտանեկան համակարգերի քայքայման պատճառներով:

⁹⁷ **А. Гуревич**, Категории средневековой культуры, М., 1972, с. 85-99.

Աստծո, որն ստեղծել է մարդուն: Հասկանալի է, որ արաբական ոչ բոլոր ժողովուրդներն են բեղվինական քոչվոր կենցաղին բնորոշ տոհմական հեթանոսությունից միանգամից անցել իսլամի և գիտակցել միջտոհմական ընդհանրությունը: Դա տեղի է ունեցել աստիճանաբար, հաճախ՝ հետադիմության ու պայքարի սուր շրջաններով:

Գոյություն են ունեցել զարգացած հեթանոսական պետություններ՝ իրենց գրավոր օրենքներով և պետական կառույցներով, և այսպիսի պետություններից մեկի թագուհին ներկայացված է նաև Հին Կտակարանում (Սաբայի թագուհին): Իսլամ ընդունած այլ ժողովուրդներ ևս, ինչպես պարսիկները, փյունիկեցիները, Միջին Ասիայի և Աֆրիկայի շատ ժողովուրդներ, ունեցել են հզոր և լավ կազմակերպված հեթանոսական պետություններ: Այս դեպքում անցումը սովորության իրավունքից դեպի նոր կրոնական համակարգի իրավունքը միջնորդված է նաև պետական հին օրենքի հաղթահարումով:

Այսպիսով՝ տարբեր ժողովուրդների իրավանորմերն ապրում են տարբեր պատմական ճանապարհներ. որոշ ժողովուրդների մեջ արխայկ սովորության իրավունքին անմիջապես հետևում է ընդհանուր կրոնական օրենքը, մյուսների դեպքում այդ անցումը միջնորդված է նաև հեթանոսական պետության, հետևաբար նաև՝ զարգացած հեթանոսության մեջ ձևավորված օրենքով: Ընդամենը, մեծ տարբերություն կա այն բանի մեջ, ինչը գրված է օրենքում և ինչը գործում է կենդանի իրականության մեջ: Այսպիսին է, օրինակ, ամուսնական անհավատարմության պատժելը քարկոծումով, որը հակասում է շարիաթին, բայց մինչև մեր օրերը գործում է իսլամադավան որոշ հանրույթներում: Սովորության օրենքն օժտված է զարմանալի կենսունակությամբ, քանի որ այն չափազանց մտերմիկ է, վերաբերում է անձին և իր մերձավոր շրջապատին, մինչդեռ կրոնական և պետական օրենքները միշտ չէ, որ ընկալվում են որպես հարազատ և իր շահերից բխող:

Այս առումով հայ ժողովրդի պատմությունը և Հայ Առաքելական Եկեղեցու հիմնադիրների ստեղծած ազգային գաղափարախոսությունը նպաստել են այն բանին, որ կրոնական օրենքը ներթափանցի ժողովրդի կենցաղ և ձուլվի սովորության իրավունքին: Մի կողմից, հայոց սովորության նորմերի զգալի մասը, որ չէր հակասում քրիստոնեության հիմնական սկզբունքներին, պահպանվել և գրառվել է իբրև

նաև եկեղեցական կանոններ, մյուս կողմից եկեղեցին ամենասկզբից ներկայացել է իբրև ազգային կառույց, որը ներկայացնում է ժողովրդի շահերը: Այդ է պատճառը, որ «հայու օրենքը» հոգեբանորեն կապվել է դավանանքի և Հայ Առաքելական եկեղեցու նորմերն, որոնց մեջ մտնում էին այնպիսի կարգեր, ինչպես խաչակնքվելու ձևը, մեռնողի օծված լինելը և այլն :

РЕЗЮМЕ

ОБЫЧНОЕ ПРАВО В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕГО ПРАВА

ЖАМКОЧЯՆ ԱՆՍԻԱՎԱՆ

В статье обсуждается ряд примеров, обосновывающих положение, что как с точки зрения стадильной теории, так и на основе исторических фактов, первичной формой прав и обязанностей человека было было обычное, устное право, или неписаный закон, который предшествовал письменно фиксированному официальному праву. С этой точки зрения обычное право представляется особой, древней формой общего права, созданной различными народами на основе их верований или связанное с морально-психологическими нормами их религии. Многие религиозные законы проникли в быт народа и играли роль обычного права.

Ключевые слова: Обычное право, устное право, морууа, традиция, адат.

SUMMARY

COMMON LAW IN THE CONTEXT OF GENERAL LAW

ZHAMKOCHYAN ANUSHAVAN

The complex of facts are discussed in the report, evidencing that from the viewpoint of stadial theory and history, the initial form of human rights and obligations was common, or oral, unwritten law that preceded written official legislation. From this viewpoint common law is presented as a special, ancient form of general law, created by different nations based on their beliefs or fused with the moral-psychological norms of their religions. Many religious laws penetrated into the everyday life of the people and played the role of common law.

Key words: Common law, oral law, moruua, tradition, adat.

23. **ՏԱՐԻՔԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՈՆ
ԶԲԱՂԵՑՆԵԼՈՒ ՊԱՐՏԱԴԻՐ ՊԱՅՄԱՆ**

ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՍԱՀԱԿ

***Քանալի բառեր՝** համայնքային ծառայություն, տարիք, պաշտոնի զբաղեցում, հավասար իրավունքներ, պարտադիր պայմաններ:*

Ծառայողական (համայնքային ծառայության ոլորտում) հարաբերությունների կողմ դառնալու և համայնքի անունից ու նրա հանձնարարությամբ տվյալ մարմնի խնդիրներն ու գործառույթներն իրականացնելու համար քաղաքացին պետք է համապատասխանի այդ մարմնի ծառայողին օրենսդրությամբ ներկայացվող որոշակի չափանիշների: Դրանք, որպես կանոն, վերաբերում են բարձրագույն (երբեմն՝ բարձրագույն մասնագիտական) կրթությանը, աշխատանքային ստաժին, մասնագիտական գիտելիքներին, աշխատանքային հմտություններին ու կարողություններին, օտար լեզվի (լեզուների) իմացության աստիճանին, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության, համայնքային ծառայողների լիազորություններին առնչվող իրավական ակտերի իմացությանը և այլ պահանջների, որոնք տեսական ու գործնական առումներով չեն հակասում համայնքային ծառայության ընդունվելու հավասար հնարավորության սահմանադրական սկզբունքին:

«Համայնքային ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի⁹⁸ (**այսուհետ՝ նաև Օրենք**) 11-րդ հոդվածի համաձայն՝ *համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու իրավունք ունեն համայնքային ծառայության տվյալ պաշտոնի անձնագրով ներկայացվող պահանջները բավարարող, հայերենին տիրապետող, 18 տարին լրացած (ընդգծումը մերն է Ս. Մ.) ՀՀ քաղաքացիները և Հայաստանի Հանրապետությունում փախստականի կարգավիճակ ունեցողները՝ անկախ ազգությունից, ռասայից, սեռից, դավանանքից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, սոցիալական ծագումից, գույքային կամ այլ դրությունից:*

Ընդհանուր կարգի համաձայն, աշխատանքային հարաբերությունների մեջ մտնելու համար ֆիզիկական անձի սկզբնական տարիք համարվում է 16-ը, իսկ որոշ պայմանների առկայության դեպքում՝ 14-ը:

⁹⁸ Տե՛ս «Համայնքային ծառայության մասին» ՀՀ օրենք, Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր (**այսուհետ՝ ՀՀՊՏ**) 2005.01.26/7(379):

Հենց այս մոտեցումն էլ ամրագրված է ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի⁹⁹ 15-րդ հոդվածի 2-րդ մասում, համաձայն որի՝ *աշխատանքային իրավունակությունը և իր գործողություններով աշխատանքային իրավունքներ ձեռք բերելու և իրականացնելու, իր համար աշխատանքային պարտականություններ ստեղծելու ու դրանք կատարելու քաղաքացու ունակությունը (աշխատանքային գործունակություն) լրիվ ծավալով ծագում է տասնվեց տարեկան դառնալու պահից (ընդգծումը մերն է Ս. Մ.), բացառությամբ սույն օրենսգրքով և այլ օրենքներով նախատեսված դեպքերի:*

Նույն օրենսգրքի 17-րդ հոդվածի 1-ին մասում տրված է նաև «աշխատող» եզրույթի սահմանումը. *աշխատողը սույն օրենսգրքով սահմանված տարիքի հասած գործունակ քաղաքացին է, որն աշխատանքային պայմանագրի հիման վրա գործատուի օգտին կատարում է որոշակի աշխատանք՝ ըստ որոշակի մասնագիտության, որակավորման կամ պաշտոնի:*

Որպեսզի անձը մտնի աշխատանքային-ծառայողական հարաբերությունների մեջ, նա պետք է օժտված լինի հատուկ իրավական հատկանիշով՝ աշխատանքային իրավասություններով, որը թույլ է տալիս ենթադրել, որ քաղաքացին պատրաստ է ընդունել համայնքային ծառայողին յուրահատուկ իրավասություններ:

Աշխատանքային իրավասությունների տակ հասկացվում է աշխատանքային օրենսդրության նորմերով ապահովվող քաղաքացու հնարավորությունը ունենալու և իր գործողություններով ձեռք բերելու, ինչպես նաև իրականացնելու աշխատանքային իրավունքներ և կատարելու աշխատանքային պարտականություններ, որոնք կազմում են կոնկրետ աշխատանքային հարաբերության բովանդակությունը¹⁰⁰: Նշված ձևակերպման մեջ ներառված են երկու տարրեր՝ աշխատանքային իրավունակությունը և աշխատանքային գործունակությունը, որոնք ավանդաբար ներառվում են իրավասությունների հասկացության մեջ:

⁹⁹ Տե՛ս ՀՀՊՏ 21.12.04/69(368):

¹⁰⁰ Տե՛ս **Драчук М. А.** Субъекты трудового права: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Омск, 2002, էջ 9:

Ժամանակակից իրավաբանական գիտությունում իրավունակությունը հասկացվում է որպես անձի իրավունքներ և պարտականություններ կրելու ունակությունը¹⁰¹: Գործունակության սահմանումը տրված է ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի¹⁰² 24-րդ հոդվածի 1-ին մասում, համաձայն որի՝ *գործունակությունը իր գործողություններով քաղաքացիական իրավունքներ ձեռք բերելու և իրականացնելու, իր համար քաղաքացիական պարտականություններ ստեղծելու և դրանք կատարելու քաղաքացու ունակությունն է*: Ընդ որում, գործունակությունը լրիվ ծավալով ծագում է չափահաս, այսինքն՝ տասնութ տարեկան դառնալու պահից: Փաստորեն, աշխատանքային իրավունակությունը և գործունակությունը միաժամանակ ծագում են որոշակի տարիքի հասնելու պես:

Ընդհանրապես, տարիքը դասվում է որոշակի իրավաբանական փաստերի թվին, քանի որ նորմում ամրագրելով անձի տարիքը, օրենսդիրը սահմանում է նաև դրա հետ կապված իրավական հետևանքները աշխատանքային իրավունքի ոլորտում: Տարիքը որոշակի կենսական փաստ է, որն իրենից ներկայացնում է միջինացված-միջնորդավորված (усредненно-опосредованный) և նորմատիվային ամրագրում ստացած անձի զարգացման էտապ, որի վրա հասնելու հետ իրավունքի նորմերը կապում են այս կամ այն իրավական հետևանքները¹⁰³:

Այսպիսով՝ աշխատանքային հարաբերությունների մեջ մտնելու համար ֆիզիկական անձի սկզբնական տարիք համարվում է 16-ը:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանդրության¹⁰⁴ 48-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ *Ազգային ժողովի ընտրության կամ հանրաքվեի օրը քաղաքացիական տարիքը (ընդգծումը մերն է Ս. Մ.) Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիներն ունեն ընտրելու և*

¹⁰¹ Տե՛ս Общая теория права и государства: Учебник для ВУЗ-ов/ под ред. В. В. Лазарева. М., Юрист, 1994, էջ 147:

¹⁰² Տե՛ս ՀՀՊՏ 10.08.98/17(50):

¹⁰³ Տե՛ս **Վարդազարյան Տ. Յ.** Աշխատողի կարգապահական պատասխանատվությունը: Իրավ. գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն: Եր. 2010, էջ 97:

¹⁰⁴ Այս դեպքում նկատի ունենք 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ին հանրաքվեի միջոցով ընդունված և 2015 թվականի դեկտեմբերի 22-ից գործող Հիմնական օրենքը, ՀՀՊՏ 2015.12.21/Հատուկ թողարկում:

հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք: Նույն հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների ժամանակ ընտրելու և ընտրվելու, տեղական հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեն ընտրության կամ հանրաքվեի օրը տրասնութ տարին լրացած (ընդգծումը մերն է Ս. Մ.) Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիները: Օրենքով կարող է սահմանվել Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն չունեցող անձանց՝ տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններին և տեղական հանրաքվեներին մասնակցելու իրավունքը¹⁰⁵:

Ընտրելու և հանրաքվեներին մասնակցելու իրավունքը քաղաքացու կողմից ձեռք է բերվում որոշակի տարիքի հասնելու և Սահմանադրությամբ սահմանված սահմանափակումների բացակայության պարագայում: Սահմանադրությամբ սահմանված 18 տարին Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ սահմանված այն տարիքն է, երբ քաղաքացին ինքնուրույն է իրականացնում իր իրավունքների և պարտականությունների ողջ ծավալը:

Անշուշտ, պետական կառավարմանը և տեղական ինքնակառավարմանը մասնակցելու իրավունքը չի սահմանափակվում միայն ընտրելու և հանրաքվեներին մասնակցելու իրավունքով:

Մասնագիտական գրականության մեջ պետական կառավարմանը մասնակցելու իրավունքը մեկնաբանվում է որպես

1. ընտրելու և ընտրվելու իրավունքը,
2. պետական ծառայության հավասար հնարավորության իրավունքը,
3. արդարադատության իրականացմանը մասնակցելու իրավունքը,

¹⁰⁵ 2005 թվականի նոյեմբերի 27-ին հանրաքվեի միջոցով ընդունված և 2005 թվականի դեկտեմբերի 6-ից գործող ՀՀ Սահմանադրության 30-րդ հոդվածի 1-ին մասում խնդրո առարկա հարաբերությունները կարգավորված էին այլ կերպ՝ Հայաստանի Հանրապետության՝ տրասնութ տարին լրացած քաղաքացիներն ունեն ընտրելու և հանրաքվեներին մասնակցելու, ինչպես նաև անմիջականորեն և կամքի ազատ արտահայտությամբ ընտրված իրենց ներկայացուցիչների միջոցով պետական կառավարմանը և տեղական ինքնակառավարմանը մասնակցելու իրավունք: Տե՛ս ՀՀՊՏ 2005.12.05/Հատուկ թողարկում:

4. պետիցիաների իրավունքը¹:

Թվարկվածներից մեզ հետաքրքրում է պետական ծառայության հավասար հնարավորության իրավունքի իրականացումը, որի հետ սերտորեն կապված է նաև ներկայացվող պահանջներին համապատասխանելը: Դրանցից է, օրինակ, որոշակի տարիքի հասած լինելը:

Տարբեր երկրների հանրային ծառայությունը կարգավորող օրենսդրությունը ուսումնասիրելիս հանգում ենք այն եզրակացության, որ տարիքային նվազագույն շեմ սահմանելը բնորոշ է նաև այլ երկրներին:

Նվազագույն նիշը, որով թույլատրվում է ընդունվել հանրային ծառայության, որպես կանոն, համապատասխանում է չափահասության տարիքին, ընդ որում այդ տարիքն ընդունված է մեծ թվով պետությունների սահմանադրություններում², չնայած երբեմն, ելնելով կենսափորձի անհրաժեշտության պահանջից, հանրային ծառայության առանձին տեսակների համար սահմանված են նվազագույնը 20-21 տարեկան լինելը³:

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական իրավունք /դասագիրք քուհերի համար/, ԵՊՀ հրատարակչություն, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչության տպարան, Երևան, 2008թ., էջեր 265-272:

² Տե՛ս Административное право зарубежных стран: Учебник/ Под ред. А. Н. Козырина и М. А. Штатиной.- М.: Спарк, 2003, էջ 111:

³ «ՌԴ համայնքային ծառայության հիմունքների մասին» դաշնային օրենքով/Федеральный закон от 8 января 1998 года № 8-ФЗ «Об основах муниципальной службы в Российской Федерации» // СЗ РФ. 1998. № 2. Ст. 224/ տարիքային նվազագույն ցենզ սահմանված չէր, որը հանգեցրել էր մի իրավիճակի, որ նույնիսկ անչափահասները կարող էին համայնքային ծառայության պաշտոններ զբաղեցնել: ՌԴ «Աշխատանքային օրենսգրքի» /Трудовой кодекс РФ от 30.12.2001 г. // СЗ РФ. 2002. № 1 (ч. 1). 2008. № 9. Ст. 812/ 173-րդ հոդվածը թույլատրում էր աշխատանքի ընդունել 15 տարեկանից ոչ պակաս անձանց: Անկասկած սա հակասում էր համայնքային ծառայության տրամաբանությանը, քանի որ համայնքային ծառայողի աշխատանքի հանրային բնույթը ենթադրում է նրա լրիվ գործունակության առկայությունը՝ իրական պատասխանատվություն ապահովելու նպատակով, քանի որ եթե անչափահասը, որը զբաղեցնում է համայնքային ծառայության պաշտոն, մեղավոր ծնով խախտի իր ծառայողական պարտականությունները, ապա նա կենթարկվի կարգապահական պատասխանատվության, իսկ անչափահաս լինելու փաստը, ըստ ՌԴ օրենսդրության, հիմք չի տալիս ազատելու նրան նման պատասխանատվությունից:

Գրականության մեջ այս բացը քննադատության չէր դիմանում, ուստի օրենքի մեջ կատարվեցին համապատասխան փոփոխություններ, որի արդյունքում օրենքի 7-րդ հոդվածը «ՌԴ քաղաքացի» բառերից հետո ավելացվեց «լրացել է 18 տարին» նախադասությամբ: Տե՛ս *Фабричный С. Ю.* Муниципальная служба в Российский

ՀՀ օրենսդրության ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ անձի մոտ քաղաքացիական գործունակությունը ծագում է 18 տարին լրանալու պահից, սակայն ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի սահմանում է անձի մոտ քաղաքացիական գործունակության ծագման այլ հիմքեր ևս:

Այլ հիմքերից զատ² ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 24-րդ հոդվածի 3-րդ մասը սահմանում է, թե՛ այն դեպքում, երբ օրենքով թույլատրվում է ամուսնանալ մինչև տասնութ տարեկան դառնալը, քաղաքացին լրիվ ծավալով գործունակություն է ձեռք բերում ամուսնանալու պահից (ընդգծումը մերն է Ս. Մ.):

Մինչև 2013 թվականը Հայաստանի Հանրապետությունում ամուսնական տարիքը տղամարդկանց համար սահմանված էր տասնութ, կանանց համար՝ տասնյոթ տարեկան հասակը³: ՀՀ ընտանեկան

Федерации: Проблемы теории и практики. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук.-М., 2005, էջ 232:

² Բացի վերոնշյալ բացառությունից, օրենսդիրը սահմանել է ևս մեկը՝ ազատագրում (էմանսիպացիա), սահմանելով, որ *տասնվեց տարին լրացած անչափահասը կարող է լրիվ գործունակ ճանաչվել, եթե նա աշխատում է աշխատանքային պայմանագրով կամ եթե ծնողների, որդեգրողների կամ հոգաբարձուի համաձայնությամբ զբաղվում է ձեռնարկատիրական գործունեությամբ* (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 24-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին պարբերություն): Ազատագրման նպատակն է անչափահասին ազատել գործարքների կնքելու համար յուրաքանչյուր դեպքում օրինական ներկայացուցիչներից համաձայնություն ստանալու պարտականությունից, նրա համար ապահովել լրիվ ծավալով գործունեություն իրականացնելու հնարավորություն: Ավելի մանրամասն տե՛ս **Քարսեղյան Տ. Կ.** Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական իրավունք, առաջին մաս, Երևանի համալս, հրատարակ., Եր., 2006, էջ 89-90:

³ Օրենսդրական այսպիսի կարգավորումը քննադատությանը չէր դիմանում, քանի որ հակասում էր ՀՀ վավերացրած մի շարք միջազգային պայմանագրերի դրույթներին, ինչպես նաև օրենքներով սահմանված նորմերին: Մասնավորապես՝ «Կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին» ՄԱԿ-ի 1979թ. դեկտեմբերի 18-ի կոնվենցիայի 16-րդ հոդվածի 1-ին մասին (*Մասնակից պետությունները ձեռնարկում են բոլոր համապատասխան միջոցները՝ վերացնելու կանանց նկատմամբ խտրականությունն ամուսնությանն ու ընտանեկան հարաբերություններին վերաբերող բոլոր հարցերում եւ, մասնավորապես, տղամարդկանց ու կանանց հավասարության հիման վրա ապահովում են. (ա) ամուսնության միեւնույն իրավունքը*), «Երեխայի իրավունքների մասին» ՄԱԿ-ի 1989թ. նոյեմբերի 20-ի կոնվենցիայի 1-ին հոդվածին (*Սույն Կոնվենցիայի նպատակների համար երեխա է համարվում տասնութ տարին չլրացած յուրաքանչյուր անձ, եթե նրա նկատմամբ կիրառվող օրենքով նա չափահասության չի հասնում ավելի վաղ*), «Երեխայի իրավունքների մասին» ՀՀ օրենքի 1-ին հոդվածի 2-րդ պարբերությանը (*Երեխա է համարվում 18 տարին չլրացած յուրաքանչյուր ոք*,

օրենսգրքում¹ կատարված փոփոխության հետևանքով² ամուսնացողների համար սահմանվեց միևնույն ամուսնական տարիքը՝ 18 տարեկանը՝ որոշ բացառություններով: Այսպես՝ ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 10-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ *ամուսնության կնքման համար անհրաժեշտ են ամուսնացող տղամարդու և կնոջ փոխադարձ կամավոր համաձայնությունը և նրանց ամուսնական՝ տասնութ տարեկան տարիքի հասնելը, բացառությամբ սույն մասի երկրորդ պարբերությամբ նախատեսված դեպքերի:*

Անձը կարող է ամուսնանալ նաև 17 տարեկանում, եթե առկա է նրա ծնողների, որդեգրողների կամ հոգաբարձուի համաձայնությունը: Անձը կարող է ամուսնանալ նաև 16 տարեկանում, եթե առկա է նրա ծնողների, որդեգրողների կամ հոգաբարձուի համաձայնությունը, և ամուսնացող մյուս անձը առնվազն 18 տարեկան է:

Վերոնշյալ նորմերի տառացի մեկնաբանության և համակարգային վերլուծության արդյունքում հանգում ենք այն եզրակացության, որ անձինք կարող են ամուսնանալ նաև մինչև 18 տարեկան դառնալը, եթե ամուսնացող մյուս անձը առնվազն 18 տարեկան է և առկա է նրա ծնողների, որդեգրողների կամ հոգաբարձուի համաձայնությունը:

Ընդ որում, ամուսնության հետևանքով ձեռք բերված գործունակությունը լրիվ ծավալով պահպանվում է նաև մինչև տասնութ տարեկան դառնալն ամուսնալուծվելուց հետո (ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 24-րդ հոդվածի 3-րդ մասի 3-րդ պարբերություն):

Այս ամենից հետո հարց է առաջանում. 18 տարեկանը չլրացած, սակայն ամուսնության հետևանքով լրիվ ծավալով գործունակություն ձեռք բերած անձինք համայնքային ծառայության պաշտոն կարո՞ղ են զբաղեցնել, թե՛ ոչ:

բացառությամբ այն դեպքերի, երբ նա օրենքով սահմանված կարգով գործունակություն է ձեռք բերում կամ գործունակ է ճանաչվում ավելի վաղ), ՀՀ քրեական օրենսգրքի 141-րդ հոդված (Տասնութ տարին լրացած անձի կողմից սեռական հարաբերությունը ակնհայտ տասնվեց տարին չլրացած անձի հետ կամ սեքսուալ բնույթի գործողություններ կատարելն ակնհայտ տասնվեց տարին չլրացած անձի նկատմամբ):

¹ ՀՀՊՏ 2005.01.19/4(376):

² ՀՀՊՏ 2013.05.29/28(968):

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը¹ ուղղակիորեն այս հարցին չի պատասխանում: Սակայն, եթե հենվում ենք Սահմանադրության մեկ այլ՝ 81-րդ հոդվածի 1-ին և 2-րդ մասերի վրա², որտեղ սահմանված են, որ *հիմնական իրավունքների և ազատությունների վերաբերյալ Սահմանադրությունում ամրագրված դրույթները մեկնաբանելիս հաշվի է առնվում Հայաստանի Հանրապետության վավերացրած՝ մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային պայմանագրերի հիման վրա գործող մարմինների պրակտիկան:*

Հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակումները չեն կարող գերազանցել Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերով սահմանված սահմանափակումները, որից բխում է, որ Սահմանադրությամբ երաշխավորվում և պաշտպանվում են որոշակի խումբ իրավունքներ և ազատություններ, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել մարդու իրավունքների վերաբերյալ միջազգային պայմանագրերի հիման վրա գործող մարմինների պրակտիկայում, իսկ օրենսդիրն ազատ է օրենքով ընդարձակելու վերջիններս՝ հաշվի առնելով, որ հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակումները չեն կարող գերազանցել միջազգային պայմանագրերով սահմանված սահմանափակումներին:

Այս կարծիքը չընդունողների ուշադրությունը հրավիրում եմ այն հանգամանքին, որ կան երկրներ, որտեղ թույլատրվում է մասնակցել ընտրություններին նույնիսկ այն քաղաքացիներին, որոնց 18 տարին դեռ չի լրացել, այսինքն դեռևս լրիվ գործունակություն ձեռք չեն բերել: Մասնավորապես, Բրազիլիայում, Կուբայում, Իրանում և Նիկարագուայում ակտիվ ընտրական իրավունք ձեռք են բերում 16 տարեկանից³:

Երկրորդ, ամուսնանալու հիմքով լրիվ գործունակություն ձեռք բերած 17 տարեկան ամուսինը, բնականաբար, պետք է արդեն մտածի

¹ Այս դեպքում նկատի ունենք 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ին հանրաքվեի միջոցով ընդունված և 2015 թվականի դեկտեմբերի 22-ից գործող Հիմնական օրենքը:

² 2005 թվականի նոյեմբերի 27-ին հանրաքվեի միջոցով ընդունված և 2005 թվականի դեկտեմբերի 6-ից գործող ՀՀ Սահմանադրության 42-րդ հոդվածի 1-ին մաս:

³ Տե՛ս Բրազիլիայի 1946թ., Կուբայի 1976թ., Իրանի 1979թ. և Նիկարագուայի 1950թ. սահմանադրությունները:

իր ընտանիքի բարօրության մասին, փորձի աշխատանք գտնել: Հայաստանի Հանրապետության գյուղական համայնքներում, որտեղ գործազրկության մակարդակը շատ ավելի բարձր է, պոտենցիալ աշխատավայր կարող է համարվել համայնքի ղեկավարի աշխատակազմը, ուր նա կարող է մրցութային կարգով համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնել:

Սա ուղղակիորեն բխում է Սահմանադրության 16-րդ հոդվածի¹ պահանջից, ուր սահմանված է, որ *ընտանիքը, որպես հասարակության բնական և հիմնական բջիջ, բնակչության պահպանման և վերարտադրման հիմք, ինչպես նաև մայրությունը և մանկությունը պետության հարուկ պաշտպանության և հովանավորության ներքո են*²:

Այսինքն՝ անհարկի նվազագույնը մեկ տարի նորաստեղծ ընտանիքի եկամուտները պակասեցնելու հիմք չենք տեսնում: Չէ՞ որ տալով անձին լրիվ գործունակություն, ենթադրվում է, որ նա իր կատարած արարքների համար կրում է լիարժեք պատասխանատվություն, այսինքն ծառայողական հարաբերությունները խախտելու դեպքում, ինչպես նախատեսված է աշխատանքային օրենսգրքում, բացառություն սահմանված չէ անչափահասներին կարգապահական պատասխանատվության ենթարկելու հարցում: Նշված կատեգորիայի անձինք ինքնուրույն են կրում կարգապահական պատասխանատվություն ընդհանուր հիմունքներով, քանի որ աշխատանքային իրավունքում պատասխանատվությունը միշտ կրում է անձնական բնույթ: Սա իր հերթին նշանակում է, որ անչափահասների նկատմամբ կիրառվում են կարգապահական պատասխանատվության նույն միջոցները, որոնք կիրառվում են բոլոր աշխատողների նկատմամբ՝ անկախ նրանց տարիքից:

Այսինքն չի կարող ստացվել մի իրավիճակ, որ անչափահաս, սակայն լրիվ գործունակություն ձեռք բերած անձինք, զբաղեցնելով համայնքային ծառայության պաշտոն, կօգտվեն արտոնություններից,

¹ Այս դեպքում նկատի ունենք 2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ին հանրաքվեի միջոցով ընդունված և 2015 թվականի դեկտեմբերի 22-ից գործող Հիմնական օրենքը:

² 2005 թվականի նոյեմբերի 27-ին հանրաքվեի միջոցով ընդունված և 2005 թվականի դեկտեմբերի 6-ից գործող ՀՀ Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 1-ին և 2-րդ մասեր:

մյուս ծառայողների հետ հավասար չեն ենթարկվի կարգապահական պատասխանատվության:

Երրորդ, նշված կատեգորիայի անձինք առավելագույնը կարող են զբաղեցնել համայնքային ծառայության կրտսեր պաշտոն, որը համայնքային ծառայության ամենացածր պաշտոնն է, իսկ կրտսեր պաշտոն զբաղեցնողների պաշտոնի անձնագրով չի պահանջվում ո՛չ բարձրագույն կրթության, ո՛չ աշխատանքային ստաժի և ո՛չ էլ փորձի առկայություն, այսինքն նրանք հիմնականում կատարելու են տեխնիկական բնույթի աշխատանք:

Վերջապես, համաձայն ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքի 257-րդ հոդվածի՝ *Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ սահմանված ծանր, վնասակար, առանձնապես ծանր, առանձնապես վնասակար աշխատանքներում մինչև տասնութ տարեկան անձանց աշխատանքի ներգրավելն արգելվում է:*

Նշված նորմի տառացի մեկնաբանության և համակարգային վերլուծության արդյունքում հանգում ենք այն եզրակացության, որ մինչև տասնութ տարեկան անձանց աշխատանքի ներգրավելն արգելվում է ծանր, վնասակար, առանձնապես ծանր, առանձնապես վնասակար աշխատանքներում:

Պարզից էլ պարզ է, որ համայնքի ղեկավարի աշխատակազմում ծառայությունը ընդգրկված չէ աշխատանքի վնասակար պայմանների և վտանգավոր գործոնների ցանկում: Այսինքն՝ աշխատանքային օրենսգրքի այս նորմը ոչ թե խոչընդոտում, այլ նպաստում է մեր կողմից առաջադրված տեսակետի ճշմարտացիությանը:

Հիմք ընդունելով վերոգրյալը՝ առաջարկում ենք «Համայնքային ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի 11-րդ հոդվածը խմբագրել այսպես. «18 տարին լրացած, ինչպես նաև օրենքով սահմանված կարգով լրիվ գործունակություն ձեռք բերած անձինք»:

«Համայնքային ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի 34-րդ հոդվածով սահմանված է մեկ այլ պահանջ՝ կապված տարիքի հետ: Այսպես՝ Օրենքի 34-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ *համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու առավելագույն տարիքը 65 տարի է*, որը համայնքային ծառայության պաշտոնից ազատելու հիմք է (Օրենքի 33-րդ հոդվածի 1-ին կետի «ժգ» ենթակետ):

Ի դեպ, 65 տարեկանի սահմանումը պայմանավորված է Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության (WHO) 1982 թվականին ընդունված որոշումով, որով 65 տարեկանը ընտրվեց որպես տարեց մարդու ցուցիչ¹²:

Համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնողների տարիքային սահմանափակման պահանջը՝ պայմանավորված համայնքային ծառայողի հատուկ իրավական կարգավիճակի և արհեստավարժ գործունեության յուրահատկությամբ, մեր կարծիքով օբյեկտիվ և արդարացի է³:

Համաչափության սկզբունքը, սակայն, չի պահպանվել քաղաքական պաշտոններ զբաղեցնողների համեմատությամբ: Այսպես՝ ՀՀ

¹ Տե՛ս **Eisdorfer C., Kessler D. A., Spector A. N.** Caring for Elderly.-Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1989, էջ 12:

² Կան երկրներ, որոնք իրենց օրենսդրությամբ նախատեսել էին ավելի ցածր տարիք, սակայն հետագայում, ելնելով հիմնականում ժողովրդագրական (դեմոգրաֆիական) պատճառներից, այսինքն՝ բնակչության ծերացումից, ստիպված էին տարիքային շեմը բարձրացնել մինչև 65 տարեկանը: Մասնավորապես, «Համայնքային ծառայության հիմունքների մասին» ՌԴ նախկին օրենքի 20.1 հոդվածով սահմանված էր, որ համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու առավելագույն տարիքը 60 տարին: «Համայնքային ծառայության մասին» ՌԴ նոր օրենքով այն սահմանվեց 65 տարի:

³ Նույնանման իրավական դիրքորոշում է հայտնել նաև ՌԴ սահմանադրական դատարանը «ՌԴ համայնքային ծառայության հիմունքների մասին» օրենքի 41 հոդվածի՝ սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը որոշելիս: Համաձայն այդ որոշման. «Առավելագույն տարիքի սահմանումը պետական ծառայության պաշտոն զբաղեցնելիս, պայմանավորված պետական մարմինների իրավասության իրականացման ապահովման արհեստավարժ գործունեության յուրահատկությամբ, չի կարող որակվել որպես սահմանադրական իրավունքների խտրական սահմանափակում: Համայնքային ծառայությունը, այնպես ինչպես պետական ծառայությունը, իրենց հանրային-իրավական բնույթի ուժով, զուգակցված են որոշակի պահանջներով: Դաշնային օրենսդիր մարմինն իրավասու է, համայնքային ծառայողների արհեստավարժ գործունեության յուրահատկությունը հաշվի առնելով ոչ միայն նախատեսել համայնքային ծառայողների համար սոցիալական և իրավական երաշխիքներ, ընդհանուր առմամբ նույնական այն երաշխիքներին, որոնցից օգտվում են պետական ծառայողները, այլև նրանց նկատմամբ կիրառել օրենսդրությամբ սահմանված պահանջներ՝ համապատասխան պաշտոններ զբաղեցնելիս, այդ թվում պահանջներ, որոնք վերաբերում են տարիքային չափանիշներին համայնքային ծառայության ընդունվելու և պաշտոնից ազատվելու առավելագույն տարիքի հասնելու դեպքում, ինչպես որ նախատեսված է պետական ծառայողների համար: Ավելի մանրամասն տե՛ս Определение Конституционного Суда Российской Федерации от 08.02.2001 №45-0 В принятии к рассмотрению запроса о проверке конституционности положений пункта 1 статьи 20.1 Федерального закона «Об основах муниципальной службы в РФ» и подпункта 4 пункта 3 статьи 41 Закона Московской области «О муниципальных должностях и муниципальной службе в Московской области».

// Электронная правовая база Консультант плюс:

օրենսդրության ուսումնասիրությունից հանգում ենք այն եզրակացության, որ հատուկ իրավական կարգավիճակով օժտված են ոչ միայն համայնքային ծառայողները, այլև, օրինակ, պատգամավորները կամ այլ ընտրովի պաշտոնատար անձինք: Վերջիններիս գործունեությունը, այնպես ինչպես համայնքային ծառայողներինը, կրում է հանրային-իրավական բնույթ: Սակայն, քաղաքական պաշտոն զբաղեցնող և ոչ մի պաշտոնատար անձի ընտրվելու առավելագույն տարիքային ցենզ սահմանված չէ, այլ սահմանված է միայն տարիքային նվազագույն ցենզ⁴:

Բնականաբար, համայնքային ծառայողի իրավական կարգավիճակը նման չէ ընտրված պաշտոնատար անձանց կարգավիճակին, սակայն ինչպես հասկանալ, որ համայնքային ծառայողի համար սահմանված է պաշտոն զբաղեցնելու առավելագույն տարիք, իսկ վերոնշյալ կարգավիճակի անձանց համար՝ ոչ: Հասկանալի է, որ վերջիններս ուղղակիորեն ընտրվում են ժողովրդի կողմից, այսինքն ժողովուրդն ինքն է որոշում, թե որ թեկնածուին տալ իր ձայնը, նրան, որը երիտասարդ է՝ էներգիայով լեցուն, թե տարեց՝ կյանքի հարուստ փորձ ունեցող թեկնածուին:

Փաստորեն, Հայաստանի Հանրապետությունում կենսաթոշակային տարիքը լրացած անձինք զրկվում են համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու իրավունքից:

Իրավամբ հարց է առաջանում. ինչպե՞ս վարվել 65 տարին լրացած, իր մասնագիտությանը փայլուն տիրապետող համայնքային ծառայողների հետ: Արդյո՞ք արդարացի է զրկվել նման արհեստավարժ, կյանքի հարուստ փորձով ու գիտելիքներով օժտված կադրերից: Երկրորդ, հաշվի առնենք, որ շատ համայնքներ կանգնած են

⁴ Տե՛ս օրինակ ՀՀ Ընտրական օրենսգրքի (ՀՀՊՏ 2011.06.16/36(839) 77-րդ հոդվածի 1-ին մասը, որի համաձայն՝ *Հանրապետության Նախագահ կարող է ընտրվել 35 տարին լրացած... յուրաքանչյուր ոք*: Նույն օրենսգրքի 105-րդ հոդվածը՝ *Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի պատգամավոր կարող է ընտրվել 25 տարին լրացած...յուրաքանչյուր ոք*: Համարժեքորեն՝ միայն նվազագույն տարիքային ցենզ է պահանջվում համայնքի ղեկավարի՝ 25 տարին լրացած անձինք, և ավագանու անդամի ընտրության ժամանակ՝ 21 (ՀՀ Ընտրական օրենսգրքի 132-րդ հոդվածի 1-ին և 2-րդ մասեր): Նույնը «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի (ՀՀՊՏ №21(196), 21.06.02) 24-րդ հոդվածի 1-ին մասում՝ *համայնքի ղեկավար կարող է ընտրվել 25 տարին լրացած... յուրաքանչյուր քաղաքացի*:

արհեստավարժ կադրերով համալրվելու խնդրի առջև, քանի որ երիտասարդների համար հրապուրիչ աշխատանքային պայմաններ ապահովված չեն (նկատի ունենք համայնքային ծառայողներին վճարվող ցածր աշխատավարձը, ինչպես նաև սոցիալական և կենսաթոշակային լուրջ երաշխիքների բացակայությունը): Երրորդ՝ միջազգային զարգացումներն ընթանում են ճիշտ հակառակ ուղղությամբ: Մասնավորապես՝ 1980-ական թթ. սկսած, ավելի ակտիվորեն ընդգծվեց տարիքային առավելագույն ցենզի սահմանման աննպատակահարմարության միտումը: Օրինակ, Մեծ Բրիտանիայում տարիքային առավելագույն ցենզի պահանջը պաշտոնների մեծ մասի համար հանվել են դեռևս 1983 թ.-ից, իսկ Շվեդիայում թեկնածուների ընտրության ժամանակ տարիքային խտրականությունն արգելված է և կենտրոնական իշխանություններին չի թույլատրվում սահմանել առավելագույն տարիք՝ որպես ծառայության ընդունման պարտադիր պայման¹: Կան երկրներ, ուր ամրագրված է ավելի բարձր տարիքային ցենզ: Պերուում, օրինակ, տարիքային առավելագույն նիշը սահմանված է 70 տարին²:

Խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ իրավական դիրքորոշում է հայտնել նաև ՀՀ Սահմանդրական դատարանը իր՝ 2009 թվականի փետրվարի 24-ի թիվ 792 որոշմամբ³: Բարձր դատարանը, քննարկելով աշխատանքային օրենսգրքի վիճարկվող 113 հոդվածի 1-ին կետի 9-րդ ենթակետը, ինչպես նաև 114 հոդվածի 4-րդ կետի 5-րդ ենթակետը, պարզել է, որ *«կենսաթոշակային տարիքի հիմքով աշխատանքային պայմանագրի լուծման հարցում օրենսդիրը դրսևորել է իմպերատիվ (հրամայական) մոտեցում»*: Միաժամանակ, անդրադառնալով աշխատանքի ազատ, անխտրական ընտրության և այդ իրավունքի իրացման միջազգային փորձին⁴՝ սահմանադրական դատարանն

¹ St' u **Ziller J.** Egalité et mérite. L'accès à la fonction publique dans les Etats de la Communauté Européenne. Bruxell, Bruylant, 1988, էջ 298:

² St' u Административное право зарубежных стран: Учебник/ Под ред. А. Н. Козырина и М. А. Шатиной.- М.: Спарк, 2003, էջ 128:

³ St' u ՍԴԴ-792 որոշում, ընդունվել է 24.02.2009թ., ՀՀՊՏ 2009.03.11/14(680), ՀՀՍԴՏ 1(54)2010:

⁴ Սահմանադրական դատարանի նշված որոշումը համապատասխանում է ՀՀ կողմից վավերացված Վերանայված եվրոպական սոցիալական խարտիայի 24 հոդվածի 1-ին կետին, որի համաձայն, աշխատանքից ազատվելու դեպքում աշխատողների պաշտպանվածության իրավունքի արդյունավետ կիրառումն ապահովվելու նպատակով

արձանագրել է, որ «ներպեղական իրավակիրառական պրակտիկայում աշխատանքի նկատմամբ որևէ (այդ թվում՝ տարիքային) խտրականությունը, զբաղվածության ազատության ոչ իրավաչափ սահմանափակումները համարելի է չեն իրավական, ժողովրդավարական, սոցիալական պետության հիմնարար սկզբունքների հետ»:

Այսպիսով, Բարձր դատարանը աշխատանքային օրենսդրության վերոնշյալ նորմերը ճանաչել է ՀՀ Սահմանադրության 14.1 և 32 հոդվածներին հակասող և անվավեր:

ՍԴ-792 որոշման մեջ ՀՀ Սահմանադրական դատարանը անդրադարձել է նաև հանրային ծառայողների խնդրին, նշելով՝ «աշխատանքային հարաբերությունների հաստատման խնդրում օրենքով կամ աշխատանքային պայմանագրով առանձին աշխատողների առնչությամբ սահմանային տարիք նախատեսելն արդարացված է, եթե այն հետապնդում է իրավաչափ նպատակներ, մասնավորապես պայմանավորված է կատարվող աշխատանքի բնույթով կամ առանձնահատկությամբ (ընդգծումն մերն է՝ Ս. Մ.): Այս առումով սահմանադրական դատարանն արդարացի է համարում հանրային ծառայության բնագավառը կարգավորող օրենսդրության ակտերով ծառայողի պաշտոնավարման սահմանային տարիք նախատեսելուն զուգընթաց գործատուի և կենսաթոշակային տարիքի հասած ու աշխատանքային նորմատիվ պահանջները բավարարող աշխատողի միջև երկկողմ ժամկետային աշխատանքային պայմանագիր կնքելու իրավական հնարավորության նախատեսումը և դրա հիման վրա աշխատանքային հարաբերությունների կայունության ապահովումը»:

Կիսելով Բարձր դատարանի արտահայտած իրավական դիրքորոշումը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ կենսաթոշակային տարիքի հասնելը չպետք է հիմք հանդիսանա համայնքային ծառայողին զբաղեցրած պաշտոնից ազատելու համար: Բնականաբար, հանրային ծառայության համակարգում կան ծառայության տեսակներ, որտեղ

կողմերը պարտավորվում են ճանաչել աշխատանքից միայն այնպիսի հիմանավոր պայմաններով աշխատողի ազատվելու իրավունքը, որոնք կապված են նրա ընդունակությունների, կամ վարքի հետ, կամ հիմնված են ձեռնարկության, հաստատության կամ ծառայության գործնական պահանջների վրա: Փաստորեն, միջազգային պրակտիկայում ընդունված սկզբունք է աշխատանքային հարաբերություններում տարիքային խտրականության վերացումը:

տարիքն առանցքային նշանակություն ունի և ուղղակիորեն կապված է հետագա պաշտոնավարման հնարավորությունների հետ (նկատի ունենք պետական հատուկ ծառայություններում ծառայողներին): Սակայն եթե գնահատման առարկա ենք դարձնում ծառայողների մասնագիտական ունակությունները և ոչ թե ֆիզիկական կարողությունները, ապա, ակնհայտ է, որ խնդրո առարկա ծառայությունը էականորեն շահում է:

Հիմք ընդունելով վերոգրյալը, ինչպես նաև հաշվի առնելով ժողովրդագրական խնդիրները (բնակչության ծերացում¹), կարծում ենք, որ համայնքային ծառայության տարիքային առավելագույն նիշը կարելի է ավելացնել 5 տարով՝ 65-ը հասցնելով 70-ի: Ուստի առաջարկում ենք Օրենքի 34-րդ հոդվածի 1-ին մասը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ.

«Համայնքային ծառայության պաշտոն զբաղեցնելու առավելագույն տարիքը 70 տարին է»:

РЕЗЮМЕ

ВОЗРАСТ КАК ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ УСЛОВИЕ ДЛЯ ЗАНЯТИЯ ВАКАНТНОЙ ДОЛЖНОСТИ МУНИЦИПАЛЬНОЙ СЛУЖБЫ

МАНУКЯН СААК

В статье обсуждаются некоторые проблемы касающиеся возраста как обязательное условие для занятия вакантной должности муниципальной службы. Изучая нормативно-правовые акты, которые регулируют вышеизложенные отношения, было заключено, что существуют проблемы, которые препятствуют имплементации равных прав граждан на занятие вакантной должности муниципальной службы. В статье предпринята попытка найти их политико-правовые решения.

Ключевые слова: муниципальная служба, возраст, занятие должности, равные права обязательное услови.

¹ ՀՀ-ում ժողովրդագրական իրավիճակը մտահոգիչ է: 65 և ավելի բարձր տարիքի բնակչության տեսակարար կշիռը կազմում է 10.6%, որը համաձայն ՄԱԿ-ի ժողովրդագրական ծերացման սանդղակի բավականին բարձր է, քանի որ եթե այդ ցուցանիշը գերազանցում է 7%-ը, ապա տվյալ երկրի բնակչությունը համարվում է ծերացած (*աղբյուրը՝ <http://www.unfpa.am/demographic-situation>*):

SUMMARY
THE AGE AS AN OBLIGATORY CONDITION FOR OCCUPYING VACANT
POSITIONS OF THE MUNICIPAL SERVICE

MANUKYAN SAHAK

In the article it is discussed several problems concern the age as an obligatory condition for occupying vacant positions of the municipal service. Studying normative legislative acts controlling above-mentioned relations it was concluded that there are problems which impede the implementation of the equal rights of citizens to occupy the vacant position of municipal service. The article attempts to find their political and legal solutions.

Key words – *municipal service, age, occupy the position, equal rights, obligatory condition.*

**24. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԷԹԻԿԱՅԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՄ ԱՆԴԱՄ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ
ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՏԱԹԵՎԻԿ**

Բանալի բառեր՝ հանրային ծառայության էթիկա, էթիկական որոշումներ, էթիկական դարձողություններ, հանրային կառավարման ամբողջականություն:

Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում ԵՄ անդամ երկրները ներդրել են նշանակալից ռեսուրսներ իրենց հանրային ծառայության համակարգերում էթիկական չափանիշների հաստատման նպատակով, ինչի մասին է վկայում էթիկական վարքականոնների լայնամասշտաբ տարածումը: Սակայն առկա է երկար ժամանակային կտրվածքով էթիկական վարքի զարգացումը չափելու գործիքաշարքերի և համապատասխան մեթոդաբանության խնդիր: Այնուամենայնիվ, պատմական համեմատություն կատարելու դեպքում ակնհայտ է, որ եվրոպական երկրների հանրային ծառայողները դարձել են էթիկապես ավելի զգայուն այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են խտրականությունը, նվերների ընդունումը, քաղաքական հովանավորչությունը, թափանցիկությունը և հաշվետվողականությունը: Մյուս կողմից առկա են բազմաթիվ էթիկական չափանիշներ և կանոններ, որոնք շարունակում են ոտնահարվել: Հանրային ծառայության ոլորտից հանրության ակնկալիքները գնալով աճում են, իսկ էթիկական չափանիշները՝ խստանում: Նոր հանրային մենեջմենթը, իր հերթին ևս, առաջ է բերում նոր մարտահրավերներ և սպառնալիքներ, իսկ էթիկական քաղաքականությունները դառնում են ավելի կարևոր: Այս մասին են վկայում հանրային ծառայության ոլորտում կարգավորիչ գործունեության ակտիվությունը, կանոնների և չափանիշների աճող թիվը, էթիկայի նշանակության, իմաստի ըմբռնումը, մեծ քանակությամբ էթիկական վարքականոնների ընդունումը, հաշվետվողականության ավելի բարդ մեխանիզմների ներդրումը, էթիկայի աճող ինստիտուցիոնալիզացիան էթիկական հանձնաժողովների, վերահսկիչ մարմինների, բացահայտման քաղաքականությունների միջոցով, անձնակազմի էթիկական վերապատրաստման հաճախականացումը:

Չափանիշների և կանոնների թվի ավելացման հետ մեկտեղ աճել է այն հիմնախնդիրների թիվը, որոնք ճանաչվում են՝ որպես ոչ

էթիկական վարքի ցուցաբերում: Չնայած, այս միտումը չի կարելի ընդհանրացնել բոլոր ԵՄ անդամ երկրների համար. ավելի մեծ քանակությամբ կարգավորումների և չափանիշների կարիք հիմնականում զգում են Արևելյան Եվրոպայի երկրները: Ավելի շատ էթիկական կանոնները և կարգավորումները դառնում են անհրաժեշտ այնպիսի քաղաքական, տնտեսական, իրավական և ինստիտուցիոնալ համատեքստում, որտեղ ցածր է հանրային վստահությունը: Շատ երկրներում էթիկական քաղաքականությունները նախաձեռնվում և կյանքի են կոչվում հանրային անվստահության աճող մակարդակի պայմաններում (անվստահություն ավելի շատ քաղաքական գործիչների, քան վարչարարների նկատմամբ):

Բոլոր անդամ երկրները պարտավորվել են հաճախականացնել և ուժեղացնել իրենց ջանքերն ու աշխատանքը էթիկայի ոլորտում հանրային վստահության բարձրացման նպատակով: Հանրային վստահության աստիճանը, ինչ խոսք, պայմանավորված է նաև այլ գործոններով: Եվ եթե էթիկայի բարելավման ուղղությամբ աշխատանքները չխստացվեն, դժվար թե ապահովվի հանրային վստահության աստիճանի բարձրացում, սակայն մյուս կողմից էլ այս ուղղությամբ աշխատանքներն անպայմանորեն չէ, որ հանգեցնեն հանրային վստահության բարձրացմանը: Էթիկայի բարելավման գործիքներից ամենակարևորներն են համարվում էթիկական առաջնորդությունը, վարչարարների գործունեության թափանցիկությունը, էթիկական օրենսդրությունը և վերապատրաստումը: Թույլ առաջնորդությունը համարվում է էթիկական քաղաքականությունների արդյունավետության ամենամեծ խոչընդոտներից մեկը, իսկ կազմակերպությունում առկա ֆինանսական ճգնաժամը կարող է էլ ավելի նվազեցնել առաջնորդության նկատմամբ վստահության աստիճանը: Էթիկական քաղաքականությունների իրականացման արդի փորձը վկայում է, որ հետծառայողական գործունեության կարգավորումները ԵՄ անդամ երկրներում էթիկական մեխանիզմներից ամենաքիչ արդյունավետն են: Էթիկական մեխանիզմներից թույլ են համարվում նաև նվերների ընդունման կանոնները, ամբողջականության պատասխանատվության

ինստիտուտը,¹ ֆինանսական շահերի հայտարարագրումը, էթիկական խախտումների մասին տեղյակ պահողների պաշտպանությունը (protection of whistle-blowers) և էթիկական վարքականոնների կիրառման արդյունավետությունը:² Շատ ինստիտուցիոնալ կառուցվածքներ դեռևս թույլ են, և էթիկական քաղաքականությունների իրականացումն ու վերահսկումը շարունակում է լինել ոչ բավարար արդյունավետ: Բացի այդ, անդամ երկրներն ավելի ակտիվ են հակակոռուպցիոն և շահերի հայտարարագրման քաղաքականությունների ինստիտուցիոնալիզացիայի գործընթացում, քան էթիկական այլ քաղաքականությունների դաշտում: Իսկ ինստիտուցիոնալ կառուցվածքները մեծապես տարբերվում են երկրից երկիր: Շահերի բախման և հակակոռուպցիոն քաղաքականությունների մասով տիրապետող միտում է հատուկ մասնագիտացված մարմինների ձևավորումը, որոնց խնդիրն է քննել կոռուպցիոն և շահերի բախման դեպքերը ազգային հանրային ծառայություններում: Տեսականորեն այսպիսի մարմինները պետք է անկախ լինեն: Միայն մի քանի անդամ երկրներ են ձևավորել կենտրոնացված, ինտեգրված կառույցներ էթիկայի ոլորտում՝ BIOS-ը Նիդերլանդներում, KNAB-ը Լատվիայում և Հանրային կյանքի չափանիշների հանձնաժողովը Միացյալ Թագավորությունում:³

Էթիկական քաղաքականությունների արդյունավետ ինստիտուցիոնալիզացիայի մասին առկա են ավելի շատ հարցեր, քան պատասխաններ: Այդպիսի հարցերից կարելի է առանձնացնել. բացահայտման քաղաքականությունների ինչպիսի՞ փորձեր կան (disclosure policies) ղեկավարման և վերահսկողության գործընթացներում, արդյո՞ք անդամ պետությունները երբևէ գնահատել են, թե ինչ արդյունավետություն

¹ Ամբողջականության պատասխանատվությունների ինստիտուտը հանդիսանում է եվրոպական երկրներում հանրային կառավարման էթիկայի ամրապնդման ինստիտուցիոնալ մեխանիզմներից մեկը (public integrity officers):

² Moilanen T., Salminen A. Comparative Study on the Public-service Ethics of the EU Member States, A report from the Human Resources Working Group, EUPAN, 2006, p. 17. http://vm.fi/documents/10623/307711/Comparative_Study_on_the_Public_Service_Ethics_of_the_EU_Member_States_publication+131206.pdf/524e908b-5388-4d1c-9199-59b4f3e567a9 (08.03.2015)

³ Demmke C., Moilanen T. Effectiveness of Public-Service Ethics and Good Governance in the Central Administration of the EU-27; Evaluating Reform Outcomes in the Context of the Financial Crisis, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2012, p. 2.

ունեն էթիկայի ոլորտում առկա ինստիտուցիոնալ կառուցվածքները, արդյո՞ք անհրաժեշտ են որոշակի կոորդինացիոն մարմիններ, արդյո՞ք որոշ խորհրդակցական մարմիններ, ինչպիսին օրինակ BIOS-ը Նիդեռլանդներում, կարող են ծառայել՝ իբրև դերային մոդելներ և ապահովել լավ պրակտիկաների տարածման օրինակ, արդյո՞ք բոլոր էթիկական մարմինները պետք է օժտված լինեն ինստիտուցիոնալ և ֆինանսական անկախությամբ:

ԵՄ անդամ երկրներում մոտ ապագայում դժվար թե ձևավորվի այնպիսի բազմաքանակ էթիկական բյուրոկրատիա, ինչպես օրինակ Միացյալ Նահանգներում կամ Կանադայում: Հանրային ծառայության էթիկական համակարգի կայացման եվրոպական և ամերիկյան չափումների տարբերակման և մեկնաբանման համար առավել նպատակահարմար է էթիկական համակարգի ներդրման և զարգացման օրինաչափությունները դիտարկել «հանրային ծառայության էթիկա» և «կառավարման համակարգի ամբողջականություն» իրար փոխլրացնող, բայց ոչ փոխարինող հասկացությունների լուսաբանման ներքո:⁴ Այս իմաստով եվրոպական ակադեմիական շրջանակներն ավելի հակված են կիրառելու «ամբողջականություն» եզրույթը՝ հասկացության մեջ դնելով և՛ էթիկական առումով ճիշտ գործելու, և՛ ճիշտ մտածելու կարողությունը: Ամբողջականություն հասկացությունը տվյալ դեպքում ներառում է նաև հանրային ծառայողի համար անհրաժեշտ արհեստավարժության և պրոֆեսիոնալիզմի տարրեր, մինչդեռ ամերիկյան գիտական շրջանակները և ոլորտի մասնագետ-հետազոտողները, հանրային ծառայողների էթիկական վարք ասելով, գերազանցապես շեշտադրում են էթիկական դատողություններում ներգրավվելու և բարոյական որոշում կայացնելու պետական բյուրոկրատների ունակությունը, իսկ ճիշտ գործելու ունակությունը բնութագրում են պրոֆեսիոնալիզմ հասկացությամբ:

⁴ Kolthoff E., Huberts L., Heuvel H. The ethics of new public management: is integrity at stake?, Public Administration Quarterly, 2006, p. 8.
http://www.publicservices.ac.uk/wp-content/uploads/nig_ethics_integrity.pdf (23.12.2014)

Եթե Եվրոպացիների համար կարևորվում են հանրային ծառայության էթիկայի հիմնականում կազմակերպական առանձնահատկությունները, ապա ամերիկյան հանրային ծառայության համակարգում գրեթե հավասար կարևորություն են ստանում էթիկայի թե՛ կազմակերպական, և թե՛ քաղաքական նրբերանգները: Եվրոպական գիտական մտքում ամբողջականությունը հանդես է գալիս՝ որպես ինչ-որ իմաստով պահպանողական եզրույթ, որը պաշտպանում է, ապահովում է մասնագետ-բյուրոկրատների կարիերային առաջխաղացումը և պահպանում է ստատուս-քվոն: Ամբողջականությունը հանդես է գալիս նաև՝ որպես արժեքների ամբողջություն, որոնք ապահովում են կառավարության արդյունավետ գործունեությունը և թույլ են տալիս, ըստ պատշաճի, կիրառել կառավարության օպերացիոնալ գործիքաշարքը: Եվրոպացիները այս առումով ավելի «պահպանողական» մոտեցում են ցուցաբերում՝ հաճախ կիրառելով սոցիալական գիտությունների գործիքաշարքը և հետազոտական մեթոդները ամբողջականության ուսումնասիրման նպատակով: Ինչ վերաբերում է էթիկական որոշումների կայացմանը, ապա ֆրանսիական մասնագիտական աղբյուրներում գերակշռող է այն տեսակետը, որ էթիկապես ճիշտ գործելը իր բուն իմաստով վերաբերում է առաջին հերթին հենց էթիկական որոշման կայացմանը այն պատճառով, որ եթե որոշումն ինքնակնհայտ է և պարզ, ապա դժվար թե առաջանա էթիկական հիմնախնդիր: Իսկ ահա՛, բարդ ընտրությունները ենթադրում են ոչ միայն բարդ իրավիճակներ, այլ նաև էթիկապես ճիշտ գործելու ցանկություն, կողմնորոշվածություն դեպի գործողության հետևանքները և պատրաստակամություն հանրության առջև պատասխանատվություն կրելու թե՛ որոշման կայացման փուլում, թե՛ գործողության ավարտից հետո: Այսպիսի իրավիճակը ներառում է հետևյալ բաղկացուցիչները⁵

1. իրավիճակի բարդության որոշակի աստիճանի առկայություն. հանգամանքները խճճված են և խրթին,
2. ինքնագիտակցություն. անձի կողմից ազնվություն ինքն իր և ցանկալի արդյունքների նկատմամբ, ցանկություն որոշման

⁵ Josephson Institute of Ethics: Making Ethical Decisions, pp. 14-15.
http://www.sjohanson.com/acad/ethics/making_ethical_decisions.pdf (07.05.2015)

- կայացման փուլում գործել էթիկապես ընդունելի եղանակով թե՛ գիտակցական, և թե՛ մեթոդաբանական առումներով,
3. պատասխանատվություն. ձեռնարկված գործողության արդյունքների համար պատասխանատվություն կրելու պատրաստակամություն,
 4. արդարացում. որոշումները կարող են արդարացվել և հիմնավորվել,
 5. հրապարակայնություն. պատրաստակամություն հանրությանը մեկնաբանելու, թե ինչու է կայացվել այդ որոշումը,
 6. փաստարկվածություն. գործողությունը, որոշումները փաստերով հիմնավորելու կարողություն:

Բարոյական անորոշությունը տարբեր չափով առկա է գրեթե բոլոր հանրային քաղաքականություններում, ներառյալ այն քաղաքականությունները, որոնք արժանացել են պետական այրերի հավանությանը⁶: Զոն Բեյլին, որպես իր կողմից առաջարկված երեք գիտակցական մոտեցումների հիմնավորում, մեջբերել է Ռեյնոլդ Նեյբուրի խոսքերը. «Մարդու արդարության պահպանման կարողությունը դեմոկրատիան դարձնում է հնարավոր, բայց մարդու հակումը գործելու անարդարություն՝ դեմոկրատիան դարձնում է անհրաժեշտ»:⁷ Հանրային ծառայողի համար մյուս մարտահրավերն է ճանաչել և հասկանալ այն չորս իմաստությունները, որոնց օգնությամբ հնարավոր է դառնում հասկանալ և վերլուծել հանրային ծառայության համակարգաստեղծ գործոնները: Առաջինն այն է, որ չկա որևէ ճանապարհի խուսափելու մասնավոր շահի առկայությունից որոշումների կայացման գործընթացում: Յանկացած իրավիճակում մարդկային բնույթը թելադրում և ծնում է անձնական-մասնավոր շահեր: Երկրորդը՝ ցանկացած անձ, ով ներգրավված է որոշումների ընդունման գործընթացում, հակված է գործելու՝ որպես ռացիոնալ, բանական էակ: Եվ որքան կրթված և գիտակ է մարդը, այնքան ավելի հավանական են

⁶ Marmor A. The rule of law and its limits, Law and Public Policy Research Paper 03-16, University of Southern California, Law School Los Angeles, 2003, p. 17.
http://weblaw.usc.edu/centers/class/class-workshops/usc-legal-studies-working-papers/documents/03_16_paper.pdf (11.07.2015)

⁷ Brown R. The Essential Reinhold Niebuhr: Selected Essays and Addresses, Yale University Press, 1986, p. 13.

նրա կողմից ռացիոնալ, տրամաբանված գործողությունները: Երրորդը՝ հանրային ծառայությունը պահանջում է ջանքեր հանրային ծառայողների կողմից ձևափոխելու մասնավոր, նեղ շահերը՝ դրանք համապատասխանեցնելով հանրային շահի ընդունված ընկալումներին, սակայն այդ ձևափոխումների եղանակները զգում են շարունակական կատարելագործման կարիք և հեռու են կատարյալ լինելուց:

Հանրային ծառայության իրականացման գործընթացում հանրային և մասնավոր շահերի համապատասխանեցման կարևոր գործիք է երկխոսության կազմակերպումն ու իրականացումը տարբեր կողմերի միջև (քաղաքացիներ, պետական մարմիններ, առանձին հանրային ծառայողներ): Սակայն այդպիսի կառուցողական երկխոսությունների կազմակերպումը ծախսատար, ժամանակատար, մասնագիտական կարողություններ և համապատասխան ունակություններ պահանջող գործընթաց է: Չորրորդը՝ պետք է հաշվի առնել, որ պետական կառավարման ժամանակ երբեք չեն լինում որոշումներ, որոնք բացարձակ ճիշտ կամ բացարձակ սխալ են: Պրակտիկան վկայում է, որ հանրային շահի ապահովման գործընթացում յուրաքանչյուր կողմ ունենալու է զգացողություն, որ ինքը չստացավ այն ամենը, ինչ ուզում էր, կամ չկորցրեց ամեն ինչ: Իսկ ինչ վերաբերում է Բեյլիի կողմից նշված վարչական գործընթացների հակասականությանը, ապա սա նշանակում է, որ նույն վարչական գործընթացները, որոնք անհրաժեշտ են հանրային ծառայողների կողմից իրենց կատարած գործի նկատմամբ անհատական-բարոյական դատողությունների ձևավորման, կարգուկանոնի հաստատման և հավասարության ապահովման համար, երբեմն խոչընդոտում են առաջընթացը և ծագած խնդիրների արագ արձագանքման կարողությունը: Օրինակ, հանրային քաղաքականությունների միջավայրային ազդեցության գնահատումը համարվում է անհրաժեշտ պայման շրջակա միջավայրի պահպանման կողմնակիցների կողմից, իսկ տնտեսվարող սուբյեկտների կողմից՝ շատ հաճախ որպես տնտեսական առաջընթացը խոչընդոտող վարչական սահմանափակում: Բյուրոկրատիայի գործունեությունում վարչական գործընթացների հակասականությունը կարող է դիտվել նաև բյուրոկրատական ինտերգիայի հասկացության սահմաններում. երբ բյուրոկրատիան դիմակայում է ցանկացած նորարարությունների, ցանկանում է պահպանել

ստատուս քվոն, և արդյունքում գործընթացներն ու հաստատված ընթացակարգերը, դառնալով ինքնանպատակ, խոչընդոտում են կազմակերպության ռազմավարական նպատակների իրականացմանը և կազմակերպության զարգացմանը:⁸

Հանրային ծառայողի գործունեության ընթացքում ամենադժվար իրավիճակներից մեկն այն է, երբ հանրային ծառայողը պետք է կայացնի որոշում հաճախ իրար հակասող կամ իրար բացառող արժեքների և վարքի մոդելների միջև: Հաշվի առնելով վերը նշվածը՝ կարելի է եզրակացնել, որ հանրային ծառայողի մասնագիտական որակների շարքում շատ մեծ տեղ է զբաղեցնում բյուրոկրատական իներցիան հաղթահարելու կարողությունը, քանի որ, հանրային ծառայողը, հանդես գալով որպես բյուրոկրատական համակարգի մաս, հաճախ դիմում է իներցիոն գործողությունների մի կողմից սեփական դիրքի, և մյուս կողմից՝ համակարգի առկա վիճակի պահպանման նպատակով: Շատ դեպքերում, այսպես կոչված ոչ-որոշումը կամ անգործությունը ևս հանդիսանում են վարքի որոշակի տեսակներ, որոնք կարող են ունենալ մեծամասշտաբ և ոչ ցանկալի հետևանքներ:

ԵՄ անդամ երկրների ազգային հանրային ծառայության համակարգերում էթիկական քաղաքականությունների ներդրման դժվարությունները պայմանավորված են նաև նրանով, որ անդամ երկրների կողմից դեռևս ամբողջությամբ չի գիտակցվել հիմնախնդրի հնարավոր կորուստները ամբողջ համակարգի համար: Մասնավորապես, անդամ երկրներում բացակայում է էթիկական խախտումների արդյունքում հանրային ծառայության համակարգի կրած ֆինանսական կորուստների գոնե մոտավոր հաշվարկը: Էթիկական հիմնախնդիրների լուծման համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցները այսօր տարրալուծված են իշխանության տարբեր ճյուղերի միջև: Էթիկական քաղաքականությունների մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ անդամ երկրները չեն իրականացնում էթիկական քաղաքականությունների

⁸ Congleton R. A Model of Asymmetric Bureaucratic Inertia and Bias, Public Choice 39, no. 3, 1982, pp. 421-425.

ծախքեր-շահույթներ վերլուծություն:⁹ Էթիկական քաղաքականությունների հետ կապված աճող ծախսերը հիմնականում արդարացվում են այն հիմնավորմամբ, որ դրանց շնորհիվ հնարավոր է լինում խուսափել էթիկական սկանդալներից: Անդամ երկրներում Մարդկային ռեսուրսների կառավարման բարեփոխումները, որոնք ամբողջականության տեսակետից ընդունված է համարել ամենախոցելին, ներառում են կադրային համալրման, ծառայողական առաջխաղացման, պարգևատրման և անձնակազմի շարժունակության քաղաքականությունները:

Ներկայումս տեղեկատվական-հաղորդակցական տեխնոլոգիաների արագընթաց զարգացումը դեռևս չի ճանաչվել՝ որպես էթիկական քաղաքականությունների խոցելի մաս, սակայն ապագայում դրանց զարգացումը, հաղորդակցական տարբեր միջոցների լայնամասշտաբ տարածումը անպայմանորեն հանգեցնելու է էթիկական նոր մարտահրավերների: Տեղեկատվական-հաղորդակցական միջոցների զարգացումը նշանակում է, որ անհատ հանրային ծառայողին հասանելի են դառնալու ավելի մեծ քանակությամբ հաղորդակցական ուղիներ: Տեղեկատվական-հաղորդակցական միջոցների օգտագործման վերահսկողությունը և մասնավոր կյանքին միջամտելու հիմնախնդիրները ապագայում ավելի հաճախակի են դառնալու: Իսկ սա նշանակում է, որ հանրային հատվածի կառավարումը դառնալու է ավելի բարդ և մարտահրավերներով լի: Փորձը ցույց է տալիս, որ էթիկայի ոլորտում հիմնականում շեշտադրումը կատարվել է պետական պաշտոնյաների մասնակցությամբ սկանդալներից և պաշտոնական դիրքի չարաշահումից խուսափելու վրա: Կառավարության ամբողջականության այս վերևից-ներքև կարգավորիչ մոտեցումը ապագայում պետք է դուրս գա «վատ հանրային ծառայող»-ի շրջանակներից և ուղեցույց դառնա այն հանրային ծառայողների համար, ովքեր ցանկանում են գործել էթիկայի և ամբողջականության սահմաններում:

⁹ Gagne M., Gavin J., Tully G. Assessing the Costs and Benefits of Ethics: Exploring a Framework, *Business and Society Review* 110, no. 2, Blackwell Publishing, 2005, pp. 181-185.

SUMMARY
ORGANIZATIONAL CHARACTERISTICS OF PUBLIC SERVICE ETHICS IN EU
MEMBER COUNTRIES

SARGSYAN TATEVIK

The article describes the ways of public service ethics institutionalization in EU member countries. The main theoretical, organizational, and structural features of ethics policies are presented and analyzed. The concepts of responsibility, transparency, justification and self-consciousness are discussed in ethical decision-making processes among public servants. The focus has been made on the conceptual difference between the concepts of public service ethics and public service integrity.

Keywords: *public service ethics, ethical decisions, ethical judgment, public administration integrity.*

РЕЗЮМЕ
ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТИКИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
СЛУЖБЫ В СТРАНАХ ЕС

САРКИСЯН ТАТЕВИК

В статье описаны способы институционализации этики государственной службы в странах-членах ЕС. Представлены и проанализированы основные теоретические, организационные и структурные особенности политики в области этики. Обсуждаются понятия ответственности, прозрачности, обоснованности и самосознания в процессах принятия этических решений среди государственных служащих. В центре внимания была концептуальная разница между понятиями этики государственной службы и целостности государственной службы.

Ключевые слова: *этика государственного управления, этические решения, этические суждения, целостность государственного управления.*

25. ՀՀ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆԻ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹՆ ՈՒ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
2005 ԹՎԱԿԱՆԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ԱԼԱՎԵՐԴՅԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ

Քանալի բառեր՝ ՀՀ Սահմանադրություն, ՀՀ սահմանադրական դատարան, ՀՀ սահմանադրական դատարանի եզրակացություններ:

Սահմանադրության 102-րդ հոդվածի 4-րդ մասի նորմատիվ պահանջներին համապատասխան՝ Սահմանադրության 100-րդ հոդվածի հիմքերով նախատեսված որոշ գործերով սահմանադրական դատարանն ընդունում է որոշում, մյուսներով՝ եզրակացություն: Ինչո՞վ է պայմանավորված այդ տարբերակումը:

ՀՀ Սահմանադրության 100-րդ հոդվածի, ինչպես նաև «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքի նորմերի համալիր վերլուծությունը վկայում է, որ սահմանադրական դատարանը որոշումներ ընդունում է այնպիսի գործերով, որոնցով սահմանադրաիրավական լուծում պահանջող խնդրի՝ ըստ էության լուծման լիազորությունը վերապահված է այդ մարմնին, մասնավորապես.

- վերացական և կոնկրետ վերահսկողություն իրականացնելիս, երբ որոշում է օրենքների, Ազգային ժողովի որոշումների, Հանրապետության Նախագահի հրամանագրերի, կառավարության, վարչապետի, տեղական ինքնակառավարման մարմինների որոշումների, ինչպես նաև մինչև միջազգային պայմանագրերի վավերացումը՝ դրանցում ամրագրված պարտավորությունների՝ Սահմանադրությանը համապատասխանությունը,

- հանրաքվեների արդյունքների հետ կապված վեճերը լուծելիս,
- Հանրապետության Նախագահի և պատգամավորների ընտրությունների արդյունքներով ընդունված որոշումների հետ կապված վեճերը լուծելիս,

- Հանրապետության Նախագահի թեկնածուի համար առաջացած խոչընդոտները անհաղթահարելի կամ վերացած ճանաչելիս,

- կուսակցության գործունեությունը կասեցնելիս կամ արգելելիս:

Սահմանադրական դատարանը եզրակացություններ ընդունում է այնպիսի գործերով, որոնցով առկա փաստերի սահմանադրաիրավական գնահատական տալու լիազորությունը վերապահված է սահմանադրական

դատարանին, սակայն արդյունքում սահմանադրաիրավական խնդրի՝ ըստ էության լուծման լիազորությունը՝ այլ մարմիններին (<< Նախագահին, Ազգային ժողովին, կառավարությանը): Մասնավորապես.

- Հանրապետության Նախագահին պաշտոնանկ անելու հիմքերի առկայությունը որոշելիս,

- Հանրապետության Նախագահի՝ իր լիազորությունների կատարման կարողությունը որոշելիս,

- սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունները դադարեցնելու, նրան կալանավորելու, որպես մեղադրյալ ներգրավելու, ինչպես նաև նրա նկատմամբ դատական կարգով վարչական պատասխանատվության ենթարկելու հարց հարուցելու հիմքերի առկայությունը որոշելիս,

- համայնքի ղեկավարին պաշտոնանկ անելու հիմքերի առկայությունը որոշելիս:

Այսպիսով, կոնկրետ գործով սահմանադրական դատարանի կողմից որոշման կամ եզրակացության ընդունումը պայմանավորված է տվյալ գործով դատարանի սահմանադրական լիազորության բովանդակությամբ:

Բացի այդ, Սահմանադրության 102-րդ հոդվածով նախատեսված է, որ սահմանադրական դատարանը եզրակացությունները և 100-րդ հոդվածի 9-րդ կետով նախատեսված հարցերով որոշումները ընդունում է անդամների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երկու երրորդով, մնացած որոշումները՝ անդամների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ: Նման մոտեցումն ինքնանպատակ չէ: Այն, նախ, պայմանավորված է նրանով, որ այս դեպքում գործ ունենք պետության և հասարակության համար բացառիկ կարևորության խնդիրների հետ և նվազագույնի պետք է հասցվի սխալի աստիճանը: Միաժամանակ, հարցը վերաբերում է ճգնաժամային իրավիճակներին, որտեղ ազդեցություն ունի նաև ժամանակի գործոնը, և պետք է արագ և անսխալ որոշում կայացնել:

Սահմանադրության 100-րդ հոդվածի 5-8-րդ կետերով նախատեսված հարցերով ընդունելով եզրակացություններ՝ սահմանադրական դատարանը, ինչպես նշվեց, ճանաչում է իրավաբանական նշանակություն ունեցող փաստերի առկայությունը կամ բացակայությունը, այսինքն՝ ընդունում է դրական կամ բացասական եզրակացություն, որը հանրային իշխանության իրավասու մարմինների համար (<< Նախագահ, << Ազգային

ժողով, ՀՀ կառավարություն) դառնում է կողմնորոշիչ և սահմանադրաիրավական հիմք է տվյալ հարցի վերաբերյալ որոշում կայացնելու համար: Սահմանադրական դատարանի եզրակացությունն այդպիսի փաստերի առկայության, դրանց իրավական բնույթի վերաբերյալ պարտադիր է քննության այդ մարմինների կողմից, իսկ սահմանադրական դատարանի բացասական եզրակացության դեպքում (երբ առկա չեն դիմումում մատնանշված փաստերը կամ դրանց վերաբերյալ ներկայացված գնահատականները), հարցը դուրս է գալիս իրավասու մարմնի քննարկումից («Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքի 61-րդ հոդվածի 8-րդ մաս):

ա/ Հանրապետության Նախագահին պաշտոնանկ անելու հիմքերի առկայության մասին սահմանադրական դատարանի կողմից տրվող եզրակացության իրավաբանական բնույթն ու առանձնահատկությունները

Պաշտոնանկությունը, ինչն իրավագիտության մեջ ընդունված է անվանել «իմպիչմենտ», Նախագահին իրավական պատասխանատվության ենթարկելու հատուկ տեսակ է, որը Հայաստանի Հանրապետությունում առաջին անգամ սահմանվեց 1991 թվականին՝ ՀՀ «Նախագահի մասին» օրենքով (հոդված 11)¹⁰ և իր հետագա ամրագրումն ստացավ Հայաստանի Հանրապետության 1995թ. Սահմանադրության մեջ: Դրա բովանդակությունը նախագահական լիազորությունների կատարման ժամկետը չլրացած՝ Նախագահին զբաղեցրած պաշտոնից իր կամքին հակառակ ազատելն է, ինչի համար հիմք կարող է հանդիսանալ Նախագահի կողմից պետական դավաճանությունը կամ այլ ծանր հանցագործության կատարումը:

Համաձայն ՀՀ Սահմանադրության 57-րդ հոդվածի՝ ՀՀ Նախագահին պաշտոնանկ անելու գործընթացին մասնակցում են ՀՀ Ազգային ժողովը և ՀՀ սահմանադրական դատարանը, որոնց դերերը, բնականաբար, տարբեր են:

¹⁰ Հարկ ենք համարում նշել, որ 2006 թվականի նոյեմբերի 28-ին ընդունվել է «Նախկին ԽՍՀՄ, ՀԽՍՀ, Հայաստանի Հանրապետության մի շարք օրենքներ և Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն Խորհրդի մի շարք նորմատիվ իրավական ակտեր ուժը կորցրած ճանաչելու մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը, որի 3-րդ հոդվածի 6-րդ մասի համաձայն՝ ուժը կորցրած ճանաչվեց «Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի մասին» ՀՀ 1991 թվականի օգոստոսի 1-ի թիվ Ն-0367-Ն օրենքը: <http://www.arlis.am>

Հանրապետության Նախագահին պաշտոնանկ անելու հարցի մասին եզրակացություն ստանալու համար Ազգային ժողովը պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ ընդունված որոշմամբ դիմում է սահմանադրական դատարան: Սահմանադրական դատարանը պարտավոր է դիմումի մուտքագրման օրվանից երեք ամսվա ընթացքում կայացնել համապատասխան եզրակացություն:

Ելնելով հարցի կարևորությունից, մասնագիտական գիտելիքների և գիտականորեն հիմնավորված օբյեկտիվ որոշման կայացման անհրաժեշտությունից՝ սահմանադրական դատարանը, մի դեպքում իր նախաձեռնությամբ (Օրենքի 76 հ., մաս 9), մեկ այլ դեպքում դիմող կողմի կամ Հանրապետության Նախագահի միջնորդությամբ (Օրենքի 76 հ., մաս 10) ձևավորում է նախաքննության մարմին՝ օրենքով սահմանված լիազորություններով օժտված հատուկ հանձնախումբ, վճռաբեկ դատարանի պալատներից մեկի նախագահի և նույն դատարանի երկու դատավորների ընդգրկմամբ: «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքի 76-րդ հոդվածի 14-րդ մասի համաձայն՝ սահմանադրական դատարանը կարող է ընդունել հետևյալ եզրակացություններից մեկը.

1. Հանրապետության Նախագահին պաշտոնանկ անելու հիմքերի բացակայության մասին:

2. Հանրապետության Նախագահին պաշտոնանկ անելու հիմքերի առկայության մասին:

Սահմանադրական դատարանի դրական եզրակացության դեպքում դատարանը, «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքի 76-րդ հոդվածի համաձայն, պետք է նշի Նախագահի այն որոշումները, գործողությունները կամ անգործությունը, որոնցում առկա են ծանր հանցագործության կամ պետական դավաճանության հատկանիշները և այդ հանցագործության ճշգրիտ որակավորումը, Նախագահի մեղավորությունը հաստատող ապացույցները և դատարանի պատճառաբանված դիրքորոշումը դրանց հետազոտման վերաբերյալ: Եզրակացությունն ընդունելուց հետո՝ ոչ ուշ, քան հաջորդ օրը այն ուղարկվում է Ազգային ժողով և հայտարարվում Հանրային հեռուստատեսությամբ:

Ազգային ժողովը, «Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ օրենքի 95-րդ հոդվածի 3-րդ կետի համաձայն, սահմանադրական դատարանի

դրական եզրակացության հիման վրա քննարկում է Նախագահին պաշտոնանկ անելու որոշման նախագիծը, որի ընդունման համար պահանջվում է պատգամավորների ընդհանուր թվի ծայների 2/3-ը, այսինքն՝ որակյալ մեծամասնությունը, որն ընդունվում է գաղտնի քվեարկությամբ: Եթե որոշումը սահմանված կարգով չի ընդունվում, ապա հարցը հանվում է օրակարգից: Դա այն դեպքում, երբ առկա է սահմանադրական դատարանի՝ ՀՀ Նախագահի կողմից ծանր հանցագործություն կատարելու հիմքերի առկայության մասին դրական եզրակացությունը, որը, համաձայն ՀՀ Սահմանադրության 102-րդ և «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքի 61-րդ հոդվածների, վերջնական է և ուժի մեջ է մտնում հրապարակման պահից: Նման վիճակը կարող է լրջորեն թուլացնել իշխանությունների լեգիտիմությունը և քաղաքական ճգնաժամերի տեղիք տալ: Կարծում ենք, որ այս իրավիճակում, ինչպես արդարացիորեն նշում է Գ. Հարությունյանը, իրավական գործընթացը ոչ թե ծառայում է քաղաքական վեճերն իրավական դաշտում լուծելուն, այլ ճիշտ հակառակը՝ իրավական խնդիրը տեղափոխվում է քաղաքական դաշտ, որն անհարիր է իրավական պետության և իրավունքի գերակայության սկզբունքներին: Այս սկզբունքային հարցի նման լուծումը ոչ միայն կարող է թուլացնել քաղաքական վեճերի իրավական հաղթահարման սկզբունքների հետևողական գործադրումը, այլև կարող է քաղաքական շահարկումների պատճառ դառնալ՝ դրանում ներքաշելով նաև դատական համակարգը¹¹:

Հարկ է նշել, որ կան պետություններ, որտեղ Նախագահին պաշտոնանկ անելու վերջնական որոշման կայացման իրավունքը վերապահված է սահմանադրական դատարանին, ինչը, կարծում ենք, իրավաբանորեն ավելի հիմնավորված է: Սահմանադրական դատարանը, երբ հաստատում է Նախագահի կողմից Սահմանադրության կամ մեկ այլ օրենքի խախտման, պետական դավաճանության, երդմնազանցության կամ ծանր հանցագործության, իսկ որոշ պետություններում՝ նաև անբարո կամ անպատվաբեր արարքների կատարման փաստը, որոշում է կայացնում Նախագահի լիազորությունների դադարեցման՝ պաշտոնանկության մասին: Օրինակ՝ Հունգարիայի Հանրապետության Սահմանադրության §31 (A.1) հոդվածի համաձայն, Նախագահի գործողությունների գնահատման

¹¹ Հարությունյան Գ.Գ. Դատական իշխանություն: Համակարգային գործակցության եվրոպական զարգացման փորձից, Եր., Նժար, 2002, էջ 312:

իրավունքը պատկանում է սահմանադրական դատարանի իրավասությանը: Եթե սահմանադրական դատարանը հաստատում է օրենքի խախտման փաստը, ապա նա կարող է զրկել Նախագահին պաշտոնից¹²:

Հարցի նման լուծում է սահմանված նաև Մակեդոնիայի (Ս. 87 հ.), Սլովակիայի (Ս. 107 հ.), Սլովենիայի (Ս. 109 հ.), Խորվաթիայի (Ս. 105 հ.), Ալբանիայի (Ս. 90 հ.), Գերմանիայի Դաշնության (Ս. 31 հ.) Սահմանադրություններով¹³:

Առավել արդյունավետ լուծում է պարունակում ՀՀ Սահմանադրության 57 հոդվածի 4-րդ մասը, որի համաձայն՝ եթե սահմանադրական դատարանի եզրակացությամբ Հանրապետության Նախագահին պաշտոնանկ անելու հիմքերը բացակայում են, ապա հարցը հանվում է Ազգային ժողովի քննարկումից: Այս նորմը վկայում է, որ առաջին պլան է մղվում պաշտոնանկության ոչ թե քաղաքական դրդապատճառները, այլ դրա հիմքերի իրավական գնահատման հարցը, որում վճռական խոսքը պատկանում է սահմանադրական դատարանին:

բ/ Հանրապետության Նախագահի լիազորությունների կատարման անհնարինության մասին սահմանադրական դատարանի կողմից տրված եզրակացության իրավաբանական բնույթն ու առանձնահատկությունները

Սահմանադրության 59 հոդվածի համաձայն՝ Հանրապետության Նախագահի ծանր հիվանդության կամ նրա լիազորությունների կատարման համար այլ անհաղթահարելի խոչընդոտների առկայության դեպքերում, որոնք տևականորեն անհնարին են դարձնում նրա լիազորությունների կատարումը, Ազգային ժողովը կառավարության առաջարկով և սահմանադրական դատարանի եզրակացության հիման վրա պատգամավորների ընդհանուր թվի ծայների առնվազն երկու երրորդով որոշում է ընդունում Հանրապետության Նախագահի՝ իր լիազորությունների կատարման անհնարինության մասին: Եթե սահմանադրական դատարանի եզրակացությամբ Հանրապետության Նախագահի լիազորությունների կատարման անհնարինության հիմքերը բացակայում են, ապա կառավարությունը չի կարող նման առաջարկով դիմել Ազգային ժողով:

¹² <http://www.mkab.hu>:

¹³ ՀՀ Սահմանադրության մեկնաբանություններ: Երևան, 2010, էջ 669:

Համաձայն «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքի 77-րդ հոդվածի՝ կառավարությունը Հանրապետության Նախագահի լիազորությունների կատարման անհնարինության մասին տեղեկություններին իրազեկ դառնալուց ոչ ուշ, քան 5 օր հետո դիմում է սահմանադրական դատարան: Սահմանադրական դատարանը պարտավոր է դիմումի մուտքագրման օրվանից հինգ օրվա ընթացքում կայացնել համապատասխան եզրակացություն:

Ելնելով գործի կարևորությունից և հրատապությունից՝ սահմանադրական դատարանը իրավասու է՝

1. պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններից, ինչպես նաև բժշկական հաստատություններից պահանջելու նյութեր, որոշումներ, փորձագիտական եզրակացություններ, տեղեկանքներ և այլ նյութեր,

2. կանչելու և լսելու այն անձանց, որոնց բացատրությունները կարող են նշանակություն ունենալ գործով եզրակացություն ընդունելու համար («Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքի 77 հոդված, մաս 5):

Եզրակացությունն ընդունելուց հետո՝ ոչ ուշ, քան հաջորդ օրը այն ուղարկվում է Ազգային ժողով, կառավարություն և հայտարարվում Հանրային հեռուստատեսությամբ:

«Ազգային ժողովի կանոնակարգ» ՀՀ օրենքի 96-րդ հոդվածի համաձայն՝ Սահմանադրության 59-րդ հոդվածին համապատասխան՝ Հանրապետության Նախագահի ծանր հիվանդության կամ նրա լիազորությունների կատարման համար այլ անհաղթահարելի խոչընդոտների առկայության դեպքերում, որոնք տևականորեն անհնարին են դարձնում նրա լիազորությունների կատարումը, սահմանադրական դատարանի եզրակացության հիման վրա, Կառավարությունն Ազգային ժողով է ներկայացնում Հանրապետության Նախագահի՝ իր լիազորությունների կատարման անհնարինության մասին առաջարկ: Ազգային ժողովի համապատասխան որոշումն ընդունվում է պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երկու երրորդով: Եթե չի հաջողվում ստանալ ձայների անհրաժեշտ քանակը, ապա հարցը հանվում է քննարկումից:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Հանրապետության Նախագահի լիազորությունների դադարեցման այս հիմքը նախատեսված է քիչ

թվով պետություններում, մասնավորապես՝ Ղազախստանում (Սահմանադրության 47 հոդված), Լիտվայում (Սահմանադրության 88 հոդված), Էստոնիայում (Սահմանադրության 83 հոդված): Հարցի հետաքրքիր լուծում է սահմանված Ադրբեջանի Հանրապետության Սահմանադրությամբ: Մասնավորապես, Սահմանադրության 104-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ առողջական խնդիրների պատճառով Հանրապետության Նախագահի կողմից իր լիազորությունների իրականացման անհնարինության մասին տեղեկացվելուց հետո Միլի Մեջլիսը դիմում է սահմանադրական դատարան այդ հարցը պարզելու նպատակով: Սահմանադրական դատարանը համապատասխան որոշում ընդունում է դատավորների ընդհանուր թվի նվազագույնը վեց ձայնով¹⁴: Եթե դատարանի որոշումը բացասական է, ապա հարցը համարվում է սպառված:

Սահմանադրության 107 հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ սահմանադրական դատարանի դրական որոշման դեպքում Հանրապետության Նախագահը կարող է հեռացվել զբաղեցրած պաշտոնից Միլի Մեջլիսի որոշման հիման վրա, որն ընդունվում է պատգամավորների ընդհանուր թվի նվազագույնը 95 ձայներով: Այստեղ հետաքրքրի վերապահում է նախատեսված՝ հարցի վերջնական լուծումը հանձնելով սահմանադրական դատարանին: Մասնավորապես, Միլի Մեջլիսի որոշումը Նախագահին զբաղեցրած պաշտոնից հեռացնելու վերաբերյալ ենթակա է ստորագրման սահմանադրական դատարանի Նախագահի կողմից: Եթե վերջինս մեկ շաբաթվա ընթացքում այն չի ստորագրում, ապա որոշումը ուժի մեջ չի մտնում¹⁵:

գ/ սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունները դադարեցնելու, նրան կալանավորելու, որպես մեղադրյալ ներգրավելու, ինչպես նաև նրա նկատմամբ դատական կարգով վարչական պատասխանատվության ենթարկելու հարց հարուցելու մասին սահմանադրական դատարանի կողմից տրված եզրակացության առանձնահատկությունները

ՀՀ Սահմանադրության համաձայն՝ ՀՀ Նախագահը և Ազգային ժողովը մասնակցում են ՀՀ սահմանադրական դատարանի ձևավորմանը:

¹⁴ Ադրբեջանի սահմանադրական դատարանը կազմված է 9 անդամից:

¹⁵ <http://www.constcourt.gov.az>

ՀՀ սահմանադրական դատարանը կազմված է ինը անդամներից, որոնցից հինգին Ազգային ժողովի նախագահի առաջարկությամբ նշանակում է Ազգային ժողովը, իսկ չորսին՝ Հանրապետության Նախագահը:

«Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքը հստակ սահմանում է ՀՀ սահմանադրական դատարանի անդամին ներկայացվող պահանջները: Մասնավորապես, համաձայն վերոհիշյալ օրենքի 3-րդ հոդվածի՝ ՀՀ սահմանադրական դատարանի անդամ կարող է լինել 35 տարին լրացած, Հայաստանի Հանրապետության ընտրական իրավունք ունեցող այն քաղաքացին, որը չունի այլ պետության քաղաքացիություն, ունի բարձրագույն իրավաբանական կրթություն կամ սահմանադրական իրավունքի ոլորտում գիտական աստիճան, ինչպես նաև իրավունքի ասպարեզում առնվազն տասը տարվա աշխատանքային ստաժ և տիրապետում է հայերենին: Ընդ որում, օրենքը նաև պահանջում է, որպեսզի ՀՀ սահմանադրական դատարանի անդամ նշանակելիս Հանրապետության Նախագահը և Ազգային ժողովը հաշվի առնեն թեկնածուի բարոյական հատկանիշները:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ սահմանադրական դատարանի նախագահի նշանակմանը, ապա ՀՀ Սահմանադրության 83-րդ հոդվածի 2-րդ կետի համաձայն՝ Ազգային ժողովը, ՀՀ սահմանադրական դատարանի նախագահի պաշտոնը թափուր մնալուց հետո երեսնօրյա ժամկետում, Ազգային ժողովի նախագահի առաջարկությամբ սահմանադրական դատարանի կազմից նշանակում է սահմանադրական դատարանի նախագահ: Եթե Ազգային ժողովի կողմից վերոհիշյալ ժամկետում ՀՀ սահմանադրական դատարանի նախագահ չի նշանակվում, ապա, ՀՀ Սահմանադրության 55-րդ հոդվածի 10-րդ կետի համաձայն՝ ՀՀ Նախագահին իրավունք է վերապահվում ՀՀ սահմանադրական դատարանի կազմից նշանակել սահմանադրական դատարանի նախագահ:

Թեև ՀՀ Սահմանադրության 96-րդ հոդվածի համաձայն սահմանադրական դատարանի անդամն անփոփոխելի է և պաշտոնավարում է մինչև 65 տարին լրանալը, սակայն «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքի 14-րդ հոդվածով սահմանվում է, որ ՀՀ սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունները կարող են նաև վաղաժամկետ դադարեցվել: Օրենսդրությունը հստակ սահմանում է ՀՀ սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունների վաղաժամկետ դադարեցման

հիմքերը, դրանք են՝ եթե սահմանադրական դատարանի անդամը մեկ տարվա ընթացքում երեք օր անհարգելի պատճառով չի մասնակցել ՀՀ սահմանադրական դատարանի նիստերին, ժամանակավոր անաշխատունակության կամ այլ հարգելի պատճառով վեց ամիս շարունակ ի վիճակի չի եղել կատարելու ՀՀ սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունները, խախտել է սահմանադրական դատարանի անդամին վերաբերող՝ սույն օրենքով սահմանված անհամատեղելիության կանոնները, նախապես կարծիք է հայտնել սահմանադրական դատարանում քննվելիք գործի վերաբերյալ կամ այլ գործողություններով կասկածի տակ է դրել իր անաշխատությունը, կամ տեղեկություններ է հայտնել դռնփակ խորհրդակցության ընթացքի մասին, կամ, այլ կերպ, դրժել է սահմանադրական դատարանի անդամի իր երդումը, նշանակումից հետո ձեռք է բերել այնպիսի ֆիզիկական արատ կամ հիվանդություն, որի հետևանքով այլևս ի վիճակի չէ կատարելու ՀՀ սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունները («Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքի 14-րդ հոդված, մաս 3):

Վերոնշյալ հիմքերի առկայության դեպքում ՀՀ Ազգային ժողովը կամ Հանրապետության Նախագահը դիմում են ՀՀ սահմանադրական դատարան՝ սահմանադրական դատարանի իրենց նշանակած անդամի լիազորությունների դադարեցման հարցի մասին եզրակացություն ստանալու համար: Սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունների դադարեցման հիմքերի առկայության մասին եզրակացությունն ընդունվում է ՀՀ սահմանադրական դատարանի անդամների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երկու երրորդով: Սույն գործերով սահմանադրական դատարանի եզրակացությունը պետք է ընդունվի ոչ ուշ, քան դիմումի մուտքագրման օրվանից 30 օր հետո: Սահմանադրական դատարանի պատճառաբանված որոշմամբ վերոնշյալ ժամկետը կարող է երկարաձգվել, բայց ոչ ավելի, քան 50 օրով: Վերոհիշյալ եզրակացության հիման վրա Հանրապետության Նախագահին իր հրամանագրով, իսկ Ազգային ժողովը՝ իր որոշմամբ կարող են դադարեցնել սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունները:

Սակայն անգամ դրական եզրակացության պայմաններում ՀՀ Նախագահը և Ազգային ժողովը պարտավոր չեն դադարեցնել սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունները, քանզի վերոհիշյալ

սահմանադրական նորմն իմպերատիվ բնույթ չունի: Ավելին, «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքի 14-րդ հոդվածի 5-րդ մասը, կոնկրետացնելով սահմանադրական նորմը, սահմանում է, որ եզրակացությունն ընդունվելուց հետո՝ եռօրյա ժամկետում, ՀՀ սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունները չդադարեցվելու դեպքում նույն հիմքով ՀՀ սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունները չեն կարող դադարեցվել: Կարծում ենք, որ վերոնշյալ գործերի վերաբերյալ սահմանադրական դատարանի կողմից տրված եզրակացությունների իրավական բնույթը ևս լրիվ խաթարվում է: Մի կողմից՝ Սահմանադրության համաձայն՝ սահմանադրական դատարանի կողմից ընդունված որոշումներն ու եզրակացությունները վերջնական են և ուժի մեջ են մտնում հրապարակման պահից, մյուս կողմից՝ Սահմանադրության 55-րդ հոդվածի 10-րդ մասի և 83-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ Հանրապետության Նախագահը և Ազգային ժողովը՝ պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ, սահմանադրական դատարանի եզրակացության հիման վրա կարող են (ոչ թե՝ **պարտավոր են**) դադարեցնել սահմանադրական դատարանի՝ իրենց նշանակած անդամի լիազորությունները կամ համաձայնություն տալ նրան որպես մեղադրյալ ներգրավելու, կալանավորելու կամ նրա նկատմամբ դատական կարգով վարչական պատասխանատվության ենթարկելու հարց հարուցելու վերաբերյալ:

ՀՀ Սահմանադրության 97-րդ և «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքի 11-րդ հոդվածների համաձայն՝ ՀՀ սահմանադրական դատարանի անդամն անձեռնմխելի է: Սահմանադրական դատարանի անդամը չի կարող կալանավորվել, ներգրավվել որպես մեղադրյալ, ինչպես նաև նրա նկատմամբ չի կարող դատական կարգով վարչական պատասխանատվության ենթարկելու հարց հարուցվել՝ առանց ՀՀ սահմանադրական դատարանի և իրեն նշանակող մարմնի՝ Ազգային ժողովի կամ Հանրապետության Նախագահի համաձայնության: Այսպիսով, ՀՀ Նախագահի, Ազգային ժողովի լիազորությունների մեջ է մտնում նաև իրենց նշանակած անդամին որպես մեղադրյալ ներգրավելու, կալանավորելու կամ նրա նկատմամբ դատական կարգով վարչական պատասխանատվության ենթարկելու հարց հարուցելու կապակցությամբ համաձայնություն տալը, ընդ որում, ՀՀ Նախագահն այդ համաձայնությունը տալիս է հրամանագրի, իսկ Ազգային ժողովը՝ որոշման ձևով:

Սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունները դադարեցնելու, նրան կալանավորելու, որպես մեղադրյալ ներգրավելու, ինչպես նաև նրա նկատմամբ դատական կարգով վարչական պատասխանատվության ենթարկելու հարց հարուցելու իրավական ինստիտուտը գրեթե համանման իրավական կարգավորում է ստացել նաև մի շարք երկրներում, մասնավորապես՝ Տաջիկստանում, Ադրբեջանում, Բելոռուսում, Ղազախստանում, Ղրղզստանում:

Սակայն սահմանադրական արդարադատության միջազգային պրակտիկան տվյալ հարցերում հիմնականում որդեգրել է մեկ այլ մոտեցում, որի հիմքում դրվում է, այսպես կոչված, իրավական «անշնորհակալության» սկզբունքը: Դա նշանակում է, որ սահմանադրական դատարանի ձևավորումից հետո պետք է ձևավորողի հետ հետադարձ կապը կտրվի՝ որպես դատարանի անկախության ապահովման կարևոր գործոն: Այսինքն՝ Հանրապետության Նախագահին, օրենսդիր մարմնին վերապահված համարժեք լիազորությունները վերապահվում են սահմանադրական դատարաններին: Այս մոտեցումը Հայաստանում ներդնելու անհրաժեշտության վրա Եվրախորհրդի Վենետիկի հանձնաժողովը բազմիցս է ուշադրություն հրավիրել¹⁶: Նշենք, որ այսպես կոչված իրավական «անշնորհակալության» մոտեցումն են որդեգրել մի շարք պետություններ՝ Գերմանիայի

¹⁶ ՀՀ Սահմանադրության մեկնաբանություններ: Երևան, 2010, էջ 628:

Դաշնային Հանրապետությունը¹⁷, Վրաստանը¹⁸, Ռուսաստանի Դաշնությունը¹⁹, Մոլդովան²⁰:

դ/ համայնքի ղեկավարին պաշտոնանկ անելու հիմքերի մասին սահմանադրական դատարան կողմից տրվող եզրակացության առանձնահատկությունները

2005 թվականին կատարված սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում Սահմանադրության 100-րդ հոդվածը լրացվեց սահմանադրական դատարանի նոր լիազորությամբ (կետ 8), համաձայն որի՝ դատարանը եզրակացություն է տալիս համայնքի ղեկավարին պաշտոնանկ

¹⁷ ԳԴՀ-ի սահմանադրական դատարանի մասին ակտի 105-րդ հոդվածի համաձայն՝ դաշնային սահմանադրական դատարանը կարող է լիազորել Դաշնության Նախագահին դադարեցնելու սահմանադրական դատարանի դատավորի լիազորությունները երկարատև անաշխատունակության պատճառով, ինչպես նաև այն դեպքերում, երբ դատավորն օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով մեղավոր է ճանաչվել դատավորի պատիվն ու արժանապատվությունն արատավորող արարքի կատարման մեջ կամ դատապարտվել է ազատազրկման 6 ամիս և ավելի ժամանակով կամ եթե նա կուպտորեն խախտել է իր պարտականությունները, ինչը բացառում է նրա պաշտոնավարման հետագա հնարավորությունը: Մանրամասն տես <http://www.bverfg.de>:

¹⁸ Վրաստանի «Սահմանադրական դատարանի մասին» օրենքի 16-րդ հոդվածը, սահմանելով սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունների վաղաժամկետ դադարեցման հիմքերը, միևնույն ժամանակ ամրագրում է, որ սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունները վաղաժամկետ դադարեցվում են սահմանադրական դատարանի որոշմամբ, որն ընդունված է համարվում այն դեպքում, երբ դրան կողմ է քվեարկում սահմանադրական դատարանի լիազումար նիստի մասնակիցների կեսից ավելին: Մանրամասն տես Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии: Сборник нормативных актов /Отв. редактор М. А. Митюков. М., Зерцало, 1998, էջեր 318-319:

¹⁹ Ռուսաստանի Դաշնության «Սահմանադրական դատարանի մասին» դաշնային օրենքի 18-րդ հոդվածի համաձայն՝ սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունները դադարեցվում են սահմանադրական դատարանի որոշմամբ, որն ուղարկվում է Ռուսաստանի Դաշնության Նախագահին, Դաշնային Խորհրդին: Միևնույն ժամանակ օրենքը նախատեսում է ընդհանուր կանոնից հետևյալ երկու բացառությունները. եթե խախտվել է սահմանադրական դատարանի դատավորի նշանակման՝ Սահմանադրությամբ և դաշնային սահմանադրական օրենքով նախատեսված կարգը, եթե դատավորը կատարել է դատավորի պատիվն ու արժանապատվությունը արատավորող արարք, ապա այս երկու դեպքերում դատավորի լիազորությունների դադարեցվում են Դաշնային Խորհրդի կողմից սահմանադրական դատարանի ներկայացմամբ, որն ընդունվում է դատավորների ընդհանուր թվի ծայնների առնվազն երկու երրորդով: Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии: Сборник нормативных актов /Отв. редактор М. А. Митюков. М., Зерцало, 1998, էջեր 496-497:

²⁰ Մոլդովայի «Սահմանադրական դատարանի մասին» օրենքի 19-րդ հոդվածի համաձայն՝ սահմանադրական դատարանի անդամի լիազորությունները վերջինիս անձենմխելիությունից զրկելու միջոցով դադարեցվում են սահմանադրական դատարանի կողմից ընդունված որոշմամբ: Մանրամասն տես նույն տեղում, էջ 440:

անելու հիմքերի մասին: Այս լիազորությամբ չափազանց կարևոր երաշխիքներ են ստեղծվում տեղական ինքնակառավարման համակարգային կայացման ու անկախության երաշխավորման համար: Համայնքն իր տեղական ինքնակառավարման իրավունքն իրականացնում է տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ համայնքի ավագանու և համայնքի ղեկավարի միջոցով: Իսկ Սահմանադրության 109-րդ հոդվածի համաձայն՝ կառավարությունը օրենքով նախատեսված դեպքերում սահմանադրական դատարանի եզրակացության հիման վրա կարող է պաշտոնանկ անել համայնքի ղեկավարին: «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի համաձայն՝ համայնքի ղեկավարին պաշտոնանկ անելու նախաձեռնության իրավունքը պատկանում է համայնքի ավագանուն և մարզպետին:

Համայնքի ղեկավարին պաշտոնանկ անելու վերաբերյալ համայնքի ավագանու առաջարկությունը կարող է արվել համայնքի ավագանու անդամների՝ օրենքով սահմանված թվի առնվազն մեկ երրորդի գրավոր նախաձեռնությամբ: Համայնքի ավագանին այդ առաջարկությունը կարող է անել համայնքի ղեկավարի կողմից համայնքի բյուջե փաստացի ստացված եկամուտների սահմաններում պարտադիր լիազորությունները չկատարելու կամ պետության պատվիրակած լիազորություններն անբավարար կատարելու դեպքում, ինչպես նաև այն դեպքում, երբ դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած որոշմամբ անվավեր են ճանաչվել համայնքի ղեկավարի՝ օրենքին կամ իրավական այլ ակտերին հակասող մի շարք որոշումները, կամ առկա է համայնքի ղեկավարի կողմից ավագանու որոշումները պարբերաբար խախտելու վերաբերյալ դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած որոշումը: Համայնքի ղեկավարին պաշտոնանկ անելու առաջարկությունն ընդունվում է ավագանու անդամների՝ օրենքով սահմանված թվի ձայների կեսից ավելիով: Որոշումն եռօրյա ժամկետում ուղարկվում է մարզպետին՝ դրան կցելով համայնքի ղեկավարի կարծիքը: Մարզպետը համայնքի ղեկավարին պաշտոնանկ անելու մասին համայնքից ստացած փաստաթղթերը եռօրյա ժամկետում ներկայացնում է կառավարություն՝ կցելով իր կարծիքը:

Ինչպես արդեն նշեցինք, համայնքի ղեկավարին պաշտոնանկ անելու նախաձեռնությամբ օժտված է նաև մարզպետը: Մարզպետը կարող է համայնքի ղեկավարին պաշտոնանկ անելու առաջարկությունը ներկայացնել կառավարություն՝ համայնքի ղեկավարի կողմից համայնքի բյուջե

փաստացի ստացված եկամուտների սահմաններում պարտադիր լիազորությունները չկատարելու կամ պետության պատվիրակած լիազորություններն անբավարար կատարելու դեպքում, ինչպես նաև այն դեպքում, երբ դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած որոշմամբ անվավեր են ճանաչվել համայնքի ղեկավարի՝ օրենքին կամ այլ իրավական ակտերին հակասող մի շարք որոշումներ, կամ առկա է համայնքի ղեկավարի կողմից օրենքները կամ այլ իրավական ակտերը պարբերաբար խախտելու վերաբերյալ դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած որոշումը: Ընդ որում, պաշտոնանկության հարց կարող է բարձրացվել համայնքի ղեկավարի լիազորությունները ստանձնելուց ոչ շուտ, քան մեկ տարի հետո:

Համայնքի ավագանու կամ մարզպետի՝ օրենքով սահմանված կարգով համայնքի ղեկավարի պաշտոնանկության նախաձեռնությունը Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը մեկամսյա ժամկետում քննարկում և որոշում է ընդունում համայնքի ղեկավարին պաշտոնանկ անելու հիմքերի մասին եզրակացություն ստանալու նպատակով Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարան դիմելու կամ համայնքի ղեկավարի պաշտոնանկության նախաձեռնությունը մերժելու վերաբերյալ («Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի 74 հոդված)²¹:

Համայնքի ղեկավարին պաշտոնանկ անելու հիմքերի մասին եզրակացություն տալու վերաբերյալ գործերով սահմանադրական դատարանի եզրակացությունը պետք է ընդունվի ոչ ուշ, քան դիմումի մուտքագրման օրվանից 30 օր հետո: Սահմանադրական դատարանի պատճառաբանված որոշմամբ նշված ժամկետը կարող է երկարաձգվել, բայց ոչ ավելի, քան 30 օրով:

Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական դատարանի՝ համայնքի ղեկավարի պաշտոնանկության հիմքերի առկայության մասին եզրակացությունը ստանալուց հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը մեկամսյա ժամկետում քննարկում և որոշում է ընդունում համայնքի ղեկավարին պաշտոնանկ անելու կամ պաշտոնանկության նախաձեռնությունը մերժելու վերաբերյալ: Այդ հարցը կառավարության քննարկմանն է ներկայացնում պետական լիազորված մարմինը:

²¹ <http://www.arlis.am>

Կառավարության՝ համայնքի ղեկավարի պաշտոնանկության վերաբերյալ որոշումը երկօրյա ժամկետում ուղարկվում է համայնքի ղեկավարին և ավագանուն:

Պաշտոնանկ անելու՝ կառավարության որոշումը համայնքի ղեկավարը կամ ավագանին կարող են բողոքարկել դատարան՝ կառավարության որոշումն ստանալուց հետո՝ տասնօրյա ժամկետում:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ կարելի է փաստել հետևյալը.

ՀՀ իրավակարգում Սահմանադրության գերակայությունը և անմիջական գործողությունն ապահովելու իր գործառույթը սահմանադրական դատարանն իրականացնում է երկու հիմնական ձևերով՝

ա) սահմանադրաիրավական նշանակություն ունեցող խնդրին ըստ էության լուծում տալով, այսինքն՝ որոշում կայացնելով և

բ) սահմանադրաիրավական նշանակություն ունեցող փաստերին գնահատական տալով, այսինքն՝ եզրակացություն ընդունելով:

2005 թվականի սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում սահմանադրորեն ամրագրվեց սահմանադրական դատարանի եզրակացությունների իրավական բնույթը, ըստ որի՝ սահմանադրական դատարանի եզրակացությունները վերջնական են և ուժի մեջ են մտնում հրապարակման պահից: Համեմատած նախկին սահմանադրաիրավական կարգավորման հետ՝ դա, անշուշտ, խիստ առաջադիմական քայլ էր: Սակայն, կարծում ենք, որ այս հիմնախնդրի լուծման ժամանակ բավականաչափ հետևողականություն, այնուամենայնիվ, չցուցաբերվեց: Ընթացիկ օրենսդրությունը, մասնավորապես «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ օրենքը, պարտադիրության հատկանիշով օժտեց սահմանադրական դատարանի ըստ էության ընդունած որոշումները: Բացի այդ, սահմանադրի կողմից ցուցաբերվեց տարբերակված մոտեցում սահմանադրական դատարանի կողմից կայացվող եզրակացությունների նկատմամբ: Կարծում ենք, առավել առաջադիմական մոտեցում դրսևորվեց այսպես կոչված «բացասական» բնույթ կրող եզրակացության նկատմամբ. միանգամայն արդարացիորեն սահմանվեց, որ սահմանադրական դատարանի բացասական եզրակացության դեպքում հարցը դուրս է գալիս իրավասու մարմնի քննությունից: Ինչ վերաբերում է «դրական» եզրակացությանը, ապա հարցի վերջնական լուծումը վերապահվեց իրավասու այլ մարմնի իրավասությանը: Կարծում ենք, որ Սահմանադրության գերակայությունն ու անմիջական

գործողությունը երաշխավորող մարմնի առանձնահատուկ կարգավիճակից ելնելով՝ հետագա սահմանադրական և համապատասխան օրենսդրական փոփոխությունները պետք է միտվեն նրան, որ սահմանադրական դատարանը չսահմանափակվի միայն սահմանադրաիրավական նշանակություն ունեցող փաստին ընդամենը գնահատական տալով. անհրաժեշտ է, որ այս մարմինը ունենա նաև սահմանադրաիրավական նշանակություն ունեցող փաստերին ըստ էության լուծում տալու հնարավորություն, մանավանդ որ դա է փաստում նաև միջազգային սահմանադրական պրակտիկան:

РЕЗЮМЕ
ПРАВОВОЙ ХАРАКТЕР И ОСОБЕННОСТИ ЗАКЛЮЧЕНИЙ
КОНСТИТУЦИОННОГО СУДА РА В КОНТЕКСТЕ КОНСТИТУЦИИ РА В
РЕДАКЦИИ ОТ 2005 ГОДА

АЛАВЕРДЯН ЛУСИНЕ

В результате конституционных изменений 2005 года на конституционном уровне был закреплён правовой характер заключений Конституционного Суда, согласно которому заключения Конституционного Суда являются окончательными и вступают в силу с момента оглашения. По сравнению с предыдущим конституционно-правовым регулированием это, несомненно, очень большой шаг вперёд. Тем не менее в ходе решения этой проблемы не было проявлено достаточной последовательности. Текущее законодательство, в частности, Закон РА “О Конституционном Суде”, наделило принятые Конституционным Судом по существу постановления таким признаком, как обязательность. Помимо этого, учредители Конституции проявили дифференцированный подход к выносимым Конституционным Судом заключениям. Более прогрессивный подход проявлен в заключениях, носящим так называемый “отрицательный” характер. Абсолютно справедливо установлено, что в случае отрицательных заключений Конституционного Суда вопрос выходит за рамки рассмотрения компетентного органа. Что касается “положительных” заключений, то окончательное решение этого вопроса входит в юрисдикцию другого компетентного органа.

Ключевые слова: Конституция РА, Конституционный Суд РА, заключения Конституционного Суда РА.

SYMMARY

LEGAL NATURE AND PECULIARITIES OF THE OPINIONS OF THE RA CONSTITUTIONAL COURT IN THE CONTEXT OF THE CONSTITUTION IN EDITION OF 2005

ALAYERDYAN LUSINE

As a result of constitutional amendments of **2005**, the legal nature of the opinions of the Constitutional Court was constitutionally envisaged, according to which: the opinions of the Constitutional Court shall be final and shall enter into force upon their publication. In comparison with the previous constitutional legal regulation, this undoubtedly was a progressive step. However, no sufficient consistency was displayed when resolving this issue. Current legislation, and particularly the RA Law on the Constitutional Court, endowed the decisions of the Constitutional Court on the substance of the case with mandatory features. In addition, differentiated approach was manifested towards the opinions of the Constitutional Court. More progressive approach was manifested towards the opinion of so-called “negative” nature: it was quite fairly stated that in cases where the opinion of the Constitutional Court is negative, the case shall be excluded from examination of the competent authority. As concerns the “positive” opinion, the final resolution of the issue was reserved to another competent authority.

Keywords: *RA Constitution, RA Constitutional Court, opinions of the RA Constitutional Court.*

26. РЕЛИГИОЗНОСТЬ ВОЕННОСЛУЖАЩЕГО КАК ФАКТОР ПОБЕДЫ АРМИИ

ШУТЬКО ДМИТРИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ
САРГСЯН АРА НВЕРОВИЧ

Ключевые слова: религиозный фактор, религиозный потенциал, верующий военнослужащий, военное образование.

В течение многих веков в мировой практике каждая религия являлась основой духовной силы армии, во многом определявшей её победы. В качестве примера можно рассмотреть роль основных мировых религий: буддизма, ислама и Христианства - в воспитание воинов.

Так, например, в буддизме боевые искусства Китая и Японии стали широко воспринимать путь дзэн, который являлся способом развития «духовных способностей» самурая на пути воина и включал в себя путь меча и путь стрелы. Бусидо является сводом правил и норм для «идеального» воина. Он разрабатывался в Японии веками и вобрал в себя большинство положений дзэн-буддизма, особенно идеи строгого самоконтроля и безразличия к смерти.²² Самоконтроль и самообладание были возведены в ранг добродетели и считались ценными качествами характера самурая. В непосредственной связи с бусидо стояла также медитация дзадзэн, вырабатывавшая у самурая уверенность и эмоциональную невозмутимость перед лицом смерти.²³ Многие положения «Пути воина» являлись основой воинского воспитания военнослужащих.

На основе ислама также осуществлялось воинское воспитание воинов. Догматические основы ислама разрабатывались в виде всеохватывающей, универсальной системы философских, социальных, нравственных, правовых взглядов и *идей*, призванных обеспечить победоносное шествие арабов на обширной территории Ближнего и среднего Востока. Воспитание по этой доктрине рассматривалось как способ наделения воинов нравственными качествами, необходимыми как в его боевой, так и в общественной жизни. При этом содержатель-

²² Дзэн. // <http://ru.wikipedia.org/wiki/%C4%E7%FD%ED>

²³ Вон Кью-Кит. Энциклопедия дзэн. // http://esoserver.ru/Budd/ZEN_ENC/zen_enc4.htm

ная сторона воспитательного процесса была сориентирована на то, чтобы человек воспитывался, прежде всего, как воин Ислама с присущими ему идейными установками, моралью и общественными интересами.²⁴

Также примером эффективности системы воспитания воинов, основанной на идейно-религиозном фундаменте ислама, является подготовка янычар, воинов элитных воинских частей Османской империи. Мальчиков, чаще всего христиан, насильно оторванных от родительского дома, включали в институт «неопытных мальчиков» (адшмен оглан), в котором они развивались физически и воспитывались духовно. Заставить забыть дом, родину, семью, внушить необузданный магометанский фанатизм и преданность султану являлось целью этого воспитания.²⁵ Идеологию ислама обращённым в турецкое войско пленным иноземцам давал шейх религиозного дервишского ордена бекташи Тимурташ Деде. Янычары были тесно связаны с орденом дервишей - членов суфийских братств. Дервиши постоянно находились в корпусе, они не только делили с солдатами трудности походной жизни, но и воодушевляли их в бою. Янычары усваивали ислам через Орден в упрощённой, особенно с обрядовой точки зрения, форме (освобождение от обязательных пятикратных молитв, от поста в месяце Рамазан, от паломничества в Мекку и т.д.).²⁶

Христианство так же, как и рассмотренные выше религии определяло идейную основу воинского воспитания. Так, в ходе формирования рыцарства в X веке оно определяло самосознание воинов. Звание рыцаря вначале давали за личную доблесть. Он принимал посвящение как от воина, так и от церкви. Христианская Церковь благословляла оружие, чтобы внушить посвящаемому в рыцари мысль, что он должен быть христианским воином и защитником Церкви. Благословляя рыцарский меч, епископ или священнослужитель

²⁴ Журавлев И.В. Подготовка воинов Аллаха (VI-XIII вв.). Историко-педагогическое исследование. М.: Эдиториал УРСС, 2000. С. 50-51.

²⁵ Свечин А.А. Эволюция военного искусства. М.: ВА РККА им. М.В. Фрунзе, 1927. Т.1. С. 152-153.

²⁶ Азарьев Б. Янычары. // http://www.bendery-fortress.com/index.php?option=com_content&view=article&id=94:yanychary&catid=27:publikaczii&Itemid=12

иного ранга, произносил: «Благослови, Господь, меч сей, дабы раб твой был отныне защитником церквей, вдов, сирот и всех, служащих Тебе, против злобы еретиков и неверных. Пользуйся этим мечом для защиты себя и Святой Церкви Господа и для поражения врагов креста Христова и веры христианской. Иди и помни, что святые завоевали царства не мечом, а верой».¹

Формирование рыцарских ценностей, социальных и нравственных норм, постепенно превращавшихся в специфическую «идеологию», рыцарский кодекс, который был пропитан религиозным духом той эпохи. Французский исследователь института рыцарства Л. Готье в своей классической работе «Рыцарство» (1894 г.) считал, что основных рыцарских заповедей было десять: верь всему, чему учит Церковь, и соблюдай все ее заповеди; защищай Церковь; высказывай уважение всем немощным и стань их защитником; возлюби страну, где родился (однако понятие «родина» для рыцаря воплощалось в личности короля или своего сюзерена, военачальника); не отступи перед неприятелем; сражайся с неверными без роздыху и пощады; в точности соблюдай свои феодальные обязанности, если они не противоречат Закону Божьему; не солги, будь верен данному слову; будь щедрым и оказывай всем милость; везде и всегда борись с несправедливостью и злом.²

Современные исследователи также отмечают, что религия остается важным фактором поддержания боевого духа военнослужащих. Каждой современной армии присущи свои задачи, самобытность, традиции и своя особенная система подготовки военнослужащих. В большинстве стран мира религия традиционно занимает важное место в морально-психологической подготовке военнослужащих. Вооруженные силы многих государств имеют многовековые религиозные традиции, ставшие неотъемлемой частью быта и жизни воинских коллективов. Рассмотрим их на примере вооружённых сил США, Германии, Ирана, России и Армении.

¹ Малов В.И. Рыцари. // http://militera.lib.ru/h/malov_v/01.html

² Веремчук В.И. Взаимодействие военной службы и религии на институциональном уровне управления: Социологический анализ : дис. ... д-ра социол. наук.- М. ВУ, 2006. С. 112.

В США достаточно прочны религиозные традиции, хотя церковь в настоящее время отделена от государства, но министерство обороны уделяет большое внимание религиозной жизни военнослужащих. Ответственность за религиозное воспитание по закону лежит на командире, а капеллан, являясь офицером штаба, непосредственно организует ее. Поскольку его деятельность включена в систему военной субординации, она жестко регламентирована в соответствии с Руководством по службе военных священников. Из организационных соображений капелланы подчиняются командирам частей, они абсолютно свободны в своей духовной деятельности, которая проводится в соответствии с заповедями и основными принципами их церкви¹. С 1775 года институт капелланов играет значительную роль в жизни армии и флота. Это одна из старейших служб вооруженных сил. На II Континентальном конгрессе Соединенных Штатов, провозгласившем создание собственной армии, было решено привлекать на службу капелланов. Сегодня в армии США аппарат военных священников составляет до 5 тысяч офицеров и их помощников из числа солдат и сержантов, прошедших соответствующую подготовку. По действующим в ВС США нормам, на каждые 700-800 человек должен приходиться 1 капеллан. В целях более эффективной работы военных капелланов им придаются помощники из числа специально подготовленных рядовых и сержантов (проходят подготовку в течение 108 (26 тем) и 245 (39 тем) учебных часов соответственно). Капеллан и его помощник составляют команду духовного обеспечения части.

Численность корпуса капелланов в регулярных частях по состоянию на 2006 г. составляла 2500 человек. В том числе в частях резерва и национальной гвардии удовлетворением религиозных потребностей занимаются 1200 человек.² Уровень религиозности в воору-

¹ См.: Основные направления сотрудничества Евангелической и Католической Военно-церковной Службы Сухопутных Войск с Военно-церковной службой армии США в Европе. (Сборник изданий документов военного епископа евангелической церкви, N37, 1.10.1980 г.).

² Беляков А.П. История флотского духовенства и его роль в воспитании военных моряков дореволюционной России // http://krotov.info/libr_min/02_b/el/yakov_0.htm

женных силах США в целом соответствует общенациональному и включает в себя более 120 конфессий и направлений¹. В состав корпуса входят представители различных протестантских направлений христианства и католицизма. В его состав в различные периоды развития религиозных направлений входили представители других религиозных объединений. Так в 1918 г. появились капелланы-иудеи, в 1987 – буддисты². В 1993 году ВС США была введена должность первого священника-мусульманина³. В основном капелланы представляют традиционные конфессии, но в виду того, что в Америке наблюдается рост почитателей «церкви сатаны», появились в войсках армейские священники – сатанисты, что по мнению руководства вооруженных сил подчеркивает толерантность американского общества и обеспечивает свободу вероисповедания⁴.

Представительство капелланов различных вероисповеданий определяется процентным соотношением верующих среди всего населения США, а не количеством приверженцев той или иной религии в вооруженных силах. Военные капелланы исповедуют до 140 различных вероисповеданий, причем в армии США существует специальная рабочая группа по изучению проблем новых религиозных конфессий, по рекомендации этой группы назначаются капелланы, исповедующие соответствующие религии.

Все американские капелланы являются кадровыми военнослужащими, имеют воинские звания, носят военную форму со специальными знаками различия и входят в число офицеров штаба соединения (части). С 1975 г. военным капелланом может стать женщина. Военные

¹ Колесов П. Роль института военных священников в вопросе укрепления морального духа военнослужащих иностранных армий // Зарубежное военное обозрение. – 2008. – №3. – С.22.; Беляков А.П. История флотского духовенства и его роль в воспитании военных моряков дореволюционной России // http://krotov.info/libr_min/02_b/el/yakov_0.htm

² См.: Стрелецкий А., Арутюнов С. Служба военных священников сухопутных войск США // Зарубежное военное обозрение – 2008. – №2. – С.31.

³ См.: Д. Тымчук Ведут ли США новый «крестовый поход» // http://pentagonus.ru/publ/vedut_li_ssha_novyj_krestovyj_pokhod/108-1-0-1745

⁴ См.: Климов С., Мгимов Ю. Порядок комплектования, подготовки и прохождения службы военных священников США // Зарубежное военное обозрение. – 2015. – №9. – С.41.

священники в армии США, независимо от их конфессии, принадлежат к единой военно-церковной службе. Капеллан осуществляет две основные функции: обеспечивает отправление религиозных потребностей военнослужащими и членами их семей, а также является консультантом командиров по вопросам организации жизни и деятельности войск в сфере своей компетенции. Однако реализация данных функций не может охватить всю работу, которую выполняет капеллан, так как капеллан выполняет свои задачи во всех сферах жизнедеятельности части. Ярко выразил суть их деятельности капеллан Джон Б. Фрейзер, начальник службы военных священников ВМС, цитируя первое наставление для капелланов, опубликованного в 1918 г.: «Очень разумно, что в уставе ВМС США отсутствует четкое определение обязанностей капеллана. Причиной этого является сам характер его работы, при необходимости «регламентации» которой возникли бы препятствия, мешающие исполнению его прямых обязанностей, моя точка зрения заключается в том, что в обязанности капеллана входит «все и вся», поэтому он должен действовать разумно и тактично, во имя общественного, физического, интеллектуального, морального, морального и духовного блага экипажа корабля»¹.

Военные капелланы имеют глубокие теоретические знания и практические навыки в работе со всеми категориями военнослужащих. В соответствии с Руководством по службе FM-16-5 военный священник обязан:

- выступать в роли советника и консультанта командира и НШ по вопросам религии и морально-боевого состояния личного состава;
- оказывать командиру помощь в воспитании подчиненных на морально-этических и гуманистических принципах, периодически оценивать и докладывать командиру о моральном и духовном состоянии, однако данная оценка должна быть в самом общем виде «в качестве намека на необходимость тех или иных перемен во взаимоотношениях внутри воинского коллектива», содержание же

¹ Уайт Д. Е. Выступление председателя совета по делам капелланов ВС США на конференции старших капелланов религиозных служб ВС стран Европы и Северной Америки. –М.: ВПА НИГ ОНИ, 1992г.

исповедей военнослужащих капеллан держит в строгой тайне¹;

- создавать условия для публичного и индивидуального богослужения в соответствии с вероисповеданием, обычаями и привычками военнослужащих, членов их семей и гражданских служащих;

- обеспечивать духовное наставничество, посещать больных, заключенных и обычных прихожан;

- поддерживать связь с местными религиозными группами и благотворительными организациями;

- давать консультации по вопросам местных религий и культур в районах боевых действий, с точки зрения их воздействия на выполнение боевой задачи;

- выполнять указания вышестоящих религиозных органов².

Руководствуясь постулатом, что «в жизни американского солдата не должно быть момента, когда о нем не проявлял бы заботу военный священник», капеллан неформально присутствует на работах и во время отдыха личного состава, в столовой, на полигоне, на боевых позициях, в расположении. В эти минуты он обязан использовать любую возможность для контакта с военнослужащими на индивидуальной, а также групповой основе. Военному священнику, несмотря на принадлежность к офицерам штаба соответствующей части и штабные обязанности, необходимо находить «золотую» середину между выполнением административных и духовных функций с тем, чтобы быть доступным для индивидуальных бесед, посещения госпиталей, визитов домой к военнослужащим для духовной опеки и наставничества над ними и членами их семей. Суббота и воскресенье являются официальными днями, когда капелланы проводят богослужение; служба в эти дни может быть отменена только в связи с боевыми действиями или боевым дежурством. В целом религиозная работа направлена на создание в воинских коллективах устойчивого морально-психологического климата, смягчение тягот несения службы, помощи

¹ См.: Клифф Уэзерс. РГ. – 29.05.1993.

² См.: Инф. сборник ГЛАВПУРа. – 3 вып. – 1989.

нахождения выхода из стрессовых ситуаций¹. Как в учебных, так и в боевых условиях поле считается нормальной средой для проведения богослужения. Поэтому каждому капеллану рекомендуется проводить его в полевых условиях минимум одну субботу и воскресенье в месяц и один будний день в неделю.

Военные капелланы в совершенстве владеют имеющимися формами и методами педагогического, психологического и религиозного воздействия на сознание личного состава. Командиры, опираясь на военных священников, успешно решают задачи по воспитанию подчиненных. Военно-религиозные службы формируют устойчивые морально-этические и религиозные взгляды, воспитывают у военнослужащих сознательную готовность к выполнению приказов командования. Основными формами работы военных капелланов являются: организация ежедневной молитвы; «воспитание характера» («час капеллана», «взгляд на мир»), проводимые два раза в месяц; занятия в воскресных школах и кружках; проведение религиозных дней; индивидуальная работа с военнослужащими и членами их семей, на которую приходится 75 процентов всего рабочего времени капеллана. Только в сухопутных войсках ежегодно проводятся до 12 млн. различных религиозных мероприятий, из них 300 тыс. богослужений, 142 тыс. занятий в воскресных школах и религиозных кружках по изучению Библии, 70 тыс. занятий по программам: «Моральное наследство и человеческое самосовершенствование»; «Равные возможности»; «Уровень жизни»; «Борьба с алкоголизмом и наркоманией» «Интеграции женщин в вооруженные силы» и т. д.² При этом большое внимание уделяется эстетической и эмоциональной стороне его деятельности.

На реализацию потенциала религии в воспитании военнослужащих действует мощная система религиозных средств массовой информации. Издается ежемесячный журнал «Военный капеллан», бюллетени главных капелланов видов вооруженных сил, брошюры,

¹ См.: Климов С., Мгимов Ю. Порядок комплектования, подготовки и прохождения службы военных священников США // Зарубежное военное обозрение. – 2015. – №9. – С. 46.

² См.: Джури И. Религия в вооружённых силах США // Зарубежное военное обозрение. – 1993. – №6. – С. 16.

листовки, тексты молитв, проповедей, псалмов и др. Религиозная тематика рассматривается практически во всех военных журналах и газетах, в некоторых из них для неё отводят специальное место. По телевизионному эфиру транслируются специальные телепрограммы «Час капеллана», «Взгляд в мир», на видеокассетах записаны выступления высшего духовенства. Каждому новобранцу выдается карманная Библия и специальный сборник молитв.

Корпус капелланов ВС США накопил богатый опыт духовной поддержки войск в ходе многочисленных войн и военных конфликтов. В них капелланы максимально реализуют потенциала религии для оказания поддержки военнослужащим в сложной обстановке ведения боевых действий.

В Германии реализацию потенциала религии в воспитании военнослужащих осуществляют офицеры и военные священники. При этом основную нагрузку выполняют военные священники.

В Германии, согласно Конституции, военнослужащие имеют право на удовлетворение религиозных потребностей, что было сохранено со времён Конституции Веймарской республики. Необходимо отметить, что военно-политическое руководство страны всегда уделяло внимание религиозному воспитанию как одной из форм воспитания военнослужащих. Поэтому военно-церковная служба бундесвера пользуется государственной поддержкой, при этом исполнительные религиозные органы в административном отношении подчиняются лично министру обороны.

Деятельность священников в бундесвере способствует укреплению воинской дисциплины, морально-психологической подготовке военнослужащих к возможному ведению боевых действий, формированию благоприятного психологического микроклимата в воинских коллективах. В настоящее время деятельность военных священников в бундесвере не связана с выполнением каких-либо государственных задач, а направлена на осознание верующими религиозных ценностей, однако формы и методы осуществления священниками своих обязанностей во многом зависят от политики, проводимой государством, от задач, которые сегодня должен решать личный состав бундесвера.

Религиозные конфессии, строя свою деятельность в бундесвере, на основе нормативно-правовой базы. Военно-церковная служба пользуется авторитетом в армии, военным священникам гарантируется возможность свободного доступа к верующим солдатам и офицерам. Через военно-церковную службу и нештатных военных священников религиозные конфессии Германии реализует выполнение своих обязательств перед верующими военнослужащими.

В августе 1956 года министр обороны ФРГ подписал директиву 66/1 об организации военно-церковной службы в войсках. В июле 1957 г. был принят закон «О духовном обслуживании армии». А после объединения Германии положения закона были полностью распространены на военнослужащих, проходящих службу в новых федеральных землях. Устав бундесвера 66/1 «Военно-церковная служба» устанавливает структуру евангелической военно-церковной службы и обязует ее и органы военного управления сотрудничать друг с другом. В соответствии со статьей 328 Устава 10/1 «Внутреннее руководство», отражающего концепцию гражданина в военной форме, бундесвер обязан принимать меры для реализации принципов свободы совести и вероисповедания военнослужащих и поддерживать военно-церковную службу». Более подробно особенности осуществления военно-церковной службы и проведения религиозных обрядов в различных условиях жизнедеятельности вооруженных сил (в ходе полевых занятий и учений, в госпиталях, на кораблях ВМС ФРГ, при применении к военнослужащим дисциплинарного ареста и т.д.) изложены в различных уставах, инструкциях генерального инспектора бундесвера и других должностных лиц¹. Военно-церковная служба считает, что в связи с новыми задачами бундесвера, использованием немецких воинских формирований за пределами ФРГ, должен быть обеспечен доступ военного священника к своей пастве и в этих новых условиях.

В соответствии с данными документами, осуществляется деятельность военно-церковной службы в вооружённых силах. Военно-

¹ См.: Современное состояние и проблемы евангелической военно-церковной службы бундесвера интернет.

церковная служба финансируется из государственного бюджета. Военные священники в вооружённых силах Германии имеют особый, отличный от других западных стран статус священников. Они приравнены к госслужащим и не являются кадровыми военнослужащими, а заключают контракт с министерством обороны сроком на 6-8 лет. Работа священника осуществляется в рамках ее координации с командованием, без её жесткой регламентации.

Возглавляет военно-церковную службу евангелический и католический военные епископы. В штатах военных округов руководство осуществляют деканы военных округов, которым подчинены штатные корпусные, дивизионные и бригадные священники².

Объектом воздействия военно-церковной службы являются все категории военнослужащих, гражданские служащие бундесвера, а также члены их семей. Каждый военный священник «возглавляет» общину численностью 1,5 тыс. человек. В вооружённых силах Германии созданы условия для доступа к верующим нештатных военных священников, не являющихся сотрудниками военно-церковной службы. В гарнизонах с небольшим количеством личного состава к работе с военнослужащими на внештатной основе могут привлекаться местные священники.

Обязанности военных священников не сводятся только к организации и проведению религиозного воспитания. Они включают в себя формирование и развитие воинских качеств у военнослужащих, их взглядов и настроений, нравственного облика. Кроме этого, военные священники выполняют в войсках следующие задачи: выступают в роли советников и консультантов командиров и штабов по вопросам религии и морального состояния личного состава с точки зрения воздействия религии; оказывают помощь командирам в воспитании подчиненных в духе патриотизма, долга и чести, верности традициям, укрепляют дисциплину, развивают в подразделениях атмосферу товарищества и взаимопомощи; оказывают помощь военнослужащему в поиске определенных жизненных ориентиров и нравственно-этических ценностей; проводят беседы с военнослужащими по

² См.: Социальная педагогика.: Метод. пособие / Под ред. И.А. Алехина. - М., 2006. - С. 82.

вопросам службы, быта, морали и религии; обеспечивают надлежащее отправление религиозных обрядов, ритуалов и таинств; организуют проведение в частях и подразделениях церковных праздников; совершают торжественные службы в дни национальных и военных праздников, церемонии освящения оружия и военной техники; оказывают активную помощь командному составу в борьбе с различными негативными проявлениями в армейской среде (правонарушения, наркомания, алкоголизм и т.п.); осуществляют моральную поддержку военнослужащих и членов их семей в сложных личных ситуациях, в кризисных и ключевых моментах их жизни; поддерживают связь с местными религиозными и благотворительными организациями; дают консультации по вопросам местных религий и культов в районах дислокации войск; участвуют на семинарах военных священников. Кроме того, в боевой обстановке на военных священников возлагаются задачи моральной и духовной поддержки раненых, умирающих и военнопленных, содействие медикам в оказании первой помощи пострадавшим и их эвакуации, проведение богослужений во время погребения. При столь широком поле деятельности доминирующей задачей военных священников, по мнению немецких теологов, является пробуждение у солдат совести. Это не означает отказа от повиновения командованию. Но значит, что солдат не может быть инструментом в руках государства или военных, он несет ответственность перед Богом. А это значительно больше, чем его военные начальники³. В соответствии с Уставом бундесвера 66/1, военно-церковная служба «ставит себе задачу, на основе добровольного определения каждого, будить религиозные чувства, укреплять и углублять их»⁴.

В бундесвере, по словам представителя отдела по связям с прессой подполковника Дитер Вингартен (Dieter Wiengarten), чуть более одной тысячи служащих мусульманского и нескольких сотен солдат иудейского вероисповедания. При этом солдат в униформе считается такой же свободной личностью, как и остальные граждане страны, и

³ См.: Айтматов А., Швенке О. И пришел час собирать разум // Литературная газета. - 1988. - 6 июля. - С.15.

⁴ См.: Merkschrift Militärseelsorge, ZDv 66/1.

если существуют некоторые ограничения их свобод, то это связано исключительно с исполнением воинских обязанностей. Ограничения в отправлении религиозного культа в основном могут возникнуть лишь в случае, если запланированы военные учения. Руководящий состав подразделений бундесвера стремится по мере возможностей создавать солдату условия выполнения религиозных обрядов разных вероисповеданий. Примером тому является открытие на территории военной базы бундесвера в Мазар-и-Шарифе (север Афганистана) молитвенного дома, в котором солдаты бундесвера, а так же гражданские служащие мусульманского вероисповедания могут уединиться для молитв. Военнослужащий в солдатской столовой может заказать кошерную еду или отказаться от свинины⁵.

Одной из функций военно-церковной службы в бундесвере является участие в организации досуга военнослужащих. Этим занимаются не только священники в воинских частях, но и две церковные благотворительные организации - евангелическое и католическое «Общества по шефству над военнослужащими». Они располагают сетью клубов для солдат и офицеров (евангелическое общество имеет около 40, католическое - около 30 клубов), которые находятся в основном в небольших гарнизонах, где военнослужащим практически негде отдохнуть. Финансирование работы клубов и обеих благотворительных организаций осуществляется за счет государства⁶.

Основными методами работы военно-церковной службы является: проведение церковных богослужений, исполнение религиозных обрядов; групповые и индивидуальные беседы с военнослужащими. При реализации потенциала религии учитывается категория военнослужащих. Так в работе с военнослужащими по контракту акцентируется внимание на «семейный аспект», а с военнослужащими срочной службы основное внимание уделяется занятиям «о смысле жизни».

⁵ См.: В.Вайц Солдаты бундесвера молятся по пять раз в день. <http://islamdag.ru/vse-ob-islame/3682>.

⁶ См.: Армия и религия. / Под редакцией А.Е. Зюскевича – М., 1994. С. 103.

В **Российской Федерации** современный этап военно-религиозных отношений формировался при переходе от ограничения государством деятельности религиозных организаций к свободе вероисповедания в стране. Данный переход сопровождался возрастанием интереса к религии, религиозным традициям, праздникам, обрядам. Рост влияния религии на сознание и поведение военнослужащих вызвали необходимость изучения мировоззренческих ориентаций военнослужащих.

В июле 2009 года Президент Российской Федерации Дмитрий Медведев поддержал предложение глав основных религиозных конфессий России о введении в Вооружённых Силах института военных священников. На встрече с участниками Архиерейского собора Русской Православной Церкви было сообщено о введении в Вооружённых силах должности 249 специалистов по работе с верующими-военнослужащими⁷. На основе данного решения были созданы условия совершенствования воспитания военнослужащих на основе реализации потенциала религии. В 2010 году в структуре Министерства обороны сформировано управление по работе с верующими военнослужащими. Управление руководит институтом священнослужителей в армии и на флоте, и ориентируется не только на духовном окормлении православного воинства, но и пастырскую помощь солдатам-мусульманам, иудеям, приверженцам других традиционных религий.

24 января 2010 г. министр обороны утвердил «Положение по организации работы с верующими военнослужащими Вооружённых сил Российской Федерации». В положении указывается, что основная деятельность военного духовенства направлена на проведение религиозных обрядов и церемоний с военнослужащими, при соблюдении их прав на свободу совести и свободу вероисповедания; проведение духовно-просветительской работы с военнослужащими; содействие командирам в проведении мероприятий по профилактике правонарушений и суицидальных происшествий; участие в укреплении духовно-нравственных основ военной службы, здорового климата в воинских

⁷ [Действовать активнее](http://kapellan.ru/dejstvovat-aktivnee/) // <http://kapellan.ru/dejstvovat-aktivnee/>

коллективах и семьях военнослужащих; оказание духовной поддержки военнослужащим, находящимся на лечении.

Органы по работе с верующими военнослужащими с самого начала стали составной частью, гармонично влились в структуру органов по работе с личным составом Вооруженных сил Российской Федерации. При этом **начальник Главного управления по работе с личным составом Вооруженных Сил Российской Федерации Сергея Васильевича Чваркова на II сборах штатного военного духовенства высоко оценил их деятельность, указав на то, что учреждение института военного духовенства в Армии и на Флоте заставляет переосмыслить многие аспекты работы с личным составом Вооруженных Сил Российской Федерации.** При этом он указал на то, что деятельность всей структуры органов по работе с верующими военнослужащими, обращена к такой сфере, которой мы в воспитании военнослужащих долгие десятилетия не касались. Речь идет о самых фундаментальных мотивационных основах жизни и деятельности военнослужащих, о побудительных причинах их поступков, которые они совершают и могут совершать, особенно в экстремальных условиях военной службы, в условиях опасности для здоровья и риска для жизни⁸.

В республике Армения институт военного духовенства был создан 1997 году по инициативе Католикоса Гарегина Первого и министра обороны Армении Вазгена Саркисяна. В том же году между Первопрестольным Святым Эчмиадзином и Министерством обороны Армении был подписан Меморандум, который конкретизировал функции, цели и задачи полковых священников. В этом году на служение в армию отправились 8 священников.

На основе данных решений было создано духовное предводительство Вооруженных Сил Республики Армения и составлен «Устав духовного служения». 14 сентября 2000 года Устав был подписан и заверен в Первопрестольном Св. Эчмиадзине католикосом Гарегиним Вторым и министром обороны РА Сержем Саргсяном. В Уставе были

⁸ [Роль военных священников в духовном просвещении и нравственном воспитании военнослужащих](http://kapellan.ru/rol-voennyx-svyashhennikov-v-duhovnom-prosveshhenii-i-nravstvennom-vospitanii-voennosluzhashhix/) // <http://kapellan.ru/rol-voennyx-svyashhennikov-v-duhovnom-prosveshhenii-i-nravstvennom-vospitanii-voennosluzhashhix/>

закреплены и урегулированы рамки духовной деятельности в армии, ее структура, цели и задачи. Он стал первым в своем роде в странах СНГ подобным официальным документом.⁹

Целями и задачами духовного служения являются следующие: причащать личный состав к Христианскому Евангелию и принципам христианской веры в трактовании Армянской Апостольской Церкви, в соответствии с церковными канонами и традициями, воспитывать в духе христианской морали и национального патриотизма, обучать религиозным, теософским, ритуальным знаниям, бороться с сектантством и иными вредоносными учениями. Духовные служители освобождаются от рядовой службы и осуществляют свою деятельность в духовном одеянии.

Более 50 военных священников осуществляют сейчас свою миссию в подразделениях Вооруженных Сил. На местах несения службы священники читают проповеди-лекции, проводят частные беседы с военнослужащими, совершают духовные обряды, организуют паломничества и возят военнослужащих в церкви и к святым местам, проводят мероприятия и просмотр фильмов духовного, патриотического или научного содержания, посещают боевые позиции, медчасти, госпитали и дисциплинарные батальоны, распространяют литературу религиозного или патриотического характера и прочее.

Взаимоотношения между духовными служителями и военнослужащими осуществляются исключительно по доброй воле и с согласия последних.¹⁰

Таким образом, религия являлась важным фактором развития боевого духа в армии, и данный фактор не потерял своего значения в вооруженных силах большинства государств в мире.

⁹ См.: Саносян. Институт армейских священников в Вооруженных силах РА, «Айкакан банак», Е., 2001, 1-2 (27-28), стр. 100.

¹⁰ Асрян Г. Духовное служение в армянской армии // <http://theanalyticon.com/?p=6718&lang=ru>

**ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ԶԻՆԾԱՌԱՅՈՂՆԵՐԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԲԱՆԱԿԻ
ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ԳՈՐԾՈՆ**

**ԴՄԻՏՐԻ ՇՈՒՏԿՈ
ԱՐԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ**

Այս հոդվածում, ներկայացվել են ռազմական անձնակազմի կրոնական կրթության առանձնահատկությունները: Հաշվի են առնված համաշխարհային հիմնական կրոնների ազդեցությունը ԱՄՆ-ի, Գերմանիայի, Ռուսաստանի և Հայաստանի զինված ուժերում մարտական ոգիու ձևավորման և զարգացման վրա:

***Բանալի բառեր՝** կրոնական գործոն, կրոնական ներուժ, հավատացյալ զինծառայող, ռազմական կրթություն:*

**SUMMARY
RELIGIOSITY OF SERVICEMEN AS A FACTOR OF VICTORY ARMY
SHOOTKO DMITRI
SARGSYAN ARA**

In this article features of the accounting of a religious factor in education of the military personnel are unveiled. The role of influence of the main world religions on formation and developments of fighting spirit in armed forces of the USA, Germany, Russia and Armenia is considered.

***Key words:** Religious factor, religion potential, believing serviceman, military education.*

**27. СЛУЖЕБНАЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ОДНА ИЗ
ОСНОВНЫХ ЧЕРТ ЛИЧНОСТИ ОФИЦЕРА ПОДРАЗДЕЛЕНИЯ
ВНУТРЕННИХ ВОЙСК МВД РОССИИ
ЕВГЕНИЙ ФЕДАК, АНАТОЛИЙ ДЕНИКИН, ИВАН ЮДИН**

***Ключевые слова:** служебная самостоятельность, личностные черты, личность офицера, компоненты личности, компоненты независимости, офицер подразделения.*

Проблема самостоятельности офицерского состава как одного из ключевых качеств современного офицера подразделения внутренних войск обозначена особо остро. В связи с этим существует настоятельная потребность в углубленном теоретическом анализе педагогической сущности такого профессионального качества офицера, как служебная самостоятельность, её роли и места в комплексе других качеств. Поэтому особую актуальность приобретают различные аспекты развития служебной самостоятельности офицеров подразделений внутренних войск.

Верховный главнокомандующий в статье для Российской газеты «Быть сильными: гарантии национальной безопасности для России» прямо указывает: «Сегодня индивидуальные требования к каждому офицеру и солдату существенно возрастают» [9].

Анализ исследуемой проблемы дает возможность рассматривать служебную самостоятельность офицера подразделения как сложное интегративное военно-профессиональное качество личности, отражающее в совокупности её интеллектуальные, эмоциональные, волевые черты, прочные военно-профессиональные компетентности, мотивы, дающие возможность офицеру осуществлять инициативные, творческие действия при выполнении служебных и служебно-боевых задач при отсутствии боязни ответственности за принятое решение, которое выходит за рамки стереотипов, шаблонов, и за его последствия.

К числу основных черт личности офицера, характеризующих проявления служебной самостоятельности в интеллектуальном плане, относятся следующие: высокоразвитая способность к анализу и синтезу событий и явлений; творческий подход к решению широкого круга

служебных и служебно-боевых задач; умение быстро оценить обстановку и принять грамотное решение; способность разрешать конфликтные ситуации, основанная на уверенности в своих знаниях, и др [1].

Интегральная характеристика самостоятельности офицера подразделения как военно-профессионального качества невозможна без установления связей между элементами, ее составляющими.

Волевая характеристика самостоятельности включает в себя такие черты, как настойчивость в достижении поставленных целей, умение владеть собой и влиять на других в нестандартной, а порой и опасной ситуации, способность подчинять личные интересы общественным, решительность, готовность нести ответственность за совершенные действия.

Деятельностная характеристика этого качества предусматривает отсутствие шаблона и формализма в применении методов, приемов и средств действий офицеров подразделений в быстро меняющихся условиях военно-профессиональной деятельности, способность осуществлять квалифицированный анализ и коррекцию своей работы по эффективному выполнению служебной или служебно-боевой задачи.

Эмоциональная характеристика предусматривает: отзывчивость к явлениям окружающей действительности; восприимчивость положительного влияния, как отдельных военнослужащих, так и коллектива в целом; ярко выраженное чувство воинского долга; удовлетворение от сознания исполненного долга.

В ходе изучения проблемы самостоятельности установлено, что самостоятельность действий и поступков, суждений и оценок офицера отражает направленность личности. По своему содержанию направленность личности офицера подразделения внутренних войск МВД России является общественной, имея при этом военно-профессиональный характер. Направленность личности офицера, главные черты которой составляют высокая сознательность, патриотическая убежденность, верность офицерским идеалам заключается в его умении видеть роль и место руководимого им подразделения в решении поставленных задач [5].

Проявление самостоятельности и инициативы отнюдь не

означает, что можно действовать вопреки указаниям и распоряжениям старших начальников. Самоволие и неисполнительность особенно недопустимы в современных условиях.

Ведение боевых действий неизбежно требует от командира самостоятельных решений и действий, это обуславливается тем, что никто из командиров не может всё заранее предусмотреть. Обстановка в бою меняется часто и быстро, а тот, кто непосредственно участвует в боестолкновении, оказывается перед необходимостью принимать решения и действовать, не дожидаясь указаний сверху. Правда это предполагает готовность идти на определенный риск, умение проявить выдержку и самообладание [5].

Отдельного внимания заслуживает разграничение понятий самостоятельность и несамостоятельность, а также конкретизация их особенностей.

Установлено, что служебная самостоятельность и несамостоятельность являются личностными качествами, которые выявляются с помощью ряда показателей, соответствующих теоретическим представлениям об указанных феноменах и результатам эмпирических исследований.

В качестве диагностических критериев выступают: атрибутивный стиль (итоговый показатель и так называемый «показатель надежды»), уровень депрессии, тревожности, самооценка офицеров. Служебная самостоятельность диагностируется при оптимистическом атрибутивном стиле, то есть жизнестойкости, интегральной личностной черте, ответственной за успешность преодоления личностью офицера жизненных служебных трудностей, тогда, как служебная несамостоятельность диагностируется при пессимистическом атрибутивном стиле, депрессивности, пониженной самооценке, повышенной тревожности[4].

Одним из базовых предположений является представление о служебной несамостоятельности как о симптомокомплексе, то есть предполагается, что ряд характеристик, выступающих в качестве диагностических, представляют собой целостное образование. Стоит отметить, что диагностируются не депрессия, тревожность, атрибутивный стиль и самооценка, а целостная (системная) характеристика

личности офицера, проявляющаяся сочетанием упомянутых личностных особенностей [4]. Для того, чтобы подтвердить этот тезис, Д.А. Циринг провела математический анализ данных: кластерный и дискриминантный.

Выделив средние значения показателей-критериев, Д.А. Циринг определила:

1. «Несамостоятельные». Такой тип отличается выраженным пессимистическим атрибутивным стилем, то есть негативные события объясняются такими субъектами как происходящие постоянно, в различных сферах жизни, и винят они в этом себя, хорошее воспринимается ими как временное, происходящее лишь в отдельных сферах их жизни и не являющееся их заслугой. Несамостоятельные субъекты отличаются низкой самооценкой, более высоким уровнем депрессии, несколько повышенной тревожностью.

2. «Самостоятельные». Для такого типа характерны выраженный оптимистический атрибутивный стиль, то есть негативные события такие субъекты объясняют как временные, происходящие лишь в отдельных сферах жизни, они не склонны винить в чём-то плохом себя. Позитивные события воспринимаются ими как постоянные, происходящие в разных сферах жизни, и они считают, что сами являются причиной хороших событий. У самостоятельных субъектов достаточно высокая самооценка, низкий уровень депрессии и тревожности.

3. «Реалисты». В целом такой тип занимает промежуточное положение между «беспомощными» и «самостоятельными». Атрибутивный стиль у них имеет средние показатели, можно охарактеризовать его как «реализм». Уровень депрессии и тревожности низкий, самооценка адекватная.

4. «Осторожные». По значениям депрессии и тревожности такой тип ближе к «беспомощным», чем предыдущий. Атрибутивный стиль можно охарактеризовать как «умеренный пессимизм» [6].

В целом к феноменам, свойственным самостоятельности, относится жизнестойкость, интегральная личностная черта, ответственная за успешность преодоления личностью жизненных трудностей. Если личностная беспомощность предполагает подверженность депрессии,

апатии, низкую стрессоустойчивость, уверенность в бесполезности собственных действий, то жизнестойкость, напротив, снижает вероятность депрессии, повышает стрессоустойчивость, даёт уверенность в возможности контролировать события. Очевидно, высокая жизнестойкость характеризует самостоятельную личность офицера, тогда как низкая жизнестойкость присуща беспомощной личности.

Поведение офицера с самостоятельностью отличается активностью, он выстраивает благоприятные взаимоотношения с окружающими людьми, может выступать лидером в отношениях. Самостоятельность офицера как интегральная личностная характеристика обуславливает более высокую успешность в деятельности, личностная несамостоятельность определяет снижение успешности в деятельности.

Поэтому служебная самостоятельность и несамостоятельность представляют собой устойчивую комплексную личностную характеристику, определяющую особенности жизнедеятельности субъекта, они могут иметь различную степень выраженности и соотносятся друг с другом как две стороны континуума. Уровень выраженности изучаемой характеристики определяет её отнесённость к самостоятельности либо к несамостоятельности [4].

Исходя из анализа требований служебно-боевой деятельности командира подразделения, можно определить сущность самостоятельности как совокупность личностных качеств, профессиональных знаний, навыков и умений. Она позволяет офицеру в пределах предоставленного ему права и должностных обязанностей творчески выполнять служебные и служебно-боевые задачи в сложных нестандартных ситуациях, осуществлять познавательную и другие виды деятельности без посторонней помощи со стороны командиров и начальников. Налаживать уставные отношения в коллективе и, опираясь на профессиональную подготовленность, добиваться успехов в ратном труде, смело принимать решения и настойчиво проводить их в жизнь, не боясь ответственности [2].

На основе комплексного теоретического анализа и анализа современной практики военно-профессиональной деятельности офицеров подразделений внутренних войск МВД России был выработан

авторский подход к конкретизации понятия «служебная самостоятельность офицеров подразделений внутренних войск МВД России». В основу которого в том числе было положено общее представление о самостоятельности как компоненте индивидуальности офицера. При этом индивидуальность офицера подразделения внутренних войск трактуется как комплекс трёх основных компонентов: твёрдость решений; творческий потенциал; служебная самостоятельность (см. рис. 1).

В связи с этим следует отметить, что авторская позиция предполагает привязку всех основных компонентов индивидуальности личности офицера к трём основным предпосылкам в их развитии.

Так, твёрдость принятия и осуществления решений базируется на характере офицера, который должен соответствовать всем профессиональным требованиям, а они в свою очередь предъявляются к должностному лицу в системе управления. Указанное должностное лицо имеет потенциал такого психического свойства, как характер, способствующий продвижению принятых решений, а также убеждению, принуждению и эффективному давлению на военнослужащих в целях успешного выполнения ими поставленных задач в виде приказов, приказаний и распоряжений.

В свою очередь творческий потенциал как компонент индивидуальности офицера базируется на такой характеристике ментального развития человека, как неординарность интеллекта. Интеллект как способность ума генерировать новое знание, может быть как общим, так и обладать особыми характеристиками. При этом творческий потенциал является одним из трёх основных компонентов индивидуальности офицера. И объём творческого потенциала определяет самость, специфичность и непохожесть офицера в его повседневной профессиональной деятельности на других офицеров [3].

Наряду с вышеперечисленными компонентами индивидуальности офицера подразделения внутренних войск самостоятельность выступает в качестве осознанной необходимости. И эта необходимость заключается в профессиональном и ответственном поведении со стороны офицера в отношении того комплекса задач, которые возложены на него нормативными документами, а так же специфическими

обязанностями. Но возникают они в результате решения офицером непредвиденных задач профессионального характера, находящихся в поле его должностных обязанностей. При этом самостоятельность детерминирована таким психическим свойством человека, как способность. Отдельно стоит отметить, что способности – это соответствие психических особенностей личности требованиям, предъявляемым к ней конкретным видом деятельности. То есть, это психическое свойство личности, отражающее проявление таких ее особенностей, которые позволяют успешно выполнять различные виды деятельности [2].

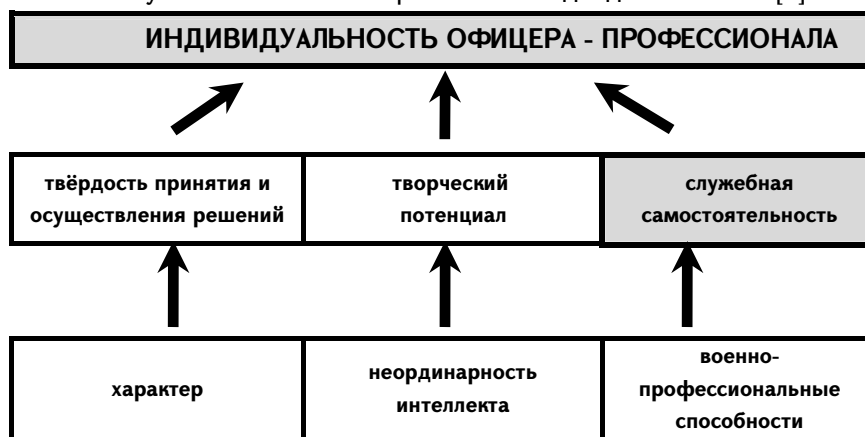

Рис. 1. Место служебной самостоятельности в структуре индивидуальности офицера-профессионала

Необходимо конкретизировать, что способности являются целостным отражением индивидуально-психологических особенностей офицера и проявляются в мотивационном, операционном и функциональном механизмах его деятельности.

Мотивационный механизм представляет собой своеобразное «пусковое устройство» для активизации психики, ее настройки и мобилизации на предстоящую деятельность, создания условий для функционирования других психических механизмов. Операционный механизм способностей включает набор операций или способов, с помощью которых осуществляется реализация осознанной цели в конечный результат. Функциональный механизм обеспечивается рассмотренными ранее психическими процессами, в связи с чем, более

высокими способностями обладают люди, у которых развиты воображение, память, мышление и т.д. [8].

Среди видов способностей выделяют частные, реализуемые в одном действии, специальные, применяемые в конкретной деятельности офицера и общие, используемые во всех сферах деятельности человека.

Уровни способностей предопределяют качество профессиональной деятельности офицера. К ним относятся:

а) неспособность – несоответствие психических особенностей офицера подразделения внутренних войск психологическим требованиям выполняемой ими деятельности;

б) простая способность – соответствие психических особенностей офицера подразделения внутренних войск психологическим требованиям выполняемой им деятельности;

в) одаренность – способность офицера подразделения внутренних войск достичь высоких результатов в военной сфере деятельности;

г) талант – способность офицера достичь выдающихся результатов в одной из сфер военной специализации;

д) гениальность – способность достичь выдающихся результатов в воинской деятельности [8].

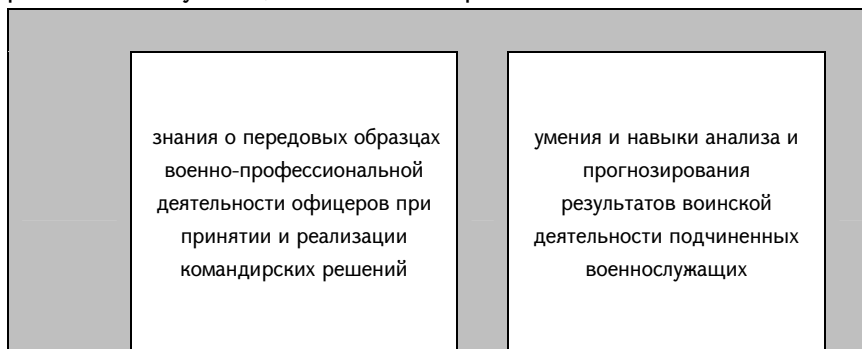
Следует учитывать, что способности – это уже сформировавшееся психическое свойство и его следует отличать от склонностей и задатков. Если склонность представляет собой стремление личности к определенной деятельности, то задатки – это врожденные особенности психики, позволяющие личности эффективно выполнять конкретную деятельность. И первое, и второе, в отличие от способностей представляет собой только потенциал человека и может оказаться вовсе невостребованным.

Исходя из темы исследования, необходимо обратить внимание, что офицер подразделения внутренних войск МВД России выполняет военно-профессиональную деятельность. Специфика военно-профессиональной деятельности такова, что она является не чем иным, как непосредственной защитой Отечества. Вышеизложенное позволяет конкретизировать, что офицеру подразделения внутренних войск

необходимо обладать таким психическим свойством как военно-профессиональная способность. Военно-профессиональная способность подразумевает наличие военно-профессиональных компетентностей у офицеров, которые принято рассматривать в виде знаний, умений и навыков, позволяющих эффективно выполнять служебные или служебно-боевые задачи [7].

При рассмотрении служебной самостоятельности офицеров нами выделен ряд основных компонентов, которые в своей совокупности являются необходимой основой служебной самостоятельности офицеров подразделений внутренних войск (см. рис. 2).

Необходимым компонентом служебной самостоятельности является наличие знаний о передовых образцах военно-профессиональной деятельности офицеров подразделений внутренних войск при принятии и реализации командирских решений. Знание о передовых образцах военно-профессиональной деятельности позволит офицеру подразделения внутренних войск иметь некое «лекало» для решения большинства служебных либо служебно-боевых задач. Естественно, что невозможно во время обучения рассмотреть с офицерами подразделений внутренних войск все случаи жизни, однако расширение круга их знаний о передовых образцах военно-профессиональной деятельности расширит возможность поиска возможных вариантов действий, и в большей степени позволит комбинировать уже имеющиеся знания для самостоятельного принятия решения при выполнении служебных или служебно-боевых задач в различных ситуациях, в том числе и критических.

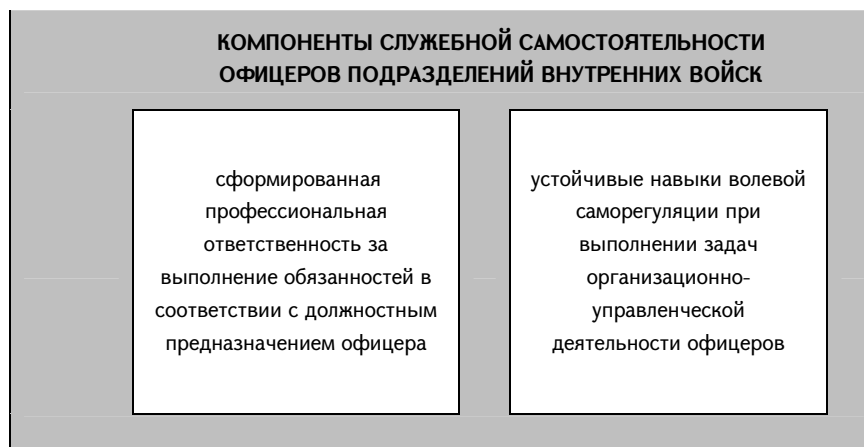

Рис. 2. Компоненты служебной самостоятельности офицеров подразделений внутренних войск

Немаловажными компонентами служебной самостоятельности являются умения и навыки анализа и прогнозирования результатов воинской деятельности подчиненных военнослужащих. Построение вероятностных предположений и умение предвидеть результат воинской деятельности придаёт офицеру подразделения внутренних войск уверенность и решительность при принятии решений, создаёт независимое восприятие действительности, а также стимулирует офицера подразделения внутренних войск на инициативность [7].

Особое значение в структуре служебной самостоятельности имеют устойчивые навыки волевой саморегуляции при выполнении задач организационно-управленческой деятельности офицеров подразделений внутренних войск. Стоит обратить внимание, что в данном случае подразумевается намеренно осуществляемый контроль побуждения к действию, сознательно принятому по необходимости и выполняемому офицером подразделения внутренних войск по своему решению, то есть самостоятельно.

Естественно обязательным компонентом служебной самостоятельности является сформированная профессиональная ответственность за выполнение обязанностей в соответствии с должностным предназначением офицера подразделения внутренних войск. Подразумевается, что у офицера подразделения внутренних войск должно быть развитое правосознание которое будет позволять осознанно

относиться к каждому самостоятельно принятому решению, но при этом будет отсутствовать панический страх ответственности за принятое решение и его последствия.

Таким образом, служебная самостоятельность офицера подразделения внутренних войск рассматривается как сложное интегративное военно-профессиональное качество личности, отражающее в совокупности её интеллектуальные, эмоциональные, волевые черты, прочные военно-профессиональные компетентности, мотивы, дающие возможность офицеру осуществлять инициативные, творческие действия при выполнении служебных и служебно-боевых задач при отсутствии боязни ответственности за принятое решение, которое выходит за рамки стереотипов, шаблонов, и за его последствия.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Воробьев А.М. Развитие интеллектуальных качеств у слушателей в процессе обучения в вузе.
2. Деникин, А.В. Обоснование уровней проявления самостоятельности офицерами подразделений внутренних войск МВД России в решении служебных или служебно-боевых задач / Деникин А.В., Юдин И.В., Федак Е.И. // Научные исследования и образование. 2016. № 21. С. 71-73.
3. Деникин, А.В. Исторический анализ развития проблемы самостоятельности личности в трудах зарубежных и отечественных исследователей / А.В. Деникин, И.В. Юдин // Вестник российского нового университет. - 2015. - №4. - С. 103-106.
4. Змеева, А.С. Особенности личностной беспомощности сотрудников уголовно-исполнительной системы, имеющих нарушения служебной дисциплины // Фундаментальные исследования. Челябинск. 2013. № 11. С. 1509-1514.
5. Федак, Е.И. Инновационная личность. Психолого-педагогическое обоснование / Е.И. Федак, С.В. Ценцера // Мир образования образование в мире. – 2011. – № 1. – С. 150-156.
6. Циринг, Д.А. Психология личностной беспомощности : дис. ... д-ра психол. наук. Томск, 2010. 456 с.
7. Юдин, И.В. Служебная самостоятельность офицеров подразделений внутренних войск МВД: структура и содержание / И.В. Юдин // Журнал гуманитарных наук. 2015. № 12. С. 169-172.
8. URL: <http://www.libpsy.ru/?Article=15> (9.12.2015г.)
9. URL: <http://www.rg.ru/2012/02/20/putin-armiya.html> (13.04.2016 г.)

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ԾԱՌԱՅՈՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՆԳՆ ՆԵՐՔԻՆ ՉՈՐՔԵՐԻ ՍՊԱՅԻ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳԼԽԱՎՈՐ ԳԾԵՐԻՑ

ՖԵԴԱԿ ԵՎԳԵՆԻ, ԴԵՆԻԿԻՆ ԱՆԱՏՈԼԻ, ՅՈՒԴԻՆ ԻՎԱՆ

Հոդվածում քննարկվում է Ռուսաստանի ՆԳՆ ներքին զորքերի սպայի ինքնուրույնության խնդիրը որպես հիմնական անհատականության գծերից մեկը: Բացահայտվում են ներքին զորքերի սպայի անձնական, ինչպես նաև նրա ինքնուրույնության հատկանիշները:

***Բանալի բառեր՝** ծառայողական ինքնուրույնություն, անձնային հատկանիշներ, սպայի անհատականություն, անձնային հատկանիշներ, ինքնուրույնության բաղադրիչներ, զորամասի սպաներ:*

SUMMARY
SERVICE AUTONOMY AS ONE OF THE MAIN PERSONALITY TRAITS
OF THE OFFICER OF INTERNAL TROOPS OF THE MIA OF RUSSIA
FEDAK EVGENI, DENIKIN ANATOLI, YUDIN IVAN

The article discusses the call of independence as one of the main personality traits of the officer of internal troops of the MIA of Russia. Disclosed components of personality of an officer of the internal troops, as well as the components of autonomy officer.

***Keywords:** service autonomy, personality traits, the personality of the officer, components of personality, the components of independence, officers of divisions.*

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԵԹՈԴԻԿԱ

28. «ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ» ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐԻ ՍՏՈՒԳՄԱՆ ԵՎ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ՄՈԴԵԼ- ԸՆԹԱՑԱԿԱՐԳԵՐԸ

ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ ՀԱԿՈՐ

Բանալի բառեր. *գնահատում, ստուգում, չափանիշ, բաղադրիչ, օբյեկտիվություն, սոցիալական մանկավարժություն, մոդել-ընթացակարգ:*

Մասնագիտական կրթության համակարգի զարգացումը, առանձին կրթական ծրագրերի, մասնագետի պատրաստման որակի ապահովումը մեծապես պայմանավորված են սովորողների գիտելիքների ստուգման ու գնահատման համակարգի արդյունավետությամբ: Կարևոր է, որ գնահատումը լինի արդարացի, օբյեկտիվ, ճկուն, համակողմանի, ընդունելի և ընկալելի ուսանողի և դասախոսի համար: Այս չափանիշներին համապատասխան ստուգման ու գնահատման գործընթացները նպաստում են ոչ միայն կրթության որակի բարձրացմանը, այլ նաև սովորողների անձնային այնպիսի որակների ձևավորմանը, որոնք ապահովում են նրանց սոցիալականացման հաջողությունը: Այդպիսի որակներ են ադեկվատ ինքնագնահատականը, հավակնությունների ադեկվատ մակարդակը, սոցիալական արդարության, պատասխանատվության զգացումը, իրատեսական վերաբերմունքն ու գնահատականը: Կարևոր է, որ գնահատման բոլոր գործիքները մշակված լինեն այնպես, որ դրանցով կատարված գնահատումը լինի նույնական նույնիսկ այն դեպքում, երբ այդ գործիքներով աշխատում են տարբեր դասախոսներ, իսկ սուբյեկտիվիզմը հասցնել նվազագույնի կամ բացառել:

Ուսանողների ստուգման ու գնահատման համակարգի արդյունավետությունը ենթադրում է նախապես ուսանողներին ցանոթացնել համակարգի հիմնական մոտեցումներին, չափանիշներին ու չափորոշիչներին: Բարձրագույն մասնագիտական կրթության համակարգում ուսանողների գիտելիքների ստուգումն ու գնահատման գործիքները պետք է հնարավորություն տան գնահատել ոչ միայն գիտելիքները, այլ նաև մասնագիտական կրթական չափորոշիչով նախատեսված կարողություններն ու հմտությունները:

Նշված չափանիշներն ամրագրված են Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում ուսանող-

ների գիտելիքների ստուգման ու գնահատման 2014 թվականին ընդունված կարգում: Այն նախատեսում է սովորողների գիտելիքների ստուգման ու գնահատման ընթացիկ, միջանկյալ և հանրագումարային ձևերը: Նշված կարգը ենթադրում է բազմագործոնային գնահատում: ՀՊՄՀ ուսանողների գիտելիքների գնահատման բազմագործոնային համակարգում բաղադրիչներից յուրաքանչյուրը գնահատվում է 100 միավոր՝ համաձայն առարկայի ընդհանուր գնահատման մեջ նրա տեսակարար կշռի¹¹: Վերոնշյալ համակարգի հավելված 1-ում ներկայացված են նաև գնահատման գործիքներն ու դրանց համառոտ նկարագիրը:

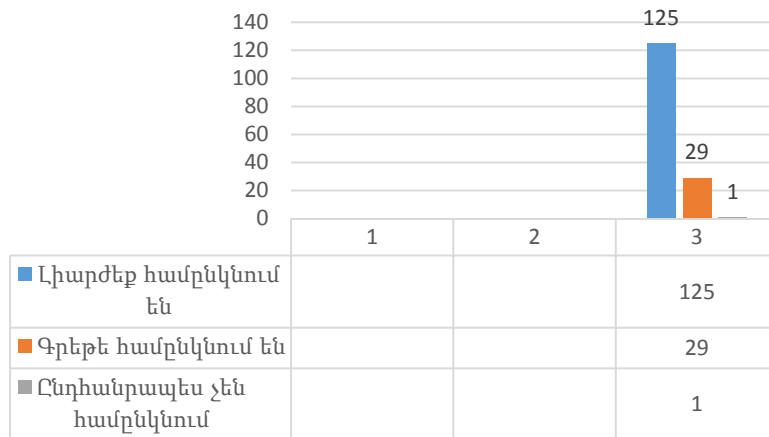
Մենք փորձել ենք մշակել այդ գործիքներից մի քանիսի՝ ռեֆերատի, թղթապանակի, PP-ներկայացման, գործնական աշխատանքների ամփոփիչ ստուգման, ինչպես նաև հանրագումարային ամփոփիչ բանավոր քննության բաղադրիչների գնահատման մոդել-ընթացակարգեր, որոնք փորձարկել ենք Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ Կրթության հոգեբանության և սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի Սոցիալական մանկավարժություն մասնագիտության բակալավրիատում և մագիստրատուրայում: Այսինքն, յուրաքանչյուր բաղադրիչ, որը գնահատվում է առավելագույնը 100 միավորով, բաժանել ենք ենթաբաղադրիչների և հստակեցրել ենք նաև, թե որ բաղադրիչի համար 100-ից քանի միավոր է ստանում ուսանողը: Մեր նպատակը եղել է հնարավորինս օբյեկտիվ, կանխատեսելի դարձնել ուսանողների գիտելիքների ստուգումն ու գնահատումը, որտեղ դասախոսի սուբյեկտիվիզմը կհասցվի նվազագույնի: Վերջին երկու ուսումնական տարիների ընթացքում գործնականում կիրառել և կատարելագործել ենք նշված մոդել-ընթացակարգերը, իսկ այնուհետև համապատասխանեցրել 2014 թվականին ընդունված ՀՊՄՀ ուսանողների ստուգման ու գնահատման համակարգի պահանջներին: Նշենք մի կարևոր հանգամանք ևս. մեր կողմից մշակված ստուգման ու գնահատման մոդել-ընթացակարգերը հնարավորություն են տալիս մինչև քննության օրը ուսանողներին ինքնուրույն ստուգել ու գնահատել իրենց գիտելիքները: Փորձը ցույց է տալիս, որ ուսանողների ինքնագնահատման ու դասախոսի կողմից նրանց գիտելիքների գնահատման արդյունքները հիմնականում համընկնում են:

¹¹ ՀՊՄՀ ուսանողների գիտելիքների ստուգման ու գնահատման համակարգ, 2014: http://aspu.am/upload/file/us_%20giteliqneri%20stugman%20ev%20gnahatman%20hamakarg.pdf

Ռեֆերատի գնահատման մոդել-ընթացակարգի գործառնության ուսումնասիրության արդյունքները ներկայացրել ենք 2015 թվականի նոյեմբերին Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ Մասնագիտական կրթության և կիրառական մանկավարժության ամբիոնի կողմից կազմակերպված «Կրթության որակի չափման, գնահատման հիմնախնդիրները» միջազգային գիտաժողովի շրջանակներում ընթերցված զեկույցում: Այս հոդվածում ներկայացնում ենք թղթապանակի, PP-ներկայացման, գործնական աշխատանքների ամփոփիչ ստուգման, ինչպես նաև գրավոր և կիսամյակային ամփոփիչ բանավոր քննությունների բաղադրիչների գնահատման մոդել-ընթացակարգերն և դրանց գործառնության արդյունքները: Այսպես, ինչպես ռեֆերատի դեպքում, այստեղ ևս մեր կողմից ուսումնասիրվել են սոցիալական մանկավարժություն մասնագիտության բակալավրիատի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ, սոցիալական աշխատանք մասնագիտության բակալավրիատի 2-րդ կուրսերի թվով 130 և սոցիալական մանկավարժություն, զինվորական մանկավարժություն և հոգեբանություն մասնագիտությունների մագիստրատուրա 1-ին, 2-րդ կուրսերի 25 ուսանողների գիտելիքների ստուգման ընթացքում իրենց գիտելիքներին տրված սեփական գնահատականների և դասախոսի կողմից կատարված գնահատման համապատասխանությունը: Արդյունքները ներկայացված են սխեմայում:

Ինչպես ռեֆերատի գնահատման մոդել-ընթացակարգի դեպքում, այստեղ ևս «Լիարժեք համընկնում են» բնութագրի տակ ընդգրկել ենք 100-ից առավելագույնը 5 միավորի տարբերությունը, իսկ «Գրեթե համընկնում են» բնութագրի դեպքում՝ 10-15 միավորի: Այստեղ ևս ներկայացնենք նույն դիտարկումը. բակալավրիատի 1-ին և 2-րդ կուրսերում լիարժեք համապատասխանության կշիռն ավելի ցածր է, քան բակալավրիատի 3-րդ և մագիստրատուրայի 1-ին, 2-րդ կուրսերում: Մեր դիտարկմամբ դրա պատճառն այն է, որ բակալավրիատի 1-ին և 2-րդ կուրսերում ուսանողները դեռ նոր են հարմարվում ոչ միայն գնահատման գործիքների մեր կողմից մշակված մոդել-ընթացակարգերով աշխատանքին, այլև ընդհանրապես բուհում ուսուցման գործընթացի առանձնահատկություններին, նրանց բնորոշ է շատ դեպքերում ոչ ադեկվատ բարձր ինքնագնահատական, հավակնությունների բարձր մակարդակ, ինչն արդեն 3-րդ կուրսում սկսում է փոխվել:

**Ուսանողների սեփական և
դասախոսների կողմից գնահատման
արդյունքների
համապատասխանությունը**

Այսպիսով՝ վերջում ներկայացնենք ուսանողների գիտելիքների ստուգման ու գնահատման գործիքներից թղթապանակի, PP-ներկայացման, գործնական աշխատանքների ամփոփիչ գնահատման, ինչպես նաև գրավոր և կիսամյակային ամփոփիչ բանավոր քննության գնահատման մեր կողմից մշակված մոդել-ընթացակարգերը: Ռեֆերատի գնահատման ընթացակարգը, ինչպես արդեն նշել ենք, արդեն տպագրվել է¹²:

**1. ԹՂԹԱՊԱՆԱԿԻ ԵՎ PP-ՆԵՐԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ
ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐ ԵՎ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐ**

Թղթապանակի կատարումը ենթադրում է մագիստրոսի կողմից ներքոհիշյալ 3 բաղադրիչների կատարում՝ $100\% = 50\% + 30\% + 20\%$.

ԲԱՂԱԴՐԻՉ 1. (50%) Դասախոսի կողմից դասընթացի շրջանակներում ներկայացված ուսումնական նյութի, թեմաների վերաբերյալ լրացուցիչ գիտական տեղեկատվության ձեռք բերում և յուրացում:

¹² Թադևոսյան Հ.Վ., «Սոցիալական մանկավարժություն» մասնագիտության ուսանողների գիտելիքների ստուգման և գնահատման բաղադրիչների մոդել-ընթացակարգերը (1-ին մաս) // Կրթության որակի չափման, գնահատման հիմնախնդիրները: Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու: -Եր., Մանկավարժ, 2015, էջ 62-68:

ԲԱՂԱԴՐԻՉ 2.

(30%)

Դասընթացի շրջանակներում ինքնուրույն մշակած ուսումնական նյութերից մեկ թեմայով դասախոսության, սեմինար և գործնական պարապմունքների պլանի կազմում, որը կընդգրկի.

- պարապմունքի պլան,
- ձևակերպված նպատակ,
- խնդիրներ,
- կանխատեսվող վերջնարդյունքներ,
- հիմնական և լրացուցիչ գրականության ցանկեր,
- սեմինար և գործնական պարապմունքների համար հարցեր և առաջադրանքներ:

ԲԱՂԱԴՐԻՉ 3.

(20%)

Դասընթացի շրջանակներում ընտրված այդ նույն մեկ թեմային համապատասխան PP-ներկայացման (սլայդ շոու) պատրաստում և ներկայացում:

Վերոնշյալ բաղադրիչների ամբողջական և արդյունավետ կատարման համար ուսանողը գնահատվում է առավելագույնը 100 միավոր հետևյալ չափանիշներով.

ԹՂԹԱՊԱՆԱԿԻ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐ

ԲԱՂԱԴՐԻՉ	ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐ			
1-ԻՆ	40-50 միավոր	25-39 միավոր	10-24 միավոր	0-9 միավոր
Առավելագույնը՝ 50 միավոր	Ուսանողը ձեռք է բերել դասախոսի կողմից դասընթացի շրջանակներում ներկայացված ուսումնական նյութի, թեմաների վերաբերյալ լրացուցիչ գիտական տեղեկատվություն յուրաքանչյուր թեմայի համար 5 և ավելի էջ ծավալով: Տեղեկատվությունը մշակված է տարբեր աղբյուրներից, վերջին տարիներին տպագրված գրականությունից, բովանդակում է տվյալ գիտության ոլորտում վերջին ձեռքբերումները,	Ուսանողը ձեռք է բերել դասախոսի կողմից դասընթացի շրջանակներում ներկայացված ուսումնական նյութի, թեմաների վերաբերյալ լրացուցիչ գիտական տեղեկատվություն յուրաքանչյուր թեմայի համար 3-4 էջ ծավալով: Տեղեկատվությունը մշակված է տարբեր աղբյուրներից, նոր և հին գրականությունից, գիտամասնագիտական առումով	Ուսանողը ձեռք է բերել դասախոսի կողմից դասընթացի շրջանակներում ներկայացված ուսումնական նյութի, թեմաների վերաբերյալ լրացուցիչ գիտական տեղեկատվություն յուրաքանչյուր թեմայի համար 1-2 էջ ծավալով: Տեղեկատվությունը մշակված է 1 կամ 2 հին գրականությունից, գիտամասնագիտական առումով գրագետ շարադրված է, ուսանողը մասնակի է տիրապետում կամ ընդհանրապես չի	Ուսանողը ձեռք է բերել դասախոսի կողմից դասընթացի շրջանակներում ներկայացված ուսումնական նյութի, թեմաների վերաբերյալ լրացուցիչ գիտական տեղեկատվություն:

	գիտամասնագիտական առումով գրագետ է շարադրված, ուսանողը ամբողջությամբ տիրապետում է նյութին, կարողանում է գրագետ և սահուն ներկայացնել այն, մեկնաբանել հիմնական հասկացությունները, կատարել ինքնուրույն վերլուծություններ, եզրահանգումներ:	գրագետ է շարադրված, ուսանողը մասնակի է տիրապետում նյութին, չի կարողանում հստակ մեկնաբանել հիմնական հասկացությունները, ինքնուրույն կատարում է որոշակի վերլուծություններ և ընդհանրացումներ:	տիրապետում նյութին, չի կարողանում մեկնաբանել հիմնական հասկացությունները, չի կարողանում կատարել վերլուծություններ և ընդհանրացումներ:	
2-ԴԴ Առավելագույնը՝ 30 միավոր	25-30 միավոր Ուսանողը կարողանում է իր կողմից ինքնուրույն մշակված ուսումնական նյութերից կազմել մեկ թեմայով դասախոսության, սեմինար և գործնական պարապմունքների պլան, որը ընդգրկում է պարապմունքի պլան, հստակ ձևակերպված նպատակ, խնդիրներ, վերջնարդյունքներ, հիմնական և լրացուցիչ նոր, վերջին տարիներին տպագրված գրականության ցանկ, սեմինար և գործնական պարապմունքների համար հարցեր և առաջադրանքներ: Ուսանողը կարողանում է գրագետ ներկայացնել իր կազմած ծրագիրը, դրսևորում է ստեղծագործական մոտեցում:	17-24 միավոր Ուսանողը կարողանում է դասընթացի շրջանակներում իր կողմից ինքնուրույն մշակված ուսումնական նյութերից կազմել մեկ թեմայով դասախոսության, սեմինար և գործնական պարապմունքների պլան, որոնք ընդգրկում են պարապմունքի պլան, սակայն նպատակը, խնդիրները, վերջնարդյունքները հստակ ձևակերպված չեն, նոր գրականության թիվը ցանկում քիչ է, սեմինար և գործնական պարապմունքների համար հարցերն ու առաջադրանքները գրագետ չեն ձևակերպված: Ուսանողը չի կարողանում գրագետ ներկայացնել իր կազմած ծրագիրը, ստեղծագործական մոտեցում չի դրսևորում:	9-16 միավոր Ուսանողը դժվարանում է դասընթացի շրջանակներում իր կողմից ինքնուրույն մշակված ուսումնական նյութերից կազմել մեկ թեմայով դասախոսության, սեմինար և գործնական պարապմունքների ծրագրեր, դրանցում պարապմունքի պլանը հաջողված չէ, նպատակը, խնդիրները, վերջնարդյունքները չի կարողացել ձևակերպել, գրականության ցանկը հին է, սեմինար և գործնական պարապմունքների համար հարցերն ու առաջադրանքներն առանձնացված չեն:	0-8 միավոր Ուսանողը չի կարողանում դասընթացի շրջանակներում մշակված ուսումնական նյութերից կազմել մեկ թեմայով դասախոսության, սեմինար և գործնական պարապմունքների պլան: Ձևակերպել է մի քանի իրար հետ տրամաբանական կապ չունեցող մտքեր:
3-ԴԴ	17-20 միավոր	11-16 միավոր	5-10 միավոր	0-4 միավոր

Առավելագույնը՝ 20 միավոր	Ուսանողը կարողանում է դասընթացի շրջանակներում ընտրված 1 թեմային համապատասխան պատրաստել և ներկայացնել ներկայացում (սլայդ շոու): Ներկայացումը կառուցված է ուսումնական նյութի, թեմայի բովանդակությանը համապատասխան, առանձնացված են հիմնական, առանցքային դրույթները, սլայդների հաջորդականության մեջ պահպանված է նյութի տրամաբանությունը: Սլայդները գունային, կոնտրաստային, տեխնիկական առումով հաջողված են, ներառված են աղյուսակներ, գրաֆիկներ, դիագրամներ, սխեմաներ: Ուսանողը կարողանում է ներկայացմանը համապատասխան գրագետ, մասնագիտական լեզվով ներկայացնել նյութը:	Ուսանողը կարողանում է դասընթացի շրջանակներում ընտրված 1 թեմային համապատասխան պատրաստել և ներկայացնել ներկայացում (սլայդ շոու): Ներկայացումը կառուցված է ուսումնական նյութի, թեմայի բովանդակությանը համապատասխան, առանձնացված են հիմնական, առանցքային դրույթները, սլայդների հաջորդականության մեջ պահպանված է նյութի տրամաբանությունը: Սլայդները գունային, կոնտրաստային, տեխնիկական առումով հաջողված են, աղյուսակներ, գրաֆիկներ, դիագրամներ, սխեմաներ շատ քիչ են ընդգրկված: Ուսանողը դժվարանում է ներկայացմանը համապատասխան գրագետ, մասնագիտական լեզվով ներկայացնել նյութը:	Ուսանողը կարողանում է դասընթացի շրջանակներում ընտրված 1 թեմային համապատասխան պատրաստել և ներկայացնել ներկայացում (սլայդ շոու): Ներկայացումը կառուցված է ուսումնական նյութի, թեմայի բովանդակությանը համապատասխան, առանձնացված են հիմնական, առանցքային դրույթները, սլայդների հաջորդականության մեջ պահպանված է նյութի տրամաբանությունը: Սլայդները գունային, կոնտրաստային, տեխնիկական առումով շատ թույլ են, աղյուսակներ, գրաֆիկներ, դիագրամներ, սխեմաներ ընդգրկված են: Ուսանողը չի կարողանում ներկայացմանը համապատասխան ներկայացնել նյութը:	Ուսանողը չի կարողանում դասընթացի շրջանակներում ընտրված 1 թեմային համապատասխան պատրաստել և ներկայացնել PP- ներկայացում (սլայդ շոու): Կազմված սլայդները սխալ են:

1. ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԱՄՓՈՓԻՉ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐ ԵՎ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐ

Գործնական աշխատանքների կատարումը ենթադրում է ուսանողի կողմից ներքոհիշյալ 2 բաղադրիչների կատարում՝ **100%=40%+60%**

ԲԱՂԱԴՐԻՉ 1. (40%) Գործնական աշխատանքներին ուսանողների մասնակցության ակտիվությունը:

ԲԱՂԱԴՐԻՉ 2. (60%) Գործնական պարապմունքների ընթացքում դասախոսի կողմից տրված հանձնարարությունների կատարման արդյունավետությունը:

Վերոնշյալ բաղադրիչների ամբողջական և արդյունավետ կադարման համար ուսանողը գնահատվում է առավելագույնը 100 միավոր հետևյալ չափանիշներով:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԱՄՓՈՓԻՉ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐ

ԲԱՂԱԴՐԻՉ	ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐ			
1-ԻՆ	30-40 միավոր	19-29 միավոր	5-19 միավոր	0-4 միավոր
Գործնական աշխատանքներին ուսանողների մասնակցության ակտիվությունը	Ուսանողը մասնակցել է դասացուցակով նախատեսված բոլոր գործնական պարապմունքների և: Ակտիվություն է դրսևորել սեմինար և գործնական պարապմունքների համար նախատեսված թեմաների քննարկման, հանձնարարությունների, անհատական և խմբային գործնական աշխատանքների կատարման, բանավեճերի, տեսաֆիլմերի քննարկման, դերային խաղերի ընթացքում: Ուսանողն ինքն է նախաձեռնել որոշ դերային խաղեր, առաջարկել թեմաներ քննարկման, բանավեճերի համար:	Ուսանողը մասնակցել է դասացուցակով նախատեսված գործնական պարապմունքների 50-70%-ին: Սեմինար և գործնական պարապմունքների համար նախատեսված թեմաների քննարկման, հանձնարարությունների, անհատական և խմբային գործնական աշխատանքների կատարման, բանավեճերի, տեսաֆիլմերի քննարկման, դերային խաղերի ընթացքում եղել է հիմնականում ակտիվ, քննարկման, բանավեճերի թեմաներ չի առաջարկել:	Ուսանողը մասնակցել է դասացուցակով նախատեսված գործնական պարապմունքների 20-50%-ին: Սեմինար և գործնական պարապմունքների համար նախատեսված թեմաների քննարկման, հանձնարարությունների, անհատական և խմբային գործնական աշխատանքների կատարման, բանավեճերի, տեսաֆիլմերի քննարկման, դերային խաղերի ընթացքում ընդհանրապես ակտիվ չի եղել կամ հազվադեպ է դա արել: քննարկման, բանավեճերի թեմաներ չի առաջարկել:	Ուսանողը մասնակցել է դասացուցակով նախատեսված գործնական պարապմունքների 0-20%-ին: Սեմինար և գործնական պարապմունքների համար նախատեսված թեմաների քննարկման, հանձնարարությունների, անհատական և խմբային գործնական աշխատանքների կատարման, բանավեճերի, տեսաֆիլմերի քննարկման, դերային խաղերի ընթացքում ընդհանրապես ակտիվ չի եղել կամ հազվադեպ է դա արել: քննարկման, բանավեճերի թեմաներ չի առաջարկել:
2-ՐԴ	50-60 միավոր	30-49 միավոր	9-29 միավոր	0-8 միավոր
Գործնական աշխատանքների ընթացքում դասախոսի կողմից տրված հանձնարարությունների կատարման արդյունավետությունը	Ուսանողն արդյունավետորեն կատարել է սեմինար և գործնական պարապմունքների համար նախատեսված հանձնարարությունները, արդյունքում ներկայացրել է ուսումնասիրված թեմաների շրջանակներում ինքնուրույն եզրահանգումներ ու	Ուսանողը կատարել է սեմինար և գործնական պարապմունքների համար նախատեսված հանձնարարությունները, արդյունքում ներկայացրել է ուսումնասիրված թեմաների շրջանակներում որոշ եզրահանգումներ: Գործնական որոշ հանձնարարություն	Ուսանողը մասնակցություն կատարել է սեմինար և գործնական պարապմունքների համար նախատեսված հանձնարարությունները, սակայն արդյունքների մասին չի ներկայացրել եզրահանգումներ: Գործնական որոշ հանձնարարությունների, անհատական և	Ուսանողը կատարել է սեմինար և գործնական պարապմունքների համար նախատեսված հանձնարարությունների շատ փոքր մասը, արդյունքների մասին չի ներկայացրել եզրահանգումներ: Այդ փոքր քանակով գործնական հանձնարարությունների, անհատական և խմբային գործնական աշխատանքների կատարման,

Առավելագույնը՝ 60 միավոր	առաջարկություններ: Գործնական հանձնարարությունների, անհատական և խմբային գործնական աշխատանքների կատարման, բանավեճերի, տեսաֆիլմերի քննարկման, դերային խաղերի ընթացքում դրսևորել է նախաձեռնողականություն, ստեղծագործականություն, ինքնուրույնություն, մտքերն ու կարծիքները եղել են ինքնատիպ:	ներքին, անհատական և խմբային գործնական աշխատանքների կատարման, բանավեճերի, տեսաֆիլմերի քննարկման, դերային խաղերի ընթացքում ավելի քիչ է դրսևորել նախաձեռնողականություն, ինքնուրույնություն:	խմբային գործնական աշխատանքների կատարման, բանավեճերի, տեսաֆիլմերի քննարկման, դերային խաղերի ընթացքում գրեթե չի դրսևորել նախաձեռնողականություն, ինքնուրույնություն ընդհանրապես չի դրսևորել:	բանավեճերի, տեսաֆիլմերի քննարկման, դերային խաղերի ընթացքում չի դրսևորել նախաձեռնողականություն, ինքնուրույնություն:

1. ԳՐԱՎՈՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐ ԵՎ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐ

Գրավոր աշխատանքը ենթադրում է ուսանողի կողմից միջանկյալ քննության ընթացքում հարցատոմսում ընդգրկված 3 հարցերին տրվող գրավոր պատասխաններ: Հարցերից երկուսը գնահատվում են յուրաքանչյուրը առավելագույնը 30%, իսկ մեկը՝ 40%: Տոմսում ընդգրկված երեք հարցերին ամբողջական և հստակ գրավոր պատասխանելու դեպքում ուսանողը գնահատվում է առավելագույնը 100 միավոր հետևյալ չափանիշներով՝**100%=30%+30%+40%**:

ԲԱՂԱԴՐԻՉ	ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐ			
1-ին եՎ 2-րդ ՀԱՐՑԵՐ:	Յուրաքանչյուրը 25-30 միավոր	Յուրաքանչյուրը 11-24 միավոր	Յուրաքանչյուրը 1-10 միավոր	Յուրաքանչյուրը 0 միավոր
Առավելագույնը՝ յուրաքանչյուրը 30 միավոր	Ուսանողը հարցին տվել է հստակ, ամբողջական, սպառիչ գրավոր պատասխան: Հարցի բովանդակության մասին բացի դասախոսության նյութերում ընդգրկված ծավալը ուսանողը ներկայացրել է լրացուցիչ, ինքնուրույն ձեռք բերված տեղեկատվություն: Տեղեկատվությունը մշակված է տարբեր աղբյուրներից, վերջին տարիներին տպագրված գրականությունից,	Ուսանողը հարցին թեև գրավոր պատասխանել է, բայց ոչ հստակ, ոչ ամբողջական: Հարցի բովանդակության մասին ներկայացրել է միայն դասախոսության նյութերում ընդգրկված ծավալը, լրացուցիչ, ինքնուրույն տեղեկատվություն ձեռք չի բերել: Ուսանողը գիտամասնագիտական առումով հիմնականում գրագետ է շարադրել	Ուսանողը հարցին պատասխանել է ոչ հստակ, չի կարողացել կառուցել գրավոր խոսքը: Հարցի բովանդակության մասին դասախոսության նյութերում ընդգրկված ծավալը ներկայացրել է մասնակիորեն, ոչ ամբողջական, լրացուցիչ, ինքնուրույն տեղեկատվություն ձեռք չի բերել: Ուսանողը գիտամասնագի	Ուսանողը ընդհանրապես չի կարողացել պատասխանել հարցին, ինչը վկայում է, որ նա չի տիրապետում, ծանոթ չէ դասախոսության նյութին:

	բովանդակում է տվյալ գիտության ոլորտում վերջին ձեռքբերումները: Ուսանողը գիտամասնագիտական առումով գրագետ է շարադրել պատասխանը, ինչը վկայում է, որ նա ամբողջությամբ տիրապետում է նյութին, կարողացել է հստակորեն մեկնաբանել հիմնական հասկացությունները, կատարել ինքնուրույն վերլուծություններ, եզրահանգումներ:	պատասխանը, ինչը վկայում է, որ նա մասնակի է տիրապետում նյութին, չի կարողացել հստակորեն մեկնաբանել հիմնական հասկացությունները, կատարել ինքնուրույն վերլուծություններ, եզրահանգումներ:	տական առումով գրագետ չի կարողացել շարադրել պատասխանը, գրավոր խոսքը տրամաբանական չէ: հաջորդականությամբ չունի, չի կարողացել մեկնաբանել հիմնական հասկացությունները և կատարել ինքնուրույն վերլուծություններ, եզրահանգումներ:	
3-րդ ՀԱՐՑ: Առավելագույնը՝ 40 միավոր	35-40 միավոր Ուսանողը հարցին տվել է հստակ, ամբողջական, սպառիչ գրավոր պատասխան: Հարցի բովանդակության մասին բացի դասախոսության նյութերում ընդգրկված ծավալը ուսանողը ներկայացրել է լրացուցիչ, ինքնուրույն ձեռք բերված տեղեկատվություն: Տեղեկատվությունը մշակված է տարբեր աղբյուրներից, վերջին տարիներին տպագրված գրականությունից, բովանդակում է տվյալ գիտության ոլորտում վերջին ձեռքբերումները: Ուսանողը գիտամասնագիտական առումով գրագետ է շարադրել պատասխանը, ինչը վկայում է, որ նա ամբողջությամբ տիրապետում է նյութին, կարողացել է հստակորեն մեկնաբանել հիմնական հասկացությունները, կատարել ինքնուրույն վերլուծություններ, եզրահանգումներ:	20-34 միավոր Ուսանողը հարցին թեև պատասխանել է, բայց ոչ հստակ, ոչ ամբողջական: Հարցի բովանդակության մասին ներկայացրել է միայն դասախոսության նյութերում ընդգրկված ծավալը, լրացուցիչ, ինքնուրույն տեղեկատվություն ձեռք չի բերել: Ուսանողը գիտամասնագիտական առումով հիմնականում գրագետ է շարադրել պատասխանը, ինչը վկայում է, որ նա մասնակի է տիրապետում նյութին, չի կարողացել հստակորեն մեկնաբանել հիմնական հասկացությունները, կատարել ինքնուրույն վերլուծություններ, եզրահանգումներ:	1-19 միավոր Ուսանողը հարցին պատասխանել է ոչ հստակ, չի կարողացել կառուցել խոսքը: Հարցի բովանդակության մասին դասախոսության նյութերում ընդգրկված ծավալը ներկայացրել է մասնակիորեն, ոչ ամբողջական, լրացուցիչ, ինքնուրույն տեղեկատվություն ձեռք չի բերել: Ուսանողը գիտամասնագիտական առումով գրագետ չի կարողացել շարադրել պատասխանը, գրավոր խոսքը տրամաբանական չէ: հաջորդականությամբ չունի, չի կարողացել մեկնաբանել հիմնական հասկացությունները և կատարել ինքնուրույն վերլուծություններ, եզրահանգումներ:	0 միավոր Ուսանողը ընդհանրապես չի կարողանում պատասխանել հարցին, չի տիրապետում, ծանոթ չէ դասախոսության նյութին: Բաղադրի չը կատարված չէ

2. ԿԻՍԱՄՅԱԿԱՅԻՆ ԱՄՓՈՓԻՉ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԲԱՂԱԴԻՐԻՉՆԵՐ ԵՎ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐ

Ամփոփիչ քննությունը ենթադրում է ուսանողի կողմից քննության ընթացքում հարցատոմսում ընդգրկված 3 հարցերին բանավոր պատասխաններ: Հարցերից երկուսը գնահատվում են յուրաքանչյուրը առավելագույնը 30%, իսկ մեկը՝ 40%: Տոմսում ընդգրկված երեք հարցերին ամբողջական և հստակ պատասխանելու դեպքում ուսանողը գնահատվում է առավելագույնը 100 միավոր հետևյալ չափանիշներով՝ $100\% = 30\% + 30\% + 40\%$:

ԲԱՂԱԴԻՐԻՉ	ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐ			
	Ցուրաքանչյուրը 25-30 միավոր	Ցուրաքանչյուրը 11-24 միավոր	Ցուրաքանչյուրը 1-10 միավոր	Ցուրաքանչյուրը 0 միավոր
1-ԻՆ ԵՎ 2-ՐԴ ՀԱՐՑԵՐ: Առավելագույնը՝ յուրաքանչյուրը 30 միավոր	Ուսանողը հարցին տալիս է հստակ, ամբողջական, սպառիչ պատասխան: Հարցի բովանդակության մասին բացի դասախոսության նյութերում ընդգրկված ծավալը ուսանողը ներկայացնում է լրացուցիչ, ինքնուրույն ձեռք բերված տեղեկատվություն : Տեղեկատվությունը մշակված է տարբեր աղբյուրներից, վերջին տարիներին տպագրված գրականությունից, բովանդակում է տվյալ գիտության ոլորտում վերջին ձեռքբերումները: Ուսանողը գիտամասնագիտական առումով գրագետ է շարադրում պատասխանը, ամբողջությամբ տիրապետում է նյութին, կարողանում է հստակորեն մեկնաբանել հիմնական հասկացությունները, կատարել	Ուսանողը հարցին թեև պատասխանում է, բայց ոչ հստակ, ոչ ամբողջական: Հարցի բովանդակության մասին ներկայացնում է միայն դասախոսության նյութերում ընդգրկված ծավալը, լրացուցիչ, ինքնուրույն տեղեկատվություն ձեռք չի բերել: Ուսանողը գիտամասնագիտական առումով հիմնականում գրագետ է շարադրում պատասխանը, մասնակի է տիրապետում նյութին, չի կարողանում հստակորեն մեկնաբանել հիմնական հասկացությունները, կատարել	Ուսանողը հարցին պատասխանում է դժվարությամբ, ոչ հստակ, չի կարողանում կառուցել խոսքը: Հարցի բովանդակության մասին դասախոսության նյութերում ընդգրկված ծավալը ներկայացնում է մասնակիորեն, ոչ ամբողջական, լրացուցիչ, ինքնուրույն տեղեկատվություն ձեռք չի բերել: Ուսանողը գիտամասնագիտական առումով գրագետ չի կարողանում շարադրել պատասխանը, խոսքը տրամաբանական հաջորդականություն չունի, չի կարողանում մեկնաբանել հիմնական հասկացությունները և կատարել	Ուսանողը ընդհանրապես չի կարողանում պատասխանել հարցին, չի տիրապետում, ծանոթ չէ դասախոսության նյութին:

	ինքնուրույն վերլուծություններ, եզրահանգումներ:			
3-րդ ՀԱՐՑ: Առավելագույնը՝ 40 միավոր	35-40 միավոր Ուսանողը հարցին տալիս է հստակ, ամբողջական, սպառնիչ պատասխան: Հարցի բովանդակության մասին բացի դասախոսության նյութերում ընդգրկված ծավալը ուսանողը ներկայացնում է լրացուցիչ, ինքնուրույն ձեռք բերված տեղեկատվություն : Տեղեկատվություն ը մշակված է տարբեր աղբյուրներից, վերջին տարիներին տպագրված գրականությունից, բովանդակում է տվյալ գիտության ոլորտում վերջին ձեռքբերումները: Ուսանողը գիտամասնագիտ ական առումով գրագետ է շարադրում պատասխանը, մասնակի է տիրապետում նյութին, չի կարողանում է հստակորեն մեկնաբանել հիմնական հասկացություննե րը, կատարել ինքնուրույն վերլուծություններ, եզրահանգումներ:	20-34 միավոր Ուսանողը հարցին թեև պատասխանում է, բայց ոչ հստակ, ոչ ամբողջական: Հարցի բովանդակության մասին ներկայացնում է միայն դասախոսության նյութերում ընդգրկված ծավալը, լրացուցիչ, ինքնուրույն տեղեկատվություն ձեռք չի բերել: Ուսանողը գիտամասնագիտ ական առումով հիմնականում գրագետ է շարադրում պատասխանը, մասնակի է տիրապետում նյութին, չի կարողանում է հստակորեն մեկնաբանել հիմնական հասկացություննե րը, կատարել ինքնուրույն վերլուծություններ, եզրահանգումներ:	1-19 միավոր Ուսանողը հարցին պատասխանում է դժվարությամբ, ոչ հստակ, չի կարողանում կառուցել խոսքը: Հարցի բովանդակության մասին դասախոսության նյութերում ընդգրկված ծավալը ներկայացնում է մասնակիորեն, ոչ ամբողջական, լրացուցիչ, ինքնուրույն տեղեկատվություն ձեռք չի բերել: Ուսանողը գիտամասնագիտ ական առումով գրագետ չի կարողանում շարադրել պատասխանը, խոսքը տրամաբանական հաջորդականությո ւն չունի, չի կարողանում մեկնաբանել հիմնական հասկացություննե րը և կատարել ինքնուրույն վերլուծություններ, եզրահանգումներ:	0 միավոր Ուսանողը ընդհանրապես չի կարողանում պատասխանել հարցին, չի տիրապետում, ծանոթ չէ դասախոսության նյութին: Բաղադրի չը կատարված չէ

РЕЗЮМЕ
МОДЕЛИ-ПРОЦЕДУРЫ КОМПОНЕНТОВ КОНТРОЛЯ И ОЦЕНКИ ЗНАНИЙ
СТУДЕНТОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ «СОЦИАЛЬНАЯ ПЕДАГОГИКА»
ТАДЕВОСЯН АКОП

В статье представлены механизмы проверки и оценивания знаний студентов АГПУ по выбранным компонентам. Представлены компоненты оценивания рефератов, портфолио, РР-представлений, практических упражнений, результирующих экзаменов, что, по нашему мнению, делает процесс оценивания знаний, умений и навыков студентов более объективным.

Ключевые слова: оценка, осмотр, измерение, компонент, объективность, социальная педагогика, типовые процедуры.

SUMMARY
MODELS-TREATMENTS OF COMPONENTS OF MONITORING AND
EVALUATION KNOWLEDGES OF STUDENTS ON A SPECIALTY "SOCIAL
PEDAGOGY"

TADEVOSYAN HAKOB

In the article are presented the mechanisms of verification and evaluation of students' knowledge ASPU on selected components, and the components of assessment essays, portfolios, PP-presentations, practical exercises, resulting exams that, in our opinion, makes the process of evaluation of knowledge and skills of students more objective.

Key words: evaluation, examination, measurement, component, objectivity, social pedagogy, model procedures.

29. ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМИРОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИДЕАЛА ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВУЗА

ТЕНИТИЛОВ СЕРГЕЙ

Ключевые слова: педагогические идеалы, развитие, саморазвитие, формирование, ассоциация, мотивация, образ.

Как показал анализ современных психолого-педагогических источников, понятие педагогического идеала стало активно использоваться в науке. При этом проблема педагогического идеала существует в виде темы практически во всех рабочих программах по педагогике и смежных с ней науках. Более того, данная тематика настолько популярно, что внесение понятия «педагогический идеал» в поисковую строку любого браузера вызывает не менее 2 млн. ссылок.

Тем не менее, как показал анализ, большинство ссылок базируются на 4-5 образовательных ресурсах, созданных педагогами-энтузиастами и студенческими сообществами для решения задач подготовки к занятиям. Очень часто встречаются вариации на тему работ П.Ф. Каптерева и статьи Н.Б. Баранниковой, посвященной его педагогическому наследию [1].

Анализ же других источников показал, что обобщая мысли авторов, педагогический идеал - это совокупность представлений о достойном подражания образцовом человеке, особенностях его личности, поведения и отношений с людьми [4].

Иначе говоря, данное понятие сужено в большинстве трактовок до образа предполагаемого результата педагогического процесса. Тем не менее, есть идеал обучения, идеал воспитания, идеал культурного взаимодействия, идеал личности учителя и т.п.

В психологической литературе чаще можно встретить анализ ассоциации (образа), которые являются системообразующими компонентами мотивов деятельности. Образы, ассоциации, а значит и идеалы формируются в определенном порядке. Стержневым процессом здесь является память. Как заметил советский психолог А. Н. Леонтьев в своей книге «Развитие памяти», человек, говоря: «Это мне напоминает...», тем самым признает, что в его уме существует ассоциация, которая поможет ему распутать клубок его мыслей. А если он говорит: «Я припоминаю»,

то усилием памяти он пробуждает мысль, вслед за которой хлынет поток ассоциаций. В первом случае мысль следует за произвольной ассоциацией, а во втором – поиск связи происходит сознательно [5].

Возникающие в нашем сознании спонтанные ассоциации самопроизвольно, вызывают в памяти события прошлых лет. Именно поэтому мы начинаем подражать любимым педагогам, пытаемся создать вокруг запомнившуюся обстановку, реализовать когда-то усвоенную модель педагогического взаимодействия.

Если же такого опыта не имеется, происходит его замещение психологическими образами, превратившимися в идеалы на основе полученной извне информации в виде художественных, медийных и фантазийных ассоциаций, поскольку они вполне могут иметь отношение к реальной действительности.

Процесс формирования педагогического идеала зависит так же от типа мыслительной деятельности, характерной для конкретной личности. Так при приверженности к логичности и установлению четких закономерностей ассоциация (образ, идеал) формируется быстрее и используется только лишь на основе того факта, что она целесообразна и привычна. У педагогов с высоким творческим потенциалом, где эмоциональный фон имеет большое значение, чаще наблюдается бесконечный поиск ассоциаций. Эта постоянная работа делает их ум чрезвычайно активным, направленным на открытие все новых и новых связей, каждая из которых, в свою очередь, содержит множество оригинальных ассоциативных рядов. Именно поэтому творческие натуры склонны к экспериментированию, ситуативному подходу к педагогическому взаимодействию.

Попытаемся проанализировать каким же образом указанные выше феномены работают и какова их природа. Наряду с общей подготовкой начинающего преподавателя к педагогической деятельности в вузе формируется и совершенствуется ряд профессионально-значимых качеств личности, которые отражают качественные характеристики будущего педагогического идеала.

Практика показала, что приспособление индивидуальности вновь назначенного преподавателя к условиям педагогической

деятельности, происходит в достаточной мере стихийно. Поэтому сформированный таким образом идеал зачастую не соответствует условиям педагогической деятельности, поскольку его формирование зависит не столько от планомерной работы в этом направлении, сколько от баланса внешних воздействий социальной среды позитивного и негативного характера, доминирующего настроения других неконтролируемых факторов. Данный процесс имеет следующую структуру:

1. Требования, предъявляемые к деятельности преподавателя основанные на положениях руководящих документов, научных представлениях о педагогической деятельности.

2. Цель, которая должны быть достигнута в результате формирования педагогического идеала преподавателя и задачи, решаемые соответствующими субъектами.

3. Принципы, методы и приемы формирования формирования педагогического идеала.

4. Результаты формирования педагогического идеала, выражающиеся в самоактуализации педагога, педагогической целесообразности его стиля деятельности и особенностях поведения.

Как показывают психолого-педагогические исследования, наиболее значимым фактором педагогической деятельности преподавателя вуза являются индивидуальные особенности его личности, центральное место в которых занимает мотивационно-ценностное ядро, функционирующее на основе ряда идеалов, значимое место среди которых занимают педагогические идеалы.

Возникает вопрос, каким образом педагогический идеал влияет на характеристики профессиональной деятельности преподавателя в условиях ее нормативной обусловленности требованиями руководящих документов [9]? Любая профессиональная деятельность, в то числе и педагогическая, имеет ряд значимых компонентов, обусловленных индивидуально-личностными характеристиками субъекта [2, С. 97]. Этот феномен во многих современных работах называется зоной неопределенности деятельности, представляющей собой

вариативность частных и промежуточных мотивов, целей, операций и движений в нормативно указанных границах [3, С. 162].

Получается, что данная зона неопределенности обусловлена не столько нормативными требованиями, сколько характеристиками мотивационно-ценностного ядра личности преподавателя. Эти характеристики обусловлены доминирующими мотивами педагогической деятельности, которые и формируются на основе личностных идеалов. Получается, что личностные идеалы преподавателя вуза, представляющие собой наиболее позитивно оцениваемые модели педагогической деятельности, детерминируют развитие и совершенствование системы доминирующих мотивов, которое обуславливает многие особенности поведения. В конечном счете, качественные характеристики данного социально-психологического образования определяются доминирующими потребностями, профессиональными и социальными установками и ценностными ориентациями педагога. Мотивы бывают первичными и вторичными. При этом видимым, демонстрируемым, открытым являются вторичный мотив, но он отражается не столько в личностном смысле деятельности, сколько в поведении. Смысл деятельности определяется первичным, скрытым от других мотивом, который основан на идеалах и установках. Именно скрытые мотивы и составляют основу мотивационно-ценностного ядра личности преподавателя.

Мотивационно-ценностное ядро определяет особенности индивидуального стиля деятельности преподавателя вуза, характеризующегося системой личностно-типичных способов социального мышления, способами решения социальных и коммуникативных задач, способами структурирования и анализа ситуаций социального и педагогического взаимодействия. Это означает, что педагогический идеал преподавателя вуза оказывает непосредственное влияние на эффективность педагогического процесса и качество подготовки специалистов.

Для более полного представления роли педагогических идеалов следует определить их место в структуре мотивационно-ценностного ядра личности преподавателя. Исходя из положений социальной

психологии, мотивационно-ценностное ядро личности состоит из ряда компонентов. Базовым компонентом являются потребности, которые расположены в определенной иерархии. Конкретный набор потребностей характерен для всех людей. Естественно характеристики, деятельности изначально зависят от них, но в то же время иерархия потребностей строго индивидуальна. Именно поэтому, как показывает практика, преподаватели по-разному воспринимаются обучаемыми. Та группа потребностей педагогической деятельности, которая превалирует у преподавателя, и определяет базовую оценку и характер восприятия его личности и труда.

Поскольку основным психологическим механизмом формирования содержательных свойств личности является подражание, обучение и воспитание формирует ряд ценностей. Эти ценности и являются основным регулятором иерархии потребностей преподавателя [8, С. 121]. Среди этих ценностей и обнаруживаются педагогические идеалы, сформированные в процессе обучения и воспитания преподавателя и регулирующие мотивационные и целевые показатели его педагогической деятельности.

Благодаря этому у преподавателя в ходе его профессионального развития формируется ряд индивидуальных установок, которые оказывают непосредственное влияние на педагогическое взаимодействие. Это предметная позиция, методическая позиция, личностная позиция, профессиональная позиция, профессиональная компетентность и индивидуальные черты деятельности (стиль). Эти образования и определяют особенности профессионального поведения.

Представляется, что для формирования адекватных существующим требованиям педагогических идеалов преподавателя вуза требуется решение следующих задач [7, С. 89]: обеспечение системности и целостности планирования процесса становления начинающих преподавателей и целенаправленность формирования у них базовых педагогических качеств; оптимизация количественных и качественных характеристик профессиональных операций, формирующих отношение к субъектам педагогической деятельности; обеспечение моральной удовлетворенности преподавателя своими

результатами труда; стимулирование активности педагога к профессиональному самосовершенствованию.

Эти задачи решаются в процессе становления начинающего преподавателя рядом субъектов. К ним относятся руководство, коллеги по работе, обучаемые, подразделения обеспечения учебного процесса и сам преподаватель.

Как показывает опыт, формирование педагогических идеалов у преподавателя происходит под влияние работы над такими личностными качествами, как направленность в общении, направленность в поведении, психологическая зрелость, эмоциональные качества, волевые качества.

Волевые качества педагогов наиболее рельефно проявляются в ходе выполнения ими индивидуальных задач комплексного характера. При этом требуется учет некоторых особенностей. Например, в процессе становления педагога требуется акцентировать его внимание на те аспекты, с которыми он не сталкивался ранее.

Следует отметить и дестабилизирующие факторы формирования педагогических идеалов. К ним относится несоответствие объема требований к деятельности преподавателя и отдачи за их выполнение. Современный педагог военного вуза перегружен различными функциями. Это приводит к тому, что многие виды работ выполняются небрежно и формально. Многие представители руководства ошибочно считают, что рабочее время преподавателя ограничивается лишь учебной работой. Тем не менее, требуется много времени и на методическую работу, которая оценивается зачастую формально, на научную деятельность, которая во многих вузах откровенно слаба. Вместо этого появляются различные дополнительные нагрузки, которые занимают большое количество времени преподавателя. При таких перегрузках преподаватели зачастую перестают обращать внимание на результаты своей деятельности.

Формирование педагогических идеалов преподавателя осуществляется посредством коммуникации между участниками данного процесса. При этом возникает множество коммуникативных барьеров.

Для преодоления коммуникативных барьеров целесообразно придерживаться следующих рекомендаций:

1. Во время взаимодействия с преподавателем необходимо находиться с ним в одном коммуникативном состоянии.
2. Учитывать, что обмен информацией, при котором она передается в форме, отвечающей психологическому состоянию канала восприятия адресата, почти всегда приводит к эффективной коммуникации.
3. Помнить, что в непривычных ситуациях максимальное внимание воспринимающего концентрируется на глаголах, описаниях действий.
4. Дефицит информации о ситуации углубляет ее субъективную оценку экстремальности, поэтому описание значимых, существенных характеристик ее состояния – важный компонент коммуникативного (информационного) воздействия руководителя.

В русле целостного подхода к исследованию педагогических явлений педагогические идеалы оказывают значимое влияние на саморазвитие личности преподавателя. Саморазвитие рассматривается как нелинейный, неоднородный процесс качественных преобразований, включающий накопление новых возможностей, появление новообразований, связанных с повышением уровня целостности, возрастанием способности продуктивно и адекватно осуществлять себя в более сложной системе отношений, и воспринимать действительность по-новому.

Получается, что саморазвитие является одним из основных развивающих факторов педагогического идеала преподавателя и обуславливает качество его педагогического труда. Современная парадигма образования требует таких профессионально важных качеств личности педагога, при которых творческая индивидуальность должна проявляться в способности к самоизменению. Поэтому все более значимой становится задача обеспечения профессионального саморазвития педагога как субъекта профессиональной деятельности, поведения и отношений, поскольку профессиональное саморазвитие преподавателя является неотъемлемым условием личностного развития обучаемых.

Особенности становления профессионального саморазвития преподавателя не всегда специально выделялись в научно-педагогической литературе. Несмотря на общность труда преподавателя вуза и школьного учителя, профессиональная деятельность вузовского педагога имеет ряд особенностей. Это предмет педагогического воздействия, особенности и предмет педагогического взаимодействия, профессиональная направленность педагогического взаимодействия.

Преподаватели вузов, реализуя себя, наполняют мир ценностей студента профессиональным и деятельностным содержанием и выступают как носители профессионального опыта. Взаимодействие педагога и студента строится на основе отраженной субъектности, в которой преподаватель выступает как источник преобразования жизненной ситуации в значимом для студента направлении, как деятельное начало, меняющее житейские взгляды на вещи, формирующее у него новые побуждения, ставящее перед ним новые цели. Следовательно, самоизменение преподавателя может рассматриваться как важное условие развития будущего специалиста.

Опираясь на представленные идеи и исследования, можно рассматриваем профессиональное саморазвитие преподавателя как системообразующую цель и одновременно критерий эффективности методической работы, непрерывный противоречивый процесс, обладающий динамической структурой с разными уровнями организации, условиями становления целостности, субъектности, что является основанием для построения новой логики методической работы в вузе.

Опираясь на идеи отечественных ученых, можно выделить основные сущностные социально-педагогические характеристики преподавателя вуза как саморазвивающегося субъекта профессиональной деятельности и поведения:

- направленность на непрерывное саморазвитие, преодоление своих нормативных пределов, перспективность в мышлении, профессиональном поведении, постоянный поиск, осмысление и утверждение смыслов профессиональной педагогической деятельности;

- высокая адаптивность к изменениям педагогической действительности, мобильность и успешность в использовании новых программ, технологий;
- адекватное решение профессиональных и личностных проблем, возможность осознанной коррекции профессиональной деятельности и поведения;
- открытость новому опыту, профессиональная активность, творческая индивидуальность, готовность к решению задач креативной педагогической деятельности, самостоятельность мышления и деятельности, отказ от стереотипов, штампов, свобода и оригинальность в использовании педагогических средств, форм, позиций во взаимодействии со студентами и коллегами;
- самокритичность, ответственность, целесообразность;
- перспективность в отношениях, постоянное повышение уровня взаимодействия, коммуникации с другими субъектами образовательного процесса.

Наиболее полное понимание профессионального саморазвития преподавателя раскрывают его функции, выделенные на основе сущностных характеристик: адаптации (адекватное приспособление к условиям профессиональной педагогической среды), компенсации (коррекция профессионального поведения и деятельности), оценочная (осмысление результатов педагогической деятельности, самокритичность), активности (открытость новому опыту, широта жизненных и профессиональных интересов), коммуникативная (общение, обмен информацией с субъектами образовательного процесса придает уверенность в себе, профессиональную современность), смыслообразующая (активный поиск новых смыслов профессиональной деятельности, своего отношения к истине, возможностей для самореализации). Если посмотреть на данные функции более внимательно, то можно увидеть, что все это в той или иной мере формирует содержательную сторону педагогических идеалов преподавателя. Реализацию данных функций в становлении профессионального саморазвития обеспечивают определенные компоненты: ценностно-смысловой (представлен наличием потребности в профессиональном саморазвитии, ценностных

ориентаций, смыслов и мотивов, осознанием своей роли и предназначения, самоопределением в разных педагогических ситуациях, осмысленностью профессиональной деятельности), содержательно-поисковый (характеризуется проявлением самостоятельности в достижении цели, открытостью новому, продуктивностью поиска благодаря способности к самовыражению, самообразованию, самовоспитанию), результативно-оценочный (проявляется в способности к самооценке профессионального поведения и деятельности, обеспечивает уверенность, самостоятельность, автономность).

Представляется, что данные компоненты могут быть основой для выделения критериев и показателей для оценки эффективности процесса профессионального саморазвития преподавателя и содержания его педагогических идеалов. Кроме того, на этих основаниях можно выстроить теоретическую модель профессионального развития преподавателя вуза. Полученная теоретическая модель позволяет перейти к разработке динамической уровневой модели профессионального саморазвития преподавателя [6, С. 46-49]. Выделение уровней процесса профессионального саморазвития является объективным основанием для периодизации в педагогической деятельности, в отборе средств и форм методической работы. В качестве оснований для выделения уровней может быть выбрана процедура, построенная на идее уровней становления целостностей, разработанную В. С. Ильиным, и теоретические выводы о построении динамической модели Н. М. Борытко. Выделяется пять уровней динамической модели.

Реактивный уровень характеризуется действительным вхождением (или невхождением) в позицию "быть преподавателем" в процессе повседневной практической деятельности преподавателя вуза. На этом уровне педагог пока еще - конформист, что проявляется в неуверенности, неустойчивости профессионального поведения. Стремление к самореализации, осуществлению замыслов, присущее начинающим специалистам, сочетается с недостаточной осознанностью внутренней мотивации, неясностью целей. Активность направлена на поиск средств достижения ближних целей и удовлетворения ситуативных потребностей. В новых обстоятельствах преподаватель проявляет

повышенную тревожность, мнительность, избегает ответственности. Это, как правило, обусловлено неадекватной (заниженной или завышенной) самооценкой, смутным, нецелостным образом своего профессионального Я.

Профессиональное саморазвитие на этом уровне происходит только в благоприятных условиях, при активности извне.

Репродуктивный уровень отличается появлением осознанной мотивации к профессиональному саморазвитию. Основной мотив – личное материальное благополучие. Цели и смыслы еще смутно очерчены, так же, как и средства их достижения. На этом уровне преподаватель уже может принимать самостоятельные решения, его активность становится более целенаправленной (воспроизведение ранее услышанного или увиденного, подражание более опытным коллегам), а оценочная деятельность направлена, в основном, на обнаружение достоинств и недостатков в работе коллег. Все еще характерна неуверенность, боязнь ошибиться, поэтому преподаватель предпочитает действовать по заранее определенной схеме. На первый взгляд, деятельность выглядит более шаблонной, чем на первом уровне, в ней трудно увидеть его индивидуальность. На самом деле, это отказ от привычек дилетантской разбросанности, сформированная способность в удобной ситуации использовать имеющиеся средства, благоприятные для становления профессионального саморазвития. На репродуктивном уровне делаются самостоятельно попытки осуществить поиск условий, благоприятных для профессионального саморазвития, однако при этом не прилагается длительных усилий, то есть, он все еще сохраняется зависимость от внешних условий. При отсутствии таких условий педагог возвращается к реактивному уровню профессионального саморазвития, теряет со временем смысл профессиональной деятельности.

Уровень индивидуализации наступает, когда компоненты профессионального саморазвития сформированы и находятся в определенном соподчинении. Появляется внутренняя потребность в самовыражении, смыслопоисковой деятельности, ориентированной на признанные в ближайшем профессиональном окружении ценности и

нормы, целенаправленная активность, сосредоточение на воспроизведении образцов профессионального поведения с элементами критичности, адекватная самооценка в стандартных ситуациях, обоснование суждений о достоинствах и недостатках профессиональной деятельности, как собственной, так и других педагогов. Преподаватель на уровне индивидуализации, в целом, положительно оценивает возможность работать в нестандартных условиях, но в ситуациях неопределенности предпочитает знакомые способы деятельности, может заметить отступление от намеченной цели, исправить обнаруженные недостатки, проявить элементы творчества, гибкость в неоднозначных ситуациях, отвечает за свои действия в любых обстоятельствах. Он целенаправленно отыскивает возможности для проявления субъектности как условия профессионального саморазвития. Лишь в условиях агрессивности внешних воздействий по отношению к профессиональному саморазвитию преподавателя возможен регресс, снижение уровня ответственности.

Уровень устойчивости процесса профессионального саморазвития отличается сформированностью всех его компонентов, стабилизацией структуры, преобладанием устойчивой внутренней потребности в профессиональном саморазвитии, осознаваемого внутреннего напряжения в ситуациях поиска нового смысла. У преподавателей этого уровня закрепляется особая группа ценностей и идеалов, появляется устойчивая удовлетворенность своим трудом. Отличительной особенностью этого уровня является сформированная способность транслировать приобретенные смыслы, знания, умения своим коллегам и руководству.

На уровне устойчивости профессионального саморазвития преподаватель уже нашел себя в профессии, имеет солидный багаж профессионального опыта и знаний, проявляет черты своего неповторимого индивидуального стиля, независимость, уверенность в самом себе, своих решениях, автономность, позитивный образ Я. Этого уровня важно достичь каждому, поскольку это уже преподаватель, имеющий адекватную самооценку и позитивный образ Я. На этом уровне он самостоятельно создает условия для своего профессионального

саморазвития, иногда в противовес сложившейся системе методической работы, если она не обеспечивает условия для саморазвития.

Уровень интеграции отличается гармоничной представленностью всех компонентов профессионального саморазвития при ведущей роли ценностно-смыслового. Мотивы саморазвития осознаны, приняты и при этом не являются самоцелью. Отличительной особенностью этого уровня саморазвития является осознаваемая потребность в зависимости нового качества (от "значимых Других"), которую можно определить как взаимозависимость, способность обмениваться, взаимообогащаться приобретенными смыслами, знаниями, умениями со своими воспитанниками, коллегами, родителями воспитанников. Это уровень отказа от наставников, а иногда - принятия роли "главного среди равных"; переход от самостоятельного индивидуального поиска средств в достижении целей к коллективному; от адекватной самооценки к обоснованной взаимооценке. Педагогам этого уровня свойственна культура профессионального общения (может эффективно работать как индивидуально, так и в группе), возрастание ответственности при увеличении трудностей, индивидуальный, только этому преподавателю присущий способ общения с окружающими; уверенность, чувство собственного достоинства, перспективность деятельности (ориентируется на "зону ближайшего развития", отдает предпочтение индивидуальным образовательным траекториям). Именно, на этом уровне происходит утверждение и интеграция педагогических идеалов.

На уровне интеграции используются любые ситуации (даже негативные) для собственного развития, то есть можно говорить о гармонизации отношений с профессиональной средой. Выход на этот уровень профессионального саморазвития происходит в единичных случаях и определяется, в большей степени, индивидуальностью.

Выделив рассмотренные выше уровни, появляется возможность для получения гипотетической шкалы измерения профессионального саморазвития преподавателя вуза, которая может служить основой для оценки эффективности (неэффективности) методической работы вуза, а также позволяет более результативно определять педагогические цели

и оказывать дифференцированную методическую поддержку профессионального саморазвития преподавателя.

Таким образом, для формирования педагогических идеалов у преподавателей вузов необходимо создание благоприятных педагогических и психологических условий, обеспечивающих полноценное проявления индивидуальности с целью последующей работы по формированию мотивационной составляющей профессиональной деятельности педагога.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Баранникова Н.Б. Общечеловеческое и национальное в педагогической теории П.Ф. Каптерева. URL: http://www.jeducation.ru/6_2004/88.html.
2. Ломов Б.Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. – М., 1991.
3. Мерлин В.С. Очерки интегрального развития индивидуальности. М., 1986.
4. Понятие педагогического идеала. URL: http://studopedia.ru/4_145292_ponyatie-pedagogicheskogo-ideala.html.
5. Психология человека. URL: <http://psibook.com/memory/14/26.html>.
6. Рыбакова Н.А. Сущность самоактуализации педагога с позиций гуманистического подхода // Человек и культура. 2015. № 2. С. 42-51.
7. Слуцкий В.И. Элементарная педагогика, или как управлять поведением человека: Кн. для учителя. – М., 1992.
8. Страницы современной педагогики: диалог теории и практики /Под общей редакцией доктора пед. наук, проф. С.М. Годника. – Воронеж, 1998.
9. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» (273-ФЗ).

SUMMARY
CHARACTERISTIC OF FORMATION OF THE PEDAGOGICAL IDEAL OF THE
TEACHER

TENITLOV SERGEY

The article presents characteristics of formation of the pedagogical ideal. It is based on the idea of ideal as the Association (the image), the psychological mechanism of formation. Analyzed from a pedagogical point of view, the process of self-development teacher.

Keywords: *pedagogical ideals, development, self-development, formation, Association, motivation, image.*

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
ԲՈՒՀՈՒՄ ԴԱՍԱՎԱՆԴՈՂԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻԴԵԱԼԻ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ՏԵՆԻՏԻԼՈՎ ՍԵՐԳԵՅ

Հոդվածում ներկայացված բնութագրերի ձևավորման մանկավարժական իդեալական. Այն հիմնված է այն գաղափարի վրա իդեալական Ասոցիացիայի (պատկերով), հոգեբանական մեխանիզմի ձևավորման: Վերլուծվում է մանկավարժական տեսանկյունից, գործընթացի ինքնազարգացման ուսուցիչ:

Բանալի բառեր՝ *մանկավարժական իդեալներ, զարգացում, ինքնազարգացում, ձևավորում, ասոցիացիա, մոտիվացիա, պատկեր:*

**30. ՊԱՏՄԱԲԱՆ-ՈՒՍՈՒՑԶԻ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԱՊԱՀՈՎՈՂ ՄԵԹՈԴՆԵՐՆ ՈՒ ԴՐԱՆՑ ԿԻՐԱՌՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

ԵՓՐԻԿՅԱՆ ԱՐՄԻՆԵ

Քանալի բառեր՝ պատմություն, դասավանդել, մեթոդ, պատմա-բան-ուսուցիչ, տեխնոլոգիա, կրթություն, փոխներգործուն դաս:

Վերջին տասնամյակում ՀՀ հանրակրթության բնագավառում իրականացված բարեփոխումները անհրաժեշտություն առաջացրեցին արմատապես վերանայել նաև հանրակրթական դպրոցում պատմության դասավանդման նպատակներն ու խնդիրները: Պատմական կրթության բովանդակության արմատական փոփոխությանը զուգընթաց կարևորվել է պատմության դասավանդման մեթոդական համակարգի արդիականացումն, ուսուցման գործընթացի կազմակերպման, արդյունքների վերահսկման, ստուգման և գնահատման նոր չափորոշիչների ու ձևերի մշակումը:

Պատմության առարկայի դասավանդման արդյունավետությանը խոչընդոտող պատճառներն են.

- ուշադրություն չի հատկացվում պատմագիտական համակարգերը մեկնաբանող, պատմական երևույթների, օրենքների և օրինաչափությունների պատճառահետևանքային կապերին, դրանք վերծանող ելակետային դրույթների ուսուցողական գործառույթներին,
- գործնականում չեն ստուգվում դիդակտիկական ելակետային դրույթների պիտանելիությունն ու արդյունքների հուսալիությունը պատմության որոշակի թեմաների ուսուցման գործընթացում,
- ուսուցման գործընթացում բավարար չափով չեն ապահովված միջառարկայական և ներառարկայական կապերը,
- հիմնավորված չեն այս կամ այն թեմայի դասավանդման ընթացքում կիրառվող դիդակտիկական սկզբունքների աշխարհայացքային և դաստիարակչական նշանակությունը:

Սույն հոդվածում հարկ ենք համարել դիտարկել, մասնավորապես պատմության արդյունավետ դասավանդման համար, մեր կարծիքով

առավել նպաստավոր հետևյալ՝ նկարագրող-պատմողական, պատմական հաջորդականությամբ կատարվող, շարժընթացային, գաղափարաբանական, պատմագենետիկ, պատմադասակարգման, պատմական և հետադարձ կապի մեթոդները:

Նկարագրող-պատմողական մեթոդը պատմաբան-ուսուցչի կողմից կիրառվում է աշխատանքի սկզբնական փուլում և ենթադրում է առարկաների, երևույթների և օբյեկտիվ իրական գործընթացների շարադրական նկարագրություն: Այս առումով Ն. Սմոլենսկին տվյալ մեթոդը դիտարկում է իբրև պատմական իրականության պատկերման համար անհրաժեշտ տեխնոլոգիայի բաղադրիչ, որպես ցանկացած իրադարձության կամ գործընթացի պատմական հետազոտման սկզբնական փուլ, որպես երևույթների էության ընկալման նախադրյալ¹: Իսկ ահա Ն.Կոնդակովսկու կարծիքով նկարագրող-պատմողական մեթոդը հետազոտական աշխատանքի միայն սկիզբն է²:

Կիսելով նշված հեղինակների կարծիքը, հավելենք որ, եթե սահմանափակվել միայն նկարագրությամբ, ապա արդյունքում կհանգենք լոկ իրադարձությունների արձանագրմանը: Հայտնի իրողություն է, որ պատմությունը տուժում է փաստելով միայն շոշափելի և գերակա իրադարձությունները, որոնք հնարավոր է գրանցել տեղայնքի, թվականների, անունների միջոցով: Եվ քանի որ, որևէ պատմական իրադարձություն չի կարող սահմանափակվել որոշակի ժամանակային շրջանակներով, պատմաբան-ուսուցիչը պետք է դիտարկի առկա փաստերը՝ նախագծելով դրանց կանխատեսելի և անկանխատեսելի զարգացումներն ու հետևանքները: Նկարագրող-պատմողական մեթոդը պատմաբանի մտածողության ելակետային ընթացակարգն է: Այլ արդյունքների հետագա մշակման ընթացքում այն զուգակցվում է վերլուծության և համադրման հետ, քանի որ միայն այս պարագայում հնարավորություն է ընձեռնվում կատարել առաջին ընդհանրացումները: Պատմական հաջորդականությամբ կիրառվող մեթոդը ենթադրում է փաստերի ամբողջական հետազոտում՝ դրանց պատմական ժամանակային և տարաբնույթ զարգացումներին զուգընթաց: Գիտական աշխատանք կատարելիս, հետազոտողների

¹Смолинский Н.И., Теория и методология истории, с. 223.

²Кондаков Н. И., Логический словарь-справочник, с. 595.

համար նպատակահարմար է և բավականին մատչելի պատմական հաջորդականությամբ կատարվող աղյուսակի կազմումը: Նրանք կարող են գրանցել դրանցում ոչ միայն պատմության այլ նաև հարակից գիտությունների տեսանկյունից կարևորվող տարբեր փաստեր, ստեղծելով միջառարկայական և ներառարկայական կապեր:

Նշենք նաև, որ պատմական հաջորդականությամբ կազմված աղյուսակների կիրառումն արդյունավետ է դարձնում պատմաբանուսուցչի աշխատանքը դասագործընթացում, քանզի կուտակված տեղեկատվությունը քննարկելիս այն դասակարգելու և տեղաբաշխելու անհրաժեշտություն է առաջանում, հետագայում ավելի նպատակային գործածելու համար: Պատմական հաջորդականությամբ կազմված աղյուսակի կիրառումը, պատմական հասկացությունների, իրադարձությունների, փաստերի և երևույթների համեմատման, համադրման ու համակարգման արդյունավետ մեթոդ է: Այն հատկապես օգտակար է, երբ համեմատվում են երեք կամ ավելի հասկացություններ, իրադարձություններ, փաստեր և երևույթներ: Աղյուսակը կազմվում է համեմատվող հասկացություններից, իրադարձություններից, փաստերից և երևույթներից՝ յուրաքանչյուրին մեկ տող, իսկ դրանց համեմատման հատկանիշներին մեկական սյունակ տրամադրելու միջոցով: Սյունակների քանակը պայմանավորված է այն հանգամանքով, թե դրանք ինչ խորությամբ և ծավալով են համեմատվում:

Շարժընթացային մեթոդը պատմական իրականության առարկաների և երևույթների՝ նրանց առաջացման, զարգացման և փոփոխման հետազոտման մեթոդ է: Շարժընթացային մեթոդը տարբերվում է նկարագրող-պատմողական մեթոդից նրանով, որ այն ոչ միայն նկարագրում, այլ նաև կիրառում է նկարագրման արդյունքներն առարկաների հետագա զարգացման ընթացքում: Այս մեթոդի ճիշգրիտ կիրառումը հնարավոր է հետազոտման միայն նկարագրող-պատմողական, վերլուծական և այլ մեթոդների համադրությամբ:

Գաղափարաբանական մեթոդը, պատմական գիտությունների ծիրում դիտարկվող մշակութաբանական տեսությունների վերլուծման մեթոդ է, որի էությունը գիտության կողմից արժեքների համադրության հիման վրա ձևավորված պատմական փաստերի անհատական

առանձնահատկությունների նկարագրություն է: Հավելենք, որ այն իմացության մեթոդ է, որի նպատակն է իրենց առանձնահատկությամբ շեշտադրվող եզակի իրադարձությունների բացահայտումը, որն էլ իր հերթին կրում է գաղափարային ու դաստիարակչական բնույթ: Պատմության դասագործընթացում գաղափարաբանական մեթոդի կիրառումն առավել արդյունավետ է դաստիարակության մեթոդների զուգորդմամբ, հատկապես երբ ուսումնադաստիարակչական գործընթացի արդյունավետությունը մեծապես կախված է հասարակական, պատմական փորձի և դրա բնույթի համապատասխանությունից:

Այս մեթոդի կիրառմամբ, անհատական իրադարձությունների շարքից առանձնացվում են առավել էականները, ուստի և գաղափարաբանական մեթոդի կողմնակիցները պնդում են, որ արժեքների մասին պատկերացումներն օգնում են տարբերակել մշակութային նշանակալից երևույթները սովորականներից: Այդ առումով Մ. Ֆ. Ռումյանցևան գրում է. «Գաղափարաբանական մոտեցումը, պահպանելով պատմական իմացության հասարակագիտական բնույթը, չի ձևավորում պատմահամեմատական հետազոտման մեթոդ, քանի որ խոսքը վերաբերում է անհատական մշակութային նշանակալից երևույթներին»¹: Պատմաբան-հետազոտողն անհրաժեշտ է համարում հաշվի առնել նաև տվյալ փաստի նշանակությունը, թե որքանով է այն ազդեցիկ և որքան երկարատև են հետևանքները պատմական զարգացումների ծիրում: Հետազոտողը պարզաբանում է, թե ունի արդյոք օբյեկտի անհատականությունը որևէ նշանակություն այն արժեքների համար, որոնց նա դասվում է, և եթե ունի, ապա ինչի շնորհիվ: Արժևորումը, իր հերթին, հնարավորություն է տալիս տարբերել կարևոր (իմաստալի) և առաջնային առարկան (օբյեկտը)՝ առանձնացնելով էականը ոչ էականից:

Այսպես՝ տասնամյակներ շարունակ բանավեճ է գնում Ռուսաստանի պատմության մեջ Ի. Վ. Ստալինի դերի մասին: Նրա կառավարման ժամանակաշրջանում պատմաբանները առանձնացնում են մի շարք փաստեր, որոնք մեծ ազդեցություն են ունեցել (դրական և բացասական) պետության և հասարակության զարգացման վրա: Դրանց

¹Румянцева М. Ф., Теория истории, с. 199.

ցանկը շատ բազմազան է՝ երկրի ինդուստրացում, ահաբեկչություն սեփական ժողովրդի դեմ, քաղաքացիական պատերազմի և օտարերկրյա ռազմական ներխուժման տարիներին Ռուսաստանից բռնազավթած տարածքների վերադարձ և այլն: Այս կարևորագույն իրադարձություններից որո՞նք են իրենց անհատականությամբ և նշանակությամբ առանձնահատուկ, արդյոք կարելի է դրանք վերագրել պատմության արժեքներին: Այս հարցերի պատասխանների որոնման խնդրում պահանջվում է ոչ թե ուղակի սուբյեկտիվ գնահատական, այլ նրանցից յուրաքանչյուրի մանրակրկիտ վերլուծություն՝ հաշվի առնելով դրանց բոլոր դրական և բացասական կողմերը:

Պատմագետետիկ մեթոդը ենթադրում է առարկայի ստեղծման, կայացման, վերլուծման հենքով, երևույթի և առարկայի, ստորինից դեպի զարգացման բարձր աստիճանների անցման ուսումնասիրումը, ուստի կարելի է այն դիտարկել իբրև գիտական իմացության մեթոդ, որն հետազոտում է զարգացող երևույթների առաջացումը, ծագումը և կայացումը: Մեթոդի հիմքում ընկած է գենետիկական ապացույցը: Դա այնպիսի հիմնավորում է, որում դատողությունների (փաստերի, իրադարձությունների, երևույթների) ապացուցման նպատակով ուսումնասիրվում է դրանց գենեզիսը, ինչպես նաև այն պայմանները, որոնց առկայությամբ այդ դատողությունները հասնելով մեզ, չեն կորցրել իրենց արդիականությունը: Գ. Գ. Շպետի դիտարկմամբ գենետիկ մեթոդին հետևելու դեպքում պատմությունը ենթարկվում է որոշակի նախադրյալների, որոնք կարող են գտնել իրենց արդարացումը միայն գիտական խնդիրների տրամաբանական վերլուծության մեջ: Փիլիսոփան կարծում էր, որ ճիշտ կլիներ անվանել գենետիկ պատմությունը բացատրական, մասնավորապես նշելով, որ պատմությունը գենետիկ անվանելը բացարձակ կանխակալ է և հուշում է կենսաբանական կամ օրգանական համանմանություններ, ինչը ինքնին ոչ միայն կասկածելի է, այլև կարող է ճնշել հետագա վերլուծության ազատությունը և անկողմնակալությունը¹:

¹Шпет Г. Г., Русская историософия: антология, с. 281.

Պատմադասակարգման մեթոդի հիմքում ընկած է օբյեկտների համակարգերի բաժանումն անդամների և խմբավորումը համընդանրացված մոդելի կամ տիպի միջոցով: Դասակարգման նպատակն է օբյեկտների (առարկաների) կամ երևույթների՝ դրանց բնորոշ էական հատկանիշների հիման վրա, համակցված բաժանումը որոշակի դասերի: Պատմական գիտելիքը, փաստը կարելի է դասակարգել որպես եզակի, հատուկ, ընդհանուր և համընդհանուր: Պատմադասակարգման մեթոդը նախատեսված է բոլոր այդ հարաչափությունների բացահայտման և համակարգման համար: Փաստերի համակարգման հարցում պատմաբանները առանձնացնում են գոյություն ունեցող կապերի երկու տեսակ՝ գենետիկ և կառուցվածքային-գործառութային: Այստեղից էլ ենթադրվում է դրանց նկարագրման ձևը: Գենետիկ նկարագրումը խմբավորում է փաստերը, որոնք արտացոլում են իրադարձությունների բնականոն զարգացումը: Այստեղ իրադարձությունները տրամաբանորեն հաջորդում են միմյանց փոխկապվածության և ժամանակագրական հաջորդականությամբ: Նկարագրության կառուցվածքագործառութային տեսակը հաշվի է առնում փաստերի բոլոր հատկանիշների ամբողջությունը, դրանց զարգացման և գոյատևման նույն մակարդակում: Ժամանակագրությունը տվյալ դեպքում կատարում է ենթակայական դեր: Պատմադասակարգման մեթոդի շրջանակներում կիրառվում են դեդուկցիայի և ինդուկցիայի մեթոդները:

Պատմական մեթոդն իրենից ներկայացնում է երևույթների վերարտադրում և իրադարձության զարգացման գործընթացի հետազոտում, դրանց ժամանակագրական զարգացման մեջ, իրենց բնորոշ բոլոր հատկանիշներով ու առանձնահատկություններով: Մեթոդի հիմքը պատմականության սկզբունքն է: Պատմական մեթոդի բնորոշ հատկանիշն է ժամանակագրական հաջորդականությանը համընթաց իրադարձությունների զարգացման հետևումը: Սակայն մեթոդում կիրառվող ժամանակագրականության առկայությունը հավասարազոր չէ: Փաստերի և իրադարձությունների հետազոտության փաստաբանման մակարդակում ժամանակագրությունը շատ կարևոր է, քանի որ հետևելով դրան, կարելի է դիտարկել հետազոտվող իրադարձության ծագման, ընթացքի և ելակետային վիճակի պատկերը:

Հետադարձ կապի մեթոդը, հայացք է դեպի անցյալ, այն նպաստում է ուսումնառողների տրամաբանական և վերլուծական մտածողության զարգացմանը, այժմեականությունից դեպի անցյալ տեղափոխվելու կարողության ձևավորմանը: Դա թույլ է տալիս դիտարկել ուսումնասիրվող երևույթներն ու գործընթացները հեռանկարում, այսինքն հաշվի առնելով նրանց նախկին և հետագա վիճակը: Այս մեթոդը կարող է կիրառվել ապագայի մասնակի նախնամացության ձևերի ընտրության և մշակման համար: Անցյալի ընկալման հարցում կարևոր է չհենվել այն նույն չափորոշիչներին, որոնցով դիտարկվում է իրականությունը, քանի որ դրանք հաճախ տարբերվում են ժամանակակիցներից: Այստեղ անհրաժեշտ է պահպանել համապատասխանությունը: Դրական արդյունք չեն կարող տալ նաև փաստերի և իրադարձությունների արդիականացման փորձը:

Այսպես՝ տարվելով 1917-1922 թթ. Քաղաքացիական պատերազմի փորձով, 1941-1945 թթ. Մեծ հայրենականի սկզբում առանձին զորահրամանատարներ փորձում էին ճակատամարտերում տանկերի դեմ օգտագործել հեծելազոր: Այլ բան է, երբ օգտագործվեց 1812 թ. Հայրենական և 1917-1922 թթ. Քաղաքացիական պատերազմի տարիների պարտիզանական շարժման փորձը, որն էլ մեծ օգուտ բերեց 1941-1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին թշնամու թիկունքում կազմակերպած խորհրդային պարտիզանների պայքարի կազմակերպման գործում:

Թվարկված բոլոր մեթոդները կրում են փոխներգործուն բնույթ: Դասավանդման փոխներգործուն մեթոդ ասելով հասկանում ենք «համագործուն դաս կամ միջգործունեություն»: Փոխներգործուն դասի օրինակ կարող է լինել նշված մեթոդների կիրառմամբ դասարանական ակտիվ քննարկումը, բանավեճը, խաղը: Պատմության նմանօրինակ դասերն ուսումնառողների մոտ ստեղծում են ուսումնառության նկատմամբ դրական դիրքորոշում, մոտիվացիա: Պատմական թեմաներով կազմակերպվող բազմաթիվ համագործուն ուսումնական խաղերը նպաստում են ուսումնառողների պատմական բառապաշարի ընդլայնմանը, զարգացմանն ու նորացմանը: Բանավեճային դասերը թույլ են տալիս սովորողներին ձերբազատվել բարդույթներից, փորձել պատմա-

կանորեն գրագետ ձևակերպել միտքը, արտահայտել սեճական կարծիքը, տեսակետը: Նման դասերի ընթացքում պատմության ուսուցիչը հանդես է գալիս որպես ուղղորդող:

Ուսուցման նշված փոխներգործուն մեթոդները նպաստում են ժամանակի տնտեսմանը, դասավանդողի և սովորողի ստեղծագործական ներուժի բացահայտմանը, ուսուցիչ-ուսումնառող սերտ համագործակցությանը: Այս պարագայում պատմության ուսուցիչը հիմնականում հանդես է գալիս իբրև կրթական գործընթացի կազմակերպիչ, իսկ սովորողը պետք է լինի այդ գործընթացի կենտրոնում, շահագրգռված լինի գործընթացով և ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերի: Պատմության դասը պետք է այնպես կառուցվի, որ հնարավոր լինի ներգրավվել դասարանի բոլոր սովորողներին՝ յուրաքանչյուրին ըստ հնարավորությունների և իմացական մակարդակի զարգացվածության աստիճանի: Նման դասերը շատ հարմար և կիրառելի են դառնում այսպես կոչված «խառը դասարաններում», որտեղ ուսումնառողների պատմության առարկայի իմացությունը տարբեր մակարդակների է: Առավել հատկանշական է այն հանգամանքը, որ պատմության փոխներգործուն դասը կարելի է իրականացնել նաև առանց որևէ տեխնիկական միջոց կիրառելու: Սակայն այս դեպքում, դասավանդողից և ուսումնառողներից ավելի շատ ժամանակ ու ջանք է պահանջվում: Իսկ ահա S<S-ների կիրառմամբ իրացված պատմության փոխներգործուն դասը ենթադրում է դասաժամի առավել օպտիմալ օգտագործում, քանի որ մեկ անգամ հիմնարար մշակված էլեկտրոնային դասանյութը որոշակի խմբագրումներով հնարավոր է կիրառել այլ անգամներ ևս: Նման դասանյութեր և դասեր կարելի է պատրաստել համակազգային տարբեր ծրագրերով: Օրինակ՝ Word, Power Point, Hot Potatoes և այլն¹:

Այսպիսով, կարողենք եզրակացնել, որ ներկայացված ու վերլուծված մեթոդների կիրառմամբ հնարավորություն է ընձեռնվում ոչ միայն ակտիվացնելու ուսումնառողին, հաղորդելով նրան դասագործընթացի լիիրավ սուբյեկտի կարգավիճակ, այլ նաև ձևավորել պատմական մտածողություն, ճանաչողական ու տրամաբանական այնպիսի կարողություններ ու հմտություններ, որոնք հնարավորություն կտան

¹<http://dpir.mskh.am/hy/node/327>

հասկանալ, թե ինչպես են փոխվում մարդն ու հասարակությունը տարածության և ժամանակի մեջ:

SUMMARY

METHODS OF MAINTENANCE AND APPLICATION FEATURES FOR THE EFFECTIVENESS OF THE HISTORIAN TEACHERS IN PROFESSIONAL ACTIVITIES

YEPRIKYAN ARMINE

Parallely to the radical change in the context of historical education it is necessary to clarify and make various the teaching technology, for the checking results in the organization and teaching of the educational process. For the teacher of history in the present-day period it becomes urgent the wide application and creation of new methodological system of coordination methods, which will be useful in the formulation of historical knowledge and their effective obtainance.

Keywords: *history, teaching, method, historian, technology, education, interactive lesson.*

РЕЗЮМЕ

МЕТОДЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ И ИХ ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСТОРИКА ПЕДАГОГА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

ЕПРИКЯН АРМИНЕ

Параллельно процесс у коренного изменения содержания исторического образования возникла необходимость сделать более многообразными и четкими технологию преподавания истории, формы проверки результатов и организации процесса обучения. На современном этапе для учителя-историка актуальным становится применение метода взаимодействия и создание новой системы методов, которые будут способствовать формированию и результативности.

Ключевые слова: *история, учение, метод, историк, технологии, образование, интерактивный урок.*

ՖԱԿՈՒԼՏԵՏԻ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐՆԵՐԸ

ՀԱՄՈ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ - 110 ՀԱՅ ՄԵԾԱՆՈՒՆ ՊԱՏՄԱԲԱՆԸ ԵՎ ՆՎԻՐՅԱԼ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԸ

Համո (Հմայակ) Ավետիսի Հարությունյանը (12.03.1906-28.10.1981) այն եզակի մարդկանցից էր, որոնք ծնվել են մանկավարժ լինելու համար: Մանկավարժ առաջին հերթին ասել է անձնվիրություն, անձնազոհություն, նվիրում՝ առանց հատուցման ակնկալության:

Հայաստանի Հանրապետության դպրոցների շատ ու շատ ուսուցիչներ, մեր համալսարանի և հանրապետության այլ բուհերի բազում դասախոսներ և գիտնականներ սիրով ու երախտագիտությամբ են հիշում Համո Հարությունյանին՝ այդ ջերմ, շիտակ, մարդկային, բացառիկ համեստությամբ օժտված մարդուն, որն իր բազմահազար սաների համար եղավ իսկական հայր, խորհրդատու, ուսուցիչ, ընկեր և բարեկամ:

Համո Հարությունյանը Երևանի Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական համալսարանի այն երախտավորներից է, ով իր ամբողջ եռանդը, սրտի հուրը նվիրաբերեց հարազատ հաստատությանը, իր գիտելիքները տվեց երիտասարդ սերնդի կրթության ու դաստիարակության վեհ գործին, որի համար թանկ էր հարազատ համալսարանի պատիվն ու անունը:

1930-80-ական թվականներին Համո Հարությունյանի հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ դասախոսություններն ու գիտական աշխատությունները լսվում ու կարդացվում էին մեծ հետաքրքրությամբ: Դրանք աչքի էին ընկնում փաստական հարուստ նյութերով և հայրենասիրական եզրահանգումներով: Պրոֆեսորը հաստատ էր իր համոզմունքներում, սկզբունքային, գիտեր պաշտպանել իր տեսակետները: Հարությունյանի աշխատություններից շատերն այժմ էլ չեն կորցրել իրենց արդիական նշանակությունը և կարևոր ավանդը հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրման բնագավառում:

Ծանր ու դաժան է եղել Համո Հարությունյանի մանկությունը: Նա ծնվել է Արևմտյան Հայաստանի Վանի վիլայեթի Համզկերտ գյուղում, չքավոր գյուղացու ընտանիքում: Շուտ է զրկվել հորից ու մնացել մոր խնամքին: Շատերի հետ միասին նա տեսել ու զգացել է թուրքական յաթաղանի դաժանությունները, հայերի ցեղասպանությունն ու գաղթը:

1915թ. ապրիլին ջարդերի ժամանակ իննամյա Հ. Հարությունյանը մոր և եղբայրների հետ պատսպարվում է Վանում, որտեղ վիրավորվում է և ականալից դառնում Վանի Ապրիլյան հերոսամարտի ականատես-վերապրող: 1915թ. հուլիսի վերջերին թուրքական ջարդարարներից մազապուրծ ազատվելով նա փախչում է սկզբում Պարսկաստան, հետո Իրաք ապա տեղափոխվում Կովկաս՝ Երևանի նահանգ և ծանր պայմաններում ապրում սկզբում էջմիածնում, ապա Երևանում: 1925թ. Հ. Հարությունյանը ավարտում է միջնակարգ դպրոցը և նույն թվականին էլ նշանակվում Ն. Ախտայի (Հրազդանի) շրջանի Գյումուշ և Արզաքյանդ (Արզական) գյուղերի դպրոցներում որպես ուսուցիչ և դպրոցի վարիչ:

1929 թ. Հ. Հարությունյանը ընդունվում է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը, որը գերազանց առաջադիմությամբ ավարտում է 1933 թվականին: 1933-1936 թթ. Հակոբ Մանանդյանի և Հակոբ Զորյանի ղեկավարությամբ նա սովորում է Երևանի պետական համալսարանի ասպիրանտուրայում՝ հայ ժողովրդի պատմության մասնագիտության գծով: 1939թ. Համո Հարությունյանը պաշտպանում է թեկնածուական ատենախոսությունը, իսկ 1940թ. նրան շնորհվում է դոցենտի կոչում:

Հ. Հարությունյանի մանկավարժական և գիտական գործունեության մոտ 50 տարիները սերտորեն առնչվում են Երևանի Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական համալսարանի հետ, որտեղ նա վարել է պատմության ֆակուլտետի առաջին դեկանի (1936-1950) և հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի առաջին վարիչի (1934-1937 և 1940-1950) պարտականությունները, որով

և մեծ չափով խթանել է մանկավարժական հմուտ կադրեր պատրաստելու գործին: Հայոց պատմության նորաբաց ամբիոնում, որը տեղի է ունեցել 1934 թ. նրան հաջողվում է իր շուրջը համախմբել ժամանակի նշանավոր պատմաբաններ Գրիգոր Միքայելյանին, Մկրտիչ Ներսիսյանին, Զավեն Գրիգորյանին, Հարություն Մարտիրոսյանին, Կարո Ղաֆադարյանին, Մորուս Հասարայանին, Վարդան Պարսամյանին, Սուրեն Երեմյանին և այլոց: Կատարած գիտական մեծ ավանդի համար 1954թ. Համո Հարությունյանին շնորհվել է գիտության վաստակավոր գործչի, իսկ 1966թ.՝ պրոֆեսորի կոչում:

Շուրջ 50 տարի Հ. Հարությունյանը դասավանդել է նաև հանրապետության տարբեր բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում՝ Երևանի Պետական համալսարանում, Հեռակա և Լենինականի (Գյումրի) մանկավարժական ինստիտուտներում, էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանում և այլուր, ուր գիտականորեն մշակել և ունկնդրի սեփականությունն է դարձրել հայ ժողովրդի պատմությունը:

Համատեղության կարգով նա աշխատել է նաև ՀԽՍՀ Լուսժողկոմատին կից՝ «Պատմություն և գրականություն», ապա Արմֆանին կից՝ «Պատմություն և նյութական կուլտուրայի պատմություն» ինստիտուտում (1936-1942թթ.)՝ որպես գիտքարտուղար և տնօրենի տեղակալ:

Միաժամանակ նա ստանձնում է ժողկոմխորհին կից Հայկական հին ձեռագրերի հրատարակման հանձնաժողովի պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնը՝ իր համեստ ավանդը ներդնելով Մատենադարանի հիմնադրման գործում:

Բարձրագույն դպրոցի 1940 թ. հրամանագրով Հ. Հարությունյանը նշանակվում է ԽԱՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի Պատմության և նյութական մշակույթի ինստիտուտի գիտական աստիճաններ և կոչումներ շնորհող մասնագիտացված առաջին խորհրդի գիտական քարտուղար: Խորհրդի կազմի մեջ էին մտնում նշանավոր հայագետներ՝ Հ. Օրբելին, Հ. Մանանդյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Խ. Սամվելյանը, Հ. Կուսիկյանը, Մ. Տեր-

Ավետիսյանը, Վ. Ռշտունին, Ստ. Լիսիցյանը, Գ. Լևոնյանը և ուրիշներ:

1945 թ. ամռանը, երբ Խորհրդային կառավարության կողմից օրակարգի հարց էր դարձել Թուրքիայի դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու պահանջը, Հ. Հարությունյանը նշանակվում է ԽՍՀՄ-ի զինված ուժերի Գլխավոր շտաբին կից գլխավոր շտաբին կից Արևմտյան Հայաստանի նվաճվելիք տարածքների գլխավոր մասնագետ-խորհրդական:

Պրոֆ. Համո Հարությունյանի գործունեության կարևոր բնագավառներից մեկն էլ նրա բեղմնավոր գիտական աշխատանքն է: Համո Հարությունյանը զբաղվել է Հայաստանի հին, միջնադարյան և նոր ժամանակների պատմությամբ: Նա հեղինակ է մի քանի տասնյակի հասնող գիտական ուսումնասիրությունների, որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդի պատմության կարևորագույն խնդիրներին: Նա եղել է Հայոց պատմության բուհական առաջին ծրագրի և դպրոցական առաջին դասագրքի համահեղինակ: 1930-1960-ական թվ. լույս են տեսնում նրա «Սասունցի Դավիթ» էպոսի դարաշրջանը», «Հայ ժողովրդի պատմություն» դպրոցական դասագիրքը, «Հայոց գրքերի ստեղծման պատմությունը», «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի էջերից», «Հայաստանը արաբական տիրապետության ժամանակ», «Հայաստանը Արշակունիների ժամանակ», «Իսրայել Օրի», «Հայաստանը 9-11-րդ դարերում», «Հայ ազատագրական պայքարը պարսկական տիրապետության դեմ 5-րդ դարում», «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրերի ստեղծումը», «Ավարայրի ճակատամարտը», «Վարդանանց պատերազմը», «Հայաստանը 6-րդ դարում և 7-րդ դ. առաջին կեսին» և այլ աշխատություններ, որոնք կարևոր ավանդ են հայագիտության բնագավառում:

Այսօր էլ նրա արխիվում պահվում են դեռևս չիրատարակված (մոտ 200 մամուլ) մի շարք աշխատությունների և հոդվածների ձեռագրեր:

Պրոֆեսոր Համո Հարությունյանի աշխատությունների համար բնորոշ են աղբյուրների գրականության բարեխիղճ ուսումնասիրությունը: Նա պատշաճն է տալիս այն հետազոտողներին,

որոնք խոշոր ավանդ են մտցրել հայ ժողովրդի պատմության գիտական մշակման գործում: Նա իր քննարկած հարցերի լուսաբանմանը մոտենում է հայրենասերների տեսանկյունից:

Ժամանակին Հ. Հարությունյանի մասին բարձր կարծիք են հայտնել Հակոբ Մանանդյանը, Հրաչյա Աճառյանը, Հովսեփ Օրբելին, Վազգեն Ա. Կաթողիկոսը, Մորուս Հասրաթյանը և ուրիշներ: Ակադեմիկոս Հրաչյա Աճառյանը, նրան անվանել է գիտության մշակ, նկատի ունենալով հեղինակի օգտագործած աղբյուրագիտական բազմակողմանի ընդգրկումները:

Հ. Հարությունյանը եղել է հանրապետության լավագույն մանկավարժ-պատմաբաններից, հայ ժողովրդի պատմության հին և միջնադարյան ժամանակաշրջանի ճանաչված մասնագետներից մեկը: Նա բոլորին հիացրել է հայոց պատմության խորն ու բազմակողմանի իմացությամբ ու շատերին նպատակամղել հայ ժողովրդի հիասքանչ ու հերոսական պատմության մշակը դառնալու: Խորհրդային իշխանության տարիներին, երբ արգելված էր հայ ժողովրդի պատմության դասավանդումը դպրոցներում, Հ. Հարությունյանը դարձավ իր ժողովրդի պատմության առաջին քարոզիչներից մեկը: Նրա գիտելիքները հայ ժողովրդի պատմության փաստական տվյալների բնագավառում, պերճախոս դասախոսությունները, ժամանակագրական և կարևոր դեպքերը ամբողջությամբ հիշողությամբ վերարտադրելը զարմանք է պատճառել բոլորին: Շատերը միանշանակ հավաստում են, որ Հ. Հարությունյանն իր դասախոսությունը սկսում էր ճիշտ այն տեղից, որտեղ որ նա ավարտել էր նախորդ անգամ: Ինչպես Հովհաննես Շիրազն էր նշում, «նա հայ ժողովրդի պատմության հետաքրքրական դրվագները այնպես է ներկայացնում, որ կարծես ինքը ներկա ու ականատես է եղել այդ անցուդարձերին և հենց այդ պահին այնտեղից է ժամանել մեզ մոտ»:

Մեծ է եղել Հ. Հարությունյանի վաստակը երիտասարդ կադրեր պատրաստելու բնագավառում: Նա ունեցել է շատ ասպիրանտներ, պատրաստել է բազմաթիվ մասնագետներ հայագիտության բնագավառում, եղել է ընդդիմախոս, պետական

քննական հանձնաժողովի նախագահ, շատերին օգնել է դառնալու գիտության թեկնածուներ և դոկտորներ: Նրա դասախոսությունները առիթ են ունեցել լսելու հայագիտության և հայ մշակույթի, գրականության և եկեղեցու երախտավորներ՝ Հովհաննես Շիրազը, Պրույր Սևակը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Սերո Խանզադյանը, Գևորգ Էմինը, Հրանտ Մաթևոսյանը, Ռազմիկ Դավոյանը, Վարազդատ Հարությունյանը, Ծատուր Աղայանը, Գևորգ Ղարիբջանյանը, Վարդգես Համազասպյանը, Հայկազ Պողոսյանը, Մանվել Զուլալյանը, Լևոն Շահինյանը, Աշոտ Հարությունյանը, Կոնստանդին Խուդավերդյանը, Սիմոն Կրկյաշարյանը, Խորեն Պալյանը, Ներսես արք. Պողապալյանը, Արտաշես Մաթևոսյանը, Հովհաննես Բարսեղյանը, Էդուարդ Աղայանը և շատ ու շատ ուրիշներ:

Երախտաշատ գիտնականն ու մանկավարժը արժանացել է հանրապետության վաստակավոր գործչի կոչման, պարգևատրվել «Պատվո նշան» շքանշանով, պատվոգրերով և մեդալներով: Պրոֆեսոր Հ. Հարությունյանի աշխատությունների ընթերցողները, նրա բազմաթիվ աշակերտները արժանվույն են տալիս նշանավոր հայագետի գիտական վաստակին ու բարի համբավին: Նրա անունը միշտ կանաչ ճանապարհ է եղել բոլորի համար:

***Պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի դեկանատ
Հայոց պատմության ամբիոն***

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արամ Վաղարշակի Քոսյանը ծնվել է 1956 թվականի մայիսի 18-ին Երևանում: 1973 թ. ավարտել է Երևանի թիվ 114 միջնակարգ դպրոցը, 1973-1977 թթ. ուսանել է Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմաաշխարհագրական ֆակուլտետի պատմության և հասարակագիտության բաժնում:

1978 թ-ից աշխատանքի է անցել ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում, 1981-1982 թթ. ուսանել է ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի Սլավոնագիտության և բալկանագիտության ինստիտուտում:

1987 հունիսին հայտնի լեզվաբան և արևելագետ Վյաչեսլավ Իվանովի ղեկավարությամբ պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն «Մ.թ.ա. XII-VIII դդ. Փոքր Ասիայի և հարակից շրջանների լուվիական պետությունները» թեմայով: Դոկտորական ատենախոսությունը պաշտպանել է 1997 թ. նոյեմբերին «Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը» թեմայով:

Արամ Քոսյանը արդի խեթագիտության ականավոր ներկայացուցիչներից է, 6 մենագրությունների և 50-ից ավելի գիտական հոդվածների հեղինակ: Նրա աշխատանքները, որոնք հրատարակվել են նաև արտերկրում (ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Իտալիա, Բելգիա, Ռուսաստանի Դաշնություն, Թուրքիա, ևն) թե՛ հայրենական, թե՛ արտասահմանայան խեթագիտական ուսումնասիրությունների կարևոր մասն են կազմում:

Հայկական լեռնաշխարհին արևմուտքից հարևանող փոքրասիական բարձրավանդակում ձևավորված Խեթական տերության և լուվիական թագավորությունների պատմությանն է նվիրված նրա «Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей в XII-VIII вв. до н.э.» (Ереван, 1994) աշխատությունը, Առաջավոր Ասիայի և միջերկրածովյան ավազանի հնագույն պատմության (մ.թ.ա. III-I հազ.) և Հայկական լեռնաշխարհի վաղ պատմության առանցքային հարցե-

րին՝ «Խեթական տերությունը և Ախիյա վան (Տրոյական պատերազմը)» (Երևան, 1997) և ««Տուն Թորգոմայ» (առասպել և իրականություն)» (Երևան, 1998) աշխատությունները:

Առաջավոր Ասիայի մ.թ.ա. II հազարամյակի պատմության հարցերի հետագա ուսումնասիրությունը Արամ Քոսյանը նվիրեց կարևորագույն խնդիրներից մեկի՝ մ.թ.ա. XII դարում հին Առաջավոր Ասիայում դիտարկվող ճգնաժամի էթնո-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ասպեկտների և դրանց ազդեցության վերհանմանը հատկապես Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում գրավոր և հնագիտական աղբյուրներով վկայված էթնոքաղաքական գործընթացների վրա: Գիտնականի այս աշխատանքն է ամփոփում «Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը» մենագրությունը (Երևան, 1999):

Զուգահեռաբար, Արամ Քոսյանը հայրենական և արտասահմանյան մասնագետ ընթերցողներին է ներկայացրել Խեթական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի վաղ պետական կազմավորումների պատմությանը վերաբերող մի շարք հոդվածներ, որոնք ընդգրկում են նաև խեթական սեպագիր տեքստերի հրատարակություններ՝ գիտական թարգմանությամբ և աղբյուրագիտական քննությամբ: Նրա կատարած աղբյուրագիտական և տեղանվանագիտական ուսումնասիրություններն ամփոփվեցին «Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր տեքստերի)» աշխատության մեջ (Երևան, 2004), որը, հենվելով խեթական բոլոր սեպագիր տեքստերի և համապատասխան նորագույն հետազոտությունների վրա, ներկայացրնում է Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից շրջաններում տեղորոշվող տեղանունների համապարփակ դիվանը:

Աղբյուրագիտական աշխատանքները շարունակելով՝ Արամ Քոսյանը 2016 թ-ին հրատարակեց «Մ.թ.ա. XIV դարի խեթա-հայաստական միջպետական պայմանագրերը» աշխատությունը: Այն ներկայացնում է Հայաստանի հնագույն պատմության սկզբնաղբյուրների շարքում կարևորագույն նշանակություն ունեցող մ.թ.ա. II հազարամյակի խեթական սեպագիր տեքստերի գիտական հրատարակության առաջին մասը՝ Խեթական տերության և Հայաստանի միջև կնքված երկու միջպետական պայմանագրերը:

Արամ Քոսյանը բազմաթիվ կոլեկտիվ աշխատանքների, դպրոցական դասագրքերի համահեղինակ է և խմբագիր: Դեռևս 2006 թ-ից սկսած նրա խմբագրությամբ հրատարակվում է Հայաստանում հինարևելյան ուսումնասիրություններին նվիրված միակ օտարալեզու հանդեսը՝ «Արամազդը» (Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies): Նրա ջանքերով 2014 թ-ին վերականգնվեց նաև խորհրդային շրջանի հայ արևելագիտության կարևորագույն պարբերականներից մեկի՝ «Հին Արևելքի» (Древний Восток) հրատարակությունը նոր մատենաշարով:

Գիտական ուսումնասիրությունների հետ մեկտեղ Արամ Քոսյանը զբաղվել է նաև գիտակազմակերպչական և գիտամանկավարժական աշխատանքով: 1995-2001 թթ. նա վարել է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական գծով փոխտնօրենի պաշտոնը, 2002-2007 թթ.՝ ՀՀ Կրթության և գիտության նախարարության Գիտության և հետբուհական կրթության վարչության պետի պաշտոնը: Այժմ Արամ Քոսյանը ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնի վարիչն է, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի Պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի Համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի պրոֆեսոր:

Գիտահետազոտական և մանկավարժական աշխատանքներին զուգընթաց՝ գիտնականը ղեկավարել է Հայաստանում այս ոլորտում մասնագիտացող շատ երիտասարդների գիտական ուսումնասիրությունները՝ ստեղծելով խթանագիտական նոր և հեռնակարային դպրոց, որը կոչված է ուսումնասիրելու վաղնջագույն Հայաստանի պատմության կնճռոտ հարցերը:

Մարիամ Խանզադյան

*ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնի
գիտաաշխատող*

Լրացավ ճանաչված պատմաբան, մանկավարժ և հասարակական գործիչ, «Պատմություն և հասարակագիտություն» տարեգրքի խմբագրական խորհրդի անդամ, Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի դեկան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ-ի Պատմության ինստիտուտի գիտական աստիճաններ շնորհող մասնագիտական խորհրդի նախագահի տեղակալ, ՀՀ Հանրային խորհրդի անդամ՝ Էդիկ Գարեգինի Մինասյանի ծննդյան 60-ամյակը:

Է. Մինասյանը ծնվել է 1956թ. ապրիլի 27-ին ՀՀ Թալինի շրջանի Ոսկեթափ գյուղում՝ Մեծ Եղեռնի տարիներին Սասունից և Խնուսից գաղթած տոհմիկ և ավանդապահ հայկական բազմանդամ ընտանիքում:

Միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո 1974թ. նա ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետ: Նրա գիտահետազոտական աշխատանքի ունակությունները դրսևորվում են դեռ ուսանողական տարիներից, որի վկայությունն են հայոց պատմության տարբեր հիմնահարցերին նվիրված ու առաջին կարգի դիպլոմների ու մրցանակների արժանացած նրա գիտական զեկուցումները:

1979թ. գերազանցությամբ ավարտելով պատմության ֆակուլտետը՝ Է. Մինասյանը նույն տարում ընդունվել է համալսարանի ասպիրանտուրան: Իր աշխատանքային գործունեությունը նա սկսել է իբրև պատմության ֆակուլտետի դեկանի օգնական, ապա անցել է դասախոսական աշխատանքի: Է. Մինասյանը 1985թ. հաջողությամբ պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ նվիրված ՀԽՍՀ ագրարային հարաբերություններին և սոցիալական զարգացման հիմնախնդիրներին:

1986-1994 թթ. աշխատել է Երևանի պետական համալսարանի արտասահմանյան քաղաքացիների նախապատրաստական ֆակուլտետում՝ որպես հասարակագիտական առարկաների ամբիոնի վարիչ: Այդ տարիներին նրա նախաձեռնությամբ ու անմիջական ղեկավարությամբ արտասահմանցի ուսանողների համար հրատարակվում են պատմություն առարկայի դասավանդման ուսումնական մի շարք ձեռնարկներ:

1994թ. Է. Մինասյանը աշխատանքի է անցնում հայոց պատմության ամբիոնում՝ սկզբում դոցենտի, իսկ 2005թ.՝ պրոֆեսորի պաշտոններով: 1999-2009թթ. նա եղել է պատմության ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ, իսկ 2009թ. առ այսօր Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի դեկանն է:

Է. Մինասյանը համալսարանի տարբեր ֆակուլտետներում դասավանդում է «Հայոց պատմություն» ու «Հայ դիվանագիտության պատմություն» առարկաները, ինչպես նաև «Հայոց պատմության հիմնահարցեր», «Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմություն» ու «Հայ քաղաքական կուսակցությունների պատմություն» մասնագիտական դասընթացները: Նրա դասախոսություններին բնորոշ են նյութի իմացության և մատուցման գիտական բարձր մակարդակը և մատչելիությունը:

Իր դասախոսական գործունեությունը Է. Մինասյանը հաջողությամբ զուգակցում է գիտահետազոտական բազմաբեղուն և արդյունավետ աշխատանքի հետ՝ անուրանալի և անվիճարկելի ավանդ ներդնելով հայագիտության մի շարք առանցքային հիմնախնդիրների ուսումնասիրության բնագավառում, որոնք առաջին անգամ են լուսաբանվել և ներկայացվել հայ ընթերցողի դատին և ինչը վկայում է այն մասին, որ պատմագիտության բնագավառ է մտել մի գիտնական, որի կողմից շոշափված հարցերը իրենց վրա են բևեռում գիտական հասարակայնության ուշադրությունը: Դրա վկայությունն են նրա ավելի քան 120 բանավեճային-հրապարակախոսական և գիտական ուսումնասիրությունները, այդ թվում՝ 7 մենագրությունները, բուհական, դպրոցական դասագրքերը, շտեմարանները, թեմատիկ առաջադրանքները, քարտեզները և 28 ուսումնամեթոդական ձեռնարկներն ու ուղեցույցները:

Է. Մինասյանը հեղինակել է «Հայոց պատմության հիմնահարցեր» բուհական դասագիրքը, ինչպես նաև ՀՀ ԳԱԱ կողմից հրատարակության պատրաստվող հայոց պատմության քառահատորյակի որոշ բաժիններ: Հայագիտության մեջ զգալի ներդրումն են նրա՝ հայ դիվանագիտության և Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմություններին նվիրված շահեկան աշխատությունները: Է. Մինասյանին իբրև գիտնականի ճանաչում բերեց «Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում 1990-2003 թթ.» (Երևան, 2003) մենագրությունը, որի հիմքում ընկած է նրա 2003թ. հաջողությամբ պաշտպանած դոկտորական ատենախոսությունը: Դրանում, որը հեղինակի երկար տարիների պրպտուն աշխատանքի արգասիքն է, և որը գրված է արխիվային և վիճակագրական փաստերի հիման վրա, առաջին անգամ փորձ է արվել ընթերցողին ներկայացնել Հայաստանի նորանկախ Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների անցումային ավելի քան տասը տարիների իրադարձություններով բարդ ու հակասական հիմնահարցերը՝ բացահայտելով հասարակական և տնտեսական ոլորտի ձեռքբերումներն ու թերությունները:

Միջազգային հարաբերությունների և պատմության ֆակուլտետների ուսանողության համար լավագույն նվեր էր Է. Մինասյանի և Մ. Մուրադյանի հեղինակած «Ռուսաց դիվանագիտությունը միջազգային հարաբերությունների համակարգում (18-19-րդ դդ.)» (Երևան, 2005) բուհական ուսումնական ձեռնարկը: Այժմ հրատարակության է պատրաստվում նրա «Հայ դիվանագիտության պատմություն» փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուն:

Արժեքավոր է Է. Մինասյանի Երրորդ հանրապետության տարեգրությանը նվիրված ստվարածավալ՝ «Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն» մենագրությունը, որը նորօրյա հայկական երկու պետականությունների ձևավորման և կայացման պատմագիտական արժևորման կարևոր քայլ է: Այն նաև ներկա պատմաքաղաքական գործընթացների խորքային էության իմաստավորման գիտավերլուծական բնույթի կարևոր ներդրում է պատմամշակութային արժեհամակարգում, որը նաև երիտասարդ սերնդի քաղաքական-դաստիարակչական և հայրենասիրական դաստիարակության կարևոր աղբյուր է: Պատմագիտական այդ ներդրումով Էդիկ Մինասյանը իր նախորդ աշխատանքների և Երրորդ հանրապետության պատմությանը նվիրված աշխատությամբ կամրջում է անցյալը և ներկան՝ Երկրորդ խորհրդային հանրապետության և Երրորդ հանրապետության անցած ուղին, դրանով իսկ ինքնատիպ ձևով արժևորելով Խորհրդային Հայաստանի ժառանգորդ հանդիսացող Երրորդ հանրապետության ծնունդը և կայացման բազմաբնույթ, հակասական և բարդ գործընթացները, միաժամանակ հմտորեն վերհանելով այն սայթաքումները և բացասական երևույթները, որոնք տեղ են գտել սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային բնագավառներում:

Է. Մինասյանի բազմաշերտ հետաքրքրությունների ոլորտում են գտնվում նաև այնպիսի դիտարժան հարցեր, որոնք վերաբերում են հայ դիվանագիտական մտքի, հայկական հարցի էլեջումներին, հայ կուսակցական-քաղաքական ուժերի գործելակերպին և ունեցած ներդրմանը պատմաքաղաքական գործընթացներում, հայ ժողովրդի դարավոր պայքարի անդաստանում և այլն: Նա հաջողությամբ զբաղվել է նաև Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության պատմության ու նրա միջազգային ճանաչման հիմնահարցերով, որոնց ուսումնասիրմանն էլ նվիրել է մի շարք հոդվածներ:

Գիտական բարեխղճությամբ ու խոր տեսական ընդհանրացումներով Է. Մինասյանը մի քանի հոդվածներում քննել է նշանավոր հայագետ, հասարակական ու քաղաքական գործիչ Նիկոլ Աղբալյանի

պատմագիտական ուսումնասիրությունները և կատարել արդիական նշանակություն ունեցող եզրակացություններ:

Է. Մինասյանի գիտական-ճանաչողական հետաքրքրությունների շրջանակում են եղել նաև Տիգրան Մեծի ռազմադիվանագիտական գործունեության, Արցախյան ազատագրական պայքարի, Հայրենիք-Սփյուռք կապերի, ինչպես նաև Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմության բազմաթիվ հարցեր, որոնց էլ նա նվիրել է տասնյակ հոդվածներ: Նրա կարծիքով՝ խոր ու համակողմանի քննարկման կարիք ունի հայ ժողովրդի ծագումնաբանության խնդիրը, որը սերտորեն աղերսվում է Վանի բիայնական պետության ծագման, կազմավորման, էթնիկական պատկանելության հարցադրումների հետ: Սույն հիմնահարցը հեղինակի խորին համոզմամբ ունի ինչպես գիտական, այնպես էլ քաղաքական հատուկ նշանակություն:

Հոբելյարը գիտահանրամատչելի թեմաներով հաճախ է հանդես գալիս հանրապետության մամուլում ու հեռուստատեսությամբ, պարբերաբար դասախոսություններ կարդում տարբեր կազմակերպություններում, հոբելյանական հանդիսություններում, հանրապետական և միջազգային բազմաթիվ գիտաժողովներում: Այդ ամենը նա դիտում է որպես հրաշալի բեմահարթակ իր որդեգրած հայրենատենչ գաղափարների հաղորդման, հայրենիքին նվիրվածության ոգով դաստիարակման և պատմագիտական արժեքների փոխանցման համար՝ խորապես վստահ լինելով իր համոզմունքների և մարդկային-քրիստոնեական բարձր արժեքների անանց բնույթի մասին: Դրանց հիմքում արցախյան գոտեմարտն է ազերի նենգ ոսոխի դեմ, մահի դեմ չերկնջող հայդուկը, հայկական բանակի ռազմիկը, երրորդ հանրապետության մեր աչքերի առաջ կերտվող տարեգրությունը:

Է. Մինասյանը մեծ ուշադրություն է դարձնում նաև ուսանողների, երիտասարդ գիտական և մանկավարժական կադրերի պատրաստմանը, աշխատում է ավելի խորությամբ ուսուցանել պատմական կարևոր նշանակություն ունեցող հարցերը, օգնում է բարձրացնելու նրանց մասնագիտական պատրաստվածությունը՝ ինչի վկայությունն են նրա ղեկավարությամբ պաշտպանված ու պաշտպանվող մեկ տասնյակից ավելի թեկնածուական ատենախոսությունները և շուրջ 30 ատենախոսությունների պաշտոնական ընդդիմախոսությունները:

Էդիկ Մինասյանի եռանդուն ջանքերի արտացոլանքն են այն բազմաթիվ գիտամշակութային և հասարակական միջոցառումները, որոնք թարմ շունչ են հաղորդում ԵՊՀ-ի պատմության ֆակուլտետի ամենօրյա առօրյային և իր շրջապատույթի մեջ մտցնում ուսանողությանը

և դասախոսներին: Դրանք նվիրվում են գիտամշակութային մեծ ներդրում ունեցող գիտնականների անխոնջ կենսագործունեության վերամաստավորմանը, Արցախյան գոյամարտում իրենց վեհաշուք ներդրումը ունեցած պատմության ֆակուլտետի սան հայ քաջորդիներին, և կարևոր շատ այլ տարելիցներին:

Գիտահասարակական մատուցած ծառայությունների համար 2002թ. Է. Մինասյանն ընտրվեց Բնության և հասարակության մասին գիտությունների միջազգային ակադեմիայի ակադեմիկոս: Միաժամանակ, նա մի շարք գիտական խորհուրդների անդամ է: Երիտասարդությանը պատմագիտական արժեքներին և հայ ժողովրդի անցյալի և ներկայի անմար արժեքների հաղորդակից դարձնելու գործում անգնահատելի են նրա կազմակերպած դիտարժան այցերը Արևմտահայաստան, որոնք մեծ հետք են թողնում մասնակիցների հոգում և սրտում:

Լինելով Արևմտահայաստանից դուրս եկած հայ մարդու զավակ, նա մեծ ջերմեռանդությամբ է ներքաշվել «Ինուս» հայրենակցական միության գործունեության մեջ՝ լինելով նրա անխոնջ նախագահը:

Գիտության, կրթության, երիտասարդության ռազմա-հայրենասիրական դաստիարակության համար Է. Մինասյանը պարգևատրվել է կառավարական բազում պարգևներով (Լեոնային Ղարաբաղի ազատագրության ոսկե մեդալ, ԵՊՀ ոսկե մեդալ, ՀՀ վարչապետի հուշամեդալ, Գարգեգին Նժդեհի մեդալ, սպարապետ Վազգեն Սարգսյանի շքանշան, ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահի պատվոմեդալ, Ֆրիտյոֆ Նանսենի ոսկե հուշամեդալ, Մովսես Խորենացու մեդալ):

Է. Մինասյանն իր էությամբ բարի է, ընդառաջող, աչքի է ընկնում սկզբունքային-մարդկային առաքինի բարեմասնություններով, ուսանողների հանդեպ հոգատար է և խրախուսող, որի շնորհիվ ամենուրեք վայելում է գործընկերների, ուսանողության, երիտասարդ հետազոտողների և շրջապատի սերն ու հարգանքը: Շնորհավորելով իր ուժերի բուռն ծաղկման շրջանում գտնվող մեր գործընկեր հոբելյարին՝ ծննդյան տարեդարձի առթիվ, ցանկանում ենք նրան քաջառողջություն, բեղմնավոր աշխատանք, գիտական նորանոր հաջողություններ և արևշատություն: Կարծում ենք, որ առաջիկայում և դեռ երկար տարիներ ևս հրաշալի ընկեր, հասարակական-մտավորական գործիչ և բազմաբեղուն գիտնական Էդիկ Մինասյանը կզարմացնի մեզ իր անսպառ եռանդով գիտական և այլ բնագավառներում ունեցած հաջողություններով և հայրենանվեր գործունեությամբ:

Վանիկ Վիրաբյան
Ավետիս Հարությունյան
Էդուարդ Պողոսյան

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՈԴՎԱԾԱԳԻՐՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

1. **ԱԼԱՎԵՐԴՅԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ** - ՀՊՄՀ իրավագիտության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դասախոս, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու: Գիտական հետաքրքրությունները - Սահմանադրական իրավունք, վարչական իրավունք: alaverdyanlusine18@aspu.am
2. **ԱՍԱՏՐՅԱՆ ԳԵՂԱՄ** - ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի ուսանող: Գիտական հետաքրքրությունները - Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմություն (19-րդ դարի վերջ և 20-րդ դարի սկիզբ), հայոց պատմության նորագույն շրջան: gegham.asatryan.95@mail.ru
3. **ԲԱԴԱՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ** - Պատմական գիտությունների թեկնածու, «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի «Կարմիր բլուր» մասնաճյուղի վարիչ, գիտական հետաքրքրություններ - Ուրարտուի հնագիտություն և կրոն, ուրարտական պատկերագրություն, Երկաթի դարաշրջանի հնագիտություն: miq.badayan@gmail.com
4. **ԲԱԼՅԱՆ ԱՐՇԱԿ** - ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի Հայ եկեղեցու պատմության և եկեղեցաբանության ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու: Գիտական հետաքրքրությունները - հայ եկեղեցու 20-րդ դարի պատմություն, հայ ազատագրական շարժումներ 19-րդ դարի վերջ - 20-րդ դարի սկիզբ: bal.arshak@mail.ru
5. **ԲԵԺԱՆՅԱՆ ՄԱՐԻՆԵ** - ՀՊՄՀ պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի, պատմության բաժնի, մագիստրատուրայի 2-րդ կուրսի մագիստրանտ: Գիտական հետաքրքրությունները - ֆրանսիական բանակի Հայկական լեգեոնի գործունեությունը Կիլիկիայում: marine-bejanyan92@mail.ru
6. **ԳԱԼՍՏՅԱՆ ԱՇՈՏ** - ՀՊՄՀ Մայրենիի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու: Գիտական հետաքրքրությունները- Շարահյուսության և ոճաբանության հիմնահարցեր, գեղարվեստավարձագրական ժանրի լեզվաբանական քննություն, տեքստի ոճաբանության և խոսքի զարգացման հիմնախնդիրներ, հաղորդակցական իրավիճակների մեթոդաբանություն: ash.galstyan@mail.ru
7. **ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ** - Աստվածաբանության մագիստրոս, Մարտին-Լութերի անվան Հալլե-Վիտենբերգի համալսարան (Գերմանիա): grigor.grigoryan@yahoo.de
8. **ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ** - ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնի կրտսեր գիտաշխատող, ՀՊՄՀ համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի ասպիրանտ: sona_grig@mail.ru
9. **ԴԵՆԻՎԻՆ ԱՆԱՏՈԼԻ** - Մոսկվայի ռազմական համալսարանի մանկավարժության ամբիոնի դոցենտ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր:
10. **ԵՓՐԻԿՅԱՆ ԱՐՄԻՆԵ** - ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու: Գիտական հետաքրքրությունները - Նախիջևանի պատմության խնդիրները, պատմության դասավանդման մեթոդիկա: armineeprikyan@mail.ru
11. **ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ ՀԱԿՈՐ** - ՀՊՄՀ Մասնագիտական կրթության և կիրառական մանկավարժության ամբիոնի դոցենտ, մանկավարժական գիտությունների

թեկնածու: Գիտական հետաքրքրությունները - Սոցիալական մանկավարժություն, ռազմական հոգեբանություն, զինվորական մանկավարժություն: tadevosyanhakob@mail.ru

12. **ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ** – Եպիսկոպոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի դեկան, Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու հոգևոր տեսուչ: Գիտական հետաքրքրությունները – ընդհանուր և հայ եկեղեցական իրավունք: a.a.zhamkochyan@gmail.com
13. **ՀԱԿՈՒԲՅԱՆ ՆԱՐԻԿ** - Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ Մատենադարանի ասպիրանտ: narhak1991@gmail.com
14. **ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՎԵՏԻՍ** - ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու: Գիտական հետաքրքրությունները – Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, հայ եկեղեցու և Վասպուրականի պատմություն: aharutunyan@mail.ru
15. **ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՎԱՀԱԳՆ** – ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի եկեղեցաբանության բաժնի 3-րդ կուրսի ուսանող: vahag-0107@mail.ru
16. **ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՍԱՀԱԿ** - ՀՊՄՀ իրավագիտության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դասախոս, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու: Գիտական հետաքրքրությունները - Հանրային ծառայություն, պետական-գիտություն: manukyansahak@gmail.com
17. **ՅՈՒԴԻՆ ԻՎԱՆ** - Մոսկվայի ռազմական համալսարանի մանկավարժության ամբիոնի ասիստենտ: ivan.yudin-i@yandex.ru
18. **ՆԱԶԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿ** – Հայաստանի ազգային արխիվի գիտաշխատող, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի հայցորդ: nazaryan_h90.90@mail.ru
19. **ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ ՌԱՖԻԿ** – Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: Գիտական հետաքրքրությունները – հայ ազգագրություն: rafiknahapetyan@mail.ru
20. **ՇԻՐԻՆՅԱՆ ԼԵՎՈՆ** - ՀՊՄՀ քաղաքագիտության և իրավունքի պատմության ամբիոնի վարիչ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: Գիտական հետաքրքրությունները – Երկրաքաղաքականություն, Հայաստանի քաղաքակրթական ինքնության հիմնախնդիրներ, կոնֆլիկտաբանություն, ժողովրդավարության հիմնախնդիրներ: levon_art@yahoo.com
21. **ՇՈՒՏԿՈ ՎՄԻՏՐԻ** – Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, Մոսկվայի ռազմական համալսարանի մանկավարժության ամբիոնի դասախոս: shutko.dv@rambler.ru
22. **ՊՈՂՈՍՅԱՆ ԷՂՈՒԱՐԴ** - ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների դոկտոր: Գիտական հետաքրքրությունները - Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն: poghosyan1154@mail.ru
23. **ՊՈՂՈՍՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ** – ՀՊՄՀ պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ, պատմական գիտությունների թեկնածու, Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ: Գիտական հետաքրքրությունները - Հայկական հարցի, Կիլիկիայի 20-րդ դարի պատմություն: poghosyansamvel@yahoo.com
24. **ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԱՐԱ** - Մոսկվայի ռազմական համալսարանի մանկավարժության ամբիոնի ասիստենտ, ՀՀ ԶՈՒ գնդապետ: sargsyan.ara.n@mail.ru

25. **ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՏԱԹԵՎԻԿ** - Երևանի պետական համալսարանի Հանրային կառավարման ամբիոնի ասիստենտ: Գիտական հետաքրքրությունները – Էթիկական ուսմունքների պատմություն և տեսություն, հանրային ծառայության էթիկա, հանրային քաղաքականության մշակում և իրականացում, հետազոտական մեթոդներ: tatsargsyan@mail.ru
26. **ՍԱՐՎԱԶՅԱՆ ԼԻԼԻԹ** - ՀՊՄՀ քաղաքագիտության և իրավունքի պատմության ամբիոնի ասիստենտ, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու: Գիտական հետաքրքրությունները - Հայ քաղաքական փիլիսոփայություն, իրավունքի փիլիսոփայություն, ազգային և համաշխարհային իրավաքաղաքական ուսմունքների պատմություն, հայ պատմափիլիսոփայական հիմնախնդիրներ, քաղաքակրթական զարգացումների տեսություններ, արևմտահայ սահմանադրաիրավական մտքի պատմություն: lilit.sarvazyan@gmail.com
27. **ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ** - ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու: Գիտական հետաքրքրությունները - 19-րդ դ. վերջի և 20-րդ դ. սկզբի հայ ազգային-ազատագրական շարժման, Հայաստանի Հանրապետության (1918-1920թթ.), հայ-վրացական փոխհարաբերությունների, 1920-1930-ական թվականների սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության հիմնահարցեր: kh.stepanyan@gmail.com
28. **ՍՈՒՐՈՄԻ ՍԱԲՈԼԶ** - Իրավունքի և քաղաքական գիտությունների դոկտոր, Բուդապեշտի Պիտեր Պազմանի կաթոլիկ համալսարանի ռեկտոր: Գիտական հետաքրքրությունները – միջնադարյան եկեղեցական իրավունք: rekthiv@ppke.hu
29. **ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ՆԱՐԻՆԵ** - Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի (Մատենադարան) կրտսեր գիտաշխատող: nvardanyan7@gmail.com
30. **ՏԵՆԻՏԻԼՈՎ ՍԵՐԳԵՅ** - Մոսկվայի ռազմական համալսարանի մանկավարժության ամբիոնի դոցենտ, մանկավարժական գիտությունների թեկնածու: Գիտական հետաքրքրությունները - Բարձրագույն դպրոցի մանկավարժություն, սոցիալական հոգեբանություն, կառավարման հոգեբանություն, ժամանակակից մանկավարժական տեխնոլոգիաներ: znk67@mail.ru
31. **ՏՈՒԲԱԽ ՅՈՒՐԳԵՆ** - Մարտին-Լութերի անվան Հալլե-Վիտենբերգի Համալսարան (Հալլե, Գերմանիա), Արևելագիտության Ինստիտուտ, Քրիստոնեական Արևելքի և Բյուզանդիայի բաժին, փիլիսոփայության ֆակուլտետի դոկտոր, պրոֆեսոր: jurgen.tubach@orientphil.uni-halle.de
32. **ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ ԱՇՈՏ** - ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: Գիտական հետաքրքրությունները – Հնագիտություն, անվանաբանություն, հնամարդաբանություն, կնքագիտություն, Հին Արևելքի պատմություն: piliposyan@yahoo.com
33. **ՖԵՂԱԿ ԵՎԳԵՆԻ** - Մոսկվայի ռազմական համալսարանի մանկավարժության ամբիոնի դոցենտ, մանկավարժական գիտությունների թեկնածու:

INFORMATION ON ARTICLE AUTHORS

1. **ALAVERDYAN LUSINE** – Chair of Jurisprudence and its Teaching Methods (ASPU), Ph.D. in Law. Scientific interests – Constitutional Law, Administrative Law.
2. **ASATRYAN GEGHAM** – Student of YSU, Faculty of History. Scientific interests – Armenian national-liberation struggle (in the 19th century and 20th century), modern period of Armenian History.
3. **BADALYAN MIQAYEL** – Archaeologist, Doctor of History, Head of “Karmir blur” branch of the “Erebuni” Historico-Archaeological Museum-Reserve. Scientific interestes-Archeology of Urartu, Urartian Religion, Urartian Iconography, Archaeology of Iron Age.
4. **BALYAN ARSHAK** – Associate Professor at Chair of History of Armenian Church (YSU), Doctor of History. Scientific Interests – Armenian History, Church history.
5. **BEJANYAN MARINE** – MA 2nd year Master, Faculty of History and Law (ASPU), Department of History. Scientific Interests – Armenian Legion of the French army.
6. **GALSTYAN ASHOT** – Head of Chair of Mother Tongue and Its Teaching Methodology (ASPU), PhD, scientific interests- Main issues of syntax and stylistics, linguistic analysis of art and documentary genre, text stylistics and main issues of speech development, methodology of communicative situations.
7. **GRIGORYAN GRIGOR** – M. A., MLU Halle-Wittenberg Orientalisches Institut (Halle, Germany).
8. **GRIGORYAN SONA** – A junior scientific assistant of the Department of the Ancient Orient at the Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Republic Armenia, doctoral student at the Chair of the World History and its Teaching Methods (ASPU).
9. **DENIKIN ANATOLI** – PhD of Philosophy, Docent at Department of Pedagogy of Moscow Military University.
10. **YEPRIKYAN ARMINE** – Assistant at the Chair of Armenian History (ASPU), PhD in history. Scientific Interests – History of Nakhijevan, Armenian self-defense battles during the First World War and following years in Western Armenia and Cilicia.

11. **TADEVOSYAN HAKOB** - Associate Professor of Chair of Professional Education and Applied Pedagogy (ASPU), Candidate of Pedagogical sciences. Scientific Interests - Social pedagogy, Military psychology, Military pedagogy.
12. **ZHAMKOCHYAN ANUSHAVAN** - Dean of faculty of Theology (YSU), Doctor of Historical Sciences, Bishop. Scientific Interests - Dogmatic Theology, Rituality, Canonic law, Church music.
13. **HAKOBYAN NAREK** - PhD student, M. Mashtots Research Institute of Ancient Manuscripts – Matenadaran.
14. **HARUTYUNYAN AVETIS** - Doctor of History, Associate Professor at the Chair of the History of Armenia (ASPU). Scientific interests - Ancient history of the Armenian people, Historical Geogrophy of Armenia, History of the Armenian Apostolic Church, Armenian Refugees, History of Vaspurakan.
15. **HARUTYUNYAN VAHAGN** - 3rd year student at Department of Ecclesiology, Faculty of Theology (YSU).
16. **MANUKYAN SAHAK** - Chair of Jurisprudence and its Teaching Methods (ASPU), Ph.D. in Law. Scientific interests - Political System, Public Service.
17. **YUDIN IVAN** - Assistant at Department of Pedagogy of Moscow Military University.
18. **NAZARYAN HAYK** - PhD student and Researcher at NAS Oriental Studies Institute.
19. **NAHAPETYAN RAFIK** - Doctor of Historical Sciences, Professor. Scientific Interests - Armenian ethnography.
20. **SHIRINYAN LEVON** - Head of Chair of Political Sciences and History of Law (ASPU), Doctor of Political Science, Professor. Scientific Interests - Geopolitics, Armenian civilization identity Issues, Conflictology, democracy issues.
21. **SHUTKO DMITRI** - Ph.D, lecturer of the Department of Pedagogy of Moscow Military University.
22. **POGHOSYAN EDUARD** - Doctor of Historical Sciences, Associate Professor at Chair of the History of Armenia (ASPU). Scientific interests - Problems of state stability in new, independent Armenia (3rd Republic).
23. **POGHOSYAN SAMVEL** - Deputy Dean of the Faculty History and Law (ASPU), Doctor of History, Associate Professor at Chair of the History of Armenia. Scientific Interests – The history of Armenian question, Cilicia, at the first two decades of 20th century, Armenian Legion.

24. **SARGSYAN ARA** - Assistant at Department of Pedagogy of Moscow Military University, colonel of the Army of RA.
25. **SARGSYAN TATEVIK** - Assistant at faculty of Public Administration (YSU). Scientific interests - Theory and history of ethical studies, public service ethics, public policy development and implementation, research methods.
26. **SARVAZYAN LILIT** – Assistant of Chair of Political Sciences and History of Law (ASPU), PhD in Philosophy. Scientific interests - Armenian Political Philosophy, Philosophy of Right, History of National and World Legal and Political Studies, Armenian Historical and Philosophical Issues, Theories on Civilized Developments, History of Western Armenian Constitutional and Legal Mind.
27. **STEPANYAN KHACHATUR**, Doctor of History, Associate Professor at Chair of the History of Armenia (ASPU). Scientific interests - Problems of the history of the national liberation struggle of the Armenian people in the late XIX century and early XX century, of the Republic of Armenia (1918-1920.), of the Armenian-Georgian relations, of the Armenian social-political thought in diaspora in the 1920-1930-s.
28. **SZABOLCS ANZELM SZUROMI** – Rector of Pázmány Péter Catholic University (Budapest), Doctor of Sciences in Law and Political Sciences, PhD of Ecclesiology, Member of the Academia Europaea (London), Scientific interests - Medieval Ecclesiastical History and Law.
29. **VARDANYAN NARINE** - M. Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran), Junior Researcher.
30. **TENITLOV SERGEY** - Candidate of pedagogical Sciences, docent, Professor of the Department of pedagogy of the Military University (Moscow).
31. **TUBACH JUERGEN** - Professor, Orientalisches Institut Seminar für Christlichen Orient und Byzanz, Philosophische Fakultät I, Martin-Luther-Universität Halle-Wit.
32. **PILIPOSYAN ASHOT** – Head of Chair of the History of Armenia (ASPU). Doctor of Historical Sciences, Professor. Scientific interests – Archaeology of Armenia, The Middle East Archaeology, History of Armenia, History of the Ancient Near East, Historical Geography of Armenia, Paleoanthropology, Paleoecology, Mythology, Onomastic, Glyptic, Historical Chronology, Historical Metrology, Etymology, Semiotics, Semantics.
33. **FEDAK EVGENI** - Docent at Department of Pedagogy of Moscow Military University, Candidate of Pedagogical sciences.

CONTENTS

HISTORY AND CULTURE

1. POGHOSYAN SAMVEL , THE PROBLEM OF THE UNITED ARMENIA IN 1917-1918	8
2. PILIPSYAN ASHOT , ZORATS KARER ARCHAEOLOGICAL SITE	24
3. STEPANYAN KHACHATUR , REFLECTION OF 1921 FEBRUARY REBELLION IN COSTANTINOPOLIS'S "CHAKATAMART" DAILY	44
4. POGHOSYAN EDUARD , FROM THE HISTORY OF TRANSFORMATION OF SPIRITUAL AND RELIGIOUS LIFE IN INDEPENDENT ARMENIA (1990-2000)	55
5. HAKOBYAN NAREK , CONTENT FEATURES OF CATHOLIC DIVAN'S AND HOLY SYNOD'S FUND DOCUMENTS ON ARMENIAN QUESTION	68
6. ASATRYAN GEGHAM , THE PECULIARITIES OF ARTSAKH WAR NATIONAL-PATRIOTIC SONGS IN HISTORICAL CONTEXT	88
7. ZHAMKOCHYAN ANUSHAVAN , EXPRESSION OF THE ARMENIAN COMMON LAW IN ZANGEZUR	97
8. BEZHANYAN MARINE , HEROIC BATTLE OF AYNTAB IN 1920-1921 ...	111
9. BADALYAN MIQAYEL , ON THE ANIMAL SACRIFICES TO GOD HALDI	129
10. HARUTYUNYAN VAHAGN , FROM THE HISTORY OF PROMOTED ACTIONS BY PROTESTANT MISSIONERS IN WESTERN ARMENIA (THE END OF 19 TH CENTURY- THE BEGINNING OF 20 TH CENTURY).....	142
11. VARDANYAN NARINE , CORRECTIONS AND EDITIONS OF THE MANUSCRIPT TRADITION "B" OF THE ARMENIAN BOOK OF CANONS AFTER THE XIV AND OF THE END OF THE XVII CENTURIES	152
12. HARUTYUNYAN AVETIS, BALYAN ARSHAK , THE CONSEQUENCES AND THE REACTIONS OF THE MASSACRES OF ARMENIANS IN VAN PROVINCE (1914 NOVEMBER - 1915 APRIL).....	165
13. GRIGORYAN SONA , THE PANTHEON OF BIAJNILI ACCORDING TO THE RESEARCHES OF ACADEMICIAN G. KHAPANTSYAN AND THE NEW HISTORIOGRAPHY	182
14. SZABOLCS ANZELM SZUROMI , INFLUENCE OF THE ANCIENT CANONICAL COLLECTIONS WHICH BASICALLY MAINTAINED AN EXISTENCE IN ARMENIAN ON THE UNIVERSAL ECCLESIASTICAL LEGISLATION	197

15. NAHAPETYAN RAFIK , GAIUS CORNELIUS TACITUS'S "ANNALS" WORK AS A UNIQUE ETHNOGRAPHIC SOURCE OF THE ANCIENT PERIOD IN THE HISTORY OF ARMENIA	217
16. JUERGEN TUBACH , „JETZT ODER NIE.“ DER 5. AUF DEN 6. JULI 1914: ALS NEBENBEI ÜBER DEN GENOZID IM OSMANISCHEN REICH ENTSCHIEDEN WURDE	238
17. GRIGORYAN GRIGOR , THE CONSTITUTIONS OF EMPEROR MARCIAN (450-457) AND HIS DEFENCE OF THE COUNCIL OF CHALCEDON AFTER 451	297
18. GALSTYAN ASHOT , SEVERAL ISSUES ON THE FICTION DOCUMENTARY OF THE EASTERN ARMENIAN IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY	312

SOCIAL SCIENCES

19. SHIRINYAN LEVON , SAMUEL PHILLIPS HUNTINGTON: POLITICAL SCIENTIST AND STRATEGIST OF MODERNIZATION	322
20. SARYAZYAN LILIT , POLITICAL AND PHILOSOPHICAL CONCEPT OF SHAHAMIR SHAHAMIRYAN AS LEGISLATION BASE	335
21. NAZARYAN HAYK , THE FORMATION OF THE BRITISH GEOSTRATEGICAL CONCEPTION	357
22. ZHAMKOCHYAN ANUSHAYAN , COMMON LAW IN THE CONTEXT OF GENERAL LAW	370
23. MANUKYAN SAHAK , THE AGE AS AN OBLIGATORY CONDITION FOR OCCUPYING VACANT POSITIONS OF THE MUNICIPAL SERVICE	381
24. SARGSYAN TATEVIK , ORGANIZATIONAL CHARACTERISTICS OF PUBLIC SERVICE ETHICS IN EU MEMBER COUNTRIES.....	397
25. ALAVERDYAN LUSINE , CONSTITUTIONAL COURT IN THE CONTEXT OF THE CONSTITUTION IN EDITION OF 2005.....	408
26. SHUTKO DMITRI, SARGSYAN ARA , RELIGIOSITY OF SERVICEMEN AS A FACTOR OF VICTORY ARMY.....	425
27. FEDAK EVGENI, DENIKIN ANATOLI, YUDIN IVAN , SERVICE AUTONOMY AS ONE OF THE MAIN PERSONALITY TRAITS OF THE OFFICER OF INTERNAL TROOPS OF THE MIA OF RUSSIA.....	442

PEDAGOGY AND METHODOLOGY

28. **TADEVOSYAN HAKOB**, MODELS-TREATMENTS OF COMPONENTS OF MONITORING AND EVALUTION KNOWLEDGES OF STUDENTS ON A SPECIALTY "SOCIAL PEDAGOGY"..... 454
29. **TENITLOV SERGEY**, CHARACTERISTIC OF FORMATION OF THE PEDAGOGICAL IDEAL OF THE TEACHER..... 467
30. **YEPRIKYAN ARMINE**, METHODS OF MAINTENANCE AND APPLICATION FEATURES FOR THE EFFECTIVENESS OF THE HISTORIAN TEACHERS IN PROFESSIONAL ACTIVITIES 482

OUR HONOURED

31. **HARUTYUNYAN HAMO** – 110 491
32. **QOSYAN ARAM** – 60 497
33. **MINASYAN EDIK** – 60 500
- INFORMATION ON ARTICLE AUTHORS**..... 505

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА

1. **ПОГОСЯН САМВЕЛ**, ПРОБЛЕМА СОЕДИНЕННОГО АРМЕНИИ В 1917-1918..... 8
2. **ПИЛИПОСЯН АШОТ**, АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПАМЯТНИК – ЗОРАЦ КАРЕР..... 24
3. **СТЕПАНЯН ХАЧАТУР**, ОТРОЖЕНИЕ ФЕВРАЛЬСКОЙ ВОССТАНИИ 1921 Г. В СТРАНИЦАХ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКОЙ ГАЗЕТЫ “ЧАКАТА-МАРТ”..... 44
4. **ПОГОСЯН ЭДУАРД**, ИЗ ИСТОРИИ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ДУХОВНО-РЕЛИГИОЗНОЙ ЖИЗНИ В НЕЗАВИСИМОЙ АРМЕНИИ (1990-2000 ГГ.) 55
5. **АКОПЯН НАРЕК**, СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДОКУМЕНТОВ ФОНДОВ КАТОЛИКОССКОГО ДИВАНА И СВЯЩЕННОГО СИНОДА ОТНОСИТЕЛЬНО АРМЯНСКОГО ВОПРОСА..... 68
6. **АСАТРЯН ГЕГАМ**, ОСОБЕННОСТИ НАРОДНО-ПАТРИОТИЧЕСКИХ ПЕСЕН, ПОСВЯЩЕННЫХ АРЦАХСКОЙ ВОЙНЕ, В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ 88
7. **ЖАМКОЧЯН АНУШАВАН**, ПОЯВЛЕНИЕ АРМЯНСКОГО ОБЫЧНОГО ПРАВА В ЗАНГЕЗУРЕ..... 97
8. **БЕЖАНЯН МАРИНЕ**, ГЕРОИЧЕСКОЕ СРАЖЕНИЕ АЙНТАПА В 1920-1921 ГГ. 111
9. **БАДАЛЯН МИКАЙЕЛ**, О ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕ ЖИВОТНЫХ БОГУ ХАЛДИ..... 129
10. **АРУТЮНЯН ВААГН**, ИЗ ИСТОРИИ ПРОПАГАНДИРУЕМЫХ ДЕЙСТВИЙ ПРОТЕСТАНТСКИХ МИССИОНЕРОВ В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ. (КОНЕЦ 19-ГО ВЕКА – НАЧАЛА 20-ГО ВЕКА)..... 142
11. **ВАРДАНЯН НАРИНЕ**, КОРРЕКТИРОВКИ И РЕДАКЦИИ РУКОПИСНОЙ ГРУППЫ “Б” КНИГИ КАНОНОВ, ОСУЩЕСТВЛЕННЫЕ С КОНЦА 14-ГО ДО КОНЦА 17-ГО ВЕКОВ..... 152
12. **АРУТЮНЯН АВЕТИС, БАЛЯН АРШАК**, ПОСЛЕДСТВИЯ И РЕАКЦИИ НА МАССОВЫЕ УБИЙСТВА АРМЯН В ПРОВИНЦИИ ВАН (1914 НОЯБРЬ - 1915 АПРЕЛЬ)..... 165
13. **ГРИГОРЯН СОНА**, ПАНТЕОН БИАЙНИЛИ СОГЛАСНО ИССЛЕДОВАНИЯМ АКАДЕМИКА Г. КАПАНЦЯНА И НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИОГРАФИИ 182

14. **САБОЛЧ СУРОМИ**, ВЛИЯНИЕ ДРЕВНИХ КАНОНИЧЕСКИХ КОЛЛЕКЦИИ, КОТОРЫЕ В ОСНОВНОМ СОХРАНИЛИ СУЩЕСТВОВАНИЕ В АРМЯНСКОМ, ПО ВСЕОБЩЕЙ ЦЕРКОВНОЙ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОСТИ 197
15. **НААПЕТЯН РАФИК**, СОЧИНЕНИЕ ГАЯ КОРНЕЛИЯ ТАЦИТА “АННАЛЫ” КАК УНИКАЛЬНЫЙ ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК АНТИЧНОГО ПЕРИОДА ПО ИСТОРИИ АРМЕНИИ..... 217
16. **ЮРГЕН ТУБАХ**, СЕЙЧАС ИЛИ НИКОГДА: С 5 ИЮЛЯ ПО 6 ИЮЛЯ КОГДА ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ ИЗ ВНЕ, ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ БЫЛО ПРИНЯТО РЕШЕНИЕ О РЕАЛИЗАЦИИ ГЕНОЦИДА АРМЯН..... 238
17. **ГРИГОРЯН ГРИГОР**, УКАЗЫ ИМПЕРАТОРА МАРКОСА (450–457ГГ.) И ЕГО ЗАЩИТА ПОСЛЕ ХАЛКИДОНСКОГО СОБРАНИЯ 451 ГОДА.... 297
18. **ГАЛСТЯН АШОТ**, НЕКОТОРЫЕ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПО ВОСТОЧНО-АРМЯНСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ДОКУМЕНТАЛИСТИКЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА..... 312

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

19. **ШИРИНЯН ЛЕВОН**, СЭМЮЭЛ Ф. ХАНТИНГТОН: ПОЛИТОЛОГ И СТРАТЕГ МОДЕРНИЗАЦИИ..... 322
20. **САРВАЗЯН ЛИЛИТ**, ПОЛИТИКО-ФИЛОСОФСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ШААМИРА ШААМИРЯНА КАК ОСНОВА ЗАКОНОДАТЕЛЬНОСТИ..... 335
21. **НАЗАРЯН АЙК**, ФОРМИРОВАНИЕ БРИТАНСКОЙ ГЕОСТРАТЕГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ..... 357
22. **ЖАМКОЧЯН АНУШАВАН**, ОБЫЧНОЕ ПРАВО В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕГО ПРАВА..... 370
23. **МАНУКЯН СААК**, ВОЗРАСТ КАК ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ УСЛОВИЕ ДЛЯ ЗАНЯТИЯ ВАКАНТНОЙ ДОЛЖНОСТИ МУНИЦИПАЛЬНОЙ СЛУЖБЫ..... 381
24. **САРКИСЯН ТАТЕВИК**, ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТИКИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ В СТРАНАХ ЕС..... 397
25. **АЛАВЕРДЯН ЛУСИНЕ**, ПРАВОВОЙ ХАРАКТЕР И ОСОБЕННОСТИ ЗАКЛЮЧЕНИЙ КОНСТИТУЦИОННОГО СУДА РА В КОНТЕКСТЕ КОНСТИТУЦИИ РА В РЕДАКЦИИ ОТ 2005 ГОДА..... 407
26. **ШУТЬКО ДМИТРИЙ, САРГСЯН АРА**, РЕЛИГИОЗНОСТЬ ВОЕННОСЛУЖАЩЕГО КАК ФАКТОР ПОБЕДЫ АРМИИ..... 425
27. **ФЕДАК ЕВГЕНИЙ, ДЕНИКИН АНАТОЛИЙ, ЮДИН ИВАН**, СЛУЖЕБНАЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ОДНА ИЗ ОСНОВНЫХ ЧЕРТ ЛИЧНОСТИ ОФИЦЕРА ПОДРАЗДЕЛЕНИЯ ВНУТРЕННИХ ВОЙСК МВД РОССИИ 442

ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА

28. **ТАДЕВОСЯН АКОП**, МОДЕЛИ-ПРОЦЕДУРЫ КОМПОНЕНТОВ КОНТРОЛЯ И ОЦЕНКИ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ «СОЦИАЛЬНАЯ ПЕДАГОГИКА»..... 454
29. **ТЕНИТИЛОВ СЕРГЕЙ**, ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМИРОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИДЕАЛА ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВУЗА..... 467
30. **ЕПРИКЯН АРМИНЕ**, МЕТОДЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ И ИХ ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСТОРИКА ПЕДАГОГА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ..... 482

НАШИ ЗАСЛУЖЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ

31. АРУТЮНЯН АМО – 110..... 491
32. КОСЯН АРАМ – 60..... 497
33. МИНАСЯН ЕДИК – 60..... 500
- СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ**..... 505

**«ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ»
ՏԱՐԵԳԻՐՔ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ)**

**Տպագրական օրինակը հրատարակության է ներկայացրել
խմբագրական խորհուրդը**

*Այս համարի տպագրությանը աջակցել է նաև Ժողովրդավարության և
մարդու իրավունքի կրթությունը Հայաստանում ծրագիրը՝ ՄԱԿ-ի
Ժողովրդավարության հիմնադրամի միջոցով
The Yearbook is partly get financial support by "Democracy and Human
Rights Education in Armenia" project through UNDEF*

**Թուղթը՝ օֆսեթ
Տպագրությունը՝ օֆսեթ
Տպագր. մամուլ 32.3
Տպաքանակը՝ 100 օրինակ
Կայքի պաշտոնական հասցեն՝ aspu.am
Տպագրված է՝ «Հայկարի» ՍՊԸ տպարանում
Հեռ. (+374 43) 10-70-90**